

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्काः

१. गणेशार्चवशीर्षं सभाष्यं, 'वामनशास्त्री इस्लामपुरकर' इत्येतैः संशोधितम्
२. रुद्राध्यायः सायणाचार्यमहभास्करप्रणीतभाष्याभ्यां संवलितोऽनेकपण्डितैः
संशोधितः ... १ ६ १ ६
३. पुरुषसूक्ते सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेता, बहुभिर्विद्वद्भिः संशोधितम् । ... ० ४ ० ६
४. योगरत्नाकरः, कुण्डे इत्युपाद्वैः 'अण्णामोरेश्वर' इत्येतैः कृतेन प्रस्तावेन
समेत आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितः ... ५ ० ५ ०
५. ईशावास्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, महामहोपाध्यायैः 'आगाशे' इत्यु-
पाद्वैर्बालशास्त्रिभिः संशोधिता । इवटार्यकृतमीशावास्यभाष्यम्—आनन्दभट्टोपाध्या-
यकृतमीशावास्यभाष्यम्—अनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यं च, इदं पुस्तकत्रयं
महामहोपाध्यायैर्वैण्डसोपाद्वै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितम् । ब्रह्मानन्दसरस्वती-
कृतमीशावास्यरहस्यम्—शंकरानन्दकृता ईशावास्यदीपिका—रामचन्द्रपण्डितकृता
ईशावास्यरहस्यविवृतिश्च, एतत्पुस्तकत्रयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... ० १४ १ ६
६. केनोपनिषत्सटीकशांकरपदभाष्यवाक्यभाष्योपेता महामहोपाध्यायैः आगाशे
इत्युपाद्वैर्बालशास्त्रिभिः संशोधिता । शंकरानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका—नारायण-
विरचिता केनोपनिषद्दीपिका च, इदं पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशो-
धितम् ... १ ० १ ६
७. काठकोपनिषत्सटीकाद्वयशांकरभाष्योपेता, मास्टर ओफ् आर्ट्स् इत्युपपदधा-
रिभिः काशीनाथतनूजै राजवाडे इत्युपाद्वैर्वैजनाथशर्माभिः संशोधिता ... १ ४ १ ६
८. प्रश्नोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, शंकरानन्दविरचिता प्रश्नोपनिषद्दीपिका
च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... १ ० १ ६
९. मुण्डकोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दी-
पिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... ० १० १ ०
१०. सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता,
अहमदाबादनान्नि नगरे संस्कृताध्यापकैः काथवटे इत्युपाद्वैः रा० रा० आबासाहेब
इत्येतैः संशोधिता, आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधिता शंकरानन्दविरचिता माण्डू-
क्योपनिषद्दीपिका च ... २ ६ २ ६
११. ऐतरेयोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, विद्यारण्यविरचिता ऐतरेयोपनि-
षद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... १ २ १ ६
१२. तैत्तिरीयोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, 'पण्डित वामनशास्त्री इस्लामपुरकर'
इत्येतैः संशोधिता । शंकरानन्दकृता तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका, तथा विद्यारण्यकृता
तैत्तिरीयोपनिषद्दीपिका च, एतत्पुस्तकद्वयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... १ ५ ३ ०

१३. तैत्तिरीयोपनिषद्वाङ्मयवार्तिकं सुरेश्वराचार्यकृतं सटीकमानन्दश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... २ २ २ ०
१४. छान्दोग्योपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, ' आगाशे ' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ... ५ ० ४ ०
१५. बृहदारण्यकोपनिषत्सटीकशांकरभाष्योपेता, ' आगाशे ' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ... ८ ० ७ ०
- १६-१. बृहदारण्यकोपनिषद्वाङ्मयवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । एतत्पुस्तकम् ' आगाशे ' इत्युपाह्वैर्बालशास्त्रितनूजैः काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् । तत्र केवलसंबन्धवार्तिकरूपः प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् ... ३ ४ ३ ०
- १६-२. बृहदारण्यकोपनिषद्वाङ्मयवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । अस्य प्रथमद्वितीयाध्यायद्वयरूपो द्वितीयो विभागस्तस्य मूल्यम् ... ८ ८ ७ ०
- १६-३. बृहदारण्यकोपनिषद्वाङ्मयवार्तिकमानन्दगिरिकृतटीकासमेतम् । अस्य तृतीयाध्यायादिषष्ठाध्यायान्तस्तृतीयो भागस्तस्य मूल्यम् ... १० १२ ८ ६
१७. कृष्णयजुर्वेदीयश्वेतरोपनिषत्सभाष्या तथा च शंकरानन्दकृता श्वेतरोपनिषद्दीपिका, नारायणकृता श्वेतश्वेतरोपनिषद्दीपिका, विज्ञानभगवत्कृतं श्वेतश्वेतरोपनिषद्द्विवरणम्, एतत्पुस्तकचतुष्टयमानन्दश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ... २ ४ २ ०
१८. सौरपुराणं, लेले इत्युपाह्वैः वे० शा० रा० काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधितम् ३ ० २ ६
१९. रसरत्नसमुच्चयः वैराजक्षेत्रनिवासिभिः रा० रा० बापटोपाह्वैः कृष्णराव इलेतैः संशोधितः ... ३ १२ ३ ०
२०. श्रीमद्विद्यारण्यकृतो जीवन्मुक्तिविवेकः वे० शा० रा० पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितः ... १ ३ १ ६
- २१-१. श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राण्यनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरशारीरकभाष्यसमेतानि । तानि च वे० शा० सं० रा० येकसंबेकरोपाह्वैर्नारायणशास्त्रिभिः संशोधितानि । तत्र प्रथमोऽध्यायः, द्वितीयाध्यायस्य षोडशोऽध्यायं च, इत्येतद्वयं प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् ... ६ ० ५ ०
- २१-२. श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राण्यनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरशारीरकभाष्योपेतानि । तेषां च द्वितीयाध्यायान्तिमषोडशसमेततृतीयाध्यायचतुर्थाध्यायरूपो द्वितीयो भागस्तस्य-मूल्यम् ... ६ ० ५ ०
२२. विद्यारण्यकृतः श्रीशंकरादिग्विजयो धनपतिसूरिकृतडिण्डिमाह्यटीकयाऽद्वैतराज्यलक्ष्मीटीकान्तर्गतविशेषविभागटिप्पण्या च समेत आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितः ... ६ ० ५ ०
२३. भारतीतीर्थमुनिप्रणीतो वैयासिकन्यायमालाविस्तरः, जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ... १ १२ १ ६
२४. श्रीमन्माधवप्रणीतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ... ८ ० ७ ०
- २५-१. स्कन्दपुराणान्तर्गता सूतसंहिता श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता वे० शा०

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २७

श्रीमद्वृन्दप्रणीतो

वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः ।

श्रीकण्ठदत्तविरचितव्याख्याकुसुमा-
वल्याख्यटीकासमेतः ।

एतत्पुस्तकं करवीरपुरावासीभिः पाध्ये इत्युपनामधाराभः
कृष्णशास्त्रितनूजैः 'हणमन्तशास्त्रिभिः' संशोधितम् ।

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१६

ख्रिस्ताब्दाः १८९४

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकसप्तकम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्य वृन्दमाधवापरनामधेयस्य सिद्धयोगस्य पुस्तकानि परहितैकपरतया संस्करणार्थं यैः प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—सटीकं मूलम्, कैलासवासिनां पुण्डरीकपालितानां राज-
वैद्यानामुस्ति तच्च संप्रति राजार्थीनं वर्तते । एतत्पुस्तकं
रा.रा. 'लक्ष्मणराय खाजगीकारभारी' इत्येतैः प्रदत्तम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—सटीकं मूलम्, वेदशास्त्रसंपन्नानां 'केशवपाध्ये गोळव-
लकर राजवैद्य' इत्येतेषाम् लेखनकालः शके १५५८

(ग.) इति संज्ञितम्—सटीकं मूलम्, कैलासवासिनां वेदशास्त्रसंपन्नानां 'जना-
दर्शनशेखरी गडबोले' इत्येतेषाम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—सटीकं मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां 'भाऊसाहेब आडघरे
वैद्य' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३७२ । पङ्क्तयः २२ । अक्षराणि
४७ । अनुमानेन लेखनशकः ६० पृष्ठमितः ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—सटीकं मूलम्, आनन्दाश्रमस्थं शोधनार्थं लिखितपुस्त-
कम् । पत्राणि १२६८ । पङ्क्तयः १९ । अक्षराणि २१

(च.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलम्, पुण्यपत्तनस्थानां लागवणकरोपाह्वानां
बालशास्त्रिणाम् । पत्राणि १८६ । पङ्क्तयः २६ । अक्षराणि
४३ । अनुमानेन लेखनशकः ५० पञ्चाशन्मितः ।

समाप्तमिदं संज्ञापत्रकम् ।

अथ श्रीवृन्दमाधवान्तर्गतविषयानुक्रमः ।

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः	विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
१ ज्वराधिकारः	१	कल्याणकं सार्पिः ...	६०
मङ्गलाचरणम् ...	१	षट्कट्वराढ्यं तैलम् ...	६२
परिभाषाप्रकरणम् ...	२	अङ्गारकं तैलम् ...	६३
अरुचिः प्रतीकारः ...	१९	ज्वरमुक्तिलक्षणम् ...	६४
अरुचौ हितभोजनम् ...	१९	ज्वरमुक्तस्य व्यायामादिनिषेधः ...	६४
नवज्वरे निषिद्धानि ...	२०	२ ज्वरानिसाराधिकारः	६४
ज्वरस्य पक्वलक्षणम् ...	२१	दशमूलीकपायः ...	६७
सर्वज्वरेषु पाचनम् ...	२७	३ अतिसाराधिकारः	६८
परिणामप्रयुक्तभेषजगुणाः ...	२७	पेयाद्युपभोगद्रव्याणि ...	६९
वातज्वरे पाचनम् ...	२८	आमे संप्रहणनिषेधः ...	७१
वातज्वरसंशमनकाथः ...	२९	आमे पाचनविधिः ...	७२
पित्तज्वरे पाचनम् ...	३०	कफजातिसारचिकित्सितम् ...	७५
पित्तज्वरसंशमनकाथः ...	३०	रक्तजातिसारचिकित्सितम् ...	७६
पित्तज्वरदाहप्रतीकारः ...	३२	पैलिक आमातिसारे सिद्धतमयोगः ...	७६
पित्तज्वरकृच्छ्रोपप्रतीकारः ...	३३	पुटपाकविधिः ...	७७
कफज्वरे पाचनम् ...	३४	कुटजलेहः ...	७८
कफज्वरेऽवलेहद्वयम् ...	३४	कुटजाष्टकम् ...	७९
अवलेहचूर्णद्रव्यमानपरिभाषा ...	३५	षडङ्गघृतम् ...	८०
संनिपातज्वरचिकित्साविधिः ...	३८	४ ग्रहण्यधिकारः	८२
संनिपातज्वरे नस्यदानम् ...	४१	चित्रकगुटिका ...	८३
चतुर्दशाङ्गः काथः ...	४४	नागरादिचूर्णम् ...	८४
अष्टादशाङ्गः काथः ...	४४	भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ...	८५
जीर्णसंनिपाते योगः ...	४६	मसूरघृतम् ...	८५
संनिपातज्वरस्य मोक्षवध्यावरवाधिः ...	४६	अष्टपलघृतम् ...	८५
भूतज्वरचिकित्सा ...	४९	बिन्वाद्यं घृतम् ...	८६
जीर्णज्वरचिकित्सावसरः ...	४९	बालचाङ्गेरीघृतम् ...	८६
विषमज्वरसंप्राप्तिकारणकथनम् ...	५२	चाङ्गेरीघृतम् ...	८६
दिवा रात्रिज्वरयोः कारणानि ...	५३	मरिचाद्यं घृतम् ...	८८
तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणम् ...	५४	शुण्ठीघृतम् ...	८९
विषमज्वरप्रकाराः ...	५५	कल्याणगुडः ...	८९
विषमज्वरेऽष्टाङ्गधूपः ...	५६	५ अर्शोधिकारः	९०
पिप्पल्यादिघृतम् ...	५८		

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
अभिरक्षावश्यकत्वम् ...	९०
कल्याणलवणम् ...	९३
प्राणदो मोदकः ...	९४
काङ्कायनमोदकः ...	९५
लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ...	९५
समशर्कराचूर्णम् ...	९५
चतुःसममोदकः ...	९६
मूरणपिण्डी ...	९६
स्वल्पमूरणमोदकः ...	९६
बृहत्सूरणमोदकः ...	९६
चट्याद्यं घृतम् ...	९७
पिप्पल्याद्यं तैलम् ...	९७
बाहुशालगुडः ...	९८
गुडपाकलक्षणम् ...	९९
भल्लातकगुडः ...	१००
भल्लातकलोहः ...	१०१
रक्तार्शसश्चिकित्सा ...	१०१
कुटजाबलेहः ...	१०२
६ अजीर्णाद्यधिकारः ...	१०७
हिङ्गवष्टकम् ...	१०७
अजीर्णाचिकित्सा ...	१११
प्रातराशाद्यजीर्णे सायमाशादिदूष-	
णाभावादिकथनम् ...	११३
अग्निमुखं चूर्णम् ...	११४
बृहदग्निमुखं चूर्णम् ...	११४
भास्करलवणम् ...	११५
वार्ताकगुटिका ...	११६
आग्निघृतम् ...	११७
चित्रकगुडः ...	११७
बृहच्चुकम् ...	११८
स्वल्पचुकम् ...	११८
विप्रचिकाचिकित्सितम् ...	११८
७ कृम्यधिकारः ...	१२०
कृमिघ्नोऽबलेहः ...	१२१
कृमिघ्नपुलिका ...	१२१
विडङ्गघृतम् ...	१२२
८ पाण्डुरोगाधिकारः ...	१२२
कामलाचिकित्सा ...	१२४
हरिद्राद्यं घृतम् ...	१२६

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
व्योषाद्यं घृतम् ...	१२६
मण्डूरवटकः ...	१२६
पुनर्नवामण्डूरः ...	१२७
मण्डूरवज्रवटकः ...	१२८
९ रक्तपित्ताधिकारः ...	१२८
स्तम्भनयोगाः ...	१३०
सिद्धतमयोगः ...	१३०
एलादिगुटिका ...	१३३
दूर्वाद्यं घृतम् ...	१३४
वासाद्यं घृतम् ...	१३५
शतावरीघृतम् ...	१३५
खण्डकूष्माण्डकः ...	१३७
वासाखण्डकूष्माण्डः ...	१३७
वासाखण्डः ...	१३८
खण्डस्त्राद्यलोहः ...	१३८
१० राजश्म्याधिकारः ...	१४१
षडङ्गयूषः ...	१४१
एलामन्थः ...	१४३
सर्पिर्गुडः ...	१४४
च्यवनप्राशः ...	१४५
अगस्तिहरतकी ...	१४७
जीवन्त्याद्यं घृतम् ...	१४८
पिप्पलीघृतम् ...	१४९
षडङ्गघृतम् ...	१४९
पराशरघृतम् ...	१४९
छागलाद्यं घृतम् ...	१४९
बलागर्भघृतम् ...	१५०
बलाद्यं घृतम् ...	१५०
चन्दनाद्यं तैलम् ...	१५१
११ कासाधिकारः ...	१५३
नवाङ्गयूषः ...	१५४
कट्फलादियोगः ...	१५४
तालीसाद्यो मोदकः ...	१५५
मरीचादिवटिका ...	१५७
समशर्कराचूर्णम् ...	१५७
दशमूलघृतम् ...	१५७
बृहत्कण्टकारीघृतम् ...	१५८
रास्नाद्यं घृतम् ...	१५८

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
दशमूलपदपलकं घृतम् ...	१५९
व्योपान्तिका गुटिका ...	१५९
१२ हिकाश्वासाधिकारः	१६०
नावनत्रयम् ...	१६०
हिस्त्रायं घृतम् ...	१६२
भार्ङ्गगुडः ...	१६२
कुलथगुडः ...	१६३
१३ स्वरभेदाधिकारः	१६४
पैतिकस्वरभेदचिकित्सा ...	१६४
कफजस्वरभेदचिकित्सा ...	१६४
१४ अरोचकाधिकारः	१६६
वातजारोचकचिकित्सा ...	१६६
पित्तजारोचकचिकित्सा ...	१६६
कफजारोचकचिकित्सा ...	१६६
सोनिपातिका रोचकचिकित्सा ...	१६७
यमानास्त्राडवः ...	१६९
१५ छर्द्यधिकारः	१६९
वातजवर्माचिकित्सा ...	१७०
एलादिचूर्णम् ...	१७३
पद्मकायं घृतम् ...	१७४
१६ तृष्णाधिकारः	१७५
क्षतोद्भवतृष्णाचिकित्सा ...	१७६
क्षयोद्भवतृष्णाचिकित्सा ...	१७६
दुग्धतृष्णायां जलस्यादाने फलम् ...	१७९
जलदानेन तृष्णानुरमरणविधिः ...	१७९
१७ मूर्छाधिकारः	१७९
१८ मदात्ययाधिकारः	१८१
पानविभ्रमचिकित्सा ...	१८१
१९ दाहाधिकारः	१८४
कुशाद्यं तैलम् ...	१८५
२० उन्मादाधिकारः	१८६
तालशास्त्रजो रसः ...	१८७
महापिशाचिकं घृतम् ...	१८९
बैतमं घृतम् ...	१९०
हिङ्गवाद्यं घृतम् ...	१९१
२१ अपस्माराधिकारः	१९१

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
महावैतसं घृतम् ...	१९३
ब्राह्मीघृतम् ...	१९४
कूष्माण्डकं घृतम् ...	१९४
स्वल्पपद्मगव्यं घृतम् ...	१९४
बृहत्पद्मगव्यं घृतम् ...	१९४
२२ वाताधिकारः	१९५
साल्वणस्वेदः ...	१९६
आर्माशयगतवायोश्चिकित्सा ...	१९७
षट्चरणयोगः ...	१९७
षष्ठाशयगतवायोश्चिकित्सा ...	१९८
वंस्तिगतवायोश्चिकित्सा ...	१९९
धातून्धातुगतवायोश्चिकित्सा ...	१९९
स्नायुसंधिगतवायोश्चिकित्सा ...	१९९
शुक्रगतवायोश्चिकित्सा ...	२००
अल्परसोनपिण्डः ...	२०१
दशमूर्लीकाथः ...	२०२
षष्ठमूर्लीकाथः ...	२०२
कल्याणकलेहः ...	२०४
आदित्यपाकगुग्गुलुः ...	२०६
त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः ...	२०७
दशमूर्लीघृतम् ...	२०८
अश्वगन्धाघृतम् ...	२०८
छागलाद्यं घृतम् ...	२०९
एलाद्यं तैलम् ...	२०९
बलातैलम् ...	२१०
नासायणतैलम् ...	२११
महानारायणतैलम् ...	२१२
अश्वगन्धातैलम् ...	२१३
माषतैलम् ...	२१४
बृहन्माषतैलम् ...	२१५
महामाषतैलम् ...	२१७
मध्यमप्रसारणीतैलम् ...	२१७
कुब्जप्रसारणीतैलम् ...	२१८
सप्तशतकीप्रसारणीतैलम् ...	२१८
एकादशशतकीप्रसारणीतैलम् ...	२१९
कस्तूरिकापरीक्षा ...	२२१
सैन्धवाद्यं तैलम् ...	२२१
२३ वातरक्ताधिकारः	२२२

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
नवकार्षिकः कषायः ...	२२४
गुग्गुलुवटिका ...	२२४
गुडूचीघृतम् ...	२२५
शतावरीघृतम् ...	२२५
बलातैलम् ...	२२५
पिण्डतैलम् ...	२२६
नागबलातैलम् ...	२२६
कैशोरकगुग्गुलुः ...	२२६
अमृताद्यो गुग्गुलुः ...	२२७
पुनर्नवागुग्गुलुः ...	२२८
योगसारामृतम् ...	२२९
२४ ऊरुस्तम्भाधिकारः	२३१
स्नेहादीनां निषेधः ...	२३१
स्नेहनिषेधेऽपवादः ...	२३१
अष्टकद्वरतैलम् ...	२३३
२५ आमवाताधिकारः	२३३
रास्नादिपञ्चकम् ...	२३४
रास्नादिसप्तकम् ...	२३४
वैश्वानरचूर्णम् ...	२३५
योगराजः ...	२३६
अलम्बुषायं चूर्णम् ...	२३६
अजमोदादिवटकः ...	२३७
शुण्ठीघृतम् ...	२३८
गुडूचीघृतम् ...	२३८
काञ्जिकषट्पलघृतम् ...	२३८
रसोनपिण्डः ...	२३९
बृहद्रसोनपिण्डः ...	२४०
अमृतरसोनपिण्डः ...	२४१
२६ शूलाधिकारः	२४१
पित्तजशूलचिकित्सा ...	२४३
कफजशूलचिकित्सा ...	२४४
त्रिदोषजशूलचिकित्सा ...	२४५
एरण्डद्वादशकः ...	२४५
आमशूलचिकित्सा ...	२४६
एरण्डसप्तकः ...	२४६
रुचकादिचूर्णम् ...	२४७
दाधिकं घृतम् ...	२४९
२७ परिणामशूलाधिकारः	२४९

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
सामुद्रायं चूर्णम् ...	२५१
पिप्पलीघृतम् ...	२५२
कोलादिमण्डूरः ...	२५२
भीमवटकमण्डूरः ...	२५२
क्षीरमण्डूरः ...	२५२
वटिकामण्डूरः ...	२५३
शतावरीमण्डूरः ...	२५३
गुडमण्डूरः ...	२५३
खण्डामलकी ...	२५४
२८ उदावर्ताधिकारः	२५६
नाराचकचूर्णम् ...	२५७
जृम्भजोदावर्तचिकित्सा ...	२५८
अश्रुजोदावर्तचिकित्सा ...	२५८
२९ आनाहाधिकारः	२६०
शुष्कमूलकायं घृतम् ...	२६१
३० गुल्माधिकारः	२६१
वातगुल्मचिकित्सा ...	२६१
जाङ्गलरसपानम् ...	२६२
यौगिकस्वेदाः ...	२६२
हिङ्वादिचूर्णम् ...	२६५
हृषुषायं घृतम् ...	२६९
दन्तीहरीतकी ...	२७०
श्रूषणायं घृतम् ...	२७१
प्राक्षायं घृतम् ...	२७१
व्योषायं घृतम् ...	२७१
क्षीरषट्पलकघृतम् ...	२७१
धात्रीषट्पलकघृतम् ...	२७२
वाश्चीवारिष्टः ...	२७२
गुल्मनिषिद्धानि ...	२७२
३१ हृद्दोगाधिकारः	२७३
वातहृद्दोगचिकित्सा ...	२७३
पिप्पल्यायं चूर्णम् ...	२७३
पित्तहृद्दोगे वसनम् ...	२७४
श्लैष्मिकहृद्दोगचिकित्सा ...	२७४
कृमिहृद्दोगचिकित्सा ...	२७६
पीतविरेचकस्यानुपानम् ...	२७६
वल्लभघृतम् ...	२७७
श्वदंष्ट्रायं घृतम् ...	२७७

अनुक्रमणिका ।

५

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
बलाघं घृतम्	२७७
अर्जुनघृतम्	२७७
३२ मूत्रकृच्छ्राधिकारः	२७८
शतावरीकाथः	२७८
हरीतकीकाथः	२७९
शोक्षरबीजकाथः	२८०
एलादिचूर्णम्	२८०
शतावरीघृतम्	२८१
त्रिकण्टकाथं घृतम्	२८१
३३ मूत्राघाताधिकारः	२८१
चित्रकाथं घृतम्	२८४
३४ अश्मर्यधिकारः	२८५
पित्ताश्मरीचिकित्सा	२८७
कफाश्मरीचिकित्सा	२८८
शुक्राश्मर्या सामान्यविधिः	२८९
कुलत्थायं घृतम्	२९०
शरायं घृतम्	२९०
वरुणायं घृतम्	२९०
वीरतरायं घृतम्	२९१
३५ प्रमेहाधिकारः	२९१
कफप्रमेहे सामान्ययोगाः	२९२
पित्तप्रमेहे सामान्ययोगाः	२९२
वातिकप्रमेहचतुष्टयचिकित्सा	२९३
मेहेषु सामान्ययोगाः	२९३
न्यग्रोधादिचूर्णम्	२९४
त्रिकण्टकाख्यं घृतम्	२९५
धन्वन्तरं घृतम्	२९६
सुवर्णादिधातुगुणाः	२९८
प्रमेहपिटिकाचिकित्सा	३००
प्रमेहनिवृत्तिलक्षणम्	३०१
३६ मेदोवृद्ध्याधिकारः	३०२
स्थौल्यनाशकविडङ्गादियोगः	३०२
व्योषादियोगः	३०३
त्रिफलायं तैलम्	३०३
नवकगुग्गुलुः	३०४
३७ उदराधिकारः	३०५
सामुद्रायं चूर्णम्	३०५

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
पटोलादिचूर्णम्	३०७
नारायणचूर्णम्	३०७
दशमूलषट्पलकघृतम्	३०८
चित्रकघृतम्	३०९
विन्दुघृतम्	३०९
नाराचघृतम्	३१०
चित्रकघृतम्	३१२
पिप्पलीघृतम्	३१३
रोहितकघृतम्	३१३
महारोहितकघृतम्	३१३
३८ शोथोदराधिकारः	३१४
पुनर्नवदनिनां चूर्णम्	३१५
३९ शोथाधिकारः	३१६
सर्वशोथहर आर्द्रकरसः	३१७
पुनर्नवायं घृतम्	३१९
पञ्चकोलायं घृतम्	३१९
माणकघृतम्	३१९
शैलैयायं तैलम्	३२०
शुष्कमूलकायं तैलम्	३२०
कंसहरीतकी	३२०
दशमूलहरीतकी	३२१
पुनर्नवालेहः	३२१
४० वृद्ध्याधिकारः	३२२
वर्ध्मलक्षणम्	३२५
सैन्धवादि तैलम्	३२५
सौरेश्वरं घृतम्	३२५
वृद्धौ परिहार्याणि	३२६
४१ गलगण्डाद्यधिकारः	३२६
अमृतायं तैलम्	३२७
तुम्बीतैलम्	३२७
गण्डमालाचिकित्सा	३२८
ग्रन्थिचिकित्सा	३२८
ग्रन्थिविशेषेण लेपाः	३२९
अर्बुदचिकित्सा	३३०
अपचीचिकित्सा	३३२
शाखोटकविम्बायं तैलम्	३३५
निर्गुण्डीतैलम्	३३५

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः	विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
छुच्छुन्दरीतैलम् ३३५		४७ नाडीव्रणाधिकारः ३५९	
चन्दनादितैलम् ३३५		सूत्रावचारणप्रकारः ३६०	
व्योषाद्यं तैलम् ३३५		सप्ताहो गुग्गुलुः ३६०	
४२ श्लिपदाद्यधिकारः ३३६		स्वर्जिकाद्यं तैलम् ३६०	
वृद्धदारुकचूर्णम् ३३६		कुम्भीपाकाद्यं तैलम् ३६०	
पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ३३६		भस्मातकतैलम् ३६२	
कृष्णाद्यो मोदकः ३३८		निर्गुण्डीतैलम् ३६२	
सौरेश्वरघृतम् ३३८		४८ भगंदराधिकारः ३६३	
विडङ्गादितैलम् ३३९		वज्रकार्षिकगुग्गुलुः ३६४	
४२ विद्रध्यधिकारः ३३९		गुग्गुलुपञ्चतिक्तकम् ३६४	
मुरङ्गिसौभाग्नकः ३३९		विष्यन्दनं तैलम् ३६५	
प्रियंगवाद्यं तैलम् ३४१		करवीराद्यं तैलम् ३५५	
४४ व्रणशोथाधिकारः ३४१		४९ उपदंशाधिकारः ३६५	
विम्लापनविधिः ३४२		करञ्जादितैलम् ३६६	
पीडनविधिः ३४५		आगारधूमाद्यं तैलम् ३६६	
क्षारणविधिः ३४५		५० शूकाधिकारः ३६७	
प्रक्षालनविधिः ३४६		५१ कुष्ठाधिकारः ३६९	
कल्कादिविधिः ३४७		नवककषायः ३७६	
त्रिफलागुग्गुलुः ३५१		पञ्चनिम्बाद्यं चूर्णम् ३७७	
वटिकागुग्गुलुः ३५१		एकविंशतिको गुग्गुलुः ३७८	
अमृतावटिकागुग्गुलुः ३५१		तिक्तषट्पलकं घृतम् ३७९	
४५ आगन्तुव्रणाधिकारः ३५२		पञ्चतिक्तकघृतम् ३८०	
गौराद्यं घृतम् ३५३		तिक्तकघृतम् ३८०	
करञ्जाद्यं घृतम् ३५४		महातिक्तकघृतम् ३८०	
जाल्याद्यं घृतम् ३५४		महाखादिरं घृतम् ३८०	
प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम् ३५४		गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम् ३८१	
मधूच्छिष्टाद्यं घृतम् ३५५		वज्रकघृतम् ३८२	
पाटलीतैलम् ३५५		तृणतैलम् ३८३	
चन्दनाद्यं यमकम् ३५५		महातृणतैलम् ३८३	
कुठारकतैलम् ३५५		वज्रकतैलम् ३८३	
दूर्वातैलम् ३५६		मरिचाद्यं तैलम् ३८३	
४६ भग्नाधिकारः ३५६		बृहन्मरिचाद्यं तैलम् ३८३	
संधिमुक्तकाण्डभग्नानां प्रतीकारोपायाः ३५७		विषतैलम् ३८४	
भग्ने लेपद्रव्याणि ३५७		करवीराद्यं तैलम् ३८४	
भग्ने हितमन्नपानम् ३५७		श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ३८४	
लाक्षागुग्गुलुः ३५८		सिन्दूराद्यं तैलम् ३८५	
आभागुग्गुलुः ३५८		बृहत्सिन्दूराद्यं तैलम् ३८५	
भग्नेऽसेव्यानि ३५९		द्वितीयं सिन्दूराद्यं तैलम् ३८५	

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
आदित्यपाकतैलम् ...	३८५
दूर्वातैलम् ...	३८५
भर्कतैलम् ...	३८५
गण्डीरिकायं तैलम् ...	३८६
कुष्ठे कालावधिशोधनम् ...	३८६
कुष्ठे प्रतिषेधविधिः ...	३८६
५२ शीतपित्ताधिकारः ...	३८६
५३ अम्लपित्ताधिकारः ...	३८८
दशाङ्गः काथः ...	३८९
वासादिगुग्गुलुः ...	३९०
पञ्चनिम्बायं चूर्णम् ...	३९१
जीरकायं घृतम् ...	३९१
पिप्पलीघृतम् ...	३९१
द्राक्षायं घृतम् ...	३९२
शतावरीघृतम् ...	३९२
गुडायो मोदकः ...	३९२
५४ विसर्पाधिकारः ...	३९२
५५ विस्फोटाधिकारः ...	३९५
वृषायं घृतम् ...	३९७
पञ्चतिक्तं घृतम् ...	३९७
स्नायुरोगचिकित्सा ...	३९७
५६ मसूरिकाधिकारः ...	३९८
निम्बादिक्वाथः ...	४००
खदिराष्टकक्वाथः ...	४०१
गुडूच्यादिक्वाथः ...	४०१
५७ क्षुद्ररोगाधिकारः ...	४०३
यवप्रल्याचिकित्सा ...	४०५
चाङ्गेरीघृतम् ...	४०९
मूषिकायं तैलम् ...	४०९
कनकतैलम् ...	४१२
मञ्जिष्ठादितैलम् ...	४१२
कुङ्कुमायं तैलम् ...	४१२
हरिद्रायां तैलम् ...	४१३
स्नुह्यायं तैलम् ...	४१४
त्रिफलायं तैलम् ...	४१४
चित्रकायं तैलम् ...	४१४
भृङ्गराजतैलम् ...	४१४

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
अपौण्डरीकायं तैलम् ...	४१५
चन्दनायं तैलम् ...	४१६
५८ मुखरोगाधिकारः ...	४१८
दन्तमूलगतारोगचिकित्सा ...	४२०
उपरिजदन्तानुद्वारे हेतुः ...	४२३
दन्तरोगचिकित्सा ...	४२३
जिह्वागतारोगचिकित्सा ...	४२५
तालुगतारोगचिकित्सा ...	४२६
कण्ठरोगचिकित्सा ...	४२७
कालकचूर्णम् ...	४२९
पीतिकं चूर्णम् ...	४३०
मुखपाके सामान्यचिकित्सा ...	४३१
सहचरायं तैलम् ...	४३२
हरिमेदायं तैलम् ...	४३३
लाक्षातैलम् ...	४३३
शकुलायं तैलम् ...	४३३
स्वल्पखदिरवटिका ...	४३४
बृहत्खदिरवटिका ...	४३४
५९ कर्णरोगाधिकारः ...	४३५
दीपिकातैलम् ...	४३६
क्षारतैलम् ...	४३७
अपामार्गतैलम् ...	४३८
दशमूलीतैलम् ...	४३९
बिल्वतैलम् ...	४३९
पञ्चकषायचूर्णम् ...	४३९
जम्बूवायं तैलम् ...	४४०
कर्णप्रतीनाहाविधिः ...	४४०
कर्णपाके चिकित्सा ...	४४१
कर्णकण्डूचिकित्सा ...	४४१
कर्णगूथचिकित्सा ...	४४१
पूतिकर्णचिकित्सा ...	४४१
कृमिकर्णचिकित्सा ...	४४१
कृमिकृतदोर्गन्ध्याचिकित्सा ...	४४२
पूतिकर्णस्य विशेषचिकित्सा ...	४४२
कुष्ठायं तैलम् ...	४४२
६० नासारोगाधिकारः ...	४४३
व्योषायं चूर्णम् ...	४४३
पाठायं तैलम् ...	४४३

चन्द्रमाधवान्तर्गतविषयाणाम्—

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
व्याघ्रतैलम्	४४४
त्रिकटुतैलम्	४४४
नासापाके भेषजम्	४४४
शुण्ठीतैलम्	४४४
दीप्तरोगचिकित्सा	४४४
नासाबाह्यचिकित्सा	४४४
वातिकप्रतिश्यायचिकित्सा	४४५
पित्तरक्तकृतप्रतिश्यायचिकित्सा	४४५
कफजप्रतिश्यायचिकित्सा	४४५
करवीराद्यं तैलम्	४४७
चित्रकहरतीकी	४४७
शिखरितैलम्	४४७
६१ नेत्ररोगाधिकारः	४४८
नेत्ररोगे वर्ज्यानि	४४९
ऋतुभेदादञ्जनोपयोगः	४५१
अञ्जनप्रमाणम्	४५१
रसक्रियाञ्जनप्रमाणम्	४५१
चूर्णाञ्जनप्रमाणम्	४५१
अञ्जने शलाकाप्राशस्त्यम्	४५२
कफाभिष्यन्दे स्वेदद्रव्याणि	४५३
आश्च्योतनप्रमाणम्	४५५
लेखनादीनां बिन्दुसंख्या	४५५
रक्ताभिष्यन्दे सर्पिष्पानादिक्रियाकलापः	४५६
विल्वञ्जनम्	४५७
षडङ्गो गुग्गुलुः	४५८
साध्ययाप्यासाध्यविशेषः	४५९
अगर्तघृतम्	४६०
शिरोत्पातचिकित्सा	४६०
शुक्रघ्नान्यञ्जनानि	४६२
पटोलाद्यं घृतम्	४६५
कृष्णाद्यं तैलम्	४६५
शशकाद्यं घृतम्	४६५
दृष्टिजरोगाणां चिकित्सा	४६६
मन्दधियां सुखस्मरणाय साध्यादिभेदः	४६६
आहारोपयोगीनि चक्षुष्यशकानि	४६६
सुखावतीवर्तिः	४६८
चन्द्रोदयावर्तिः	४६८

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
हरीतक्यादिवर्तिः	४६९
कुसुमिकावर्तिः	४६९
चन्द्रप्रभावर्तिः	४७०
नागार्जुनवर्तिः	४७१
श्लेष्मिके दृष्टिनाशे शस्त्रकर्म	४७३
शूलप्रतीकारः	४७५
अञ्जनगुणाः	४७६
गुटिकाञ्जनम्	४७६
नक्तान्धये प्रयोगः	४७७
त्रिफलाद्यं घृतम्	४७८
महात्रैफलाद्यं घृतम्	४७८
त्रिफलाघृतम्	४७९
भृङ्गराजतैलम्	४७९
राजवल्लभे तैलघृते	४८०
शुक्लजरोगचिकित्सा	४८०
शक्तिकाचिकित्सा	४८१
स्वादुशीतद्रव्याणि	४८१
उपनाहचिकित्सा	४८१
कृमिग्रन्थिचिकित्सा	४८२
अञ्जननामिकायाश्चिकित्सा	४८२
अभिन्नाञ्जननामिकाचिकित्सा	४८२
लग्नाचिकित्सा	४८३
६२ शिरोरोगाधिकारः	४८६
शिरोबस्तिः	४८६
कफजशिरोरोगचिकित्सा	४८८
जीवकाद्यं तैलम्	४८९
सूर्यावर्तकचिकित्सा	४९०
शिरोलेपः	४९१
यष्ट्याद्यं घृतम्	४९२
मयूराद्यं घृतम्	४९२
प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्	४९३
६३ प्रदराधिकारः	४९३
पुष्पानुगं चूर्णम्	४९५
मुद्गाद्यं घृतम्	४९६
शीतकल्याणकं घृतम्	४९६
६४ योनिरोगाधिकारः	४९७
लक्ष्मणालक्षणं तद्विधानं च	४९८
फलघृतम्	४९८

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
बृहत्फलधृतम्	४९९
सोमधृतम्	५००
नीलोत्पलाद्यं धृतम्	५००
६५ स्त्रीरोगाधिकारः	५०१
वज्रकाञ्चिककथनम्	५०५
६६ बालरोगाधिकारः	५०६
६७ बालग्रहाधिकारः	५१०
६८ विषाधिकारः	५११
अगदकोशः	५१३
दशाङ्गोऽगदः	५१४
६९ रसायनाधिकारः	५१५
७० वाजीकरणाधिकारः	५२१
आहारजं क्लेश्यम्	५२२
विशिष्टविहारजं क्लेश्यम्	५२२
नरसिंहचूर्णम्	५२५
शतावरीधृतम्	५२६
गोधूमाद्यं धृतम्	५२६
महागुग्गुलिधृतम्	५२७
गुडकृष्णान्धकम्	५२८
७१ स्नेहाधिकारः	५३०
जीर्णस्नेहस्याऽऽहारोपचारः	५३३
सद्यःस्नेहनयोगाः	५३४
७२ स्वेदाधिकारः	५३७
स्वेदगुणाः	५३८
स्वेदस्य पूर्वकर्म	५४०
७३ वमनाधिकारः	५४१
वमनफलाभिधानम्	५४७
७४ विरेचनाधिकारः	५४९
विरेचनम्	५५०
अभयाणो मोदकः	५५१
विरेचनफलम्	५५३
अविरेच्याः	५५४
७५ बस्तिविध्यधिकारः	५५७
स्नेहवस्तेः प्राधान्यम्	५५७
बस्तिपीडनविधिः	५५९
अभुक्तवतो बस्तिप्रतिषेधः	५६४

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
७६ निरूहाधिकारः	५६६
हीननिरूहितलक्षणम्	५६९
अतिनिरूढलिङ्गम्	५६९
सम्यङ्निरूढलिङ्गम्	५६९
सुनिरूढस्य पश्चात्कर्म	५६९
निरूढस्य पुनरनुवासनविधिः	५७०
भुक्तवतो निरूहनिषेधः	५७१
निरूहद्वयस्यां मानक्रमः	५७२
पिच्छावस्तिविधिः	५७३
अर्धमात्रिकवस्तिः	५७४
क्षारवस्तिः	५७६
वैतरणवस्तिः	५७६
७७ धूमविध्यधिकारः	५८६
धूमोपयोगफलम्	५८८
७८ नस्याधिकारः	५९१
नस्यविषयप्रदर्शनम्	५९२
शिरोविरेचनविषयावसरः	५९३
स्नेहस्य चाल्पमध्यमोत्तमं प्रमाणम्	५९४
नस्यानर्हाः	५९६
प्रतिमर्शस्य प्रमाणम्	५९७
सामान्येन नस्यफलम्	५९८
शिरोविरेचनावपीडस्य विषयः	५९८
स्तम्भनावपीडनविधिः	५९९
७९ कवलाधिकारः	५९९
कमलग्रहाद्गण्डूषस्याल्पभेदः	६००
कियन्दं कालं धारणीय इति विचारः	६००
शोधनकवलस्य विधानम्	६००
योगादिलक्षणम्	६०१
कवलवोगाद्यपेक्षसंभवात्प्रतिसारणम्	६०१
८० अरिष्टाधिकारः	६०२
अरिष्टे मरणदोषव्यभिचारः	६०५
रिष्टाज्ञाने दोषः	६०६
अप्रशस्तदूताः	६०६
शकुनाः	६०९
प्रशस्तस्वप्नरूपणं	६१०
रूपग्रहणस्य विप्रतिपत्तिः	६१२
ह्रीप्रभृतीनां विप्रतिपत्तिः	६१२
ओष्ठादीनामवयवानां विकृतिकथनम्	६१३

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
८१ स्वस्थाधिकारः	.... ६१४
स्वस्थ एव कथं ज्ञेयः ...	... ६१४
व्याध्यारोग्ययोनिरूपणम् ...	... ६१७
साममललिङ्गमाह ...	... ६१८
आमलक्षणम् ...	... ६१८
सन्मत्वम् ...	... ६१८
पित्तलक्षणम् ...	... ६२०
संयोगविरुद्धानि ...	... ६२३
कर्मविरुद्धानि ...	... ६२३
धातवः ...	... ६४६
दोषाः ...	... ६४६
बहिर्मुखप्रक्षालनम् ...	... ६५०
अन्तर्मुखप्रक्षालनम् ...	... ६५०
सामान्याञ्जनगुणाः ...	... ६५०
वृष्यत्वे कारणम् ...	... ६५१

विषयानुक्रमः	पृष्ठाङ्काः
पादाभ्यङ्गगुणाः ...	... ६५२
८२ मिश्रकाधिकारः	.... ६५४
वैद्यलक्षणम् ...	... ६५४
व्याधितलक्षणम् ...	... ६५५
भेषजलक्षणम् ...	... ६५५
परिचारकलक्षणम् ...	... ६५५
देशविशेषविचारः ...	... ६५५
नानाविधक्रियाविचारः ...	... ६५६
रसपरिवर्तनविचारः ...	... ६५७
अनौपक्रम्यव्याधितलक्षणम् ...	... ६५७
मानसंख्यालक्षणानि ...	... ६५८
द्रवाद्वयोर्मानविशेषः ...	... ६५९
मानभेदाः ...	... ६५९
ग्रन्थसमाप्तिश्लोकः ...	... ६६५

समाप्तेयमनुक्रमणिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

वृन्दप्रणीतो

वृन्दमाधवापरनामा-सिद्धयोगः ।

श्रीकण्ठदत्तविरचितव्याख्याकुसुमावल्याख्य-
टीकासमेतः ।

तत्र प्रथमो ज्वराधिकारः ।

मौलौ स्वर्गतरङ्गिणी विजयते चन्द्रार्धचूडामणेः
कन्दर्पोन्मथनाय नेत्रदहने निर्याति तापकृमात् ॥
मग्नस्याप्सु फणोद्गमैः फणभृतां भर्तुर्जटाशेखरी-
भूतस्योद्गतपुण्डरीकमुकुलस्रग्भिभ्रमं बिभ्रती ॥ १ ॥
मौलिषु नमदमराणां मरकतरुचिदन्तुरेषु संक्रान्ताः ॥
दूर्वातण्डुलभासः पादनखाः पान्तु भारत्याः ॥ २ ॥
चित्त्वा कतिपयटीकाविटपिभ्यो वाङ्मयप्रसूनमसौ ॥
क्रियते श्रीकण्ठेन व्याख्याकुसुमावलीगुम्फः ॥ ३ ॥

अथ पृथुतरनिसर्गदुर्बोधनिर्विरोधविश्वजनीनगीयमानमानवायुर्वेदतत्त्वमधुमधुपमप्र-
सरसंरब्धपूर्वकलमषभुजंगमोद्गोर्णगदगरलगारिमगारुडिकजागरूकचिकित्सितविधिजनितज-
नस्तवस्तबकमुखरितादिद्भुखकन्दरो वृन्दकण्ठः शेमुषीरङ्गागदंकारकारुण्यात्प्रकामकामदुः-
खदुर्लब्धसंहितानिवहयोगविग्रहसंग्रहं चिकीर्षुरन्तरायनिरासार्थं स्वेष्टदेवताध्यानमायुर्वे-
दप्रणेतृमुनिप्रणतिं च प्रणीतवान्—

ध्यात्वा शिवं परमतत्त्वविचारवेद्यं चण्डीमभीष्टफलदां सगणं गणेशम् ॥

धन्वन्तरिं मुनिवरं मुनिसुश्रुतादीनात्रेयमुग्रतपसं मनसा प्रणम्य ॥ १ ॥

ध्यात्वेति । भावनयाऽभिमुखीकृत्य । परमतत्त्वविचारवेद्यमिति । आत्मतत्त्ववि-
चारज्ञेयम् । शिवं हि वैराग्यादात्मतत्त्वविचारेण विचिन्वन्तस्तच्चिन्तासंतानभाजो
नीरजस्तमसः परं स्वरूपतः परिकलयन्ति । सगणमिति । नन्द्यादिगणसहितम् ।
गणेशमिति । गणपतिमेकदन्तम् । ध्यात्वेति संबध्यते । मुनिवरमिति । तपोयोगद्विसं-
पन्नाः पुरुषातिशया मुनयस्तेषां श्रेष्ठम् । ध्यात्वा प्रणम्येत्यत्र द्वितयेऽपि लेखनक्रिया-
पेक्षयापूर्वकालभावित्वेन क्त्वाप्रत्ययः ॥ १ ॥

दुरधिगमगहनचिकित्सातत्त्वप्रणयने स्वातन्त्र्यमस्वज्ञत्वेनाऽऽत्मनः परिहरन्नाह—

नानामतप्रथितदृष्टफलप्रयोगैः प्रस्ताववाक्यसहितैरिह सिद्धयोगः ॥

वृन्देन मन्दमतिनाऽऽत्महितार्थिनाऽयं संलिख्यते गदविनिश्चयजक्रमेण ॥ २ ॥

नानामतं नानायुर्वेदतन्त्रं तत्र तस्य वा प्रथिताः ख्याता दृष्टफलाः प्रत्यक्षफला ये प्रयोगाश्चिकित्सायोगास्तैः प्रस्ताववाक्यसहितैरिति । प्रस्ताववाक्यं प्रस्तुतोपयुक्तमात्मनः शास्त्रस्य च वचनं तद्युक्तैः । एतेन प्रामाण्यमभिधेयसंबन्धप्रयोजनोपदर्शनं च प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गमुक्तं भवति । नानामुनिकथितचिकित्सायोगानामेवायमुपदेश इति प्रामाण्यम् । अत एव संलिख्यत इति कृतम् । प्रस्ताववाक्यसहिताश्चिकित्सायोगा एवाभिधेयास्तैः सह संबन्धोऽपि वाच्यवाचकलक्षणः । प्रयोजनमारोग्यं चिकित्सायां रोगनिवृत्तिफलत्वात् । इहेति नरायुर्वेदे । सिद्धयोग इति । सिद्धयोगाख्यः संग्रहः सिद्धाः साध्यसाधनाव्यभिचारिणो योगा यत्र स तथा । मन्दमतिनाऽऽत्महितार्थिना चेति स्वविनयप्रकाशनार्थमुक्तम् । गदविनिश्चयजक्रमेणेति । रुग्णविनिश्चयाख्यनिदानसंग्रहोक्ताध्यायपरिपाठ्या ॥ २ ॥

चिकित्साप्रणयनस्य रोगभेषजज्ञानार्थीनां प्रतिपादयन्नाह—

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ॥

ततः कर्म भिषक्पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥

ओषध्यधिकरणत्वेन पूर्वं परीक्ष्यो रोगस्ततो रोगनिवृत्तिहेत्वौषधं ततस्तदुभयज्ञानार्थीनां चिकित्सेति साधुः क्रमोपन्यासः । परीक्षेतेति । देशकालकारणस्वरूपलक्षणादिभिः परिसर्वत ईक्षेत जानीयात् । तत इति पश्चादित्यनेन संबन्धनीयम् । ततः पश्चादित्यर्थः । कर्म चिकित्सितम् । ज्ञानपूर्वमिति । कर्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वकम् ॥ ३ ॥

रोगमज्ञात्वा चिकित्साकरणे दोषमाह—

यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ॥

अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ ४ ॥

यदृच्छयेति । अनियमेन ॥ ४ ॥

अन्वये गुणमाह—

यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः ॥

देशकालविशेषज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ ५ ॥

आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ॥

साध्यासाध्यविभागज्ञस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु रोगस्याऽऽनन्त्यादनुक्तस्य कथं ज्ञानमित्याह—

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ॥

अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ७ ॥

दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेदित्यत्र ज्ञात्वेतिशेषः । तेन लिङ्गैर्व्याधिं ज्ञात्वोपाचरेदित्यर्थः । एतच्च प्रकृतिसमसमवायजं रोगमभिसंधायोक्तम् ॥

अथ डल्लणव्याख्यानम्—व्याधीनामानन्त्यादोषभेदेनानुक्तस्य व्याधेर्दोषसव्यपेक्षचिकित्सार्थं तथा रोगकृतस्यापि रोगस्य चिकित्सामपि कर्तुं न कार्यव्याधिमात्रस्य नापि हेतुव्याधिमात्रस्येति कथयन्नाह—नास्ति रोग इत्यादि । अनुक्तमपि व्याधिं दोषाणां लिङ्गैर्ज्ञात्वोपाचरेदिति संबन्धः ॥

अथ सोमव्याख्या—उद्दिष्टानुद्दिष्टव्याधिप्रतीकाराय दोषलिङ्गत्वात्तत्प्रत्यनीकोपचरणेन प्रस्तुवन्नाह—नास्तीत्यादि । विचक्षणग्रहणेनैवं ख्यापयति द्विविधा हि व्याधयः प्रकृतिसमसमवेता विकृतिविषमसमवेताश्च । कारणविलक्षणाः कारणान्विताश्च ये तेषां लिङ्गोपकरणमन्वेषां त्वनन्वितानां व्याधिप्रत्यनीकमेव यथास्वं यद्विहितं तदेव तत्र विधातव्यम् । वक्ष्यति हि—

‘तस्मात्प्रदोषं संयम्य दोषलिङ्गविकल्पनैः ।

लिङ्गं विदित्वोपचरेद्दोषभेदैर्यथोदितम्’ ॥

तदुक्तमत्रैव विकारनामेत्यादि ॥ ७ ॥

अनुक्तरोगस्य नामाज्ञाने वैद्यस्य मा भूदज्ञत्वमित्याह—

विकारनामाकुशलो न जिहीयात्कथंचन ॥

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ८ ॥

न जिहीयात्कथंचनेति । न कदाचिल्लज्जेत यतः सर्वविकाराणां स्थितिर्व्यवस्थितिर्नामतो न ध्रुवा । हि यस्मादर्थे ॥

अव्यवस्थितनामत्व एव हेतुमाह—

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥

स्थानान्तरगतश्चापि विकारान्कुरुते बहून् ॥ ९ ॥

समुत्थानविशेषत इति । निमित्तभेदात् । [*ननु येषां विकाराणां नामग्राहं चिकित्सा नोक्ता तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेदित्याशङ्क्याऽऽह—विकारेत्यादि । विकारा रोगास्तेषां नामानि तेष्वकुशलो वैद्यो न जिहीयाद्रोगसंज्ञानभिज्ञोऽहमिति लज्जां न कुर्याच्चिकित्सामेव विदध्यादित्यर्थः । कुतो हेतोरित्याह । न हीत्यादि । यस्मात्सर्वविकाराणां

* एतच्चिह्नगतमष्टमनवमश्लोकव्याख्यानमहणदत्तकृतमिति प्रतिभाति ।

नामतः संज्ञातो ध्रुवा निश्चिता स्थितिरवस्थानं नास्ति । ननु कुतोऽशेषरोगाणां नामतो नास्ति स्थितिरित्याशङ्क्याऽऽह यस्मात्स एक एव दोषो वाताद्यन्यतमः समुत्थानविशेषतो हेतुभेदात्तथा स्थानान्तराणि स्वं स्वं स्थानं हित्वा पराणि स्थानानि प्राप्य गत्वा बहू-
निकारान्कुरुते । उक्तं च—यो दोषः शरीरसंधीनाविशति तेन जृम्भा ज्वराश्चोपजा-
यन्ते यस्त्वामाशयमप्युपैति तेन रोगा भवन्त्युरसि । अरोचकश्च यः कण्ठमभिपद्यते कण्ठ-
स्ततो ध्वंसते स्वरश्चावसीदति यः प्राणवहानि स्रोतांस्युपैति प्रतिशयायश्च तेनोपजायते]
अरुणदत्तात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रोगस्य ज्ञानोपायमाह—

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ॥

आयुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादि प्रश्नतोऽपरम् ॥ १० ॥

आयुरादीति । आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । आयुःशब्देनेह दीर्घायुःख्यापक-
लक्षणविशेषो विवक्षितः शरीरेन्द्रियादिसंयोगरूपस्याऽऽयुषः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वेनाच-
क्षुष्यत्वात् । स तु दीर्घायुर्लक्षणैर्व्याधेः साध्यत्वमसाध्यत्वमन्यथा । दृशा दर्शनेन । अत्रो-
त्तरत्र जानीयादिति शेषः । एवं सर्वत्र । अत्राऽऽदिशब्दाद्गर्णवैकृतादिकम् । शीतादी-
त्यत्राप्यादिशब्दादौष्ण्यमार्दवकाठिन्यादीनामवरोधः । अवयवानां स्वभावसिद्धे शीतो-
ष्णत्वादौ साध्यत्वं विपर्ययादसाध्यत्वं व्याधेः । अपरमित्यन्तर्दाहादिकम् ॥ १० ॥

दर्शनादिज्ञातयोः साध्यत्वासाध्यत्वयोर्भेदमाह—

कृच्छ्रोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ॥

असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यश्चाप्रतिक्रियः ॥ ११ ॥ *

॥ ११ ॥

याप्यत्वायाप्यत्वयोर्वैचित्र्यमाह—

याप्यैः केचित्प्रकृत्यैव साध्या याप्या उपेक्षया ॥

स्वभावाद्वाधयोऽसाध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ १२ ॥

याप्याः प्रकृत्या यथा पैत्तिकाः प्रमेहा असाध्या इत्युपेक्षणीयाः ॥ १२ ॥

साध्याः साध्या एव स्युर्याप्या याप्या एवेति नियमं निराकुर्वन्नाह—

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ॥

ग्रन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥ १३ ॥

* खपुस्तकेऽत्र—‘सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन सिध्यति ॥ साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु
यत्नेन महता चिरात् ॥ १ ॥ याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः’ इत्यधिकः सार्धश्लोकः ।

कालान्तरप्राणहरा अपि सद्य एव प्राणान्म्रन्ति । अक्रियावतां विरुद्धक्रियाकारिणां क्रियानिवृत्तानां वा । नञ्यं तद्विरोधे तदभावे वा ॥ १३ ॥

रोगस्य त्वरया चिकित्साकरणार्थमाह—

जातमात्रश्चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ॥

वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥ १४ ॥

वह्नादीनां दृष्टान्तकथनं च स्फोटदिविविधकार्यकारित्वप्रदर्शनार्थम् । अत्र स्थाने स एव कुपितो दोष इति श्लोकस्य क्वचित्पुस्तके पाठः स त्वयुक्तः संबन्धाभावात् । चरकेऽपि हि विकारनामेत्यादिश्लोकानन्तरमेवायं पठितः ॥ १४ ॥

चिकित्सानिवृत्तस्यापि व्याधेरपचारसेवया संभवमाह—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयासति हेतुना ॥

क्षीणे मार्गीकृते दोषे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ १५ ॥

निवृत्त इव निवृत्तो विद्यमानस्वल्पदोषमूलो न तु सर्वथा निवृत्तस्तस्याल्पेन हेतुना प्रत्यागमनस्यासंगतत्वात्सूक्ष्मानलदृष्टान्तविसदृशत्वाच्च । क्षीणेऽपचितमांसादिके मार्गीकृते व्याधिप्रत्यनुगुणतया मार्गसदृशीकृते । मार्गो हि गतिं प्रत्यनुगुण एव भवति ॥ १५ ॥

एवं व्यवस्थिते कर्तव्यतामाह—

तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥

यावन्न प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥ १६ ॥

अनुबध्नीयादनुबन्धेन भेषजप्रयोगेणोपचरेत् । अनपायिना विकारान्तरमकुर्वता ॥ १६ ॥

एतादृशं कारयत्यपि वैद्ये यदि स विकारो न निवर्तते तदा वैद्यस्य दोषपरिहारमाह—

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ १७ ॥

॥ १७ ॥

वैद्येन सम्यक्चिकित्स्यमाना अपि विकाराः केचिन्न निवर्तन्त इति प्रतिपादयितुं तेषां प्रपञ्चमाह—

कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ॥

कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्मजास्तेष्वहेतुकाः ॥ १८ ॥

कर्मजा इत्यादिना कर्मजानां विवरणम् । अहेतुका इत्यनपेक्षितनिदानारूप्यहेतुकाः । निदीनमन्तरेण व्याधिबलं यत्र स कर्मज इत्यर्थः । दैवहेतुका इति तु पाठो व्यक्तार्थः ।

अथ दंष्ट्राव्याख्या—व्याधीनां कर्मजादिभेदेन त्रैविध्यमाह—कर्मजा इत्यादि । तत्र सद्वृत्तरतानां शास्त्रोक्ताहारविहारसेविनां हेमन्तशिशिरे रक्तपित्ताद्युत्पत्तिर्वसन्ते वात-
व्याध्युत्पत्तिः प्रावृषि श्लेष्मव्याध्युत्पत्तिरित्यादयो निमित्तमन्तरेण ये चोत्पद्यन्ते ते
कर्मजाः । यत्र पुनरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामलक्षणैर्मिथ्याहाराचारैः शास्त्र-
विरुद्धैरासेव्यमानैर्दोषाः कुपिता व्याधीजनयन्ति ते दोषजाः । तेषां मध्ये कर्मजानां सूत्र-
लक्षणमाह—कर्मजास्तेष्वहेतुकास्तेषु कर्मजादिषु त्रिषु कर्मजा अहेतुका दोषाग-
न्तुहेतुरहिता इति ॥ १८ ॥

यथाशास्त्रं सुनिर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः ॥

न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥

स्वल्पदोषो गरीयान्यः स ज्ञेयः कर्मदोषजः ॥ १९ ॥

यथाशास्त्रमिति । शास्त्रानतिक्रमेण । यथाव्याधीति । व्याधितत्त्वानुरूपम् । कर्मज
ति । नियतेन कर्मणा जनितः । अत्र हि निदानानधिगमेन व्याधेरल्पत्वं मत्वा भिषजा सम्य-
हनिर्णीय साध्वी विहिता चिकित्सा वैफल्याददृष्टाख्यं कारणं गरीयो गमयति । स्वल्पदोषो
गरीयानित्यादिना कर्मदोषजस्य विवरणम् । अल्पीयसि निदाने गरीयान्विकारो निदानाननु-
रूपत्वेनादृष्टमपि कारणान्तरं महद्बोधयति । निदानानुरूपसंभवस्तु दोषजः । स तु प्रसिद्ध-
वान्न व्याहृतः संग्रहकारेण । अत्रेदं विचार्यते—दृष्टं तावन्न मन्दकलकुचादिशीलनं
॥ क्तनकर्मोपस्थितिमन्तरेण स्वकार्यं जनयतीति । तदवधारयामोऽनन्यथासिद्धान्वयव्यति-
कं कर्मैव सर्वत्र कारणं न दृष्टं व्यभिचारात् । दृष्टं तु तत्कर्माकृष्टमेवोपतिष्ठते तत्कथं
कर्मदोषजस्तथा दोषजोऽपि व्याधिर्न पृथगङ्गी क्रियते । मैवं, सुखार्थं खगादौ दुःखार्थं कण्ट-
गादौ नियमेन प्रवृत्तिरस्ति सुखं प्रति खगादेर्दुःखं प्रति च कण्टकादेर्दृष्टस्य कारण-
भावोऽन्यथा तत्कर्म सुखार्थिनं दुःखसाधन एव प्रवर्तयेद्दृष्टस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
कंच केवलकर्मवादिनः कर्मसद्भावे प्रमाणाभावप्रसङ्गः । दृष्टे हि व्याप्तिं गृहीत्वा कर्मानु-
मेवन्ति विद्वांसः । तस्मादवश्यं दृष्टं पूर्वकृतं च कर्म कारणमेष्टव्यम् । तच्च प्राक्तनं कर्म
त्रैविधं प्रवरमवरं मध्यमे च । यदुक्तं चरके—अदृष्टं त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तम-
मेति । तत्र प्रवरं कालविपाकानियमादतिबलवदितरनिरपेक्षं तद्यत्र जनकं स कर्मजो
व्याधिः । मध्यमं कालविपाकानियमादनतिबलवत्तच्चावश्यं दृष्टं प्रत्ययमपेक्षते तद्यत्राऽऽ-
म्भकं स कर्मदोषजः । हीनं पुनरत्यल्पबलं तदल्पबलवत्त्वात्प्रबलं दृष्टमेव पुरस्कृत्य
नियतीति दृष्टेनैव तत्र व्यपदेशो दोषज इति ॥ १९ ॥

संग्रति कर्मजादिव्याधीनां प्रशमनमाह—

कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वशमौषधैः ॥

कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात्क्षयम् ॥ २० ॥

सत्यां सम्यक्चिकित्सायां तत्कालफलजनननियतस्य कर्मण एवोपभोगेन प्रक्षयात् ।
स्वशमौषधैरिति स्वस्य प्रशमौषधैर्यद्यस्य प्रशमायौषधं तैरित्यर्थः । कर्मदोषक्षयादिति
दैवद्युक्तिव्यपाश्रयचिकित्साभ्यां कृतात्कर्मदोषयोः क्षयात् ॥ २० ॥

रोगपरीक्षां समाप्याथ भेषजपरीक्षाया अवसरः । अत्राविज्ञातस्य भेषजस्य बलवद्-
नर्थकारितेति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

यथा विषं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ॥

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ २१ ॥

विषादिबहुदृष्टान्तकथनमविज्ञातं भेषजं किञ्चिद्विषवत्संज्ञानाशेन किञ्चिच्छस्त्रवन्मर्मभेदेन
किञ्चिदग्निवत्स्फोटजननेन किञ्चिदशनवत्सद्यो मारयतीतिप्रतिपादनार्थम् । विज्ञातममृतं
यथेति नामरूपगुणयोजनादिभिर्ज्ञातं तदमृतवदत्यन्तमुपकारकं भवति ॥

अथेशानदेवव्याख्या—यद्यौषधीनां योगो न ज्ञायते ततः को दोषः स्यात्,
ब्रूमः, यथा विषं यथा शस्त्रमित्यादि दुर्योगस्यौषधस्यानेकप्रकारत्वात्तद्वेतुका अपि मर-
णफला व्याधयोऽनेकप्रकाराः प्रादुर्भवन्तीति दृष्टान्तबहुत्वेन दर्शयति । किञ्चिद्वालिश-
वैद्यप्रयुक्तमौषधं विषमिव संज्ञाप्रणाशं कृत्वा व्यापादयेत्किञ्चिच्छस्त्रमिव विविधा रुज-
श्छेदभेदव्यधनरूपाः कुर्वाणं मारयति किञ्चिदग्निरिव स्फोटकदाहतृष्णाविसर्पादीन्कृत्वाऽ-
सून्निरुणाद्धि किञ्चिदशनविरिवाऽऽश्वपृथग् प्राणैर्वियोजयति । अन्ये नामरूपगुणयोगाज्ञा-
तस्य यथासंख्येनैतदृष्टान्तचतुष्टयं कृतमिति वर्णयन्ति । अथ विज्ञातमौषधं कं गुणमाव-
हतीत्युच्यते विज्ञातममृतं यथा सम्यग्विज्ञातस्यौषधस्यैक एव दृष्टातोऽमृतेनोक्त आरो-
ग्यायुष्करत्वे निरतिशयत्वादमृतस्येति ॥ २१ ॥

रोगभेषजे परीक्षयावावसरप्राप्तायाश्चिकित्सायाः स्वरूपमाह—

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ॥

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषजां मतम् ॥ २२ ॥

याभिः क्रियाभिरिति शोधनशमनरूपाभिः । धातवः समा इति । अत्रार्थाद्विषमाः
सन्त इत्यवगन्तव्यम् । कर्म तदिति स व्यापारः । चिकित्सा लक्षणं तु चरके द्रष्टव्यम् ।
तद्यथा—

“चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते” इति ॥ २२ ॥

तस्याश्चिकित्साया अवस्थाविशेषेण नियतत्वमाह—

उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति ॥

यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं विवर्जितम् ॥ २३ ॥

कार्यमकार्यं स्यादिति कर्तव्यतयोक्तमकर्तव्यं स्यात् । कर्म चिकित्सितम् । कार्यं विवर्जितमिति निषिद्धमपि कर्म कर्तव्यं भवेत् ॥ २३ ॥

अथ सर्वरोगप्राधान्याज्वरस्याऽऽसौ चिकित्सा । यदुक्तम्—“ रोगानीकस्य सर्वस्य ज्वरो राजा यतः स्मृतः । तस्मात्प्रथमतस्तस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ” इति । चिकित्सा च ज्वरज्ञानाधीना ज्वरज्ञानं च लक्षणतः । अतस्तल्लक्षणमाह—

स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥

युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ २४ ॥

स्वेदावरोधो घर्मस्यानिर्गमः । सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गे च वेदना । युगपदित्येककालम् । एतेन मिलितमेतल्लक्षणं प्रत्येकं व्यभिचारात् । यथा स्वेदावरोधः कुष्ठपूर्वरूपे संतापश्च दाहाख्ये रोगे सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवातरोग इति । पैत्तिके ज्वरे स्वेदोद्गमाद्वातिके चाऽऽरम्भविसर्गयोर्वैषम्यात्सर्वाङ्गग्रहणस्य चाव्यवस्थितत्वादव्यापकं लक्षणं मन्यमानाः समादधुः स्वेदोऽग्निः सिध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तस्यावरोधो दोषव्याप्तिर्वातजे ज्वरे वायोश्चलत्वेनाऽऽरम्भविसर्गयोर्वैषम्येऽपि सर्वदेहज्वरारम्भकदोषदुष्टनिवृत्तेरव्यक्तं सर्वाङ्गग्रहणं विद्यमानमेवेति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ २४ ॥

लक्षणतः प्रतीतस्य तस्योत्पादं दर्शयितुं संप्राप्तिमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्निधाय च ॥

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मैल्लङ्घनमाचरेत् * ॥ २५ ॥

साम इति । सामदोषादिस्वरूपनिरूपणे श्रीवाग्भटाचार्यः—

“ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ।

दुष्टमाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ।

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य संभवम् ।

* स्याल्लङ्घनं दीपनपाचनं च त्रिदोषहृद्वस्तिविशोधनं च ॥ अजीर्णजित्तामगदातिसारशूलज्वरश्लेष्मगदग्नमेतत् ॥ १ ॥ एतत्समस्तज्वरपीडितानां महौषधं लङ्घनमादिशान्ति ॥ सश्वासकासारचिपीडितानां न तप्ततोयादपि किञ्चिदस्ति ॥ २ ॥ इति श्लोकद्वयं खपुस्तकेऽधिकं दृश्यते परं च व्याख्यापुस्तके व्याख्यानमेतयोर्न दृश्यतेऽतोऽत्राधिकमिति भाति ।

आमेन तेन संपृक्तः दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।

सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ” इति ॥

लङ्घनमाचरेदिति । लङ्घनं यद्यपि चरके दशविधमुक्तम् । तद्यथा—

“चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ” ॥

इत्यनेन परिभाषितम् । चतुष्प्रकारा संशुद्धिरनुवासनं विहाय तस्य बृंहणत्वात् । तथाऽ-
प्यत्रोपवास एवाभिप्रेतो यतो व्यायाममारुतयोस्तावत्सर्वथा प्रतिषेधः । पिपासानिग्रहश्च
नास्ति । ‘कफवातज्वरार्तेभ्यो हितमुष्णाभ्यु तृड्छिदे’ इति वचनेन दुःसहपिपासायां पानी-
यदानस्य विहितत्वात् । शेषाणां चावस्थामु विनियोगः । तद्यथा— ‘सोत्कृष्टे बलिने
देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे’ इति ।

“सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्ते निरूहणम् ।

पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥

कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम् ” इति ॥

आतपोऽपि संगृहीत एव । यदाह—

“कफवातोत्थयोश्चैव ज्वरयोः शीतपीडितम् ।

दि(द)त्वादुष्णेन वर्गेण परश्चोष्णो विधिर्हितः” इति ॥

पाचनं च “लङ्घनाम्बुयवागूर्भिर्यदा दोषो न पच्यते” इत्यादिना विहितमेव । तस्मा-
त्स्थितमेतल्लङ्घनमत्रोपवास इति । तच्चाऽऽमाशयानुपूर्व्योत्पन्नेषु ज्वरेषूपवासाहर्षेषु रोगेषु
हितमित्यर्थः ।

अथ श्रीब्रह्मदेवव्याख्या—लङ्घनशब्द उपवासपर्यायो न तु वमनविरेचनानु-
वासनादिपर्यायः । श्रीमाधवोऽप्याह—

“लङ्घनं तद्विधा ज्ञेयं शमनं शोधनं च तत् ।

शमनं शमयेद्दोषांशोधनं शोधयेन्मलान् ॥

शमनं सप्तधा क्षुत्तृड्वायामपवनातपाः ॥

पाचनं दीपनं च स्यात्पञ्चधा शोधनं मतम् ॥

ऊर्ध्वं विरेचनं नस्यं निरूहोऽस्य विस्फुतिः ॥

निरूहं बृंहणं वाते पित्ते शमनरेचनम् ॥

वमनं लङ्घनं कुर्यात्कफे रक्षन्बलादिकम्” इति ॥

सामज्वरे लङ्घनमेवौषधं नान्यदस्तीति । द्विविधा हि सामता रससामता मलसा-
मता चेति ॥ २९ ॥

लङ्घनफलमाह—

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ॥

विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ २६ ॥

लङ्घनेन क्षयं नीते दोष इति । आहारनिवृत्त्या स्वाशये विक्षिप्तावशिष्टेन बह्निनाऽपाकादामसंपृक्ते दोषे क्षीणतां नीते । संधुक्षितेऽनले इति स्रोतःशुद्ध्या विक्षिप्त-
दोषक्षयेण दीप्तेऽग्नौ । विज्वरत्वं यथोक्तसंप्राप्तिमङ्गाद्विगतज्वरत्वम् । लघुत्वं देहस्याऽऽ-
मरसाहितगौरवाभावात् । क्षुच्चाग्निदीप्त्या क्षुब्धबुद्ध्या । एवं वक्ष्यमाणे स्मलङ्घनगुणेऽपि
व्याख्येयं लङ्घनप्रकारत्वालङ्घनसहभवेनापि विधानाच्च ॥ २६ ॥

लङ्घनप्रस्तावे नवज्वरे निषिद्धमपि वमनमवस्थायां दर्शयन्नाह—

सद्यो भुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥

वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ २७ ॥

सामे विशेषत इत्यस्य स्थाने संतर्पणोत्थित इति पाठान्तरम् । वमनं वमनार्हस्येत्य-
नेनावम्यगर्भिण्यादिनिराकरणम् । अत्र स्थाने—

“कफप्रधानानुत्क्रिष्टान्दोषानामाशयस्थितान् ।

बुद्ध्वा ज्वरकरान्काले वम्यानां वमनैर्हरेत्” ॥

इति श्लोकं चरकोक्तं पठन्ति केचित् । अस्यायमर्थः । उत्क्रिष्टान्दोषाणां आदिना
बहिर्निर्गन्तुमुन्मुखान् । आमाशयस्थिताञ्छाखाः संत्यज्याऽऽमाशयमागतान् । काले यथो-
क्तायामवस्थायाम् । वमनैरिति बहुवचनं प्रकृत्याद्यपेक्षया बहुवचनद्रव्यप्रयोगसूचनार्थम् ।
अत्र वमने दोषाणां स्वयमेवोत्क्रिष्टत्वादुत्क्रिष्टप्रयोजनकौ स्नेहस्वेदौ न कर्तव्यौ स्वल्पौ
वा कार्यावित्याह ॥ २७ ॥

उक्तावस्थायतिरेकेण विहिते वमने दोषमाह—

अनुत्क्रिष्टेषु दोषेषु मोहाद्यस्तरुणे वमेत् ॥

प्राप्तुयात्सोऽङ्गमङ्गादीन्द्वागविषमज्वरान् ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २८ ॥

अनुत्क्रिष्टे दोषे लङ्घनमुपदिशन्ति तस्य प्रवृत्तिं पाटवार्थं च गुणमाह—

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ॥

ज्वरग्रं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ २९ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेरिति । अनवस्थितः स्वस्थानादितस्ततो गतो दोषोऽनवस्थि-
तदोषः । अनवस्थितो बहिर्निर्गतोऽग्निश्च यस्य स तथा तस्य नवज्वरिणः । दोषपाचन-
मिति । निरिन्धनोऽग्निर्हि दोषान्पक्तुं प्रयुङ्क्त इति । उक्तं च—

“उदर्योऽग्निः पचेदन्नमन्नाभावे पचेन्मलान् ।

मलाभावे पचेद्धातून्धात्वभावे पचेदसून् ” इति ॥

काङ्क्षारुचिलाघवकारकमिति । काङ्क्षाऽन्नप्रार्थना रुचिरम्यवहारपाटवं लाघवं देहगतं तेषां कारकम् । यथोक्तसंगत्या च लङ्घनेनेत्यादिश्लोकेन समसस्य श्लोकस्य स्फुटोऽर्थभेदः ॥ २९ ॥

वमितं लङ्घयेत्प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ॥

वमनं क्लेशबाहुल्याद्धन्यालङ्घनकर्षितम् ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

लङ्घनस्यावधिमाह—

अवेक्ष्य दोषं प्राणं च कार्यं स्यादपतर्पणम् ॥ ३१ ॥

अवेक्ष्य दोषं कफं पित्तं च स्वभावलङ्घनीयं बुद्ध्वा बहु लङ्घनीयम् । यदुक्तम्—
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महदिति । वातं स्वभावालङ्घनीयं बुद्ध्वाऽल्पं लङ्घनम् । तन्त्रान्तरं हि सामे वातेऽपि लङ्घनं कुर्यादेवाऽऽमपकत्यर्थं युक्त्या न तु यथा कफ इति । प्राणं बलम् । तेन बलवति बहुलङ्घनमल्पबले चाल्पमिति । अत एवोक्तम्—बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेदिति । अपतर्पणं लङ्घनम् ॥ ३१ ॥

तस्यापवादमाह—

तद्धि मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ॥

कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥

न तथाऽध्वश्रमक्रोधशोककामक्षयज्वरे ॥ ३२ ॥

मारुतशब्देनेह निरामवातजन्यो रोग उच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । मुखशोष-
भ्रमावप्यत्र निरामौ विवक्षितौ । आमरुद्धस्रोतःसंभूतौ तौ लङ्घनीयावेव । केचिदूर्ध्वमारु-
तेति पठन्ति । अत्रोर्ध्वमारुताः कासश्वासहिक्कादयः । अन्ये तूर्ध्ववातं रोगान्तरमेवाऽऽहुः ।

तद्यथा—“भुक्तेऽभुक्ते तथा सुप्ते यस्योद्गारोऽति संभवेत् ।

तमूर्ध्ववातं जानीयादुदानव्यापदुद्भवम् इति” ॥

कार्यं न बाले वृद्धे वेति निषेधोऽन्नामं मलामं च विहाय । क्रोधसमुद्भवः पैत्ति-
कस्तत्रापि न लङ्घयेत् । क्षयज्वर इति कफपित्तरक्तादिधातुक्षयजे ज्वरे राजयक्ष्मजे वा ।
तथा च सुश्रुतः—न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा । अस्यार्थः—क्षयजे धातुक्षयजे
यक्ष्मज्वरे वा । अन्ये त्वत्रैवं व्याख्यायन्ति—मारुतजे ज्वरे न लङ्घयेत्किंभूते क्षयजे ।
एतेन धातुक्षयप्रकुपितवातज इत्युक्तम् । अथवा क्षयजे न लङ्घयेत्किंभूते मारुतजे । एतेन

यक्ष्मज्वरे मारुतसंभूते न लङ्घयेत् । यः सामावस्थां मारुतज्वरो यक्ष्मज्वरश्च स लङ्घनीय इति ब्रह्मदेवडल्लणौ ॥ ३२ ॥

बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ॥

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ३३ ॥

बलाविरोधिनाऽनतिबलक्षयकारिणा । यदर्थ इति । आरोग्यार्थः ॥ ३३ ॥

लङ्घनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ॥

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राकृमे गते ॥ ३४ ॥

स्वेदे जाते रुचौ वाऽपि क्षुत्पिपासासहोदये ॥

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धाविति । हृदयस्य शुद्धिर्गौरवादिरहितत्वम् । उद्गारस्य शुद्धिरधूमोद्गारता । कण्ठस्य शुद्धिः कफालिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिरविकृतरसत्वम् । तन्द्राकृम इति । तन्द्रा च कृमश्च तन्द्राकृमं तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावतः क्लान्तिः । कृमो दोषजनिता ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदय इति । क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदये सतीति बाष्पचन्द्रः । चक्रस्त्वाह—क्षुत्पिपासयोरसहे पीडाकरत्वेनोदये । अत एवोक्तं सुश्रुते—

“सृष्टमारुतविष्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुम् ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात्सुलङ्घितम् ” ।

क्षुत्पिपासयोरसहेऽसह्य उदय इति चक्रस्याभिप्रायो लक्ष्यतेऽन्यार्थस्यासंगतत्वात् । असहशब्दस्तु न सहोऽसह इति पचाद्यजन्तः कर्तरि दृश्यते सर्वत्र । सुश्रुतेनापि क्षुत्पिपासासहमिति कर्तर्येवासहशब्दः प्रयुक्तः । कृतं सम्यकृतम् । अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यग्योगं रूपापयन्ति न प्रत्येकम् । एवमति-योगलक्षणेऽपि ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

लङ्घनस्यातियोगलक्षणमाह—

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ॥

क्षुत्पिपासाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ३६ ॥

मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णपूर्ध्ववातस्तमो हृदि ॥

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥

दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोरिति । दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणाशक्तिः । मनसः संभ्रम इति । संभ्रमो हृदयस्यानवस्थितत्वमिति बाष्पचन्द्रः । भ्रान्तिरेवेति चक्रः । अभीक्ष्णं संततम् । ऊर्ध्ववातो हिध्माश्वासादिः । तमो मोहः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ज्वरितानां लङ्घनानन्तरं भोजने हितसेवां नियमयन्नाह—

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ॥

न तु पथ्याविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ३८ ॥

सुगमम् ॥ ३८ ॥

किं तद्धितमित्याह—

रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ॥

यवाग्वोदनलाजाश्च ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ३९ ॥

पुराणा अनवाः । शूकधान्यं शिम्बिधान्यं समातीतं प्रशस्यत इत्यनेन पुराणानां रक्तशाल्यादीनां ग्रहणे सिद्धे पुराणा इत्युक्तमतिपुराणानां तेषां ग्रहणनिषेधार्थम् ॥ ३९ ॥

ज्वरसात्म्यादिना ज्वरितेभ्यो हितां रक्तशाल्यादिसाध्यां यवागूमाह—

दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्तानां ज्वरापहा ॥

अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता ॥ ४० ॥

ननु तत्रान्तरे कालतिककरसौ पाचनत्वेन निर्दिष्टौ । तद्यथा—

“लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ।

पाचनान्यविषकानां दोषाणां तरुणज्वरे” इति ।

तत्कथमत्र तयोरनिर्देशः । उच्यते—षडङ्गकल्पनया पानीयसंस्कारेण तिक्तकरसो गृहीतः सप्तरात्रात्परं केचिदित्यादिना कालो गृहीत इति कार्तिकडल्लणौ । पाचन्या-मदोषपाचनार्थं यवागूः कथमामे प्रयुज्यते । सत्यम् । द्विप्रकारा ह्यामता प्रभूताऽस्या च । तत्र प्रभूतामतां विहायाल्पामतायां प्रयुज्यत इति डल्लणः । ज्वरार्तानां ज्वरापहेति । ज्वरापहेत्यनेनैव ज्वरार्तानां हितत्वे लब्धे ज्वरार्तानामिति पदं भाविनोऽपि ज्वरस्य प्रति-बन्धाय हितेति प्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । अन्नकाल इति । लङ्घितस्यान्नदानो-चिते काले । अन्ये प्रातर्भोजनकालं मुक्त्वा दिनान्तमाहुः ।

तदुक्तम्—“न द्विरद्यान्न पूर्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।

न तीक्ष्णं न गुरुप्रायं भुञ्जीत तरुणज्वरी” इति ।

पाराशरेणाप्युक्तम्—

“ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेच्छु ।

स्फुटो यस्यान्तराग्निः स्यात्स्त्रैमित्योपरमात्तदा” इति ।

तथा च—“दोषाः शैथिल्यमायान्ति वह्निरन्तश्च वर्धते ।

स्फुटो भवन्ति स्रोतांसि दिनान्ते ज्वरितस्य हि” इति ।

यथास्वं पाचनैरिति । यत्र दोषे यान्युक्तानि पाचनौषधानि पञ्चमूल्यादीनि तैः

कृता संस्कृता । अन्ये तु पाचनैरित्यत्र बहुवचनमाद्यर्थे तेन दीपनपाचनसंशमनीया-
दिभिः संस्कृतेति व्याख्यानयन्ति ॥ ४० ॥

पेयाया अपवादमाह—

दाहच्छर्द्यदितं क्षामं निरन्नं तृष्ण्याऽन्वितम् ॥

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लजतर्पणम् ॥ ४१ ॥

निरन्नमामाजीर्णरहितम् । पाययेल्लजतर्पणमिति । द्रवानुक्त्या लजतर्पणपानं
शृतशीताम्बुना किंवा द्राक्षादिफलरसेन । यदुक्तं चरके—

“तत्र तर्पणमेवाऽऽदौ प्रदेयं लज्जसक्तुभिः ।

ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम्” इति ॥

ज्वरापहानि द्राक्षादिफलान्येव । यदाह चरक एव—

“द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरुषकैः ।

तर्पणार्हेषु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्” इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—“दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरुषकम् ॥

फलान्येतानि मुख्यानि ज्वरघ्नानि विभावयेत्” इति ॥

लजसक्तूनां तर्पणं लजतर्पणं तर्पणं तोयपरिप्लुताः सक्तवः ॥ ४१ ॥

श्रृंगोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः* ॥ ४२ ॥

हितो नित्यं रसौदन इति । नित्यं सर्वदा नवे पुराणे च । रसेनोपसिक्त ओदनो
रसौदनः । रसो मांसरसः । अन्नेन व्यञ्जनमिति समासः । एवं वक्ष्यमाणे मुद्गयूषौद-
नेऽपि समासः ॥ ४२ ॥

मुद्गयूषौदनश्चापि देयः कफसमुत्थिते ॥

स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ ४३ ॥

मुद्गयूषौदनश्चापीति । कफजेऽन्नकाले मुद्गयूषौदन एव देयो यवाश्वा अहितत्वात् ।

यदुक्तम्—“पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दनम् ॥

तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्धनी” इति ॥

अत्र वातज्वरादनुवक्तुमुचितं पित्तज्वरं त्यक्त्वा कफज्वरस्याभिधानं कफज्वरोक्तमु-
द्गयूषौदनस्य वातिके ज्वरेऽग्नौ मन्दे हितत्वप्रतिपादनार्थं न तु पैत्तिके मुद्गयूषौदनाति-
देशानुरोधात्क्रमलङ्घनम् । यद्ययमर्थोऽभिमतः स्यात्तदा—

* ख. पुस्तके ‘यूषः श्रितो वैदलानामद्यदशगुणेऽम्मसि ॥ ज्वरहरसलिलाढ्यं रक्तपित्तप्रणाशं वदति
मुनिगणोऽयं मुद्गयूषं कफघ्नम् ॥ पिबतमपि निहन्ति ज्वरसंस्कारयुक्तो व्यपगतमलदोषं यत्क्षुणात्त्राणगात्र-
म् ॥ अधिकरतिदृष्टातो यश्च धर्मप्रतप्तो बलनभुविपदं तां चातिसाराभिभूतः । इत्यधिकमत्र ।

“मुद्गयूषौदनः शीतः ससितः पैत्तिके ज्वरे ॥

स एव शर्करां त्यक्त्वा देयः कफसमुत्थिते” ॥

इत्येवमभिदध्यात् । स एवेति । मुद्गयूषौदन एव । ननु कफजे तावद्यवाग्वा अहित्वं दर्शितं पैत्तिकेऽन्नकाले सशर्करमुद्गयूषौदनस्य दानं तथा वातिके रसौदनस्य विधिस्तदेवं कतमो दोषो ज्वरे यथोक्तयवागूविधिविषयः । उच्यते । कफजेऽतिमात्रवृद्धे कफे यवाग्वा अहित्वम् । पित्तज्वरेऽप्यतिवृद्धे पित्ते सशर्करमुद्गयूषौदनो देयः । अनतिवृद्धयोस्तु कफपित्तयोर्यवागूविधिरेव । तथा च तन्त्रान्तरम्—

“कफजेऽपि यदा क्षीणो लङ्घनादिक्रमात्कफः ॥

शस्ता एव यवागूस्तु तथा पित्तेऽप्ययं क्रमः ” इति ॥

वातिके तु निरामे वाते दीप्तिऽग्नौ रसौदनः । यदाह सुश्रुत एव—

“उपवासश्रमकृते ज्वरे वाताधिके तथा ।

दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् ” इति ॥

उपवासश्रमाभ्यां निराम एव वातः कुप्यति सामे तु वाते मन्देऽग्नौ यवागूदीयत एवेति न कश्चिद्दोषः ॥ ४३ ॥

संप्रति द्वंद्वजेष्वाहारविधिः—

मुद्गामूलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥

अत्राऽऽमलकापेक्षयाऽऽहारद्रव्यत्वान्मुद्गस्य भूयसी मात्रा । योगोऽयमन्नपानाध्याये सुश्रुतेन पित्तकफहरत्वेन निर्दिष्टस्तत्कथमिह वातपित्तज्वरेऽभिहितो न विकृतौ तस्याप्यन्यथाशक्तित्वादिति कार्तिकः ।

ह्रस्वमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हितः ॥ ४४ ॥

ह्रस्वमूलकयूषस्त्विति । ह्रस्वमूलकं बालमूलकं शिम्बीधान्यं विना यूषस्य व्यपदेशाभावात् । अत्र मुद्गादीन्यपि दयानीत्याहुः । अन्ये पुनर्यूषशब्देन काथमेव ब्रुवते यथा वाट्यालककृतो यूष इत्यादौ । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

निम्बकूलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥

निम्बकूलकयूषस्त्विति । कूलकं पटोलपत्रम् ।

यथास्वं पाचनैः सिद्धं +वातपित्तकफात्मके ॥ ४५ ॥

यथास्वं पाचनैरिति । प्रत्येकं वाताद्युक्तपाचनद्रव्यैर्मिलितैः । वातपित्तकफज्वर इति । प्रत्येकं वातादिज्वरे । सिद्धमिति । अतः परमन्नं हितमिति शेषः ॥ ४५ ॥

द्वंद्वसंनिपातयोरन्नसाधनाय योगान्तरमाह—

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥

महत्या पञ्चमूल्या तु व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरैः ॥ ४६ ॥

+ अत्र टीकानुरोधेन ‘वातपित्तकफज्वरे’ इति पाठः स्यात् ।

सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत् यथाक्रमम् ॥

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ४७ ॥

लघुना स्वल्पेन । व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरैरिति । व्याघ्री कण्टकारी । दुःस्पर्शो दुरालभा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

उक्तयवाग्वादिसाधने जलभेषजयोर्मानव्यवस्थापनाय परिभाषात्रयमाह—

काथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके ॥

अर्धशृतेन तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत् ॥ ४८ ॥

अञ्जलिः पलचतुष्टयम् । श्रपयित्वा पाचयित्वा । जलाढके जलस्य षोडशशरावे । द्रव्यं तावद्विविधं वीर्यप्रधानं रसप्रधानं च । वीर्यप्रधानं भेषजद्रव्यं रसप्रधानमाहारद्रव्यम् । तत्र रसप्रधानाहारद्रव्याभिप्रायेणात्र चतुष्पलद्रव्याभिधानं तेन परिभाषेयम् । सिद्धा वराहनिर्गूहे यवागूर्बुहणी मतेत्यादिकार्यार्थं यवाग्वादयो ज्ञेयाः ॥ ४८ ॥

वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्त्याढकेऽम्भसि ॥

भेषजस्यातिबाहुल्यात्कदाचिदक्षुचिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

वृद्धवैद्यव्यवहारोद्धटव्याख्यातो वृन्देन श्लोकं कृत्वा लिखितः ॥ ४९ ॥

यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ॥

कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि ॥

अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥ ५० ॥

यदप्सु शृतशीतास्त्विति । सप्तमीयं निमित्तात्कर्मयोग इत्यनेन । तेन शृतशीतजलनिमित्तमित्यर्थः । षडङ्गादीत्यत्राऽऽदिशब्दाद्यवाग्वादिपरिग्रहः । अत्र षडङ्गस्य साधनाय मध्यवीर्यस्यापि द्रव्यस्य कर्षो मन्दानलपुरुषविषयो ज्ञेयः । मध्यवीर्यस्य हि द्रव्यस्यार्धपलत्वमग्रे व्यवस्थाप्यम् । इमामेव परिभाषां व्यवहारायाऽऽद्रियन्ते भिषजः ॥ ५० ॥

कर्षार्धं वा कणाशुण्ठयोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ॥ ५१ ॥

विनीय पाचयेद्युक्त्या वारि प्रस्थेन चापरान् ॥

*यूषान्नरसकांश्चैव कल्पेनानेन साधयेत् ॥ ५२ ॥

कर्षार्धं वेति प्रत्येकम् । कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्यापलक्षणं तेन तीक्ष्णद्रव्यस्य कर्षो ग्राह्यः । कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति । मृदुवीर्यस्याऽऽमलकादेः पलं ग्राह्यम् । अत्र तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्षपलमानव्यवस्थया मध्यवीर्यस्यापि बिल्वाग्निमन्थादेर्मध्यवीर्यविधिनाऽर्धपलत्वमूह्यमित्याहुः । विनीय प्रक्षिप्य । युक्त्या वारि प्रस्थेन चेति । युक्त्या प्रस्थेन वारि देयम् । अयमर्थः । यस्योत्तमबलानलत्वेन बहु यवाग्वादि

युज्यते तस्य युक्त्या जलप्रस्थद्वयत्रयमनुरूपतो दत्त्वाऽन्यतो दर्शनादर्धशृतं कृत्वा यवाग्वादि साधनीयम् । अल्पबलानलस्य तु वारि प्रस्थेन । अपरानिति यूषरसादीन् । चक्रस्त्वपरामिति पठति व्याचष्टे च । अपरामुक्तायाः काथसाध्ययवागूतोऽन्यां कल्क-साध्यामित्यर्थः । तन्मते परिभाषेयं कल्कसाध्ययवागूविषया ज्ञेया । यवाग्वां चास्यां तण्डुलमानं सुश्रुतवचनाद्बोद्धव्यम् । तद्यथा—

‘ विलेपीमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भागकृतां वदेत् ’ इति ।

तन्त्रान्तरोक्तो विशेषः—

“स्याद्धितः साधितो यूषस्त्वष्टादशगुणे जले ।

चतुर्दशगुणे पेया यवागूः षड्गुणे जले ॥

शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपी च चतुर्गुणे” इति ॥

अत्र हेमाद्रिव्याख्यानम् । कर्षार्धमित्यादि । अत्र द्वात्रिंशत्पले जले काथ्यस्य कर्षार्धं कर्षः पलं वा तीक्ष्णसौम्यातिसौम्यत्वे सति कणाशुण्ठयोरिति षडङ्गादीति कल्कद्रव्यस्येति पदैस्तीक्ष्णादीनां ग्रहणात् । यस्य कल्कोऽप्यतिसौम्यत्वात्पातुं न शक्यते किं पुनः काथस्तत्कल्कद्रव्यम् । अपरान्सार्धकर्षद्विकर्षादीन्युक्त्या तीक्ष्णाद्यवयवान्तरविशेषपर्यालोचनया पाचयेत् । आढकेऽञ्जलिः पलं वेत्येतत्प्रस्थे पलं कर्षो वेत्यनेन गतार्थमप्यरुचिर्यथा न स्यात्तथा कल्प्यमित्येतदर्थमुक्तम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

यवाग्वा अनन्तरं पाचनत्वसामान्यात्सदाप्राणयात्राहेतुत्वेनानिषिद्धत्वाच्च दोषापेक्षया जलमुष्णं शृतशीतं चाऽऽह—

कफवातज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासवे ॥

जलं सदा प्राणयात्राहेतुत्वेनापि निषिद्धमिति चेत् । न । आदाने सद्योऽत्ययहेतुत्वात् । उक्तं हि हारीते—

“तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।

तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ” इति ॥

तच्चाधर्वशिष्टं देयम् । कफवातज्वर इति । व्यस्तसमस्तकफवातज्वरे कफज्वरे वातज्वरे कफवातज्वरे च । पिपासवेऽत्यर्थतृषिताय न स्वल्पतृषिताय । जलं दोषपाकान्तरायत्वात् ।

उक्तं च—“निरिन्धनो हि कायाग्निर्दोषानिन्धनवत्पचेत् ॥

तस्मादनशनं कुर्यात्पक्त्यर्थं तरुणे ज्वरे ।

अत्यर्थतृषितानां च दोषपाकानुकूलयोः” ॥

पित्तमारुतयोरुद्गमाद्दोषपाकान्तरायो नास्ति । एवंगुणमप्युष्णोदकं ज्वरेऽल्पं देयमित्याचार्याः ।

“विषाके मधुरं वीर्यं शीतमुष्णमपि स्मृतम् ॥

यतस्ततोऽल्पयोगेन लाघवाय प्रयोजयेत्” इत्युक्तत्वात् ।

शृतशीतगुणमाह—

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥ ५३ ॥

एतेन ज्वरे कफवातजेऽर्धावशिष्टमुष्णं जलं हितम् । पित्तजे तिक्तकशृतशीतं जलं हितम् । असंस्कृतं शीतं शृतशीतं च निषिद्धम् । अत्रोच्यते—

“वह्निमादकरं श्लेष्मस्त्यानत्वापादकं तथा ।

पित्तवातावरणकृत्कफवातज्वरे हितम् ॥

तृष्णाकरं च दोषाणां स्रोतसां कठिनत्वकृत् ।

शीतं वा शृतशीतं वा पीतं स्यादुष्णतोऽन्यथा” ॥

पित्तमद्यविषोत्थेष्विति । मद्यविषयोरपि पित्तकर्तृत्वात्तज्जन्यज्वरस्य पित्तजन्यत्वेन परिग्रहे सिद्धे पुनस्तदभिधानमन्यस्मिन्नपि मद्यविषोत्थरोगे तिक्तकशृतशीतजलस्य यौगिकबोधनार्थमिति गदाधरः । मद्यविषोत्थे ज्वरे कफवातजेऽपि तिक्तकशृतशीतविध्यर्थमित्यन्ये । तिक्तकैः शृतशीतलमिति । तिक्तकशृतमेव शीतलम् । तिक्तकानि च वक्ष्यमाणमुस्तादीनि ॥ ५३ ॥

आमज्वरे हि तिक्तकरसः पाचनं तिक्तकस्य बहुत्वाद्यौगिकतिक्तकं च मुस्तादि तदाह—

मुस्तापर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ॥

शृतशीतं जलं दद्यात्पिपासाज्वरशान्तये ॥ ५४ ॥

अत्र शुण्ठ्यतिक्ताऽप्यामाशयसमुत्थे ज्वरे पाचनत्वाद्धिहितेति श्रीब्रह्मदेवः । यद्यप्यतिक्ता शुण्ठी तथाऽपि प्रक्षेपणीयत्वात्पाचनीयत्वेन यौगिकत्वाच्चास्मिन्षडङ्गादियोगे नागरस्य प्रक्षेप इति । चन्दनं रक्तचन्दनम् । अविशेषोक्तौ च सर्वत्र चन्दनं रक्तचन्दनं गृह्यते । उदीच्यं वालकम् । यदप्सु शृतशीतास्वित्यादिना शृतशीतमेव तत्कर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

पञ्चविधकषायकल्पनायां शृतशीतकषायेऽर्धशृतस्यावश्यमन्तर्भावात्तज्ज्वरे च कषायनिषेधात्षडङ्गादेरपि निषेधः स्यादित्याशङ्क्य वृन्दः स्वनिर्मितगाथया सिद्धान्तं कुरुते—

पादशिष्टः कषायः स्याद्यः षोडशगुणाम्भसा ॥

क्वथितोऽतः षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ५५ ॥

पादशिष्टः षोडशगुणाम्भसा क्वथितो यः स कषायो मुख्यत्वान्नवज्वरे निषिद्धो न त्वर्धशृतषडङ्गादिरमुख्यत्वात् । अत एवाऽऽह चक्रः—

“मुख्यभेषजसंबन्धो निषिद्धस्तरुणज्वरे ।

तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तेन भेषजम्” इति ।

मुख्यत्वं चान्नपानसाधनव्यतिरिक्तकल्पनोपयोग्यत्वं तन्मे साक्षात्कल्पनोपयोग्यत्वं वा । न चेह पादाशिष्टकषायनिषेधेनाष्टभागावाशिष्टकषायस्य स्वरसादेर्वा प्रसङ्गो येन पादाशिष्टकषायो दोषावहमुख्यभेषजोपलक्षणम् । तेनाष्टभागशिष्टकषायस्वरसादेरपि निषेधा बोद्धव्या लघोरर्धशृतषडङ्गादेर्विधानसमर्थनार्थम् । एवंविधायां सृष्टौ का वा कथा गुरुतमाष्टभागशिष्टकषायस्वरसादिविधानस्य । अत एव वृद्धसुभुतेन न दद्यात्तत्र भेषजमिति सामान्येतैव नवज्वरे भेषजनिषेधः कृत इति ॥ १९ ॥

नवज्वरे सामरसदोषे रसनादुष्टावरुचिः स्यात्तस्याः प्रतीकारमाह—

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ॥

धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥ २० ॥

आज्यं घृतम् ॥ २१ ॥

ज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनं नियमयन्नाह—

ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ॥

अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽपि वा ॥ २२ ॥

अस्यायमर्थः । यद्यप्यस्यारुचिः स्यात्तथाऽपि ज्वरितो हितमेवाश्रीयादेवेत्युभयत्रापि नियमः । सिद्धे हि विधिरारम्भमाणो नियमार्थः । तत्र हि दिनान्ते भोजयेदित्यनेन भुजिक्रियाऽप्युक्ता । हितमप्युक्तमेव । अत एवाभोजनाहितभोजनैर्दोषं वक्ष्यति । अन्ये स्वरुचौ सत्यां हितस्याशितुमप्रतिभासनादपिशब्दं भिन्नक्रमेण योजयित्वा नञं च प्रविष्ट्वान्यथा व्याचक्षते । ज्वरितोऽहितमश्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् । अभुञ्जानस्य क्षयमरणलब्धेः । अस्यां व्याख्यायामुत्तरश्लोकोऽपि नाहितप्रतिषेधायान्यथा व्याख्या-
नात् । गुर्वभिष्यन्धकाले च ज्वरी ना नरोऽद्यात्कथंचन सकृत् । यतो भुक्तं भोजनं तस्य नाहितमायुषे वा सुखाय वा तुशब्दस्य निपातस्यानेकार्थत्वाद्देति भवत्येवैषा व्याख्या यद्यहितार्थमुपदेशः स्यात्किं तु हितस्यैव सर्वत्रोपदेशः । अथावस्थार्या तु तदपि हितमिति चेत्तर्ह्यहितमिति व्याहृतं तस्माद्धितमेव कल्पनाविधिभिस्तैर्मनःप्रियं यथा स्यात्तथाऽ-
श्रीयात् । तथाचोक्तं सातत्यादिति । एवं चोत्तरश्लोकोऽप्यहितप्रतिषेधायैव युज्यते ।

अथ डल्लुणव्याख्या—इदानीं जीर्णज्वरितस्यारुचावपि हितभोजनोपदेशमाह—

ज्वरितो हितमित्यादि । अस्य जीर्णज्वरिणो यदि हितभोजने कथंचिदरुचिः स्यात्तदा हितमेवानेकप्रकाराभिः कल्पनाभिर्मुखप्रियं कृत्वा रुचितृप्त्यर्थं ज्वरितोऽश्रीयात् ।

तथाच—“सातत्यात्स्वादभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ॥

कल्पनाविधिभिस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः” इति ॥

तस्मादेवंविधमपि कृत्वा ज्वरितोऽश्रीयादित्याह—अन्नकाले ह्यभुञ्जान इत्यादि ।
अग्रे तु यद्यस्य जीर्णज्वरिणोऽरुचिः स्यात्तदाऽहितमप्यश्रीयादिति व्याख्यानयन्ति ।
ननु यद्यरुचौ सत्यामहितभोजनं क्रियते तर्हि गुर्वभिष्यन्दकाले चेत्याद्युत्तरोक्तश्लोकेन
सह विरोधः । सत्यम्, अहितस्य सातत्यसेवननिराकरणार्थं गुर्वभिष्यन्दकाले चेत्यादि-
श्लोक इति ॥ ५७ ॥

किं तदहितं यन्न भोज्यमित्याह—

गुर्वभिष्यन्दकाले च ज्वरी नाद्यात्कथंचन ॥

न तु तस्याहितं भुक्तप्रायुषे वा सुखाय वा ॥ ५८ ॥

अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनकम् । अकालेऽतीतेऽप्राप्ते वा काले ।
कथंचन कदाचित् ॥ ५८ ॥

अन्नकालं दर्शयति—

ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेद्भु ॥

श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा * ॥ ५९ ॥

दिनान्तेऽपराह्णे ॥ ५९ ॥

हिते कुतो हेतोररुचिः स्यादित्याह—

सातत्यात्स्वादभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ॥

कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥ ६० ॥

सातत्यात्सततोपयोगात् । स्वाद्वभावात्स्वादुरभीष्टो रसस्तस्याभावात् । स्वाद्वपि
द्रव्यं सर्वदोषयोगादप्रियं स्यात् । अस्वादु तु सुतरामप्रियम् । उक्तहेतुभ्यां यदि पथ्यं
द्वेष्यं स्यात्तदाऽपि तदेव पथ्यं कल्पनाविधिभिः कल्पनाप्रकारैस्तैर्भावैः स्वरसा-
दिभिः सूक्ष्मास्त्रोक्तैश्च यूषरसपानकादिभिरातुरस्य प्रियत्वं नयेत् । अहितनिवृत्तेरपि
चिकित्सितत्वात् ॥ ६० ॥

नवज्वरे निषिद्धान्याह—

परिषेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ॥

दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ॥ ६१ ॥

परिषेकान्प्रदेहांश्चेत्यत्र परिषेकावगाहांश्चेति पाठं केचित्पठन्ति व्याख्यानयन्ति च ।
परिषेकः प्रसेकः । अवगाहो जलपूर्णकटाहादौ निमज्जनम् । अवगाहनिषेधात्स्नाननिषेधो

* खपुस्तके—‘दोषधातुमलाम्भोऽन्नवाहिस्रोतोमुखाति यत् । मुक्तं लिम्पति पैच्छित्यादभिष्यन्दि
वदुष्मते’ इत्यधिकमत्र ।

बोद्धव्यः । स्नेहानिति स्नेहपानमभ्यङ्गं च । संशोधनानि वमनादीनि । संशोधनानी-
त्यत्र ज्वरे निषिद्धमपि संनिपातज्वरे प्रागेव संज्ञाप्रबोधनार्थं मार्गविशोधनार्थं च धूमा-
ञ्जनावपीडमातुलुङ्गरसगण्डूषादिसंशोधनं वृद्धवैद्यव्यवहाराच्छास्त्रान्तरोक्तत्वाच्च प्रयु-
ज्यते । भोज्यानि गुरुण्यत्र । यदुक्तं सुश्रुतेन—सारवन्ति च भोज्यानि वर्जयेत्तरुण-
ज्वरीति । सारवन्ति स्निग्धगुरूणि ॥ ६१ ॥

परिषेकादिसेवनया किं स्यादित्याह—

शोषच्छर्दिर्मदो मूर्छा भ्रमस्तृष्णा हरोचकः ॥

प्राप्नोत्युपद्रवानेतान्परिषेकादिसेवनात् ॥ ६२ ॥

एतत्तु परिषेकादौ यथार्हं ज्ञेयम् । हारीतेन तु प्रत्येकमेव दूषणमुक्तम्—

“व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यायास्तम्भमूर्च्छनम् ॥

मरणं पानतः स्नेहाच्छर्दिर्मूर्छा मदोऽरुचिः ॥

गुर्वन्नभोजनाच्चापि विष्टम्भो दोषकोपनम् ॥

शीतवारिकषायाच्च दोषविष्टम्भनाऽहिते ॥

अग्निसादः खरत्वं च स्रोतसां वातवर्धनम् ॥

तस्मादामज्वरे सर्वान्विषवत्परिवर्जयेत्” इति ॥ ६२ ॥

ननु कियन्तं कालं यावत्तरुणे ज्वरे परिषेकादि न कर्तव्यमित्याह—

आससरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥

मध्यं चतुर्दशाहं तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ६३ ॥

आससरात्रादिति । ससरात्रं व्याप्य । अभिविधावयमाङ्गन मर्यादायां निराम-
ज्वरकालत्वेनाष्टाहस्योक्तत्वात् । तरुणमत्यर्थमामम् । पुराणं जीर्णम् । यदुक्तं जातू-
कर्णे—जीर्णस्त्रयोदशे दिवस इति ।

“त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।

प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते” ॥

इति तन्त्रान्तरमतिजीर्णाभिप्रायेणोक्तम् । मध्यपुराणयोस्तु प्रसङ्गादिहोक्तिः ॥ ६३ ॥

अथ दोषस्य सामतां प्रतिपाद्य निरामतां प्रतिपादयितुं पक्वलक्षणमाह—

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ॥

पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ६४ ॥

मृदौ मन्दीभूते । मान्द्यं च ज्वरस्याऽऽमरसे क्षीणे स्रोतसि शुद्धे पुनः कोष्ठगते
चोष्मणि भवति । प्रचलेषु प्रकर्षेण चलेष्वविबद्धेष्वित्यर्थः । मलेषु वातपित्तकफशकृदा-
दिषु । पक्वं निरामम् । दोषमित्यनेन दुःखकर्तृत्वाच्छकृदाद्यप्युच्यत इत्याहुः । देयं
तदौषधमिति । तस्मिन्काले दानार्हमौषधं चात्र शमनं शोधनं वा । तदा पाचनस्य

निरामत्वेनार्हत्वात् । तत्राल्पदोषे स्वस्थानाच्चलितेऽल्पबलस्य शमनम् । प्रभूते च दोषे स्वस्थानस्थे बलस्थस्य शोधनमिति । यदुक्तं दोषाः क्षीणा वर्धयितव्याश्चलिताश्च शमयितव्या वृद्धा निर्हर्तव्या इति ॥ ६४ ॥

ज्वरस्य संतापरूपायाः प्रकृतेर्विकृतिरूपं मृदुत्वं पक्वलक्षणमभिधाय दोषाणां प्रकृतेर्विकृतिरूपं पक्वलक्षणमेकीयमतेनाऽऽह—

दोषप्रकृतिवैकृत्यादेर्दोषां पक्वलक्षणम् ॥ ६५ ॥

दोषप्रकृतिवैकृत्यादिति । ज्वरारम्भकाले यो दोषस्वभावः संप्राप्तिरूपस्तस्यान्यथाभावात्तदन्यत्वादेर्दोषां पक्वलक्षणम् । अन्ये तु प्रथमाकृतिरामरसमूर्छितानां ज्वरजननसमर्थानां दोषाणां स्वकार्यस्य ज्वरतीक्ष्णत्वदेहगुरुत्वमलविबन्धादेरुत्पादनम् । ततो विपर्ययो वैकृत्यम् । प्रथमाकृतिरप्याम एव । यदुक्तम्—‘प्रथमां दोषदुष्टिं तु केचिदामं प्रचक्षते’ इति ॥ ६५ ॥

वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ॥

श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ ६६ ॥

सुगमम् ॥ ६६ ॥

तत्र पक्वदोषस्य बलवतः स्वस्थानस्थस्य शोधनस्याविधाने दोषमाह—

पक्वोऽनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ॥

विषमं वा ज्वरं कुर्याद्वलव्यापदमेव वा ॥ ६७ ॥

पक्वो लङ्घनस्वेदनतिकाञ्चुपानपेयादिना स गुनरेवंभूतो भूयान्दोषः शोधनविषयो भवतीति । अनिर्हृतो वमनादिनाऽग्निःसारितः । महात्ययं विषमं चातुर्थिकं विषमस्य तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः । महात्ययं गम्भीरमिति कार्तिकः । ननु भूयान्दोषो विषमज्वरं कथमारभते दोषोऽल्पोऽहितसंभूत इत्यनेनाल्पदोषस्यैव विषमज्वरकारणत्वेनोक्तत्वात् । मैवं, भूयसोऽपि दोषस्य लङ्घनादिभिरुपक्षीणशक्तित्वादिति गदाधरः । अहितसंभूत इत्यनेन तत्रापि भूयस एव दोषस्य विषमज्वरकारणत्वमिति कार्तिकः । बलव्यापदं बलक्षयम् । बलं त्रिविधं कालकृतं युक्तिकृतं सहजं च । तस्य त्रिविधस्यापि व्यापदं व्यापन्नतां करोति ॥ ६७ ॥

दोषपाकं लक्षणतः प्रतिपाद्यैकीयमतेन कालतः प्रतिपादयन्नाह—

सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥

दशरात्रात्परं केचिद्वातव्यमिति निश्चिताः ॥ ६८ ॥

सप्तरात्रादेव परं दशदिनपर्यन्तमौषधं पाचनं देयं दानार्हं केचिन्मन्यन्ते न सप्तरात्रादवर्गाक् । तथाचोक्तम्—

सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात्पाचनं ज्वर इति । ननु सप्तरात्राद्ध्वं ज्वरस्य निरामत्वात्किमर्थं तत्र पाचनम् । यदुक्तं हरिश्चन्द्रेण—अष्टाहं निरामज्वरलक्षणमिति ।

अन्ये तु—“सप्ताहेन तु पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।

निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ” ॥

उच्यते । द्विविधा हि सामता । एका दोषस्य तरुणत्वरूपाऽपरा रसस्य मुखवै-
रस्यतृष्णारोचकादिलक्षणा । तत्र प्रथमाऽष्टाहादपैति । यदुक्तम्—“सप्ताहेन तु पच्यन्ते”
इत्यादिना । अपरा पुनरष्टाहात्परतोऽप्यनुवर्तते । तत्र च पाचनं दीयत एव । अत-
एवाऽऽह सुश्रुतः—

“बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।

लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥

तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ।

कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्वैरघ्नैः समुपाचरेत् ” इति ।

यद्येवम्—“ज्वरितं षडहेऽतीते लङ्घनं प्रतिभोजितम् ।

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ” ॥

इति चरकवचने । तथा—

“पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।

शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ” ॥

इति च तन्त्रान्तरे सप्ताह एव पाचनोपदेशः कथं न विरुध्यते । उच्यते ।
पूर्वश्लोकस्य तावदयमर्थस्तात्पर्याच्चक्रेण व्याख्यातः । षडहेऽतीत इति सप्तमे दिने
लङ्घनं प्रतिभोजितमष्टमे कषायं पाययेदिति । उत्तरश्लोके चोत्पाददिनत्यागेन गणनया
समाधानमुक्तवान्कार्तिकः । यथा सुश्रुतोक्तव्यहपरिहारकाल एव बस्तिदानदिनं त्यक्त्वा
चरकेण द्विगुणः परिहारकाल उक्त इति । पित्तज्वराभिप्रायेण सप्तमे दिने कषायविधि-
रित्यन्ये ।

उक्तं हि—“पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।

अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः” इति ।

पैत्तिक इत्यादि । अस्यार्थः । पैत्तिके ज्वरे पित्ते तेजसैव शीघ्रं ज्वरः पाकमागच्छती-
त्यल्पकालसमुत्थितेऽपि यदौषधं देयं दातव्यं भवेत्तद्देयमिति पिण्डार्थः । वाशब्दाद्वा-
तश्लेष्मादिज्वरेऽपि दोषपाके सत्यौषधं देयम् ।

उक्तं च—“यदा वातशकृन्मूत्रक्षवोद्गारप्रवर्तनम् ।

अचिरज्वरितस्यापि तदा शमनशोधनम् ” इति ।

दशरात्रात्परं केचिदातव्यमिति निश्चिता इति । दशरात्रात्परं दोषामतारसाम-

तयोः सर्वथा निवृत्तत्वादौषधं शमनं शोधनं वा दानार्हमिति केन्निवृत्तवस्थिताः । यत्तु ज्वरितं षडहेऽतीत इत्यादिना तथा—

“सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे ।

निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्” ।

इत्यनेन च सप्ताहादूर्ध्वमेव शमनं विहितं तत्र सामताया अल्पत्वेन निरामत्वं मत्वै-
तत्समाधेयम् । किंवा यत्र दोषाणामनतिवृद्धत्वात्सप्ताहेनैव रसामताऽपि निवृत्ता तत्र
तच्छमनं प्रत्येतव्यम् । अन्ये तु सप्ताहादूर्ध्वं दशदिनपर्यन्तं पाचनेमेव दशदिनादूर्ध्वं तु
शमनमिति योग्यतयाऽत्रापि विरोधसमाधानार्थं व्याख्यानयन्ति ॥ ६८ ॥

संप्रति सप्ताहात्पूर्वं कषायद्रव्यकृतं पाचनं कषायमपि निषेधयन्नाह—

न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे ॥

कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ६९ ॥

कषायमिति कषायद्रव्यकृतपाचनविषयं शमनस्यातिप्रसक्तत्वात् । आकुलीभूता
इति । इतस्ततो भृशं मूर्छिताः ॥ ६९ ॥

निषेधोऽयं कषायकषायस्य न सामान्यतः स्वरसादिकषायनिषेध इत्यत आह—

न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ॥

यः कषायः कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ॥ ७० ॥

कल्पनमुद्दिश्य स्वरसकल्कादिरूपं कल्पनं लक्ष्यकृत्य । कषायस्याऽऽमलकादेः कषायः
स्वरसादिः । कषायद्रव्यकृतस्वरसादिनिषेधेन मधुरादिद्रव्यकृतस्वरसादीनां दानप्रयोग-
प्रसङ्गो नोद्भावनीयः । यतो विहितषडङ्गादेस्तिक्तस्य कषायांश्च विवर्जयेदित्यनेन सम-
विरोधसमाधानार्थं चरके कषायकषायवचनं न त्वविहितस्वरसादिविधानार्थं स्वरसादिगुरु-
भेषजस्य नवज्वरे दोषकर्तृत्वात् । यदुक्तम्—भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वर-
मिति । यद्येवं, कषायेतरकषायस्यापि दोषकर्तृत्वात्कषायकषायनिषेधः किमर्थम् ।
उच्यते । विशेषेण दोषकर्तृत्वख्यापनार्थम् । यथा ज्वरमात्रनिषिद्धस्य मैथुनादेस्तरुण-
ज्वरे निषेधः ॥ ७० ॥

ननु कषायकषायकरणे को दोषो येनासौ निषिध्यत इत्याह—

दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणज्वरे ॥

स्तम्भ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ ७१ ॥

बद्धा इत्यनुबद्धाः सानुबन्धा इति यावत् । विबन्धस्थाः स्तम्भ्यन्त इत्यनेनैवोक्त-
त्वात् । स्तम्भित्वादिति स्तम्भनस्वभावत्वात् । उक्तं हि—कषायः स्तम्भनः शीत
इत्यादि । स्तम्भ्यन्त इति । प्रबला भवन्ति । न विपच्यन्त इति । चिरेणापि सुखं न
विपच्यन्ते । चरके त्वस्य श्लोकस्य स्तम्भ्यन्त इत्यादिकमेव पूर्वार्धम् ॥ ७१ ॥

नवज्वरे तथा शोधनमपि निषेधञ्चाह—

पाययेदोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥

स सुप्तं कृष्णसर्पं तु कराग्रेण परामृशेत् ॥ ७२ ॥

दोषहरणं संशोधनम् । परामृशेदिति स्पृशेत् । यद्यपि स्नेहं संशोधनादि चेत्यनेन पूर्वं शोधननिषेधो दर्शित एव तथाऽपि महात्ययत्वप्रतिपादनार्थं स पुनरुच्यत इत्य-
दोषः ॥ ७२ ॥

शोधनं शमनं च येन सेव्यं तानाह—

पीताम्बुलङ्घितः क्षीणोऽजीर्णो भुक्तः पिपासितः ॥

न पिवेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतत् ॥ ७३ ॥

पीताम्बुः सद्य एव पीतोदकः । लङ्घितः सुलङ्घितः । अजीर्णपरिपक्वभोजनः ।
भुक्त इति भुक्तवान् । कर्तरि क्तः । सद्य एव कृताहार इत्यर्थः । पिपासितस्तृष्णातुरः ।
अथशब्दः समुच्चये निपातस्यानेकार्थत्वात् । शमनं चेतरेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

निषिद्धशोधनस्यापि दुर्बलस्याऽऽवस्थिकं शोधनमाह—

रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्यादोषदुर्बलम् ॥

तं समीक्ष्य भिषकुर्यादोषप्रच्यावनं मृदु ॥ ७४ ॥

दोषदुर्बलमिति । दोषाभिभवेन दुर्बलम् । एवंभूतस्य दोषो हर्तव्य एव दोषहरणे-
नैवास्य बललाभोदयात् । यस्तूपवासादिकृशो न तस्य दोषहरणमत एवोक्तं समीक्ष्येति ।
दोषप्रच्यावनं शोधनम् । मृद्विति । मृदुवीर्यं चतुरङ्गुलादिकृतम् ॥ ७४ ॥

अपरमपि दुर्बलस्याऽऽवस्थिकं शोधनमाह—

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ॥

अव्यापदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥ ७५ ॥

नेक्षेतात्र बलमिति । अत्रास्यामेवावस्थायामनतिग्लानिकरत्वाच्छोधनस्य बलं नास्तीति
नापेक्ष्यम् । बलं कुतो नापेक्ष्यमित्यत उक्तमव्यापदिति । अल्पदोषमित्यन्ये । स्वयमेव
दोषाणां प्रवृत्त्युन्मुखत्वाच्छोधनमल्पदोषं भवतीत्यर्थः । यच्छोधनं दृष्टफलत्वाच्छूलादि-
व्यापत्तेरजनकमिति तु गदाधरः । तदेति । तस्यामवस्थायाम् । हि यस्मादर्थे ॥ ७५ ॥

भैषज्यद्रव्येषु कर्षादिमानपरिच्छेदार्थं पलव्यवस्थामाह—

द्विचत्वारिंशता माषैरष्टादशनिबद्धकैः ॥

पलं द्वादशबद्धं स्यादुञ्जाषट्समान्वितैः ॥ ७६ ॥

अस्यायमर्थः । अष्टादशमाषगुडकैः कृतो यो मापकस्तैर्द्विचत्वारिंशता मिलित्वाऽधि-
कत्वेन षड्गुञ्जान्वितैः कस्यचित्तन्त्रस्य पल(म्)बद्धक इत्यत्र स्वार्थे कः । तदेव च पलं
सुश्रुतमानां विशिष्टमित्याह—द्वादशबद्धमिति । द्वादशमाषगुडकैः कृता ये मापकास्तै-

श्वतुःषष्ट्या बद्धं सौश्रुतं पलं भवति । अयं तात्पर्यार्थः । अष्टादशमाषगुडकैः कृता ये द्विचत्वारिंशन्माषकास्ते तु द्वादशमाषगुडकैर्मामकं कृत्वा विभक्ताः परिशिष्टषण्माषगुडककृतमाषकार्धैश्चत्वारिंशतैकविंशतिमाषरूपैः सह त्रिषष्टिमाषका एकमाषश्च न्यूनो गुञ्जाषट्केन पूर्यते । अतएवाऽऽह बकुलकरः सुश्रुते षड्भक्तिकं माषकं चरके तु ततो द्विगुणं व्याचष्टे । चक्रस्तु सौश्रुतं पञ्चरक्तिकं माषकमिच्छति । यदाह स्वसंग्रहे—

“द्वात्रिंशन्माषको माषश्चरकस्य तु तैः पलम् ।

अष्टचत्वारिंशता स्यात्सुश्रुतस्य तु माषकः ॥

द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या च तैः पलम् ।

एतच्च तुलितं पञ्चरक्तिमाषात्मकं पलम् ॥

चरकार्धपलोन्मानं चरके दशरक्तिकैः ।

माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवेत्तत्तथेरितम् ॥

तस्मात्पलं चतुःषष्ट्या माषकैर्दशरक्तिकैः ।

चरकानुमतं वैद्यैश्चिकित्सासूपयुज्यते ” इति ॥

ननु चरकस्याष्टचत्वारिंशता माषकैः पलं सुश्रुतस्य चतुःषष्ट्या तत्कथं चरकपलार्धं सौश्रुतं पलम् । उच्यते । चरके द्वात्रिंशन्माषगुडकैः कृता येऽष्टचत्वारिंशन्माषकास्ते द्वात्रिंशन्माषगुडकगुणिताः सन्तः षट्त्रिंशन्माषगुडकाधिकानि माषगुडकशतानि पञ्चदश भवन्ति । सुश्रुते द्वादशमाषगुडकैः कृता ये चतुःषष्टिमाषकास्ते द्वादशमाषगुडकगुणिताः सन्तोऽष्टषष्टिगुडकाधिकानि माषशतानि सप्त स्युः । इत्थं चरकमानार्धं सुश्रुतमानमिति न कश्चिद्विरोधः । अन्ये त्वष्टादशरक्तिकावद्धत्वं माषस्याभिधाय पूर्वोक्तव्याख्याप्रकारेणापरं ग्रन्थं व्याख्याय व्यवहियमाणद्वादशरक्तिकचतुःषष्टिमाषकरूपमेव पलमाहुः । गुञ्जाषट्कन्यूनताऽत्र पक्षेऽल्पत्वाच्च गणनीया ॥ ७६ ॥

पलं व्यवस्थाप्य पलोपक्रमेणैव पाचनादिकपायेषु भेषजवारिकाथशेषाणां प्रमाणं निर्देष्टुं परिभाषाद्वयमाह—

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ॥

जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च ॥ ७७ ॥

स्नेहकाथ्यौषधेष्विति । स्नेहकाथ्यरूपाण्यौषधानि स्नेहकाथ्यौषधानि तेषु । किं बौषधं गुडादि ॥ ७७ ॥

काथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ॥

चतुर्भागावशिष्टं तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ ७८ ॥

द्विरष्टगुणमिति । षोडशगुणं पलपर्यन्तं ज्ञेयं तेन पलादर्वागपि षोडशगुणमेव जलम् । तथाचोक्तम्—“कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात्षोडशिकं जलम्” इति ॥ ७८ ॥

दीप्तानलं महाकायं पाययन्त्यञ्जलिं जलम् ॥

अन्ये त्वर्थं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ ७९ ॥

काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्ट्रभागावशेषितम् ॥

पारंपर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥ ८० ॥

अञ्जलिमिति । पलचतुष्टयं दीप्तानलमित्यादिश्लोकद्वयं वैद्ययुक्त्युपदर्शकं वृन्दस्येति कल्प्यते । अन्ये त्वर्थं परित्यज्येत्यस्य स्थानेऽन्यमर्थं परित्यज्येति पाठेऽन्यं दीप्तानलमहाकायादितरम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

पाचनशमनयोर्वक्तव्ययोर्विषयमाह—

पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ॥

शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥ ८१ ॥

सप्तमे दिन इति । आरम्भदिनत्यागेन गणनयाऽष्टाह इति फलति । एतच्च सप्त-
रात्रादित्यादिश्लोकव्याख्याने व्याख्यातमेव ॥ ८१ ॥

सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य पूर्वं सर्वज्वरपाचनमाह—

नागरं देवकाष्ठं च धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥

दद्यात्पाचनकं पूर्वं सर्वज्वरेषु पाचनम् ॥ ८२ ॥

सर्वज्वरेष्विति । योगोऽयं द्रव्यगुणपर्यालोचनया वातकफेऽतिभद्रकः । व्याधिप्रत्य-
नीकतया तु पित्तजेऽपि हितत्वमस्याभ्युपगम्य सर्वज्वरविषयत्वं ज्ञेयमित्याहुः । बृहतीद्व-
यमिति । बृहतीकण्टकार्यौ । एवं सर्वत्र ॥ ८२ ॥

परिणामप्रयुक्तभेषजगुणमाह—

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव ॥

तद्बालवृद्धवनितामृद्वोऽथ पीत्वा ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ ८३ ॥

वीर्याधिकमिति । भोजनसमये क्रियमाणौषधापेक्षया वीर्येणोत्कृष्टम् । अन्नहीनमिति
हेतुगर्भविशेषणम् । अन्नहीनं हि भेषजमितररसानभिभवादखिलमेव स्रोतः प्रतिपद्यते
कोष्ठं च सम्यग्भावयति । अन्नहीन इति पाठान्तरे कोष्ठ इति शेषः । बालादीनामभक्तौ-
षधस्य दूषणमभिदधद्बालादिभ्य इतरेऽभक्तविषया इति बोधयति ॥ ८३ ॥

अनुलोमानिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ॥

लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिर्जीर्णोपधाकृतिः * ॥ ८४ ॥

सुगमम् ॥ ८४ ॥

* “तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् । योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः
॥ १ ॥ क्रमः स इति विशेष्य इन्द्रियार्थप्रवाधकः” इत्यधिकमत्र खण्डस्तके ।

कृमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ॥

अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ ८५ ॥

सुगमम् ॥ ८५ ॥

भेषजां भेषजाजीर्णेऽन्नस्यान्नाजीर्णे च भेषजस्योभयोगे दोषमाह—

औषधशेषे भुक्तं पीतं च तथौषधं हि शेषेऽन्ने ॥

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ८६ ॥

भुक्तं भोजनम् । एतच्चान्नाभ्यवहारोपलक्षणं तेन पानस्याप्यवरोधः । भुक्तमित्यस्य तु संबन्धे न करोति गदोपशममित्यन्तर्भावितव्यर्थो ज्ञेयः । यतः प्रस्तुतत्वादौषधमेव गदोपशमकं युक्तं तेनायमर्थो भेषजाजीर्णे भोजनमौषधमेव गदोपशमं न करोतीति । पीतमित्यन्तःपरिमार्जनाभिप्रायेणोक्तं तेन लेहादयोऽप्यवरुध्यन्ते ॥ ८६ ॥

भोजनसमयोपयुज्यमानमौषज्यगुणमाह—

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादन्नावृतं न च मुहुर्वदनान्निरेति ॥

प्राग्भक्तसेवितमथौषधमेतदेव दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ ८७ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयातीति । विदाहः स्वल्पकालमस्य भवति । बलं न हिंस्यादिति । चिरं विदाहाभावाद्बलं न हन्ति । न च मुहुर्वदनान्निरेतीति । आहाराश्रितत्वान्मुहुर्मुहुर्वारं वारं वक्त्राद्बहिर्न निःसरति द्वेष्यमपि भेषजमन्नावृतत्वान्न वस्यत इत्यर्थः । प्राग्भक्तसेवितमिति । भक्तात्पूर्वं सेवितमौषधमेतदेवेति प्राग्भक्ताख्यमौषधम् ॥ ८७ ॥

वातज्वरे पाचनमाह—

बिल्वादिपञ्चमूलाम्बु पाचनं वातिके ज्वरे ॥

बिल्वादिपञ्चमूलं महत्पञ्चमूलम् । अवचारणाऽप्यनेन क्रियते काथार्थमुक्तपाचनयोगेन गणरूपेणैवावचारणा क्रियते न पुनरगणरूपेणावचारणयोगेनापि गणरूपेण पाचनकषायोऽपि क्रियते तेन धान्यपिप्पल्यादिना न कषायविधिः । काथोक्तपाचनयोगेन गणरूपेणाप्यवचारणं केचिदाहुः ॥

अथ पाचनमभिधाय शमनयोगान्विवक्षुः शमनस्य लक्षणमेव तावदाह—

न शोधयति यदोषान्समान्नोदीरयत्यपि ॥

समी करोति यत्कुद्धांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ ८८ ॥

न शोधयति यदोषानिति । दुष्टान्दोषान्यदेहान्न निःसारयति । एतेन शोधनं व्यवच्छिनत्ति । समान्नोदीरयत्यपि । अदुष्टानपि दोषान्यद्वृद्ध्या न विमार्गी करोति । अनेन पाचनाद्यवच्छेदः । पाचनं हि दोषान्वृद्ध्या विमार्गगानपि करोति यथाऽग्निः स्थाल्यां जलतण्डुलादीनि विमार्गीकुर्वन्पचतीति । न कोपयतीति क्वचित्पाठः स च न

संगतो नोदीरयतीत्यनेन पुनरुक्तत्वात्*। किंचास्मिन्पाठे शोधनव्यवच्छेदाय पदान्तरं मृग्यम् ॥ ८८ ॥

इदानीं प्रथमं वातज्वरे संशमनमाह—

किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥

सस्थिराकलशीविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ ८९ ॥

किरातं किराततिक्तकम् । अब्दो मुस्तकम् । अमृता गुडूची । उदीच्यं वालकम् । स्थिरा शालिपर्णी । कलशी पृश्निपर्णी । विश्वं शुण्ठी । विश्वस्थाने क्वचिद्विल्व इति पाठः । वृद्धवैद्यव्यवहाराद्रव्यस्य कनीयसीं • मात्रामर्धपलानुरूपामुपादाय षोडश-
गुणेनाम्भसा निष्काश्य चतुर्भागावशेषं कषायः कर्तव्यः पाचनशमनकाथयोरेवं सर्वत्र ॥ ८९ ॥

पिप्पलीसारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ॥

कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनजं ज्वरम् ॥ ९० ॥

सारिवाऽनन्तामूलम् । द्राक्षाभावे सर्वत्र गम्भारीफलं ग्राह्यम् । हरेणुका रेणुकम् । सगुड इति । गुडोऽत्र प्रक्षेपः स च शास्त्रयुक्त्या कथनीयद्रव्यापेक्षया पादिकः । यदु-
क्तम्—“सितोपलागुडक्षाराः सामान्यांशप्रकल्पनाः” । अस्यार्थः । सामान्यमुत्सर्गसिद्धं पलत्रिकर्षार्धपलरूपं काथ्यद्रव्यमानं यत्तस्यांशेन चतुर्भागेण प्रकल्पना येषां ते तथा । सितोपलादयश्चात्रोपलक्षणं तेन मध्वादिप्रक्षेपोऽपि पादिक एव ज्ञेयः । अत एवान्वत्र सामान्येनोक्तं प्रक्षेपः पादिकः काथ्यादिति । अन्ये समानेषां प्रकल्पनेति पठित्वा प्रक्षेप्यं कर्षमाहुः । समानेति चूर्णसमाना । अन्यत्राप्युक्तम्—“मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत्” इति । वृद्धवैद्यव्यवहारस्तु प्रायः पञ्चषण्मा(मा)षकप्रक्षेपेण । एवं सर्वत्र । श्वसनजं वातजम् ॥

अथ डल्लणव्याख्या—पिप्पल्यादिद्रव्यपलमुदकषोडशभिः पलैरुत्कवाथ्यं चतुर्भा-
गावाशिष्टं पलचतुष्टयं गृहीत्वा गुडकर्षसंयुक्तं पाययेत् ।

तथाच—“भेषजात्पोडशगुणं जलं काथ्यं पलं मतम् ।

चतुर्भागावशेषं तु पेयमेवं सुखार्थिना” इति ।

काथ्यद्रव्यस्य यत्पलप्रमाणं तदुत्तमाङ्गानाम् ।

तथाचोक्तम्—“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघन्यस्य पलार्धं च स्नेहकाथ्यौषधेषु च” इति ।

वृद्धवैद्याश्च मध्यमप्रमाणेनाष्टौ शरावानुदकस्य प्रक्षिप्याष्टभागावशेषितं शरावमेकं गृह्णन्ति शेषं सममेव व्याचक्षते गुडावापमपि वृद्धवैद्या न मन्यन्त इति ॥ ९० ॥

गुडूचीसारिवाद्राक्षाशतपुष्पापुनर्नवाः ॥

सगुडोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥ ९१ ॥

सुगमम् ।

“गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शतावर्याश्च तत्समः ।

गुडप्रगाढः शमयेत्सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ।

शृतशीतं कषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ॥

दर्भं बलं गोक्षुरकं पाठा पादावशेषितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥

तन्त्रान्तरस्यैते प्रयोगाः शर्कराघृतसंयुक्तमत्र काथ्यद्रव्यपादांशेन शर्कराघृतावापः कर्तव्यः । गुडस्य शर्कराघृतयोश्च संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात् । उक्तं च—“ऋषयस्त्वेव जानन्ति योगसंयोगजं फलम्” इति । यद्यप्येवं तथाऽपि वृद्धवैद्या गुडप्रक्षेपं न मन्यन्त इति ब्रह्मदेवव्याख्या ॥ ९१ ॥

द्राक्षागुडूचीकाश्मर्यत्रायमाणाः ससारिवाः ॥

निष्काथ्य सगुडं काथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ९२ ॥

काश्मर्यं गम्भारीफलम् । सगुडमिति । काथोपरि कर्षप्रमाणस्य गुडस्य पश्चान्निक्षेपः । अविशेषेणोक्ता अप्यमी योगा ज्वरे दोषांशबलविकल्पनाः परिकल्प्य रसवीर्यविपाकादींश्च द्रव्यस्य निरूप्य सुज्ञेन भिषजा विशेष एव योजनीयाः ॥ ९२ ॥

इति वातज्वरचिकित्सा ।

पित्तज्वरे पाचनमाह—

सक्षौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ॥ ९३ ॥

सक्षौद्रमिति । क्षौद्रमत्र प्रक्षेपणे । तिक्ता कटुरोहिणी ॥ ९३ ॥

पैत्तिके ज्वरे संशमनमाह—

लोध्रोत्पलामृतापन्नसारिवाणां सशर्करः ॥

काथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ९४ ॥

अथवा पर्पटोद्भव इति । अयमपि काथः सशर्कर एव ॥ ९४ ॥

दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ॥

जलं पिबेच्छर्करयाऽवगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ ९५ ॥

प्रियङ्गुः प्रसिद्धः । भूनिम्बं किराततिक्तकम् । किरातेति लोके । जलं काथः ।

शर्करयाऽवगाढमिति । सितशर्करयाऽनुगतं तेन प्रक्षेपविधिनैवात्र शर्करा । चक्रस्त्व-
वगाढमित्यभिधानात्प्रक्षेपमानाधिका शर्करा सम्यङ्माधुर्यार्थं देयेत्याह ॥ ९५ ॥

पटोलयवनिष्काथो मधुना मधुरीकृतः ॥

तीव्रपित्तज्वरामर्दी पानात्तृडाहनाशनः ॥ ९६ ॥

मधुना मधुरीकृत इति । यावता प्रमाणेन मधुना मधुरः काथो भवति तावदेव
प्रक्षेप्तव्यम् ॥ ९६ ॥

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरनिवर्हणः ॥

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥ ९७ ॥

चन्दनोदीच्यनागरैरिति । चन्दनं रक्तचन्दनम् । अत्र नागरं कटुकमपि न पित्त-
विरोधि मधुरपाकित्वात् ॥ ९७ ॥

विश्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥

दद्यात्सुशीतलं वारि तृच्छर्दिज्वरदाहनुत् ॥ ९८ ॥

अम्बु वालकम् । घनो मुस्तम् । सुशीतलमिति । व्यजनादिभिराहितशीतगुणम्
॥ ९८ ॥

पर्पटामृतधात्रीणां काथः पित्तज्वरं जयेत् ॥

अमृतशब्देनामृता गुडूची । छन्दोनुरोधाद्भ्रस्वत्वम् ॥

द्राक्षारग्वधयोश्चापि काश्मर्यस्याथवा पुनः ॥ ९९ ॥

आरग्वधः सुवर्णालुः । अस्य चरके फलवर्गे सुश्रुते च पत्रवर्गे पाठादन्तःपरिमार्जने
फलं बहिःपरिमार्जने कुष्ठादौ पत्रं ज्ञेयम् । काश्मर्यं गम्भारीफलम् । योगद्वयमिदम् ।
अत्र द्वयोरपि काथ इत्यनुवर्तते ।

“गुडूचीपद्मराध्राणां सारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करामधुरः काथः शीतिः पित्तज्वरापहः ॥

अस्यानन्तरं सुश्रुते तु योगद्वयमिदं पठितं तत्र च टीकाकारैः शर्करानुवृत्तिर्व्या-
ख्याता तेनात्रापि शर्कराप्रक्षेपो ज्ञेयः । द्राक्षाभयेत्यादियोगः सुश्रुते पैतृकफज्वर उक्तः ।

तथाच—कटुकाविजयाद्राक्षामुस्तपर्पटकैः कृतः ।

कषायो नाशयेत्पीतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरम्” ॥

अत्र योग आरग्वधो नास्ति । यद्यप्यत्र केवले पित्तभवे उक्तस्तथाऽपि चकारादत्र
कफजोऽपि गृह्यते ॥ ९९ ॥

द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिकाकाथं सशम्याकफलं विदध्यात् ॥

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोपतृष्णान्विते पित्तभवे ज्वरे च ॥ १०० ॥

सशम्याकफलमिति । शम्याकः सुवर्णालुः शम्याकफलं च प्रक्षेप्यं कथनीयं वा ॥ १०० ॥

पर्युषितं धान्यजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ॥

अन्तर्दाहं शमयेत्प्रवृद्धमपि तत्क्षणादेव ॥ १०१ ॥

पर्युषितं धान्यजलमिति । धान्याककाथ एव पर्युषितः कार्यः शीतकषायो वा । शीत-
कषायविधिश्च भेषजपलं क्षुण्णमुष्णाम्बुचतुष्पलेनाऽऽप्लुतं रात्रिस्थितं पूतं ग्राह्यमिति ।
तथाच तन्नान्तरम्—“द्रव्यादापोथितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ॥

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ।

षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः ॥

आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यायां पलद्वयम्” ॥

इति शास्त्रयुक्तिः । भिषजस्तु भेषजार्धपलं जलं पलम् । सशर्करमिति । शर्कराऽत्र प्रक्षेपः । एते सर्व एवानन्तरोक्ताः पाच्यकषायशीतकषाया दोषादिवलं दृष्ट्वा वैद्येन योज्याः ॥ १०१ ॥

पित्तज्वरे दाहः प्रबलो भवत्यतस्तत्प्रतीकारार्थमाह—

अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य च ॥ १०२ ॥

अम्लं काञ्जिकम् । पलाशतरुजैः पलाशपल्लवैः । दिहेल्लिम्पेद्वाह्यदाहनिवारणायेति ब्रह्मदेवः ॥

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्येति । बदरीपल्लवकल्कस्थकाञ्जिकस्य मथनो-
त्थेन फेनेनेत्यर्थः । अरिष्टकस्येति । निम्बस्य फेनिलवृक्षस्य वा द्वयोरपि शीतत्वात् ।
अत्रापि फेनेनेत्यनुवर्तते । फेनकल्पनामाह । बदरीपल्लवान्काञ्जिकापिष्टान्काञ्जिकपूर्णभा-
जने निक्षिप्य करेण विलोडयेत्फेन उत्तिष्ठेत्तेन लिम्पेदिति डल्लुणः ॥ १०२ ॥

विदारी दाडिमं लोध्रं दधित्थं बीजपूरकम् ॥

एभिः प्रदिह्यान्मूर्धानं तृड्दाहार्तस्य देहिनः ॥ १०३ ॥

विदारी विदारीकन्दः । दाडिमं दाडिमफलम् । दधित्थं कपित्थम् । अयं च विधिः प्रायः
पुराण एव ज्वरे प्रचरति ॥ १०३ ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्रकांस्यादिपात्रं प्रणिधाय नाभौ ॥

तत्राम्बुधारा बहला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ १०४ ॥

सुगमम् ॥ १०४ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो दलयन्त्रगृहाः शुभाः ॥

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्गयो दाहदैन्यहरा मताः ॥ १०५ ॥

सुगमम् ॥ १०५ ॥

हर्म्ये शुभ्राभ्रसंकाशे शशाङ्ककरशीतले ॥

मलयोदकसिक्ते वा स्वप्यात्पित्तज्वरी नरः* ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

पित्तज्वर एव जिह्वाताल्वादिगतं पित्तं शोषं जनयति तत्र प्रतिक्रियामाह—

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि तु दापयेत् ॥

केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ॥ १०७ ॥

क्लोम तिलकम् । मूर्ध्नि मस्तके । मूर्धप्रलेपोऽयम् । अत्र सुश्रुतपाठक्रमे श्रीडल्लणाचार्यो व्याख्याति—“पद्मकं मधुकं द्राक्षां पुण्डरीकमथोत्पलम् ।

यवान्भृष्टानुशीराणि समङ्गां काश्मरीफलम् ।

निदध्यादप्सु चाऽऽलोड्य निशापर्युषितं ततः ॥

क्षौद्रेण युक्तं पिबतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः ।

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ॥

केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।

शर्करादाडिमाभ्यां च द्राक्षाखर्जूरयोस्तथा ॥

वैरस्ये धारयेत्कल्कं गण्डूषं च यथाहितम्” ।

इत्यस्मिन्सौश्रुते पाठ एक एवं व्याख्यानयन्ति । पित्तज्वरस्यावस्थायां शीतकषायमाह—पद्मकमित्यादि ज्वरदाहौ प्रशाम्यत इत्यन्तम् । समङ्गाऽञ्जलिकारिका वाराहक्रान्तामपरे । काश्मरीफलमित्युक्तेऽपि काश्मरीफलमज्जा ग्राह्योऽत्यन्तापित्तहरत्वात् । निदध्याद्धारयेत् । अप्सु चाऽऽलोड्येति । अर्धकथिताम्बुनि प्रतप्त आलोड्येत्यर्थः । अथवाऽनुष्णमपि वार्यौषधान्वितं पर्युषितं शीतकषायमविशेषात् । ज्वरदाहौ प्रशाम्यत इति । ज्वरश्च दाहश्च तौ शाम्यतः । एतेन ज्वरसंयुक्तो दाहः प्रशाम्यति ज्वरं विनाऽपि यो दाहः सोऽपि शाम्यतीत्यर्थः । पित्तज्वरेऽवस्थायां मूर्धप्रलेपमाह—जिह्वाताल्वित्यादि दापयेदित्यन्तम् । जिह्वाताल्वादिशोषे मूर्ध्नि च तं शीतकषायं दापयेत् । एतेन पद्मकादिशीतकषायस्य जिह्वादिशोषेऽभ्यन्तरमुपयोगः स्पर्शतश्च । पित्तज्वर आवस्थिकं क्रममाह—केसरमित्यादि । मातुलुङ्गस्य केसरं मधुसैन्धवसंयुतं वैरस्ये मुखवैरस्ये धारयेन्मुख इति वाक्यशेष इत्येको योगः । तथा शर्करादाडिमाभ्यां सह द्राक्षाखर्जूरयोः कल्कं वैरस्ये धारयेदिति द्वितीयो योगः । यद्यपि मुखवैरस्यं वातलिङ्गं तथाऽपि पित्तादपि

* ख. पुस्तके “स्तनाढ्या रूपसंपन्नाः कुशला नवयौवनः । भजेयुः समदाः कान्ताः शीतदैर्न्य-
हृश मताः ॥ १ ॥ शरच्छशाङ्कवदना नीलोत्पलनिभेक्षणाः । चलितभूलतापाङ्गललाटफलकोज्ज्वलाः”
॥ २ ॥ इत्यधिकमत्र ।

वैरस्यं ज्ञेयम् । 'कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम्' इति तन्नातरोक्तत्वात् । गण्डूषं च यथाहितं विशिष्टदोषारब्धज्वरप्रत्यनीकमिति ॥ १०७ ॥

इति पित्तज्वरचिकित्सा ।

कफजे पाचनमाह—

पिप्पल्यादिकषायं तु पाचनं कफजे ज्वरे ॥

पिप्पल्यादिकषायमिति । पिप्पली पिप्पलीमूल इत्यादिकः सौश्रुतो गणः ॥

कफजे संशमनमाह—

कुष्ठमिन्द्रियं मूर्वा पटोलं चापि साधितम् ॥

पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लेष्मिके ज्वरे ॥ १०८ ॥

मूर्वा स्वनामख्याता तदभावे जिल्लमूलम् । पटोलं पटोलपत्रम् । 'पटोलादेश्छदं तथा' इति वचनात् । साधितमित्यतः परं कषायमिति शेषः । पिबेत्परं शीतं कृतं मधुन उष्णेन सह निषिद्धत्वात् । मधु पुराणमत्यन्तकफप्रत्यनीकम् । उक्तं च—'न कफो मधुना सार्धं चिरं देहेषु तिष्ठति । मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रमिति । मरिचमधुनी प्रक्षेप्ये तत्र मरिचस्य तीक्ष्णवीर्यत्वान्माषकत्रयं व्यवहरति मधुनो मृदुवीर्यत्वात्पञ्च वा षण्माषकाः । सक्षौद्रमित्यत्र सगुडमित्यन्ये पठन्ति ॥ १०८ ॥

त्रिफला पटोलवासा छिन्नरुहा तिक्तरोहिणी च षड्ग्रन्था ॥

मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासकस्य वा काथः ॥ १०९ ॥

वासाया मूलम् । छिन्नरुहा गुडूची । तिक्तरोहिणी कटुरोहिणी । षड्ग्रन्था वचा । अयं योगः काथप्रस्तावात्काथ एव । दशमूलीवासकस्येति । दशमूलवासकाम्यां काथः । अत्रापि मधुप्रक्षेपः ॥ १०९ ॥

मध्वादीनां प्रक्षेपाणां मात्रामाह—

मात्राक्षौद्रघृतादीनां काथस्नेहेषु चूर्णवत् ॥ ११० ॥

आदिशब्दाद्गुडतैलादीनि । चूर्णवदिति । कर्षो मात्रान्तरं व्यवहारश्च यादृशः स सगुड इत्यस्य व्याख्याने दर्शित एवास्माभिः ॥ ११० ॥

आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ॥

सर्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः * ॥ १११ ॥

सुगमम् ॥ १११ ॥

कफजेऽवलेहद्वयमाह—

* ख पुस्तके "यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते" इत्यधिकमत्र ।

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ॥

श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ११२ ॥

कट्फलं स्वनामख्यातम् । पुष्करं पुष्करमूलं तदभावे सर्वत्र कुष्ठम् । कृष्णा
पिप्पली शृङ्गी कर्कटशृङ्गी चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ ११२ ॥

क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः कासश्वासज्वरापहः ॥

प्लीहानं हन्ति हिकां च बालानां तु प्रशस्यते ॥ ११३ ॥

सुगमम् ॥ ११३ ॥

अवलेहचूर्णद्रव्ययोर्मानं दर्शयितुं परिभाषामाह—

कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां तु सर्वशः ॥

द्रवशुक्त्याऽवलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ११४ ॥

द्रवशुक्त्येति । द्रवस्यार्धपलेन चतुर्द्रवश्चतुर्गुणद्रवः । कर्षश्चोत्तमबलानलपुरुषविषय-
स्तेन मध्यमजघन्यबलानलापेक्षया तु कर्षादपकर्षो ज्ञेयः । अत एवानन्तरं वक्ष्यति
'मात्राया नास्त्यवस्थानम्' इत्यादि । प्रचारस्तु द्वित्रैश्चूर्णमाषकैर्याविता लेहयोग्यता ताव-
न्मध्विति । अयं च लेहः प्रायेणोर्ध्वजघ्नरोगहरत्वात्सायमुपयुज्यते यस्त्वधोभागदोष-
हरः स भोजनात्पूर्वम् । अधिकमानं च किञ्चित् । तथाच चक्रः—

“ऊर्ध्वजघ्नरोगघ्नी सायं स्यादवलेहिका ।

अधोरोगहरी या तु सा पूर्वं भोजनान्मता” इति ॥ ११४ ॥

मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं वयः ॥

व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ११५ ॥

सुगमम् ॥ ११५ ॥

संसर्गे पाचनमाह—

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम् ॥

संसृष्टं मिश्रम् । ननु सांनिपातिके कुतः पाचनं नोक्तम् । उच्यते । संसृष्टशब्देन
त्रिदोषजनस्यापि ग्रहणात् ॥

त्रिफलाशाल्मलीरास्ताराजवृक्षारूषकैः ॥

शृतमम्बु हरेचूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ११६ ॥

शाल्मली शिवली (सावरी)मूलम् । राजवृक्षः सुवर्णालुकस्य फलम् । आटरूषको
वासा । अम्बु काथः ॥ ११६ ॥

नवाङ्गमाह—

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसामन्वितैः ॥

कृतः कपायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ १७ ॥

पञ्चमूली स्वल्पा ॥ ११७ ॥

किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ॥

निष्काश्य पित्तानिलजे तत्कार्थं सगुडं पिबेत् ॥ ११८ ॥

सुगमम् ॥ ११८ ॥

निदिग्धिकावलारास्त्रात्रायमाणामृतायुतैः ॥

मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ ११९ ॥

मसूरविदलैः काथ इति । ब्रीहिमसूरस्य विदलैरिति बकुलः । अन्ये तु श्यामां मसूरविदलमित्याहुः । अतस्तत्पलम् । यद्यप्यस्याः पर्याये मसूरविदलाशब्दः पठ्यते तथाऽपि लिङ्गेऽनादरः । अस्या द्रव्यगुणे ज्वरहरत्वम् । व्यवहारस्तु कचिदनया कचिन्मसूरविदलेनोचितः ॥ ११९ ॥

गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ॥

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ १२० ॥

गुडूचीत्यादिको योगः काथाधिकारात्काथो वातपैक्तिके ॥ १२० ॥

किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीं च कफाधिके ॥

पाठोदीच्यमृणालैश्च सह पित्ताधिके पिबेत् ॥ १२१ ॥

पाठोदीच्यमृणालैश्च सह पित्ताधिके पिबेदिति । किरातादि पाठादिभिः सह मिलित्वा पिबेत् । अतः पाठासप्तकत्वम् । अत्र मृणालमुशीरम् । पित्ताधिक इत्यत्र कफ इति शेषः । जातूकर्णेनाप्युक्तम्—भूनिम्बघनगुडूचीशुण्ठ्यस्ता वा सवार्यभयपाठा इति । चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ ॥ १२१ ॥

कण्टकार्यमृताभाङ्गीनागरेन्द्रयवासकम् ॥

भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ १२२ ॥

कषायं पाययेदेनं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥

दाहतृष्णाज्वरच्छर्दििकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १२३ ॥

भाङ्गी ब्राह्मणयष्टिः । इन्द्रं इन्द्रयवम् । यवासं दुरालभा । एष योगः पित्तोत्तरश्लेष्मणि प्रचरति । कण्टकार्यादिः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

गुडूचीनिम्बधान्याकं चन्दनं पद्मकानि च ॥ १२४ ॥

एष सर्वज्वरान्हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥

हृत्सासारोचकच्छर्दिःपिपासादाहनाशनः ॥ १२५ ॥

कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । पद्मकं पद्मकाष्ठम् । यत्र तु पद्ममित्यस्ति तत्र प्रायः पद्मकेसरम् । गुडूच्यादिः ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

१ क. च. 'ष्णारुचिच्छ' । २ च 'कं पद्मकं चन्दनान्वितम् । ए' । ३ क. कुस्तुम्बुरु चन्दनानि पद्मकं चेति । ४ च. 'दिश्च पाचनः ।

पटोलं चन्दनं मूर्वापाठातिका मृतागणः ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहः ॥ १२६ ॥

सुगमम् । पटोलादिः ॥ १२६ ॥

सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ॥

कफपित्तज्वरं हन्ति सासृक्पित्तं सकामलम् ॥ १२७ ॥

सपत्रपुष्पवासाया रस इति । रसः स्वरसः काथो वा । स्वरसस्तु गुरुत्वादधपलः प्रायेणोपयुज्यते । सितामधुनोः प्रत्येकं चतुर्माषकयोरत्र प्रक्षेपः ॥ १२७ ॥

सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा ॥

पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ १२८ ॥

सशर्करामक्षमात्रां कटुकामित्यादि । शर्कराकटुरोहिण्योस्तुल्यमानेन मिलित्वा कर्षः । वैद्यप्रसारके सम एव भाग उक्तः । चक्रस्तु कटुरोहिण्या द्वादश माषकाः सिताया माषचतुष्टयमित्येवं कर्षमित्याह । विरेचनार्थं चैष योगः ॥ १२८ ॥

पटोलं पिचुमन्दं च त्रिफलां मधुकं बलाम् ॥

साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ १२९ ॥

सुगमम् ॥ १२९ ॥

दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ॥

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥ १३० ॥

धान्यपटोलयोरिति । धान्याकस्य दश माषकाः पटोलस्य षण्माषका इत्येवं कर्षः । व्यवहारस्तु व्यञ्जनेन पित्तश्लेष्मिके ॥ १३० ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तो हि वालुकास्वेदः ॥

शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ १३१ ॥

वालुकास्वेद इति । वालुकैव स्वेदो वालुकास्वेदः । स्विद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्वेदः । एतेन खर्परभृष्टत्वादिविशेषणयोगः संगतः ॥ १३१ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ॥

हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १३२ ॥

तथाचाग्निवेशः— “प्रवेपमाने ज्वरिते शीते दृष्टतनूरुहे ॥

कट्यूरुजङ्घापाश्र्वास्थिशूलिने स्वेदनं हितम् ॥

सोऽस्य मूत्रशकृद्भेदी प्रवर्तयति मारुतम् ॥

संधिश्रितांस्ततो दोषान्मार्दवी कुरुते भृशम् ” ॥ इति ।

वालुकास्वेदः ॥ १३२ ॥

मातुलुङ्गफलकेसरो धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ॥

हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशुजडतामरोचकम् ॥ १३३ ॥

सुगमम् ॥ १३३ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥

दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ १३४ ॥

एतानि कोलप्रमाणोपयोगित्वात्पञ्चकोलकानीत्युच्यन्ते । तथाच खारणादिः—

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ॥

कोलमात्रोपयोगित्वात्पञ्चकोलकसंज्ञितम् ” इति ।

पञ्चकोलकम् ॥ १३४ ॥

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततित्क्ताहरीतकीभिः कथितः कषायः ॥

सामे सशूले कफवातयुंक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १३५ ॥

गिरिमालापञ्चकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । तित्क्ता कटुरोहिणी ॥ १३५ ॥

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनाभिष्यन्दि दीपनम् ॥

वातश्लेष्मविकारघ्नं प्लीहघ्नं ज्वरनाशनम् ॥ १३६ ॥

पिप्पलीभिः शृतमिति । पिप्पल्याः कटूष्णत्वादधर्षलादिमानेन तावत्काथो न युज्यते । तेन तस्याः कर्षमेकमल्पं वा गृहीत्वा काथः कार्यः । प्रजलश्लेष्मणि वाते प्रयोज्यः ॥ १३६ ॥

मुस्तपर्पटदुस्पर्शगुडूचीविश्वंभेषजम् ॥

कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहम् ॥ १३७ ॥

दुस्पर्शो दुरालभा ॥ १३७ ॥

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ॥

सन्धासकासारुचिपार्श्वरुकरे ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ १३८ ॥

क्षुद्रा कण्टकारी । क्षुद्रादिः ॥ १३८ ॥

दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ॥

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक्स्वासासके ॥ १३९ ॥

कणायुक्त इति । कणा पिप्पली । सा च माषद्वयरूपा चूर्णीकृता प्रक्षेप्या वातश्लेष्मिके ॥ १३९ ॥

संप्रति संनिपातज्वरे चिकित्साविधिः—

श्लेष्मनिग्रहमेवाऽऽदौ कुर्याद्व्याधौ त्रिदोषजे ॥

निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःसूद्धादितेषु च ॥

लाघवं जायते सद्यस्तन्द्रा चैवोपशाम्यति ॥ १४० ॥

आमाशयाश्रयणात्सर्वस्मिन्नेव नवज्वरे लब्धसंनिधिः श्लेष्मा स्रोतोरोधहेतुः । संनिपातजे तु सुतरामतः स एवाऽऽदौ जेतव्यः । भोजेऽप्युक्तम्—

‘संनिपातज्वरे सर्वं कुर्यादामकफापहम् ।

पश्चाच्छ्लेष्माणे संक्षिप्ते शमयेत्पित्तमारुतौ’ इति ॥

ननु तन्त्रान्तरे पित्तस्याऽऽदौ प्रतिक्रियोक्ता तथाऽन्यत्र वातस्य । तद्यथा—

“शमयेत्पित्तमेवाऽऽदौ ज्वरेषु समवायिषु ।

दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरार्तेषु विशेषतः ॥

वातस्यानु जयेत्पित्तं पित्तस्यानु जयेत्कफम् ।

त्रयाणां वा जयेत्पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः” इति ॥

तत्कथमुच्यते श्लेष्मनिग्रहमेवाऽऽदौ कुर्यादिति । उच्यते । तत्र त्रयस्याप्यवस्थायां चरितार्थत्वं बोद्धव्यम् । तथाहि—सामे ज्वरे कफमेवाऽऽदितः प्रतिकुर्यात् । आम-
पाकान्ते पित्तमेवाऽऽदौ मारुतमेवाऽऽदाविति । अत्रार्थे तन्त्रान्तरम्—

‘ज्वरे त्रिदोषजे सामे शमयेत्कफमादितः ।

पाकान्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम्’ इति ॥

अन्ये तु वातस्यानु जयेत्पित्तमित्यादिश्लोकमатिसारविषयं वर्णयन्तीति । ननु वाता-
दीनां विभिन्नचयप्रकोपकालत्वेन युगपदवस्थानाभावात्संचयप्रकोपकालादीनां युगपदु-
दयस्थापनाभावात्कथं संभूय संनिपातज्वरारम्भकत्वम् । अथ मन्यसे त्रिदोषकरनिदान-
बलेन प्रकोपादेषां युगपदुपस्थितिरिति । तदपि न हृद्यं सति निदानोपसेवनेऽपि दोषाणां
विपरीतैर्गुणैः परस्परमुपशमात्प्रकोपस्यानुपपत्तेः । उच्यते । न खलु निखिल एव गुणो
विपरीतः समानस्यापि कतिपयगुणस्य सद्भावात् । समानेन हि गुणेन दोषाणामन्यो-
न्यप्रकोपः संभावी । तथाहि रौक्ष्यलाघववैशद्यैर्वायुः पित्तं प्रकोपयति । पित्तमप्येवमेव
वायुम् । वायुरपि शैत्यात्कफम् । कफोऽपि शैत्याद्वायुम् । पित्तं च द्रवत्वेन कफम् ।
कफोऽपि पित्तमिति गुणसामान्यम् । विपरीतस्तु गुणो भूयानल्पं समानं गुणमभिभूय
प्रशममेव कुतो न करोतीति न कल्पनीयम् । यतः कर्मापेक्षया त्रिदोषकरद्रव्यप्रभावा-
द्दोषगुणा दूषयन्ति परं तु न शमयन्तीति । दृढबलस्तु समादधाति—

‘विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।

दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव’ इति ॥

किंत्वत्र तद्वद्वलासं बस्तिस्थं *स रौक्ष्याद्धन्ति सोऽनिल इत्यादिवचनैः सहजसात्म्य-
त्वेऽपि दोषाणामन्योन्यमुपघाताभिधानान्न घ्नन्तीत्येतत्सर्वथा न विनाशयन्तीत्यभिप्रायेण
वर्णयितव्यमिति संक्षेपः ॥ १४० ॥

संनिपाते त्वरया चिकित्साकरणार्थमाह—

दुर्गेऽम्भासि यथा मज्जद्भाजनं त्वरया बुधः ॥

गृहीयात्तलमप्राप्तं तथाऽभिन्यासपीडितम् ॥ १४१ ॥

अभिन्यासपीडितमिति । अभिन्यासः संनिपातज्वरविशेषस्तेन पीडितम् ॥ १४१ ॥
अभिन्यासमेवाऽऽह—

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणं विद्याद्धतौजसम् ॥ १४२ ॥

अस्यायमर्थः । संनिपातज्वरमिति निद्रोपेतमभिन्यासं विद्यात् । क्षीणं तं हतौजसमित्येतच्छ्लोकात्पूर्वम् । यदाह सुश्रुत एव—

‘अभिन्यासं तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे ॥

संनिपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः’ इति ॥

क्षीणबलत्वेन क्षीणम् ॥ १४२ ॥

लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ॥

अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ १४३ ॥

सुगमम् ॥ १४३ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ॥

लङ्घनं संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ १४४ ॥

त्रिरात्रादिलङ्घनविधिविकल्पो यथाक्रममुल्बणवाताद्यपेक्षया विज्ञेयः । कुर्यादारोग्यदर्शनादित्यभिधानं समवृद्धदोषत्रयापेक्षया बलसंपादि वा ॥ १४४ ॥

एतावन्तं कालं कथं लङ्घनं सद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ॥

न तु दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ १४५ ॥

कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महत् ॥

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ १४६ ॥

सुगमम् ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ॥

आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ १४७ ॥

तेनास्य हृद्गतः श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् ॥

लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ १४८ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्छा निद्राकासगलामयाः ॥

मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ॥ १४९ ॥

आर्द्रकस्वरसः कोष्णः कार्यः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

सकृद्विचित्रितुः कुर्यादृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥

एताद्धि परमं प्राहुर्भेषजं संनिपातिनाम् ॥ १५० ॥

सुगमम् । कवलग्रहः ॥ १९० ॥

मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ॥

अन्यद्वा सिद्धिविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥

तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ॥

शिरोत्तदयकण्ठास्यपार्श्वरुक्कोपशाम्यति ॥ १९२ ॥

त्रिलवणान्वितमिति । सौवर्चलसैन्धवविडानिस्तैर्युक्तं नस्यमेतत् । अन्यद्वा सिद्धि-
विहितमिति । भालुकितत्रोक्तत्वादस्य योगस्य भालुकितञ्चस्यैव सिद्धिस्थानं ज्ञेयम्
॥ १९१ ॥ १९२ ॥

मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकर्णाः समाः ॥

श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽम्भसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ १९३ ॥

इति नस्यदानम् । ऊषणं मरिचम् । अम्भसा कोष्णेन ॥ १९३ ॥

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ॥

अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलांलकैः ॥ १९४ ॥

शिला मनःशिला ॥ १९४ ॥

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ॥

श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ १९५ ॥

एषाऽवलेहिका हन्ति संनिपातं सुदारुणम् ॥

हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं नियच्छति ॥

एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ १९६ ॥

व्योषं त्रिकटुकम् । यासो दुरालभा । कारवी कृष्णजीरकम् । अष्टाङ्गावलेहिका
॥ १९५ ॥ १९६ ॥

सर्वेषु संनिपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् ॥

शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ १९७ ॥

सर्वेषु संनिपातेषु न क्षौद्रमवचारयेदिति । सर्वसंनिपातज्वरेषु स्वेदस्य सर्वदा
हितत्वेनाग्निसंबन्धादनुबन्धभूतं देहस्योष्णत्वमुष्णविरोधि च मधु तस्मान्नावचारणीयम् ।
चक्रेणाप्युक्तम्—विरोध्युष्णे मधु त्यक्त्वा कार्यैषाऽऽर्द्रकजै रसरिति । शीतोपचारोऽ-
स्यास्तीति शीतोपचारि शीतोपचारोचितमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

ननु—“क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ” ॥

इत्यनेन क्रियासंकरो निषिद्धः । तत्कथमत्र नस्यनिष्ठीवनाञ्जनादयो युगपद्विधी-
यन्त इत्यत आह—

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासांकर्यमिष्यते ॥

भिन्नरूपतया तास्तु तन्न कुर्वन्ति दूषणम् ॥ १५८ ॥

तुल्यरूपाभिरिति । वीर्येण कल्पनया तुल्याभिः । क्रियासांकर्यमिष्यत इति । क्रियासांकर्यदोष इष्यत इत्यर्थो ज्ञेयः । परतस्तु तन्न कुर्वन्ति दूषणमित्युक्तेः । सांकर्यमिश्रता । तुल्यरूपाणामपि बह्वीनां क्रियाणामेकदा करणेऽग्निमन्दता । भिन्नरूपतयेति । कल्पनया वीर्येण वाऽतुल्यरूपतया । ता इति क्रियाः । तन्न कुर्वन्ति दूषणमिति । सांकर्यदूषणं न कुर्युः । भिन्नरूपता च विरोधासंभवे सति हेतुः । तेन नस्यनिष्ठीवनाञ्जनादीनां भिन्नवीर्यकल्पनानामनवस्थितत्वेनापरिणामित्वादविरुद्धानां तथाऽवलेहानाञ्चाविरुद्धस्य न सांकर्यदोषः । यासां तुल्यवीर्यकल्पनानां क्रियाणां युगपत्करणेऽभिमतकार्याजनकत्वेन विरोधो दृश्यते ताभिः सांकर्यदोषोऽङ्गीक्रियत एवेति ज्ञेयः । अन्ये त्वाहुः । क्रियाभिरित्यादिश्लोकार्धमन्तःपरिमार्जनाभिप्रायेण वर्णनीयम् । परिशिष्टं तु श्लोकार्धं बहिष्परिमार्जनाभिप्रायेण । तेनायमर्थः । एकस्मिन्नन्तःपरिमार्जने भक्षिते यद्यपरमन्तःपरिमार्जनमिष्यते तदा सांकर्यदूषणं न बहिष्परिमार्जने तु कर्तव्येऽवलेहभक्षणे न सांकर्यदोषः । तस्य काथाद्यङ्गत्वेन व्यवहारात् ॥ १५८ ॥

शस्तं सुलङ्घितस्याऽऽदौ विधाय कवलग्रहम् ॥

लाजसक्तुकपथ्यं स्यात्सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥ १५९ ॥

लाजसक्तुकपथ्यं स्यादिति कस्यचिन्मतम् ॥ १५९ ॥

रक्तपित्तहितत्वेन दाहज्वरहृतेस्तथा ॥

सक्तवः शीतवीर्याः स्युर्लाजपूर्वा हिता न ते ॥ १६० ॥

तदूषयति—सक्तवः शीतवीर्याः स्युर्लाजपूर्वा हिता न त इति । लाजपूर्वाः सक्तवो लाजसक्तवः शीतवीर्या अतः संनिपातज्वरे हिता न स्युः ॥ १६० ॥

पाचनो दीपनो लाजमण्डस्तेनोष्ण इष्यते ॥ १६१ ॥

अतोऽयं दशमूलादिसाधितो भिषजां मतः ॥

तच्चेज्जीर्यत्यविघ्नेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ १६२ ॥

सुगमम् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

पञ्चमुष्टिकयूषेण त्रिकण्टककृतेन वा ॥

आ दोषशमनात्पथ्यं त्रिकण्टेनैव साधयेत् ॥ १६३ ॥

त्रिकण्टककृतेन वेति । त्रिकण्टकानि कण्टकारीदुरालभागोक्षुरकास्तैः कृतेन यूषेण ॥ १६३ ॥

यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः ॥

एकैकं मुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥ १६४ ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ॥

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे* ॥ १६५ ॥

एकैकं मुष्टिमाहृत्येति । प्रत्येकमेषामन्तर्नखमुष्टिमाहृत्य न तु मुष्टिः पलं द्रव्यस्य बहुत्वादयमेव पक्षः प्रचारी । एकैकमाहृत्य मिलितानां मुष्टिं पलं पचेदित्यर्थः । चक्रस्तु प्रत्येकमेषां च पलं द्रव्यबहुत्वं चाऽऽहारद्रव्यत्वान्न दोषायोन्याह । पञ्चमुष्टिकयूषः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

पञ्चमूली किरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ॥

पित्तोत्कटे च मधुना कणया वा कफोत्कटे† ॥ १६६ ॥

पित्तोत्कटेऽल्पा पञ्चमूली कफोत्कटे तु महती । किरातं नागरं मुस्तं गुडूची चेति किरातादिः काथोऽयम् । अत्र पित्तोत्कटे मधु कणा वा प्रक्षेपः । चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् ॥ १६६ ॥

विल्वस्योनाकगम्भारीपाटलीगणकारिका ॥

दीपनं श्लेष्मवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥ १६७ ॥

महदिति । महातरुसंभवत्वान्महत् । वक्ष्यमाणशालिपर्ण्यादीनामपि स्वल्पपञ्चमूलत्वं स्वल्पतरुसंभवत्वात् ॥ १६७ ॥

शालिपर्णी पृथक्पर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥ १६८ ॥

सुगमम् ॥ १६८ ॥

* ख पुस्तके “कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीवासकामृताः । दशमूली शठी शृङ्गी पाठा भार्गी पुनर्नवा ॥ १ ॥ तुल्यं मूत्रेण निष्काश्य पीताश्चैता विशोधनम् । अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुच्छ्रितम् ॥ २ ॥ मातुलुङ्गरसं तस्य हिङ्गुशुण्ठीयुतं मुखे । दद्यादाबोधनं तीक्ष्णं कटुतिक्तोपसंहितम् ॥ ३ ॥ कृते क्रियाविधानेऽपि संज्ञा यस्य न जायते । पादयोस्तु ललाटे वा दहेल्लोहशलाकया” ॥ ४ ॥ इत्यधिकमत्र ।

† ख पुस्तके—“वाताधिके संनिपाते दशमूलं प्रयोजयेत् । पित्तोत्तरे च शक्यादि बृहत्यादि कफाधिके ॥ १ ॥ भूनिम्बकारवी तिक्ता वचा कटुफलं रजः । उद्गूलनं त्रिदोषोत्पे स्वेदोऽभिष्यन्दिजे ज्वरे ॥ २ ॥ दशमूलीशठीशृङ्गीव्योषकाथं पिबेन्नरः । संनिपातज्वरं हन्ति इत्याह कपिलो मुनिः ॥ ३ ॥ संज्ञानाशो हृदिस्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची । अरतिर्बलहानिश्च धातुपाकस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥ पञ्चदशाङ्गः” इत्यधिकमत्र ।

उभयं दशमूलं तु संनिपातज्वरापहम् ॥
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥ १६९ ॥

सुगमम् । दशमूलम् ॥ १६९ ॥

चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ॥
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥ १७० ॥
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्र इति । मलविबन्धे सति शोधनार्थं त्रिचतुरत्रिवृ-
चूर्णमाषकाणां प्रक्षेपः । काथोऽयं चतुर्दशाङ्गः ॥ १७० ॥

दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ॥
भार्गी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी ॥ १७१ ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपातज्वरापहः ॥
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासहिकावमीहरः ॥ १७२ ॥

वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ॥ १७१ ॥ १७२ ॥

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः ॥

तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह-

श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ १७३ ॥

दारु देवदारु । तिक्ता कटुरोहिणी । इन्द्रबीजमिन्द्रयवः । धनिकं धान्यम् । इभ-
कणा हस्तिपिप्पली । अष्टादशाङ्गः ॥ १७३ ॥

द्राक्षाऽमृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ॥ १७४ ॥

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥

उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ॥ १७५ ॥

पुष्करं पिचुमन्दं चाष्टादशाङ्गमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ १७६ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः । सुगमम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी मुस्तकं कटुकं शठी ॥

समांशान्येकशो वाऽपि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १७७ ॥

आर्द्रकस्वरसक्षौद्रं लिह्यात्कफविनाशनम् ॥

शूलानिलारुचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥ १७८ ॥

सुगमम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

मुस्तापर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ॥
 त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥ १७९ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुरोहिणी ॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ १८० ॥
 अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा संनिपातनुत् ॥
 पित्तोत्तरे संनिपाते हितं चोक्तं मनीषिभिः ॥
 मन्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥ १८१ ॥

नीली कम्पिल्लकमिति । नीली । नीलिवुद्धा(?) । स्वनामप्रसिद्धेति चक्रः । कम्पिल्लकं गुडारोचनिका । अष्टादशाङ्गः ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥

बृहत्या पौष्करं भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा ॥
 वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ १८२ ॥
 बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः संनिपातज्वरापहः ॥
 कासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥ १८३ ॥

कासादिषु च सर्वेष्विति । शठ्यादियोगोक्तेषु । चरके शठ्याद्यनन्तरं बृहत्यादि-
 पाठाद्बृहत्यादिः पित्तश्लेष्मोत्तरे हितः शठ्यादिश्च वातश्लेष्मोत्तरे । बृहत्यादिः
 ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

शठी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ॥
 गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ १८४ ॥
 एष शठ्यादिको वर्गः संनिपातज्वरापहः ॥
 कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासे तन्द्र्यां च शस्यते* ॥ १८५ ॥

सुगमम् । शठ्यादिः ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णनिपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ॥ १८६ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णनिपातनमिति । कुलत्थस्य स्तम्भनत्वाच्छोषकत्वाच्च
 स्वेदे हितत्वम् ॥ १८६ ॥

मृत्युश्च तस्मिन्बहुपिच्छिलत्वाच्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात् ॥

स्वेदो ललाटे हिमवान्नरस्य शीतादितस्यैति सुपिच्छिलश्च ॥

कण्ठस्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः ॥ १८७ ॥

स्वेदविशेषविषयमसाध्यत्वं ख्यापयितुमधिकश्च ग्रन्थः क्वचित्पठ्यते ।

* खपुस्तके “शठी पुष्करमूलं च गुडूची विश्वभेषजम् । तिक्तकं त्रायमाणं च दुरालभा च
 पिप्पली ॥ १ ॥ व्याघ्रीपर्पटको रास्ना अभया कटुरोहिणी । देवदारु च भार्गी च समभागानि कार-
 येत् ॥ २ ॥ बृहच्छठ्यादिको वर्गः संनिपातज्वरापहः । कासं श्वासं दिवा निद्रां रात्रौ जागरणं तथा
 ॥ ३ ॥ मुखशोषं च तृष्णां च दाहं च शमयत्यपि” । इत्यधिकमत्र ।

तद्यथा—“सुतस्वेदो ललाटाद्यः श्लथसंधानबन्धनः ।
 मुह्येदुत्थाप्यमानस्तु स स्थूलोऽपि न जीवति ॥
 यस्य स्वेदोऽतिबहुलः पिच्छिलो याति सर्वतः ।
 रोगिणः शीतगात्रस्य तदा मरणमादिशेत् ” ॥ १८७ ॥

जीर्णसंनिपातजे योगमाह—

त्रिवृद्विशालाकटुकात्रिफलारग्वधैः कृतः ॥
 सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ १८८ ॥

विशाला गोरक्षकर्कटी । कटुका कटुरोहिणी । सक्षार इति । क्षारो यवक्षारः स
 च प्रक्षेपः । सर्वज्वरापह इति । सर्वज्वरहन्ता । योगोऽयं जीर्णसंनिपातज्वराभि-
 प्रायः ॥ १८८ ॥

संनिपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिमाह—

पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ॥
 हन्ति विमुञ्चति पुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ १८९ ॥

पित्तवृद्ध्या दशाहात् । कफवृद्ध्या द्वादशाहात् । अनिलवृद्ध्या सप्ताहात् । पित्त-
 वृद्धेव पित्तानिलवृद्ध्या कफवृद्धेव कफानिलवृद्ध्या योगवाहित्वाद्वयोः पित्तकफवृद्ध्या
 तु मध्यविधयैकादशाहादिति ज्ञेयम् । धातुपाकाद्भ्रमन्ति । मलपाकाद्भिमुञ्चति । धातुमल-
 पाके च प्राक्तनं कर्म कारणं तत्र यदि जीवनसंवर्तकं कर्मास्ति तदा मलपाकोऽन्यथा
 धातुपाकः स च मज्जशुक्रादिपातादवगन्तव्यः । दशाहादिव्यवस्था च मध्यमन्दशीघ्र-
 शक्तित्वाद्विषाणाम् । यथोक्तकालनियमश्च तथास्वभावाद्व्याधेः । विचित्रा हि व्याधि-
 विशेषस्य स्वभावाः । तथाहि—अग्निरोहिणी सप्ताहान्निहन्ति न तथाऽन्ये विकारा
 इति ॥ १८९ ॥

सप्तमी द्विगुणा यां तु नवम्येकादशी तथा ॥

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ १९० ॥

वातवृद्ध्या सप्तमी द्विगुणा पित्तवृद्ध्या नवमी द्विगुणा कफवृद्ध्यैकादशी द्विगुणा ।
 अत्र सर्वत्र रात्रिरित्यध्याहार्यं तेन सप्तमी रात्रिर्नवमी रात्रिरित्यर्थो भवति । अत्र निपा-
 तस्यानेकार्थत्वात्तुशब्दश्चार्थे तेनाद्विगुणा अपि सप्तम्यादयो ग्राह्याः । एतत्संवादात्पूर्व-
 श्लोकेऽपि दशमदिनप्रत्यासत्त्या नवम्येकादशी च ग्राह्या । वृद्धयेति पदमावर्त्य च सर्वत्र
 द्वैगुण्यमपि ज्ञेयम् । तथाऽत्रापि श्लोक एकादशीत्यस्यैकेति पदमावर्तनीयं तच्च मत्व-
 र्थीयप्रत्ययान्तं प्रत्येतव्यं तेन नवम्येकया सहिता दशम्येकादेश्यकसहिता द्वादशीति
 मिथोऽविरोधः ।

“सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।

पुनर्धोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ” ॥

इत्यत्र सुश्रुतवचनेऽपि पुनःशब्देऽपि द्वैगुण्यं व्याख्येयम् । प्रत्यासत्त्या च नवमैका-
दशदिनपरिग्रहः । एवमेवंभूतमन्यदपि वचनं समाधेयम् । चतुर्विंशत्यधिकश्च मर्या-
दादिवसो नास्त्यागमादर्शनात् ॥ १९० ॥

संनिपाते प्रकम्पन्तं विलपन्तं च यो नरम् ॥

भोजयेत्पिशितैः सार्धं स वैद्याख्यां व्रजेत्कथम् ॥ १९१ ॥

सुगमम् ॥ १९१ ॥

संनिपाते प्रकम्पन्तं विलपन्तं च यो घृतम् ॥

भोजयेत्पाययेच्चापि तौ स्यातां च कथं शुभौ ॥ १९२ ॥

सुगमम् ॥ १९२ ॥

संनिपातेषु दाहार्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ॥

आतुरः स कथं जीवेद्भिषग्वा स कथं भवेत् ॥ १९३ ॥

सुगमम् ॥ १९३ ॥

संनिपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ॥

कस्तेन न कृतो धर्मः कां तु पूजा न सोऽर्हति ॥ १९४ ॥

सुगमम् ॥ १९४ ॥

मृत्युना सह योद्धव्यं संनिपातं चिकित्सता ॥

यश्च तत्र भवेज्जेता स जेताऽऽमयसंकरे ॥ १९५ ॥

आममयसंकर इति । रोगसंकरे ॥ १९५ ॥

संनिपातान्तकर्णस्य शोफे महति दारुणे* ॥ १९६ ॥

संनिपातान्तकर्णस्य शोथ इत्यत्र चिकित्सोच्यत इति शेषः ॥ १९६ ॥

रक्तावसेचनैः पूर्वं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्वमनैः कवलग्रहैः ॥ १९७ ॥

सर्पिष्पानैरिति । सर्पिः पञ्चतित्कादि तस्य सर्पिषः पानैः प्रदेहैः । कफपित्तघ्नै-
रिति । कफपित्तहरद्रव्यकृतैः प्रलेपैः ॥ १९७ ॥

बीजपूरकमूलानि अग्निमन्थस्तथैव च ॥

सनागरं देवदारु रास्त्राचित्रकपेषितम् ॥ १९८ ॥

*ख. पुस्तके “संनिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव विमु-
च्यते” इत्यधिकम् ।

प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलशोथविनाशनम् ॥

कुलत्थं कट्फलं गुण्ठी कारवी च समांशकैः ॥

सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः* ॥ १९९ ॥

सुगमम् ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

क्रमप्राप्तमागन्तुचिकित्सामाह—

अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ॥

अभिचारोऽथर्ववेदविदां श्येनादियागे विपरीतमन्त्रैर्लहे स्त्रुचा सर्षपादिहोम इत्याहुः ।
डल्लुणस्त्वभिचारो यन्त्रमन्त्रादिभिरवपीडनुमित्याह । अभिशापो गुरुवृद्धादीनामनिष्ठाभिश-
पनं तदुत्थौ । होमादिनेत्यत्राऽऽदिग्रहणेन प्रायश्चित्तबलिमङ्गलजाप्यादयो गृह्यन्ते ॥

दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ २०० ॥

दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरिति । दानं देवब्राह्मणादिभ्यः सुवर्णाद्युपदौकनम् । स्वस्त्यय-
नमाशीर्वादः । आतिथ्यमतिथिपूजा । उत्पातग्रहपीडजाविति । उत्पातजं ग्रहपीडाजं च ।
उत्पातोऽनिष्टसूचकं निर्घातादि । ग्रहा आदित्यादयः । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमित्य-
नेन पीडाशब्दस्याऽऽकारस्य ह्रस्वत्वम् ॥ २०० ॥

ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ॥

जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ २०१ ॥

ओषधीगन्धविषजाविति । तीव्रौषधीगन्धाघ्राणस्थावरविषभक्षणकृतौ । विषपित्त-
प्रबाधनैरिति । विषपित्तचिकित्सितैः । कैस्तैरित्यत उक्तम्—जयेत्कषायैरित्यादि ।
सर्वगन्धकृतैरिति । सर्वगन्ध एलादिगणस्तत्कृतैः सौश्रुतत्वादस्य योगस्य ।

यत्तु—‘चातुर्जातककर्पूरकङ्कोलागरुसिंहलकम् ॥

लवङ्गसहितं चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत्’ ॥

इति निघण्टुकारवचनं कचिच्छूयते तदुद्वर्तनादिविषयं ज्ञेयम् । अन्ये विषपीतप्र-
साधनैरिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च विषपीतस्य यानि चिकित्सितानि तैरि-
त्यर्थः ॥ २०१ ॥

क्रोधजे पित्तजित्काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च ॥ २०२ ॥

सद्वाक्यमिति । सान्त्वनार्थं साधुवचनम् ॥ २०२ ॥

* ख पुस्तके “कट्फलाब्दवचापाठापुष्कराजाजिपर्पटैः । देवदार्वभयाशृङ्गीकणाभूनिम्बनागरैः
॥ १ ॥ भार्गीकलिङ्गकटुकाशठीकटुतृणधान्यकैः । समांशैः साधितः काथो हिङ्गवार्द्रकरसैर्भुतः ॥ २ ॥
सर्वाङ्गालामयान्दन्ति स्वरभेदं कफात्मकम् । कर्णमूलोद्भवं शोथं हन्ति मन्यागलोद्भवम् ॥ ३ ॥ कफ-
वातज्वरं कासं तथा हन्ति गलाभ्यान् ” इत्यधिकमत्र ।

अश्वासनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥

हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ २०३ ॥

हर्षणैश्चेति चकारः क्रोधादिभिः परस्परं प्रतिद्वन्द्वैरिति समुच्चिनोति ।

यदुक्तम्—“कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ॥

याति ताम्यामुभाभ्यां तु भयशोकसमुद्भवः” इति ॥ २०३ ॥

भूतज्वरचिकित्सितमतिदेशेनाऽऽह—

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्धावेशनपूजनैः ॥ •

जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥ २०४ ॥

बन्धावेशनपूजनैरिति । अन्तर्निविष्टस्य भूतस्य पुनरपसरतः संयमनं बन्धः । मन्त्रे-
णाऽऽकृप्य मस्तकनिवेशनमावेशनम् । तोयधिबल्यादिदानं पूजनं तैः । पूजनशब्दस्य
स्थाने क्वचित्ताडनशब्दस्य पाठः । ताडनं सर्षपादिभिः समन्त्रैरभिहननम् । भूताभि-
षङ्गोत्थमिति । भूतसंबन्धसमुत्थमिति । मनःसान्त्वैरित्यत्र विज्ञानाद्यैरिति केचि-
त्पठन्ति ॥ २०४ ॥

संप्रति जीर्णज्वरचिकित्साया अवसरः—

निदिग्धिकानागरकामृतानां काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ॥

जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ २०५ ॥

निदिग्धिका कण्टकारी । मिश्रितपिप्पलीकमिति । प्रक्षिप्तपिप्पलीचूर्णम् । पिप्प-
लीचूर्णस्य मापकद्वयं प्रक्षेपः प्रचारात् । एवमन्यत्रापि । निदिग्धिकादिर्वातकफे क्रियते ।
पित्तानुबन्धे पिप्पलीं त्यक्त्वा मधु क्षिपन्ति वृद्धाः । पुराणप्रतिशयाये दृष्टफलोऽयं
योगः ॥ २०५ ॥

अस्य सोपपत्तिं वृद्धवैद्यव्यवहारसिद्धमुपयोगसमयं वृन्द आह—

हन्त्यूर्ध्वजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥

किंतु प्रातरुत्थाय तां पिबेदिति बिन्दुसारदर्शनात्प्रातःसमयेऽपि कर्तव्योऽसौ ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ॥ २०६ ॥

शस्यते गुडपिप्पलीति । गुडपिप्पल्योः प्रायः प्रत्येकं मापत्रयेण प्रचारः ॥ २०६ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥

जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥ २०७ ॥

छिन्नोद्भवोद्भव इति । छिन्नोद्भवा गुडुची । पञ्चमूलीकृतोऽथवेति । पञ्चमूली
महती । अत्रापि पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः । एतत्काथद्वयं प्रायः सायमुपयुज्यते ॥ २०७ ॥

शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ॥

जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २०८ ॥

जीर्णज्वरे न तरुणे । सांनिपातिके पुनः संज्ञाप्रबोधनार्थं तरुणेऽपि प्रयुज्यते शीर्ष-
विरेचनमिति नस्यम् ॥ २०८ ॥

इदानीं दुर्बलस्य चिरोत्थिते ज्वरे पथ्यसंभोजनैर्बृंहणविधिमाह—

संततं विषमं वाऽपि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ॥

ज्वरं संभोजनैः पथ्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ २०९ ॥

संततमिति नित्यानुषक्तं न तु पारिभाषिकम् । तस्य विषममित्यनेनैव गृहीतत्वात् ।
विषमं सततान्येद्युष्कादिकम् । संभोजनैरिति बृंहणैः । पथ्यैरिति लघुहितैः । अन्यत्रा-
प्युक्तम्—

“दौर्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥

बल्यैः संबृंहणैस्तस्मादाहारैः समुपाचरेत्” इति ॥ २०९ ॥

किं तत्संभोजनं पथ्यमित्यत आह—

तण्डुलीयकवास्तूकबालमूलकर्पटान् ॥ २१० ॥

पटोलमृतापत्रं शाकार्थं दार्विपत्रिकाम् ॥

मांसार्थमेणलावादीन्दद्याद्युक्त्या विचक्षणः ॥ २११ ॥

दार्विपत्रिका दार्विकाशाकम् ॥ २१० ॥ २११ ॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ॥

कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ २१२ ॥

काममित्यनुमतम् । पयसेति दुग्धपानेन । दुग्धं त्वनुलोमकतया दोषहरं भवत्येव
॥ २१२ ॥

अतः परं ज्वरोपशमेऽरोचकादिप्रतिषेधार्थमाह—

अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु ॥

शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः ॥ २१३ ॥

गात्रसादोऽङ्गमलानि । वैवर्ण्येऽङ्गमलादिष्विति । देहमूत्रपुरीषादिषु वातपित्तकफैः
क्रमादरुणपीतशुक्ललक्षणविपरीतवर्णयोगे कृते सति । अनेन मलाश्रितदोषकृतवैवर्ण्यवच-
नेन दोषस्य कोष्ठगतत्वं प्रतीत्य शोधनविषयत्वमुक्तम् । शान्तज्वरोऽपीति । शान्त इव
शान्तो लीनज्वर इत्यर्थः । सर्वथा शान्तस्यारोचकादिकर्तृत्वानुपपत्तेः । शोध्य इति ।
शोधयितव्यः शोधनजितानां व्याधीनामपुनर्भूतेः ।

यदुक्तम्—“दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः” इति ।

अनुबन्धभयादिति । अनुबन्धः पुनरुद्भवस्तस्य शङ्कातः ॥ २१३ ॥

क्षीरावस्थामाह —

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ॥

कफे क्षीण इति । कफक्षयाद्वातपित्तोत्तरतायां जातायां क्षीरममृतायते ।

यदुक्तम्—“दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ।

बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ” इति ।

क्षीरस्यानेकविधिमाहुस्तत्रान्तरीयाः—

“संस्कृतं शीतमुष्णं वा दद्याद्धरौष्णमेव वा ।

विभज्य काले भुञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा ” इति ॥

क्षीरं तरुणज्वरे पीतं सार्त्किं कुर्यादित्याह—

तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥ २१४ ॥

तदेवेति पयः । तरुणे तरुणज्वरे । यद्यप्यस्य जीर्णज्वरे विधानात्तरुणे दोषकर-
त्वावगतिस्तथाऽपि प्रमादादपि तरुणे न प्रयोक्तव्यमिति तद्वृषणाभिधानम् ॥ २१४ ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलात्सपीनसात् ॥

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २१५ ॥

पञ्चमूलीशृतमिति । पञ्चमूल्यत्र कनीयसी वातपित्तहरत्वात् । क्षीरपाकपरि-
भाषया पञ्चमूलीद्रव्यार्धपले क्षीरपलचतुष्टयं षोडशजलपलानि दत्त्वा क्षीरशेषः कार्यः ।
एवं सर्वत्र ॥ २१५ ॥

त्रिकण्टकं वचा व्याघ्री गुडनागरसाधितम् ॥

वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोषज्वरहरं पयः ॥ २१६ ॥

गुडनागरसाधितमिति । गुडो द्रव्यान्तरतुल्यमान एवात्र प्रक्षेपः । गुडकाथस्य
निष्प्रयोजकत्वादिति केचित् ॥ २१६ ॥

ग्रन्थान्तरात्क्षीरपाकस्य विशेषविधिः —

द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ॥

क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ २१७ ॥

“नस्यान्मुक्तरसं सम्यग्द्रव्यं क्षीरादिभिः सह ॥

तन्निर्दिशेद्वारि पूर्वं पादवत्साधयेद्विषक् ॥

इत्यनेन पूर्वं षोडशभागं वारि चतुर्भागावशेषं साधयेत्पश्चात्तेन वारिणा तुल्यानि
क्षीरादीन्यावारिक्षयात्पचेत् ॥ २१७ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं चतुर्गुणजलेन वा ॥

शिशपागण्डिकाभिर्वा धारोष्णं वा ज्वरापहम् ॥ २१८ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं चतुर्गुणजलेन वेत्येको योगः । चतुर्गुणजलेन निरौषधमेव क्षीरं साध्यमित्यन्यः । पञ्चमूलीशृतं क्षीरमुक्तमपि समस्तश्लोकानुरोधात्पुनर्लिखितम् । शिशपागण्डिकाभिरिति । शिशपा शिशवीति लोके । तस्या गण्डिका खण्डगण्डिका ताभिः । अयं च क्षीरविधिः सुश्रुतमतेन । चरके तु कषायानन्तरं सर्पिस्ततः क्षीरम् । तद्यथा—ज्वरे पेयाः कषयाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनमिति ॥ २१८ ॥

सततादिविषमज्वराणां चिकित्सां त्रिविधं स्तेषां संप्राप्तिमाह—

कृशानां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥

दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ॥ २१९ ॥

सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थान्सप्रलेपकान् ॥

कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ॥ २२० ॥

अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रपद्यते ॥

ततश्चाऽऽमाशयं प्राप्य दोषः कुर्याज्ज्वरं नृणाम् ॥ २२१ ॥

अस्यायमर्थः । कृशानां मिथ्याहारविहारिणां ज्वरमुक्तानां च मिथ्याहारविहारिणां दोषः पूर्वं पथ्यसेवया स्वल्पोऽपि मिथ्याहारविहाराभ्यामतिसंवृद्धो लब्धबलोऽनिलेरितो वातप्रेरितः सन्सततादीजनयति । कफस्थानविभागेनेति । आमाशयहृदयकण्ठाशिरः-संधय इति पञ्च कफस्थानानि तेषां विभागेन । यथासंख्यं दोषैराहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रपद्याऽऽमाशयं गत्वा सततादयः क्रियन्ते । तदयमर्थः । आमाशयस्थो दोषोऽहोरात्रात्सततं करोति द्विकालम् । न च सर्वदा । आमाशयप्राप्त्या सदाऽस्य संभवप्रसङ्गः । अहोरात्रात्स्वकोपकालापेक्षया तदुत्पत्तेः । हृदयस्थो दोष आमाशयं प्रपद्यान्येद्युष्कमेककालं करोति सततारम्भकदोषापेक्षयाऽस्य व्यवहितत्वात् । कण्ठस्थो दोष एकस्मिन्दिने हृदयमायाति । अपरस्मिन्दिने आमाशयमागम्य तृतीयेऽह्नि तृतीयकं कुर्यात् । शिरस्थो दोषः कण्ठहृदयामाशयांस्त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकं करोति । संधिस्थस्तु प्रलेपकं कुर्यात् । संधयश्चाऽऽमाशयेऽपि सन्तीति । अयं सर्वदा भवतीति । प्रभावाच्च शोषिणामेव स्यात् । अयं त्वविषमः । अन्ये चत्वारो मुक्तानुबन्धत्वेन विषमाः । सर्वेषु कफस्थानेषु व्यवस्थितो दोषः सततं करोतीति ज्ञेयं तन्त्रान्तरोक्तत्वात् । दोषशब्दोऽत्र पृथग्द्वंद्वसमस्तरूपो वातादिर्ग्राह्यः । अनिलेरितत्वं च वातस्यापि स्थितस्य बाह्यहेतुप्रचुरीभूतेनापरेण वातेन संभवति ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥

अपरो विषमो रात्रिज्वरो दिवाज्वरश्च तावाह—

समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥

प्रायो रात्रौ ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य च ॥ २२२ ॥

दिवाहीनकफस्य चेति । हीनकफस्य चकारात्समवातपित्तस्य दिवाज्वरो भवति ॥ २२२ ॥

प्रलेपकस्त्वविषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्* ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं च कटुरोहिणी ॥ २२३ ॥

सुगमम् ॥ २२३ ॥

पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुरोहिणी ॥

निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीकामुस्तवत्सकैः ॥ २२४ ॥

किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ॥

कपायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ २२५ ॥

पञ्चविधं ज्वरमिति । प्रलेपकवर्जं संततसततान्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकम् । यतश्च-
रकस्यैते पञ्च योगाः । तत्रैतत्पञ्चकमेव पठित्वाऽभी योगा उक्ताः । संग्रहकारस्तु
सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकप्रलेपकान्पठित्वा योगानिमाह्लिखितवानिति न मनोहरम् ।
एते च योगाः पञ्च पञ्चसु यथासंख्यं ज्ञेयाः । सर्वे वा सर्वत्रेत्यन्यः ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

कपायाः संततादीनां पञ्चैते चरकादिना ॥

प्रलेपकं विहायैव तथा वातबलासकम् ॥ २२६ ॥

गद्यम्—कपायाः क्रमेण व्यतिक्रमेण वा क्रियन्ते ॥ २२७ ॥

सुगमम् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥

अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी ॥

अग्निमान्द्यं जयेत्सम्यग्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥ २२८ ॥

अजाजी गुडसंयुक्तेति । अजाजी कृष्णजीरकं प्रचारात् । तच्च समेन गुडेन
योज्यम् । सितजीरकमित्यन्ये ॥ २२८ ॥

गुडप्रगाढां त्रिफलां पिबेद्वा विषमार्दितः ॥

गुडप्रगाढां किञ्चिदधिककर्षप्रतिवापगुडयुतां त्रिफलां पिबेत्कथितामिति शेषः ।
विषमार्दितो विषमज्वरपीडितः । ज्वरशब्दलुप्तनिर्देशात् ॥

गुडूचीनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ २२९ ॥

* ख. पुस्तके “क्षीरेण पञ्चवृद्धयः वा दुग्धान्नाशी कणां पिबेत् ॥ यावत्पूर्णं शतं तु स्यात्तां
तथैवापकर्षयेत् ॥ १ ॥ त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमाना ॥
पिबति च पयसा यस्तस्य न श्वासकासौ ज्वरजठरगुदाशौवातरक्तक्षयाः स्युः ॥ २ ॥ कफवा-
तश्वासपाण्डुगुल्मशोफोदरापहम् ॥ विषमज्वरो च तद्वृष्यं पिप्पलीवर्धमानकम्” ॥ ३ ॥ इत्यधिकमत्र ।

धात्री, आमलकी । एष योगश्चतुर्थकज्वरघ्नः समानतन्त्रोक्तत्वात् ॥ २२९ ॥

मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाकाथः ॥

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ २३० ॥

सुगमम् ॥ २३० ॥

प्रातः प्रातः ससर्पिर्वा रसोनमुपकल्पयेत् ॥

सुगमम् ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा पिबेत्क्षीररसाशनः ॥ २३१ ॥

पिप्पलीवर्धमानं वातकफजे प्लीहोदरेक्तमात्रया । क्षीररसाशन इत्यभिधानमधिकविधानार्थं ज्ञेयम् । क्षीरं मांसरसश्च प्रयोगसात्म्यं पिप्पलीवर्धमानकविधाने क्षीररसाशनस्य दर्शितत्वात् । अत्र पुनरभिधानमधिकमात्रार्थमिति कार्तिकः ॥ २३१ ॥

दिनमेकं तु विश्रम्य प्रत्येति स तृतीयकः ॥

दिनद्वयं तु विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः* ॥ २३२ ॥

सुगमम् ॥ २३२ ॥

वृन्दस्तु तृतीयकचतुर्थकयोः स्वरूपं दर्शयित्वा तयोश्चिकित्साविशेषं वक्तुं चरकार्यश्लोकेन सममात्मनः श्लोकार्थं ब्रूते—

कर्म साधारणं जह्याचतृतीयकचतुर्थकौ ॥

अतस्तौ प्रतिकर्तव्यौ विशेषोदितभेषजैः ॥ २३३ ॥

साधारणं ज्वरमात्रसाधारणं विषमज्वरसाधारणं वा कर्म तृतीयकचतुर्थकौ कर्मभूतौ जह्यान्त्यजति न स्फोटयतीति यावत् । अतः साधारणक्रियां त्यक्त्वा प्रतिपदोक्तक्रियया चिकित्स्याविषं वृन्दाभिप्रायेण व्याख्या । चरके तु कर्म साधारणमित्यादेरर्थः साधारणं कर्म दैवयुक्तिव्यपाश्रयं तृतीयकचतुर्थकौ जह्यादन्तर्भावितण्यर्थत्वेन हापयतीति टीकाकारैरागन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वर इति चरकोक्तहेत्वनुरोधाद्व्याख्यातः ।

अस्य श्लोकस्येशानदेवोक्ता व्याख्या लिख्यते—कर्म साधारणमित्यादि । कुतः । यस्मादागन्तुरनुबन्धः प्रायशो विषमज्वरे भवति । विषमज्वरग्रहणाच्च केचिदेतावेव द्वौ तृतीयकचतुर्थकौ विषमज्वराविति प्रतिपन्ना न तु सततान्येद्युष्कौ । यद्यपि तौ विषमं ज्वरयतः । अत्र संशयः । साधारणं कर्म दैवयुक्तिव्यपाश्रयमुत वा निजागन्त्वोर्द्वयोरपि यद्योगं ददाति तत्साधारणं कर्म । यथा पयसा सह वृषदंशशकृत्पयो निजं दोषं जयति विडालशकृत्त्वागन्तुम् ॥ २३३ ॥

* ख. पुस्तके “नखेनोत्पादिताः सहदेवीमूलाकर्णबन्धनात् । ज्वरं चातुर्थिकं हन्ति भानुवारे न संशयः” ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

महौषधामृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ॥

काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः* ॥ २३४ ॥

सुगमम् ॥ २३४ ॥

अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ॥

बद्धा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ २३५ ॥

अपामार्गजटेति । जटा मूलम् ॥ २३५ ॥

गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ॥

तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्यैकाहिको ज्वरः† ॥ २३६ ॥

तस्मै तिलोदकमिति । अत्रोदकमनुदये नवपात्रानीतं भूमावनवस्थापितं ग्राह्यं प्रचारात् । कुशाश्वत्थपत्रहस्तस्य च तर्पणम् ॥ २३६ ॥

वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ॥

सितामधुयुतः काथश्चातुर्थिकनिवारणः* ॥ २३७ ॥

सुगमम् ॥ २३७ ॥

अगस्तिपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकमुर्ग्रैरुपम्† ॥

अगस्तिपत्रस्वरसेन तद्रसेन ॥

यथोक्तविषमज्वरविपरीतानपरानपि विषमप्रकारानाह—

कफस्थानेषु वा तिष्ठन्दोषो द्वित्रिचतुर्षु वा ॥

विपर्ययाख्यान्कुरुते विषमान्कष्टसाधनान् ॥ २३८ ॥

अस्यार्थः । कफस्थानेष्वामाशयादिषु द्वयोस्त्रिषु चतुर्षु वा तिष्ठन्दोषो वातादिको विपर्ययान्कुरुते तत्र द्वयोः कफस्थानयोरामाशयत्तदययोस्तिष्ठन्दोषो वातादिरन्ये-
द्युष्कविपर्ययं कुर्यात् । विपर्ययश्च सततस्याहोरात्रे पूर्वाह्णादीनां मध्ये कालमेकं त्यक्त्वा सर्वाहोरात्रभवनम् । एवं त्रिषु कफस्थानेष्वामाशयहृदयकण्ठेषु तिष्ठन्दोषस्तृती-

* ख. पुस्तके—उपकुल्यां पिबेत्पिष्टां क्षीरेण सुसमाहितः । पिप्पलीवर्धमानं वा विषमज्वर-
पीडितः ॥ १ ॥ मधु सर्पिः सिता कृष्णा शृतक्षीरविलोडिता । विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासज्वरापहा ॥ २ ॥
इत्यधिकमत्र ।

† ख. पुस्तके—गानरस्य मुखं दिव्यमादित्योदयसंनिभम् । ज्वरमेकान्तरं घोरं दर्शनादेव
नश्यति ॥ १ ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । वाराणस्यां च यदुक्तं तत्र स्मर शिवं चरम् ॥ २ ॥
लिखित्वाऽश्वत्थपत्रेषु धारयेद्दक्षिणे करे । इत्यधिकमत्र ।

* ख. पुस्तके—षोडशाष्टचतुर्भागां वातपित्तकफार्तिषु । क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु
शर्करा ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

† ख. पुस्तके—कृष्णामलकीरामठदावीवचाराजसर्षपरासनैः । छागलसूत्रनिपिष्टैर्नस्यं त्वैकाहिकाज्व-
रम् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

यकविपर्ययं करोति । यत्र दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य ज्वरयति तत्र दिने कण्ठस्थो दोषो हृदयमायाति । अपरस्मिन्दिने सोऽप्यामाशयमागत्य ज्वरयति । एवं दिनद्वयं भूत्वा तृतीये दिने न भवतीति तृतीयकविपर्ययः । चतुर्ष्वामाशयहृदयकण्ठशिरस्सु कफस्थानेषु तिष्ठन्दोषश्चतुर्थकविपर्ययं करोति । यस्मिन्दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य ज्वरयति तस्मिन्नेव दिने कण्ठस्थो हृदयं शिरस्थश्च कण्ठमेति । अपरस्मिन्दिने हृदयस्थ आमाशयमागत्य ज्वरयति कण्ठस्थश्च हृदयमेति । अपरादिने हृदयस्थ आमाशयमागत्य ज्वरयति । एवं दिनत्रयं भूत्वा चतुर्थेऽद्वि न भवतीति चतुर्थकविपर्ययः । सततकस्य विपर्ययो नास्ति । एकस्मिन्नेव कफस्थाने स्थितेन दोषेण तत्करणादिति कार्तिकः । केचिदुदाहरणमात्रमेतदिति मन्यमानाः सततकस्यापि विपर्ययं ब्रुवते । कालद्वयं त्यक्त्वा सकलमहोरात्रं ज्वरयतीति सततकविपर्ययः । अन्यैः पुनरन्यादृशोऽपि तृतीयकादिविपर्ययो दर्शितः । तद्यथा । तेषां कालविभागमाह । तत्र प्रत्यहोरात्रं सत्रिभागाः प्रहराः षट्कालाः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णप्रदोषार्धरात्रप्रत्युषभेदेन । तत्रान्येद्युस्त्वहोरात्र एककालं सत्रिभागं प्रहरं प्रवर्तते । तद्विपर्ययस्त्वेककालं मुञ्चति । तृतीयकस्तृतीयेऽद्वयेककालं सत्रिभागं प्रहरं प्रवर्तते । तद्विपर्ययस्तु तृतीयेऽद्वयेकं कालं विमुञ्चति चतुर्थकश्चतुर्थेऽहन्येककालं प्रवर्तते । तद्विपर्ययस्तु चतुर्थेऽहन्येककालं विमुञ्चति । संततसततप्रलेपकानां विपर्यया नोक्तास्तेषामसंभवात् । अत्र संततादिषु विपर्ययेषु च दोषादिवलतः प्रोक्तकालाद्विनाऽऽधिक्यमपि स्यादिति ज्ञेयम् । कफस्थानेषु वा दोष इत्यत्र दोषशब्दः पृथग्द्वंद्वसमस्तप्रतिपादकः सामान्येनोक्तत्वात् । तन्नान्तरेऽप्युक्तम्—

“कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥

जङ्घाम्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्थोऽनिलसंभवः ” इति ॥

यस्य यो विपर्ययस्तस्यैव तत्र चिकित्सा कार्या ॥ २३८ ॥

रसोनकल्कं तिलतैलयुक्तं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ॥

विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुधोररूपैः ॥ २३९ ॥

सुगमम् ॥ २३९ ॥

रक्ताश्वमारपुष्पं च धात्री धान्यं वचामयम् ॥

पिष्ट्वा कोष्णो ज्वरे कार्यो लेपो मूर्धरुजापहः ॥ २४० ॥

सुगमम् ॥ २४० ॥

विषमज्वरेऽष्टाङ्गधूपमाह—

पलंकषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥

सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ २४१ ॥

पलंकषा गुग्गुलुः । विषमज्वरोक्तोऽप्यसौ योगो जीर्णज्वरे भूतविषमज्वरे च प्रयो-
क्तव्यः समानतन्त्रोक्तत्वात् ॥ २४१ ॥

अवस्थाविशेषेण धूपनमाह—

बैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपने ॥ २४२ ॥

बैडालं शकृद्बिडालविष्टा ॥ २४२ ॥

आगन्तुबन्धप्रतिषेधार्थं दैवव्यपाश्रयां चिकित्सामाह—

सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥

पूजयन्प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ २४३ ॥

सोममुमया सहितम् । सानुचरं सनन्द्यादिगणम् । समातृगणं मातृसमूहयुक्तम् ।
प्रयतः पवित्रः । ईश्वरादिपूजनाद्दुरितोपशान्तिर्धर्मोत्पत्तिश्च ॥ २४३ ॥

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥

स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ २४४ ॥

सहस्रमूर्धानमिति । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिना चोक्तम् ।
नामसहस्रेण भारतोक्तेन । ज्वरस्यापि देवतात्मकत्वात्पूजा कार्या । तथाच विदेहः—

“तीर्थायतनदेवाग्निगुरुवृद्धोपसर्पणैः ।

ज्वरश्च पूजनैश्चापि सहसैवोपशाम्यति” इति ॥ २४४ ॥

मूलं भूमिजयन्त्याश्च सहदेवोद्भवं तथा ॥

तण्डुलीयकमूलं वा बद्धं मूर्ध्नि ज्वरापहम् ॥ २४५ ॥

सुगमम् ॥ २४५ ॥

विषमज्वरेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ॥

ऊर्ध्वं शोधनं वमनम् । तच्च कफाधिके विषमज्वरे । अधःशोधनं विरेचनम् । तच्च
पित्ताधिके । एतेन सर्वेष्वेव विषमज्वरेषु कफपित्ताधिकतया वमनविरेचने प्रयोक्तव्ये
इत्युक्तं तन्त्रान्तरे कफपित्तयोर्वमनविरेचनयोरुपदेशात् ।

तद्यथा—“वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ।

कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे” इति ॥

तथा—“विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्तुतेन च ।

विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तभवं जयेत्” इति ॥

अन्ये तु विषमज्वरेष्वित्यत्र यद्यपि विषमज्वरशब्देन संततं विहायान्ये विषमज्वराः

प्रोक्तास्तथाऽप्यत्र तृतीयकचतुर्थकावेव विषमज्वरौ ग्राह्यौ । यतस्तयोरेव साधारणं कर्म वातपित्तश्लेष्महरमास्थापनं विरेचनं वमनादिकं युक्तमिति व्याचक्षते ॥

शान्तिं नयेत्रिवृद्धाऽपि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ॥ २४६ ॥

त्रिवृद्धाऽपि सक्षौद्रेति । लेहोऽयं विरेचकार्थम् । अत्र विषमज्वरमिति पाठोऽनार्थः । घटकसुश्रुतयोरस्य योगस्य नित्यज्वर एव विहितत्वात् । प्रबलज्वरमिति पाठः साधुः । अस्यार्थः । प्रबलज्वरं प्रकृष्टबलस्य ज्वरं प्रकृष्टबलं वा ज्वरं बहुदोषबल एव शोधनस्य योग्यत्वात् ॥ २४६ ॥

मधुना वाऽभया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥

सुगमम् ॥

ज्वरवेगं च कालं च चिन्तयज्ज्वर्यते तु यः ॥

तस्येष्टैरद्भुतैर्वाऽपि विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥ २४७ ॥

चिन्तयन्नित्यतो मानसज्वरप्रकारोऽयम् । अतस्तस्येष्टैर्विचित्रैश्च विषयैर्ज्वरकालो विस्मारणीयः । ज्वरस्य वेगकालयोः स्मरणेन मनोविषादाज्ज्वरसंवृद्धिः । तदुक्तम्—
विषादो रोगवर्धनानामिति वचनात् ॥ २४७ ॥

ज्वरे घृतप्रयोगान्विवक्षुर्घृतस्य कालं विषयं चाऽऽह—

घृतं द्वादशरात्रात्तु देयं क्षीणकफे ज्वरे ॥ २४८ ॥

लङ्घनलघुभोजनादिभिः कफे क्षीणे रूक्षस्य द्वादशरात्रादेव घृतं देयम् । तेन हि दोषाणां सर्वथा निरामतया स्वाशयगतेः । यदुक्तं सुश्रुते—

“घृतं द्वादशरात्रे तु देयं सर्वज्वरेषु वै ॥

तेनान्तरेणाऽऽशयं स्वं गता दोषा भवन्ति हि” इति ॥

अस्यार्थः । ननु दशाहात्परमौषधदानाभ्यनुज्ञानाद्दशाहेन दोषपाकप्रदर्शनात्कथमेवमिति चेत् । सर्वज्वरेष्वित्यभिधानात् । यतः संनिपाते द्वादशाहादपि पाको भवति । अथ पाके सति दोषाणां कथं स्वाशयगमनं भवतीति चेत् । न । दोषाणां हासं विना मार्दवसंभूतिः । ततश्च हासेन दोषाणां स्वाशयगतिः । कचित्पाकाद्विकारोपशान्तिरपि स्यात्तत्र सर्वभावेणैव दोषाणां स्वाशयप्राप्तिरिति ॥ २४८ ॥

पिप्पल्यादिघृतमाह—

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ॥

कलिङ्गकास्तामलकी सारिवाऽतिविषा स्थिरा ॥ २४९ ॥

द्राक्षामलकविल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ॥
 सिद्धमेभिर्घृतं सद्यो ज्वरं जीर्णं व्यपोहति ॥ २५० ॥
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
 अंसाभितापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥ २५१ ॥

कलिङ्गमिन्द्रयवम् । तामलकी भूम्यामलकी । विल्वं विल्वशलाटुः । अत्रैके विशेष-
 षानुक्तेः पिप्पल्यादीनां काथकल्करूपतां वर्णयन्ति । अन्येत्वेषां कल्कमेवेच्छन्ति ।
 द्रवं तु जलमेव देयम् । द्रवेऽप्यनुक्ते जलमेव देयमिति वचनात् । गण एव हि काथस्य
 कल्कस्य च कारणम् । उक्तं च सुश्रुते—काथकल्कावनिर्देशे गणात्तस्मात्समावपेदिति ।
 गणेऽपि यत्राधिकरणत्वेन कीर्तनं तत्रैव काथकल्कविधिः । तथा च तन्त्रान्तरम्—

“यत्राधिकरणे नोक्तिर्गणे स्यात्स्नेहसंविधौ ॥
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते स्नेहवेदिना ” इति ॥

प्रचारोऽपि कल्कमात्रेण । तस्मात्पिप्पल्यादीनां कल्के जलं चतुर्गुणमत्र । एवमेवं-
 जातीयेऽन्यत्रापि विज्ञेयम् । पिप्पल्याद्यं घृतम् ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्क्वाथश्चतुर्गुणः* ॥
 काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः* ॥ २५२ ॥

काथ्याच्चतुर्गुणमिति । चतुर्गुणं तु द्विगुणं बोद्धव्यम् । यदुक्तम्—चतुर्गुणं त्वष्ट-
 गुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेदिति वचनात् । तन्त्रान्तरेऽप्यष्टगुणमेव तोयम् ।

यदुक्तम्—“काथ्यादष्टगुणं तोयं काथः स्याज्जलपादिकः ।

काथाच्च पादिकः स्नेहः कल्कश्च स्नेहपादिकः” इति ॥

काथः काथ्यसमो मत इति मानेऽनियतोऽतस्तावत्सर्वत्र घृतस्य प्रस्थः पक्तव्यः ।
 प्रस्थे च षोडशपलरूपे काथः पाकार्थमुत्सर्गसिद्धश्चतुर्गुणः । स च चतुःषष्टिपलरूपः ।
 चतुर्गुणश्च काथश्चतुःषष्टिपले काथनीयद्रव्ये चतुर्गुणजलेन द्वात्रिंशच्छरावरूपेण पादशि-
 छेन । एवं काथशेषः कथनीयद्रव्यसमः स्नेहाच्चतुर्गुणेन भवति । एषा च गणना द्रव-
 द्वैगुण्यमगृहीत्वा ज्ञेया । अन्यत्राप्युक्तम्—काथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् ।
 स्नेहात्स्नेहसमं क्षीरमित्यादिपरिभाषार्थमृजुं बुद्ध्वा क्षीरयोगे सर्वत्रैवमेव पाकं व्याचष्टे ।
 चक्रस्त्वाह—यत्र काथः क्षीरं चास्ति तत्र क्षीरेणैव सह स्नेहाच्चतुर्गुणं जलं कार्यं येन
 स्नेहपाके चतुर्गुणमेव द्रवमुत्सर्गसिद्धं स्नेहात्तोयं चतुर्गुणमित्यत्र तोयस्य द्रवोपलक्षणत्वा-

* ख. पुस्तके—स्नेहावशेषं कर्तव्यं स्नेहपाके त्वयं विधिः । इत्यधिकमत्र ।

* ख. पुस्तके—मृदौ चतुर्गुणं दद्यात्कठिनेऽष्टगुणं तथा ॥ कठिनात्कठिनं यच्च देयं षोडशकं जलम्
 ॥१॥ मृदादिकाथ्यसंघाते मानानुक्तौ चिकित्सकाः ॥ मध्यस्योभयगामित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥२॥
 इत्यधिकमत्र ।

दिति । तन्मतेन काथोऽत्र त्रिगुणः क्षीरं स्नेहसमम् । एवं सर्वत्रान्यत्रापि ज्ञेयम् । क्षीरं च सर्वत्र गव्यं ग्राह्यं श्रेष्ठगुणत्वात् ॥ २५२ ॥

दशमूलरसैः सर्पिः सक्षारैः पञ्चकोलकैः ॥

सक्षीरं हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमन्दताम् ॥

वातपित्तकफव्याधीन्प्लीहानं वाऽपि पाण्डुताम् ॥ २५३ ॥

सक्षारैरिति । क्षारो यवक्षारः । पञ्चकोलयवक्षाराः प्रत्येकं पालिकाः । भावियोग-
कल्कमानसाहचर्यात्षट्पलत्वान्यथानुपपत्तेश्च । दशमूलषट्पलं घृतम् ॥ २५३ ॥

पञ्चकोलैः ससिन्धूतैः पलिकैः पयसा समम् ॥

सर्पिः प्रस्थं शृतं प्लीहविषमज्वरगुल्मनुत् ॥ २५४ ॥

पयसा सममिति । अन्ये तुल्यार्थतास्वीकारेण स्नेहसमं क्षीरं त्रिगुणं च जलमशी-
सिदर्शितषट्पलकसंवादाद्ब्रुवते । तद्यथा—

सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रिगुणोदके । समक्षीरं घृतप्रस्थमित्यादि ।

“क्षीरदध्यारनालैस्तु पाको यत्रेरितः क्वचित् ।

चतुर्गुणं जलं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत्” ॥

इति परिभाषां तु क्षीरयोगे चतुर्गुणजलदानार्थमुक्तां नाऽऽद्रियन्ते । सममित्यस्य
सहार्थतामाश्रित्य चक्रस्त्वाह—

“यत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत्” ॥ इति ।

एतत्तु न मनोहरम् । यतः सुश्रुतो कोदरचिकित्सितषट्पलकेऽस्मिन्घृतप्रस्थं तुल्य-
क्षीरमिति पठ्यते परं तु तत्र जैज्जटकार्तिकभोजादिभिस्तुल्येनैव पयसा जलं विना
पाको दर्शितः । तथा चरके गुल्मेऽस्मिन्घृते घृतप्रस्थं विपाचयेत्क्षीरप्रस्थेनेत्येवं परं पठि-
तम् । प्रचारी तु पाकः प्रायश्चतुर्गुणोदकेन । षट्पलकं घृतम् ॥ २५४ ॥

पानीयकल्याणकमाह—

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलवालुकम् ॥ २५५ ॥

स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥

नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेसरम् ॥ २५६ ॥

विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥

तालीसपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ २५७ ॥

अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैरक्षसमान्वितैः ॥

चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५८ ॥

अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्देऽनले क्षये ॥
 वार्तरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ॥ २५९ ॥
 छर्द्यशोमूत्रकृच्छ्रे च विसर्पोपद्रवेषु च ॥
 कण्डूपाण्ड्वामयोन्मादविषमेहगरेषु च ॥ २६० ॥
 भूतोऽहतचित्तानां गद्गदानामरेतसाम् ॥
 शस्तं स्त्रीणां च वन्ध्यानामायुर्वर्णवलप्रदम् ॥ २६१ ॥
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ •
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ २६२ ॥

विशाला गोरक्षकर्कटी । त्रिफला हरीतक्यामलकविभीतकानि । एषां च प्रत्येकम-
 क्षभागता द्रव्यप्रधानत्वान्निर्देशस्य । यत्र हि द्रव्यप्रधानो निर्देशस्तत्र प्रत्येकमेव भाग-
 परिग्रहः । यथा—त्रिफला दशमूलानि पालिकानीति । यत्र तु द्रव्यस्य षष्ठ्यन्तनिर्देशा-
 न्मानं प्रधानं तत्र समुदितस्य भागः । यथा—त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य
 चेति । अन्ये त्वत्राष्टाविंशतिभिरिति पदस्य तात्पर्येण त्रिफलायाः प्रत्येकं भागमाहुः ।
 त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकाशमर्यपरूपकाण्यप्युच्यन्ते ।

यदुक्तम्—“पञ्चाविभीतकधात्रीभिस्त्रिफला महती स्मृता ।

ह्रस्वा काशमर्यमृद्धीकपरूपकफलैर्भवेत् ” इति ।

तथाऽपि सर्वत्र विशेषानुक्तौ गुणप्राधान्याद्धरीतक्यादय एव त्रिफलाशब्देन
 गृह्यन्ते । कौन्ती रेणुकम् । एलवालुकं स्वनामख्यातम् । स्थिरा शालिपर्णी ।
 नतं तगरपादिका । तदभावे सर्वत्र शीयलीछोडः । हरिद्रे द्वे हरिद्रा दारुहरिद्रा ।
 सारिवे द्वे अनन्तमूला श्यामालता च । दाडिमं दाडिमफलम् । केसरं नागकेसरम् ।
 तालीसपत्रं स्वनामख्यातम् । मालत्याः पुष्पं जातीपुष्पम् । पाठादेवात्र कल्कानामष्टा-
 विंशतित्वे सिद्धेऽष्टाविंशतिभिरित्यस्योपादानं दाडिमस्य केसरं दाडिमकेसरमित्येकद्र-
 व्यसंज्ञेहः स्यात्तथा(स्य) तालीसं च पत्रं चेति तालीसपत्रमिति द्रव्यद्वयशङ्कायाश्च निरासा-
 र्थम् । किंच—अष्टाविंशत्यौषधस्य सर्पिषः पानमिष्यत इत्यादावष्टाविंशत्यौषधसंज्ञया
 संव्यवहारार्थमस्याभिधानम् । अष्टाविंशत्येति प्रयोगे प्राप्तेऽष्टाविंशतिभिरिति निर्देशो विंश-
 त्याद्याः सदैकत्वे स्त्रियां संख्येयसंख्ययोरिति वचनस्य प्रायिकत्वपरिकल्पनात् । तेन पञ्चा-
 शद्विरथायुतैरिति प्रयोगोऽपि साधुः । कलैकरक्षसमैरेतौ विंशत्याऽष्टाभिरेव चेति चरके
 बहुपुस्तकेषु पाठो निर्देशः । चतुर्गुणं जलमित्येतत्परिभाषासिद्धमपि तदर्थदाढ्यार्थमुक्तम् ॥
 ॥ २५९ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

इदानीमन्तःपरिमार्जनमभिधाय बहिष्परिमार्जनार्थं षट्कट्वराख्यं तैलमाह—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ॥

तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ २६३ ॥

सुवर्चिका स्वर्जिकाक्षारः । लोहितयष्टिका मञ्जिष्ठा ।

“लाक्षा निशा कुष्ठशुण्ठी मञ्जिष्ठा च सुवर्चिका ।

मूर्वाचन्दनसंसिद्धं तैलं तत्रेऽथ षड्गुणे” ॥

इति विदेहदर्शनादत्र लोहितं रक्तचन्दनं यष्टिका मञ्जिष्ठेति केचिद्व्याचक्षते ।

परं तु—“स्वर्जिकाविश्वमञ्जिष्ठालाक्षामूर्वानिशामयैः ॥

तैलं षड्गुणतत्रेण सिद्धं ज्वरहरं परम् ” ॥

इत्यत्र तत्रे रक्तचन्दनस्य(स्या) पाठाद्विदेहोक्तं प्रयोगान्तरं कल्पनीयम् । प्रचारोऽपि मञ्जिष्ठयैव । अभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुदिति । प्रभावादभ्यञ्जेन तैलमिदं शीतं दाहं च हन्ति । षट्द्वयं तैलम् ॥ २६३ ॥

दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिष्यते ॥

भाष्यान्तरात्—दध्नः ससारकस्यात्र तक्रं कट्वरमिति । अस्नेहं दधि ।

अन्ये तु—“सौवीरामुताद्यत्यम्लं काञ्जिकं कट्वरं विदुः ॥

अन्ये तु तदधोभागं तक्रं वाऽत्यम्लतां गतम् ॥

सस्नेहं दधिजं तक्रमाहुरन्ये तु कट्वरम् ” इति ॥

घृततैलगुडादींश्च एकार्हात्रैव साधयेत् ॥

उषितास्तु प्रकुर्वन्ति विशेषेण गुणान्यतः ॥ २६४ ॥

सुगमम् ॥ २६४ ॥

स्नेहकल्को यदाऽङ्गुल्या वर्तितो वर्तिवद्भवेत् ॥

वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २६५ ॥

सुगमम् ॥ २६५ ॥

शब्दव्युपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ॥

गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ २६६ ॥

तथेति । तथा तेन फेनोपरमप्रकारेण गुडगुडाशब्दस्य व्युपरमे सति स्नेहे गुडगुडा-शब्दफेनयोरपि द्रवकार्यत्वात् । गन्धवर्णरसादीनां संपत्ताविति । गन्धादीनां स्नेह-भेषजागतानां सम्यगुदये । स्नेहपाकस्तु मृदुमध्यखरभावात्रिविधः । एषां विषयोपलक्षणं च दृढबलेनोक्तम्—

“तुल्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ।
 संयावद्रवनिर्यासे मध्यो दर्वी विमुञ्चति ॥
 शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरः स्मृतः ॥
 मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ च मध्यमः ” इति ॥

अत्र तुल्ये कल्केन निर्यास इति प्रथमक्षिप्तकल्कनिभे निर्यासे सति । निर्यासं किट्टम् ।
 संयाव इति । संयावः समवृतगुडः कणिकचूर्णः । मृदुपाके द्रवसद्भावात्किट्टं सर्वथा न
 पीडनीयम् । मध्ये मनाकपीडनं द्रवाल्पत्वात् । खरे तु यथेष्टं पीडनीयं द्रवविरहात् ।
 मध्यपाकस्तु श्रेष्ठः ।

उक्तं हि—“सर्वेषामेव पाकानां मध्यः पाकः प्रशस्यते ।

वरं पाको मृदुः कार्यः स्नेहस्य न खरो मतः ॥
 किञ्चिच्च वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः सदा” इति ॥ २६६ ॥
 घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ॥

सुगमम् ॥

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ २६७ ॥

सुगमम् ॥ २६७ ॥

मुकुन्द गोविन्द हरे मुरारे वैकुण्ठ शौरे कुरु मेऽनुकम्पाम् ॥
 लोकत्रयत्राणविधानदक्ष क्षमस्व दोषं दुहिणाद्य वैद्य ॥ २६८ ॥

सुगमम् ॥ २६८ ॥

चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ॥
 तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २६९ ॥

सुगमम् ॥ २६९ ॥

मूर्वालाक्षाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ॥
 बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ २७० ॥
 आरनालाढकेनैवं तैलं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
 तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ २७१ ॥

मञ्जौ श्रेष्ठे वर्णे तिष्ठतीति नैरुक्तेन विधिना मञ्जिष्ठा व्युत्पाद्यते । अङ्गारकं तैलम्
 ॥ २७० ॥ २७१ ॥

अब्दादूर्ध्वं घृतं पक्वं हीनवीर्यं च तद्भवेत् ॥
 तैले विपर्ययं विद्यात्पक्वे चापक्व एव च ॥ २७२ ॥

सुगमम् ॥ २७२ ॥

निःशेषदोषनिवृत्तिप्रतिपादनाय ज्वरमुक्तिलक्षणमाह—

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ॥

स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ २७३ ॥

पाको मुखे ज्वरोष्मकोपितात्पित्तात् । यत्तु पूर्वं नाकार्षीन्मुखादन्यत्र वा स प्रभावः ।
स्वेदः शोषकोष्मव्यपगमात्स्रोतःस्फुटत्वाच्च । अन्नलिप्साऽन्नाकाङ्क्षा । सा च ज्वरप्रभाव-
जाऽरोचकनिर्गमात् । कण्डूश्च शिरसि विरोधिज्वरोष्मापगमात्स्वस्थाने लब्धबलेन
श्लेष्मणा ॥ २७३ ॥

ज्वरमुक्तस्यापि व्यायामादिनिषेधार्थमाह—

व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चक्रमणानि च ॥

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान्भवेत्* ॥ २७४ ॥

व्यायामं कृत्वाऽपि व्यवायं चेत्युक्तमात्यन्तिकनिषेधार्थम् । स्नानमूर्जस्करमपि
प्रभावाज्ज्वरं प्रत्यानयति ॥

यदुक्तम्—“ स्नानमाशु ज्वरं कुर्याज्ज्वरमुक्तस्य देहिनः ॥

तस्मान्मुक्तज्वरः स्नानं विषवत्परिवर्जयेत् ” इति ॥ २७४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्री-

श्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां प्रथमो

ज्वराधिकारः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयो ज्वरातिसाराधिकारः ।

ज्वरस्योपद्रवत्वेनातिसारस्य संभवाज्ज्वरचिकित्सानन्तरं ज्वरातिसारचिकित्सितप्रणय-
नम् । ज्वरातिसारमेलकश्च ज्वरातीसाराभ्यामनन्यत्वान्माधवकारेण निदानसंग्रहे पृथ-
ङ् न दर्शितः । चिकित्साविशेषं तु वक्तुं वृन्दः पृथगमुं कल्पितवान्—

पृथगुक्तनिदानेन ज्वरातीसारनिर्णयः ॥

कर्तव्यो भिषजा चात्र तत्क्रमेण विधिर्यतः ॥ १ ॥

पृथगुक्तनिदानेनेति । पृथग्दर्शितं यन्निदानं तेन मिलितेन ज्वरातीसारमेलकस्य निर्णयः
कार्यः । तत्क्रमेण विधिर्यत इति । तस्मिज्ज्वरेऽतीसारे च यो दोषस्य पुरीषस्य चाऽऽमपक्व-
ताक्रमस्तेन क्रमेणेहापि विधिर्यस्मात् । विधिराहाराचारादिर्न तु भेषजम् । तस्यानन्तरं

* ख पुस्तके—दग्ध्वेन्धनं यथा बद्धिर्धातून्हत्वा यथा विषम् ॥ कृतकृत्यो ब्रजेच्छान्तिं देहं हत्वा
तथा ज्वरः ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

ज्वरातिसाराधिकारः] वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः ।

६५

निषिद्धत्वात् । अयमर्थः । ज्वरे चातिसारे चाऽऽमपक्वताक्रमेण यदुक्तं माहारादि तन्मिलितेऽपि क्रियत इति चेत् । अतस्तयोरुक्तनिदानेनैव मिलितेन ज्वरातिसारौ निश्चेतव्यावित्यर्थः ॥ १ ॥

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत्पृथक्पृथक् ॥

न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेद्यतः ॥ २ ॥

अन्योन्यं वर्धयेदिति । प्रायेण ज्वरहरमौषधमनुलोमनमतीसारहरं च स्तम्भनमतः परस्परं विरुद्धत्वान्मिलित्वा भेषजं न कर्तव्यम् ॥ २ ॥

अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोदितभेषजैः ॥

सुगमम् ॥

लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ॥

उत्पलषष्ठकसिद्धं लाजामण्डादिकं सकलम् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥

ज्वरातिसारी पेयां वा पिवेत्साम्लां शृतां नरः ॥ १४ ॥

पेयां वेति । वाशब्दश्चरके यवाग्वन्तरापेक्षया यूषादावप्युपसंग्रहार्थं साम्लामित्यस्यानन्तरं वा द्रष्टव्यः । तेनानम्लामपीति फलति । अतिसारे हि पुरीषातिस्रुतत्वात्प्रायेण वातप्रकोपः । तेन साम्लामित्युक्तम् । साम्लामीषदम्लम् । साम्लत्वं च दाडिमरसादिना । एतच्च न प्रचरति । उत्पलषष्ठकम् ॥ ४ ॥

नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बामृतवत्सकैः ॥

सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तापर्पटकामृताः ॥

जयन्त्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥ ६ ॥

अयं योगः काथः ॥ ६ ॥

हीवेरातिविषामुस्ताविल्वनागरधान्यकम् ॥ ७ ॥

पिवेत्पिच्छाविवन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ ८ ॥

चातश्लेष्माणे योगोऽयमवचारणया क्रियते ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वाब्दवालकैः ॥

पाठाभूनिम्बकुटजैश्चन्दनोशीरपन्नकैः ॥ ९ ॥

कंषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ॥

हृल्लासारोचकच्छर्दिःपिपासादाहनाशनः ॥ १० ॥

कुटजेन कुटजफलं ग्राह्यं लघुत्वात्पाचनत्वाच्च । एवमन्यत्राप्यतीसारे । अयं पित्तश्ले-
ष्मणि । बृहद्बुद्ध्यादिः ॥ ९ ॥ १० ॥

कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बुयवासकम् ॥

ज्वरातीसारसंतापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ११ ॥

यवासकं दुरालभा । अयं पित्तोत्तरे वक्ष्यमाणयोगद्वयं च ॥ ११ ॥

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यवानिका ॥ १२ ॥

द्रावप्येतौ सिद्धयोगौ श्लोकार्धेनाभिभाषितौ ॥

ज्वरातिसारशनौ विशेषादाहनाशनौ ॥ १३ ॥

रोहिणी कटुका ॥ १२ ॥ १३ ॥

पञ्चमूलीबलाविल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ॥

पाठाभूनिम्बहीवेरकुटजत्वक्पलैः शृतम् ॥ १४ ॥

हन्ति सर्वानतीसाराज्ज्वरदोषं वमिं तथा ॥

सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलीति सामान्याद्योज्या पित्ते कनीयसी ॥

महती पञ्चमूली तु वातश्लेष्माधिके हिता ॥ १६ ॥

सुगमम् । पञ्चमूल्यादिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

उत्पलं दाडिमत्वक् पद्मकेसरमेव च ॥

पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ १७ ॥

दाडिमत्वगिति । दाडिमफलत्वक् । फलं स्याद्दाडिमादीनामिति वचनात् । एवं सर्वत्र ।
उत्पलादिद्रव्यं कल्कं चूर्णं वा कृत्वा तण्डुलोदकेन पेयम् । तण्डुलोदकविधिश्च—

“जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ।

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि” इति ।

योगोऽयं रक्ते पित्ते चातिसारे ॥ १७ ॥

उशीरं वालकं मुस्तं धान्यकं बिल्वमेव च ॥

समङ्गा धातकी रोध्रं विश्वं पाचनदीपनम् ॥ १८ ॥

हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ॥

सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ १९ ॥

समङ्गा वराहक्रान्ता । उशीरादिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

दशमूलीकषायेण विश्वमक्षसमं पिबेत् ॥

ज्वरे चैवातिसारे च सशोफे ग्रहणीगदे ॥ २० ॥

दशमूलीकषायेण विश्वमक्षसममिति । काथोऽत्र दशमूलस्यार्धपलमेव गृहीत्वा कर्तव्यः । न तु चूर्णाच्चतुर्गुणः । विश्वचूर्णापेक्षयाऽतीसारे दशमूलस्य पाचनदीपनत्वेना-
तियौगिकत्वात् । एवमन्यत्रापि काथेन कल्कस्य चूर्णस्य च पाने । अमुमर्थं वृन्दोऽपि रुचकादिचूर्णे दर्शयिष्यति ।

तद्यथा—“काथेन चूर्णपानं यत्तत्र काथप्रधानता ।

प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः” इति ।

विश्वं शुण्ठी तस्याश्चूर्णमत्र प्रक्षेपः । अक्षं विभीतकफलं तत्सममक्षसमं कर्षमानमि-
त्यर्थः । शुण्ठीत्रिचतुरमापकैस्तु प्रचारः ॥ २० ॥

विडङ्गाऽतिविषा मुस्तं दारु पाठा कलिङ्गकम् ॥

मरिचेन समायुक्तं शोफातीसारनाशनम् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

गुडूचीचित्रविल्वाब्दरक्तचन्दनवालकैः ॥

कलिङ्गैकसमायुक्तैर्ज्वरातीसारशोफनुत् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

किराताब्दामृतानिम्बचन्दनोदीच्यवत्सकैः ॥

शोफातीसारशमनं विशेषज्वरनाशनम् ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

सिताञ्जनकणालाजमधुकं नीलमुत्पलम् ॥

पित्तज्वरातिसारघ्नं प्रलीढं मधुना सह ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

द्वितीयो ज्वरातिसाराधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽतिसाराधिकारः ।

ज्वरोपद्रवभूतस्यातीसारस्य चिकित्सां निर्दिश्य बह्वन्युपघातजत्वादामपक्वावस्थायोग-
साधर्म्यात्मंप्रति स्वनन्त्रस्य तस्य चिकित्सारम्भः । गुदेन द्रवस्यातिसरणमतीसारः ।

तदुक्तम्—“अतिरतिक्रमणेऽधस्तात्सरतिर्गतिकर्मणि ॥

मलाद्यत्यर्थगमनादतीसारः स्मृतो बुधैः” इति ॥

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ॥

समुदीर्णं दोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्यपि च ॥ १ ॥

लङ्घनं केवलमादौ प्रशस्तमतिशयमुपहतत्वादग्नेरतिसामत्वाच्च दोषाणाम् । समुदीर्णं
दोषचयं समन्तादूतं दोषचयं लङ्घनं पाचयति पाकद्वारेणैव तदुद्धतमुपशमयति ॥ १ ॥

लङ्घन एवं पिपासातिरेके दोषपाकार्थं षडङ्गविधिना कृतार्धशृतजलस्य चतुरो
योगानाह—

धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारिणे ॥

हीवेरशृङ्गेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ॥

मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं चातिपिपासवे ॥ २ ॥

तोयग्रहणं चात्र शृतोदकत्वमेषां दर्शयति कषायत्वं च निषेधयति । तोयान्ये-
षानि चत्वारि तृष्णोपशमनार्थमतीसारिभिः पेयानि न त्वेतानि कषायाणीति । अत्रो-
च्यते । द्वे द्वे द्रव्ये प्रत्येकं कार्षिके भागे शृतोदकसंस्कारार्थं गृह्येते इति ॥ २ ॥

नागरातिविषामुस्तैः शृतं वा धान्यनागरैः ॥

तृष्णाशूलातिसारघ्नं रोचनं दीपनं परम् ॥ ३ ॥

ननु नागरस्योष्णतीक्ष्णत्वात्तृष्णाग्रहणाभिधानं नोपपन्नम् । उच्यते । मधुरविषा-
कत्वान्मधुरस्य च विपाकस्यावश्यं तृष्णाप्रशमने सामर्थ्यमिति ॥ ३ ॥

हीवेरशृङ्गेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ॥

आभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ४ ॥

मुगमम् ॥ ४ ॥

शालिपर्ण्यादिकार्द्यैस्तु साधितेन ससिन्धुजम् ॥

मसूरजेन यूषेण पथ्यं स्याल्लजसक्तुभिः ॥ ५ ॥

शालिपर्ण्यादिर्महानल्पो वा । आदिशब्दाद्धान्यपञ्चकादिपरिग्रहः । ससिन्धुजमिति ।

ससैन्धवं लाजसक्तुजपथ्यं पितश्लेष्मणि युक्तं ज्ञेयम् । अन्यत्रैवविधे विषय एवास्य विहितत्वात् ॥ ९ ॥

गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ॥

सक्तूनामाशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥ ६ ॥

गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थमिति । अतिकठिना लाजसक्तुपिण्डिका गुर्वी स्यात् । लघ्वी सैव विपर्ययादिति । मृद्वी सा लघ्वी भवति । अवलेहिकाऽवलेहनयोग्या पिण्डी ॥ ६ ॥

लाजमण्डकृतैर्योगैस्तैः कृता हस्तमण्डिका ॥ ७ ॥

वस्त्रस्रुता यवागूर्वा प्रसृतं क्षुद्रभक्तकम् ॥

सुनिषण्णकवार्ताककञ्चटं हितमुच्यते ॥ ८ ॥

योगैरिति । धान्यपञ्चकादिभिः । यवागूर्वस्रुतेति वस्त्रात्स्रुता यवागूरपरिस्रुतमण्डा पेया हस्तपिण्डिका वा । ननु लाजमण्डादिविधानमत्रविरुद्धमतीसारे द्रवान्नस्य निषिद्धत्वात् ।

यदुक्तम्—“वर्जयेद्विदलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम् ।

द्रवमन्नमतीसारी सर्वं च तरुणज्वरी” ।

भोजेऽप्युक्तम्—

“व्रणोदरास्थापनपीडितानां प्रमेहिणे छर्द्यतिसारिणं च ।

द्रवं न दद्यादथवाऽपि कोष्णं स्वल्पं हितं भेषजसंप्रयुक्तम्” इति ।

मैवम् । अविहितद्रवान्ननिषेधार्थमेतद्वचनं ज्ञेयम् । विहितं तु लाजमण्डादि विधान-सामर्थ्यान्न निषिध्यत एव ।

अत एवाऽऽह सुश्रुतः—

“कार्यं चानशनस्यान्ते प्रद्रवं लघुभोजनम्” इति ।

प्रद्रवं प्रकृष्टद्रवं लघु । तच्च विहितलाजमण्डादिकमेवेति । अन्ये तु प्रगतं द्रवं प्रद्रवं यथा प्रणायको देशः प्रगतनायक इति कथयन्ति । तन्न । अतीसारे यवाग्वाद्युपदेशात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

पेयाद्युपभोगद्रव्याण्याह—

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥

बलाऽश्वदंष्ट्रा विल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ॥

एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ ९ ॥

बिल्वानि बिल्वशलाटवः संग्राहित्वात् ।

यदुक्तम्—“कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपनम् ।

कटुतिक्तकषायोष्णं बिल्वमाममुदाहृतम्” इति ।

एवं सर्वत्र स्तम्भनयोगे । छर्द्या तु बिल्वस्य मूलम् । बिल्वमूलं मरुच्छलेष्मच्छर्दिघ्नं न च पित्तकृदिति गुणपाठात् । पाठानागरधान्यकमिति । नागरस्य ग्राहिर्वर्गमध्यपाठा-
द्विपाकमधुरस्यापि सृष्टपुरीषता विचार्यत इति केचित् । विपाकमधुरत्वात्सृष्टपुरीषत्वस्य संग्राहित्ववर्गपाठात्संग्राहित्वस्य च सिद्धिरित्युभयात्मकत्वम् । तत्क्षीरवादित्यन्ये । एष शालिपर्ण्यादिः । आहारसंयोग इति । आहारस्य संयोजने पेयादिसंस्कारं (र इति) यावत् । हितं सर्वातिसारिणामिति । आमपच्यमानपक्वातिसारिणां प्रत्येकं दोषद्वं-
द्वसंनिपातातिसारिणां चेति । युज्यते तद्वातश्लेष्मणि चरकसंवादात् ।

यथा—“वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।

ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम्” इति ।

वैद्यास्तु रक्तपित्तरक्तातिसारेऽप्येतत्प्रयुञ्जत एव । संस्कारश्च शालिपर्ण्यादिद्रव्यपल-
चतुष्टयं जलाढके साधयित्वाऽर्धशृतेन तेन पेयादि साधनीयम् । वृद्धवैद्यास्तु बहुद्रव्य-
साधिताम्बुसंस्कृताहारस्यारुचिकरत्वादाढकेऽम्भासि पलमात्रं द्रव्यं साधयन्ति । भक्तादि-
साधने द्रवप्रमाणं तन्त्रान्तराज्ज्ञेयम् ।

तथा हि—“भक्तं पञ्चगुणे तोये यवागूं षड्गुणे पचेत् ।

चतुर्दशगुणे पेयां विलेपीं च चतुर्गुणे” ॥

एष शालिपर्ण्यादिर्दशाङ्गत्वेन प्रसिद्धः । बृहच्छालिपर्ण्यादिः ॥ ९ ॥

शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्योऽम्लाश्च दुर्जराः ॥ १० ॥

शाकमांसफलैरिति व्यञ्जनोपलक्षणम् । तथाचोक्तम्—यवागूमुपयुञ्जानो न तु
व्यञ्जनमाचरेदिति । अम्ला इति । अम्लपाकाः ॥ १० ॥

शालिपर्णीबलाबिल्वैः पृथक्पर्ण्या च साधिता ॥

दाडिमाऽम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ११ ॥

सुगमम् । शालिपर्ण्यादिः ॥ ११ ॥

धान्यपञ्चकसिद्धो वा धान्यविश्वकृतोऽपि वा ॥

आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

लघुना पञ्चमूलेन वातपित्ते प्रशस्यते ॥

सुगमम् ॥

अतीसारचिकित्साया आमपक्वक्रमेण प्रवृत्तेरतीसारस्याऽऽमपक्वलक्षणैरवश्यज्ञेयता-
माह—

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ॥

अतः सर्वेऽतिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

आमाऽऽमान्विता । पक्वा निरामा । द्वयोरप्यामपक्वलक्षणयोरपवादमाह—

मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले ॥

विनाऽतिद्रवसंघातशैत्यश्लेष्मदूषणात् ॥ १४ ॥

विनेत्यादि । अतिद्रवरूपत्वादत्राऽऽमाऽपि विडुत्प्लवते । अतिसंहतादतिकाठि-
न्यात् । तथा शैत्यजातश्लेष्मदूषणात्कफकृद्गौरवेण पक्वाऽपि मज्जति । शैत्यस्थाने
श्वैत्यपाठे श्वैत्यं श्वेतवर्णता । अतो द्रवत्वादिकं विना मज्जनोत्प्लवने सामनिरामविलक्षणे
ज्ञेये । किंच सर्वाऽपि विट् पक्वाऽनुत्प्लवाऽत इत्याह—विनेति । अतिद्रवा पक्वाऽपि
जलेन सहैकतां गतत्वादेव न प्लवते । अतिसंहता पक्वाऽप्यतिसंहतत्वादेव मज्जति ।
शैत्यजातश्लेष्मजातदूषणाच्च पक्वाऽपि श्लेष्मसंबन्धादेव मज्जति ॥ १४ ॥

अपरमामपक्वलक्षणम्—

शकृद्गुर्गन्धि साटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः ॥

विपरितं निरामं तु कफात्पक्वं च मज्जति ॥ १५ ॥

साटोपविष्टम्भार्तीति । आटोपविष्टम्भावेवार्ती, आटोपविष्टम्भार्ती तत्सहितम् ।
किंवाऽर्तिः शूलम् । आटोपो रुजापूर्वक उदरक्षोभः । विष्टम्भः सतोदशूलामलाप्रवृत्तिः ।
ताभ्यां सह वर्तते यत्तत्तथा । प्रसेकिनः कफप्रसेकिनः ॥ १५ ॥

आमे संग्रहणनिषेधमाह—

नाऽऽमे संग्रहणं दद्यादतीसारे कथंचन ॥

अकाले संगृहीतो हि विकारान्कुरुते बहून् ॥ १६ ॥

शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥

दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यशोर्गदास्तथा ॥ १७ ॥

संग्रहणं स्तम्भनं न देयं पाचनमेव परं कर्तव्यम् । अन्यस्त्वाह—संग्रहणमेव यत्केवलं
कुटजत्वगादि तत्र देयं पाचनं संग्रहणं तु मुस्तोदीच्यादि देयमेवेति । आमे लङ्घनपाच-
नयोरेवोपदेशेनार्थात्संग्रहणनिषेधे सिद्धे यत्पुनरस्याभिधानं तदामसंग्रहणे दोषोपन्या-
सार्थम् । अत एवोक्तम्—अकाले संगृहीतो हि विकारान्कुरुते बहूनि । वक्ष्य-
माणरोगान्दण्डकालसकादीन् । दण्डकालसकोऽजीर्णभेदः । अलसकोऽवस्थाविशेषः ॥

यदाह काश्यपः—“नाधो याति न चाप्यूर्ध्वमाहारो न च पच्यते ।

स कोष्ठस्थोऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।

यदि वाऽलसके दोषाश्छर्द्यतीसारवर्जिताः ।

कारकास्तीव्रशूलादेः स्रोतसः संनिरोधकाः ।

तिर्यग्यान्तस्तनुं स्तब्धां दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत् ।

स दण्डालसकस्त्याज्यः शीघ्रं देहविघातकृत्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

अवस्थायामामेऽपि संग्रहणमाह—

क्षीणधातुबलार्तस्य बहुदोषोऽतिनिःसृतः ॥

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं व्रजेत् ॥ १८ ॥

क्षीणधातुबलार्तस्येति । पुरीषस्यातिस्त्रुत्या धातुबलक्षयपीडितस्य बहुदोषो विपुल-
दोषः । पाचनादिति केवलपाचनात् । पाचनस्तम्भनं तु हितमेव च ॥ १८ ॥

आमे दोषे सविबन्धमल्पमल्पं प्रवर्तमाने सम्यक्प्रवर्तनार्थमाह—

स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥

अभयापिप्पलीकलकैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ १९ ॥

सुखोष्णैरिति किञ्चिदुष्णैः । किञ्चिदुष्णताऽभयापिप्पलीकलकस्य कोष्णजलयोगा-
ज्ज्ञेया । चरकेऽप्युक्तम्—कृच्छ्रं वा वहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीमिति ॥ १९ ॥

आमे पाचनविधिमाह—

हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेदामेषु बुद्धिमान् ॥

हरिद्रादिः काथः पैत्तिके । पित्तश्लैष्मिके चातिसारे वातिके वातकफजे वा वचादिः
काथः । एतौ च सौश्रुतौ गणौ । आमेषु, आमातिसारेषु ॥

खड्यूषयवागूषु पिप्पल्यादिं च योजयेत् ॥ २० ॥

पिप्पल्यादिश्च वक्ष्यमाणः सौश्रुत एव गणः । खड्यूषयवागूष्विति । अत्र खडः कपि-
त्थविल्वचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैरित्यादिनोक्तः ॥ २० ॥

आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव वा । अस्यार्थः । आमातिसारे लङ्घनं कार्यं
परं यदि लङ्घनक्षमं शरीरमन्त्रानभिलाषश्च भवति । अतो विपर्यय आदौ पाचनमिति ।
तेनाऽऽमे लङ्घनानर्हस्य पाचनं देयम् । अतो धान्यपञ्चकाख्यं पाचनयोगमाह—

धान्यनागरमुस्तं च वालकं बिल्वमेव च ॥

आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥ २१ ॥

अस्य धान्यपञ्चकत्वेन प्रसिद्धस्य योगस्य चूर्णं धान्याम्लोष्णोदकमद्यानामन्यतमेन पिबेत् । अथवाऽस्य निष्काथं साधुसाधितं पिबेत् । यतः सुश्रुते कलिङ्गेत्यादीञ्श्लोका-
र्धपठितान्विशतिं पाचनयोगान्सधान्यपञ्चकानभिधायोक्तम्—

“प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्धविहितास्त्वमे ।

धान्याम्लोष्णाम्बुमद्यानां पिबेदन्यतरेण वा ॥

निष्काथान्वा पिबेदेषां सुखोष्णान्साधुसाधितान् ।

निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये” इति ।

उपयोगविधिर्दर्शितः ॥ २१ ॥

पैत्ते धान्यचतुष्कं तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ॥ २२ ॥

पित्तसाधर्म्याद्धर्मकस्य रक्त(म्याद्रक्त)जेऽपि शुण्ठीत्यागः । ननु शुण्ठीत्यागो न संमतः । अगणत्वेनात्रावापोद्वापयोरनर्हत्वात् । अथ मन्यसे, अस्त्वावापोद्वापसंगतिरत्र धान्यपञ्चकाद्यनन्तरम्—‘तीक्ष्णोष्णं वर्जयेत्तं तु विधिं कुर्याच्च पैत्तिके’ इति सुश्रुत-
वचनात् । एतदपि न हृदयंगमम् । मधुरपाकित्वेन शुण्ठ्याः पित्ते यौगिकत्वात् । अत एव चरके पित्तरक्तातिसारे नागराद्यं चूर्णं दर्शितं धान्यपञ्चकं च तिस्रः प्रमथ्या विहिता इत्यत्र पैत्तिक एवातिसारे टीकाकारैर्व्याख्यातम् । उच्यते । नात्राऽऽगमा-
नुगमः किंत्वयं वृद्धवैद्ययुक्तिवृन्देन निबद्धा । दृश्यते च शुण्ठी कटुकत्वात्पित्ताति-
सारे भक्ष्यमाणा न तु गुणेत्यदोषः । धान्यपञ्चकम् ॥ २२ ॥

निरामातिसारिणामनुबन्धे स्तम्भनमाह—

पक्वोऽसकृदतीसारो ग्रहणीमार्दवाद्यदा ॥

प्रवर्तते तदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ २३ ॥

असकृन्निरन्तरम् । ग्रहणीमार्दवादिति । जाठराग्न्यधिष्ठानं ग्रहणी तस्या मृदुत्वात् ।
मृदुत्वं च तस्याः पाचनविधिनाऽऽमाशये पित्तोद्रेकात् । सांग्राहिको विधिः स्तम्भनो
विधिरिति डल्लणः । श्रीब्रह्मदेवस्तु व्याख्यानयति—

“संग्राहि स्तम्भनाद्भिन्नं यथा तदभिदग्धमे ॥

आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयं संपरिशोषयेत् ॥

संगृह्णाति मलं तत्स्याद्ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा ॥

समीरगुणभूयिष्ठं शीतत्वाद्यन्नभस्वतः ॥

विधाय वृद्धिं स्तभ्नाति स्तम्भनं तद्यथा वटः” ॥ २३ ॥

“संप्रति स्तम्भनयोगानाह—

“सलोध्रधातकी बिल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकम् ॥
पिबेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनम्” ॥ १ ॥

सुगमम् । क्षेपकः” ॥ १ ॥

पञ्चमूलीबलाविश्वधान्यकोत्पलबिल्वजाः ॥
वातातिसारिणे देयास्तक्रेणान्यतमेन वा ॥ २४ ॥

पञ्चमूल्यत्र खल्पा मूहती वा । धान्यकोत्पलबिल्वजा इति । बिल्वशलाटुः । किं
च बिल्वजा इत्यतः परं कल्पना इति शेषः । तेन पञ्चमूल्यादिविल्वान्तसर्वद्रव्यजाः
कल्पना देया इत्यर्थः । कल्पनाया विशेषानभिधानेऽप्यत्र योग्यतया कल्कश्वूर्णो वा
कर्तव्यः । तक्रेणान्यतमेन वेति । अन्यतमेनोष्णाम्बुकाञ्जिकादिना ॥ २४ ॥

कंचटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रबिल्वहीवेरम् ॥
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात्* ॥ २५ ॥

कंचटं कलोकलं च याशाकम् (?) कंचटादीनां चतुर्णां पत्रम् । जलधरं मुस्ता ।
नागरं शुण्ठी । एतैर्मिलित्वा काथः । कंचटादिः ॥ २५ ॥

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सारसाञ्जनम् ॥
पिबेत्पित्तातिसारघ्नं सक्षौद्रं वेदनापहम् ॥ २६ ॥

सुगमम् ॥ २६ ॥

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा जलं पिबेत् ॥
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

कुटजातिविषामुस्तं हरिद्रापणिनीद्वयम् ॥
सक्षौद्रशर्करं शस्तं पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २८ ॥

अस्य योगस्य काथः । हरिद्रापणिनीद्वयम् । हरिद्राद्वयं पणिनीद्वयं च । पणिनीद्वयं
माषपर्णीपृथक्पण्यौ ॥ २८ ॥

कुटजत्वक्फलं मुस्तं काथयित्वा पिबेज्जलम् ॥
अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

बिल्वचूतास्थिनिर्यूहः पतिः सक्षौद्रशर्करः ॥
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाऽऽहुतिम् ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

* ख पुस्तके—अजमोदा मोचरसं सशृङ्गवेरं सधातकीकुसुमम् । गोमथिततक्रयुतं गङ्गामपि
वेगिनीं स्तम्भयति । इत्यधिकमत्र ।

प्रियङ्ग्वञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत्तु यथाबलम् ॥
तृष्णातीसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ ३१ ॥

अञ्जनं रसाञ्जनम् ॥ ३१ ॥

पटोलयवधान्याककाथः पेयः सुशीतलः ॥
शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥

“पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥
विडङ्गातिविषामुस्तदारुपाठाकलिङ्गकैः ॥
मरिचेन समायुक्तं शोथातीसारनाशनम्” ॥ १ ॥

“सुगमम् ॥ क्षेपकः” ॥ १ ॥

कफजातिसारचिकित्सितं ब्रूते—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं कार्यं लङ्घनपाचनम् ॥
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ ३३ ॥

यथोक्तो दीपनो गण इति । हरिद्रादिर्वचादिश्च ॥ ३३ ॥

त्र्यूषणातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चलाभयाः ॥
पीत्वोष्णेनाम्बुना जह्यादामातीसारमुद्धतम् ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

दलोत्थः स्वरसः पीतो विज्जलस्य समाक्षिकः ॥
जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

सामान्ययोगानाह—

कुटजत्वकृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ॥
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनुद्भवेत् ॥ ३६ ॥
लेहे यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः ॥
प्रायेण पादिकः कल्को द्रवात्कार्यो विजानता ॥
इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन काथादतिविषारजः ॥ ३७ ॥

घनीभूत इति । काथ एव पुनः पाकात्तथा घनः कार्यो यथा चूर्णे प्रक्षिप्ते लेहः स्यात् । अत एव सुशोभन इत्युक्तम् । चूर्णप्रक्षेपश्च काथात्पादेनाष्टमांशेन वा । प्रचारस्तु पञ्चषट्चूर्णमाषकैः । प्रायेण पादिकः कल्क इति । अत्र कल्क इत्युपलक्षणम् । तेन चूर्णमपि ग्राह्यम् ।

अथ डल्लणव्याख्या—कुटजत्वगित्यादि । अत्र कल्पना । बृहत्फलशुक्लकुसुम-
स्निग्धपत्रस्य पुंनामधेयस्य कुटजस्य कल्कत्वग्गु(वल्कलं गु)हीत्वा षोडशगुणेऽष्टगुणे
चतुर्गुणे वा जले काथयित्वाऽर्धावशिष्टं काथमादाय वस्त्रगालितं कृत्वा पुनस्तावत्पचेत् ।
यावत्फाणिताकृतिः । ततस्तन्मध्येऽतिविषाचूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिप्यावतार्यमिति ।
अन्ये तु कुटजत्वक्स्वरसं गृहीत्वा तावत्काथयेद्यावत्फाणिताकृतिरिति व्याख्यानयन्ति
॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥

तद्वत्कार्पासपर्कव्योः स्वरसः समधुर्मतः ॥ ३८ ॥

सुगमम् ॥ ३८ ॥

रक्तजातिसारचिकित्सितमाह—

कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ॥

सद्यो जयेदतीसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

गुडेन खादयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशनम् ॥

आमशूलविवन्धनं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ४० ॥

गुडेनेति । गुडेन समभागेन बिल्वसमेन भक्षयेत् । बिल्वमिति । उत्स्विन्नं पर्यु-
षितं बिल्वशलाटुम् । उत्स्वेदनशेषपानीयेनानुपानमत्र ॥ ४० ॥

शल्लकीबदरीजम्बुप्रियालाम्राजुनत्वचः ॥

पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक्शोणितवारणाः ॥ ४१ ॥

पीताः क्षीरेणेति । क्षीरमाजं ग्राह्यम् ॥ ४१ ॥

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ॥

रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ४२ ॥

वातपित्तोत्तरे ज्ञेयम् । तया सिद्धमिति । शतावर्या कल्करूपया स्वरसरूपया वा साधि-
तम् ॥ ४२ ॥

पैक्तिक आमातिसारे सिद्धतमं योगमाह—

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ॥

सामे सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ४३ ॥

वत्सकः कुटजस्तस्य फलं लघुत्वात्पाचनत्वाच्च । अतीसारे चिरंतनेऽपि सामतायाः
स्वल्पायाः प्रायेणानुवृत्तिरस्ति सर्वथा निरामत्वेऽपि दीप्तेऽग्नौ त्वक् । सुश्रुतसंवादात्पु-
नर्योगेऽस्मिन्कुटजफलमपि ग्राह्यम् ।

यदाह सुश्रुतः—“बिल्वशक्रयवाम्भोदवालकातिविषाकृतः ।

कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम्” इति ॥

विल्वं विल्वफलं कोमलम् । कृतः कषाय इति । कृतग्रहणं शीतकषायादिनिषे-
धार्थम् । वत्सकादिः ॥ ४३ ॥

भयशोकसमुद्भूते क्रिया चोभयशर्मदा ॥

क्रिया चोभयशर्मदेति । हेतुविकारसुखजननी । डल्लणेन सुस्पष्टं कृत्वा व्याख्या-
तम् । उभयशर्मदेति । भयशोकहिता तज्जनितातिसारहिता चेत्यर्थः । एतेन हेतुव्या-
धिप्रत्यनीका क्रियोक्तेति ॥

संप्रति यादृशो क्लीहसारः पुटपाकेनोपचर्यः । यथा च पुटपाकविधिस्तमाह—

सर्वजे बहुवर्णत्वात्पुटपाकक्रिया मता ॥ ४४ ॥

सर्वजे पुटपाकक्रिया हिता सर्वजत्वं च कथं ज्ञेयमित्यत उक्तं बहुवर्णत्वादिति
॥ ४४ ॥

अवेदनं सुसंपकं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ॥

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ४५ ॥

अवेदनमशूलमल्पशूलं वा । सुसंपकं सर्वथा निरामम् । दीप्ताग्नेरनतिमन्दाग्नेः । अग्नि-
मान्द्ये सत्यतीसारस्योत्पत्तेः । यदुक्तम्—संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्ध इत्यादि । नाना-
वर्णमित्यनेन सांनिपातिकमतीसारं (*पुटपाकैरुपाचरेदिति) दर्शयति । पुटपाकैरिति ।
पुटेनपाको येषु योगेषु तैः ॥ ४५ ॥

स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षणमतीव च पोथयित्वा ॥

जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलितम् ॥ ४६ ॥

सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ॥

कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्वयमेव राजा ॥ ४७ ॥

भेषजत्वात्पलं पेयं पुटपाकरसस्य च ॥ ४८ ॥

पोथयित्वा छेदयित्वा । जम्बूपत्ररचितपुटे तण्डुलतोयसिक्तं जम्बूपलाशपुटतण्डु-
लतोयसिक्तम् । योगोऽयं रक्तपित्तोत्तरे । कुटजपुटपाकः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पुटपाकविधिमाह—

त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य काश्मरीपर्णवेष्टितम् ॥

मृदाऽवलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ॥ ४९ ॥

स्विन्नमुद्धृत्य निष्पीड्य रसमादाय यत्नतः ॥

शीतीकृतं मधुयुतं पाययेदुदरामये ॥ ५० ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारक्तवर्णता ॥

भेषजत्वात्पलं मानं संमतं स्वरसादिवत् ॥ ५१ ॥

त्वक्पिण्डं त्वचां पिण्डं कल्करूपम् । दीर्घवृन्तस्य श्योनाकस्यारलुकस्येति यावत् ।
मृदाऽवलितं पङ्कदिग्धम् । सुकृतं कुशवेष्टनेन संस्कृतम् ।

तथा च पराशरः—

“परिवेष्ट्य कुशैर्लिप्त्वा घनपङ्केन तत्पचेत् ॥

अङ्गारेषु न यावत्स्याद्बहिरारक्तवर्णता” इति ॥

अवकूलयेद्दहेत् । उदरामयेऽतिसारे प्रकरणात् । अयं योगो वातकफोत्तरे ।

मुश्रुते पुटपाकस्य विशेषपाठो दृश्यते—

“त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेसरसंयुतम् ॥

काश्मरीपद्मपत्रैश्च वेष्ट्य सूत्रेण संहतम् ॥

मृदाऽवलितं सुकृतम्” इत्यादि ।

शेषं समम् । तेनायमर्थः । अरलुकस्य त्वचं पद्मकेसरं च समभागं गृहीत्वा संपिप्य तत्पिण्डं काश्मरीपद्मपुटके निक्षिप्य सूत्रेणाऽऽवेष्ट्य मृत्तिकयाऽऽलिप्य निर्धूमखदिराङ्गारेषु तावत्पचेत् । यावद्बाह्ये रक्तवर्णता भवति । ततोऽङ्गारेभ्य आकृष्य तत्पिण्डं निष्पीड्य स्वरसं गृहीत्वा शीतं भूतं च कर्षप्रमितमधुसहितमतिसारे क्वाथमात्रया पाययेत् । अनेन विधिना सर्वपुटपाककल्पनेति डल्लुणः । (* भेषजत्वात्पलं पेयमिति) भेषजत्वादिति भेषजेनावरुद्धत्वात् । अयमभिसंधिवृन्दस्य । उत्तमस्य पलं मात्रेत्यादिपरिभाषायां स्नेहकाथ्यौषधेष्वित्यत्रोपात्तौषधपदेनावरुद्धत्वात्स्वरसस्योत्तमबलानले पुरुषे पलं पेयमिति वृन्दाभिप्रायः । चक्रेण तूक्तम्—स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाके पलं पिबेदिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

कुटजलेहमाह—

शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ॥

क्वाथे पादावशेषेऽस्मिँल्लेहे पूते पुनः पचेत् ॥

सौवर्चलयवक्षारविडसैन्यवपिप्पलीः ॥ ५२ ॥

धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥

लिह्याद्बदरमात्रं तु शीतं क्षौद्रेण संप्लुतम् ॥ ५३ ॥

पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥

दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ ५४ ॥

तोयार्मण इति तोयद्रोणे । चूर्णं दत्त्वा पलद्वयमिति । पलद्वयं मिलित्वा मानप्रधानत्वान्निर्देशस्य । व्यवहाराच्चात्यासन्नपाके चूर्णप्रक्षेपः । यवक्षारस्थाने गुडक्षार-

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमधिकम् ।

पाठो न प्रसिद्धः । लिह्याद्भद्रमात्रमिति । अष्टमाषकम् । माषकचतुष्टयेन व्यवहारः ।
क्षौद्रेण संप्लुतमिति । उपयोगकाले क्षौद्रदानम् । कुटजावलेहः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
॥ ९४ ॥

कुटजाष्टकमाह—

तुलामथाऽऽर्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुब्ध पक्त्वा रसमाददीत ॥
तस्मिन्सुपूते पलसंमितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन ॥ ५५ ॥
पाठासमङ्गातिविषाः समुस्ता विल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम् ॥
प्रक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्वीप्रलेफः स्वरसस्तु यावत् ॥ ५६ ॥
पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वाऽजापयसाऽथवाऽपि ॥
निहन्ति सर्वे त्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ॥ ५७ ॥
दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं पित्तं तथाऽर्शांसि स शोणितानि ॥
अमृगदरं चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ ५८ ॥

तुलाद्रव्ये जलद्रोणो द्रोणे द्रव्यतुला मता ॥ ५९ ॥

आर्द्रमिति ।

“वासाकुटजकूष्माण्डशतमूलीसहाचराः ।

नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा न ते” ॥

इतिपरिभाषाव्यापारात् । पलसंमितानि प्रत्येकं द्रव्यप्रधानत्वान्निर्देशस्य । प्रचारोऽपी-
त्यमेव । शाल्मलेन शाल्मलीवेष्टकेन । चूर्णं दत्तवैव पाकः प्रक्षिप्य भूयो विपचेदिति
वचनात्प्रचाराच्च । जलेनेति तत्तत्शरीरेण । मण्डेन पेयामण्डेनान्नमण्डेन वा । कुटजाष्टकः
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ॥

तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥

यावच्च लसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ॥ ६० ॥

तस्यार्धकर्षं तन्नेण पिवेद्रक्तातिसारवान् ॥

अवश्यमरणीयोऽपि न मृत्योर्याति गोचरम् ॥

कुटजकाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ ६१ ॥

दाडिमोदकसंयुतमिति । दाडिमफलमौत्तरापथिकमिति केचिदाहुः । वैद्यास्तु,
एतद्देशीयमेव दाडिमफलं ग्राहयन्ति । दाडिमोदकं दाडिमफलत्वक्काथः । अस्य च
कुटजकाथतुल्यत्वं वृन्देनैव व्याकर्तव्यम् । चक्रेणाप्युक्तम्—

काथतुल्यं दाडिमान्धु भागानुक्तौ समं यत इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

षडङ्गघृतमाह—

वत्सकस्य च बीजानि दाव्याश्च त्वच उत्तमाः ॥

पिप्पलीशृङ्गवेरं च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥ ६२ ॥

षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ॥

अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ६३ ॥

दाव्याश्च त्वच उत्तमा इति । सर्वत्र दाव्याश्च त्वच एव ग्राह्याः । उत्तमगुण-
त्वात् । तस्या दुर्लभत्वादत्र काष्ठमेव गृह्यते । षड्भिरेतैरितिपदं यथालाभग्रहणनिषेधा-
र्थम् । एषां षण्णां कल्कः । जलं चतुर्गुणम् । षडङ्गघृतम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अथ चिरजे रक्तपित्तोत्तरेऽतीसारे क्षीरविधिः—

यथाऽमृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ॥

चिरोत्थितेषु तत्पेयमपां भागैस्त्रिभिः घृतम् ॥ ६४ ॥

अमृतसमत्वं क्षीरस्य जीवनहेतुत्वात् । चिरोत्थितेष्वित्यनेन निरामावस्थायां क्षीर-
दानं दर्शयति । अपां भागैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा । अपां भागैरित्युपादानात्केवलं जलेन क्षीर-
साधनमत्रोक्तम् ॥ ६४ ॥

प्रवाहिकायाश्चिकित्सां विवक्षुस्तस्या लक्षणमेव तावदाह—

क्षुते रक्ते पुरीषे च वायुना विद्विर्जितम् ॥

प्रवाहिकेति तत्ख्यातं यत्फेनाभं प्रवर्तते ॥ ६५ ॥

सुगमम् ॥ ६५ ॥

बालविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥

लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके* ॥ ६६ ॥

पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ॥

त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्याच्चिरकालसमुत्थिताम् ॥ ६७ ॥

अयं विधिर्विवन्धे । निर्वाहिकां प्रवाहिकाम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

विल्वपेशीं गुडं रोध्रं तैलं मरिचयोजितम् ॥

लीढ्वा प्रवाहिकां हन्ति क्षिप्रं सुखमवामुयात् ॥ ६८ ॥

विल्वपेशी विल्वशलाटुमध्यम् ॥ ६८ ॥

विल्वपेश्यादिकं लीढ्वा भोजनमित्याह—

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निश्चारकपीडितस्तु ॥

सुतप्तकुप्यकथितेन वाऽपि क्षीरेण शीतेन मधुमुतेन ॥ ६९ ॥

* ख. पुस्तके—धातकीबदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकम् । सरोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकादितः
॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

१ क. घ. सारिवोद्भवः । २ क. घ. कालानुबन्धिनीम् ॥ ६७ ॥

दध्ना ससारेणोपरितनस्निग्धभागसाराख्यसहितेन । समाक्षिकेण मधुसहितेन । एवंवि-
धने दध्ना सह भोजनं कुर्वीतेत्यर्थः । निश्चारकपीडित इति । निश्चारकः प्रवाहिका ।

यदाह पराशरः—

“निर्वाहयेत्सफेनं च निष्पुरीषं मुहुर्मुहुः ॥

प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निश्चारकस्तु सः” इति ॥

निश्चारकः प्रवाहिकाभेदः पुरीषक्षयापरपर्यायस्तेन पीडित इति डल्लुणः । अन्ये तु
निश्चारकाभिधानेनातिसारा(रः)प्रवाहिका चोच्यत इति मन्यन्ते । अत्रोक्तयोगानामुभयहि-
तत्वापादनार्थं सुतप्तकुप्यकथितेनेति । अत्यन्ततप्तसुवर्णरजतेतरलोहप्रक्षेपेण कथितेन ।
अन्ये त्वघटितं रूप्यादि कुप्यं ब्रुवते । केचित्कुप्यस्थाने कुप्यां पठन्ति व्याचक्षते च ।
कुप्या पाषणभेदो दक्षिणापथे ख्यातः शङ्खमुण्डाकृती रसरसायनवादे प्रयुज्यत इति ।
एतदप्रासिद्धम् । एवंविधेन क्षीरेण वा भुञ्जीतेति संबध्यते । मधुप्लुतेनेति । उपरिदत्तम-
धुना मधुप्लुतं प्लवनयोग्यं यत्र तत्तथेति व्याख्यानात् ॥ ६९ ॥

गुददाहे प्रपाके वा पटोलमधुकाम्बुना ॥

सेकादिकं प्रशंसन्ति च्छागेन पयसाऽथवा ॥ ७० ॥

पटोलमधुकाम्बुनेति । अर्धशृतेन । सेकादिकमित्यत्राऽऽदिशब्दात्प्रलेपादिप-
रिग्रहः ॥ ७० ॥

स्वेदो वा मूषिकामांसैर्गोवसाम्रक्षणं तथा ॥ ७१ ॥

स्वेदो वा मूषिकामांसैरिति । काञ्जिकेन मूषिकामांसमुत्स्वेद्यैरण्डादिपत्रे बद्ध्वा
स्वेदः ॥ ७१ ॥

गुदनिःसरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥

चाङ्गेरीघृतं क्षुद्ररोगोक्तम् ॥

शोथादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्विकित्सितैः ॥ ७२ ॥

सुगमम् ॥ ७२ ॥

शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् ॥

छर्दिं मूर्छां च हिकां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ ७३ ॥

सुगमम् ॥ ७३ ॥

स्नानाभ्यङ्गावगाहं च गुरुस्निग्धादिभोजनम् ॥

व्यायाममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ७४ ॥

सुगमम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीचन्द्रप्रणीतचन्द्रमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

तृतीयोऽतिसाराधिकारः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थो ग्रहण्यधिकारः ।

परस्परानुबन्धित्वाद्भुदेन द्रवसरणसाधर्म्याच्चातीसारानन्तरं ग्रहणीरोगचिकित्सारम्भः—

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ॥

अतीसारोक्तविधिना तस्याऽऽमं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणी जाठरवद्विस्थानं तदाश्रयो रोगो ग्रहणीरोगः ।

स च—“सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ।

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ॥

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः” ।

इत्यनेन परिभाषितो ज्ञेयः । तेन नाग्निमान्द्यादेर्ग्रहणीरोगत्वम् । यत्पुनरस्य चरकेण ग्रहणीरोगत्वमुक्तम्—

‘यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानां चतुर्विधः ।

तं चापि ग्रहणीरोगं समवर्जं प्रचक्ष्महे” ॥

इत्यनेन तद्ग्रहणीगदमात्रे च ज्ञेयम् । दोषमिति । ग्रहणीरोगारम्भकं वातादिकम् । अजीर्णवदुपाचरेदिति । आमाद्यजीर्णेषु यथा वमनाद्युपचारस्तथेत्यर्थः । अतीसारोक्तविधिनेति । लङ्घनलघ्वन्नपाचनादिना विधानेन ॥ १ ॥

कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ॥

यवागूः पाचयत्यामं शकृत्संवर्तयत्यपि ॥ २ ॥

कपित्थादीनां मिलित्वा पलं कल्कः । कपित्थविल्वयोः फलम् । तक्रं द्रवत्वकार्यार्थम् । तच्च तावद्देयं यावता यवागूः सिध्यति । अन्ये पुनरत्यम्लगुरुत्वभयात्तक्रजलाम्यां पाकमाहुः । एषा यवागूर्वातश्लेष्मणि । संवर्तयति कठिनयति ॥ २ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ॥

अन्नानि कल्पयेद्विद्वान्विल्ववृक्षाम्लदाडिमैः ॥ ३ ॥

लघुना पञ्चमूलेन वातपित्ते । पञ्चकोलेन वातकफे । पाठया केवलया ॥ ३ ॥

तक्रस्य ग्रहणीरोगसात्म्यतां दोषत्रयहितत्वं च प्राह—

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् ॥

पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥ ४ ॥

कषायोष्णविकाषित्वाद्भूक्षत्वाच्च कफे हितम् ॥

वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

पथ्यत्वं तक्रस्य ग्राहित्वादाग्निस्थानस्थितस्य पित्तस्य प्रवृत्तिविघातेन । पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणमिति । सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विद्वद्वत् इत्यभिधानेन

विदाहजनकं यदस्ति पित्तं तदम्लत्वादुचितप्रकोपमपि न प्रकोपयति नापि शमयतीत्याहुः । विकाषित्वादिति । विकाषी विकषणसंधिबन्धविमोक्षकारिगुणः । यदुक्तम्—विकाषी विकषणेन संधिबन्धान्विमोक्षयेदिति । तस्य भावो विकाषित्वं तस्माद्दोषावृतस्रोतःशोधकत्वादित्यर्थः । अत एव शोषिणां बलवतां तक्रदानम् । *वैशद्यादिति । तत्पैच्छिल्यविपरीताद्गुणात् । सद्यस्कमविदाहि तदिति । सद्योमथितं तक्रं पच्यमानावस्थायामपि भूरिविदाहकरं न भवति किञ्चित्कालस्थितं तु विदाहकरमेव ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥

शुठीं समुस्तां सविषां गुडूर्चीं पिबेज्जलेन कथितां समांशाम् ॥

मन्दानलत्वे सततामतायामामेऽनुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ ६ ॥

शुषति शुष्यति वा शुण्ठी । सततामतायामिति । सर्वदाऽऽमकोष्ठतायाम् । आमेऽनुबन्धे प्रवर्तमान इत्याहुः । ग्रहणीगदविशेषणतयाऽऽमानुबन्ध इति क्वचित्पाठो दृश्यते ॥ ६ ॥

धान्यकातिविषोदीच्ययवानीमुस्तनागरम् ॥

बलाद्विपर्णीविल्वं च दद्यादीपनपाचनम्[†] ॥ ७ ॥

अस्य योगस्य काथः ॥ ७ ॥

चित्रकगुटिकामाह—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥

व्योषं हिङ्गवजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ८ ॥

गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ९ ॥

द्वौ क्षारौ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारौ । एवं सर्वत्र । लवणानि पञ्च ।

तानि यथा—“सौवर्चलं सैन्धवं च बिडमौद्भिदमेव च ।

सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ।

[*सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र योजयेत् ।]

इत्यनेन वृन्द एव व्याकरोति । अत्रौद्भिदं साम्भरिलवणं नुत्कारिलवणं वा । सामुद्रं कटकचकम् । एवं सर्वत्र । केचित्कपिञ्जलाधिकरणन्यायाल्लवणत्रयमाहुः । प्रचारस्तु लवणपञ्चकेनैव । अजमोदां यवानिकाम् । एवमन्तःपरिमार्जने सर्वत्र । गुटिकेयं वाते । चित्रगुटिका ॥ ८ ॥ ९ ॥

* अत्र मूलानुरोधेन रुक्षत्वादित्यपेक्षितम् । † ख पुस्तके—अभयापिप्पलीमूलवचाकटुकरोहिणी । पाठाश्वदंष्ट्राबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥ ९ ॥ पिबेन्निष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा । इत्यधिकमत्र । * एताच्चिह्नगतमनपेक्षितामिति प्रतिभाति ।

श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ॥

ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ १० ॥

नागरचूर्णेन मिश्रित इति । नागरचूर्णं कटुतामात्रकारकं देयम् । सगुडः सम-
गुडः । अयमपि योगो वाते ॥ १० ॥

जम्बूदाडिमशृङ्गाटपाठाकंचटपल्लवैः ॥

पकं पर्युषितं बालबिल्वं सगुडनागरम् ॥

हन्ति सर्वानतीसारान्ग्रहणीर्मतिदुस्तराम् ॥ ११ ॥

जम्बूदादीनां पञ्चानां पल्लवास्तरणे प्राकार्थमनुरूपं जलं दत्त्वा पुटे बालबिल्वफलमु-
त्स्वेद्य निशापर्युषितं कार्यम् । सगुडनागरमिति । समो गुडः । नागरचूर्णं कटुतामा-
त्रकारकम् । रक्ते तु नागरं न देयम् । उत्स्वेदनशेषानीयमत्रानुष्ठानम् ॥ ११ ॥

नागरातिविषामुस्ताकाथः स्यादामपाचनः ॥

सुगमम् ॥

चूर्णं हिङ्ग्वष्टकं वाऽपि वातिकेऽष्टपलं घृतम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

नागरादिचूर्णमाह—

नागरातिविषामुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् ॥

वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ १३ ॥

पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥

पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेद्यते ॥ १४ ॥

अर्शास्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १५ ॥

नागराख्ये देशे भवं नागरम् । कृष्णात्रेयेण पूजितमित्यस्याभिधानं सिद्धयोगक-
ल्लवोपदर्शनार्थम् । कृष्णात्रेयः पुनर्वसुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ॥

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ १६ ॥

जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणीति
दिप्पणी वृन्दस्य ।

चक्रस्त्वाह—शीतकषायमानेन तण्डुलोदककरुपनेति । शीतं कषायमानं च च्छर्द्य-
धिकार एव दर्शयिष्यामः । नागराद्यं चूर्णम् ॥ १६ ॥

भूनिम्बाद्यं चूर्णमाह—

भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तकेन्द्रयवान्समान् ॥

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान्षोडश चूर्णयेत् ॥ १७ ॥

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित्* ॥ १८ ॥

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान्षोडशेति । प्रथमभागापेक्षया द्विभागषोडशभागपरिग्रहः । गुडशीताम्बुनेति । गुडयुतं शीताम्बु तेन । गुडयोगाद्गुडाम्बु स्याद्गुडवर्णरसान्वितमिति चक्रः । विदेहेऽप्युक्तम्—चूर्णितान्प्रपिबेच्छितैर्नारिभिर्गुडमिश्रितैरिति । वैद्यमसारकेऽपि सर्वसमो गुडो व्याख्यातः । भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ॥

कट्वम्ललवणक्षारैस्तिक्तैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ २० ॥

प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सामेलकेन त्रिदोषग्रहण्यां चिकित्सा कार्येत्यर्थः ॥ २० ॥

निरामेऽतिदुर्बलाग्नौ ग्रहणीरोगे घृतानि हितानि ।

यदुक्तं चरके—स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ।

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि” ॥

ततः संप्रति घृतानि दर्शयति—

मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद्भृतम् ॥

हन्ति कुक्ष्यामयान्सर्वान्ग्रहणीपाण्डुकामलाः ॥

व्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथं व्युषितं दोषलं विदुः ॥ २१ ॥

सुगमम् । मसूरघृतम् ॥ २१ ॥

मसूरस्य तुलाकाथे बिल्वगर्भं पचेद्घृतम् ॥

भिन्नविद्वे प्रशंसन्ति मसूरघृतमुत्तमम् ॥ २२ ॥

मसूरस्य तुलाकाथ इति । मसूरस्य तुलया कृतकाथे । तुला पलशतम् । मसूरश्च कर्पटे पोटलकं बद्ध्वा काथ्यः । एवं माषकुलत्थादिकाथेऽपि । घृतमत्र प्रस्थमानम् । मसूरिकाघृतम् ॥ २२ ॥

अष्टपलघृतमाह—

त्र्युषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात्पले ॥

सर्पिरष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ २३ ॥

* स्र. पुस्तके—यवानीपिप्पलीमूलवातुर्जातकनागरैः । मरीचाभिजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥१॥ वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः ॥ २ ॥ चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासश्वासाभिसादार्शःपीनसारोचकाञ्जयेत् ॥ ३ ॥ कपित्थाष्टकम् । इत्यधिकमत्र ।

बिल्वमात्र इति मिलित्वा पलमाने न प्रत्येकं कल्काच्चतुर्गुणः स्नेह इत्यादिपरिभाषया जलेन पाकः । अष्टपलमानस्यैवात्र घृतस्य पाकः । इत्थमेव फलदानक्षमत्वमस्य भवतीति महर्षिवचनादुच्यते । मात्राया अनलापेक्षया परिमाणम् । अष्टपलकं घृतम् ॥ २३ ॥

बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ॥

सच्छागदुग्धं ग्रहणीगुदोत्थे शोथाग्निसादारुचिनुद्वरिष्ठम् ॥ २४ ॥

आर्द्रकशृङ्गवेरमार्द्रकमेव । बिल्वादीनां काथः कल्कश्च । काथोऽत्र त्रिगुणः कार्यः । छागीक्षीरं स्नेहसमम् । बिल्वाद्यं घृतम् ॥ २४ ॥

बालचाङ्गेरीघृतमाह—

मोचसिन्धूत्पलव्योषलज्जाबिल्वाम्बुधातकि ॥ २५ ॥

सिद्धमाज्यमजाक्षीरे चाङ्गेरीरसवच्छिदोः ॥

हन्याद्ग्रहण्यतीसारौ पथ्यापथ्याशिनो द्रुतम् ॥ २६ ॥

मोचः शालमलीवेष्टकम् । सिन्धुः सैन्धवम् । उत्पलमुत्पलकोटिका । लज्जा वराहक्रान्ता । अम्बु बालकम् । चाङ्गेरी, अम्लपत्रिका । अजाक्षीरचाङ्गेरीरसौ प्रत्येकं घृताद्विगुणौ । यतश्चाङ्गेरीरसवदिति निर्देशः । स चाजाक्षीर इत्यस्य विशेषणम् । तेन चाङ्गेरीरससमेऽजाक्षीर इत्यर्थः । चतुर्गुणं च द्रवस्नेहपाकविधाम्बूत्सर्गसिद्धम् । प्रचरत्ययं पक्षः । अन्यस्त्वाह—क्षीरं स्नेहसमं रसत्रिगुण इति । जैज्जटमते—क्षीरं स्नेहसमं रसश्चतुर्गुणः । रसवदिति घृतविशेषणतया योजयित्वा घृतसमो रस इत्याह कश्चित् । शिशोरिति निर्देशो विशेषार्थः । तेन चान्यस्यापि हितमेतद्घृतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पाठान्तरे कपित्थोऽपि विशत्यत्र घृते पुनः* ॥

कपित्थोऽपि विशत्यत्र घृतपाठान्तरे पुनरिति । पाठान्तरायोगे । चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिश्छागीक्षीरसमे पचेत् । कपित्थव्योषसिन्धूत्थसमङ्गोत्पलबालकैः । सबिल्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्वातिसारनुत् । बालचाङ्गेरीघृतम् ॥

चाङ्गेरीघृतमाह—

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ २७ ॥

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं बिल्वं पाठा यवानिका ॥

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेभिर्विपाचितम् ॥ २८ ॥

* ख. पुस्तके—कर्षोन्मिता तुगाक्षीरीचातुर्जातं द्विकार्धिकम् । यवानी धान्यकाजाजीप्रन्थिव्योषं पलांशकम् ॥ १ ॥ पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः । गुणैः कपित्थाष्टकवद्गोऽयं दाडिमाष्टकम् ॥ २ ॥ दाडिमाष्टकम् । इत्यधिकमत्र ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत् ॥
 अशांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥
 गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्वचपोहति ॥ २९ ॥

हस्तिपिप्पली चवी जातूकर्णे संभवात् ।

तद्यथा—“दधिधान्यबिल्वपाठायवानिकापञ्चकोलगोक्षुरकैः ।

चाङ्गेरीस्वरसे गुदनिःसृतिमूत्रकृच्छ्रार्तिनुद्गाहीति ।

द्रव्यावल्यां च चवीफलस्य हस्तिपिप्पलीपर्यायो दृश्यते । बिल्वस्थाने विषा-
 पाठः । विषाऽतिविषा । पाठः पुनरयं जातूकर्णसंवादाभावादसंगतः । चाङ्गेरीस्वर-
 सोऽप्यत्र चतुर्गुणः । चतुर्गुणेन दध्ना चेत्यत्र चंकारस्य समुच्चयार्थत्वात् । स्वरसे क्षीर-
 वद्विधिरिति वचनात्स्वरसः स्नेहसम इति केचित् । इदं तु वचनं नाऽऽद्रियन्ते भिषजः ।
 चाङ्गेरीघृतम् ।

मुनिषण्णचाङ्गेरीघृतं कचित्पठ्यते ।

तदाह—“अवाक्पुष्पी बला दावीं पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ १ ॥

कषाय एष पेप्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥ २ ॥

कलिङ्गाः शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनमञ्जनम् ॥

कट्फलं चित्रको मुस्तं प्रियङ्ग्वतिविषा स्थिरा ॥ ३ ॥

पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं समङ्गा च निदिग्धिका ॥

बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्षसमाः पृथक् ॥ ४ ॥

चतुष्प्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ॥

एतदर्शःस्वतीसारे रक्तस्त्रावे त्रिदोषजे ॥ ५ ॥

प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥

उत्थाने चातिबहुशः शोफशूले गुदाश्रये ॥ ६ ॥

मूत्रग्रहे मूढवाते मन्दाग्नावरुचावपि ॥

प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ ७ ॥

विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥

अवाक्पुष्पी हेठाहुली । शुङ्गा, अविकसितं पत्रमुकुलम् । द्विपलोन्मिताः प्रत्येकं तेन
 काथ्यं द्रव्यं षोडशफलमानं भवति । नन्वत्र ‘काथ्याच्चतुर्गुणं वारि’ इत्यादिपरि-
 भाषयैव चतुष्प्रस्थमानं जलमुत्सर्गसिद्धं पाकार्थं प्राप्यते तदा शेषश्च पादस्थः स पुनः
 प्रस्थ एव । तत्किमर्थमुच्यते—चतुष्प्रस्थशृतं प्रस्थं कषायमुपकल्पयेदिति । उच्यते ।

तदुत्सर्गविधौ चतुर्गुणजलदानपादशेषकषायविसूचनार्थम् । एतदेव चरकवचः परिभाषास्थानीयं ज्ञेयं चरकेऽस्याः परिभाषाया अभावात् । पिप्पली पिप्पलीमूलमित्यस्य स्थाने क्वचिदवाकपुष्पीभवं मूलमिति पठ्यते । वीरा क्षीरकाकोली शृङ्गिपर्णी वा । अञ्जनं रसाञ्जनम् ।

अत्र—“शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।

द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं सद्य एवोद्धृतेषु च”

इति परिभाषयैव द्रवद्रैगुण्ये सिद्धे यत्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिक इत्यस्याभिधानं तत्कुडवादारभ्य द्रवाद्वैगुण्यसूचनार्थम् । तेन कुडवपूर्वे माने द्रवाद्वयोर्द्वैगुण्यं न भवति । तथाच तन्त्रान्तरम्—

“रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् ।

शुष्के द्रवाद्वयोश्चैव तुल्यमानं प्रकीर्तितम्” इति ।

अर्शःस्वतीसारे वा यो रक्तस्त्रावस्त्रिदोषजस्तत्रैतद्घृतं प्रयोज्यं नान्यत्र त्रिदोषजरक्तस्त्रावे ॥ तस्यासाध्यत्वम् । परिभाषा हि—यत्रिदोषमसाध्यं तदिति । चाङ्गेरघृतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

मरिचाद्यं घृतमाह—

मरीचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ॥ ३० ॥

भल्लातकं यवानी च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥

हिङ्गु सौवर्चलं चैव विडसैन्धवचव्यकम् ॥ ३१ ॥

सामुद्रं सयवक्षारं चित्रको वचया सह ॥

एतैरर्धपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥

दशमूलीरसे सिद्धं पयसा द्विगुणेन च ॥

मन्दाग्रीनां घृतं श्रेष्ठं ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ३३ ॥

विष्टम्भमामदौर्बल्यप्लीहानमपकर्षति ॥

कासं श्वासं क्षयं चापि दुर्नाम सभगंदरम् ॥ ३४ ॥

कफजान्हन्ति रोगांश्च वातजान्कृमिसंभवान् ॥

तान्सर्वान्नाशयत्याशु शुष्कं दार्वनलो यथा ॥ ३५ ॥

पयसा द्विगुणेन चेति । चकाराद्दशमूलीरसोऽपि द्विगुणः । प्रचारोऽपीत्यमेव । दशमूलीरसश्चतुर्गुण इति जैजटमतानुयायिनां पन्थाः । मरिचाद्यं घृतम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले घृतम् ॥

घृतं निहन्याच्छ्वयथुं ग्रहणीमामतामयम् ॥ ३६ ॥

युग्मम् । शुण्ठीघृतम् ॥ ३६ ॥

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ३७ ॥

घृतस्य प्रस्थं द्रवद्रव्यत्वाद्वात्रिंशत्पलानि । कल्कस्य चत्वारि पलानि । अन्ये पुनः
कल्कमानमष्टपलमाहुरिति डल्लणः । शुण्ठीघृतम् ॥ ३७ ॥

कल्याणगुडमाह—

प्रस्थत्रयेणाऽऽमलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाऽर्धतुलां गुडस्य ॥

चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥ ३८ ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानीपाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ॥

दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ ३९ ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ॥

अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सन्धासकासस्वरभेदशोफाः ॥ ४० ॥

शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्रेहृतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥

स्त्रीणां च बन्ध्यामर्यमाशु हन्यात्कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥ ४१ ॥

तैले त्रिवृन्मनाग्भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ॥

सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याणपूर्वके* ॥ ४२ ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । व्योषं त्रिकटु । इमकृष्णा गजपिप्पली । हपुषा स्वनाम-
ख्याता । सिन्धु सैन्धवम् । अग्निश्चित्रकः । पलप्रमाणैरिति प्रत्येकम् । डल्लणः पल-
प्रमाणैरिति पाठं नेच्छति । समानतन्त्रविरोधात् । तस्मात्पिचुप्रमाणैरिति पाठमि-
च्छति । तन्नान्तरे कार्षिकत्वेन चूर्णानामुक्तेः । त्रिवृच्चूर्णपलाष्टकं तैलपलाष्टके पचेत् ।
यथावन्मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानुरूपं खरमध्यमृदुपाकेनेत्यर्थः । अक्षफलप्रमाणं कर्षः । चतु-
ष्पञ्चमाषकैस्तु प्रचारः । त्रिसुगन्धियुक्तमिति । त्रिसुगन्धि त्वगेलापत्रकम् । तत्प्र-
माणं यावता गन्धस्यौत्कट्यं स्यात् । पिचुप्रमाणैर्वा त्रिसुगन्धिभिर्युक्तमित्येके । त्रिवृ-
च्चूर्णं तैले मनाग्भर्जनीयम् । भर्जनेन च तस्य मन्दवीर्यत्वादतिविरेचकत्वं न भवति ।

* ख. पुस्तके—भल्लतकपलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । चतुर्गुणावशेषं तु कषायसवताख्येत् ॥ १ ॥
ज्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्याजमोदं च पञ्चैव लवणानि च ॥ २ ॥ द्वौ
क्षरौ हपुषां चात्र दद्यादर्धपलोन्मितान् । मस्तुकाञ्जिकशुक्तानां प्रस्थं प्रस्थं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥ आर्द्रकस्य
रसं प्रस्थं तत्सर्वं साधु साधयेत् । एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां च शस्यते ॥ ४ ॥ अर्शासि वातरोगं
च प्लीहोदरदरामयान् । ग्रन्थ्यर्बुदापचीकासकफमेदोनिलानि च ॥ ५ ॥ नाशयेद्ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगं-
दरम् । ये च बस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ॥ ६ ॥ सर्वास्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।
अग्निमुखघृतम् । इत्यधिकमत्र ।

१ ड. 'श्च पिचुप्र' । २ घ. 'यनाशनः स्वात्क' । ३ क. प्रदिष्टः ।

त्रिवृच्चूर्णसहित एव तैले गुडमामलकीरसंगालितं प्रदाय पाकः । सिद्धे च लेहे ग्रन्थिकादि-
चूर्णप्रक्षेप इति प्रचारः । त्रिसुगन्धि पलं पलमिति वृन्दटिप्पणीं निर्युक्तिकां मत्वा चक्रे-
णोक्तम्—

“तैले मनाग्भर्जयन्ति त्रिवृतां च चिकित्सकाः ।

अत्रोक्तमानसाधर्म्यात्रिसुगन्धि पलं पृथक्” इति ॥

अयमिति कल्याणकः । पुंस्त्वस्य शुक्रस्य । अत्रापि हतस्येति संबध्यते । कल्या-
णक इति कल्यकरणादिति डल्लणः । कल्यं नैरुज्यमणतीति कल्याणकः । कल्याणगुडः
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ॥

वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनुं नो न निवर्तते च ॥ ४३ ॥

अस्यार्थः । यैर्लिङ्गैरतीसारगदो न सिध्यति तैर्ग्रहणीविकारोऽप्यसाध्यः । असाध्याति-
सारलिङ्गानि च शोफं शूलं ज्वरं तृष्णामित्यादिनोक्तानि । हत्वा तनुं नो न निवर्त-
त इति । नो न निवर्तते निवर्तत एव । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति वचनात्
॥ ४३ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां
श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुर्थो
ग्रहणीरोगचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽर्शोधिकारः ।

अथातीसारग्रहण्यर्शसां परस्परानुबन्धित्वादतीसारग्रहण्यनन्तरमर्श उच्यते । अरि-
वच्छृणातीत्यर्शः । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । अर्शसि वद्विरक्षाभिधानावसरेऽतीसा-
रग्रहणीरोगयोरपि विशेषादग्निरक्षामाह—

त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ॥

अर्शसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥ १ ॥

तेषामग्निबले हीने वृद्धिर्दृष्टे परिक्षयः ॥

अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम् ॥

तस्मादग्निं सदा रक्षेदेषु त्रिषु विशेषतः ॥ २ ॥

परस्परहेतुत्वमर्शःसूतपन्नेष्वतीसारग्रहणीरोगयोरुत्पत्तिः । तदुत्पत्त्याऽथवाऽनन्तरम-
र्शउत्पादः । एषां त्रयाणामप्यग्निबले हीने वृद्धिराधिक्यम् । वृद्धेऽग्नौ परिक्षयो

ह्रासः । एषु त्रिषु विशेषत इति । अनेनान्यस्मिन्नपि रोगे रक्षणीयोऽग्निरिति दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ॥

भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वादाद्य उच्यते ॥ ३ ॥

आद्य उच्यत इति । भेषजोपायः कथ्यत इत्यर्थः । विस्तरेण वक्ष्यमाणां चिकित्सां सारोद्धारेण ब्रूते ॥ ३ ॥

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ॥

अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ ४ ॥

अन्नपानौषधमिति । अन्नपानं रसप्रधानम् । औषधं वीर्यप्रधानं मुख्यम् ॥ ४ ॥

वातातिसारवद्विन्नवर्चास्यर्शास्युपाचरेत् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

उदावर्तविधानेन गाढविद्वानि चासकृत् ॥

सुगमम् ॥

प्रवृत्तबहुलास्त्राणि पित्तशोणितनाशनैः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

विद्विबन्धे हितं तक्रं यवानीविडसंयुतम् ॥

न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ॥

तेन पुष्टिर्वलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तते ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतमिति । अशीतिर्वातजा रोगाः । विंशतिः श्लेष्मिकाः । एवं मिलित्वा शतम् ॥ ८ ॥

सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभर्जिताम् ॥

त्रिवृदन्तीयुतां वाऽपि भक्षयेदानुलोमिकाम् ॥ ९ ॥

घृतभृष्टहरीतकीं पिप्पलीमिश्रितां गुडेन संयोज्य ॥ ९ ॥

तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्धनम् ॥

कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां नाशनं परम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

तिला भल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् ॥

दुर्नाम्नासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ११ ॥

सुगमम् । चतुःसमः ॥ ११ ॥

मृल्लिप्तं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् ॥

अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १२ ॥

सौरणं कन्दमिति । वन्यसूरणमूलं तदभावे ग्राम्यसूरणमूलम् । एवं सर्वत्रा-
शसि ॥ १२ ॥

असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवार्यनु ॥

खादतोऽशीसि शाम्यन्ति द्विजदार्याङ्गपुष्टिदम् ॥ १३ ॥

असितानां तिलानामिति । मध्येऽपि कृष्णवर्णानां तिलानामिति । प्रकुञ्चः पलम् ।
शीतवार्यन्विति । शीतवार्यनुपानम् ॥ १३ ॥

स्विन्नं वार्ताकफलं घोषायाः क्षारजेन सलिलेन ॥

तद्घृतभृष्टं युक्तं गुडेन वा तृप्तितो योऽस्ति ॥ १४ ॥

पिबति च तक्रं नूनं तस्याऽऽश्वेवातिवृद्धगुदजानि ॥

यान्ति विनाशं पुंसः सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ १५ ॥

वार्ताकफलं घोषक्षारतोयेनोत्स्विन्नं घृततलितमनुरूपेण गुडेन संयुक्तं भक्ष्यं प्रचा-
रात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छूकण्डूरुजापहा ॥

गुदजान्नाशयत्याशु योजिता सगुडाऽभया ॥ १६ ॥

गुदजानित्यत्र मांसाङ्कुरानिति शेषः । तेन पुंलिङ्गता संगता ॥ १६ ॥

चित्रकं हपुषा हिङ्गु दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥

सुगमम् ॥

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ॥ १८ ॥

त्वचं चित्रकमूलस्येति । प्रत्यहोपयोगे कर्षमानी(नां) चित्रकमूलत्वचं पिष्ट्वा कुम्भ-
गर्भलेपनम् । लेपनं च तिलोत्सेधमानं दिशन्ति ॥ १८ ॥

दन्त्यरिष्टमाह—

त्रिफलादशमूलाग्निनिकुम्भानां पलं पलम् ॥ १९ ॥

वारि द्रोणे शृतं पादशेषे गुडतुलायुतः ॥

आज्यभाण्डस्थितो मासं दन्त्यरिष्टो निषेवितः ॥ २० ॥

गुदजकृम्युदावर्तग्रहणीपाण्डुरोगहा ॥

अरिष्टादेस्तु संधानं धातकीलिप्तभाजने ॥ २१ ॥

स्थितो मासमिति । चरके मासार्धमिति तु पठितम् । अरिष्टादेस्तु संधानं धातकी
लिप्तभाजन इति वृन्दः । पात्रेऽरिष्टादिसंधानं धातकीलोध्रलेपित इति तु चक्रदत्तः ।
आदिशब्दाच्छुक्तादिग्रहः । दन्त्यरिष्टः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

अभयारिष्टमाह—

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ॥

कपित्थानां दशपलं ततोऽर्धेनेन्द्रवारुणी ॥ २२ ॥

विडङ्गपिप्पलीलोध्रमरिचं सैलवालुकम् ॥

द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥ २३ ॥

द्रोणशेषरसे तस्मिन्पूते शीते प्रदापयेत् ॥

गुडस्य द्विशतं तिष्ठेन्मासार्धं घृतभाजने ॥ २४ ॥

पक्षादूर्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रां यथाबलम् ॥

अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति संक्षयम् ॥ २५ ॥

ग्रहणीपाण्डुत्तद्द्रोग्ग्लीहगुल्मोदरापहः ॥

अष्टशोफारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ २६ ॥

सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ॥

कृमिग्रन्थ्यर्बुदव्यङ्गराजयक्ष्मज्वरापहः ॥ २७ ॥

पानपानमरिष्टादेः काथपानसमं जगुः ॥

भेषजत्वात्पलं केचित्प्रथमं मन्दलक्षणम् ॥ २८ ॥

इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी । काथपानसममिति । अधममात्रापरिग्रहेण पलद्वयम् ।
भेषजत्वात्पलं केचिदिति । भेषजत्वादित्यस्यार्थो भेषजत्वात्पलं पेयमिति तत्रैव
व्याख्यातः । अभयारिष्टः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

भल्लातकानि त्रिफला दन्ती चित्रकमेव च ॥

समभागानि सर्वाणि सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ॥ २९ ॥

कपालसंधौ तत्पक्वं मृदुना गोमयाग्निना ॥

एतत्कल्याणलवणं श्रेष्ठमशौविकारिणाम्* ॥ ३० ॥

सुगमम् । कल्याणलवणम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

* ख. पुस्तके—पीलून्याद्राणि सेवेत पक्षं पक्षार्धमेव च । नवान्नं शीलयेकिंचित्तेभ्यः सौख्यमवाप्नुयात्
॥ १ ॥ एतदर्शसि शमयेच्छ्रेष्ठं पीलुरसायनम् । ग्रहणीकृमिदोषाणां गुल्मानाममृतोपमम् ॥ २ ॥ पीलु-
रसायनम् । इत्यधिकमत्र ।

प्राणदं मोदकमाह—

त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च ॥
 पिप्पल्याः कुडवार्धं च चव्यायाः पलमेव च ॥ ३१ ॥
 तालीसपत्रस्य पलं पलार्धं केसरस्य च ॥
 द्विपले पिप्पलीमूलादर्धकर्षं च पत्रकात् ॥ ३२ ॥
 सूक्ष्मैलाकर्षमेकं तु कर्षं च त्वङ्मृणालयोः ॥
 गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ ३३ ॥
 अक्षप्रमाणा गुटिकाः प्राणदा इति विश्रुताः ॥
 पूर्वं भक्ष्यास्तु पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलम् ॥ ३४ ॥
 मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेदनु ॥
 हन्यादर्शसि सर्वाणि सहजान्यस्रजानि च ॥ ३५ ॥
 वातपित्तकफोत्थानि संनिपातोद्भवानि च ॥
 पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे वातरोगे गलग्रहे ॥ ३६ ॥
 विषमज्वरे च मन्देऽग्नौ पाण्डुरोगे तथैव च ॥
 कृमिहृद्रोगिणां चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ॥ ३७ ॥
 श्वासकासपरीतानामेताः स्युरमृतोपमाः ॥
 शुण्ठ्याः स्थानेऽभया देया विङ्ग्रहे पित्तपायुजे ॥ ३८ ॥
 प्राणदोऽयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणाम् ॥
 अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्यो गुदजातुरे ॥ ३९ ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ॥
 पलद्वयं चानिलजे पित्तजे तु पलत्रयम् ॥ ४० ॥

चतुर्थं मरिचस्येति । पलमेकम् । केसरस्य नागकेसरचूर्णस्य । कर्षं च त्वङ्मृणाल-
 लयोरिति । त्वङ्गुडत्वक् । अत्र मृणालमुशीरम् । अनयोर्मिलित्वा कर्षः । पूर्वं भक्ष्यास्तु
 पश्चाच्च मद्यादिकं पिबेदिति योज्यम् । मण्डूरादिवत्पूर्वं पश्चाच्च भोजनस्य गुटिका
 भक्ष्येति न कल्पनीयम् । अर्शसि क्वचिदप्यस्य विधेरदृष्टत्वात् । मद्यं वातकफेऽनुपानं
 मांसरसो वाते मुद्गयूषः कफे क्षीरं पित्ते वातपित्ते च तोयमुष्णं वातकफे । एवं सर्वत्रा-
 नुपाने पाने च बहुद्रवोपादाने व्यवस्था । विङ्ग्रहे विङ्गिविबन्धे । पित्तपायुज इति । पित्तजेऽ-
 र्शसि । प्राणदोऽयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाच्चतुर्गुणामिति पाठः साधुः । चूर्णमानात्समु-
 दितचूर्णमानात् । गुडमानाच्चतुर्गुणामिति पाठं नाऽऽद्रियन्ते प्रभूततरशर्कराप्रसङ्गात् ।

प्राणदो मोदकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥

काङ्कायनमोदकमाह—

पथ्यापञ्चपलान्येकमजाज्या मरिचस्य च ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागराः ॥ ४१ ॥
पलाभिवृद्धाः क्रमशो यवक्षारपलद्वयम् ॥
भल्लातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ॥ ४२ ॥
द्विगुणेन गुडेनैषां वटकानक्षसंमितान् ॥
कृत्वैकं भक्षयेत्प्रातस्तक्रमम्भोऽनु वा पिबेत् ॥ ४३ ॥
मन्दाग्निं दीपयत्येष ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥
काङ्कायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ॥
भिषग्जितमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमशोविकारिणाम् ॥ ४४ ॥

वातश्लेष्मण्यर्शसि बोद्धव्यम् । मरिचस्येत्यत्रैकमिति संबध्यते । मरिचस्य पलमेकमि-
त्यर्थः । पलाभिवृद्धाः क्रमश इति । यथाक्रमं पलेन पलेन परिवृद्धाः । कन्दस्तु
द्विगुण इति षोडशपलः । द्विगुणेन गुडेनेति । समुदायाद्द्विगुणेन । अक्षसंमितान्क-
र्षमानान् । षडष्टमाषकैः प्रचारः । काङ्कायनमोदकः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

लवणोत्तमाद्यं चूर्णमाह—

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवांश्चिरबिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ॥
पिब सप्तदिनं मथितालुलितान्यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ ४५ ॥

लवणोत्तमं सैन्धवम् । कलिङ्गयव इन्द्रयवः । चिरबिल्वः करञ्जः । तस्य च मूल-
मत्र । यत्पुनरस्य सुश्रुते फलग्रहणमुक्तं तच्छोधनविषयम् । महापिचुमन्दः पर्वत-
निम्बः । निम्बसदृशबृहत्पत्रो वृक्षो बकायणीति लोके । ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वे-
पर्वतनिम्ब उच्यत इत्याहुरन्ये । एतस्य त्वग्ग्राह्या । मथितालुलितान्वोलेनाऽऽलोडितान्
लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ॥ ४५ ॥

समशर्करचूर्णमाह—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ॥
खादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमान्द्यगुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ४६ ॥

नागो नागकेसरचूर्णम् । दलं पत्रकम् । क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यादिति । अन्तस्थितद्र-
व्यादारभ्य तदुपरितनद्रव्यमेकद्वित्रादिभागक्रमेण वर्धयेदित्यर्थः । समसितमिति
सर्वचूर्णसमशर्करम् । श्वसनमिति श्वासः । समशर्करचूर्णम् ॥ ४६ ॥

चतुःसममोदकमाह—

सनागरारुष्करवृद्धदारकं गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ॥

अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ॥ ४७ ॥

अरुष्करं भल्लातकम् । अत्र चक्रेण लिखितम्—चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुड इति । एतद्वचनमभियुक्तस्य कस्यचित् । मोदके गुडद्वैगुण्यं च केचिन्नाऽऽद्रियन्ते । समेनापि गुडेन किञ्चिज्जलं दत्त्वाऽग्नौ विपक्वेन मोदकस्योत्पन्नत्वात् । भिषजां तु द्विगुणेनैव गुडेन सर्वमोदकेषु प्रचारो दृश्यते । अत्र चतुःसम इतिनाम-
श्रुत्या सम एव गुडो युज्यते । चतुःसमो मोदकः ॥ ४७ ॥

व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गितिलाभयानां

चूर्णं गुडेन सहितं तु सदोपयोज्यम् ॥

दुर्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विबन्धा-

नग्नेर्जयत्यबलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ ४८ ॥

चूर्णे चूर्णसमो ज्ञेयो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ ४९ ॥

सुगमम् । व्योषाद्यं चूर्णम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सूरणपिण्डीमाह—

चूर्णीकृताः षोडश सूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ॥

महौषधाद्द्रौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ ५० ॥

अत्र गुडो द्विगुणः । तथा च चक्रः—पिण्ड्यां गुडो मोदकवत्पिण्डत्वात्पत्तिकारक इति । सूरणपिण्डी ॥ ५० ॥

मरिचमहौषधचित्रकसूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ॥

सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ५१ ॥

ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ॥

निःशेषयति श्वयथुं श्लीपदमर्शांसि नाशयत्याशु ॥ ५२ ॥

सुगमम् । स्वल्पसूरणमोदकः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

बृहत्सूरणमोदकमाह—

षोडश सूरणभागा बह्वेरष्टौ महौषधस्यापि ॥

अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्धेन ॥ ५३ ॥

त्रिफलाकणासमूलातालीसारुष्करकृमिघ्नानाम् ॥

भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥ ५४ ॥

भागः सूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ॥

भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ ५५ ॥

द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ॥
 गुरुवृष्यभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुरुते ॥ ५६ ॥
 भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ॥
 भीमस्य मारुतेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ॥ ५७ ॥
 अग्निबलमत्र हेतुर्न केवलं सूरणो महावीर्यः ॥
 प्रभवति शस्त्रक्षाराग्निभिर्विनाऽप्यर्शसामेषः ॥ ५८ ॥
 श्वयथुश्लीपदजिदयं हरति ग्रहणीं कफानिलजाम् ॥
 नाशयति वलीपलितं मेधां कुरुते वृषत्वं च ॥ ५९ ॥
 हिकां श्वासं कासं सराजयक्ष्मप्रमेहांश्च ॥
 प्लीहानं च तथोग्रं हन्त्याशु रसायनं पुंसाम् ॥ ६० ॥

त्रिफलाकणासमूलातालीसारुष्करकृमिघ्नानाम् । भागा महौषधसमा इति ।
 त्रिफलादीनां प्रत्येकं महौषधसमा भागा अष्टार्धरूपा भागा इत्यर्थः । त्रिफलाया
 अपि प्रत्येकं भागः । कणासमूला । पिप्पल्याः फलं मूलं चेत्यर्थः । समूलेत्यत्र
 'त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्' इत्यादिना पुंवद्भावो नोद्भावनीयः । तस्योत्तरपदे
 स्त्रीप्रत्यये परतो विधानात् । विशेषणत्वादस्य पूर्वनिपातोऽपि न वक्तव्यः । विवक्षावशा-
 दस्यैव विशेष्यत्वात् । भृङ्गैले मरिचांशे प्रत्येकम् । भृङ्गं गुडत्वक् । गुरुवृष्यभोज्य-
 रहितेष्वितरेषूपद्रवं कुरुत इति । इतरेषु प्रकामधनप्रतियोगितया दरिद्रेषु । उपद्रवं च
 व्यापदम् । बृहत्सूरणमोदकः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥

संप्रत्यग्निदीपनवातानुलोमनानि घृतान्याह—

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च ॥
 यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ ६१ ॥
 चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥
 शकृद्वातानुलोमार्थं जाते दग्निं चतुर्गुणे ॥ ६२ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ॥
 गुदवङ्क्षणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ६३ ॥

कुस्तुम्बुरूणीति । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । परिस्रवमिति । गुदपरिस्रवम् । चव्याद्यं
 घृतम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

पिप्पल्यादितैलमाह—

पिप्पलीं मधुकं बिल्वं शताह्वां मदनं वचाम् ॥
 पुष्करारुखं शठीं कुष्ठं चित्रकं देवदारु च ॥ ६४ ॥

पिष्टा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥
 कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥ ६६ ॥
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोथं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेच्चैवानुवासनात्* ॥ ६७ ॥

विल्वं विल्वशलाटु । मदनं मदनफलम् । द्विगुणक्षीरसंयुतमिति । द्विगुणेनैव
 केवलक्षीरेण पाकः । प्रचारोऽपीत्यंभूतः । अन्यस्तु यन्न्यूनं च तदम्भसेति वचनाच्च-
 त्तुर्गुणद्रवेण च पाकस्योत्सर्गसिद्धत्वाज्जलमपि द्विगुणमाह । वृद्धसुश्रुते तु तैलेऽस्मिंश्च-
 त्तुर्गुणं तोयं दर्शितम् ।

तद्यथा—“शठीकृष्णापुष्कराहमदनामरदारुभिः ।
 शताह्वाकुष्ठयष्टाह्वचाविल्वहुताशनैः ॥
 संपिष्टैर्द्विगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् ।
 पक्त्वा वस्तौ विधातव्यं मूढवातानुलोमनम्” इत्यादि ॥

चतुर्गुणतोयदर्शनात्तत्प्रयोगान्तरमवगन्तव्यम् । आनाहं वङ्क्षणाश्रयमिति ।
 वङ्क्षणाणाहो वङ्क्षणरुद्धवातता । पिप्पल्याद्यं तैलम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

बाहुशालगुडमाह—

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकः शठी ॥
 गवाक्षीविश्वमुस्ताहविडङ्गानि हरीतकी ॥ ६८ ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ॥
 षट्पलं वृद्धदारस्य सूरणस्य तु षोडश ॥ ६९ ॥
 जलद्रोणद्वये काथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥
 पूतं तु तं रसं भूयः काथ्येभ्यस्त्रिगुणो गुडः ॥ ७० ॥
 लेहं पचेत्तु तं तावद्यावद्दर्वीप्रलेपनम् ॥
 अघतार्यं ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ७१ ॥
 त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान्द्विपलांशिकान् ॥
 एलात्वज्जारिचं चापि नागाहं चापि षट्पलम् ॥ ७२ ॥
 द्वात्रिंशच्च पलान्येव चूर्णं दत्त्वा निधापयेत् ॥
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशनः ॥ ७३ ॥

* ख. पुस्तके—द्वयं चतुर्गुणजलं पिप्पल्याद्यं घृतं शुभम् । पिप्पल्याद्यं तैलम् । इत्यधिकमत्र ॥

पञ्च गुल्मान्प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥
 जयेदर्शासि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ ७४ ॥
 दीपयेद्ब्रह्मीं मन्दां यक्ष्माणं चापि कर्षति ॥
 पीनसे च प्रतिश्याय आढ्यवाते तथैव च ॥ ७५ ॥
 अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ॥
 दुर्नामारिरयं चाऽऽशु दृष्टो वारसहस्रशः ॥ ७६ ॥
 जीवन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षाण्यनामयाः ॥
 आयुषो दैर्घ्यजननो बलीपलितनाशनः ॥ ७७ ॥
 रसायनवरश्चैव मेधाजनन उत्तमः ॥
 गुडः श्रीबाहुशालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ ७८ ॥

तेजोवती चवी । यत्र पुनश्चवी तेजोवती चास्ति तत्र परं तेजोवती ज्योति-
 ष्मती गृह्यते । यथा गुग्गुलुपञ्चतित्तके घृते । गवाक्षी गोरक्षकर्कटी तस्या मूल-
 मेव सर्वत्र न तु गवाक्षी श्वेतांपराजिता कापि टीकाकारैरव्याख्यातत्वात् । काथ्येभ्य-
 स्त्रिगुणो गुड इति । एकचत्वारिंशत्काथ्यपलेभ्यस्त्रैगुण्येन त्रयोविंशतिपलाधिकं पल-
 शतं गुडस्य भवति । कन्दः सूरणः । एलादिचतुष्टयस्य प्रत्येकं षट्पलत्वम् । गजाह्वं
 नागकेसरचूर्णम् । अत्रानुपानमनुक्तमपि कोष्णाम्बुना वातकफे पित्तादौ क्षीरादिना
 ज्ञेयम् । न चात्र भल्लातकप्रवेशात्कोष्णं जलमनर्हमिति शङ्कनीयम् । यतो भल्लात-
 कस्त्रेहे कोष्णजलस्य निषेधो न भल्लातकयोगमात्रे ।

थाचोक्तम्—“कोष्णोदकानुपानं तु स्नेहानामथ शस्यते ॥

ऋते भल्लातकस्त्रेहात्तत्र तोयं सुशीतलम्” इति ।

बाहुशालो गुडः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥
 ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गुडपाकलक्षणमाह—

तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः ॥
 क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ॥ ७९ ॥
 यदा दर्वीप्रलेपः स्याद्यदा वा तन्तुली भवेत् ॥
 एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ ८० ॥
 सुखमर्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः ॥
 पीडितो भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ ८१ ॥

तोयपूर्णपात्रोपरि कोमलकदलीदलं दत्त्वा गुडस्य मुद्रापाको निरूपणीयः । सर्व-
 गुडस्यैवायं पाकः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

भल्लातकगुडमाह—

भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन्पचेद्गुडतुलां भिषक् ॥ ८२ ॥
 भल्लातकसहस्रार्धं छित्त्वा तत्रैव दापयेत् ॥
 सिद्धेऽस्मिन्निफलाव्योषयवानीमुस्तसैन्धवैः ॥ ८३ ॥
 कर्षांश्चूर्णितैर्दद्याच्चगेलापत्रकेसरम् ॥
 खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ॥ ८४ ॥
 कुष्ठार्शःकामलामेहग्रहणीगुल्मपाण्डुताः ॥
 हन्यात्प्लीहोदरं कासं कृमिरोगभगंदरान् ॥
 भल्लातकगुडो ह्येष श्रेष्ठश्चाशौर्विकारिणाम् ॥ ८५ ॥

भल्लातकसहस्रे द्वे इति । भल्लातकगुडकानां सहस्रद्वयम् । एवं सर्वत्र पला-
 दिमानश्रुतिविरहे । यथाऽऽमवातोक्तसैन्धवाद्ये तैले भल्लातकास्थीनि विंशतिरिति ।
 यत्र तु पलादिश्रुतिरस्ति तत्र तथैव व्यवहर्तव्यम् । यथा बाहुशाले पलान्यष्टावरु-
 ष्करादिति । एवं हरीतक्यादावपि ज्ञेयम् । त्वगेलापत्रकेसरमिति । त्वगेलादि प्रत्येकं
 कर्षांशम् । भल्लातकगुडः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

गुडभल्लातकं द्वितीयमाह—

दशमूल्यमृता भार्गवी श्वर्दष्टा चित्रकं शठी ॥ ८६ ॥
 भल्लातकसहस्रं तु पलांशं काथयेद्बुधः ॥
 दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत् ॥ ८७ ॥
 माक्षिकं पिप्पलीं तैलमौरुबूकं च दापयेत् ॥
 कुडवं कुडवं चात्र त्वगेलामरिचं तथा ॥ ८८ ॥
 अर्शःकासमुदावर्तं पाण्डुत्वं शोफमेव च ॥
 नाशयेद्द्वहिसादं च गुडो भल्लातकः स्मृतः ॥ ८९ ॥

पलांशमिति । दशमूल्यादिभिर्योज्यम् । काथयेदिति । अमृतभल्लातके गुडे गुड-
 तुलापाकार्यं जलद्रोणाभिधानादिहापि जलद्रोणकाथः किंवा काथ्यद्रव्येभ्योऽष्टगुणे
 जल इति । माक्षिकं मधु । पिप्पली चूर्णिता । तैलमौरुबूकमेरण्डजं तैलम् । अत्र च
 तत्प्रममेव दत्त्वा गुडः पचनीयः । पके तु प्रक्षेपदानं स्यात् । कुडवं चात्र त्वगेलाम-
 रिचमिति । त्वगेलादीनां प्रत्येकं कुडवः । कुडवार्धं चेति पाठेऽपि प्रत्येकं कुडवा-
 र्धम् । गुडभल्लातकः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

भल्लातकलोहमाह—

चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ९० ॥
 एषां चतुष्पलान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 भल्लातकसहस्रे द्वे छित्त्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ९१ ॥
 तेन पादावशेषेण लोहपात्रे पचेद्भिषक् ॥
 तुलार्धं तीक्ष्णलोहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ ९२ ॥
 ज्यूषणं त्रिफलां वह्निं सैन्धवं विडमौद्भिदम् ॥
 सौवर्चलं विडङ्गं च पलिकांशं प्रकल्पयेत् ॥ ९३ ॥
 कुडवं वृद्धदारस्य तालमूल्यास्तथैव च ॥
 सूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ ९४ ॥
 सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा ततः खादेद्यथाबलम् ॥ ९५ ॥
 अशोसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥
 कृमिगुल्माश्मरीमेहाञ्जूलं चाऽऽशु व्यपोहति ॥ ९६ ॥
 करोति शुक्रोपचयं बलीपलितनाशनम् ॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम्* ॥ ९७ ॥

तीक्ष्णलोहस्य तीक्ष्णं लोहविशेषः । स च मारितो ग्राह्यः । गुणोत्कर्षाद्वज्रपद्मादि
 प्रशस्तमत्र । तामलकी तालमूली स्वनामख्याता । भल्लातकलोहः ॥ ९० ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

संप्रति रक्तार्शसश्चिकित्सामाह—

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ॥
 दुष्टास्ते निगृहीते तु शूलानाहावसृग्गदाः ॥ ९८ ॥

* ख. पुस्तके—यामामृतागुडूच्यामलनागरचित्रकाणां भागापृथक्तांशतसंमितस्य । सर्वा पृथ-
 कसंपरिकल्प्य युक्त्या द्रोणद्वयेऽर्पां तु विपाच्य पात्रे ॥ १ ॥ लोहे ददे मन्दहुताशने तु पादावशिष्टं
 विधिवद्विधिज्ञः । भूयस्य यन्त्रं तुलया गुडस्य शुद्धस्य वस्त्रेण विशोधितस्य ॥ २ ॥ चूर्णीकृतैर्जीरकयु-
 ग्मदन्तीपाठात्रिवृज्ज्यूषणग्रन्थिकाङ्गयैः । धान्याजमोदेभकणायवानीभल्लातकाख्यैश्च पलप्रमाणैः ॥ ३ ॥
 प्रस्थत्रयेणाप्यहरीतकीनामेकध्यमालोह्य शनैश्च द्रव्यम् । ज्ञात्वा सुपक्वैरसगन्धवर्णैः कुम्भे निधाय वसु-
 गन्धियुक्तम् ॥ ४ ॥ प्रस्थार्धमाने मधुनि सुशीते भल्लातकास्थिप्रभवाच्च तैलात् । दत्त्वा पलार्धं यवशूक-
 जश्च अष्टौ पलान्येव सितोपलायाः ॥ ५ ॥ पलं लिहेदक्षफलप्रमाणामशोविकारी प्रसमीक्ष्य वह्निम् । कुष्ठानि
 सर्वाणि निहन्ति हिक्रां सन्धासकासासुचिपाण्डुरोगान् ॥ ६ ॥ मन्त्रानलत्वे ग्रहणीविकारान्गुल्मं सशो-
 थमुदरामयांश्च । शूलानि यक्ष्माणमसृक्प्रवृत्तिं पथ्यावलेहोऽयमिति प्रदिष्टः ॥ ७ ॥ पथ्यावलेहः ।
 इत्यधिकमत्र ।

निगृहीते स्तम्भिते । शूलानाहावत्र रक्तावृतवातजन्यौ । असृग्गदा इति । रक्त-
प्राया रोगाः । ते च विसर्पादयः ॥ ९८ ॥

कुटजत्वङ्निर्यूहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः ॥

त्वग्दाडिमस्य तद्वत्सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ ९९ ॥

सुगमम् ॥ ९९ ॥

चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः कथिताः ॥

रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ १०० ॥

सुगमम् ॥ १०० ॥

नवनीततिलाभ्यासात्कैसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ॥

दधिसरमथिताभ्यासाद्गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥ १०१ ॥

दधिसरमथिताभ्यासादिति । दधिसरस्य मथितदधिसरस्य तक्रं तस्य शीलनात्
॥ १०१ ॥

समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ॥

छागीक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितापहम् ॥ १०२ ॥

मोचाह्वं शाल्मलीवेषकम् । तिरीटं पट्टिकालोध्रम् । समङ्गादिभिः क्षीरपरिभाषया
छागीक्षीरं पक्त्वा पेयम् । समङ्गादीनां कल्को वा छागक्षीरेण समालोड्य पेयः ।

चरकेऽप्युक्तम्—

“नीलोत्पलं समङ्गां मोचरसं चन्दनं तिलाह्वोध्रम् ।

पीत्वा छागलीपयसा भोज्यं पयसैव शाल्यत्रम्” इति ॥ १०२ ॥

कुटजफलवल्कलकैसरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ॥

सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शसां भिषजा ॥ १०३ ॥

सुगमम् । कुटजाद्यं घृतम् ॥ १०३ ॥

कुटजलेहमाह—

कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ १०४ ॥

वस्त्रपूतं पुनः काथं पचेल्लेहत्वमागतम् ॥

भल्लातकं विडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा ॥ १०५ ॥

रसाञ्जनं चित्रकं च कुटजस्य फलानि च ॥

वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकं तु पलं पलम् ॥ १०६ ॥

त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥

मधुनः कुडवं दद्याद्धृतस्य कुडवं तथा ॥ १०७ ॥

एष लेहस्तु शमयेदर्शोरक्तसमुद्भवम् ॥
 वातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ १०८ ॥
 ये च दुर्नामजा रोगास्तान्सर्वान्नाशयत्यपि ॥
 अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ १०९ ॥
 ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ॥
 अनुपानं घृतं दद्यान्मधु तक्रं जलं पयः ॥
 रोगानीकवधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ॥ ११० ॥

गुडस्य त्रिंशत्पलानि । घृतकुडवं च प्रथममेव दत्त्वा लेहः पक्तव्यः । सिद्धे च तस्मिन्मल्लतकादिचूर्णप्रक्षेपः । मधुनः कुडवोऽष्टौ पलानि । एवं घृतकुडवोऽपि । कुट-
 जावलेहः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

क्षारमाह—

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्भस्माढकं षड्गुणे
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्दिव्या शनैर्घटयेत् ॥
 दग्ध्वाऽग्नौ बहुशङ्खनाभिश्चकलान्पूतावशेषे क्षिपे-
 द्यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक्शतात् ॥ १११ ॥

कालकमुष्ककः कृष्णपुष्पा घण्टापाटली । सा हि श्रेष्ठगुणा ।

तथा च विश्वामित्रः—“श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च ॥

पीतैरन्यो वरस्तेषु कालमुष्कः प्रकीर्तितः” इति ॥

अस्याश्च काष्ठं तिलनालैर्दग्ध्वा भस्म ग्राह्यम् । इत्थमेव क्षारान्तरेषु सुश्रुतेन दर्शि-
 तत्वात् । भस्माढकं भस्मनश्चतुःषष्टिपलानि । षड्गुणे षडाढके व्यवहाराद्विगुणे । पात्रे
 लोहमय इति । लोहपात्र एव क्षारपाकः । तत्रैव गुणोत्कर्षोदयात् । तृतीयभागशेषे-
 णाच्छपैच्छिल्यादिलक्षणोदये कल्कमपनीय च्छाणयित्वा क्षाराम्बु ग्राह्यम् । तच्च
 पुनः शङ्खनाभिचूर्णं दत्त्वा पचेत् । शङ्खचूर्णस्य तुर्येणेत्यादिना वक्ष्यमाणमानानुसारेण
 दानम् । यद्येरण्डजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक्शतादिति । पक्वशीते क्षारो
 यदि निस्त्वचमेरण्डनालं लेपेन दग्ध्वा वाक्शताच्छिनत्ति तदा श्रेष्ठः । वाक्शताच्छो-
 टिकाशतात् । क्षारः ॥ १११ ॥

पानाय भावनायाथ परिस्त्राव्यं चतुर्गुणम् ॥ ११२ ॥

पानं तथा भेषजभावनं च यत्तदर्थं चतुर्गुणजले पक्त्वाऽर्धावाशिष्टे कल्कमुपसार्य
 क्षारोदकमेकविंशतिवारान्परिस्त्रावणीयं न प्रतिसारणीयक्षारवदस्य पुनः पाक इति तात्प-
 र्यतो व्याख्येयम् । गदाधरादिटीकाकारैः सुश्रुते पानीयक्षारविधावेवं व्याख्यातत्वात् ।

अत्र विश्वामित्रः—“पानीयभावनायाथ परिस्त्राव्यं चतुर्गुणम् ।
जलेऽर्धमवशिष्टं च क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते” इति ॥

अन्ये तु षड्गुणेनापि तोयेन पाकं विनैव क्षारोदकं स्त्राव्यं ब्रुवते ।
चक्रस्त्वाह—“पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतिम् ।
स्त्रावयेत्षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे” इति ॥

पानीयक्षारपानमात्रा च पलत्रिकर्षार्धपलरूपा क्रमादुत्तममध्यमाधमबलानलानां पुंसां
ज्ञेया ॥ ११२ ॥

द्वैगुण्यं नाऽऽढकेऽप्यत्र भागमात्रोपलक्षणात् ॥

द्वैगुण्यं नाऽऽढकेऽप्यत्र भागमात्रोपलक्षणादिति वृन्देन व्यवहारो लिखितः । पर-
मार्थतस्तु क्षारपाकार्यमुपात्ते जले द्वैगुण्यमुचितमेव विशेषाभावात् । आढकेऽप्यत्र न द्वैगु-
ण्यमिति सुश्रुते क्षारपाकाध्याये कैश्चिद्व्याख्यातं तच्च ते हि चक्षुषा न पश्यन्ति मनसाऽपि
न पश्यन्तीति वदता टीकाकृता गोमिना दूषितम् ॥

अच्छपैच्छिल्यरक्तत्वे क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते ॥ ११३ ॥

अच्छपैच्छिल्यादिप्रादुर्भावश्च प्रायेण तृतीयभागशिष्टे जले ।
तथा च चक्रः—“प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्नच्छपैच्छिल्यरक्तता ।
संजायते तदा स्त्राव्यं क्षाराम्भो ग्राह्यमिष्यते” इति ॥ ११३ ॥

पानीयः प्रतिसारणीय इति च क्षारो द्विधा
शस्यते तत्राऽऽद्यो गरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ॥

प्रतिसारणीय इति अक्षणप्राया(प्रयो)जनकः ॥
उक्तशङ्खकचूर्णस्य दाने मानमाह—

तुर्येणाष्टमकेन षोडशभवेनांशेन संव्यूहिमो

मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकाच्छङ्खकः ॥ ११४ ॥

तुर्येण चतुर्भागेण । संव्यूहिमो मृदुः संव्यूहिमे क्षारोदकाच्चतुर्थांशेन दीयमानः
शङ्खको यद्यपीतरापेक्षया प्रभूतस्तथाऽपि मृदुत्वमेव शङ्खपेक्षया क्षारोदकस्यातिती-
क्ष्णतयाऽभिभूतत्वात् । प्रतिसारणीयपाकलक्षणं चक्रेणोक्तम्—नातिसान्द्रो नातितनुः
क्षारपाक उदाहृत इति । पानीयक्षारे च न शङ्खचूर्णयोगः । क्षारः ॥ ११४ ॥

भावितं रजनीचूर्णैः स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः ॥

बन्धनात्सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शोभगंदरम् ॥ ११५ ॥

सुगमम् । क्षारसूत्रम् ॥ ११५ ॥

प्राग्दक्षिणं ततो वामं पृष्ठजं वाऽग्रजं क्रमात् ॥

पञ्चतित्तेन संस्नेह्य दहेत्क्षारेण वह्निना ॥

वातजं श्लेष्मजं चार्शः क्षारेणास्रजपित्तजे ॥ ११६ ॥

क्रमोपदर्शनं मङ्गलप्रयोजनकमस्माद्विशिष्टपुरुषगम्यं वा । एतच्च क्रमकथनं यस्य चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्वर्शासि सन्ति तं प्रति बोद्धव्यम् । यस्य पुनरेकतरपार्श्वेऽर्शस्तस्य तदेव दहनीयम् । एष क्रमः क्षारे क्षारसूत्रेऽग्नौ च ज्ञेयः । अग्रजस्य पुनरण्डकोषसमीपवर्तिनो न दाहः प्रचरति षाण्ड्यभयात् । पञ्चतित्तेन संस्नेह्येति । पञ्चतित्तकघृतेन पानादिना स्नेहयित्वेत्यर्थः । क्षारेण वह्निना च कफजं वातजं च रक्तजं पित्तजं च क्षारेणैव दहेत् । क्षारस्तु सर्वत्रैवोचितः । यदाह सुश्रुतः—क्षारस्तु सर्वत्रैवाप्रतिषिद्धो न त्वग्निरिति । दहेदन्यतरेण वेति । क्षारेण वह्निना च ॥ ११६ ॥

गोजीशेफालिकापत्रैरर्शः संलिख्य लेपयेत् ॥ ११७ ॥

क्षारेण वाक्शतं तिष्ठेद्यन्नद्वारं पिधाय च ॥

तं चापनीय वीक्षेत पक्कजम्बुफलोपमम् ॥ ११८ ॥

यदि तत्स्यात्तदा भद्रं नो चेल्लिम्पेत्तथा पुनः ॥

तत्तुषाम्बुप्लुतं साज्ययष्टीकल्केन लेपयेत् ॥ ११९ ॥

गोजी शाखोटकः । यन्नद्वारं पिधयेति । गुदस्थितयन्नद्वारं कर्पटादिना ढक्कयित्वा । पक्कजम्बुफलोपममिति । कृष्णम् । तत्र सर्वमप्यर्शः क्षारेण सम्यग्दग्धं पक्कजम्बुफलोपममिति सामान्यलक्षणमुक्तम् । तन्नान्तरीयास्तु पृथक्पृथक्विशेषणमाहुः—

“अशोदग्धं मस्तुनिभं श्यावं कृष्णं ततो भवेत् ।

सामान्यलिङ्गं सर्वेषां विशेषं त्वपरं शृणु ॥

पक्कजाम्बुवकाश्मर्यवर्णदग्धेऽनिलार्शसि ।

पित्तजे शृङ्गमायूरकण्ठवर्णं विनिर्दिशेत् ॥

वृहतीपुष्पवर्णत्वं सम्यग्दग्धे कफार्शसि” इति ।

हीनदग्धं तु लोहितम् । यदाह । वाग्भटः—

“पक्कजम्बुसितं शस्तं सम्यग्दग्धं विपर्यये ।

ताम्रता तोदकण्डादौ दुर्गन्धं तु पुनर्दहेत् ॥

अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ।

गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधो वाऽतिवर्तनम्” इति ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

न निम्नं तालकूर्णाभं वह्निदग्धे स्थितोत्सकम् ॥

तालकर्णाभिमितिपदं तालफलसमवर्णम् । तालवर्णाभिमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः । स्थिता-
स्त्रकमितिपाठे स्थितरक्तम् । एतच्चूर्णं यदाऽर्शश्छित्त्वा दह्यते तदा ज्ञेयम् । दाहश्च
सिरासंकोचेन रक्तस्तम्भकरः । सम्यग्दग्धलक्षणमिदम् ॥

निर्वाप्य मधुसर्पिभ्यां वह्निसंजातवेदनम् ॥ १२० ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ॥

सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ॥ १२१ ॥

तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैरिति । तुगाक्षीरी वंशरोचना । तदभावे तालक्षीरी ।
प्लक्षः पर्कटी तस्याश्च वल्कः । सामृतैरिति । अमृता गुडूची । ननु गुडूच्या उष्ण-
वीर्यत्वादाहनिर्वापकत्वमनुपपन्नम् । अत एव चरके षड्विरेचनशताश्रित्येऽध्याये
दाहप्रशमकदर्शके भट्टारकहरिश्चन्द्रेणाप्युक्तम्—गुडूच्या दाहनिर्वापकत्वं चिन्त्यम-
स्मद्विशिष्टा मेधाविनो व्याकरिष्यन्तीति । उच्यते—गुडूच्यभ्यवहारादुष्णवीर्या
स्पर्शान्तु शीतैव । तर्हि शीतस्पर्शं काञ्जिकादौ विद्यमाने गुडूच्येव कुतश्चरकेण पठि-
तेति न वाच्यम् । यतः प्रभावादियमेवान्येषु शीतस्पर्शेषु विशेषेण दाहप्रशमनी । एष
एव भट्टारकस्याभिप्रायः । परमाचार्याभिप्रायज्ञानं(ने) चान्यो हेतुर्नास्ति । प्रभावश्च
यथाकथंचिदयं हेतुरिति मन्यमाना भट्टारकमेधाविनो व्याकरिष्यन्तीत्युक्तवानिति ।
चक्रस्तूष्णवीर्याया अपि गुडूच्या आचार्यपाठानुरोधाद्द्रव्यान्तरसंयोगमहिम्ना दाहप्रश-
मकत्वमिच्छति । (न) खलु टीकाकारहरिश्चन्द्रवचसा महर्षिवचनं बाधामर्हतीति ॥
॥ १२० ॥ १२१ ॥

मुहूर्तमुपवेश्योऽसौ तोयसंपूर्णभाजने ॥

तोयसंपूर्णभाजन इति । कोष्णतोयपूर्णपात्रे ॥

क्षारमुष्णाम्बुना(नो)पास्यो(स्यं) विबन्धे मूत्रवर्चसोः ॥ १२२ ॥

क्षारमुष्णाम्बुनेति । क्षारं यवक्षारम् ॥ १२२ ॥

दाहै बस्त्यादिजे लेपः शतधौतेन सर्पिषा ॥

सुगमम् ॥

नवान्नमाषतक्रादि सेव्यं पाकाय मात्रया ॥ १२३ ॥

सुगमम् ॥ १२३ ॥

पिवेद्भ्रणविशुद्ध्यर्थं वराकाथं सगुग्गुलुम् ॥

वराकाथमिति । वरा त्रिफला ॥

जीर्णशाल्यन्नमुद्रादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवम् ॥ १२४ ॥

सुगमम् ॥ १२४ ॥

रूढसर्वत्रणं वैद्यः क्षारं दत्त्वाऽनुवासयेत् ॥

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेदीपनभेषजम् ॥ १२५ ॥

क्षारं दत्त्वेति । क्षारवस्तिं दत्त्वा । अनुवासयेत्, पिप्पल्याद्येनेति । क्षारपुटक-
दानात्पूर्वं पश्चाच्चात्रोक्तेन च तैलेनानुवासयेत् ॥ १२५ ॥

महांति गुरुमूलानि छिच्छ्वैवं बलिनो दहेत् ॥

सुगमम् ॥

चर्मकीलं तथा छित्त्वा दहेदन्यतरेण वा ॥ १२६ ॥

अन्यतरेण क्षारेण वह्निना वा ॥ १२६ ॥

पक्वजम्बूसमो वर्णः क्षारदग्धे प्रशस्यते ॥

वेगावरोधं स्त्रीपृष्ठयानमुत्कटकासनम् ॥

यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसां परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

पृष्ठयानं हस्त्यादिपृष्ठेन गमनम् ॥ १२७ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां
श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्च-
मोऽर्शोधिकारः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽजीर्णाद्यधिकारः ।

अर्शःकार्यत्वात्तदनन्तरमग्निमान्द्यादेस्तच्चिकित्सामाह—

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः ॥

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १ ॥

समस्य रक्षणं कार्यमित्यनेन समस्य वद्वेः प्रशस्तत्वादनुपालनमेव धातुसाम्यहेतु-
रिति दर्शयति ॥ १ ॥

हिङ्गुवष्टकमाह—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ॥

प्रथमकवल्लभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतत्प्रबलयति हुताशं वार्तैरोगान्निहन्ति ॥ २ ॥

अजमोदा यवानिका । एवं सर्वत्रान्तःपरिमार्जने बहिष्परिमार्जने । पुनरजमोदा चाज-
मोदैव गृह्यते । अस्यार्थे कस्यचिद्विष्पणी—

१ क. घ. 'ति तनुम्' । २ क. घ. 'शसः प' । ३ ड. 'लभोजी स' । ४ क. घ. 'तन्नयति
जठराग्निं वा' । ५ ड. 'तगुल्लं निह' ।

“अन्तःप्रमार्जने प्रायेणाजमोदा यवानिका ॥

बहिःसमार्जने योज्या त्वजमोदाऽजमोदिका” इति ॥

समधरणधृतानामिति । समेन धरणेन तुलया धृतानां समभागानामित्यर्थः । ध्रिय-
तेऽनयेति व्युत्पत्त्या धरणशब्देन तुलोच्यते । किंवा पलस्य दशमांशो धरणम् ।
अष्टानां पूरणोऽष्टमः । त्रिकट्वादीनां सप्तानामेकद्रव्यसमो हिङ्गुभाग इत्यर्थः । हिङ्गु-
ष्टकः ॥ २ ॥

आदौ मण्डं पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ॥

विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

क्षुद्रोधनो बस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च ॥

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥ ४ ॥

अष्टगुणो हि मण्ड इति । मण्डोऽन्नमण्डः । लाघवाच्चतुर्गुणाम्बुसाधितो वा ।
अन्ये तु—

“सुतण्डुलानां प्रसृतिद्वयं च तदर्धमुद्रं कटुकं च तक्रम् ॥

कुस्तुम्बरीसैन्धवहिङ्गुतैलमेभिस्तु सर्वैः क्रियते तु मण्डः” ॥

इत्यस्यात्रैव स्थाने क्वचित्पठितस्य गुणं मन्यन्ते । अस्य तथाऽन्नमण्डस्य च मण्डत्व-
सामान्याद्गुणाष्टकमिति संगतम् ॥ ४ ॥

सुतण्डुलानां प्रसृतिद्वयं च तदर्धमुद्रं कटुकं सैतक्रम् ॥

कुस्तुम्बरीसैन्धवहिङ्गुतैलमेभिश्च सर्वैः क्रियते हि मण्डः ॥ ५ ॥

कटुकं त्रिकटुकम् । कुस्तुम्बरी धान्याकं तन्मनाग्भृष्टं ग्राह्यम् । विधिः पुनरस्य
मण्डस्य—यथोक्तमानौ तण्डुलमुद्रौ तक्रजले युक्त्या दत्त्वा विपाच्य मण्डो ग्राह्यः
पश्चात्त्रिकट्वादिभियथार्हसंस्कार इति ॥ ५ ॥

वर्धमानो भवेत्तीक्ष्णो भस्मकारण्यो महानलः ॥

तस्मात्तं माहिषैः सर्पिर्दधिक्षीरैर्जयेद्भिषक् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भेषजम् ॥

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन च ॥

सैन्धवोपहिता वाऽपि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ८ ॥

हरीतक्याः सर्वरोगापहन्तृत्वं दीपनत्वमजहद्वृत्तत्वं च केवलाया अप्याम्नातं किमुत
द्रव्यान्तरसहितायाः । हरीतक्यादियुतो गुडोऽप्यग्निदीपनः संयोगशक्तित्वात् ॥

उक्तं च—“गुडः कर्तोऽग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः ॥

कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैः सह” इति ॥

सातत्येन निरन्तरोपयोगेन । अत्र गुडनागरसैन्धवानां भिन्नकार्याणां दोषदेहधातु-
बलकालवयोवस्थान्तरविकारापेक्षया व्यवस्थितकल्पास्तेन नागरेण कफे गुडेन वाते
सैन्धवेन दोषत्रये वातकफे च ॥ ८ ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥

अग्निसंदीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ९ ॥

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्णमुष्णाम्बुना पिवति यः खलु नष्टवह्निः ॥

तस्याऽऽमिषेण सघृतेन वरं नवान्नं भस्मी भवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥ १० ॥

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्णमिति । सिन्धूत्थं सैन्धवम् । पथ्या हरीतकी ।
छन्दोनुरोधाद्घ्रास्वत्वम् । मगधोद्भवा पिप्पली । अत्रापि पूर्ववद्घ्रास्वत्वम् । आमिषेण
सघृतेन वरमिति । वरं प्रकृष्टमधिकमिति यावत् । मांसघृताभ्यामधिकमपीत्यर्थः ।
केचिदिह सैन्धवादीनां मानभेदार्थं नातिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रमतमुपदर्शयन्ति ॥

तद्यथा—“हरीतकी हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणां चतुरहिविलासपिप्पली (?) ॥

द्विचित्रकं वरदवरैकसैन्धवं रसायनं कुरु नृप वह्निदीपनम्” इति ॥

समेन भागेन व्यवहारः ॥ ९ ॥ १० ॥

विश्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ॥

पिवेच्छ्लेष्मणि मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥ ११ ॥

षडूषणं पञ्चकोलं समरिचम् । अस्य चूर्णम् । त्वक्पत्रसुरभीकृतमिति । सौरभ्यं
यावता भवति तावत्त्वक्पत्रचूर्णं प्रदेयम् । एवमन्यत्रानुक्ते माने ॥ ११ ॥

सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलायवानीव्योषैर्गुडांशैर्गुटिकां प्रकुर्यात् ॥

तां भक्षयेत्तृप्तिमवाप्नुवन्ना भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥ १२ ॥

गुडांशैरिति । एकद्रव्यसमोऽत्र गुडभागः । प्रायेण हि श्लेष्माधिकोऽग्निसादः ।
श्लेष्मणि च गुडो बहुतरो न युक्त इत्याहुरेके । अन्ये त्वाहुः सर्वचूर्णद्विगुणो गुडः ।
गुडादर्धमंशो येषां समुदितानां ते गुडांशा इति व्याख्यानात् । तेन मोदके द्विगुणो गुडः

इत्यपि वचनमनुकूलितं भवति । तृप्तिमवाप्नुवन्निति । मन्दाग्निरपि तावत्प्रभूतं भुङ्क्ते यथा तृप्तिमवाप्नोति । अनाप्नुवन्निति पाठे पुनरत्यग्नित्वात्प्रभूतं भुञ्जानोऽपि न तृप्य-
तीत्यर्थः । उपदेशात्केचिद्विजीरकं प्रक्षेपयन्ति तदाऽग्निमुखं भवति ॥ १२ ॥

गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां पथ्यातृतीयामथ दाडिमं च ॥

आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविवन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ १३ ॥

गुडेन पथ्यातृतीयामितिपदद्वयं शुठ्यादिषु प्रत्येकं योज्यम् । तेन गुडेन पथ्यातृ-
तीयां शुण्ठीमद्यात् । तथा गुडेन पथ्यातृतीयामुपकुल्यामद्यात् । उपकुल्या पिप्पली ।
गुडेन पथ्यातृतीयं दाडिमफलमिति विभक्ति(लिङ्ग)विपरिणामेनेति त्रयः प्रयोगाः । यथा-
योगमामाजीर्णादिषु त्रयम् । गुडशुण्ठीभक्षणं गुडपिप्पलीभक्षणं वा तत्प्रयोगान्तरमेव ।
अन्यस्त्वाह—गुडेनेतिपदं शुठ्यादिभिश्चतुर्भिः समं प्रत्येकं योज्यं तेन चत्वारो योगा
यथाक्रममामादिषु चतुर्षु । अस्मिन्व्याख्याने पथ्यां तृतीयामिति पाठः ॥ १३ ॥

विडङ्गभल्लातकचित्रकामृताः सनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा ॥

लिहन्ति ये मन्दहुताशना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवद्वयः ॥ १४ ॥

तुल्यगुडेनेत्यत्र युक्ता इत्यध्याहार्यम् । एकभागसमो गुडः । सर्वचूर्णद्विगुणेन सर्पिषा
लेह इति व्याख्यानयन्ति केचित् । अन्ये तुल्यगुडेनेतिपदं सर्पिषेत्यस्य विशेषणं वर्ण-
यित्वा समुदितचूर्णत्वाद्विगुणे मिलित्वा गुडसर्पिषी(इति) व्याचक्षते । युक्तश्चायं पक्षो
नागार्जुनयोगसंवादात् ।

तथा हि—“संचूर्णिता गुडूची विडङ्गभल्लातनागरहुताशाः ।

ज्वलयन्ति जाठराग्निं समानगुडसर्पिषा लीढाः ”

इति ॥ १४ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गुयुक्ता ॥

सोद्गारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयद्भुताशम् ॥ १५ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिद्धेति । धान्यतुषोदकं संधानविशेषः । तदभावे काञ्जिकम् ।
सिद्धा, उत्स्विन्ना । सोद्गारधूममिति सधूमोद्गारम् ॥ १५ ॥

ग्लानिगौरवविष्टम्भभ्रममारुतमूढताः ॥

विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

प्रायेणाऽऽहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ॥
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥

सुगमम् ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोरन्योन्यहेतुत्वादग्निमान्द्येऽजीर्णचिकित्सामुपदिशति—

वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥ १७ ॥

वचाकल्कलवणयुक्तेनोष्णोदकेन । नोचेद्वचया कृतार्धशृतोष्णोदकेन लवणेन वम-
नम् ॥ १७ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ॥

तद्व्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाह्नेदिभावान्निपतत्यधस्तात् ॥ १८ ॥

अन्नं विदग्धमिति । विदग्धं पक्कापक्कम् । शीताम्बुना कुतः शीघ्रं परिपाकमेती-
त्यत उक्तं तद्व्यस्येति । तदिति शीताम्बु । हिशब्दो हेतौ । तत्तस्येति पाठान्तरम् ।
निहन्ति पित्तमिति । स्वाशये विदग्धं पित्तं शमयति । आह्नेदिभावाद्वत्वात् ॥ १८ ॥

विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं च लवणोदकम् ॥

अजीर्णे सर्वथा भेषजनिषेधं मत्वाऽमुं श्लोकं तथा “भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का”
इत्यादिश्लोकं तथा विदह्यते यत्तु भुक्तमात्रमित्यादि श्लोकं केनापि घस्मरवैद्येन कल्पि-
तमिदं योगत्रयमित्यभिधानोऽनार्थं वर्णयति जैज्जटः । प्रचाराद्भूरिपाठदर्शनाच्च श्लोक-
त्रयमेतदन्येऽनुमन्यन्त एव । किं त्वेतदनुत्किष्टे कफे कार्यम् ॥

रसशेषे दिवास्वप्नो लङ्घनं वातवर्जनम्* ॥ १९ ॥

रसशेष इति । जीर्णेऽप्याहारे कदाचिदाहारसारो रसोऽजीर्णः स्यात्तस्य शेषो
रसशेषस्तस्मिन् । तेनाजीर्णादर्थान्तरभूत एवायं रसशेषः । अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतो-
रसम्यक्परिपाक इत्यर्थः । इत्यरुणचन्द्रनन्दनौ । हेमाद्रिस्तु व्याख्याति—रसशेष
इति । रसस्य शेषो रसशेषः । रसशब्देन रसभूताहारराशिर्लक्ष्यते । न हि रसधातो-
रपक्वस्याजीर्णत्वम् । स ह्यपक्व एव रसशब्देनोच्यते पक्वस्तु रुधिरशब्देन । दुष्टत्वा-
दजीर्णमिति चेत् । न । तस्याऽऽमत्वात् ।

उक्तं च—“ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते” इति ।

दिवास्वप्न इति । दिवास्वप्नस्तु मुहूर्तमात्र एव । तथा च वाग्भटः—

शयीत किञ्चिदेवात्रेति । अस्य व्याख्या—अत्र रसशेषे किञ्चिदेव मुहूर्तमेव स्वप्यात् ।
नाजीर्णं इव प्रभूतम् । इत्यरुणदत्तहेमाद्री । लङ्घनमित्यत्र लङ्घनशब्देन लाघवकरो

* ख. पुस्तके—आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गूचूषणैर्नधवैः । दिवास्वप्नं प्रकुर्वीतसर्वाजीर्णप्रशान्तये
॥ १ ॥ इत्यधिकम् ।

विधिरिष्यते । तेन लब्धं जरणार्थं कालप्रतीक्षणमत्र पाने पाचनौषधावचारणं स्वेदश्च प्राप्यते न त्विह लब्धनमुपवासः । दोषस्याल्पत्वादित्याहुः । यदाह खारणादिः—
रसशेषे हितः स्वप्नो धर्मान्मु लघुभोजनमिति । वातवर्जनमिति वातस्यासेवनम् ॥ १९ ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतक्लान्तानतीसारिणः

शूलश्वासवतस्तृषापपरिगतान्हिकामरुत्पीडितान् ।

क्षीणान्क्षीणकफाञ्छिशून्मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो

रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ २० ॥

रतशब्देनेह रक्तिरित्युच्यते । रक्तिरनुरक्तिः । भावे क्तः । न तुरतं सुरतं प्रमदाग्रहणेनैव लब्धत्वात् । व्यायामादिक्लान्तानां च धातुपुष्ट्यर्थं दिवास्वप्नः । यदुक्तम्—
स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुष्यतीति । अतीसारे च दिवास्वप्नेन (मः) प्रकोपित-
कफेन स्रोतोवरोधं कृत्वा प्रभावाद्वा स्तम्भनकरः । स च सर्वातिसारकफवर्जं वा ज्ञेयः ।
शूलश्वासतृष्णादिषु च वातशीत्या प्रभावाद्धितः । क्षीणान्धातुक्षीणान् । तेन सुश्रुतोक्त-
रसवातादिक्षीणेऽपि दिवास्वापः प्राप्यते । क्षीणकफानिति स्वतन्त्रं पदम् । केचिद्व्याया-
मादिष्वपि योजयन्ति । तेन व्यायामादिक्लान्तान्क्षीणकफानेव दिवा स्वापयेत् । शिशूनां
निद्रासात्म्यत्वाद्दिवानिद्रा । मदहतानिति प्रमत्तान् । तेषां मद्यजरणार्थं च दिवास्वापः ।
वृद्धानिति धातुपुष्ट्यर्थम् । रसाजीर्णिनां रसशेषपाकार्थं दिवानिद्रा । रात्रावपि निद्रयै-
वाऽऽहारपाकस्य दृष्टत्वात् । किंच निद्राणस्य स्रोतःसंकोचादनिर्गच्छञ्जारीरो जठरा-
नलो बलकरः संपद्यते । तेन शीघ्रमजीर्णस्य पाकः । ननु दिवास्वप्नाच्छ्लेष्मपित्ते प्रकुप्येते
इति चरकवचनादिवानिद्रया कफपित्तप्रकोप उक्तः । कफपित्तप्रकोपाच्चान्युपधातैः ।
अग्नेरुपधाताच्चापाकः । तत्कथमजीर्णे निदानभूतकफपित्तजनकस्यैव दिवास्वप्नस्योपदेशः ।
उच्यते । नायं नियमो यत्कफपित्ते प्रकुपिते अवश्यमग्निवैगुण्यमावहत इति । पित्तकफज-
न्यतिमिरादावग्निवैगुण्यस्यादृष्टत्वात् । तस्मादिह पित्तकफवृद्धावपि नाग्नेवैगुण्यं भविष्यति ।
भविष्यति त्वालस्यवातादिप्रादुर्भाव इति बाष्पचन्द्रः ।

गदाधरस्त्वाह—स्रोतःसंमीलनोपजातजाठराग्निपाट्वादजीर्णपाक एव निदानभूतपित्तक-
फयोः कोपः प्रतिनियतशक्तित्वाद्भेदज्ञानामिति । रात्रौ जागरितानां जागरणजन्यवातक्षो-
भशमनार्थं दिवास्वप्नः । स च गौरवाज्जागरणकालार्धं कार्यः । यदाह क्षीरपाणिः—

“यावत्कालं न सुप्तिः स्याद्रात्रौ स्वप्नाद्यथोचितात् ।

ततोऽर्धमात्रं तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते” इति ।

दिवास्वप्नश्चाभुक्तवतामेव । यदाह हारीतः—भुक्त्वा स्वप्नं न सेवेत स्वस्थोऽप्यसु-
खितो भवेदिति । अत्राप्युक्तं नरान्निरशनानिति ॥ २० ॥

धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ २१ ॥

धान्यनागरसंसिद्धमिति । कर्षार्धं वा कणाशुण्ठ्योरिति वचनेन तीक्ष्णद्रव्यस्याल्पमानत्वमुक्तं तेनेहाप्यतीक्ष्णतीक्ष्णयोर्धान्यनागरयोरुत्तममात्रायां पले गृह्यमाणे धान्यं सार्धकर्षद्वयमानं नागरं सार्धकर्षमानं ग्राह्यम् । यत्तु धान्यशुण्ठ्युपयोगे तु शुण्ठ्यक्षं धान्यतस्त्रयमिति केनाप्युक्तं तन्नाऽऽद्रियन्ते । प्रचारस्तु शुण्ठ्याः षण्माषका धान्यस्य दश, एवं कर्षेण ॥ २१ ॥

पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् ॥

मस्तुनोष्णोदकेनापि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ॥ २२ ॥

चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलमथारुचिम् ॥

आध्मानं वातगुल्मं च शूलं चाऽऽशु नियच्छति ॥ २३ ॥

अजीर्णमामशेषो न तु तरुणाजीर्णं तत्रौषधनिषेधात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ॥

पूर्वं सशुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशी ॥ २४ ॥

पूर्वमित्येतदजीर्णं प्रति यस्य शङ्केत्यनेन सह योज्यं न परेण । पूर्वं प्रातरजीर्ण-शङ्का यस्य स्यादित्यर्थः । ननु(तु) पूर्वं संप्राश्येति । अयमत्रार्थः संप्राश्येत्यनेनैव पूर्व-कालस्य लब्धत्वात् । रसाजीर्णविषयं संशमनमेतदिति गदाधरः ॥ २४ ॥

विदहते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलं च यस्य ॥

द्राक्षासितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लीढ्वाऽभ्यां वै स सुखं लभेत् ॥ २५ ॥

भुक्तमात्रमिति । मात्रशब्दः कात्स्न्ये । यथा कन्यामात्रं रचयतीति । तेन विदाह्यविदाहि च कृत्स्नं भुक्तमिति फलति । आमाशयस्थितान्नविदाहे शमनमिदमित्याहुः ॥ २५ ॥

यथा नैशाजीर्णे भोजनं दुष्यति तथा प्रातराशाजीर्णे सायमाशो न दुष्यतीत्याह—

प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति ॥

सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥ २६ ॥

अत्रापि हेतुश्चरकोक्तो ज्ञेयः ।

तद्यथा—“दिवा विबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ।

तस्मिन्विबुद्धे स्त्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ॥

व्यायामाच्च विहाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ।

न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥

अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ।

अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम्” इति ।

अयमस्य तात्पर्यार्थः—हृदयपुण्डरीकप्रबोधे स्रोतसां विवृतत्वादव्याहतं वहति रसे निर्याति च वहज्जाठरजातवेदोर्धिषि नान्ने क्लेदविदाहोदयः । तदभावात्सायं भुक्तं न दुष्यति । क्लेदविदाहाद्भवति । न (होद्भवात्तु) पुनर्निशाजीर्णे भुक्तं दुष्यत्येवेति । अत्रार्थे चरक एव—

“रात्रौ तद्दृढये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च ।

परिक्लेदं यान्ति कोष्ठे संवृते देहधातवः ।

क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति ।

विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तप्तेष्विवार्पितम् ।

नैशेष्वहारजातेषु नविपक्वेषु बुद्धिमान् ।

तस्मान्नान्नं समश्नीयात्पालयिष्यन्बलायुषी” इति ॥ २६ ॥

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ॥ २७ ॥

पिप्पली त्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥

यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ॥ २८ ॥

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया ॥ २९ ॥

पिबेद्वा मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥

सोदावर्तमजीर्णं च प्लीहानमुदरं तथा ॥ ३० ॥

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥

अशोघ्रं दीपनं चैव शूलघ्नं गुल्मनाशनम् ॥ ३१ ॥

कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव क्षयनाशनम् ॥

चूर्णमग्निमुखं नाम न कचित्प्रतिहन्यते ॥ ३२ ॥

सुगमम् । अग्निमुखं चूर्णम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

बृहदग्निमुखमाह—

द्रौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जं लवणानि च ॥

सूक्ष्मैला पत्रकं भार्ज्जी कृमिघ्नं हिङ्गु पुष्करम् ॥ ३३ ॥

शठी दावी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ॥

धात्री जीरकवृक्षाम्लश्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥ ३४ ॥

अम्लवेतसमल्लीका दाडिमं सकटुत्रिकम् ॥

भल्लातकाजमोदं च यवानी सुरदारु च ॥ ३५ ॥

अभयाऽतिविषा श्यामा हृषुषाऽऽरग्वधं समम् ॥
 तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ॥ ३६ ॥
 क्षाराणि लोहकिट्टं च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ॥
 समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ३७ ॥
 मातुलुङ्गरसेनैव भावयेच्च दिनत्रयम् ॥
 दिनत्रयं तु शुक्तेन आर्द्रकस्वरसेन च ॥ ३८ ॥
 अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥
 उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्भदान् ॥ ३९ ॥
 अजीर्णकमथो गुल्मान्ग्रीहानं गुदजानि च ॥
 उदराण्यन्नवृद्धिं च अष्टीलां वातशोणितम् ॥ ४० ॥
 प्रणुदत्युल्वणान्नोगान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥
 समस्तव्यञ्जनोपेतं भक्तं दत्त्वा तु भोजने ॥ ४१ ॥
 दापयेदस्य चूर्णस्य विडालपदमात्रकम् ॥
 गोदोहमात्रात्तत्सर्वं द्रवी भवति सोष्मकम् ॥ ४२ ॥

करञ्जस्य मूलम् । यथै(चै)तस्य सुश्रुतेन कोविदारपूर्वाणां फलमित्यनेन फलग्रहणमुप-
 दिष्टं तच्छोधनविषयं ज्ञेयम् । लवणानि पञ्च । वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पलीफ-
 लम् । एवं सर्वत्राग्निदीपने योगे । वाते तु श्रेयसी रास्त्रा । उपकुञ्चिका स्वल्पजीरकम् । अम्ल-
 वेतसं स्वनामख्यातम् । अम्लिका तिक्तिडीका । एवं सर्वत्र दीपनयोगे । पुरीषसंग्रहणादौ
 पुनरम्लिका । श्यामा वृद्धदारकः । आरग्वधं सुवर्णालुफलम् । लोहकिट्टं लोहमलम् । तच्च
 पुराणमण्डूरमिति प्रसिद्धं ग्राह्यं श्रेष्ठगुणत्वात् । जैज्जटस्तु लोहकिट्टं पृथक्पार्थिवद्रव्यं
 मण्डूरं वदति । तप्तमिति । अत्यर्थं तप्तम् । गोमूत्रसेचितमिति । सप्तधा गोमूत्रे
 निर्वापितमित्यर्थः । एवमस्य शुद्धिः । शुक्तेन संधानविशेषेण । तस्याभावे काञ्जिकम् ।
 बृहदग्निमुखं चूर्णम् । अत्र स्थाने क्वचित्पुस्तके भास्करलवणस्य वार्ताकगुटिकायाश्च
 पाठः । तत्र भास्करलवणमाह—

“पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।
 सैन्धवं च बिडं चैव पत्रं तालीसकेसरम् ॥ १ ॥
 एषां द्विपलिकान्भागान्पञ्च सौवर्चलस्य च ।
 सारिवाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ २ ॥
 त्वगेले चार्धभागे च सामुद्रात्कुडवद्वयम् ॥
 दाडिमात्कुडवं चैकं द्वे पले चाम्लवेतसात् ॥

एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ॥
 लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥
 जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम् ॥
 वातगुल्मं निहन्त्याशु वातशूलानि यानि च ॥
 तक्रमस्तुसुराशीघ्रमुक्त(सक्तु)काञ्जिकयोजितम् ॥
 जाङ्गलानां तु मांसेन विविधेषु रसेषु च ॥
 मन्दाग्नेरश्वतः शक्तो भवेदाश्वेव पावकः ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषकुष्ठामयभगंदरान् ॥
 हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरे स्थितान् ॥
 प्लीहानमश्मरीं चैव श्वासकासोदरकृमीन् ॥
 विशेषतः शर्करादीनरोगान्नानाविधांस्तु तत् ॥
 पाण्डुरोगांश्च विविधान्नाशयत्यशनिर्यथा ॥

पञ्च सौवर्चलस्येति । पञ्चभागाः सौवर्चलस्य । त्वगेले चार्धभागिके इति ।
 त्वगेले प्रत्येकमर्धपले । गन्धाढ्यं पत्रतालीसादिद्रव्ययोगादेव गन्धबहुलं न पुनरपरच-
 तुर्जातकप्रक्षेपणात् । भास्करलवणम् ।

वार्ताकगुटिकामाह—

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ॥
 वार्ताककुडवश्चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ॥
 दग्ध्वा च वार्ताकरसे गुटिका भोजनोत्तराः ॥
 भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासाशसां हिताः ॥
 विषूचिकाप्रातिश्यायहृद्रोगघ्न्यश्च ता हिताः ॥

त्रिपलं लवणत्रयादित्यस्य स्थाने त्रिफला लवणानि चेति पाठान्तरे लवणानि पञ्चैव ।
 त्रिफलालवणेषु चतुष्पलमित्येव संबन्धनीयम् । तच्च मिलित्वा ग्राह्यम् । वार्ताककुडवो
 वार्ताकफलकुडवः । दग्ध्वा च वार्ताकरसे गुटिका इति । क्षारकृतानि सुधाकाण्डा-
 दीनि (दग्ध्वा)पुनर्वार्ताकफलरसेनैव गुटिकाः कार्या इत्यर्थः । भोजनोत्तरा इति । भोज-
 नमुत्तरं याम्यस्तास्तथा । वार्ताकगुटिका ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥

हिङ्गु चव्याजमोदे च पञ्चैव लवणानि च ॥ ४३ ॥

द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्धपलोन्मितान् ॥
 दधिकाञ्जिकशुक्तानि घृतमात्रासमानि च ॥ ४४ ॥
 आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ४५ ॥
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ॥
 ग्रन्थ्यर्बुदापचीकासकफमेदोनिर्लानपि ॥ ४६ ॥
 नाशयेद्ब्रह्मणीदोषं श्वयथुं सभगंदरम् ॥
 ये च बस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ॥
 सर्वास्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ४७ ॥

सुगमम् । अग्निघृतम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

चित्रकगुडमाह—

वह्नेर्द्विपञ्चमूलस्य काथे पलशतद्वये ॥ ४८ ॥
 अमृताया रसस्यैके पूतेऽस्मिन्नभयाढकम् ॥
 पचेद्गुडतुलां दत्त्वा यावदापाकलक्षणम् ॥ ४९ ॥
 अन्येद्युस्तत्र मधुनः सुशीतकुडवद्वयम् ॥
 प्रक्षिपेत्त्रिसुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलद्वयम् ॥ ५० ॥
 प्रत्येकं स्याद्यवक्षाराद्यु(च्छु) क्तिस्तस्मिन् रसायने ॥
 उत्तमं कथितं पुंसामश्विभ्यामग्निवृद्धये ॥ ५१ ॥
 जीर्यत्यपि च काष्ठानि कासश्वासक्षयकृमीन् ॥
 गुल्मोदरा^१र्शः^२शूलानि सात्रवृद्धीनि हन्ति च ॥ ५२ ॥
 योगशतैरप्यजितांस्त्रयहाज्जयति पीनसान् ॥
 पाठान्तरे चात्र प्रविशति धात्रीरसपलशतम् ॥ ५३ ॥

वह्नेर्द्विपञ्चमूलस्य काथे पलशतद्वय इति । चित्रकमूलस्य काथे दशमूलस्य च काथे पाद-
 शिष्टे प्रत्येकं शतं पलेऽर्धत्रयोदशशरावरूपे न तु चित्रकदशमूलयोर्मिलितयोः काथे पल-
 शतद्वयमान इति । अयमत्रार्थः । यतश्चित्रकहरीतक्या नासारोगोक्त्या सहाऽऽमलकीरसं
 विहायान्यत्सर्वं द्रव्यं मानं च समानम् । तत्र च चित्रकस्य दशमूलस्य च पृथक्पृथ-
 क्काथशतपलमुक्तम् । तेनेहापि तथैवमुक्तम् । किंच मिलित्वा काथविधानपक्षे संदेहः
 स्यात्किमस्य दशमूलैकद्रव्यसमो भाग उत मिलितदशमूलसम इति । असमासेन च
 विनिर्देशस्तदा निष्प्रयोजनः स्यात् । अत एव चक्रः प्राह—

“नासारोगेऽभिधातव्या या चित्रकहरीतकी ।

विना धात्रीरसं साऽस्मिन्प्रोक्तश्चित्रगुडोऽग्निदः” ॥

अमृताया रसस्यैक इति । गुडूचीरसस्यैके पलशत इत्यर्थः । अभयाढक इति ।
अभयाचूर्णाढके । अभयाढकमिति पाठः संगतः । पचेदित्यस्य संबन्धात् । अभयाढक
इत्यपि पाठो द्रवमेवानन्तरोक्तमभयाढके दत्त्वा पचेदिति यथाकथंचित्समाधेयः । मधुनः
सुशीतकुडवद्वयमिति । कुडवद्वयं षोडश पलानि । त्रिसुगन्धस्य द्विपलं प्रत्येकम् ।
एवं कटुत्रयस्यापि । शुक्तिरर्धपलम् । चित्रकगुडः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ ५३ ॥

बृहच्चुक्रमाह—

प्रस्थं तण्डुलतोयतस्तुषजलात्प्रस्थत्रयं चाम्लतः

प्रस्थार्धं दधितोऽपि मूलकपलान्यष्टौ गुडान्मानिके ॥

मान्यौ शोधितगृङ्गवेरशकलाद्द्वे सिन्ध्वजाज्योः

पले द्वे कृष्णोषणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥ ५४ ॥

स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिहितं त्रीन्वासरान्वासये-

द्ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्पागमे ॥

षट्शीतेऽष्ट दिनान्यतः परमिदं विस्त्राव्य संचूर्णये-

च्चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुक्तं च चुक्रं च तत् ॥

हन्याद्वातकफामदोषजनितान्नानाविधानामया-

न्दुर्नामानिलशूलगुल्मजठरान्हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥ ५५ ॥

तुषजलादिति । अस्य विशेषणमम्लत इति । तुषजलं सतुषयवकृतः संधानविशेषः ।
तदभावे काञ्जिकम् । गुडान्मानिके इति । गुडस्य मानिकाद्वयम् । तच्च षोडश
पलानि । कृष्णोषणयोरिति । उषणं मरिचम् । तोयधरात्ययेऽपि त्रीन्व वासरा-
न्धारयेच्चकारात् । बृहच्चुक्रसंधानम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

स्वल्पचुक्रमाह—

यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ॥

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ ५६ ॥

मस्त्वादीति । आदिभूतं मस्तु । त्रिरात्रस्थितमिति ग्रीष्माभिप्रायेण । वर्षादिषु
पुनः पूर्वचुक्रवदवस्थापनकालव्यवस्थाऽम्लत्वं वा यावत् ॥ ५६ ॥

तन्नान्तरे परिमाणमुक्तम् (अनुवदति)—

गुडक्षौद्रारनालानि समस्तूनि यथोत्तरम् ॥

शंसन्ति द्विगुणान्भागान्सम्यक्चुक्रस्य सिद्धये ॥ ५७ ॥

॥ ५७ ॥

संप्रति विषूचिकाचिकित्सितमाह—

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्तैलसमन्वितम् ॥

विषूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ ५८ ॥

चुक्राभावे काञ्जिकम् । तदात्वे च पाकस्याशक्यत्वे किञ्चिच्चुक्रं तैलं च दत्त्वा
कुष्ठसैन्धवकल्को वडवडायितव्यो यथावतैलपाकविधिसूचित एव ॥ ५८ ॥

करञ्जनिम्बशिखरीगुडूच्यर्जकवत्सकैः ॥

पीतः कषायो वमनाद्वोरां हन्ति विषूचिकाम् ॥ ५९ ॥

करञ्जफलम् । शिखरी, अपामार्गः । तस्य च बीजम् । अर्जकः श्वेतपद्मासः । पीतः
कषायो वमनादिति । वमनार्थं कषायः काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वेत्यादिपरिभा-
षया कार्यः । वमनं च स्तोकवमिकारकाजीर्णशमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विषूच्यां प्रमीलकादिशान्त्यर्थमञ्जनमाह—

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रां मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ॥

छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ६० ॥

मातुलुङ्ग्या इति । मातुलुङ्गी मधुकर्कटीमाहुः । विषूचीशब्देन विषूचीजनिताः
प्रमीलिकाशिरोरोगादयो गृह्यन्ते कारणे कार्योपचारात् । अथवा विषूचीमेवाञ्जनेन
प्रभावाद्धन्युः ॥ ६० ॥

त्वक्पत्ररास्तागुरुशिशुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ॥

उद्वर्तनं खल्लिविषूचिकाग्रं तैलं विपकं च तदर्थकारि ॥ ६१ ॥

तैलं विपकं च तदर्थकारीति । त्वक्पत्रादिभिः कल्कीकृतैः काञ्जिकेन द्रवेण
तैलमपि पकं खल्लीविषूचिकासु शस्यत इत्यर्थः । खल्ली हस्तादौ शिरामोटनम् । विषूच्यां
खल्ली प्रायः संभवति । तस्यायं विधिः । केवलानिलजायां पुनरनिलहरमेव तैलम् ॥ ६१ ॥

पिपासायामनुत्क्रेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ॥

जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ६२ ॥

लवङ्गस्याम्बु शस्यत इति । लवङ्गस्याम्बु, अर्धशृतम् । एवं जातीफलाम्बु
च ज्ञेयम् । भद्रघनं भद्रमुस्तकम् ॥ ६२ ॥

विषूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ ६३ ॥

पाष्ण्योर्दाह इति । पादपाष्ण्युगे मूर्च्छाशान्त्यर्थमधोतिप्रवृत्तिनिवारणार्थं च मूर्छे-
तरासाध्यलक्षणाभावेऽपि सति तप्तशरादिशलाकया दाहः । स च प्रभावात्पाष्णिणकृत
एव हितो भवतीति वचनादुच्यते ॥ ६३ ॥

सरुक्चाऽऽनद्धमुदरमम्लपिष्टैश्च लेपयेत् ॥

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥ ६४ ॥

सुगमम् ॥ ६४ ॥

तन्नेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्तिं जठरे निहन्यात् ॥

तन्नेण युक्तं यवचूर्णमुष्णमिति । तक्रकाञ्जिकाभ्यां सयवक्षारं यवचूर्णं पक्त्वा पोटलिकया स्वेद इति व्यवहारः । लेपोऽयमित्यन्ये ॥

स्वेदो घटैर्वा बहुबाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथाऽन्यैरपि पाणितापैः ॥ ६५ ॥

सुगमम् ॥ ६५ ॥

तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥

दोषच्छन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ ६६ ॥

दोषच्छन्न इति । आमदोषाभिभूतः ॥ ६६ ॥

अथ विषूच्यां वमनादिविधानानन्तरं पेयादिविधिमाह—

सुवामितं साधु विरेचितं च सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ॥

पेयादिभिर्दीपनपाचनीयैः सम्यक्क्षुधार्तं समुपक्रमेत् ॥ ६७ ॥

दीपनपाचनीयैरिति । दीपनपाचनधान्यपञ्चकादिसंस्कृतैः ॥ ६७ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षष्ठोऽ-

ग्निमान्द्याजीर्णविषूचिकाधिकारः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः कृम्यधिकारः ।

अजीर्णात्कृमिसंभूतेरजीर्णानन्तरं कृमिः—

पारसीययवानी पीता पर्युषितवारिणा प्रातः ॥

गुडपूर्वा कृमिजालं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ १ ॥

पारसीययवानी पारसदेशसमुद्भवा यवानी । गुडपूर्वेति । भक्षणे गुडः पूर्वोऽस्या इति गुडपूर्वा । गुडं भक्षयित्वा मनाविलम्बं कृत्वा सा पातयेत्यर्थः । पेषणमप्यत्र पर्युषितवारिणैव ज्ञेयम् ॥ १ ॥

अपरमपि पानयोगमाह—

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

कम्बुकस्य रसं वाऽपि पत्तूरस्याथवा रसम्* ॥ २ ॥

पारिभद्रः पर्वतनिम्बः कम्बुकरसे पत्तूरसेऽपि क्षौद्रमशनवर्तनीयम् । पत्तूरः शालिम् (?) ॥ २ ॥

* ख. पुस्तके—लिह्यात्क्षौद्रेण विडङ्गं यचूर्णं कृमिनाशनम् । इत्याधिकम् ।

दीपनीयमन्नमण्डं विडङ्गं व्योषसंयुतम् ॥

पाययेत्कृमिनाशाय आग्निं च कुरुते भृशम् ॥ ३ ॥

दीपनीयमन्नमण्डमिति । दीपनीयमग्निमान्वोक्तम् । दीपनीयपञ्चकोलाद्यर्धशृतकाथ-
सिद्धं चान्नमण्डम् ॥ ३ ॥

कृमिघ्नमवलेहयोगमाह—

लिह्याद्वाऽश्वशकृच्चूर्णं विडङ्गं वा समाक्षिकम् ॥

अश्वशकृच्चूर्णं घोटकपुरीषचूर्णम् । विडङ्गं विडङ्गचूर्णम् । विडङ्गमित्यत्र वैडाल-
मिति केचित्पठन्ति । तत्र विडालविट्चूर्णमिति व्याख्यानम् ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ॥

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात्कृमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिग्रुकाथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः ॥

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निह्न्यात्कृमिजांश्च रोगान् ॥ ५ ॥

आखुपर्णी मूषकपर्णी दन्तीभेदो वा । फलशब्देनेह त्रिफला ग्राह्या ॥ ५ ॥

कृमिघ्नपूलिकामाह—

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूलिकाम् ॥

जग्ध्वा सौवीरकं चानु पिबेत्कृमिहरं परम् ॥ ६ ॥

आखुपर्णी दन्ती । अन्ये मूषिकपर्णीख्यं द्रव्यान्तरमाहुः । सौवीरकं काञ्जिकम् ।
अन्विति । पूलिकाभक्षणादनन्तरम् ।

यद्यपि—“क्षाराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समासतोऽम्लान्मधुरान्निहमांश्च कृमीञ्जिघांसुः परिवर्जयेत्”

इत्युक्तादम्लवर्जनादत्र काञ्जिकस्यापि वर्जनं प्राप्नोति तथाऽपि काञ्जिकस्य प्रायो-
गिकत्वादपवर्गत्वाच्च* तथाहि गुणोपवर्णने काञ्जिकं कृमिघ्नत्वेन निर्दिष्टम् । आखुपर्णीपत्रं
पिष्टकसमं पिष्ट्वा पिष्टकेन सहैकीकृत्य पूलिका कर्तव्या । आखुपर्णीपत्रस्य भागत्रयं
पिष्टकस्यैको भाग इति वा मानव्यवस्था । पिष्टकं च यवस्येच्छन्ति कृमिहरत्वात्
॥ ६ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ॥

पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण कृमिनाशनम् ॥ ७ ॥

सुगमम् । किं बहुजल्पितेन ॥ ७ ॥

* अत्र किञ्चित्श्रुतितम् ।

सुरसादिगणं वाऽपि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ ८ ॥

सर्वथैवेति । कल्कस्वरसादिना । सुरसादि तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोजयेत् । सर्वेषु पुरीषजादिषु सर्वथैवात्र पानस्नानादिविधिना, इति ङल्लुणपाठव्याख्या ॥ ८ ॥

त्रिफला त्रिवृता दन्ती वचा कम्पिल्लकं तथा ॥

सिद्धमेभिर्गवां मूत्रे सर्पिः कृमिविनाशनम् ॥ ९ ॥

कम्पिल्लकमिति । गुन्द्रा रोचनिका ॥ ९ ॥

त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था विडङ्गप्रस्थ एव च ॥

दीपनं दशमूलं च लाभतस्तूपपादयेत् ॥ १० ॥

पादशेषजलद्रोणे शृते सर्पिर्विपाचयेत् ॥

प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्पेयं कृमिनाशनम् ॥ ११ ॥

विडङ्गघृतमित्येतल्लेहं शर्करया सह ॥

सर्वान्कृमीन्प्रणुदति मुक्तं वज्रमिवासुरान् ॥ १२ ॥

सुगमम् । विडङ्गघृतम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः ॥

ताम्बूलपत्रजो वाऽथ लेपनं यौकनाशनम्* ॥ १३ ॥

रसेन्द्रेणेति पारदेन । यौकनाशनमिति । यौकं यूकावृन्दम् ॥ १३ ॥

+क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ॥

समासतोऽम्लान्मधुरान्निर्मांश्च कृमीञ्जिघांसुः परिवर्जयेच्च ॥ १४ ॥

*सुगमम् ॥ १४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तमः

कृमिचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पाण्डुरोगाधिकारः ।

पुरीषकृतः पाण्डुरोगस्य समुद्भवात्कृम्यनन्तरं पाण्डुरोगः—

साध्यं तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ॥

संपादयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरितकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ॥ १ ॥

* ख. पुस्तके—सर्पिर्गुण्डाभ्यां सह पाचयित्वा यः कन्दमश्नाति पृथुं कदल्याः । पतन्ति तस्य कृमयः समस्ता येऽप्यूर्ध्वजाश्चोदरकुक्षिकोणे ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

+ अयं श्लोको घपुस्तके नास्ति । * इदं घपुस्तके नास्ति ।

१ ड. 'र्धमयैः प्र' ।

साध्यमिति । साध्यगतिस्त्वसाध्यलक्षणवैपरीत्येन । समीक्ष्येति । अनुबन्ध्यानुबन्ध-
भूतदोषविशेषेण सम्यगुपलभ्य । स्निग्धं घृतेनेति । सर्वेषां पाण्डुरोगाणां पित्तप्रधानत्वा-
त्पित्ते च घृतस्यैव विदितत्वाद्घृतेन स्नेह्यः । घृतं च भेषजसंस्कृतमेव देयम् ।

यदुक्तम्—“कल्याणकं दाधिकषट्पलं च तिक्तं महातिक्तमथापि सर्पिः ॥

स्यात्स्नेहनं पाण्डुषु चोपदिष्टं घृतं तथा पञ्चसु गव्यम्” इति ॥

ऊर्ध्वमधश्च शुद्धमिति । ऊर्ध्वं वान्त्या, अधश्च विरेकेण शुद्धमिति । ननु पाण्डु-
रोगे वमनस्य निषिद्धत्वात्कथं वमनाभिधानम् ।

यदुक्तम्—“न वामयेतैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूररोगपीडितम् ।

स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोर्दिताक्षेपकपीडितांश्च” इति ॥

नैतत् । अत्राजीर्णाद्यवस्थायां वमनस्य विहितत्वात् ।

तथा च सुश्रुतः—“एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ।

अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना” इति ।

हारीतेऽप्युक्तम्—

“कालं तु देशं प्रकृतिं शरीरं समीक्ष्य दद्याद्वमनं विधिज्ञः ।

वान्तस्य तीक्ष्णान्यनुलोमनानि कल्पोपदिष्टानि भिषग्विदध्यात्” इति ।

हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैरिति । हरीतकीचूर्णयुक्ता ये प्रयोगा नवायसगुडह-
रीतकीत्रिफललोहादयस्तैः । चूर्णमयैरिति पाठपक्षे प्रचुरार्थे तत्प्रकृतिवचने मयडिति
मयट् । हरीतकीचूर्णप्रचुरैर्योगैरित्यर्थः । अत्र संसर्जनक्रमोऽनुक्तोऽपि शोधनाङ्गत्वे-
नोक्तः ॥ १ ॥

पिबेद्धृतं वा रजनीविपकं स्यात्रैफलं तैल्वकमेव वाऽपि ॥

विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥ २ ॥

रजनीविपकमिति । हरिद्राकल्कजलद्रवेण सिद्धम् । काथकल्कयोगेन विषयत्वात्(?)
हरिद्राकाथकल्कसिद्धमित्यन्यः । त्रैफलं त्रिफलाकाथकल्कसिद्धं कुष्ठाद्युक्तं वा तैल्वकं
वातव्याध्युक्तं विरेचनद्रव्यकृतं त्रिवृदादिसंस्कृतं वा । करोतेः संस्कारे प्रवृत्तेः । योगांश्च
वैरेचनिकान्घृतेनेति । विरेचनाध्यायोक्तान्सुश्रुतवैरेचनिकान्योगान्घृतेन पिबेदिति
संबन्धनीयं क्रियान्तरानिर्देशात् ॥ १ ॥

विधिः स्निग्धोऽथ वातोत्थे तिक्तशीतस्तु पैत्तिके ॥

श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णः कार्यो मिश्रस्तु मिश्रके ॥

सुगमम् ॥

द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं पैत्तिके पिबेत् ॥ ३ ॥

द्विशर्करं सत्रिवृच्चूर्णं पलार्धम् । तेन शर्करामाषः १ रती ४ त्रिवृच्चूर्णमाषाः १०

रती ६ एवं पलार्धं भवति । न तु त्रिवृच्चूर्णपलार्धं द्विशर्करमतः सार्धपलं प्रत्यहोपयो-
गोऽस्या मात्राया अनर्हत्वात् ॥ ३ ॥

द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिवेद्वा ॥

ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां श्वासेऽरुचौ कण्ठहृदामये च ॥४॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ॥

काथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ५ ॥

फलत्रिकं त्रिफला ॥ ५ ॥

अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ॥

तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रं पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ६ ॥

अयो मारितलोहचूर्णम् । तदभावे लोहपत्रिका ग्राह्या । सा च सालिचरसत्रिफला-
काथौ दत्त्वा पुटकेन संस्करणीया । एवं सर्वत्र । कोलं बदरफलम् । नाष्टमाषकप-
र्यायः । यदाह सुदान्तसेनः—

“अयःकोलतिलव्योषैः समैर्माक्षिकधातुना ।

मधुना वटकान्कृत्वा जग्ध्वा तक्रं पिवेदनु” ॥

माक्षिकधातुर्धातुमाक्षिकम् । अनुतक्रं तक्रानुपानम् ॥ ६ ॥

अयोमलं तु संतप्तं भूयो गोमूत्रसेचितम् ॥ ७ ॥

मधुसर्पिर्युतं चूर्णं सह भक्तेन योजयेत् ॥

दीपनं चाग्निजननं शोथपाण्ड्वामयापहम् ॥ ८ ॥

भूयो गोमूत्रसेचितमिति । सप्तवारान्गोमूत्रनिर्वापितम् । अयोमलचूर्णस्य माषक-
द्वयं त्रिर्वा विभज्यान्यतोदर्शनात् । भोजनस्याऽऽदिमध्यान्तेषु मधुसर्पिर्म्या भक्ष्यम् ।
पश्चादभ्यासक्रमेणातोऽधिकं वर्धयेत् । अनुपानमिह तक्रं दुग्धं वा ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्र्यूषणत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ॥

नवायोरजसो भागास्तचूर्णं मधुसर्पिषा ॥

भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ ९ ॥

नवायोरजसो भागा इति । एकद्रव्यभागापेक्षया नवगुणमयश्चूर्णम् । तेन त्र्यूषणा-
दीनां मिलितानां चूर्णेन समं स्यादयश्चूर्णं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा भक्षयेदिति । नवायसं
चूर्णम् ॥ ९ ॥

संप्रति कामलायाश्चिकित्सितमाह—

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् ॥

ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसः ॥

प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

अञ्जनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः ॥

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा संप्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

अञ्जनं कामलार्तानामिति । अञ्जनं नयनाञ्जनमभ्यङ्गो वा । निशागैरिकेत्यादि-
योगमञ्जनमाहुः । अञ्जनं च मध्वक्तशलाकया कार्यम् ॥ १२ ॥

नस्यं कर्कोटमूलं स्याद्ग्रेयं वा जालिनीफलम् ॥ १३ ॥

जालिनीफलमिति । पीतघोषफलम् ॥ १३ ॥

अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णं लिहेद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ॥

अयोरज इत्यादिना विडङ्गान्तेनैको योगः । हरिद्रामित्यादिना द्वितीयः । अन्य-
स्त्वाह । अयोरज इत्यादित्रिफलान्तेनैक एवायं योगः । वाशब्दश्च पूर्वयोगापेक्षया ।
युक्तश्चायं पक्षः । तन्नान्तरसंवादत् ।

तथा चोक्तम्—“दावींत्वक्त्रिफलाव्योषविडङ्गान्ययसो रजः ॥

मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान्”इति ॥

हरिद्रामिति दारुहरिद्राम् । अनेनैव दावींत्वग्वचनेन । लेहोऽयं मधुसर्पिर्भ्याम् । एत-
दनन्तरं सुश्रुते मधुसर्पिर्भ्यामिति पाठात् ॥

सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ १४ ॥

सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डीति । त्रिभण्डी त्रिवृत्सशर्करा कामलिनां हिता ।
विरेचनार्थं योगोऽयम् । हिता गवाक्षी सशर्करैव । कार्तिकस्तु सगुडा च शुण्ठीत्यत्र
चकारं भिन्नक्रमं योजयित्वा शुण्ठी च सगुडेति व्याख्याय गवाक्षीमपि सगुडामाह ।
गवाक्षी श्वेतापराजिता गोरक्षकर्कटी वा ॥ १४ ॥

धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः ॥

लेहो निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि* ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

कुम्भाह्वये सिद्धतमं योगमाह—

दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ॥

विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १६ ॥

* ख. पुस्तके—सदावींत्रिफलाव्योषविडङ्गमयसो रजः । मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ।
॥ १ ॥ लेहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफला कटुरोहिणी । प्रालिह्य मधुसर्पिर्भ्यां कामलार्तः सुखी भवेत् ॥ २ ॥
तुल्यां वाऽयोरजःपथ्यां हरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा । चूर्णितं कामली लिह्याद्बुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ३ ॥
इत्यधिकमत्र ।

अक्षो विभीतकः ॥ १६ ॥

पाण्डुरोगक्रियां सर्वां योजयेच्च हलीमके ॥

कामलायां तु या दृष्टा साऽपि कार्या भिषग्वरैः ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

हरिद्राद्यं घृतमाह—

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ॥

सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ १८ ॥

सक्षीरमिति । क्षीरमेवेह चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात् । अत्र माहिषं सर्पिः संयोगम-
हिम्ना नियमितं तेन पाण्डुरोगे घृतान्तरे गव्यमेव सर्पिः पक्तव्यम् । हरिद्राद्यं घृतम्
॥ १८ ॥

मूर्वातिक्तानिशायासकृष्णाचन्दनपर्पटैः ॥

त्रायन्तीवत्सभूनिम्बपटोलाम्बुददारुभिः ॥ १९ ॥

अक्षमात्रैर्घृतं प्रस्थं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणम् ॥

पाण्डुताज्वरविस्फोटशोथाशोरेक्तपित्तजित् ॥ २० ॥

सुगमम् । मूर्वाद्यं घृतम् ॥ १९ ॥ २० ॥

व्योषाद्यं घृतमाह—

व्योषं बिल्वं द्वे रजन्यौ त्रिफला द्विपुनर्नवम् ॥

मुस्तमायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ २१ ॥

वृश्चिकाली च भाङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ॥

सर्वान्प्रशमयत्येतद्विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ २२ ॥

द्विरजनी हरिद्रा दारुहरिद्रा । द्विपुनर्नवं शुक्ललोहितनालभेदेन पुनर्नवाद्वयम् ।
वृश्चिकाली विच्छावती । क्षीरं चतुर्गुणमिह पाकार्थम् । व्योषाद्यं घृतम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

मण्डूरवटकमाह—

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ॥

दार्वात्वज्जाक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ २३ ॥

एषां द्विपलिकान्भागान्शूर्णं कृत्वा पृथक्पृथक् ॥

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसंनिभम् ॥ २४ ॥

मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन् प्रक्षिपेत्ततः ॥

उदुम्बरसमान्कुर्याद्वटकास्तान्यथाग्निं च ॥ २५ ॥

उपयुञ्जीत तत्रेण सात्स्म्यं जीर्णे च भोजयेत् ॥

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ २६ ॥

कुष्ठान्यजरकं शोफमूरुस्तम्भकफामयान् ॥

अशार्सि कामलामेहं प्लीहानं नाशयन्ति च ॥ २७ ॥

दावीत्वग्दारुहरिद्रायास्त्वक् । अस्याश्च त्वगेव श्रेष्ठा । दाव्याश्च त्वच उत्तमा इति
वचनात् । त्वगभावे काष्ठमेव गृह्यते । मांक्षिको धातुर्माक्षिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।
त्र्यूषणादीनां पृथग्द्विपलिकभागेनाष्टाविंशतिः पलानि । मण्डूरं द्विगुणं चूर्णादिति ।
समुदितचूर्णाद्द्विगुणं च मण्डूरचूर्णं षट्पञ्चाशत्पलानि । शुद्धमिति । ध्मापनसप्तधागो-
मूत्रनिर्वापणाम्यां विशुद्धम् । अञ्जनसंनिभमिति । अञ्जनवत्कृष्णवर्णं मसृणं च ।
अञ्जनं कज्जलम् । एवंविधमेव श्रेष्ठगुणं भवति । मूत्रे चाष्टगुण इति । त्र्यूषणादिचूर्ण-
मण्डूरचूर्णापेक्षयाऽष्टगुणे मूत्रे । अष्टगुणं च मूत्रं पलोह्लेखविहितत्वात् । अद्विगुणं सत्त-
द्वाससत्यधिकषट्शतपलं मानम् । अतश्चतुरशीतिः शरावा भवन्ति । चक्रेणाप्युक्तम्—

“निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं ग्राह्यमिष्यते ।

ग्राहयन्त्यष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णतः” इति ॥

अन्ये तु मूत्रमष्टगुणं मण्डूरचूर्णादेवाऽऽहुः । प्रचारस्तु सर्वचूर्णाष्टगुणे(ण)मूत्रेण ।
द्वितीयपृथक्शब्दपाठान्मण्डूरचूर्णमेव पृथङ्मूत्रेण पक्तव्यम् । आसन्नपाके च तस्मिंश्चू-
र्णानां पाको नास्तीतिवचनात्तथा चूर्णबहुत्वाच्च चूर्णप्रक्षेपः । एवं सर्वत्र बहुचूर्णप्रयोगे ।
अत्रार्थे कस्यचिच्छ्लोकः—

“प्रायो न पाकश्चूर्णानां भूरिचूर्णस्य तेन हि ।

आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते” इति ॥

पाकलक्षणं च—रसो गन्धः शुभः पाके वर्तिः स्याद्वाढमर्दनादिति । उदुम्बरसमा-
निति । कर्षसमानान् । पञ्चषण्माषकैः प्रायेण प्रचारः । अजरकमित्यजीर्णम् । मण्डूरव-
टकः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पुनर्नवामण्डूरमाह—

पुनर्नवा त्रिवृच्छुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ॥

विडङ्गं देवकाष्ठं च चित्रकं पुष्कराह्वयम् ॥ २८ ॥

हरिद्रे द्वे च त्रिफला दन्ती च चविका तथा ॥

कुटजस्य फलं तिक्ता पिप्पलीमूलमुस्तकम् ॥ २९ ॥

एतानि समभागानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ॥

मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा धारयेत्स्निग्धभाजने ॥

पाण्डुशोथोदरानाहशूलार्शःकृमिगुल्मनुत् ॥ ३० ॥

मण्डूरं लोहकिटानुकारि द्रव्यम् । मूत्रे चाष्टगुण इति । मण्डूरचूर्णापेक्षया व्यव-
हारात् । पुनर्नवामण्डूरः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

मण्डूरवज्रवटकमाह—

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् ॥ ३१ ॥
 विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसंमिताः ॥
 यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः ॥ ३२ ॥
 पक्त्वाऽष्टगुणिते मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् ॥
 ततोऽक्षमात्रान्वटकान्पिबेत्तक्रेण नक्तभुक् ॥ ३३ ॥
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥
 अशीसि ग्रहणीदोषमूरुस्तम्भं हलीमकम् ॥ ३४ ॥
 कुमिप्लीहानमुदरं गलरोगं च नाशयेत् ॥
 मण्डूरवज्रनामाऽयं रोगानीकप्रणाशनः ॥ ३५ ॥

विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसंमिता इति । पञ्चकोलादिभागा विडङ्गमुस्त-
 सहिताः प्रत्येकं त्रिपलिका इत्यर्थः । अत्र मूत्रमष्टगुणं मण्डूरापेक्षया ग्राह्यं प्रचारात् ।
 मण्डूरवज्रवटकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यवगोधूमशाल्यन्नं रसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥
 मुद्गाढकीमसूराद्यैस्तयोर्भोजनमिष्यते ॥ ३६ ॥

तयोरिति पाण्डुकामलयोः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां
 श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टमः
 पाण्डुरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमो रक्तपित्ताधिकारः ।

पाण्डुरोगवद्रक्तपित्तपित्तरक्तकारणत्वाव्यभिचारात्पाण्डुरोगानन्तरं रक्तपित्तम् । आदौ
 बलवतो रक्तपित्तसंग्रहणनिषेधमाह—

नोद्रिक्तमादौ संग्राह्यमश्वतो बलिनस्तु यत् ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मज्वरादिकृत् ॥ १ ॥

नोद्रिक्तमादौ संग्राह्यमिति । उद्रिक्तमत्यर्थप्रवृत्त्युन्मुखमामं नाऽऽदौ स्तम्भनीयम् ।
 अश्वत इत्यनेन संतर्पणोत्थत्वं दर्शयति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ॥
 अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ २ ॥

अतिप्रवृद्धदोषस्येति सुश्रुते पाठः । तत्रैवमापातनिका । संशोधनार्हस्य लङ्घनमपि हितमिति दर्शयितुमाह—अतिप्रवृद्धदोषस्येति । कर्तव्यमपतर्पणमिति । अपतर्पण-
मिह लङ्घनम् । यदाह चरकः—

“मार्गौ दोषानुबन्धं वा निदानं प्रसमीक्ष्य च ।

लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं च प्रयोजयेत्” इति ॥

अस्यायमर्थः । यदूर्ध्वो मार्गः पित्तं कफश्च सामो दोषः स्निग्धोष्णं च निदानं तदा लङ्घनमन्यथा (तर्पणम् ।) तर्पणमितिपदेन हि तर्प्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या यवागूरपि गृह्यते ॥ २ ॥

पथ्यं सतीनयूपेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ॥

पथ्यं सतीनयूपेणेत्यादिना तर्पणविधिरूर्ध्वगे । चरकेऽप्युक्तम्—ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेया पूर्वमधोगम इति । सतीनो वर्तुलो महान्कलायः । चरके तु द्राक्षादिशृतशीतजले-
नापि यत्तर्पणं च दर्शितं तल्लङ्घनेन क्षीणे कफे बद्धौ च दीप्तिं ज्ञेयम् ॥

ऊर्ध्वगे रेचनं पूर्वमधोगे वमनं हितम् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वगं मार्गमहिम्ना कफसंसृष्टम् । अधोगं च वातानुगम् । यदुक्तम्—ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगमिति । तेनोर्ध्वगे कफसंसर्गवाते वमनमेवोचितम् । अधोगे तु वाताशयप्रत्यासन्नदोषहरं विरेचनमेव युक्तमुच्यते रक्तपित्ते प्रतीपमार्गस्यैवेष्टत्वात् । तथाचोक्तम्—प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयत इति । नोद्विक्तमादावित्यादिना संग्रहस्यानौचित्यं दर्शितं तर्हि तत्र किं कुर्यादित्याह—ऊर्ध्वग इत्यादि । संशोधन-
ार्हस्य बलवतो नस्यम् । ऊर्ध्वगे बहुदोषे रेचनं पूर्वं हितम् । एवंविधस्याधोगे वमनं हितमिति ॥ ३ ॥

त्रिवृतात्रिफलाश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥

मोदकः संनिपातोत्थरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ४ ॥

त्रिवृदरुणमूला श्यामा श्याममूला त्रिवृन्नतु श्यामा वृद्धदारुकः श्यामलता वा । चरके श्यामात्रिवृत्कल्पयोगस्य दर्शितत्वात् । अत्र मिलितचूर्णद्विगुणा शर्करा मध्वेक-
द्रव्यसममित्याचक्षते । युक्तं तु मधुशर्करयोर्मिलित्वैव चूर्णाद्द्वैगुण्यमुभयोरपि मोद-
ककर्तृत्वात् ॥ ४ ॥

मुस्तेन्द्रयत्रयष्ट्याहमदनाढ्यं पयोमधु ॥

शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ॥

रक्तातीसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ ६ ॥

शालिपर्ण्यादिना सिद्धेति । शालिपर्ण्यादि स्वल्पपञ्चमूलम् । अतीसारोक्तो महान्स्वल्पो वा शालिपर्ण्यादिः । स्वल्पपञ्चमूलेन तु प्रायः प्रचारः ॥ ६ ॥

क्षणिमांसबलं बालं वृद्धं शोषसमन्वितम् ।

अवम्यमविरेच्यं च स्तम्भनैः समुपाचरेत् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

स्तम्भनयोगानाह—

वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम् ॥

पिबेत्तेन शमं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ८ ॥

वृषपत्राणि पत्रे बद्ध्वा दग्ध्वा च निष्पीडनीयानि । एवं रसः सुग्रहो भवति । समधुशर्करमिति । व्यवहारात्प्रक्षेपो मधुमाषः शर्करामाषः । अयं च योगः सामान्योक्तादूर्ध्वगे विशेषेण प्रयोज्यः ॥ ८ ॥

आटरूषकनिर्गूहे प्रियंगुं मृत्तिकाञ्जने ॥

विनीय लोभ्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ९ ॥

आटरूषको वासकः । मृत्तिका सौराष्ट्री मृत् । तदभावे कृष्णपञ्चकपर्पटी । अञ्जनं रसाञ्जनम् । विनीय प्रक्षिप्य । अत्र शास्त्रयुक्त्या प्रियंग्वादिकल्कक्षौद्रयोर्मिलित्वा कर्षः प्रक्षेपेऽर्हति । तदुक्तम्—मात्रा क्षौद्रवृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवत् । व्यवहारात्प्रक्षेप्यं मिलित्वा प्रियंग्वादिमाषाश्चत्वारः । मधुमाषाश्चत्वारः ॥ ९ ॥

इदानीं वेगवति रक्तपित्ते सिद्धतमं योगमाह—

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियंगुलोघ्राञ्जनाम्भोरुहकेसराणि ॥

पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ १० ॥

वासायाः कषायः । उत्पलादीनां क्षौद्रान्तानां प्रक्षेपः । उत्पलं नीलोत्पलम् । मृत्केदारमृत्तिकेति डल्लुणः । मृन्मृत्तिका सा च सौराष्ट्री ग्राह्या । धूली नूरीति कथ्यते लोकैः । अम्भोरुहकेसरं पद्मकेसरम् । कल्पनामाह—वासाकषायमुत्पलमृदादिचूर्णप्रक्षेपसिताक्षौद्रयुतं पीत्वा नरो रक्तपित्तस्योदीर्णं वेगमाशु जह्याच्छीघ्रं परित्यजेदिति ॥ १० ॥

वासायां विद्यमानायामाशयां जीवितस्य च ॥

रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

तालीसचूर्णयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्वरसः ॥

कफपित्तकासतमकश्वासस्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

आटरूषकमृद्वीकापथ्याकाथः सशर्करः ॥

क्षौद्राढ्यः कसनश्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

समाक्षिकः फल्गुफलोद्भवो वा पीतो रसः शोणितमाशु हन्ति ॥ १४ ॥

फल्गुफलोद्भव इति । फल्गुः काकोदुम्बरिका । अयं च प्रयोगोऽधोगे प्रचरति ॥ १४ ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ॥

गुडुची वासकं लोध्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तं कुष्ठकासज्वरापहम् ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

क्षीरप्रयोगानभिधित्सुः क्षीरस्य विषयं ब्रूते—

कषायैर्विविधैर्योगैर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ १६ ॥

कषायाः कल्कचूर्णादयः । कषायशब्देनेह पञ्चविधकषायकल्पनाया अभीष्टत्वात् ॥ १६ ॥

छागं पयः स्यात्परमं प्रयोगे गवां शृतं पञ्चगुणे जले वा ॥

सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं विदारिगन्धादिगणे शृतं वा ॥ १७ ॥

परमं प्रयोग इति । अभ्यास उत्कृष्टगुणम् । विदारिगन्धादिगणे शृतं वेति ।

विदारिगन्धादिः स्वल्पपञ्चमूलम् । इहापि शर्करामधुप्रक्षेपः ॥ १७ ॥

द्राक्षया पर्णिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा ॥

श्वदंष्ट्रया श्रुतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥ १८ ॥

पर्णिनीभिर्वेति । पर्णिन्यश्चतस्र एव । ताश्च शालिपर्णीं पृश्निपर्णीं मुद्गपर्णीं माषपर्णीं । एवं सर्वत्र बहुवचनान्तनिर्देशे । द्विवचनप्रयोगे त्वाद्ये द्वे ग्राह्ये । द्राक्षादिभिर्द्रव्यगुणपर्यालोचनया यथार्हं पित्ताद्युल्बणे क्षीरसंस्काराः ॥ १८ ॥

पकोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखजूरगोस्तनाः ॥

मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ॥ १९ ॥

खर्जूरस्य फलम् । गोस्तना द्राक्षा । मधुना घ्नन्ति संलीढा इति । मधुनो दैवाद-
प्राप्तावनर्हत्वे वा सर्वत्र शार्करं जलम् । वङ्गसेनस्तु कदल्यादिकुसुमसंभवं वा मधु
ग्राह्यम् ॥ १९ ॥

खदिरस्य प्रियंगूणां कोविदारस्य शाल्मलेः ॥

पुष्पचूर्णं तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ २० ॥

पुष्पचूर्णलेहो व्यस्तः सर्वत्र विभक्त्यन्तस्य निर्देशात् ॥ २० ॥

लिहेत्तथा वास्तुकबीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं तण्डुलजाह्वयं वा ॥

वास्तुकबीजचूर्णं ट(प)कवास्तुकबीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं लिहेत् । तण्डुलजाह्वयं वेति ।
तण्डुलीयं क्षौद्रान्वितं वा लिहेदित्यर्थः । केचिदेवं पठन्ति—सतण्डुलीयं मधुनाऽवलेहये-
त्सितायुतं वास्तुकमूलमेव वा । अयं पाठो यद्यपि टीकाकृद्भिर्न स्वीकृतस्तथाऽपि
वास्तुकबीजचूर्णस्य सक्षौद्रस्यावलेहे सद्यःफलत्वादङ्गीकृतः । लिहेत्तथेत्यादि नार्पत्वाद-
स्माभिर्नाभ्युपगम्यते ॥

लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेकमेवं सिताक्षौद्रयुतां तुगाख्याम् ॥ २१ ॥

लाजा भृष्टधान्यानि । अञ्जनं सौवीराञ्जनं स्रोतोञ्जनं वा । एकं प्रधानम् । एवं
क्षौद्रेणेत्यर्थः । लाजाञ्जनचूर्णमित्यत्र कालाञ्जनचूर्णमिति केचित्पठन्ति । तत्र कालाञ्जनं
सौवीराञ्जनम् । सिताक्षौद्रयुतामित्यादि । तुगाख्यां वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यम् ।
अन्ये वंशरोचनामाहुः । तां च शर्कराक्षौद्रयुतां लिह्यात् ॥ २१ ॥

वासकस्वरसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ॥

कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ २२ ॥

द्रवेण यावता चूर्णमेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् ॥

तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अभया मधुना युक्ता पाचनी दीपनी मता ॥

श्लेष्माणं रक्तपित्तं च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

लोहगन्धिनि निश्वास उद्गारे धूमगन्धिनि ॥

पृथ्वीकां शाणमात्रां च खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ २५ ॥

पृथ्वीकां शाणमात्रामिति । पृथ्वीका कृष्णजीरकं न तु सूक्ष्मैला टीकाकृद्भिर्व्या-
ख्यातत्वात् । शाणो माषचतुष्टयम् ॥ २५ ॥

एलादिगुटिकामाह—

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ॥
 सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २६ ॥
 संचूर्ण्य मधुसंयुक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ॥
 अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तां दिने दिने ॥ २७ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिकां छर्दिं मूर्छां मदं भ्रमम् ॥
 रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २८ ॥
 शोषं प्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ॥
 गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २९ ॥

अर्धाक्षा इति प्रत्येकं कर्षार्धमानाः । एलाद्राक्षादिमोदकः ॥२६॥२७॥२८॥२९॥

नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ॥
 सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ॥
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चेशुरसं हिमं वा ॥ ३१ ॥

नासास्रुतशोणितदुष्टदोषनिस्त्रावार्थं वाग्भटादेलादिगुटिका—

“त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सितम् ।
 द्राक्षां मधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ॥
 कासश्वासारुचिच्छर्दिर्मूर्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥
 क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान् ॥
 रक्तनिष्ठीवनं पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि” ॥

त्रिजातं त्वक्पत्रैलम् । अर्धकर्षांशं प्रत्येकं द्रव्यं शाणद्वयप्रमाणम् । पिप्पल्यर्धप-
 लम् । सिता शर्करा । द्राक्षा गोस्तनी । मधूकं मधूकपुष्पम् । खर्जूरम् । एतानि
 चत्वारि द्रव्याणि पलप्रमाणानि प्रत्येकम् । ततः समस्तं श्लक्ष्णचूर्णितम् । मधुना
 माक्षिकेण गुटिकाः कृतास्ता वृष्या भवन्ति पित्तशोणितं रक्तपित्तं घ्नन्ति कासादींश्च ।
 आढ्यमारुतं वातशोणितम् । इत्येलादिवाष्पचन्द्रनन्दनविरचितं द्वित्रिदिनमुपेक्षते । जलं
 सशर्करं तस्य । पयः सशर्करम् । द्राक्षारसः केवलः । क्षीरघृतं क्षीराद्भुत्थितं घृतम् ।
 केचिन्नासिकयेत्यत्र नस्तकयोरिति पठन्ति ।

अथ डल्लणव्याख्या—घ्राणगेऽपरमपि नस्ययोगमाह—द्राक्षारसमिति । द्राक्षारसं सशर्करं नासिकया पिबेत् । क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्धृतं तद्वा सशर्करं नासिकया पिबेत् । इक्षुरसं हिमं वा तथैव पिबेत् । इत्थं त्रयो योगाः कल्पनीयाः । तथा च तन्त्रान्तरम्—

“द्राक्षारसस्य नस्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषः सपदि ।

इक्षो रसस्य नस्यं सशर्करं रक्तमु(नु)द्भवति” इति ॥ ३१ ॥

नस्यं दाडिमपुष्पोत्थो रसो दूर्वाभवोऽथवा ॥

आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्तुतरक्तजित्* ॥

मेदूगेऽतिप्रवृत्ते तु बस्तिरुत्तरसंज्ञितः ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥

सच्छागदुग्धश्च सशर्करश्च रसो हितो दाडिमपुष्पजश्च ॥ ३३ ॥

दाडिमपुष्पस्वरस एव च्छागदुग्धशर्करे प्रक्षिप्य नस्यम् ॥ ३३ ॥

शृतं क्षीरं पिबेद्वाऽपि पञ्चमूल्या तृणाह्वया ॥

पञ्चमूल्या तृणाह्वयेति । तृणपञ्चमूल्या । तृणपञ्चमूली सुश्रुतस्य कुशकाशशरेक्षु-
दर्भा इति । अत्र दर्भ उलूअ(?) । चरकस्य तु—शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव
चेति । द्वितयमपीह प्रशस्तम् ॥

दूर्वाद्यं घृतमाह—

दूर्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठा सैलवालुका ॥ ३४ ॥

सितासितमुशीरं च मुस्तचन्दनपद्मकैः ॥

विपचेत्कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना ॥ ३५ ॥

तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ॥ ३६ ॥

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥

चक्षुःस्त्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ॥ ३७ ॥

मेदूपायुप्रवृत्ते च बस्तिकर्मसु तद्धितम् ॥

रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सितं श्वेतचन्दनमिति कचिद्वृन्दटिप्पण्यां दृश्यते । बहुवारवृक्षत्वग्रसाञ्जनं चेति

* ख. पुस्तके—वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रव्यैरेभिः प्रयोजयेत् ॥ प्रियंगुमृत्तिकालोघ्रमञ्जनं चेति
चूर्णयेत् ॥ १ ॥ एतच्चूर्णं पाययेत्तद्रसैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥ नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेद्राच्च निर्गतम् ॥
॥ २ ॥ रक्तपित्तं स्रवद्वान्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं गच्छति वेगितम् ॥ ३ ॥
तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ इत्यधिकमत्र ।

चक्रः । श्वेतचन्दनेन प्रचारः । तण्डुलोदकमजाक्षीरं च प्रत्येकं चतुर्गुणं दत्त्वा चैवेति चकारात् । दूर्वाद्यं घृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वासाद्यं घृतमाह—

वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः॥

प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तु सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ३९ ॥

शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ॥

कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥ ४० ॥

वासां सशाखां सपलाशमूलामित्यनेन वासायाः सर्वाङ्गोपयोगार्हत्वं दर्शयति । अस्याश्चाऽऽर्द्राया अप्यद्विगुणाया एव काथविधिः ।

यदुक्तम्—“वासाकुटजकूष्माण्डशतमूलसहामृताः ॥

नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा न ताः” इति ॥

वासापुष्पकल्कश्च कल्कबाहुल्याच्चतुष्पलः । प्रस्थमाने घृते । मानविशेषानिर्देशेऽपि घृतस्येह प्रस्थ एव पक्तव्यः स्नेहपाकस्य प्रायेण प्रस्थश्रुतेः । आढकादिश्रुतिस्तु कचिदेव ।

यत्पुनः—“स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित् ॥

स्नेहस्य कुडवं तत्र पचेत्कल्कपलेन तु” ॥

इति परिभाषया स्नेहकुडवपाकाभिधानं तत्रस्यविषयं ज्ञेयम् । सक्षौद्रमिति । क्षौद्रं पादिकं ज्ञेयं तच्च सिद्धे शीते घृते प्रक्षेप्यम् । वासाद्यं घृतम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

शतावरीदाडिमतिचिडीककाकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ॥

पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य घृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणं च ॥

कासज्वरानाहविवन्धशूलं तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्ति ॥ ४१ ॥

सुगमम् । शतावरीघृतम् ॥ ४१ ॥

शतावरीघृतमाह—

शतावर्यास्तु मूलानां रसप्रस्थद्वयं मतम् ॥ ४२ ॥

तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च ॥ ४३ ॥

काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुकं तथा ॥

मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ॥ ४४ ॥

शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्रावयेद्भिषक् ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ॥ ४५ ॥

क्षीणशुक्रे च दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
 अंसदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ॥ ४६ ॥
 योनिशूलं च दाहं च मूत्रकृच्छ्रं च पैत्तिकम् ।
 एतान्नोगान्निहन्त्याशु च्छन्नाभ्रमिव मारुतः ॥ ४७ ॥
 शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
 शतावरीघृते चास्मिन्शर्करामधु पादिकम् ॥
 मध्वेव पादिकं देयं वासासर्पिषि संमतम् ॥ ४८ ॥

शर्करामधुसंयुक्तमिति । सिद्धे घृते शीते मधुशर्करयोर्मिलित्वा पादिकयोः प्रक्षेपः ।
 चक्रेणाप्युक्तम्—“स्नेहपादः स्मृतः कल्कः कल्कवन्मधुशर्करे ।

इतिवाक्यबलात्स्नेहे प्रक्षेप्यं पादिकं भवेत्” इति ।

शतावरीघृतम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

खण्डकूष्माण्डमाह—

कुष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् ॥ ४९ ॥
 पचेत्तदा घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे ॥
 यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ॥ ५० ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च ॥
 त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकम् ॥ ५१ ॥
 न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या संघट्टयेत्तदा ॥
 लेहीभूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं घृतार्धकम् ॥ ५२ ॥
 तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥
 कासश्वासतमश्छर्दिदृष्ट्वाज्वरनिपीडितः ॥ ५३ ॥
 वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसादनम् ॥
 उरःसंधानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम् ॥ ५४ ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम्* ॥
 खण्डकामलकीन्यायाद्रसप्रस्थद्वयोक्तितः ॥ ५५ ॥
 खण्डकूष्माण्डके पात्रं स्विन्नकूष्माण्डकद्रवात् ।
 अन्यत्र खण्डकूष्माण्डात्संमतः सकलो रसः ॥
 युक्तसर्पिषि कूष्माण्डे पाको गन्धेन मुद्रया ॥ ५६ ॥

*ख पुस्तके—वृद्धं पुरातनं वाऽपि कूष्माण्डं कठिनं दृढम् । त्वक्सिराभ्यां विनिर्मुक्तं मेदो-
 बीजैर्विवर्जितम् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

१ क. घ. °यं घृते वासादिके पुनः । २ ड. °पाकः स्मृ° । ३ क. घ. °तप्ते घृ° । ४ क. घ.
 °येत्पुनः । तत्पक्वं स्थापयेद्भाण्डे द° । ५ घ. °स्वर्धन° । ६ ड. कंसः ।

निष्कुलीकृतमिति । निस्त्वगास्थिकृतं कूष्माण्डं शलाकया कृतच्छिद्रं किञ्चिज्जलं दत्त्वेत्स्वेद्य क्षौमे निवेश्य पीडयेत् । आतपे मनाक्संशोष्य पिष्ट्वा च पलशतं गृहीत्वा विषक्तव्यमिति कर्ममार्गः । पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले इति । कणाशुण्ठयोः प्रत्येकं पलद्वयम् । जीरकस्य च द्वे पले । तन्त्रान्तरसंमतं चैतत् । तद्यथा—
द्विपलांशैः कणाशुण्ठीजीरकैरवचूर्णितैरिति । वैद्यप्रसारकेऽप्येतादृशमेव विवृतम् । व्यवहारोऽपीत्यमेव । चक्रस्तु पारणसंबन्धादर्धपलत्वमाह । त्वगादीनां पलार्धं प्रत्येकम् । घृतार्धकमिति प्रस्थार्धमानम् । पाकलक्षणं तस्य—‘युक्तसर्पिषि कूष्माण्डे पाको गन्धेन मुद्रया’ इति । चक्रेणाप्युक्तम्—अत्रापि मुद्रया पाको निस्त्वचं निष्कुलीकृतमिति । खण्डकामलकीन्यायाद्रसप्रस्थद्वयोक्तित इति । खण्डामलक्यामामलकरसप्रस्थः कूष्माण्डकरसप्रस्थश्च कूष्माण्डतुलार्धे दर्शितः । तेनेह शतपले द्वैगुण्येन कूष्माण्डरसस्य पात्रं देयम् । अन्यत्र खण्डकूष्माण्डात्संमतः सकलो रसः । तन्त्रान्तरे कूष्माण्डपलशताद्यावानरसः पीडनेन संभवति तावता पाक उक्तः । तेनेहापि तथैवाऽऽकृतम् । प्रचारश्चेत्थमेव । अत्र तन्त्रान्तरम्—

“वृद्धं पुरातनं चापि कूष्माण्डं कठिनं दृढम् ।
त्वक्साराभ्यां विनिर्मुक्तमन्तर्बीजैर्विवर्जितम् ।
स्विन्नं सुपिष्टं दृपदि वस्त्रेण च प्रपीडितम् ।
विशुष्कमातपे किञ्चिद्वाह्यं तत्तुलया धृतम् ।
उदुम्बरे कटाहे च पचेत्प्रस्थेन सर्पिषः ।
कृत्वा क्षौद्रनिभं तस्मिन्क्षिपेत्खण्डशतं भिषक् ।
कूष्माण्डपीडनात्तोयं यत्तेन विपचेत्पुनः ॥
सुशीतपाके निष्पन्ने सर्पिषाऽर्धं क्षिपेन्मधु ॥
कणापलद्वयं चापि जीरकं च सनागरम् ।
त्रिसुगन्धि सधान्याकं मरिचं शुक्तिमानिकम्” इत्यादि ।

खण्डकूष्माण्डकः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वासाखण्डकूष्माण्डमाह—

पञ्चाशच्च पलं स्विन्नकूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ ५७ ॥
पक्वं पलशतं खण्डं वासाकाथादके पचेत् ॥
शुभाधात्रीघनाभाङ्गीत्रिसुगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ॥ ५८ ॥
ऐलेयविश्वधान्याकमरिचैश्च पलांशकैः ॥
पिप्पलीकुडवं चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥

कासं श्वासं क्षयं हिकां रक्तपित्तं हलीमकम् ॥
हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ६० ॥

पञ्चाशच्च पलं स्विन्नकूष्माण्डादिति । पूर्ववत्स्विन्नसंस्कृतकूष्माण्डात्पञ्चाशत्पलं
न चात्र खण्डकूष्माण्डकवत्कूष्माण्डकस्य रसो ग्राह्यः । पाकार्थं वासाकाथस्योपात्त-
त्वात् । शुभा वंशरोचना । ऐलेयमेलवालुकम् । मधुमानीमिति । मधुनोऽष्टौ पलानि ।
मानिकाऽष्टौ पलान्येव, इत्यवधारणात् । अष्टावेव पलानि न तु कुडवद्वयकल्पनायोग्य-
तया द्वैगुण्यम् । वासाखण्डकूष्माण्डः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

वासाखण्डमाह—

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ॥
तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ ६१ ॥
चूर्णानामभयानां तु खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ॥
द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ ६२ ॥
कुडवं पलमानं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥
क्षिप्त्वा विलोडितं खादेद्रक्तपित्ती यथाबलम् ॥ ६३ ॥
कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च निपीडितः ॥ ६४ ॥

पाचयेदाढकं भिषक् । चूर्णानामभयानामिति । अभयाचूर्णाढकमेव पचेत् ।
तथैव निर्देशात् । तेनेह चूर्णानां पाको नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते । पलमानं च
चातुर्जातमिति । चातुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेसरम् ।

तदुक्तम्—“चातुर्जातं समाख्यातं त्वगेलापत्रकेसरैः ।

तदेव पुनराख्यातं त्रिसुगन्धमकेसरम्” इति ।

तच्च प्रत्येकं पलिकम् । वासाखण्डः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

खण्डखाद्यलोहमाह—

शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका बला ॥ ६५ ॥
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥
भाङ्गी पुष्करमूलं च पृथक्पञ्च पलानि च ॥ ६६ ॥
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥
दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य च ॥ ६७ ॥
पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ॥ ६८ ॥

पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ॥
 प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ॥ ६९ ॥
 शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं मतम् ॥
 त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेसरम् ॥ ७० ॥
 चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धभाण्डे निवासयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ॥ ७१ ॥
 गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसं पयः ॥
 गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धमांसादि बृंहणम् ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
 वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ॥ ७३ ॥
 श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
 आनाहं^१ मूत्रसंस्त्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ॥ ७४ ॥
 चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥
 आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्धनम् ॥ ७५ ॥
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकरः शशः ॥ ७६ ॥
 कुलिङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ॥
 नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ॥ ७७ ॥
 शुष्कमूलकजीवाख्यं पटोलं बृहतीफलम् ॥
 फलं वार्ताकपक्काम्रं खर्जूरं स्वादुदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसंभवम् ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डखाद्यं प्रकुर्वता* ॥ ७९ ॥

* ख. पुस्तके—पत्रत्वगेनानतचन्दनानां श्यामासशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ॥ सधात्रिवांशीद्विगुणोत्तराणां चूर्णं सिताक्षौद्रसमन्वितानाम् ॥ १ ॥ खादेज्ज्वरे लोहितपित्तसर्वे कासक्षये शोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ रक्ते-पित्तीनिष्ठीवति(?) शीतलेजे दाहे सद्यःस्मृतिविभ्रमे च ॥ २ ॥ एतद्वितं मूर्ध्नि गते च वाते श्वासे सहि-क्कासहृदामये च ॥ मनोभितापे च ततोऽङ्गतापे योन्यामये सप्रदरेऽतिवेगे ॥ ३ ॥ रक्तेऽतिमात्रं पतिते मुखे च गुदेऽथ नासामुखमेद्वयोनौ ॥ प्रोक्तं रक्तपित्तविनिग्रहार्थं चूर्णं विशिष्टेन महागदघ्नम् ॥ ४ ॥ पत्रकाद्यं चूर्णम् ॥ चन्दनं नलदं रोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् ॥ नागपुष्पं तथा बिल्वं भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ५ ॥ द्विविरं चैव पाठां च कुटजस्य फलं त्वचम् । शृङ्गवेरं चातिविषं धातकीसरसाञ्जनम् ॥ ६ ॥ आप्रास्थि जन्तुसारश्च तथा मोचरसो भवेत् ॥ तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षौद्रेण सह संयुतम् ॥ ७ ॥ हितं लोहितपित्तानामर्शःसु लोहितेषु च ॥ मूर्च्छातमोपसृष्टानां ज्वरार्तानां च दापयेत् ॥ ८ ॥ चलतां चाऽऽ-मगर्भाणां स्तम्भनं परमुच्यते ॥ अश्विभ्यां विहितं पूर्वं रक्तपित्तविनाशनम् ॥ ९ ॥ चन्दनादिचूर्णम् । इत्यधिकमत्र ।

वृषो वासा । मुण्डितिका मुण्डनी । गायत्री खदिरः । त्रिफलायास्त्वच इति ।
 निरस्थित्रिफला । दिव्यौषधिर्मनःशिला कशीमूलं च । माक्षिकेणेति । सुवर्णमाक्षिकेण ।
 मनःशिलासुवर्णमाक्षिकाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा वा प्रलिप्य दग्ध्वा च लोहं मारणीयम् ।
 लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेण्यत इति चक्रः । रुक्मलोहस्येति । तीक्ष्णलोहस्य ।
 वज्रपाण्ड्यादिलोहमपीह प्रशस्यम् । खण्डतुल्यमिति । रक्तपित्ते मृदुद्रव्यस्य हित-
 त्वात् । परेण घृतेन समं संवन्धाद्घृतवत्खण्डं षोडशपलं ज्ञेयम् । अन्यस्त्वाह—
 अनन्तरगतविधिपरित्यागे प्रमाणाभावाल्लोहे तुल्यं खण्डं द्वादशपलमिति । एवं प्रचारः
 प्रायेण । शुभा वंशरोचना । अश्मजतु शिलाजतु । त्वचं गुडत्वक् । पलं मतमिति ।
 शुभादीनां प्रत्येकं पलम् । त्रिफलादीनां प्रत्येकं द्विकर्षः । विडालपदकं कर्षः ।
 प्रचारस्तु पुनरितरलोहवदिहापि भक्षणे मानक्रमः । गव्यक्षीरानुपानं च चतुःषष्टिगुणं
 लोहान्तरे तथा दर्शनात् । उक्तं हि—अनुपानं चतुःषष्टिगुणं प्राहुः सदा बुधा इति ।
 ककारपूर्वकमिति । विहितक्रकरकुलिङ्गकादीन्विहाय यदन्यत्ककारपूर्वकं कपोतकाल-
 चटकादि तत्परित्याज्यम् । जीवाख्यं जीवशाकं स्वल्पमारिषाकारः । खण्डखाद्यलोहः
 ॥ ६९ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ॥

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणहितं च यत् ॥ ८० ॥

सुगमम् ॥ ८० ॥

शालिषष्टिकगोधूमचणमुद्रमसूरिकाः ॥

श्यामाकाश्च प्रियंग्वश्च भोजनं रक्तपित्तिनः ॥ ८१ ॥

सुगमम् ॥ ८१ ॥

पटोलनिम्बवेत्राग्रतण्डुलीयादयो हिताः ॥

सुगमम् ।

पारावतकपोताद्याः शशैणहरिणास्तथा ॥ ८२ ॥

सुगमम् ॥ ८२ ॥

वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रव्यैरेभिः प्रयोजयेत् ॥

प्रियंगुमृत्तिकालोध्रमञ्जनं चेति चूर्णयेत् ॥ ८३ ॥

एतच्चूर्णं पाययेत्तद्रसैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥

नासिकामुखपायुभ्यो यानि मेढ्राच्च वेगितम् ॥ ८४ ॥

रक्तपित्तं स्रवद्वन्ति सिद्ध एष प्रयोगराद् ॥

यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं तिष्ठति वेगितम् ॥

तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ८५ ॥

सुगमम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

सामान्योदितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ॥

प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो वातादिजे गदे ॥ ८६ ॥

वातादिजे गद इति । सामान्योक्तोऽपि योगो रक्तपित्तादौ गदे वाताद्युद्रेके
सति विशेष एव योज्यत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां नवमो

रक्तपित्ताधिकारः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमो राजयक्ष्माधिकारः ।

यक्ष्मरूपेषु पित्ताद्रक्तस्य चाऽऽगम इत्यभिधानाद्रक्तपित्तानन्तरं यक्ष्मा ।

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ॥

मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः ॥ १ ॥

“न शालिधृतगोधूमदधिदुग्धसमं भवेत् ।

किञ्चिदाजन्मसात्म्यत्वाद्द्रव्यं संतर्पणे हितम्” इति ॥ १ ॥

षडङ्गयूषमाह—

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥

संदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ २ ॥

तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ॥

पादस्थं संस्कृतं चाऽऽज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥ ३ ॥

यवकुलत्थावन्यद्रव्यापेक्षया प्रचुरौ देयौ । पिप्पली शुण्ठी च तावती देया यावतीभ्यां
कटुत्वमात्रं स्यात् । एवमम्लत्वार्थं दाडिमामलकयोर्दानम् । एतच्च सर्वं सर्वद्विगुणमांसेन
सहैकीकृत्याष्टगुणे जले कथनीयम् । तत्र पादस्थं धृतेन संस्कृतं ग्राह्यमिति वृन्दसंमतम् ।
चक्रमते तु षडङ्गपानीयन्यायेन द्रव्यं जलं च गृहीत्वाऽर्धशृतं कार्यम् । तेन सह सूदशा-
स्त्रोक्तपरिभाषया परिमितमुपिष्टमांसं पक्त्वा यूषः साध्यः । यदाह चरकः—

“द्रव्याम्बुमानं पेयावत्सूदशाखवशादिह ।

पलानि द्वादश प्रस्थे वनेऽथ तनुके च षट् ।

मांसस्य वटकं कुर्यात्पलमच्छतरे रसे” इति ।

एवं सर्वत्र रसविधौ विधाद्वयी बोद्धव्या । वृन्दमते तनुप्रचारः । पीनसादय
इति । प्रतिश्यायादयः । चरके हि—

“प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।

पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु” इत्यादि ।

ग्रन्थान्तरेऽप्ययं पठितः—तेनैत एव षड्विकारा इहाभिमतः । षडङ्गयूषः ॥२॥३॥

धान्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ॥

पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ ४ ॥

योगो वातकफोत्तरे । त्रयोदशाङ्गः ॥ ४ ॥

अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः ॥

पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ ५ ॥

अश्वगन्धेत्यादिकाथः । असमासनिर्देशादिह पुष्करातिविषे प्रक्षेपः । अभीरुः
शतावरी । सप्तदशाङ्गः ॥ ५ ॥

दशमूलीबलारास्त्रापुष्करैः सुरदारुभिः ॥

नागरैः कथितं पेयं क्षयकासादिशान्तये ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

ककुभत्वङ्नागबलावानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ॥

पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ७ ॥

ककुभोऽर्जुनः । नागबला गोरक्षतण्डुला । अस्याश्च मूलमिह । वानरी शूकशिम्बा ।
चूर्णमिदं सर्वं शर्करां च दुग्धे प्रक्षिप्य क्षीररसवदुत्कारिका साध्या । घृतमिदं भर्जना-
र्थम् । मधु शीते देयम् ॥ ७ ॥

मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृतामयाः ॥

घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ ८ ॥

ताप्यं सुवर्णमाक्षिकम् । अश्मजतु शिलाजतु । लोहमगुरु । लेहोऽयं मधुना ।
सप्तामृतलेहः ॥ ८ ॥

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ॥

मधुसर्पिर्युतो वाऽश्वगन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी ॥

क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये वाऽऽज्यमाक्षिके ॥ १० ॥

अतुल्ये वाऽऽज्यमाक्षिके इत्यत्रापि लिहन्क्षीराशी लभते पुष्टिमिति संबध्यते ॥ १० ॥

सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीबहुलात्वचः ॥ ११ ॥
 अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥
 चूर्णितं प्राशयेद्वाऽपि श्वासकासकफातुरम् ॥ १२ ॥
 पार्श्वशूलिनमल्पाग्निं सुप्तजिह्वमरोचिनम् ॥
 हस्तपादांसदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ १३ ॥

सितोपला सितशर्करा । तुगाक्षीरी वंशरोचना । तदभावे तद्गुणा तवक्षीरी । एवं सर्वत्र । बहुला, एला । त्वक्, गुडत्वक् । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिति । अन्त्यायास्त्वच एको भागः । एलाया द्वौ । पिप्पल्याश्चत्वारः । तुगाक्षीर्या अष्टौ । सितोपलायाः षोडश । ऊर्ध्वमित्यनेन चेहातीतमुच्यते विवक्षावशात् । अत ऊर्ध्वमित्यादावूर्ध्वमित्यनेन नानामतमुच्यते । प्राशयेद्वेत्यनेन मधुघृतभक्षणं दर्शयति । हस्तपादांसदाहेष्वित्यादि-फलश्रुतिं चरके भाविवासाघृतशतावरीघृताभ्यां सह योजयति । इति जेज्जटः । सितोपलादेरेवेयं फलश्रुतिरितीशानः । सितोपलादिलेहः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

दशमूलीशृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ॥
 तत्कणामधुसंयुक्तं घृतं स्वरविशोधनम् ॥ १४ ॥
 शिरांसपार्श्वशूलघ्नं श्वासकासज्वरापहम् ॥
 सिद्धं जगति विख्यातं शोषिणां परमौषधम् ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

शतपुष्पां नतं कुष्ठं मधुकं देवदारु च ॥
 पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्ठपार्श्वीसरुक्षु च ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसपरिभावितं बहून्वारान् ॥
 घृतमधुसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ १७ ॥

बहून्वारानिति । अन्यतो दर्शनात्सप्तवारान्भावयेत् ॥ १७ ॥

एलामन्थमाह—

एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्रिनिम्बासनशालसारान् ॥
 विडङ्गभल्लातकचित्रकांश्च कटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजांश्च ॥ १८ ॥
 पक्त्वा जले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिन्सुसिद्धे त्ववतारिते च ॥
 त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपलाया दद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षट् च ॥ १९ ॥
 प्रस्थे घृतस्य द्विगुणं च दद्यात्सौद्रं ततो मन्थहतं विदध्यात् ॥
 पलं पलं प्रातरतो लिहेच्च पश्चात्पिबेत्क्षीरमतन्द्रितश्च ॥ २० ॥

एतद्धि मेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यतमं तथैव ॥
 यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति नूनं पाण्ड्वामयं चापि भगंदरं च ॥२१॥
 श्वासं च हन्ति स्वरभेदकासहृत्प्लीहगुल्मग्रहणीगदांश्च ॥
 न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनं चैतदुपास्यमानम् ॥ २२ ॥

एलादिकान्सुराष्ट्रजातान्कषायकल्पेन विपाच्य तेन काथेन सर्पिर्विपचेदिति संबन्धः ।
 पक्त्वा जले तेन पचेत्तु सर्पिरित्यभिधानात् । काथेनैव केवलेन चतुर्गुणेन साध्यम् ।
 तस्मिन्वृते सिद्धे पूते शर्करायास्त्रिंशत्पलानि दद्यात् । तुगाक्षीर्याश्च षट् पलानि । द्विगुणं
 च दद्यात्क्षौद्रमिति । घृतप्रस्थापेक्षया द्विगुणं द्विप्रस्थप्रमितं क्षौद्रं मधु दद्यात् । अजमोदा
 यवानी । अक्षं विभीतकम् । गायत्री खदिरः । अरिष्टो निम्बः । असनः पीतशालो बीजक
 इति यावत् । शालः शङ्कुः । सारशब्दः खदिरादिभिः संबध्यते । उग्रा वचा । अम्भोदो
 मुस्तम् । सुराष्ट्रजा सौराष्ट्री मृत्तिका तुवरमृत्तिका । तुगाक्षीरी वंशरोचना । अन्ये
 वंशरोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यमाहुः । मन्थहतमिति । मन्थो मन्थानदण्डस्तेन विलो-
 डितम् । अतोऽस्माद्रसायनात् । अतन्द्रितोऽनलसः । मेध्यं मेधाजनकम् । अत्र
 रसायने । एलामन्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सर्पिर्गुडमाह—

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ॥
 पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शृङ्गा मुष्ट्यंशका अपि ॥ २३ ॥
 एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशके ॥
 जीवनीयैः पचेत्कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ २४ ॥
 सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशतं क्षिपेत् ॥
 गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥ २५ ॥
 समाक्षिकं कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्छितम् ॥
 स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥ २६ ॥
 ताञ्जग्ध्वा पालिकान्क्षीरं मद्यं चानु पिबेत्कफे ॥
 शोषे कासे क्षतक्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ २७ ॥
 रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसः क्षते ॥
 हिताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥
 द्रोणे वारिगुडे चास्मिन्नथ षोडशिकं जलम् ॥ २८ ॥

विदारी विदारीकन्दः । पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणामिति । क्षीरिवृक्षाः पञ्च वटोदु-
 म्बरपर्कटीपिप्पलगर्दभाण्डाः । शृङ्गा अविकसितपत्रमुकुलाः । मुष्ट्यंशकाः प्रत्येकम् ।
 मुष्टिः पलम् । एवं बलादीनां त्रयोदश पलानि । एष्वष्टगुणजलेन जलशरावास्त्रयोदश ।

पादशेषः शरावत्रयं पादः १ । कषायद्वैगुण्येन क्षीरशरावाः षट् पादद्वयम् । पलकषायसमांशत्वेन विदारीरसशरावत्रयं पादः १ छागमांसरसशरावाः ३ पादः १ एवं घृतम् । समद्रवेण पाक इतीशानः ।

“द्रव्यमापोथितं काथ्यं दत्त्वा षोडशकं जलम् ।

पादशिष्टः कषायः स्यादेष काथविधिः स्मृतः”

इति कृष्णात्रेयपरिभाषया षोडशगुणेन जलेन जलशरावाः २६ शेषशरावाः ६ पादौ २ क्षीरशरावाः १३ विदारीरसशरावाः ६ पादौ २ मांसरसशरावाः ६ पादौ २ एवं घृतात् (?) द्विगुणं (?) द्रवमिति मुनिदासः । जातूकर्णसंवादात्रयोदशपल एव काथ्ये जलद्रोणं दत्त्वा षोडश शरावाः पादशेषाः । ततो द्विगुणं क्षीरम् । विदारीमांसरसौ मिलित्वा काथसमौ । एवं चतुर्गुणद्रवेण पाक इति चक्रजिनदासौ । अत्र जातूकर्णः—

“वृश्चीरपञ्चमूलं बलां विदारीं वटादिशृङ्गांश्च ।

निष्काथ्य च्छागदुग्धे छागविदारीरसे च समे ॥

जीवनीयगणकरकैः पक्त्वा घृताढकम्” इत्यादि ।

इह काथ्यद्रव्यमनियतमानमिति विशेषः । काथस्तु स्नेहसम एव ज्ञेयः । केचिद्घृतापेक्षया क्षीरद्वैगुण्यादिकमाहुः । तन्नान्तरे तु क्षीरद्वयं गव्याजभेदात्पञ्चगुणं द्रवं च दर्शितम् । तद्यथा—पुनर्नवां बलां विश्वां पञ्चमूलीमित्यारभ्य—

“पलांशकाञ्जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ।

पात्रांशे छागगोक्षरिविदार्याजरसैः पृथक्” इत्यादि ॥

प्रचारस्तु प्रथमव्याख्यायाः कापि । खजमूर्छितमिति । खजो मन्थानदण्डः पञ्चाङ्गुलो वा हस्तः । भूर्जपत्रवेष्टनं चेह शक्त्युत्कर्षार्थम् । सर्पिर्गुडः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

च्यवनप्राशमाह—

विल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्यः पाटली बला ॥ २९ ॥

पर्णश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयम् ॥

शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरुः ॥ ३० ॥

अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी ॥

मुस्ता पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दनम् ॥ ३१ ॥

विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥

एषां पलोन्मितान्भागाञ्जशतान्यामलकस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्च दद्यात्तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 ज्ञात्वा गतरसं द्रव्यं रसं गृहीतं गालितम् ॥ ३३ ॥
 तच्चाऽऽमलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥
 पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ॥ ३४ ॥
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥
 षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलं तथा ॥
 पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेसरात् ॥ ३६ ॥
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायने ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ॥ ३७ ॥
 क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥
 स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ॥ ३८ ॥
 पिपासां मूत्रशुक्रस्थान्दोषांश्चैवापकर्षति ॥
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ॥
 च्यवनोऽस्य प्रयोगाच्च सुवृद्धोऽभूत्पुनर्युवा ॥ ३९ ॥
 मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुष्प्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ॥
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमाग्निदीप्तिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ४० ॥
 रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ॥
 जराकृतं रूपमपास्य पूर्वं विभर्ति रूपं नवयौवनानाम् ॥ ४१ ॥
 केचिदिच्छन्ति मत्स्यण्ड्याः स्थाने तु सितशर्कराम् ॥
 मृदुकल्कसमः पाको भृष्टधात्र्याः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥
 तामलकी भूम्यामलकी । जीवन्ती स्वनामख्याता वणिग्द्रव्यम् । उत्पलं नीलोत्पलं
 तु कुष्ठं टीकाकारैरव्याख्यातत्वात् । काकनासा काउ आटोटिका यंगलताफलम् ।
 जटस्तु काकनासा वासाफलवदिति । शतान्यामलकस्य च । पञ्चेति । आमलकफलगुड-
 णां पञ्च शतानि । एतानि च कर्पटे पोटली बद्ध्वा काथ्यानि । तेन तानि सुग्रहाणि
 । ज्ञात्वा गतरसमिति । गतरसत्वं द्रव्याणां चतुर्भागावशेषेण काथेन किञ्चित्सु-
 ते वाग्भटे च पादावशेषरस इत्युक्तम् । निष्कुलमिति । शिरास्थिरहितम् । तच्च
 मादिघर्षेण कार्यम् । पलद्वादशक इति । मिलित्वा । समानमानयोस्तैलघृतयोरिह
 रोधो न शङ्कनीयः । केवलयोस्तयोरुपयोगे विरोधदर्शनात् । मत्स्यण्डिका शर्करा ।
 विगुप्तेऽपि शर्करा चोक्ता । चक्रपाणिरप्याह—

“सिता मत्स्यण्ड्यलाभेऽत्र धात्र्याश्च मृदु भर्जनम् ॥
 चतुर्भागे जले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत्” इति ॥

मत्स्यण्ड्यभावे खण्डेनापि प्रचारो दृश्यते । पलमेकं मिलित्वा चातुर्जातकपलमेकम् ।
च्यवनो नाम मुनिस्तस्य प्राशश्च्यवनप्राशः प्राश्यत इति प्राशः कर्मणि* युट् । योपरु-
न्ध्यान्न भोजनमिति । या मात्रा प्रथमान्नकालोपयुक्ता जरणेन द्वितीयान्नकाले भोज-
नोपरोधं न कुरुत इत्यर्थः । यदुक्तम्—रुणद्धि नैकमाहारं सा मात्रा या जरं प्रतीति ।
कुटीप्रवेशादिति । वातातपपरिहारेणेत्यर्थः । च्यवनप्राशः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥

अगस्तिहरीतकीमाह—

दशमूलीस्वयंगुप्ताशङ्कपुष्पीशठीवलाः ॥ ४३ ॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्ङ्गी पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ॥ ४४ ॥
हरीतकीशतं चैव जले पञ्चाढके पचेत् ॥
यवैः स्विन्नैः कषायं तं पूतं तत्राभयाशतम् ॥ ४५ ॥
पचेद्दुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥
तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धे शीते च माक्षिकात् ॥ ४६ ॥
कुडवं पलमानं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥
लिह्याद्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ ४७ ॥
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्धनम् ॥
पञ्च कासान्क्षयं श्वासं हिक्रां च विषमज्वरम् ॥ ४८ ॥
गुल्ममेहग्रहण्यशोहिद्रोगारुचिपीनसान् ॥
अगस्त्यभिहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ४९ ॥
यथोद्दिष्टगुणं कुर्वत्पित्तं च कुरुते यदि ॥
तदा सायं गुडो योज्य एष एवाल्पमात्रया ॥ ५० ॥
पादशेषे कषाये च स्विन्नास्तास्ता हरीतकीः ॥
भर्जिता घृततैलेन पचेदालोहितोदयात्† ॥ ५१ ॥

स्वयंगुप्ता शूकशिम्बा । शङ्कपुष्पी स्वनामप्रसिद्धा । हरीतकीगुलकान्तमेकं
पक्त्वयं न तु न्यूनाधिकं संयोगसंस्कारशक्तेरचिन्त्यत्वात् । तावतैव यथोक्तगुणलाभो
भवति । यवैः स्विन्नैरिति । उपलक्षणार्थे तृतीया । यवस्विन्नता च चतुर्भागशेष एव

* अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञिति वक्तव्यमिति मम भाति । † ग. पुस्तके—विहिता
तिलतैलेन घृतेन विपचेदनु । पचेदालोहिते संख्या फलानां शतशोऽपला । इति पाठान्तरम् ।

जले भवति । तेन चतुर्भागावशिष्टमेव काथं कुर्वन्ति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—वार्या-
दकैः पञ्चभिः पादशेषं काथमिति । हरीतकीगुडकशतं च सयवं कर्पटे पोटीं
बद्ध्वा कथनीयम् । उत्स्विन्नहरीतकीशतमितस्ततो विद्धावयवदाढ्यार्थं घृततैलकुड-
वयोर्मनाकारिभर्जनीयम् । ततः काथे गुडतुलां गालयित्वा छाणयित्वा च तत्र हरी-
तकीः प्रक्षिप्य पाकः कार्यः । तन्त्रान्तरीयसर्वार्थसिद्धहरीतक्यां हरीतकीभर्ज-
नमुक्तम् । तद्दर्शनादिहापि हरीतक्याः पारिभर्जनं कुर्वन्ति । अवतारणसमये च
पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः । शीतीभूते चापरेद्युर्मधुदानम् । उष्णत्वे प्रक्षिप्तशौद्रस्य
लेहस्य शीतभूतस्याभ्युपयोगे दोषः । नतु मधुनैव सह यत्र पाकः । तस्मा-
त्सिद्धशीते मधु देयमिति वृद्धवैद्यानां कर्ममार्गमाहुः । घृततैलमधूनां कुडवोऽष्टौ
पलानि । कुडवेऽपि द्रवद्वैगुण्यात् । तन्त्रान्तरे चात्र योगे मधुनश्च पलाष्टकमित्येवो-
क्तम् । लिह्यादिति । एनं प्रकृतिलेहं लिह्यात् । द्वे चाभये खादेदतो रसायनात् ।
अत्र गुडभक्षणमानं नोक्तं तद्योगान्तरदर्शनात्कल्पनीयम् । तथाहि भाङ्गीगुडे—भक्षये-
दभयामेकां लेहस्यार्धपलं लिहेदित्युक्तम् । तेनेह द्विहरीतकीभक्षणात्सिद्धं तावद्गु-
डात्पलं भक्षयमिति योगव्याख्यायां माधवकरा(वा)चार्यः । अन्ये पुनरिह गुल्मोक्तदन्ती-
हरीतकीन्यायाद्गुडस्य द्विपलभक्षणं ब्रुवते । कचिदाह—द्वे अभये लिह्यात्वादेच द्वे एवा-
भये इति । तेनाभयासंबद्धं लेह्यगुडभागं लिह्यात्तत्तदभयाद्वयं च खादेदित्यर्थः फलति ।
एतत्सर्वमेव न व्यवहरति किंतु बलानलाद्यपेक्षया गुडस्य षड्भिरष्टाभिर्वा माषकैर्हरीतकी-
गुडकेन चैकेन प्रथमं व्यवहर्तव्यं पश्चाद्यथोचिता वृद्धिरनयोरिति । अगस्त्यभिहितमित्य-
नेन महाजनसंप्रदायागतत्वादस्यां सिद्धफलत्वमभिधीयते । धन्यमिति । धनार्जनहे-
तोर्नैरुज्यस्य साधकतमत्वात् । एवं सर्वत्र । व्रीहिप्राण्यङ्गयोः काथं व्युषितं दोषलं
विदुरित्यभिधानात्काथमेतद्व्युषितं न कुर्वन्ति । चक्रस्त्वाह—केवलव्रीहिजन्त्वङ्गकाथो
व्युषित दोषल इति । अगस्तिहरीतकी ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

जीवन्तीं कुटजं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ॥

शठीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ ५२ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥

पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ५३ ॥

एतद्व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ॥

रूपमेकादशविधं सर्पिरुग्रं व्यपोहति ॥ ५४ ॥

सुगमम् । जीवन्त्याद्यं घृतम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ॥

एतदग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ५५ ॥

सुगमम् । पिप्पलीघृतम् ॥ ५५ ॥

(* षडङ्गघृतमाह) —

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥

सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ॥

[+कल्कोऽत्र पादिकः कार्यः क्षीरं चापि चतुर्गुणम्] ॥ ५६ ॥

किमर्थमेतत्षट्पलं पुनरिहोक्तम् । उक्तमेवैतद्गुल्मचिकित्सिते । यद्यस्ति प्रयोजनामि-
हानेन तदस्यातिदेशो विषमज्वर इव कार्यो दातव्यं षट्पलं सर्पिः स्रोतसां शोधनमिति ।
ब्रूमः प्रयोगविशेषज्ञापनार्थमुक्तम् । गौलिमके हि षट्पले घृते सममेव क्षीरमुक्तम् ।
इह त्वनिर्दिष्टपरिमाणत्वात्तत्त्रेहपाकपरिभाषया कथं नाम चतुर्गुणं प्रयुज्येतेत्येवमर्थं
पुनर्वचनमिति । (*षडङ्गघृतम् ।) ॥ ५६ ॥

पराशरघृतमाह —

यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलीतुलां पचेत् ॥ ५७ ॥

शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्घृतम् ॥

धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ॥ ५८ ॥

सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥

ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ॥ ५९ ॥

यष्ट्यादीनां मिलित्वा तुला ग्राह्या । शूर्प इति । द्रोणद्वयं शूर्प इति । तुलाद्रव्ये जल-
द्रोणमेकमुचितं किं तु निर्दिष्टत्वादिह तोयं द्रोणद्वयमेव देयम् । मांसतुलायां जलद्रो-
णद्वयम् । पात्र इ(मि)ति मिलित्वा । जीवनीयानि दश । एवं सर्वत्र विशेषानुक्तौ ।
पाराशरघृतम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

छागलाघं घृतमाह —

छागमांसतुलां शृणु साधयेन्नल्वणेऽम्भासि ॥

पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६० ॥

ऋद्धिर्द्विद्विश्च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा ॥

काकोली क्षीरकाकोली कल्कैः पृथक्पलोन्मितैः ॥ ६१ ॥

सम्यक्सिद्धं च विज्ञाय शीते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥ ६२ ॥

* इदं घपुस्तके न । + इदमर्थं घपुस्तके न । * एतद्घपुस्तके न ।

१ क. नीत्वा । २ घ. 'क्सिद्धे ह्यवतार्य शी' ।

पलं पलं पिबेत्प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ॥
 क्षतक्षयं पञ्च कासान्पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ६३ ॥
 स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात्सुदारुणम् ॥
 बल्यं मांसकरं वृष्यमग्निसंदीपनं परम् ॥ ६४ ॥
 सुगमम् । छागलाद्यं घृतम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 तोयद्रोणद्वितये मांसं छागस्य पलशतं पक्त्वा ॥
 जलमष्टांशं सुकृतं तस्मिन्विपचेद्घृतप्रस्थम् ॥ ६५ ॥
 कल्केन जीवनीयानां कुडवेन तु मांससर्पिरिदम् ॥
 पित्तानिलं निहन्यात्तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् ॥ ६६ ॥
 कासश्वासावुग्रौ यक्ष्माणं पार्श्वहृद्भुजं घोरात् ॥
 अध्वन्यवायशोषं शमयति नातःपरं किञ्चित् ॥ ६७ ॥

कल्केन जीवनीयानां कुडवेनेति । छागलाद्ये घृते पाठा ग्राह्या । मिलित्वा कुड-
 वेन कल्केन । तज्जानपीति । पित्तानिलजान् रोगान् । रसकयोजितमिति । मांसरस-
 कावचारितम् । छागलाद्यं घृतम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

बलागर्भघृतमाह—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैके ॥
 कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भं सिद्धं पयःप्रस्थयुतं घृतं च ॥
 सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयं कासहरं प्रदिष्टम् ॥ ६८ ॥

बलागर्भे घृते दशमूलमिलितपलानि १० जलशरावाः ३२ शेषशरावाः ९ । मांसर-
 सस्य चैक इति । मांसमिह छागस्य क्षयाहितत्वात् । प्रस्थ एके । बलागर्भघृतम् ॥ ६८ ॥

बलाद्यं घृतमाह—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ॥
 निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ६९ ॥
 कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात्तामलकीं शठीम् ॥
 द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ ७० ॥
 घृतं पयसि तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ॥
 क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥ ७१ ॥

कलशी पृश्निपर्णी । धावनी कण्टकारी । स्थिरा शालिपर्णी । इह काथस्य क्षीरस्य
 च प्रत्येकं घृताद्द्वैगुण्यं चक्रेणोक्तम् ।

तद्यथा—“चरकोदितवासाद्यघृतानन्तर्यमुक्तिः ।

वदन्तीह घृतात्काथं पयश्च द्विगुणं पृथक्” इति ॥

अस्यार्थः—घृतं चरके ज्वरचिकित्सिते वासाघृतानन्तरं पठ्यते । तत्र काथः पयश्च द्विगुणं प्रत्येकम् । तत्साहचर्यादिहापि तथैवेति । घृतसमं क्षीरं काथस्त्रिगुण इत्यन्ये । बलाद्यं घृतम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

चन्दनाद्यं तैलमाह—

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपन्नकम् ॥ ७२ ॥
मञ्जिष्ठा सरलं दारु शठ्येलापूतिकेसरम् ॥
पत्रं चैलं मुरा मांसी कङ्कोलं वनिताऽम्बुदम् ॥ ७३ ॥
हरिद्रे सारिवे तिक्तालवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥
त्वग्रेणुनालिका चैभिस्तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ७४ ॥
लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्धनम् ॥
अपस्मारज्वरोन्मादपापालक्ष्मीविनाशनम् ॥
आयुष्पुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ७५ ॥

अम्बु वालकम् । वाप्यं कुष्ठम् । पूतिः खटासिका । चैलं सिंहलकम् । मुरा स्वना-
मख्यातं वणिगद्रव्यम् । वनिता प्रियंगुः । तिक्ता लता कस्तूरिका । रेणु रेणुकम् । नलिका
स्वनामख्याता । लाक्षारससममिति । लाक्षारसो लाक्षाकाथः । चन्दनाद्यं तैलम् ॥ ७२ ॥
॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

ज्वरसन्तापदौर्बल्ये लाक्षातैलं प्रयोजयेत् ॥
बालरोगाधिकारोक्तं पारंपर्योपदेशतः ॥ ७६ ॥

सुगमम् ॥ ७६ ॥

क्षतक्षयस्योपेक्षितस्य यक्ष्महेतुत्वादिहैवाधिकारे क्षतक्षयचिकित्साभिधानम् । क्षतादु-
रःक्षतात्तथा क्षयाच्छुक्रौजसोः क्षयाज्जातो व्याधिर्वार्तप्रधानः कारणे कार्योपचारात्क्ष-
तक्षय उच्यते ।

बलाऽर्धगन्धा श्रीपर्णी बहुपत्री पुनर्नवा ॥
पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ७७ ॥

श्रीपर्णी गम्भारी । अस्याः फलमिह । बहुपत्री शतावरी । बलादयो व्यस्ताः
समस्ता वा कल्कीकृताः क्षीरेण पेयाः ॥ ७७ ॥

इक्ष्वालिर्काविश्वगन्धापन्नकेसरचन्दनैः ॥
घृतं पयोमधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षयी ॥ ७८ ॥

इक्ष्वालिका वनखण्डिका ॥ ७८ ॥

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुपादकल्कम् ॥

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तशोषानिलासृक्शमयत्युदीर्णम् ॥ ७९ ॥

नागबलेति । नागानामिव बलं यस्याः सा नागबला । बलाद्यं घृतम् ॥ ७९ ॥

हितमत्र विशेषेण खण्डकूष्माण्डसंज्ञितम् ॥ ८० ॥

सुगमम् ॥ ८० ॥

शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितम् ॥

तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्षिणो मलरेतसी ॥ ८१ ॥

सुगमम् ॥ ८१ ॥

नित्यं स्वदेहपूजी भक्तो भैषज्यदेवतागुरुषु ॥

छागं मांसपयोऽश्रज्जीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥ ८२ ॥

सुगमम् ॥ ८२ ॥

स्वरभेदादीनां चिकित्सितमतिदेशेनाऽऽह—

उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीञ्जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥

यस्य यदात्मीयं स्वरभेदादिशास्त्रं तत्प्रसमीक्ष्येत्यर्थः ॥

इदानीं परिहार्यमाह—

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूर्येन च त्यजे-

क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः । असूया परगुणेषु दोषारोपणम् ॥

इदानीं देवव्यपाश्रयां चिकित्सामाह—

उदारान्विषयान्भजेच्च ॥

गुरुन्दिजातींस्त्रिदशांश्च पूजये-

त्कथाश्च पुण्याः शृणुयाद्द्विजेभ्यः ॥ ८३ ॥

उदारा विषया धर्माविरुद्धा मनोनुकूलाश्च शब्दादयः । गुरुन्पितृमातृप्रभृतीन्दि-
जातीन्विप्रान् । त्रिदशान्देवान् । पुण्याः कथा वेदोक्ता रुद्रस्तुतिप्रभृतयः ॥ ८३ ॥

कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः श्वासकासासृगामयैः* ॥ ८४ ॥

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ॥

स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्माणि ॥ ८५ ॥

त्रिभिर्वा पीडितमतःपरं विद्यादिति शेषः । षड्भिर्वा रूपैस्त्रिभिर्वा रूपैर्यक्ष्मिणं

* ख. पुस्तके—जह्यात्तं छर्दितं जन्तुं बलमांसपरिक्षयम् । इत्यधिकम् ।

कासाधिकारः]

वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः ।

१५३

पीडितं विद्यादित्यर्थः । श्वासकासासृगामयास्त्रीणि रूपाणि कासो ज्वरो रक्तपित्तमिति
तन्नान्तरीयाः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः ॥

सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ ८६ ॥

सुगमम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां
श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां दशमो
राजयक्ष्मचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ १० ॥

अथैकादशः कासाधिकारः ।

यक्ष्मरूपेषु कासपाठात्कासोपेक्षया च यक्ष्मसंभवाद्यक्ष्मानन्तरं कासः ।

पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥

रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ १ ॥

पञ्चमूलीकृतः काथ इति । पञ्चमूली महती । उष्णवीर्यतया विशेषेण वातप्र-
त्यनीकत्वात् । रसान्नमश्नत इति । मांसरसोपसिक्तमन्नं रसान्नम् ॥ १ ॥

भाङ्गीद्राक्षाशठीशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजैः ॥

गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २ ॥

गुडतैलयुतो लेह इत्यत्र तैलं कटु ग्राह्यम् । एवं वक्ष्यमाणयोगेऽपि ॥ २ ॥

चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शाशृङ्गीद्राक्षाशठीसिताः ॥

लीढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ ३ ॥

सुगमम् । वाते ॥ ३ ॥

बलाद्विवृहतीवासाद्राक्षाभिः कथितं जलम् ॥

पित्तकासहरं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ॥

कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥

शरादिपञ्चमूलस्येति । तृणपञ्चमूलस्य । कषायेण शृतं क्षीरमिति । षडङ्ग-
परिभाषया कृतार्धशृतान्धुना चतुर्गुणेन क्षीरं साध्यम् । किंचाग्निबलाद्यनुरूपतो गृहीत-
पलत्रिकर्षार्धपलद्रव्यकाथपरिभाषया यावान्काथो भवति तावतैव यथोचितं क्षीरं

साधनीयम् । काथापन्नक्षीराच्चतुर्गुणः कार्योऽत्यर्थगौरवभयात् । अथवा क्षीरपाकपरि-
भाषया द्रव्यदुग्धतोयानां मानं व्यवस्थाप्य द्रव्यतोयाभ्यां च काथं कृत्वा तेन क्षीरं
साधनीयम् । एवं सर्वत्र काथेन क्षीरसाधने ॥ ५ ॥

द्राक्षार्मधुकर्जूरपिप्पलीमरिचान्वितम् ॥

पित्तकासहरं ह्येतल्लिह्यान्माक्षिकसर्पिषा ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशकाः ॥

मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

नवाङ्गयूषमाह—

मुद्रामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ॥

शुण्ठीकणाभ्यां च कुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफकासहन्ता ॥ ८ ॥

यवामलकदाडिमकर्कन्धुमूलकशुण्ठकैः षडङ्गपरिभाषयाऽर्धशतं कृत्वा मुद्रकुलत्थौ
युक्त्या प्रचुरौ दत्त्वा यूषः साध्यः । पश्चात्कटुत्वापादकं कणाचूर्णदानम् । किंवा
सकलमेव द्रव्यं यथोचितमात्रया गृहीत्वा काथविधानेन पञ्चमुष्टिव्यूषः कार्यः । नवा-
ङ्गयूषः ॥ ८ ॥

पौष्करं कट्फलं भाङ्गीपिप्पलीविश्वसाधितम् ॥

पिबेत्काथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

स्वरसंशृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ॥

पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवे ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

कट्फलादिमाह—

कट्फलं कत्तृणं भाङ्गीं मुस्तं धान्यवचाभयाः ॥

शुण्ठी पर्पटकं शृङ्गी सुराहं च जले शृतम् ॥ १२ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ॥

कण्ठरोगेषु मुख्येषु श्वासहिकाज्वरेषु च ॥ १३ ॥

कत्तृणं गन्धतृणम् । अयं योगस्तालीसाद्यश्च सायमुपयोज्यः । कट्फलादि ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥

तालीसाद्यमाह—

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ॥
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ॥
श्वासकासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पाश्वशूलनुत् ॥ १५ ॥
पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥
कल्पयेद्गुटिकां चैव चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ॥ १६ ॥
गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतराः स्मृताः ॥
वातश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ॥
पित्तयुक्ते भवेच्छ्लेष्ठं वंशरोचनयाऽन्वितम् ॥ १७ ॥

शुभेति पिप्पलीविशेषणं न तु शुभा वंशरोचना समानतन्त्रे हारीतादावदृष्टत्वात्
आहि हारीतः—

“तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पल्योऽक्षांशकोत्तराः ।
त्वगेलेऽर्धांशके दद्याच्छर्कराष्टपलं भवेत्” इत्यादि ।

जातूकर्णेनाप्युक्तम्—

“तालीसमरिचनागरकृष्णाः कर्षोत्तरास्त्वगेले च ।
अर्धांशे द्विकुडवसितं गुटिका विपाच्य शतम्” इति ।

यथोत्तरं भागवृद्धयेति । तालीसपत्रस्यैको भागः । मरिचस्य द्वौ भागौ । नाग
स्य त्रयो भागाः । पिप्पल्याश्चत्वारः । त्वगेले चार्धभागिके इति । त्वगेलयोः प्रथ
भागापेक्षया प्रत्येकमर्धभागत्वम् । पिप्पल्यष्टगुणेति । पिप्पलीभागादष्टगुणशर्करा
ह्येत्यर्थः । पक्त्वा सितोपलामिति । सितशर्करां पक्त्वा । तत्रायं गुटिकापाक
विधिः । शर्करासमेन जलेन किञ्चिदधिकेन वा शर्करां विलाप्य पूत्वा काथयेत् यावदी
तन्तुली भवेत् । तत्र द्रव्यचूर्णमावाप्य गुटिकां कुर्यादित्यर्थः । मूढवातानुलोमन
मिति । तत्र मूढवातं केचित्तु वर्णयन्ति—यः कृच्छ्रप्रमेहयोर्द्वयोरप्यन्तरालं भजते कदा
वंन्मूत्रं विवर्धयते कदाचिदतिवर्तते स मूढवात इति । पित्तयुक्ते भवेच्छ्लेष्ठं वंशरो
चनयाऽन्वितमिति । पित्तानुबन्धे शुभाशब्देन वंशरोचना ग्राह्येत्यर्थः । एषा च
पिप्पली वृन्दस्य तत्रान्तरदर्शनात् । तदुक्तम्— वांशीपिप्पलीशुण्ठीनां तथोषणता
संयोरित्यादि । तालीसाद्यो मोदकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ घ. चिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् । हृत्पाण्डुग्रहणरोगप्लीहशोषज्वरापहम् । छर्द्यतीसारशूलघ्नं
२ घ. चैतच्चूर्णम् ।

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ॥
पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

कासे च क्षतजे बल्यैर्बृहणैर्जीवनैरपि ॥
शमनं पित्तकासोक्तैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥ २० ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ॥
लेहयेन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २१ ॥

द्विगुणा च तुगाक्षीरीति । एकभागापेक्षया द्विगुणा वंशरोचना । सिता सर्वैश्चतु-
र्गुणेति । सर्वचूर्णितश्चतुर्गुणा शर्करेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

पिप्पली पञ्चकं लाक्षा संपकं बृहतीफलम् ॥
घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षतकासनिवर्हणः ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

मुखे धृताऽभया शुण्ठी कणया वा विभीतकम् ॥
विभीतकमथैकं वा कासश्वासौ व्यपोहति ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ २४ ॥

घनो मुस्तकः । गुडः सर्वतो द्विगुणः । वैद्यप्रचारके द्विगुण एव गुडो दर्शितः । हरी-
तकीनागरमुस्तचूर्णं गुडेन तुल्यं गुटिका विधेया । इत्यत्रापि तन्त्रान्तरे तुल्यशब्दं
सहार्थे वर्णयन्ति । गुटिकां धारयेन्मुख इति । गुटिकेयं यथा द्रवति तथा तथाऽभ्या-
हरणीया । न पुनरिमां सहसैवाभ्यवहरेत् । कण्ठशोधकत्वादस्य । केवलं वा विभी-
तकमिति । विभीतकमस्थिसहितमेव धार्यम् ॥ २४ ॥

मनःशिलाले मरिचमांसीमुस्तेजुदैः पिबेत् ॥
धूमं तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ २५ ॥

एष कासान्पृथग्द्वंद्वसर्वदोषसमुत्थितान् ॥

शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान्साधयेद्दुतम् ॥ २६ ॥

अलं हरितालम् । इङ्गुदी पुत्रजीवकः । तस्य च फलं ग्राह्यम् । इह क्षीरमनुपानं
धूमस्य तीक्ष्णत्वादोजःक्षयभयेन ॥ २५ ॥ २६ ॥

मनःशिलालिप्तदलं बदर्यातपशोषितम् ॥

सक्षीरं धूमपानं च महाकासनिवारणम्* ॥ २७ ॥

बदर्यातपशोषितमिति । मनःशिलालिप्तदलमातपे शोषितमिति योजना । संहितया च निर्देशः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वात्(?) ॥ २७ ॥

कर्षः कर्षांशपलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्धकर्षश्च ॥

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ २८ ॥

सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ॥

अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं*परमम् ॥ २९ ॥

कर्ष इत्यादिना निर्देशो यथाक्रमेण । कर्षरूपोऽशः कर्षांशः । कर्षार्धमिति कचि-
त्पाठः । वैद्यप्रसारके पिप्पल्याः कर्षार्धं दर्शितम् । इदमौषधं पथ्यमिति । प्रकरणा-
द्धूममिदमौषधमित्याहुः । चक्रेण तु स्वसंग्रहे भक्ष्यचूर्णप्रस्तावे लिखितोऽयं योगः । वैद्य-
प्रसारकेऽपि भक्षणमस्योक्तम् । इति मरीचादिवटिका ॥ २८ ॥ २९ ॥

अर्कच्छलीशिले तुल्ये ततोऽर्धेन कटुत्रिकम् ॥

चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिबेद्धूमं च योगवित् ॥ ३० ॥

भक्षयेदथ ताम्बूलं पिबेद्दुग्धमथाम्बु वा ॥

कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥

कण्टकारीकृतः काथः सकृष्णः सर्वकासहा ॥ ३१ ॥

शिला मनःशिला । ततोऽर्धेन कटुत्रिकमिति । तयोरुभयोरर्धेन मिलितं त्रिकटु ।
॥ ३० ॥ ३१ ॥

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान्प्रकल्पाक्षसमानमीषाम् ॥

पलार्धमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ ३२ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगांस्त्वमानाशु बलान्निहन्ति ॥

कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीप्रदोषान् ॥ ३३ ॥

सुगमम् । समशर्करं चूर्णम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दशमूलवृतमाह—

दशमूलीकषायेण भार्ङ्गीकलकं पचेद्घृतम् ॥

दक्षतित्तिरिनिर्गूहे तत्परं वातकासजित् ॥ ३४ ॥

दक्षतित्तिरिनिर्गूह इति । दक्षः कुक्कुटः । दक्षतित्तिरिभ्यां मिलित्वा काथः ।
दशमूलकाथेन दक्षतित्तिरिनिर्गूहेण च मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । दशमूलवृतम् ॥ ३४ ॥

* ख. पुस्तके—विभीतकं घृताभ्यक्तं गोशकृत्परिवेष्टितम् । स्विन्नमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्य-
विधारितम् ॥ १ ॥ इत्याधिकमत्र । * अत्र टीकानुरोधेन पथ्यमिति स्यात् ।

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥
 पुष्कराद्दशगुणविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥ ३५ ॥
 पयोनुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ॥
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ३६ ॥

दशमूलाढकमि(इ)ति । दशमूलस्य शेषकाथाढके किंवा काथः काथ्यसमो मत
 इति वचनाद्दशमूलमेवाऽऽढकम् । सुरस इति वज्राम । दशमूलाद्यं घृतम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्या रसाढके ॥ ३७ ॥
 घृतप्रस्थे बलाव्योषविडङ्गशठिचित्रकैः ॥
 सौवर्चलयवक्षारविल्वामलकपौष्करैः ॥ ३८ ॥
 वृश्चीव(र)वृहतीपथ्यायवानीदाडिमर्द्धिभिः ॥
 द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालम्भाम्लवेतसैः ॥ ३९ ॥
 शृङ्गीतामलकीभाङ्गीरास्तागोक्षुरकैः पचेत् ॥
 कल्कैस्तत्सर्वकासेषु हिकाश्वासेषु शस्यते ॥
 कण्टकारीघृतं सर्वकफव्याधिविनाशनम् ॥ ४० ॥

सुगमम् । बृहत्कण्टकारीघृतम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पले रसे ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्विदीपनः ॥ ४१ ॥

कण्टकारीगुडूच्योः प्रत्येकं पलानि ३० मिलित्वा पलानि ६० जलशरावाः(?) शेष-
 शरावाः १९। कण्टकारीघृतम् ॥ ४१ ॥

रास्नाद्यं घृतमाह—

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नादशमूलीशतावरीः ॥ ४२ ॥
 पलिकान्मानिकांशांस्त्रीन्कुलत्थं बदरं यवम् ॥
 तुलार्धं छागमांसस्य पादशेषेण तेन च ॥ ४३ ॥
 घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
 सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ॥ ४४ ॥
 सर्वेषु वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 पञ्च कासाञ्छिरःकम्पं योनिवङ्क्षणवेदनाम् ॥ ४५ ॥

१ क. घ. °तं सिद्धं क° । २ क. घ. °धिनिषूदनम् । ३ घ. °स्त्रीञ्जलस्थान्वदरान्यवान् । तु° ।
 ४ घ. समीक्ष्य ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥

तथा श्वासं क्षयं चैव पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ४६ ॥

पलिकानिति । रास्त्रादित्रयेण लगति दशमूलं प्रत्येकं पालिकम् । मानिकांशानिति । अष्ट पलानि । रास्त्राद्यं घृतम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

जीवनीयदशकमाह—

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मधुकं सहे ॥

जीवन्ती जीवनीयोऽयं मधुरो जीवनो गणः ॥ ४७ ॥

सहे माषपर्णीमुद्गपण्यौ । जीवन्ती पटोलसदृशैः पत्रैः कन्दवती पश्चिमे देशे प्रसिद्धैव । लाटदेशे स्थूलवल्लिविलक्षणैव ॥ ४७ ॥

घृतं रास्त्राबलाव्योषश्चदंष्ट्राकल्कपाचितम् ॥

कण्टकारीरसे पानात्पञ्चकासनिषूदनम् ॥ ४८ ॥

सुगमम् । कण्टकारीघृतम् ॥ ४८ ॥

दशमूलषट्पलकमाह—

दशमूलीचतुष्प्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः ॥

सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् ॥

कासहृत्पार्श्वशूलघ्नं हिकाश्वासनिर्बहणम् ॥ ४९ ॥

यवक्षारादिषट्कल्कः पृथक्पालिकः । दशमूलषट्पलकमितिनामसंकीर्तनात् । दशमूलषट्पलकं घृतम् ॥ ४९ ॥

व्योषान्तिकामाह—

तालीसवह्निदीप्यकचविकाम्लवेतसव्योषैः ॥

तुल्यैस्त्रिसुगन्धियुतैर्गुडेन गुटिका प्रकर्तव्या ॥ ५० ॥

कासश्वासारोचकपीनसहृत्कण्ठवाग्बिरोधेषु ॥

ग्रहणीगुदोद्भवेषु च गुटिका व्योषान्तिका नाम ॥ ५१ ॥

वह्निश्चित्रकः । दीप्यकं यवानिका । त्रिसुगन्धियुतैरिति । सर्वचूर्णाच्चतुर्थभागेन मिलितं त्रिसुगन्धं व्याचक्षते । व्योषान्तिका नामेति । अत्रान्तशब्द उपान्तमाह । व्योषस्यान्तस्थितत्रिसुगन्धात्पूर्वमवस्थितत्वात् । व्योषान्तिका गुटिका ॥ ५० ॥ ५१ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-

दत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकादशः कासा-

धिकारः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशो हिक्काश्वासाधिकारः ।

वेगवदूर्ध्वगतवातयोगित्वसाधर्म्यात्कासानन्तरं हिक्काश्वासौ ।

कोलमज्जाञ्जनं लाजातिक्ताकाश्चनगैरिकम् ॥

कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी कासीसं दधिनाम च ॥ १ ॥

पाटल्याः सफलं पुष्पं कृष्णा खर्जूरमुस्तकम् ॥

षडेते पादिका लेहा हिक्काघ्ना मधुसंयुताः ॥ २ ॥

कोलमज्जा बदरास्थिमध्यम् । अञ्जनं सौवीराञ्जनमाहुः । तिक्ता कटुरोहिणी । काश्चनगैरिकमुत्तमलोहितगैरिकम् । कासीसं स्वनामख्यातम् । दधिनाम कपित्थफलम् । दधिना सहेति पाठान्तरम् । कासीसं दधि च ना पुरुषः सह लिह्यात् । योगषट्कम् ॥ १ ॥ २ ॥

मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ॥

नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम्* ॥ ३ ॥

सुगमम् । नावनत्रयम् ॥ ३ ॥

स्तन्येन मक्षिकाविष्टा नस्यं वाऽलक्तकाम्बुना ॥

योज्यं हिक्काभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ॥

हिक्कार्तो मधुना लिह्याच्छुण्ठीधात्रीकणान्वितम् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् ॥

मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

प्राणावरोधतर्जनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः ॥

चित्रैः कथाप्रयोगैः शमयेद्विकां मनोभिघातैश्च ॥ ७ ॥

मनोभिघातैरिति । मनोरुजाकरैः शोकादिभिः । तर्जनादिविधिश्च विस्कोभयन्नपि वायुं प्रभावात्प्रकृतिं नयतीति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

हिक्काश्वासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते ॥

ऊर्ध्वाधः शोधनं शक्ते दुर्बले शमनं मतम् ॥ ८ ॥

* ख. पुस्तके—शर्करा शृङ्गवेरं च गैरिकं मूत्रमाविकम् ॥ गुडार्द्रकं च दातव्यं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

सुगमम् ॥ ८ ॥

हिकाश्वासी पिबेद्भाङ्गीं सत्रिश्चामुष्णवारिणा ॥
नागरं वा सिताभाङ्गींसौवर्चलसमन्वितम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

अभयानागरकल्कं पुष्करयवशूकमरिचकल्कं वा ॥
तोयेनोष्णेन पिबेद्विक्रीं श्वासी च तच्छान्त्यै ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

तृषितो दशमूलस्य काथं वा देवदारुणः ॥
मदिरां वा पिबेद्युक्त्या हिकाश्वासप्रपीडितः ॥ ११ ॥

तृषितो दशमूलस्य काथमिति । षडङ्गकल्पनयाऽर्धशृतशीतीकृतं काथम् ॥ ११ ॥
शृङ्गीकटुत्रिकफलत्रिककण्टकारीभाङ्गीसपुष्करजटा लवणानि पञ्च ॥
चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिकाश्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ १२ ॥
सपुष्करजटेति । जटा मूलम् । पुष्करमूलाभावे सर्वत्र कुष्ठम् । अशिशिरेण जले-
नेति । उष्णाम्बुना ॥ १२ ॥

शठीचोरकजीवन्तीत्वङ्गुस्तं पुष्कराद्वयम् ॥
सुरसस्तामलक्येलापिप्पल्यगुरुनागरम् ॥ १३ ॥
वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्करम् ॥
सर्वदा तमके श्वासे हिकायां च प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

चोरकं चोरपुष्पी । सुरसः पत्रासः । अष्टगुणशर्करमिति । एकभागादष्टगुणा
शर्करा ॥ १३ ॥ १४ ॥

कासमर्दकपत्राणां यूपः सौभाञ्जनस्य च ॥
शुष्कमूलकयूपश्च हिकाश्वासनिवारणः ॥ १५ ॥

यूपत्रये यूपकरणार्थं वातश्लेष्महरः कुलत्थो देयः । शिम्बीधान्यं विना यूपव्यपदेशा-
भावात् । तत्रौषधस्यैको भागः । त्रयः शिम्बीधान्यस्य । पाकसिद्ध्यनुरूपं च जलं देयम् ।
यूपः काथ एवोच्यते इत्यन्यः । यथा सुश्रुते तुषोदकेऽजशृङ्गीकाथ एव यूपशब्दे-
नोच्यते ॥ १५ ॥

यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ॥
भेषजं पानमैत्रं वा हिकाश्वासेषु तद्धितम् ॥ १६ ॥
अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णाससाधितः काथः ॥
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥ १७ ॥

फञ्जी ब्राह्मणयष्टिः । व्याघ्री कण्टकारी ॥ १६ ॥ १७ ॥

सनागराभयातुल्या कासश्वासौ व्यपोहति ॥

दशमूलीकषायश्च पुष्करेणावचूर्णितः ॥ १८ ॥

कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥

कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः कथितं जलम् ॥

पीतं पुष्करसंयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ १९ ॥

सनागराभयातुल्येति । कल्कोऽयमुष्णाम्बुना पेयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् ॥

त्रिसप्ताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥ २० ॥

गुडं कटुकतैलेनेति । लेहो वातोल्बणे मनाक्पुराणे ॥ २० ॥

द्राक्षाहरीतकीकृष्णाकर्कटाख्यादुरालभाः ॥

विलिहन्मधुसर्पिर्भ्यां श्वासान्हन्ति सुदारुणान् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

हिंसाद्यं वृतमाह—

हिंसाविडङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्रकैः ॥ २२ ॥

द्विक्षीरं सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजलान्वितम् ॥

कोलमात्रैः पचेत्तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ॥ २३ ॥

अर्शास्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ॥

कोलस्थानेऽत्र कर्षः स्यादन्यतोदृष्टहेतुना ॥ २४ ॥

हिंसा कलावडा । कोलमात्रैरष्टमाषकमानैः । कोलस्थानेऽत्र कर्षः स्यादन्यतोदृष्ट-
हेतुनेति । कार्तिकमतमिदं वृन्देन लिखितम् । कार्तिकः किल कोलशब्दोपादानेऽप्यत्र
कलकाल्पत्वाद्बृद्धकाश्यपसंवादेन कर्षं व्याचष्टे । तथाच वृद्धकाश्यपः—

“विडङ्गव्योषपूतीकवराहिंसाग्निभिः पचेत् ।

कार्षिकैः सर्पिषः प्रस्थं द्विक्षीरं चतुरम्बु च ॥

तत्पानाच्छ्वासकासघ्नं शोथदुर्नामगुल्मनुत्” इति ।

हिंसाद्यं वृतम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भार्ङ्गीगुडमाह—

शतं गृहीत्वा भार्ङ्गर्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् ॥

शतं हरीतकीनां च पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ २५ ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रपरिच्छुते ॥
 आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥ २६ ॥
 पुनः पचेच्च मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमागतम् ॥
 शीते च मधुनश्चात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 त्रिकटु त्रिसुगन्धं च पालिकं च पृथक्पृथक् ॥
 कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः ॥ २८ ॥
 भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्धपलं लिहेत् ॥
 श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ २९ ॥
 स्वरवर्णप्रदो लेहो जठराग्निप्रदीपनः ॥
 हरीतकीशतैकस्य वारिप्रस्थमिहाधिकम् ॥ ३० ॥

पचेत्तोये चतुर्गुण इति । चतुर्गुणं तोयं द्वैगुण्यादष्टगुणं ग्राह्यम् । सम्यग्वीर्यसं-
 क्रान्तिश्च द्रव्याणामित्यमेव भवति । तेन काथार्थं तोयशरावशतत्रयं भवति देयं हरी-
 तक्या अथ तेनैव वारिणा पाकः । हरीतकीशतैकस्य वारिप्रस्थमिहाधिकमिति वदतस्तु
 वृन्दस्याद्विगुणमेव चतुर्गुणमभीष्टमित्युच्यते ।

चक्रेणाप्युक्तम्—“पलोल्लेखागते माने न द्वैगुण्यमिहेष्यते ।

हरीतकीशतस्यात्र प्रस्थत्वादादकं जलम्” इति ॥

प्रचारस्तु प्रायो वृन्दमते । भार्जङ्गुडः ॥ २९ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥

कुलत्थगुडमाह—

कुलत्थो दशमूलं च तथैव द्विजयष्टिका ॥
 शतं शतं च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३१ ॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्यार्धतुलां क्षिपेत् ॥
 शीतीभूते च पके च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ३२ ॥
 षट्पलानि तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
 त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति ॥ ३३ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिकां नाशयेत्तमकं तथा ॥
 योगसंदर्शनादत्र वृद्धवैद्योपदेशतः ॥ ३४ ॥
 जलं चतुर्गुणं देयमल्पत्वाद्द्रोणवारिणः ॥
 मानसानिध्यसंवादाद्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ३५ ॥

योगसंदर्शनादिति । कुलत्थगुडान्तरसंवादात् ।

तद्यथा—‘कुलत्थानां पलशतं दशमूलशतं तथा ।
 शतं ब्राह्मणयष्टाश्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥
 पादशेषेषु पूते च गुडस्यार्धतुल्यं पचेत् ॥
 पाकं ज्ञात्वाऽवतार्यैव सुशीते श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
 षट्पलं तु तुगाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विगुणं तथा ।
 मधुनः कुडवं दद्यात्त्रिसुगन्धिपलद्वयम्” इत्यादि ।

चक्रेण तूक्तम्—प्रतिशतं द्रोणनियमाज्ज्ञेयं द्रोणत्रयं त्विहेति । व्यवहारस्तु प्रायश्च-
 त्तुर्गुणजलेनैव द्विगुणेन । मानसान्निध्यात्तन्त्रान्तरसंवादाच्चेत्यर्थः । द्विपलं त्रिसुगन्धि-
 इति । मिलित्वा । कुलत्थगुडः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
 कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्वादशो
 हिकाश्वासाधिकारः समाप्तः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशः स्वरभेदाधिकारः ।

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्याद्धिकाश्वासानन्तरं स्वरभेदमाह । स्वरस्य प्रकृतिभूतस्य
 भेदोऽन्यथाभावः स्वरभेदः । वातिके स्वरभेदे पथ्ययोगमाह—

आद्ये कोष्णजलं पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम् ॥

आद्य इति । वाते । केचिदमुं योगं पैत्तिके मन्यन्ते । तन्न । समानतन्त्रे वाति-
 कस्वरभेदेऽस्य प्रयुक्तत्वात् ॥

पैत्तिकस्वरभेदाचिकित्सितमाह—

क्षीरानुपानं पित्तोत्थे पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः ॥ १ ॥

पिबेत्सर्पिरिति । एतत्सामान्योक्तमपि सुश्रुते श्वासोक्तं वासाघृतं पित्तकासोक्तं वा
 विदारिगन्धोत्पलसारिवेत्यादिनोक्तं ज्ञेयमिति वर्णयन्ति । अतन्द्रितोऽनलसः ॥ १ ॥

कफजस्वरभेदाचिकित्सामाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ॥

पिबेन्मूत्रेण मतिमान्कफजे स्वरसंक्षये ॥

पिप्पलीत्यादियोगचूर्णं गोमूत्रेण पेयम् । स्वरसंक्षय इति । स्वरभेदे ॥

भेदोजस्वरभेदे कफाचिकित्सामतिदिशन्नाह—

स्वरोपघाते भेदोत्थे कफवद्विधिरिष्यते ॥ २ ॥

कफवद्विधिरिति । कफवत्कफजस्वरभेदवत् । तेनेहापि पिप्पल्यादिचूर्णं गोमूत्रेण
 पेयम् ॥ २ ॥

क्षयजसांनिपातिकयोरसाध्ययोरपि चिकित्सा कर्तव्येत्याह—

क्षयजे सर्वजे वाऽपि प्रत्याख्यायाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥ ३ ॥

क्षयजे सर्वजे वाऽपीति । अत्रापिशब्दान्मेदोजसहजयोरपि ग्रहः । तन्त्रान्तरे ह्येतावप्यसाध्यावुक्तौ । तद्यथा—

“क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।

मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरोपघातो न स सिद्धिमेति” इति ।

प्रत्याख्याय निराकृत्यासाध्यत्वेनाऽऽचरेत्कुर्यात् । क्रिया चेह क्षयजे क्षयका-
सोक्ता । सर्वजे च प्रत्येकदोषोक्ता मिलिता कार्या । केचिदुभयोरपि सामान्यं चिकि-
त्सितं कुर्वन्तीत्याहुः ॥ ३ ॥

चव्याम्लवेतसकटुत्रिकतित्तिडीकतालीसजीरकतुगादहनैः समांशैः ॥

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धियुक्तं वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ४ ॥

तित्तिडीकं महार्द्रकम् । तुगा वंशरोचना । दहनश्चित्रकः । गुडोऽत्र सर्वचूर्णसमः ।
त्रिसुगन्धि प्रत्येकमेकभागाच्चतुर्थांशेनेति वृद्धः । मिलितचूर्णचतुर्थांशेन मिलित्वा त्रिसु-
गन्धि ॥ ४ ॥

बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥

स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

बदरीपत्रपिष्टं ससैन्धवबहुवृते तालित्वा तेनैव घृतेनाऽऽलोड्य लेहः । घृतेनैव पूषिकया
व्यवहारः ॥ ५ ॥

अत्युच्चभाषणोत्थस्वरभेदस्य वातात्मकत्वे सत्यपि निमित्तभेदमाश्रित्य विशिष्टचिकि-
त्सामाह—

शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥

पिवेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ६ ॥

मधुरैः काकोल्यादिभिः शृतानि पयांसि शर्करामधुमिश्राणीति पिण्डार्थः । पयांसीत्यत्र
बहुवचनं गोमहिष्यजानां क्षीरपरिग्रहाय । पयःसाधनं क्षीरपरिपाकपरिभाषया ॥ ६ ॥

व्याघ्रीस्वरसविपकं रास्तावाद्यालगोक्षुरव्योषैः ॥

सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासं च पञ्चविधम् ॥ ७ ॥

शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसंभवे ॥

उदकेऽष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ८ ॥

आढकं द्रव्यचूर्णानामासुतं सलिलाढके ॥

अहोरात्रस्थितं कुर्यात्स्वरसं स्वरसेऽसति ॥

इति हेमाद्रौ । कण्टकारीवृतम् । यः श्वासकासविधिरादित एव वोक्तस्तं चाप्यशेषम-
वतारयितुं यतेतेति सुश्रुतवचनं केचिदत्रापि पठन्ति । तस्यार्थः । अन्यदपि स्वरभेदचिकि-

त्सितमतिदेशेनाऽऽह—यः श्वासकासेत्यादि । श्वासकासप्रतिषेधे सामान्येनाऽऽदौ
यः श्वासकासविधिरुद्दिष्टं विधिं सर्वमपि यथादोषं कर्तुं यतेतेति पिण्डार्थः ॥ ७ ॥
॥ < ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-
दत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रयोदशः
स्वरभेदाधिकारः समाप्तः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽरोचकाधिकारः ।

ऊर्ध्वविकृतिसाधर्म्यात्स्वरभेदानन्तरमरोचकः । इदानीं वातजारोचकचिकित्सामाह—
वान्तो वचाद्भिरनिले विधिवत्पिबेच्च स्नेहोष्णतोयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ॥
कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभाङ्गीरास्त्रैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ १ ॥
वान्तो वचाद्भिर्वचाक्काथेन कृतवमनः पेयादिक्रमेण जातबलश्चूर्णं पिबेत् । न तु
सहसेति ज्ञेयम् । अनिल इति । अनिलजेऽरोचके कारणे कार्योपचारात् । अनिल-
जेऽपि वमनमिह कफस्थानगतत्वेन । स्नेहादिबहुद्रवविकल्पः सात्म्यापेक्षः । स्नेहं तैल-
मिह वातहरत्वात् । यवभस्म यवक्षारः । एलमेलवालुकम् । पदेष्वपि पदैकदेशप्रवृत्ते-
रिति कार्तिकः । एलेत्यन्यः । लवणोत्तमं सैन्धवम् । इदं चूर्णं वमनैः शुद्धाशयस्य
देयम् ॥ १ ॥

पित्तजारोचकचिकित्सामाह—

पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं लेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ॥

पित्त इति । पित्तजारोचक उपचारात् । मधुरैः काकोल्यादिभिः । अत्र मदनफल-
मपि प्रक्षिपन्ति ॥

कफजारोचकचिकित्सामाह—

निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं राजद्रुमाम्बु मधुना सह दीप्यकाढ्यम् ॥

निम्बाम्बु निम्बकाथः । निम्बाम्बुना वामितवतः पुंसः । राजद्रुमाम्बु किरमालककाथः
समधुरजमोदाढ्यश्चानुपानं स्यात् । कृतभोजनस्येति शेषः । समानतन्त्रदर्शनात् । निम्बा-
म्बुच्छर्दितवत इत्यत्राऽऽगमशासनस्यानित्यत्वेन तुगागमाभावात्केवलश्छकारः । तेन न

च्छन्दोभङ्गः । कार्तिकस्त्वाह राजद्रुम आरग्वधादिगणोऽधिगन्तव्यः । कफाधिकारे तस्यैवोचितत्वात् । मधुनेति । सहार्थे तृतीया । अन्ये तु-दीप्यकाढ्यमिति । दीप्यकं यवानिका तेनाऽऽढ्यं तद्बहुलमित्याहुः ॥

कफजारोचकेऽतिदेशेन चिकित्सितमाह—

चूर्णं यदुक्तमथवाऽनिलजे तदेव

अनिलजे यच्चूर्णमुक्तं कृष्णादि तदेवेह राजद्रुमाम्बुना पिबेत् । अत्रोक्तस्नेहादिद्रवेणानुपाने प्रत्यनीकता न स्यादिति व्याख्यानयन्ति । अयं च विधिर्वातानुबन्धे सति । केवलकफे वातविधेरनर्हत्वात् ॥

सांनिपातिकारोचकचिकित्सामाह—

सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥ २ ॥

सर्वैश्च सर्वकृतमिति । प्रत्येकदोषोक्तं भेषजं मेलयित्वा सर्वजमरोचकमुपचरेदित्यर्थः । डल्लणस्तु व्याख्याति । सर्वैरिति । वातादिजारोचकहरैः पूर्वोक्तैरेव सर्वजं सांनिपातिकमरोचकमेवमिति पूर्ववद्वमनादि कारयित्वेति यावत् । उपक्रमेत प्रत्याख्यायेति शेषः । असाध्यत्वात्तस्य ॥ २ ॥

बास्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ॥

कुर्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणं च मनोग्रजे ॥ ३ ॥

बास्तिविरेकाविमौ वमनानन्तरं कार्यौ । वमनं सर्वास्वरुचिषु कफस्थानगतत्वेन हितम् । हर्षणं च मनोग्रज इति । मनोग्रजे मनोरुजाहेतुशोकादिजे । हर्षणं चोपलक्षणम् । तेन कामादिजे भयादिकमपि कार्यम् ॥ ३ ॥

इदानीं पञ्चमारोचकचिकित्सामाह—

इच्छाविनाशभयजेषु तु बाधकेषु

भावान्भवाय वितरेत्खलु शक्यरूपान् ॥

बाधकेष्विति । प्रस्तुतत्वादरोचकेषु । भावानिति । हेतुविपरीतान्पदार्थान्भवायार्थवशाद्बुचेरुद्भवाय वितरेद्दद्यात् । कीदृशान्भावान् । शक्यरूपान्प्राप्यान् ॥

अप्राप्येष्वभीष्टविषयेषु कर्तव्यमाह—

अर्थेषु चातिपतितेषु पुनर्भवाय पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ ४ ॥

अतिपतितेष्वेकान्तविनष्टेषु पुनर्भवाय पुनरुद्भवाय पौराणिकैः पुराणप्रतीतैः श्रुतिपथैर्वाक्यैः श्रुतिः श्रवणं सैव पन्था मार्गो येषां तानि तैरिति व्याख्यानात् । अनुमानयेत्प्रतिबोधयेत् । पौराणिकश्रुतिशतैरनुमानयेतेति केचित्पठन्ति नलरामयुधिष्ठिरोपाख्यानैरन्यैश्च तथाविधैरनुमानयेदिति व्याख्यानयन्ति ॥ ४ ॥

सात्म्यान्स्वदेशचरितान्विविधांश्च भक्ष्या-

न्यानि मूलफलखाडवरागलेहान् ॥

सेवेद्रसांश्च विविधान्विविधैः प्रयोगै-

र्भुञ्जीत चापि लघुरूक्षमनःसुखानि ॥ ५ ॥

सात्म्यान्सुखकरान् । स्वदेशचरितानिति । निजदेशानुरूपान् । भक्ष्यान्पानानी-
त्यादि । पानानि पानकानि । अत्रापि विविधानीति योज्यम् । तानि यथाभिलाषमम्लफ-
लादिसंस्कृतानि कर्पूरचातुर्जातादिसुरभीणि कार्याणि । मूलमार्द्रकादि । फलमात्रादि ।
खाडवो मधुराम्लसुरभिद्रव्यसंयोगः ।

रागः—“सितारुचकासिन्धूतैः सवृक्षाम्लपरूषकैः ॥

जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकयाऽन्वितः” ।

इत्यनेनोक्तः । लेहा अम्लादिफलरसोद्भवाः । रसान्मांसरसान् । विविधान्मधुरादि-
प्रकारान् । भुञ्जीत चापि लघुरूक्षमनःसुखानीत्यनेन लघुरूक्षभोजनोपदेशः कफस्थान-
गतत्वादरोचकानाम् । अत एव वातपित्तजयोरप्यरोचकयोर्वमनमुपदिष्टम् । मनःसुखं
मनोनुकूलम् । केचित्सात्म्यातिसात्म्यदेशरोगर्तुप्रकृत्यादीनवेक्ष्य भक्ष्यादीनद्यादिति
मन्यन्ते ॥ ५ ॥

अम्लिका गुडतोयं च त्वगेलामरिचान्वितम् ॥

अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥ ६ ॥

अम्लिका तिक्तिडिः । अम्लिकागुडतोये त्वगेलामरिचचूर्णप्रक्षेपः ॥ ६ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं विडम् ॥ ७ ॥

धात्र्येलापन्नकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥

लोभ्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम् ॥ ८ ॥

आर्द्रदाडिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतम् ॥

सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवलग्रहाः ॥

चतुरोऽरोचकान्हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ ९ ॥

आर्द्रदाडिमनिर्यास इति । आर्द्रदाडिमफलस्वरसः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

त्रीण्यूषणानि त्रिफला रजनीद्वयं च चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥

क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधावनार्थमन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ॥ १० ॥

त्रीण्यूषणानि त्रिकटुकम् । यवशूको यवक्षारः । वितरेद्दद्यात् । मुखधावनार्थ-
मिति । वर्षणेन मुखशोधनमित्यर्थः । डल्लणो मुखबोधनार्थमिति पाठं पठित्वा मुखबोधे
सत्यरोचकहानिरिति भावः । अवलेहप्रयोग इति व्याख्यानयति । अन्यानि तिक्तकटु-
कानीति । त्वगेलारहितानीति वदन्ति ।

यदुक्तम्—“त्वगेला रहितं सर्वं कटुतिक्तमरोचकी ।

लिङ्गात्क्षौद्रेण संयुक्तमल्पमल्पं पुनः पुनः” इति ॥ १० ॥

कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् ॥

सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ ११ ॥

अस्य योगस्य गुटिका चतुर्माषिकमाना मुखे धार्या ॥ ११ ॥

यवानीखाडवमाह—

यवानी तिचिडीकं च नागरं चाम्लवेतसम् ॥ १२ ॥

दाडिमं बदरं चाम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ॥

धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ॥ १३ ॥

पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥

शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ॥ १४ ॥

जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥

हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ॥

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत्* ॥ १५ ॥

बदरं चाम्लमिति । अम्लं बदरम् । वराङ्गं गुडत्वक् । पिप्पलीनां शतं चैकमिति ।

पिप्पलीगुडकशतम् । एवं मरिचस्यापि गुडकशतद्वयम् । एतच्चूर्णं मुखे धृतं शनैः शनैः
गिलनीयम् । यवानीखाडवः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुर्द-

शोऽरोचकाधिकारः समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशशुद्ध्याधिकारः ।

अरोचकस्य पञ्चविधत्वात्तथा शुद्ध्यामप्यरोचकसद्भावादरोचकानन्तरं शुद्धिः ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाशुद्ध्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ॥

प्राकारयेन्मारुतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥

* इ पुस्तके—सूक्ष्मैला केसरं त्वक्च पत्रतालीसकं तुगा । पृथ्वीका दाडिमं धान्यं जीरकं चार्ध-
कार्षिकम् ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । मरिचं दीप्यकं चैव वृक्षाम्लं चाम्लवेत-
सम् ॥ २ ॥ अजमोदाऽजगन्धा च दधित्थं चेति कार्षिकम् । प्रदेयमिह शुद्धायाः शर्करायाश्चतुष्प-
लम् ॥ ३ ॥ चूर्णमग्निप्रसादं स्यात्परमं रुचिवर्धनम् । प्लीहकासमथार्शोनि श्वासशूलं ज्वरं वमिम् ॥ ४ ॥
निहन्ति दीपयत्याग्निं बलवर्णप्रदं परम् । वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ५ ॥ सूक्ष्मैलाद्यं
चूर्णम् । इत्याधिकमत्र ।

आमाशयोत्क्लेशभवा हीति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादामाशयोत्क्लेशजा छर्दिरा-
माशयमुत्किलश्य दोषैर्जन्यत इति तात्पर्यार्थः । आमाशयसमुत्थे च रोगे स्थानापेक्ष-
याऽऽमकफहरं लङ्घनादिकं हितं तस्माल्लङ्घनमेवाऽऽदौ कुर्यादित्यर्थः । मारुतजां
विमुच्येत्यनेन लङ्घनशोधनयोरपवादः । वातजाया आमाशयसमुत्थत्वेन लङ्घनसाध्ये
विद्यमानेऽपि कफे वातस्य लङ्घनशोधनाभ्यां प्रकापः क्षिप्रं महात्ययकारकः स्यादिति
मत्वा तयोर्निषेधः । लङ्घनमल्पे दोषे बलीयासि च शोधनमिति व्यवस्था । संशोधनं
वा कफपित्तहारीति । कफहारि शोधनं वमनम् । पित्तहारि शोधनं विरेचनम् ।
वमनं च व्याधिविपरीतकारि भेषजमतीसारे विरेचनवत् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । छर्दिषु बहु-
दोषासु वमनं हितमुच्यत इति ॥ १ ॥

वातजवमीचिकित्सितमाह—

हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसंभवाम् ॥

क्षीरोदकमित्यत्र क्षीरघृतमिति पाठं पठति डल्लुणः क्षीरघृतं क्षीरमथनादुद्धृतं क्षीर-
युक्तं वा घृतमिति व्याख्याति ॥

ससैन्धवं पिबेत्सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम् ॥ २ ॥

ससैन्धवं पिबेत्सर्पिरिति । सर्पिः पक्वमेव ॥ २ ॥

मुद्रामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥

मुद्रामलकयूषो वा ससर्पिष्क इति । सर्पिरिह यूषसंतलनार्थम् ॥

यवागूं मधुमिश्रां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ॥ ३ ॥

पञ्चमूलीकृतमिति । पञ्चमूली महतीति चन्द्रिकाकारः । स्वल्पेति चक्रपाणिः
॥ ३ ॥

पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत्स्यात् ॥

द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत्स्यादिति । द्राक्षादिरसैः प्रत्येकं त्रिवृद्योज्या ॥

कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं पित्तं हरेत्स्वादुभिरूर्ध्वमेव ॥ ४ ॥

कफाशयस्थमिति । आमाशयोरसी इह कफस्थानम् । तत्रस्थम् । स्वादुभिरिति ।
द्राक्षादिभिः । ऊर्ध्वमेवेति । वमनेनैव ॥ ४ ॥

शुद्धस्य काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मन्थं यदि वाऽपि पेयाम् ॥

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा* ॥ ५ ॥

यदिवाऽपि पेयामिति । मन्दाग्निं प्रति पेया ज्ञेया ॥ ५ ॥

*ख. पुस्तके—पथ्याक्षधात्रीमगधोषणानां चूर्णं सलाजाञ्जनकोलमध्यम् । छर्दिं निहन्त्याशु समाक्षिकं
तु सत्र्यूषणं वाऽपि कपित्थमध्यम् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्याऽऽमलकीरसम् ॥

पिवेन्माक्षिकसंयुक्तं छर्दिस्तेन निवर्तते ॥ ६ ॥

संयोज्याऽऽमलकीरसमिति । चन्दनकर्षाच्चतुर्गुणमामलकीरसम् ॥ ६ ॥

कषायो भृष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ॥

छर्द्यतीसारतृड्दाहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ ७ ॥

कषायो भृष्ट मुद्रस्येति । मुद्रं भृष्टा कषायविधिना कषायः कार्यः । अत्र लाजम-
धुशर्कराणां प्रक्षेपः । शीतकषायोऽयमित्यन्ये ॥ ७ ॥

हरीतकीनां चूर्णं च लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ॥

अधोभागीकृते दोषे छर्दिः क्षिप्रं निवर्तते ॥ ८ ॥

काथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥

गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलीकथितं जलम् ॥

सक्षौद्रं शर्करायुक्तं छर्दिपित्ताम्लनाशनम् ॥ ९ ॥

पित्ताम्लसंभवामित्यम्लपित्तजम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ॥

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तैर्बलाविरोधे कफशोधनार्थम् ॥ १० ॥

सपिप्पलीसैन्धवनिम्बतोयैरिति । निम्बच्छलस्यार्धशृतकाथे पिप्पल्यादीनां
प्रक्षेपः । पिण्डीतको मदनफलम् ॥ १० ॥

विडङ्गात्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं पिवेत् ॥

विडङ्गप्लवशुण्ठीनां हरेद्रा श्लेष्मजां वमिम् ॥ ११ ॥

सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ॥

दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां लिह्यात्कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥ १२ ॥

जाम्बवं जम्बूफलास्थि । बदरं बदरास्थिमज्जा वक्ष्यमाणयोगे कोलमज्जापाठात् । सजा-
म्बवं वा बदरस्य चूर्णमित्येको योगः । मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीमिति द्वितीयः । दुरा-
लभां चेति तृतीयः । अत्र योगत्रयेऽपि मधु संवध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

तर्पणं मधुसंयुक्तं तिसृणामथ भेषजम् ॥ १३ ॥

तर्पणं मधुसंयुक्तमिति । तर्पणं तोयपरिप्लुताः सक्तवः । तिसृणामिति । तिसृणां
पृथग्वातादिजानां छर्दीनाम् । एतेन च त्रिदोषजच्छर्दिहरत्वमस्योक्तं भवति । यतो

* टीकायां तु सर्षपस्थाने सैन्धवेति वर्तते ।

१ क. घ. 'क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु च्छर्दिं पित्ताम्लसंभवाम् । २ क. घ. 'क्षौद्रयो कफामाश-
यशो' । ३ क. घ. जयेत् । ४ घ. 'ण्ठीनामथवा श्ले' । ५ ड. 'सृणां विश्वमे' ।

वातादिजासु पृथक्तिसृषु यद्भेषजं तदेव मिलितवातादित्रयजायामपि प्रकृतिसमसमवे-
तायां हितम् । तथा चोक्तम्—

“येषां पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता तां संनिपातेषु च तस्य बुद्ध्या ।

रोगर्तुदोषाग्निबलाद्यपेक्ष्य कुर्याद्भिषक्शास्त्रविदप्रमत्तः” इति ॥

एवं तिसृष्वपीत्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ १३ ॥

कृतं गुडूच्या विधिवत्कषायं हिमसंज्ञितम् ॥

तिसृष्वपि पिबेत्पथ्यं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १४ ॥

कषायं हिमसंज्ञितमिति । शीतकषायम् । शीतकषायविधानं च भेषजं पलं क्षुण्ण-
मुष्णाम्बुचतुष्पलाप्लुतं निशि संस्थितं ग्राह्यमिति । तन्नान्तरे हि—

“द्रव्यादापोयितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।

कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ १ ॥

षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलाच्छीतफाण्टयोः ।

आप्लुतं भेषजपलं रसाख्यस्य पलद्वयम्” इति ॥

प्रचारस्तु प्रायेण भिषजां भेषजार्धपल एव जलपलद्वयेनेति । ननु गुडूची शाकवर्गे
सुश्रुते कफपित्तमात्रशमनी पठिता तत्कथमस्याः शीतकषायो वातादित्रयजासु शस्तत्वे-
नोपदिश्यते । उच्यते । मधुरसंयोगमहिम्ना दोषत्रयेऽपि हितत्वमस्याः । किंच शाकवर्गे
षत्रमस्याः कफपित्तहरमुक्तं लता तु वातं शमयति । तदुक्तम्—अमृता सांग्राहिकदी-
पनीयवातहरश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानामिति ॥ १४ ॥

श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ॥

षेयश्छर्दित्रये शीतो मूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥ १५ ॥

श्रीफलस्येति । श्रीफलो बिल्वस्तस्य मूलमिह । बिल्वमूलं मरुच्छ्लेष्मच्छर्दिघ्नं न
च पित्तकृदिति गुणपाठात् । गुडूच्या वा कषाय इति । गुडूच्याः काथ एव शीतः
कार्यो न तु शीतकषायस्तस्योक्तत्वात् । तथा च नागार्जुनवार्तामालायां पठ्यते—

“छिन्नरुहायाः काथं सुशीतलं यो नरः पिबेन्मधुना ।

छर्दिं स वातपित्तश्लेष्मसमुत्थां निवारयति” इति । ॥ १५ ॥

जम्बाम्रपल्लवगवेषुकधान्यसेव्य-

हीवेरवारि मधुना पिबतोऽल्पमल्पम् ॥

छर्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धिगुक्ता

लीढा निहन्ति मधुना च दुरालभा वा ॥ १६ ॥

गवेधुको घुलुञ्चः । धान्यं धान्याकम् । सेव्यमुशीरम् । वारि शीतकषायः ।
त्रिसुगन्धियुक्तेति । त्रिसुगन्धिचूर्णं तावदेयं यावता सौरभ्यमात्रं भवति ॥ १६ ॥

जात्या रसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ॥

क्षौद्रेण युक्तो लेहोऽयं निहन्ति च्छर्दिमुल्बणाम् ॥ १७ ॥

कपित्थस्येति । कपित्थफलरसः । जाती धात्रीति । जातीशब्देनेह धात्री गृह्यतेऽ-
नुलोमकत्वाच्छीतवीर्यत्वाच्च ।

चरकेऽपि—“लेलीतकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।

सप्तदश कुष्ठजातीर्माक्षिकधातोश्च मूत्रेण” ॥

इत्यत्र योगे जाती धात्रीति जैज्जटेन व्याख्यातम् । द्रव्यावल्यामभिधानेऽप्या-
मलकपर्याये जातीशब्दः पठ्यते । इह लेलीतकः पाषाणभेद उत्तरापथिकः ॥ १७ ॥

सौवर्चलमजाजी च शर्करा मरिचानि च ॥

युक्तोऽयं मधुना लेहः श्रेष्ठश्छर्दिनिवर्हणः ॥ १८ ॥

कोलमज्जाकणाधात्रीलाजाविश्वफलत्रिकम् ॥

श्यामाञ्जनाब्दकोलास्थि मक्षिकाविट्सितायुतम् ॥ १९ ॥

कणोषणकपित्थाम्बुत्वगेलापत्रकं समम् ॥

सक्षौद्राः पादिका लेहाः षडेते छर्दिनाशनाः ॥ २० ॥

श्यामाञ्जनेति । श्यामा प्रियंगुः । वक्ष्यमाणयोगे प्रियंगुदर्शनात् । अञ्जनं रसाञ्जनम् ।
मक्षिकाविष्मक्षिकाविष्टा । सितायुतमिति मक्षिकाविडित्यस्य विशेषणम् । विट्शब्दो
वैद्यके नपुंसकोऽपि दृश्यते । कपित्थाम्बुत्विति । कपित्थस्य फलम् । अम्बु वालकम्
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कोलानलकमज्जानो मक्षिकाविट्सिता मधु ॥

सकृष्णातण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु नियच्छति ॥ २१ ॥

लोजाकपित्थमधुमागधिकोषणानां

क्षौद्राभयात्रिकदुधान्यकजीरकाणाम् ॥

पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनां

लेहास्त्रयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ २२ ॥

सकृष्णातण्डुल इति । कृष्णातण्डुलः पिप्पलीबीजम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

एलालवद्गजकेसरकोलमज्जा-

लाजाप्रियङ्गुधनचन्दनपिप्पलीनाम् ॥

चूर्णानि माक्षिकसितासाहितानि लीढा

छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥ २३ ॥

एलादिचूर्णम् ॥ २३ ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवशृतं क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतलं तोयम् ॥

लाजैरवचूर्ण्य पिबेच्छर्द्यतिसारे परं सिद्धम् ॥ २४ ॥

पवनघ्नीचिरोत्थासु प्रयोज्या छर्दिषु क्रिया ॥ २५ ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवशृतमिति । काथोऽयं शीतः शतिकषायो वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

छर्दिप्रसङ्गात्पवनो ह्यवश्यं धातुक्षयाद्बृद्धिमुपैति तस्मात् ॥

चिरप्रवृत्तास्वानिलापहानि कार्याण्युपस्तम्भनबृंहणानि ॥ २६ ॥

सर्पिर्गुडः क्षीरविमिश्रितानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ॥

वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहाश्छर्दिं प्रैसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २७ ॥

सर्पिर्गुडो राजयक्ष्मोत्थः । कल्याणकं घृतं ज्वरे । त्र्यूषणाद्यं घृतं कासे । जीवनी-
याद्यं वातरक्ते । सलेहा इति । लेहः प्रलेहो व्यञ्जनविशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

बीभत्सजां हृद्यतमैर्दौहृदीं काङ्क्षितैः फलैः ॥

लङ्घनैर्वमनैश्चाऽऽमां सात्म्यैर्वा सात्म्यकोपजाम् ॥

कृमिहृद्रोगवच्चापि साधयेत्कृमिजां वमिम् ॥ २८ ॥

हृद्यतमैर्हृदयहितैर्मनोनुकूलैश्च । सर्वत्रात्र साधयेदिति योज्यम् । दौहृदीमिति ।
स्त्रीणां दौहृदाप्राप्तिजाम् । काङ्क्षितैः फलैरित्युपलक्षणं तेन फलादन्यस्यापि वस्तुनः
परिग्रहः । लङ्घनैर्वमनैश्चाऽऽमामिति । आमामामजाम् । अल्पदोषबलस्य लङ्घनैर्व-
हृदोषबलस्य वमनैः साधयेत् । असात्म्यकोपजामिति । अक्रमसेवितासात्म्यविक्रिया-
भवाम् । कृमिहृद्रोगवदिति । कृमिहृद्रोगोक्तभेषजेन विरेकादिना ॥ २८ ॥

पञ्चकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ॥

कल्के काथे च हविषः प्रस्थं छर्दिनिवारणम् ॥

तृष्णारुचिप्रशमनं दाहज्वरहरं परम् ॥ २९ ॥

पञ्चकाद्यं घृतम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-

दत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चदशश्छर्द्यधि-

कारः समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ षोडशस्तृष्णाधिकारः ।

अम्बूत्क्लेशरूपां छर्दि निर्दिश्याम्बुशोषलक्षणा तृष्णोच्यते—

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥

रसाश्च बृंहणाः शीता गुडूच्या रस एव च ॥ १ ॥

रसाश्च बृंहणा इति । रसा मांसरसाः ॥ १ ॥

पञ्चाङ्गिकाः पञ्च गणा य उक्तास्तेष्वम्बु सिद्धं प्रथमे गणे वा ॥

पिबेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशश्च तृष्णोपरोधं न कदाऽपि कुर्यात् ॥

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वं निहन्ति तौयं पयं एव वाऽपि ॥ २ ॥

पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा इति । स्वल्पमहत्तृणवल्लीकण्टकासंज्ञकानि पञ्च पञ्चमूलानि । तेष्वम्बु सिद्धमिति । अम्बु काथोऽर्धशृतं वा । एते पञ्च योगाः प्रत्येकं काथविधानात् । प्रथमे गण इति । विदारिगन्वाद्ये सौश्रुतत्वादस्य योगस्य । अल्पश इति स्तोकं स्तोकम् । गदाधरः पुनरल्पश इति तृष्णाविशेषणं व्याख्यायाल्पायां संशमनं महत्यां तु वमनमित्याह । पित्तहरैरिति । काकोल्यादिभिः ॥ २ ॥

काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपञ्चकम् ॥

द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्पे जलं पिबेत् ॥ ३ ॥

अस्य शीतकषायः कार्यः ॥ ३ ॥

ससारिवादौ तृणपञ्चमूलैस्तथोत्पलादौ मधुरे गणे वा ॥

कुर्यात्कषायांस्तु तथैव युक्तान्मधूकपुष्पादिषु चापरेषु ॥ ४ ॥

सप्तमीयं षष्ठ्यर्थे तेन सारिवादिगणचतुष्टयस्य कषायान्कुर्यादित्यर्थः । मधुरो गणः काकोल्यादिः । गणचतुष्टयेनानेन चत्वारः कषायाः । तथैव युक्तानिति । शीतकषायविधिकृतान् । सुश्रुते शीतकषायविधिप्रस्तावेऽस्य ग्रन्थस्य पठितत्वात् । तथैव युक्तानित्यस्य स्थाने सुश्रुते तथैव युक्तानिति पाठः । मधूकपुष्पादिषु चापरेष्विति । मधूकपुष्पादीनि मधूकसौभाञ्जनकोविदारप्रियङ्गुपुष्पाणि सुश्रुते रक्तपित्तस्योक्तानि । आदिशब्दः प्रकारे तेन मधूकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्यखर्जूराणीति कार्तिकः । एभिरपि शीतकषायविधिः ॥ ४ ॥

विल्वाढकीधातकिपञ्चकोलदर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ॥

हितं भवेच्छर्दितमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ॥ ५ ॥

सिद्धमित्यतः परं जलमिति शेषः । धातकिपञ्चकोलस्थाने कन्यकपञ्चमूलेति पाठा-

न्तरम् । निम्बप्रसवोदकेनेति । निम्बप्रसवो निम्बपल्लवः प्रसूयत इति प्रसव इति व्युत्पत्त्या । तत्रान्तरे निम्बपल्लवोदकेनैव वमनमुक्तं तद्यथा—

“कफजायां तृषि शस्तं वमनं पिचुमन्दपल्लवजलेन ॥

कोष्णेन यच्च वम्यामामजायामिष्यते तच्च” इति ।

निम्बप्रभवमुदकं निम्बप्रसवोदकमित्यन्ये ॥ ५ ॥

सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गबेरसौवर्चलान्यर्धजलप्लुतानि ॥

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥ ६ ॥

आर्द्रकशृङ्गबेरसौवर्चलानीति । आर्द्रकशृङ्गबेरसौवर्चलवन्ति । अत्र मत्वर्थीयात् । आर्द्रकशृङ्गबेरमार्द्रकमेव । डल्लुणस्त्वेवंविधामापातनिकां विधाय व्याख्याति । यथा पीयमानं मद्यं तृष्णाकरं न भवति तथा प्राह सजीरकाणीत्यादि । सजीरकाणि जीरकसहितानि । आर्द्रकं प्रसिद्धम् । शृङ्गबेरं शुण्ठी । आर्द्रकादौ सहशब्दो बोद्धव्यः । नाऽऽर्द्रकशृङ्गबेरसौवर्चलान्यपि मद्यानीत्यस्य विशेषणम् । अर्धजलप्लुतान्यर्धपानीयमिश्रितानि । हृद्यानि मनःप्रियाणि । गन्धवन्ति प्रशस्यगन्धानि । एवंविधानि मद्यानि पीतानि सन्ति सद्यस्तृष्णां शमयन्तीति पिण्डार्थः ॥ ६ ॥

क्षतोद्भवायास्तृष्णायाश्चिकित्सामाह—

क्षतोद्भवां रुग्निनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ॥

रुग्निनिवारणेनेति । व्रणवेदनानिर्वापणेन । कारणभूतव्रणवेदनोच्छेदात्तत्कार्यरूपा क्षतजतृषा शाम्यतीत्यर्थः । रसानां मांसरसानाम् । असृज इति । रक्तस्य । तत्त्वेणादीनां सद्यस्कं ग्राह्यम् । रक्तपानं च क्षतादत्यर्थशोणितप्रवृत्तौ ज्ञेयम् ॥

क्षयजायास्तृष्णायाश्चिकित्सितमाह—

क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वाऽथ मधूदकं वा ॥ ७ ॥

क्षीरजलमिति । क्षीरमिश्रं जलम् । क्षीरघृतमिति सुश्रुते पाठः । तत्र क्षीरघृतं क्षीरमथनोद्धूतं घृतं क्षीरमिश्रितं घृतं वेति डल्लुणः । मांसोदकं मांसरसं तनुः [न तु] सौरावसंज्ञकः । मधुमिश्रमुदकं मधूदकम् । ननु क्षयजायां बृंहणविधेरुपदेशाद्विरुद्धं मधूदकं विरुद्धमे(म् । मै)वम् । क्षयजा हि दोषत्रयेणापि जन्यते । यदुक्तम्— रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तां संनिपातादिति केचिदाहुरिति । तत्र यदि कफो वृद्धः पित्तं वा तदा मधूदकं मांसोदकं वा । मधुकोदकं चेति सुश्रुतपाठे मधुकोदकं यष्टीमधुकोदकम् । केचिदत्र माषोदकमिति पठित्वा माषयूषमिति । व्याख्यानयन्तीति डल्लुणः ॥ ७ ॥

भक्तजतृष्णाचिकित्सितमाह—

गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेत्तु क्षयादृते सर्वकृतां च तृष्णाम्* ॥ ८ ॥

* ख. पुस्तके— लज्जाञ्जबीजाञ्जनमुत्पलानि न्यग्रोधरोहः सवित्रः सकुष्ठः । क्षौद्रेण युक्तो वटकीकृतश्च तृष्णाभिभूतेन मूत्रेण धार्यः । इत्यधिकमत्र ।

उल्लिखनैरिति । वमनैः । क्षयादृते सर्वकृतां च तृष्णामिति । क्षयजां तृष्णां विहाय सर्वकृतां तृष्णां वातपित्तकफकृतां गुर्वन्नजां च वमनैर्जयेत् । कार्तिकस्त्वाह सर्वकृतामामजाम् । अस्या आमकोपितसर्वदोषजन्यत्वादिति ॥ ८ ॥

सामान्ययोगानाह—

लाजोदकं मधुयुतं धृतं गुडविमिश्रितम् ॥

काश्मर्यशर्करायुक्तं पिवेत्तृष्णादितो नरः ॥ ९ ॥

लाजाचूर्णभाविमुदकं शीतकषायोऽयं वा ॥ ९ ॥

आम्रजम्बूकषायं वा पिवेन्माक्षिकसंयुतम् ॥

छर्दि सर्वा प्रणुदति तृष्णां चैवापकर्षति ॥ १० ॥

आम्रजम्बूकषायं वेति । अत्राऽऽम्रजम्बूः फलास्थि ब्रुवते । पल्लवोऽप्यनयो-
रुचितः । जम्बूआम्रपल्लवशृतं क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतलमिति च्छर्द्या पाठात् ॥ १० ॥

गोस्तनेक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ॥

नियतं नस्ततः (नासया) पीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ ११ ॥

गोस्तनादिभिः प्रत्येकं नस्यम् ॥ ११ ॥

क्षीरेक्षुरसमार्द्रांक्षौद्रसीधुगुडोदकैः ॥

वृक्षाम्लैश्च गण्डूपास्तालुशोषप्रणाशनाः ॥ १२ ॥

क्षीरादिभिरपि प्रत्येकं गण्डूपो गण्डूपा इति बहुवचनेन निर्देशात् ॥ १२ ॥

मुखपैच्छिल्यादौ गण्डूपमाह—

वैशद्यं जनयत्यास्यं प्ररोहयति यद्व्रणान् ॥

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूपधारणम् ॥ १३ ॥

वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाच्च पिपासितम् ॥

पाययेद्दामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ १४ ॥

अयं योगः पित्तजतृष्णायां युक्तः । सुश्रुतेऽपि पित्तज्वरे विधिर्दिशित एषः
॥ १३ ॥ १४ ॥

अतिरुक्षदुर्बलानां शमयेत्तृष्णामिहाऽऽशु पयः ॥

छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ १५ ॥

मधुरो रसो हृद्य इति । मधुरगणसाधितत्वेन रसो मधुरो ज्ञेयः ॥ १५ ॥

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ॥ १६ ॥

स्निग्धान्नभोजनजनितायां तृषायाम् । अस्यां गुडाम्बु स्निग्धगुडयोगाद्यपि न यौगिकं

यदुक्तम्—यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यत इति । तथाऽपि मधुररसत्वेन प्रभा-
वाद्वा हितं तज्ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

वटशृङ्गासितालोध्रं दाडिमं मधुकं मधु ॥

पिबेत्तण्डुलतोयेन च्छर्दितृष्णानिवारणम् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

तालुशोषे पिबेत्सर्पिर्घृतमण्डमथापि वा ॥

तालुशोषे पिबेत्सर्पिरिति । तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः । न पिबेयुर्वृ-
तमिति वचनेन निषिद्धस्यापि तालुशोषे घृतपानस्य विधिरयं वातोल्बणावस्थायां मन्तव्यः ।
तालुशोषश्च तृष्णाप्रकार एव तेनेह संशक्यगतमस्याभिधानम् ॥

मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहस्त्रीमर्द्यश्रमकर्शिताः ॥

पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

मुखवैरस्यादौ गण्डूषमाह—

धान्याम्लं मुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

धान्याम्लं काञ्जिकं तस्य गण्डूषः ॥

मुखशोषे गण्डूषमाह—

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ॥ १९ ॥

तद्धान्याम्लम् । अर्थात्पूर्वं सलवणोष्णम् ॥ १९ ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाचुक्रिकारसः ॥

पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २० ॥

चुक्रिकाऽम्ललौघिका । चुक्रिका कुवावि । मुखालेप इति । मुखकुहरलेपः । चर-
कप्रामाण्याद्दृढयशिरसोरपि लेपो द्रष्टव्यः ।

यथा—“जम्ब्वाम्रातकवदरीनलवेतसपञ्चवलकपञ्चाम्लैः ॥

हन्मुखशिरःप्रलेपाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः” इति ॥ २० ॥

वटप्ररोहं मधुकुष्ठमुत्पलं सलाजचूर्णं गुटिकां प्रकल्पयेत् ॥

सुसंहिता सा वदनेन धारिता तृष्णां प्रवृद्धामपि हन्ति सत्तरम् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

ओदनं रक्तशालीनां शीतं माक्षिकसंयुतम् ॥

भोजयेत्तेन शाम्येते छर्दितृष्णे चिरोत्थिते ॥ २२ ॥

ओदनं रक्तशालीनां शीतमिति । सद्यस्कपानीयं भक्तम् ॥ २२ ॥

दुःसहतृष्णायामदाने जलस्य दोषमाह—

तृष्यन्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥

मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं नरः ॥ २३ ॥

पूर्वामयक्षीण इति । प्रथमोत्पन्नरोगकृशः ॥ २३ ॥

सात्स्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुनः ॥

तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २४ ॥

अन्योऽपि व्याधिरिति । तृष्णाशमनार्थं दीयमानान्नपानादिना कृतोऽपि व्याधिरित्यर्थः । शक्यश्चिकित्सितुमिति । तृष्णां महात्ययकारिणीमवेक्ष्य स व्याधिः सुज्ञयो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अदाने जलस्य तृष्णातुरः कथं म्रियत इत्यत आह—

तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति ॥

तस्मात्सर्वास्ववस्थासु न कचिद्धारि वार्यते ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तविरचितायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षोडशः

स्तृष्णाधिकारः समाप्तः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशो मूर्छाधिकारः ।

तृषितस्य मोहोत्पत्तेस्तृष्णानन्तरं मूर्छा । उक्तं हि तृषितो मोहमायातीति ।

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ॥

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्छास्वनिवारितानि ॥ १ ॥

मणयः सहारा इति ! हारार्पिता मुक्ताः स्फाटिकप्रभृतयो मणयः । शीताः प्रदेहा इति । चन्दनोत्पलप्रभृतिभिः कृताः प्रदेहाः । व्यजनानिला व्यजनवायवः । शीतानि पानानि च गन्धवन्तीति । यानि शीतानि गन्धवन्ति च पानानि तानि सर्वासु मूर्छास्वनिवारितानि प्रशस्तानि । पानानि पानकानि । सर्वासु मूर्छास्वनिवारितानीत्यनेन वातकफजयोरपि मूर्छयोर्हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणे वारणार्हा अप्येते शीतविधयो व्याधिप्रत्यनीकतया पित्तानुबन्धाच्च न वार्यन्त इत्येतद्दर्शयति ॥ १ ॥

किमेतान्येव सर्वमूर्छासु हितान्युतान्यान्यपीत्यत आह—

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ॥

तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्छासु शस्ताः सप्ततीनमुद्राः ॥ २ ॥

वर्गे मधुर इति । काकोल्यादौ । पयांसि सर्वाण्यपि दुग्धानि सर्वेषां क्षीराणां मूर्च्छाहरत्वात् । जाङ्गलजा रसा इति । एणादिभवाः । सदाडिमा इति । दाडिमाम्लाः । ये मूर्च्छासु भोजने हितास्तानाह—तथा यवा इत्यादि । शस्ता हिता भोजन इति शेषः । सतीनो वर्तुलकलायः ॥ २ ॥

यथादोषं कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥

वातादिजामु मूर्च्छासु यथाक्रमं वातादिज्वरहरकषायाणि प्रयोजयेदित्यर्थः ॥

रक्तजायां तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ॥ ३ ॥

रक्तजायामिति । रक्तदर्शनजायाम् ॥ ३ ॥

मद्यजायां वमेन्मद्यं निद्रां सेवेद्यथासुखम् ॥

सुगमम् ।

विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

कोलमज्जोषणोशीरकेसरं शीतवारिणौ ॥

पित्तमूर्च्छां जयेद्धीढा कृष्णा वा मधुसंयुता* ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

महौषधामृता क्षुद्रा पौष्करं ग्रन्थिकोद्भवम् ॥

पिबेत्कणायुतं काथं मूर्च्छायां च मर्देषु च ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥

सुगमम् ॥

त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥

रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ७ ॥

रसायनानामिति । शिलाजतुरसायनयोगानाम् । कौम्भस्य सर्पिष इति । कौम्भं सर्पिर्दशाब्दकं तच्च प्रभावान्मूर्च्छाहरम् । यदुक्तम्—

“सर्पिः पुराणं तिमिरप्रतिश्याश्वासकासनुत् ॥

मूर्च्छाछर्दिषोन्मादमदापस्मारनाशनम् ” इति ॥ ७ ॥

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमः प्रथमनानि च ॥

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ८ ॥

* ख. पुस्तके—सुशीतं त्रिफलाकाथं सिताक्षौद्रसमन्वितम् । वोढामपि निहन्त्याशु मूर्च्छां पीतो यथाबलम् । इत्यधिकमत्र ।

लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च ॥

आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्यावबोधने* ॥ ९ ॥

ननु सर्वासु मूर्छासु पित्तप्राधान्याच्छीतोपचारश्चेदिष्यते तत्कथं तीक्ष्णा अञ्जनादयः शस्ताः । उच्यते । संज्ञावहस्रोतोनिरोधशान्तिकरत्वेन व्याधिप्रत्यनीकत्वादिति कार्तिकः । अञ्जनादयस्तीक्ष्णाः कार्याः । नखान्तर इति । नखमांसयोर्मध्ये । आत्मगुप्तावघर्ष इति । आत्मगुप्ता शूकशिम्बा । अस्याश्च शिम्बित्वगजातं चूर्णं ग्राह्यम् । तस्येति । मूर्छातुरस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तविरचितायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तदशो
मूर्छाधिकारः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशो मदात्ययाधिकारः ।

पि(चि)त्तस्य मोहो(?) मद्येनापि मूर्छायाः संभवान्मूर्छानन्तरं मदात्ययः । मदशब्देन मदहेतुतया मद्यमुच्यते तेन कृतोऽत्ययो विकारो मदात्ययः किंवा मद्यकृतो मदो यस्तद्धेतुकोऽत्ययो मदात्ययः ॥

मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लिकदाडिमैः ॥

परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ १ ॥

द्रवेणाऽऽलोडिताः सक्तवो मन्थः । खर्जूरादीनां चेह द्रवं ग्राह्यम् । अम्लिकशब्देना-
म्लिकोच्यतेऽम्लिका तित्तिडीका वा । छन्दोनुरोधाद्ध्रस्वत्वम् ॥ १ ॥

सतीनमुद्रसंमिश्रान्दाडिमामलकान्वितान् ॥

द्राक्षामलकखर्जूरपरूपकरसेन वा ॥

कल्पयेत्तर्पणान्यूपान्रसांश्च विविधात्मकान् ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

पथ्याकाथेन वा सिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ॥

सर्पिः कल्याणकं वाऽपि मदमूर्छापहं पिवेत् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

छर्दिमूर्छातिसारं च मदं पूगफलोद्भवम् ॥

सद्यस्तच्छमयेत्पीतमातृप्तेर्वारि शीतलम् ॥ ४ ॥

* ख. पुस्तके—सन्धासलब्धसंज्ञश्च लशुनस्य रसं पिवेत् । खादेत्सव्योपलवणं बीजपूरकके-
सरम् । इत्यधिकमत्र ।

सुगमम् ॥ ४ ॥

वन्यकरीषघ्राणाज्जलपानालवणभक्षणाद्वाऽपि ॥

शाम्यति पूगफलमदश्चूर्णरुजाशर्कराकवलात् ॥ ५ ॥

वन्यः शङ्खकः करीषं शुष्कं गोमयम् । किंवा वनभवं करीषम् । वन्यकरीष-
घ्राणादयः पृथक्पृथक्प्रयोज्याः । चूर्णरुजाशर्कराकवलादित्येतदार्यासंपूर्णत्वानुरोधाद्धि-
खितम् ॥ ५ ॥

मद्योत्थरोगेषु मद्यमेव परमं भेषजं यदुक्तं चरके—

“तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥

मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ।

अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ॥

जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रयोजयेत्”

इति तेन मद्यप्रयोगमेवाऽऽह—

मद्यं सौवर्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ॥

जीर्णमद्ये प्रदातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥ ६ ॥

सौवर्चलव्योषयुक्तमिति । सौवर्चलं लवणत्वमात्रकारकं व्योषं कटुत्वमात्रकार-
कमिति ॥ ६ ॥

मुद्गयूषः सितायुक्तः स्वादुर्वा पैशितो रसः ॥

पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ७ ॥

मुद्गयूषस्य च विधिस्तन्त्रान्तरालिख्यते—

“मुद्गानां द्विपलं तोये शृतमर्धाढकोन्मिते ।

पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तु ॥

युक्तं सैन्धवाविश्वाह्वान्यकैः पादकार्षिकैः ।

कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छाणैकेनावचूर्णितम् ॥

संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः ।

मांसलं सक्थिजं मांसं निरस्थि तैत्तिरं तथा ॥

चतुष्पलेन्मितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जले ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीजीरकधान्यकैः ॥

द्विशणैः संयुते तोये क्वाथ्यमर्धाढकोन्मिते ।

पादान्विते पलं तत्र दाडिमात्क्षुदिताद्धरेत् ॥

मदात्ययाधिकारः] वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः ।

तं रसं मर्दितं पूतं हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
युक्तं प्रधूपितं पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् ॥
भग्नविश्लिष्टसंधीनां क्षीणधात्विन्द्रियौजसाम्” इति ।

सुगमम् ॥ ७ ॥

पानरोगे कफोद्भूते लङ्घनं च यथाबलम् ॥
दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥ ८ ॥

दीपनीयौषधोपेतमिति । दीपनीयौषधं पञ्चकोलादि तच्चूर्णोपेतम् । समाहि-
नेन मात्रया मद्यं पिबेदिति दर्शयति ॥ ८ ॥

सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सितम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

न चेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥
लङ्घनाद्यैः कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ ११ ॥

क्षीरमस्य प्रयोजयेदिति । क्षीरमनौषधमेव ॥ ११ ॥

ओजस्तुल्यगुणं क्षीरं विपरीतं च मद्यतः ॥

सुगमम् ।

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

पयःपुनर्नवाकाथयष्टीकल्कप्रसाधितम् ॥
घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसाम् ॥ १३ ॥

पयः स्नेहसमम् । पुनर्नवाकाथस्त्रिगुणश्चतुर्गुणो वा ॥ १३ ॥

सौवर्चलमजाज्यश्च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ॥
त्वगेलामरिचार्धशं शर्कराभागयोजितम् ॥ १४ ॥

एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसंदीपनं परम् ॥

मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥ १५ ॥

सौवर्चलादीनां प्रत्येकं समो भागः । त्वगेलामरिचादीनां प्रत्येकमेकभागपे-
र्धाशत्वम् । शर्कराभागोऽपि सौवर्चलाद्येकतमद्रव्यभागसमः ॥ १४ ॥ १५ ॥

चव्यं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीप्यकम् ॥

चूर्णं मद्येन पातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ १६ ॥

पूरकं बीजपूरफलम् । दीप्यकं यवानिका ॥ १६ ॥

यथा पीयमानं मद्यं विकारं मदं च न करोति तद्दर्शयति—

जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदंशाम् ॥

पिबेत्सुरां नैव लभेत रोगान्मनोमतिघ्नं च मदं न याति ॥ १७ ॥

जलप्लुतो जलार्द्रगात्रः । चन्दनभूषिताङ्गश्चन्दनानुलिप्तगात्रः । स्रग्वी पुष्पमाला-
युक्तः । सभक्तां भक्तेन सह । पिशितोपदंशामिति । पिशितं मांसमुपदंशो भक्षणं
यस्यां सुरायां सा तथा ताम् । रोगानिति प्रकरणान्मद्यपानजान् । मनोमतिघ्नं च मदं
न यातीति । द्वितीयादिमदान्मनोमतिविधातकरान्नाऽऽप्नोति । प्रथमं तु मदं मनो-
मत्यनुपघातकरं लभत एवेति भावः ॥ १७ ॥

पानविभ्रमाचिकित्सामाह—

द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत्तत्पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्यम् ॥ १८ ॥

अत्र फलशब्देन विशिष्टानि मातुलुङ्गादिफलानि गृह्यन्ते । द्राक्षादि मधुशर्कराढ्यं
पानकं पानविभ्रमे शस्तम् । द्राक्षादिभिः पानकं सूदशास्त्रानुसारेण कार्यम् ॥ १८ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-

दत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टादशो

मदात्ययाधिकारः समाप्तः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशो दाहाधिकारः ।

मदात्यये दाहस्य संभवात्तदनन्तरं दाहः—

शतधौतघृताभ्यक्तं लिह्यात्तं यवसक्तुभिः ॥

कोलामलकसंयुक्तैर्धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ॥ १ ॥

शतधौतं सर्पिर्यत्पुनः पुनः संताप्य शीताम्भसा निर्वाप्यते तच्छतधौतमुच्यते इती-
शानदेवः । शतं वाराञ्शीततोयेन धौतं फेनिलं घृतं शतधौतघृतमुच्यते इति ङल्लणः
॥ १ ॥

छादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ॥

सुगमम् ॥

लामज्जेनाथ शुक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ २ ॥

लामज्जेनेति । उशीरेण ॥ २ ॥

चन्दनाम्बुकणस्यन्दितालवृन्तोपवीजिते ॥

स्वप्यादाहार्दितो जन्तुः कदलीदलसंस्तरे ॥ ३ ॥

तालवृन्तं व्यजनम् ॥ ३ ॥

परिषेकावर्गाहौ च सेवेत व्यजनानि च* ॥

संसितं शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये ॥ ४ ॥

क्षीरैः †क्षीरकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ॥

अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ॥ ५ ॥

क्षीरैः क्षीरकषायैरिति । क्षीरकषाया वटादिकाथाः । क्षीरादिकं चैतत्पानपरिषेकादौ योज्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

कुशादिशालिपर्णीभिर्जीवकाद्येन साधितम् ॥

तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ ६ ॥

कुशादिशालिपर्णीभिरिति । कुशादि तृणपञ्चमूलं शालीपर्णीभिरिति शालिपर्ण्यादिविदारिगन्धादिगणमाहुः । एताभ्यां काथः । जीवकाद्येनेति । जीवकाद्यष्टवर्गेण । अनेन च कल्कः । जीवकाद्यष्टवर्गश्चर्षभकमेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीऋद्धिवृद्धय एवं सर्वत्र सुश्रुतयोगे जीवनीयाष्टकम् । चरकयोगे पुनरेत एवर्द्धिवृद्धिरहिता मापपर्णीमुद्गपर्णीजीवन्तीमधुकसहिता जीवनीयदशकं ज्ञेयम् । तैलमुष्णवीर्यमपि शीतद्रव्यसंस्कारेण दाहशमनं मन्तव्यम् । ननु तैलस्याग्नेयोष्णत्वात्कथं दाहशान्त्यर्थमुपदेशः । उच्यते । कुशादिद्रव्यत्वेन गुणान्तराधानात् । यथा सौम्यमेव घृतं तथा कथं नोपदिश्यत इति चेत्तैलवद्रोमकूपैस्तदप्रवेशात् । अत एव तन्त्रान्तरे ज्वरशान्तये चन्दनादिभिः साधितं तैलमेवोपदिष्टमिति । कुशाद्यं तैलं घृतं च ॥ ६ ॥

पित्तज्वरहरं यच्च दाहे तत्सर्वमिष्यते ॥

फलिनीरोध्रसेव्याम्बुहेमपत्रकुटन्नटम् ॥

कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ ७ ॥

फलिनी प्रियंगुः । सेव्यमुशीरम् । (हेमपत्रम्) नागकेसरचूर्णम् । कालीयकं मलेन्द्री कालीयकरसः पेपणार्थम् ॥ ७ ॥

श्लक्ष्णशुष्कघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥

त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृच्चन्यथाऽगुरोः ॥ ८ ॥

श्लोकार्धस्यापरार्धं केचिदन्यथा पठन्ति रोमकृषायनोद्गच्छदूष्मणो ह्यवरोधनादिति ॥ ८ ॥

* ख. पुस्तके—दाहवेगे त्वमिष्कान्ते तस्मादुद्भूत्य मानवम् । परिषिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिम्पे-
चन्दनादिभिः ॥ ५ ॥ ग्लानं वा दीनवदनं समालिङ्गेद्वाराङ्गना । एलमक्षौमसंवीता चन्दनाद्री प्रियोदरा
॥ २ ॥ विभ्रल्योऽब्जस्रजश्चित्रा मणिहारविभूषिताः । भजेयुस्तं स्तनः शीतैश्छायाभ्यमम्युर्हर्षमुखः ॥ ३ ॥
इत्यधिकमत्र । † अत्र टीकानुरोधेन क्षीरकषायैरिति युक्तम् ।

ह्रीविरपन्नकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा ॥

संपूर्णमवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥

क्षोदश्चूर्णम् ॥ ९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनविंश-

तितमो दाहाधिकारः समाप्तः ॥ १२ ॥

अथ विंश उन्मादाधिकारः ।

मदात्यय उन्मादमिव चापरमित्यनेनोन्मादसंकीर्तनं कृतं तत्र दाहोऽप्युक्तस्तेन स्वल्प-
वक्तव्यं दाहं प्रतिपाद्य संप्रत्युन्मादारम्भः ॥

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसंभवे ॥

कफजे वमनं कार्यं परो बस्त्यादिकः क्रमः ॥ १ ॥

वातिक इति । निरावरणवातकृते स्नेहपानम् । आवरणसद्भावे तु तत्र स्नेहपानम-
नर्हमेव । यदुक्तम्—

“भेदः कफाभ्यामानिलो निरुद्धः शूलाङ्गमर्दश्चयथून्करोति ॥

स्नेहं नियुञ्जन्विबुधस्तु तस्मै संवर्धयत्येव हि तान्विकारान्” इति ।

परो बस्त्यादिकः क्रम इति । पश्चात्स्नेहबस्तिनिरुहशिरोविरेचनार्थकः क्रमः
कार्यः । यथा चोक्तम्—

“निरुहान्स्नेहबस्तिं च शिरसश्च विरेचनम् ॥

ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमादिशेत्” इति ॥ १ ॥

यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सिते ॥

उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादोषदूष्ययोः ॥ २ ॥

सामान्यादोषदूष्ययोरिति । उन्मादेऽपस्मारे च समानो दोषस्तथा भूतसंप्राप्ति-
संप्राप्तो वातादिः समानं च हृदयरूपं दूष्यमित्यर्थः । हेतुदूष्ययोरिति पाठे तु समानो
हेतुर्मनोभिघातादिरवगन्तव्यः ॥ २ ॥

ब्राह्मीकूष्माण्डीफलषड्ग्रन्थाशङ्खपुष्पिकास्त्ररसाः ॥

उन्मादहतो दृष्टाः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३ ॥

ब्राह्मी ख्याता । कूष्माण्डीफलं पुराणं ग्राह्यम् । एतद्वयं प्रचरति ॥ ३ ॥

दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ॥
ससिद्धार्थकचूर्णं वा केवलं वाऽनवं घृतम् ॥ ४ ॥

अनवं घृतमिति । पुराणं तच्च दशाब्दिकम् ।

यदुक्तम्—“उग्रगन्धि पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥

लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्” इति ।

अन्ये पुनरेकवर्षातीतं पुराणं ब्रुवते । तथा च—

“अल्पाभिष्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरोषितम् ॥

अल्पक्लेदं च दोषाणां पुराणं तत्प्रकीर्तिम्” इति ॥ ४ ॥

उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तालशाखजः ॥

रसो वा तालशाखज इति । रसोऽयं समधुर्व्यवहरति ॥

प्रयोज्यं सार्षपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ ५ ॥

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ॥

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक्कटुत्रिकम् ॥ ६ ॥

समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ॥

बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ ७ ॥

नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ॥

अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ ८ ॥

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ॥

सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ९ ॥

करञ्जद्वयस्य फलम् । वक्ष्यमाणयोगेऽपि करञ्जस्य बीजमुक्तम् । श्वेताऽपराजिता वचा वा । कटभी तद्रवडिः (गिरिकर्णी) तस्य त्वक् । शिरीषस्य फलम् । कृत्याऽभिचारा देवता । सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रमिति । सिद्धार्थकादीनां कल्कः । गोमूत्रेण द्रवं कार्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

त्र्यूषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ॥

शिरीषं नक्तमालस्य बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ १० ॥

गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्तिर्नेत्राञ्जने हिता ॥

चतुर्थकमपस्मारमुन्मादं च नियच्छति* ॥ ११ ॥

*ख.पुस्तके—तालीसत्रिफलैलवालुफलनीसोग्रापृथक्पणिनीदन्तीदाडिमदारुचन्दननिशादावीविशा-
लोत्पलैः । जातीपुष्पहरेणुपद्मकयुतैर्जन्तुघ्नमञ्जिष्ठाकृषिशटीत्रुटिसारिवाह्वययुतैर्नागोन्द्रपुष्पान्वितैः ॥ १॥
अष्टाविंशतिभिश्चतुर्गुणजले कल्याणमेभिः शृतं हन्त्येतन्निचतुर्थकज्वरमुरःकम्पं सवन्ध्यामयम् । साप-
स्मारगरोदराः सपवनोन्मादाः सजीर्णज्वरा जायन्ते न पुनः कृतेन हविषा कल्याणकेनामुना ॥ २ ॥
तीसटात्कल्याणकं घृतम् ॥

त्र्यूषणाद्या वर्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥

आश्वासयेत्सुहृद्वाक्यैर्धर्मकार्यार्थसंयुतैः ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ १२ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वेत्यादि विधानं चित्तोद्भ्रान्तिकरमुद्भ्रान्तस्य चित्तस्य प्रकृतौ व्यवस्थापनार्थम् । दृश्यते घटनचलितस्य संघेः पुनर्घटनेनैव सम्यगवस्थापनं तथेहापि ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

बद्धं सर्षपतैलाक्तमुत्तानं चाऽऽतपे न्यसेत् ॥

कपिकच्छ्वाऽथ वा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ॥ १३ ॥

बद्धं सर्षपतैलाक्तमित्यादिविधिः स्त्रोतःशोधनार्थमुद्वेगजननार्थं च । कपिकच्छ्वेति । शूकशिम्बा ॥ १३ ॥

कशाभिस्ताडयित्वा च सुबद्धं विजने गृहे ॥

रुध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं तथा व्रजति तत्सुखम् ॥ १४ ॥

कशाभिरिति । कशा शाट इति लोके ॥ १४ ॥

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥

त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिः सूकरैस्तथा ॥ १५ ॥

दान्तैः सिंहैरिति । आयत्तीकृतैर्व्याघ्रैः ॥ १५ ॥

अथ वा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ॥

त्रासयेयुर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाङ्गया ॥ १६ ॥

बहिरिति । ग्रामाद्बहिः ॥ १६ ॥

देहदुःखभयेभ्योऽपि परं प्राणभयं मतम् ॥

तेन तस्य शमं याति सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ १७ ॥

देहदुःखभयेभ्योऽपीति । देहदुःखानि कपिकच्छूलेपनादीनि तत्कृतेभ्यो भयेभ्य इति ॥ १७ ॥

इष्टद्रव्याविनाशाच्च मनो यस्योपहन्यते ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तैः सान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥ १८ ॥

तत्सदृशप्राप्तैरिति । तत्सदृशप्राप्तैः । भावे क्तः । सान्त्वं सामप्रयोगः । आश्वासः संतोषजनकं वचनम् ॥ १८ ॥

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरोभिरेव शमं नयेत् ॥ १९ ॥

बुद्ध्वा दोषं वयः सात्म्यं देशकालवलावलम् ॥
चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे दोषभूतजे ॥ २० ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ॥
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ २१ ॥

क्रूरकर्म ताडनात् । तीक्ष्णाञ्जनादिवर्जनं च वैद्यातुरोपघातपरिहारार्थम् । उक्तं
हि—वैद्यातुरौ विनिघ्नन्ति ध्रुवं क्रुद्धा महौजस इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तीक्ष्णाञ्जनादीनां निषेधे यत्कर्तव्यं तदाह—

सर्पिष्पानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्रेष्यते विधिः ॥
पूजाबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ॥
जयेदागन्तुमुन्मादं यथोवद्विधिभिर्भिषक् ॥ २२ ॥

सार्पिरीह भूतहरकल्याणकवैतसादि । बलिरन्नादेरुपदौकनम् । उपहारः सपशुर्बलिः ।
किंवा पूजाबल्योरुपहार उपदौकनम् ॥ २२ ॥

कल्याणकं प्रयुञ्जीत महद्वा वैतसं घृतम् ॥
तैलं नारायणं नाम महानारायणं तथा ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

महापैशाचिकं घृतमाह—

जटिला पूतना केशी चौरटी मर्कटी वचा ॥
त्रायमाणा जया वीरा चौरकः कटुरोहिणी ॥ २४ ॥
कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलंकषा ॥ २५ ॥
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥
कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैतैः शृतं घृतम् ॥
सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ २६ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् ॥
मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ २७ ॥

जटिला मांसी शतावरी वा । पूतना हरीतकी । केशी भूतकेशी । चौरटी कुंवाडु
ब्राह्मिका वा । मर्कटी शूकशिम्बा । जया जयन्ती । वीरा क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी वा ।
चौरकश्चण्डा । कायस्था सिन्दुवारः सूक्ष्मैला वा । सूकरी वाराहीकन्दस्तदभावे चर्मकारा-
लुकम् । छत्राऽजाजी मधूलिका वा । अतिच्छत्रा शतपुष्पा । छत्रातिच्छत्रे द्रोणपुष्पी-
द्वयम् । पलङ्कषा गुग्गुलुः । महापुरुषदन्ताऽपराजिता क्रान्ता शतावरी वा । वयस्था
गुडूची ब्राह्मी वा । नाकुलीद्वयं रास्त्राद्वयं सर्पगन्धाद्वयमन्ये । सर्पगन्धा सर्पच्छत्रिका ।

कटम्भरा कटभी भद्रा(द्रा)ली वा । वृश्चिकाली वृश्चिपत्री । स्थिरा शालिपर्णी । अयं चार्थो जैज्जटादिभिर्व्याख्यातः प्रायो बकुलकारेण श्लोकैर्निबद्धः ।

तद्यथा—“जटिला शतपुष्पी स्यान्मांसीभेदोऽपि चेप्यते ।

पूतना अभया केशी मांसी भूकेश एव च ॥

चोरटी ब्रह्मिका ज्ञेयां मर्कटी शूकशिम्बिका ।

वीरा तु वृश्चिपर्णी स्याच्चण्डा स्यादिह चोरकः ॥

कायस्था सिन्दुवारस्तु सूक्ष्मैला वाऽथ सूकरी ।

वाराही कन्दकाभावाच्चर्मकारालुकग्रहः ॥

छत्राऽजाजी त्वतिच्छत्रा शतपुष्पा परे त्विमे ।

द्रोणपुष्पीद्वयं प्राहुः पलङ्कषा तु गुग्गुलुः ॥

महापुरुषदन्ता च विष्णुकान्ताऽथवा वरी ।

वयस्था त्वमृता ज्ञेया नाकुलीद्वयमत्र तु ॥

सर्पगन्धाद्वयं प्राहू रान्धाद्वयमथापि वा ।

कटम्भरा तु कटभी प्रसारिण्यथ वाऽमृता ॥

व्यक्तमन्यच्च सकलं महापैशाचिके घृते” इति ।

द्रव्यैरेतैः कल्कः । द्रवं जलम् । महापैशाचिकं नामेत्यत्र महच्छब्दः पूजावचनः स्वल्पपैशाचिकस्याभावात् । महापैशाचिकं घृतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

वैतसघृतमाह—

पञ्चमूल्यावकाशमर्यां रास्त्रैरण्डत्रिवृद्धलाः ॥

पूर्वा शतावरी चेति काथैर्द्विपलिकैरिमैः ॥ २८ ॥

कल्याणकस्य चाङ्गेन वैतसं नाम तद्घृतम् ॥

सर्वचेतोविकाराणां शमनं कीर्तितं परम् ॥ २९ ॥

पञ्चमूल्यावकाशमर्याविति । दशमूली गम्भारीरहिता ग्राह्या । इहेमैरिति प्रयोग-
श्चिन्त्यो नेदमदसोरकोरित्यनेन भिस ऐसस्तावन्निषेधात् । कातत्रव्याकरणे तु तस्मा-
द्भिस(सो)भिरित्यत्र सूत्रे तस्माद्ब्रह्णात्साधुत्वमस्योपवर्णितम् । तस्माद्ब्रह्मणं हि कृताका-
रस्येदमोऽनुवृत्त्यर्थं कृतं तस्य चानुवृत्तिरनन्तरत्वादेव सिध्यति तत्क्रियते “ अद्व्य-
ञ्जनेऽनक् ” इत्यद्विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनान्तविधेरभावादिमैरित्यपि भवति । प्रयो-
गोऽपि तत्र दर्शितो यथेमैर्गुणैः सप्त ऋषयः स्वर्गं गता इति । वैतसं घृतम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

कार्यः कषायो द्विगुणाष्टतोयैः पानीयकल्याणककल्कपादः ॥ ३० ॥

कार्यः कषायो द्विगुणाष्टतयैरिति । द्विगुणाष्टतयं षोडशगुणमम्भः । षोडशगुणं चाम्भः कृष्णात्रेयपरिभाषायां मन्तव्यम् ।

यथा—“द्रव्यमापोधितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् ॥

पादशिष्टः कषायः स्यादेष काथविधिः स्मृतः ” इति ।

चक्रेणाप्युक्तम्—“घृतप्रस्थोऽत्र पक्तव्यः काथो द्रोणाम्भसा घृतात् ॥

चतुर्गुणस्तु संपाद्यः कल्कः कल्याणके घृते ”

इति केचित् । तोयद्रोणेनैव काथकरणं प्रचरति । पानीयकल्याणककल्कपाद इति । घृतमिदं यस्य तन्त्रस्य तत्रोक्तकल्याणकापरिज्ञानाच्चरकोक्तपानीयकल्याणकस्य कल्कं गृह्णन्ति तथा च सति तदुक्तकर्षमाने परित्यागात्पादिककल्ककल्पना पुनरेषा वृन्दस्य व्यवहारानुरोधादवगन्तव्या ॥ ३० ॥

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम्* ॥ ३१ ॥

सुगमम् । हिङ्गवाद्यं घृतम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां विंश

उन्मादाधिकारः समाप्तः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽपस्माराधिकारः ।

मनोदुष्टिचिकित्सायाश्च साम्यादुन्मादानन्तरमपस्मारः ।

वातिकं वस्तिभिः प्रायः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥

कफजं वमनैर्धीमानपस्मारमुपाचरेत् ॥ १ ॥

वातिकं वस्तिभिः प्राय इति । प्रायःशब्दोऽयं विशेषार्थस्तेन क्रियान्तरमपि सूचितं भवति । एवमुत्तरत्रापि प्रायःशब्दो व्याख्येयः । वमनप्रायैरितीह पाठे तु वमनप्रधानैः कर्मभिरिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक्सम्यक्प्रबोधनम् ॥

सम्यक्प्रबोधनमिति(?)। दोषोपशमनेन सम्यक्स्वव्यापारजनकम् । सम्यक्प्रबोधनमिति वा पाठः ॥

* ख. पुस्तके—“ कदली सिन्दुवारश्च निर्गुण्डी गिरिकर्णिका । यवक्षारं च पद्मा च वाराही मांसरोहिणी ॥१॥ चन्द्रभादित्यकान्ता च नाकुल्यो वृद्धदारुकः । पिष्टैस्तद्वस्तमूत्रेण योजयेदापदीश्वरम् । नस्यधूमप्रदेहेषु सर्वभूतग्रहापहम् ॥२॥ उन्मादमोहज्वरकृत्वाताज्ज्वराभिचौरोगगृथशिकादीन् । उप-
द्रवान्हन्ति विषाणि चैव सकृन्निमस्थावरजङ्गमानि ॥ ३ ॥ ” इत्यधिकमत्र ।

सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरा क्रिया ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

मनोह्वाताक्षर्यजं चैव शकृत्पारावतस्य च ॥

अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादं च विशेषतः ॥ ३ ॥

मनोह्वा मनःशिला । ताक्षर्यजं रसाञ्जनम् ॥ ३ ॥

यष्टीहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ॥

साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जने ॥ ४ ॥

वक्रं तगरपादिका । आमयः कुष्ठम् ॥ ४ ॥

कपित्थाञ्जशारदान्मुद्गान्मुस्तोशीरयवांस्तथा ॥

सव्योषान्वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तीः प्रकल्पयेत् ॥ ५ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते ॥

विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ६ ॥

कपित्थानित्यस्य स्थाने कायस्थामिति पाठान्तरम् । कायस्था सूक्ष्मैला । शारदा-
न्मुद्गानिति । हरिता मुद्गाः प्रायः संभवन्ति शरदि । वर्तीरिति । नेत्राञ्जनवर्तीः ।
विषपीत इति । विषपीते (पीतविषे) । जलमृत इति । जलपानेन मृतप्राये । सर्वथा
मृते तु भेषजं व्यर्थम् । जलमृतलक्षणं चाग्निवेशेनोक्तम् ।

यथा—“विष्टब्धपायुमूर्धाक्षमाध्मातोदरमेहनम् ।

विद्याज्जलमृतं जन्तुं शीतपादकराननम्” इति ॥

जलमृतचिकित्सा सुश्रुतेनोक्ता—

यथा—“वृक्षप्रपातविषमपतितं मृतमम्भसि ॥

उद्धृद्धं च मृतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसंज्ञवत्” ।

वृक्षप्रपातो नदीतटादि । विषमो निम्नोन्नतप्रदेशः । वृक्षादिपतितं प्राणिनं मृतमम्भसि
च मृतमुद्धृद्धमुल्लम्बितं सद्यो झटिति नष्टसंज्ञवच्चिकित्सेत् । तत्र मृतशब्दो मृत्युसमीपे
वर्तमानो गृह्यते न पुनर्मृत एव तस्य निष्फलचिकित्सितत्वात् । केचिदाचार्या अमुं पाठं
न मन्यन्ते येऽनुमन्यन्ते तन्मतानुसारेण लिखितोऽयमिति न दोषः । नष्टसंज्ञवदिति ।

“नष्टसंज्ञं विवृत्ताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः ।

चूर्णैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैर्विषार्तं समुपाचरेत्” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमञ्जनम् ॥

तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ ७ ॥

पुष्यनक्षत्रे गृहीतम् ॥ ७ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यं च योजयेत् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

यः खादेत्क्षीरभक्ताक्षी माक्षिकेण वचारजः ॥
अपस्मारं महाघोरं मुचिरोत्थं जयेद्ध्रुवम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

महावैतसघृतमाह—

शणस्त्रिवृत्तथैरण्डो दशमूलं शतावरी ॥
रास्त्रा मागधिका शिशुः काथ्यं द्विपलिकं भवेत् ॥ १० ॥
विदारी मधुकं मेदे काकोल्यौ द्वे सिता तथा ॥
खर्जूरभीरुमृद्धीकामुञ्जातं गोक्षुरस्तथा ॥ ११ ॥
वैतसस्य घृतस्याङ्गैः पक्तव्यं सर्पिरुत्तमम् ॥
महावैतससंज्ञं तु सर्वापस्मारनाशनम् ॥ १२ ॥
गैरोन्मादप्रतिश्यायतृतीयकचतुर्थकान् ॥
पापालक्ष्मीं जयत्येतत्सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १३ ॥
श्वासकासहरं चैव शुक्रार्तवविशोधनम् ॥
द्रव्यमापोथितं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् ॥
पादशेषं च कर्तव्यमेष काथविधिः स्मृतः ॥ १४ ॥

शणस्य मूलं बीजं वा । बीजेन प्रचारः । काथ्यं द्विपलिकं भवेदित्यन्तेन
काथ्यम् । काथश्च द्रव्यमापोथितं काथ्यमित्यादिपरिभाषया षोडशगुणाम्भसा कार्यः ।
विदारीप्रभृतिभिः कल्कः । खर्जूरं प्रसिद्धम् । मुञ्जातमौत्तरापथिकः कन्दः । तदभावे
तालमस्तकम् । द्रव्यावल्यभिधानेऽपि मुञ्जातं तालमस्तकं पठितम् । तालसस्येनापि व्यव-
हारः । वैतसस्य घृतस्याङ्गैरिति । वैतसघृतकल्कैः । तेनोक्तपानीयकल्याणकद्रव्यैरपि
कल्कः कार्य इति व्याख्येयं व्यवहारानुरोधत् । युज्यते वैतसोक्तकाथ्यद्रव्यग्रहणं यदि
ह्यतिदिष्टादेशोऽभीष्टः स्यात्तदा स्पष्टार्थं कल्याणकघृतस्याङ्गैरित्येवं ब्रूयादिति । कल्कश्च
मिलित्वा पादिकः ।

तथा च चक्रः—

“घृतमानं काथविधिरिह वैतसवन्मतः ॥

कल्कश्च वैतसप्रोक्तैर्द्रव्यैः सार्धं तु पादिकः ” इति ।

महावैतसं घृतम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ब्राह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ॥

पुराणं सर्पिरुन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १५ ॥

सुगमम् । ब्राह्मीघृतम् ॥ १५ ॥

कूष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ॥

यष्ट्याह्वकलकं तत्पानमपस्मारहरं परम् ॥ १६ ॥

सुगमम् । कूष्माण्डकं(क)घृतम् ॥ १६ ॥

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समं घृतम् ॥

सिद्धं चतुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ १७ ॥

सुगमम् ।

स्वल्पपञ्चगव्यं घृतम् ॥ १७ ॥

बृहत्पञ्चगव्यं क्वचित्पठ्यते तदाह—

द्विपञ्चमूलं त्रिफलां रजन्यौ कटुकां वचाम् ॥

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १८ ॥

शम्याकं फलामूलं च पौष्करं सदुरालभम् ॥

द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादरसे स्थिते ॥ १९ ॥

भाङ्गीपाठात्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ॥

श्रेयसीमाढकीं रास्तां मूर्वा भूनिम्बचित्रकौ ॥ २० ॥

सारिवे द्वे रोहिषं च भूतिकं मदयन्तिकाम् ॥

क्षिपेत्पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २१ ॥

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ॥

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ २२ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथाबुदरेषु च ॥

गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोघं चातुर्थिकविनाशनम् ॥ २३ ॥

रजन्यौ हरिद्राद्वयम् । नीलिनी नीलबुन्हा । शम्याक आरग्वधफलम् । निचुलं हिज्जलफलम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । रोहिषं भूतिकं गन्धतृणाह्वयम् । बृहत्पञ्चगव्यं घृतम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकविं-

शोऽपस्माराधिकारः समाप्तः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशो वाताधिकारः ।

वातविकारविशेषस्याऽऽक्षेपकादेरपस्मारवद्वेगकर्तृत्वात्तदनन्तरं वातव्याधिः । वातेन कृतो व्याधिर्वात एव वा विकृतो व्याधिर्वातव्याधिः । अत्र हितं विधिं संक्षिप्याऽऽह—

अभ्यङ्गः स्वेदनं बस्तिर्नस्यं स्नेहविरेचनम् ॥

स्निग्धाम्ललवणं स्वादु वृष्यं वातामयापहम्* ॥ १ ॥

स्वेदनं स्निग्धम् । यदाह चरकः—

“वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ॥

रूक्षः स्निग्धस्तथाऽस्निग्धो रूक्षश्चाप्युपपादितः” इति ।

बस्तिः स्नेहबस्तिः । नस्यं स्नैहिकम् । स्नेहविरेचनं तिल्वकघृतादि । बिल्वकघृतादि ॥ १ ॥

पटोलफलकैर्यूपो वृष्यो वातहरो लघुः ॥

वाट्यालककृतो यूपः परं वातविनाशनः ॥ २ ॥

पटोलफलकैर्यूप इति । यूपोऽत्र यूपसाधर्म्याद्धनः काथो यूपरूप उच्यते । एवं वाट्यालककृतो यूप इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अन्ये तु मुद्गादिप्रक्षेपाद्यूपत्वमिच्छन्ति । पटोलफलकृतयूपश्च तिक्तत्वादौक्ष्याच्च कफावृते पित्तावृते वाते प्रयोज्यः ॥ २ ॥

पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरं वातार्मये हितम् ॥

पञ्चमूलीबलासिद्धं क्षीरमिति । पञ्चमूली स्वल्पा महती वोभयोरपि वातहरत्वात् ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्वातजो यो न शाम्यति ॥

विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवास्ति शोणितम् ॥ ३ ॥

वातरोगे पित्तान्विते शीता क्रिया कफान्विते रूक्षोष्णा केवलानिलजे स्निग्धोष्णा हिता । क्रियाभिराभिरपि चेदस्य न प्रशमस्ततोऽधिगम्यतेऽस्त्यत्र महती शोणितदुष्टि-रतिवृद्धशोणिताश्रयस्य हि रोगस्याऽऽश्रयप्रभावान्न स्वचिकित्सयोपशमस्तेनेह दुष्टं यदस्ति शोणितं तन्निर्हर्तव्यमित्याकृतम् ॥ ३ ॥

* ख.पुस्तके—“पुनर्नवैरण्ड्यवातसीभिः कार्पासजैरस्थिभिरारनालैः । स्विन्नैरमीभिस्त्वपि षड्भिरेव स्वेदः समीरातंहरो नराणाम् । कोलं कुलत्थासहदारुसामाषातसीतैलफलानि कुष्ठम् । वचाशशा-ङ्गायवसूर्णमम्लमुष्णोऽतिवातामयिनां प्रदेहः” इत्यधिकमत्र ।

वाजिगन्धा बलास्तिस्रो दशमूली महौषधम् ॥

द्वे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणोऽयं वातनाशनः* ॥ ४ ॥

वाजिगन्धाऽश्वकन्दः । बलाऽतिबला नागबला । अत्र बला पीतपुष्पाऽतिबला श्वेतपुष्पा नागबला गोरक्षतण्डुला । द्वे गृध्रनख्यावहिंस्ताद्वयं श्वेतलोहितपुष्पभेदेन काली-
यकद्वयं गणत्वादनेन यथायोगं सर्वा काथादिकल्पना कार्या ॥ ४ ॥

आनूपमत्स्यैश्च सवेसवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥

वेसवारः कुट्टितमांसम् ॥

स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलसिद्धैर्गन्धौषधैश्चानिलहा प्रदेहः ॥ ५ ॥

चत्वारः स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जान इति । तत्र सर्पिरिति स्र गतौ संस्कारानुसर्प-
णात्सर्पिरित्यर्थः ।

तथाच—“ नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित्संस्कारमनुवर्तते ॥

यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ” ॥

अत एव चास्य प्राधान्यादग्रेऽभिधानम् । तिलेषु भवं तैलं सार्षपादीनामपि सादृ-
श्यात्तैलवचनम् । मेदसि वसनाद्वसा । तथाचाऽऽह सुश्रुतः—शुद्धो मांसस्य यः स्नेहः
सा वसा परिकीर्तिता । अस्थो मध्ये जायत इति मज्जा । दशमूलमहौषधयोः कल्केन
सिद्धैश्चतुःस्नेहैरगालितैः प्रदेहः । किंच दशमूलस्य काथकल्काभ्यां सिद्धैश्चतुःस्नेहैरा-
लोडितगन्धद्रव्यचूर्णेन प्रदेहः । गन्धौषधं सुगाधिद्रव्यम् । दशमूलानि काश्यानि गन्धौ-
षधान्यगुरुकुष्ठादीनि कल्क इतीशानदेवः ॥ ५ ॥

निरस्थि पिशितं पिष्टं स्विन्नं घृतगुडान्वितम् ॥

कृष्णामरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

साल्वणस्वेदमाह—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांम्लद्रव्यसंयुतः ॥

सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥ ७ ॥

सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः ॥

तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥ ८ ॥

काकोल्यादिर्गणो ग्राह्यो योज्योऽष्टवर्गसंयुतः ॥

वातघ्नो भद्रदार्वादिर्वर्गोऽम्लो दाडिमादिकः ॥ ९ ॥

* ख. पुस्तके—शतपुष्पादेवदारुनागरैरण्डसैन्धवैः । अम्लपिष्टैः समैः कोष्णैर्लेपो वातार्तिनाशनः
॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

सर्वस्नेहाश्चतुःस्नेहा लवणं सैन्धवादिकम् ॥

अम्लादिभिश्च संस्कार्यं काकोल्यादित्रयं त्रिभिः ॥ १० ॥

काकोल्यादिः प्रसिद्धः । सवातघ्न इति । सहवातघ्नैर्भद्रदार्वादिभिर्विदारिगन्धादि-
भिर्वर्तत इति सवातघ्नः । सर्वाम्लद्रव्यसंयुत इति । अम्लद्रव्याणि सक्तुकाञ्जिकसुरा-
सौवीरकद्वयम्लादीनि । केचिदाचार्या एवं वदन्ति । अम्लद्रव्याणि दाडिमादीनि ।
सानूपमांस इति । आनूपमांसं कूलचरप्लवकोशस्थपादिमत्स्यभेदेन पञ्चविधम् । सानू-
पौदकमांस इति पाठान्तरे सहानूपौदकमांसेन वर्तत इति सानूपौदकमांसः । अत्रानूप-
शब्दोऽयं कूलचरेष्वेव वर्तत औदकशब्देन तु कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्च गृह्यन्ते ।
ये पुनरौदकग्रहणं न पठन्ति ते तु पञ्चस्वपि वर्तयन्ति । सर्वस्नेहा घृततैलवसामज्जा-
नस्तैः समन्वितः । सुखोष्णः । स्पष्टानि व्यक्तानि सैन्धवादीनि लवणानि यत्र स स्पष्ट-
लवणः । काकोल्यादयश्च गणत्वाद्यथालाभं ग्राह्याः । सहाऽऽसमन्तालवणेन वर्तत इति
साल्वणः । तेनोपनाहमिति । उपनाहः कोष्णो बहुलो लेपः । अत्र च क्षौमकार्पासा-
दिपट्टैर्बन्धः सुश्रुते दर्शितः । पुटकैः स्वेदः पुनरनुकल्पः प्रचरति । द्रव्यस्वभावं स्वेदो
वेत्यपरमप्य शमय्या(?) वेक्ष्य कल्पनीय इत्येके वदन्ति ॥

अथ वृन्दटिप्पणम्—काकोल्यादिरित्यादि । अम्लादिभिश्च संस्कार्यं काको-
ल्यादित्रयं त्रिभिरिति । अम्लादिभिस्त्रिभिरम्लस्नेहलवणवर्गैः संस्कारः संस्कारकत्वात् ।
एतत्रयं तावन्मानं देयं यावताऽम्लत्वस्निग्धत्वलवणत्वमात्रं स्यात् । काकोल्यादित्रयं
काकोल्यादिर्वातघ्नगणस्तथाऽनूपमांसमेतत्रयं संस्कार्यं संस्कार्यत्वाच्चास्य प्राधान्यं तेन
त्रयमेतत्प्रत्येकं समभागम् ।

चक्रस्त्वाह—काकोल्यादिवातघ्नगणयोर्मिलितयोर्यावान्भारस्तावदानूपमांसमिति ।

यदुक्तं तेन—“मांसेनात्रौषधं तुल्यं यावताऽम्लेन चाम्लता ।

तावन्तश्च चतुःस्नेहाः स्निग्धत्वं च यथा भवेत् ॥

यावता चाम्लेनाम्लता पट्टी स्यात्स्वेदनार्थं च काञ्जिकाद्यम्लमिष्यते ।

चतुःस्नेहोऽत्र तावान्स्यात्स्निग्धत्वं यावता स्यादिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

आमाशयगतवायोश्चिकित्सितमाह—

आमाशयगते वाते छर्दिताय यथाक्रमम् ॥

देयः षट्चरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥ ११ ॥

छर्दिताय यथाक्रममिति । स्नेहस्नेहदोषयादिक्रमानतिक्रमेण कृतवमनायेत्यर्थः ।
वमनं च वाते कफस्थानगतत्वेनास्य कफवत्प्रतिकार्यत्वात् । यदुक्तम्—अन्यस्थानगतं
दोषं स्थानिवत्समुपाचरेत्” इति । षट्चरणो योगोऽनन्तरमेव वक्तव्यः ॥ ११ ॥

इदानीं षट्चरणयोगमाह—

चित्रकेन्द्रयाः पाठाकटुकातिविषाभयाः ॥

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्चरणो मतः ॥ १२ ॥

कटुकातिविषाक्षिपा इति के चित्पठन्ति । क्षिपा हरिद्रा । महाव्याधिप्रशमन इति । मेदःकफावृतवातव्याधिर्महाव्याधिः । वातव्याधिप्रशमन इति केचित्पठन्ति तत्राऽऽ-
माशयगत एव व्याधिर्गृहीतव्यो न पुनराक्षेपकादी रूक्षविषयत्वेन वातविकारित्वा-
दस्य । अयं योगश्चूर्णरूपः ॥ १२ ॥

कर्षोऽष्टादशनिष्पावैर्धरणं त्र्यधिकैस्तु तैः ॥

तेन षट्धरणो योगः सप्तरात्रं प्रयुज्यते ॥ १३ ॥

निष्पावः शिम्बीबीजम् । धरणं पुनस्तैरष्टादशनिष्पावैस्त्र्यधिकैरेकविंशतिसंख्या-
वच्छिन्नैः । अमुना मानेन षड्भिर्धरणैः सप्त कर्षाः स्युः । एत एव समभागं विभज्य
सप्ताहमुपयोज्यास्तेन कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्येत्यादिपरिभाषार्थ एव फलति । अन्ये तु
मध्य(मा) एकोनविंशतिर्निष्पावा धरणं तान्यर्धतृतीयानि कर्ष इति वृद्धसुश्रुतवाक्यदर्श-
नात्पलस्य दशमभागं धरणं ब्रुवते । रत्नपरीक्षाशास्त्रेऽप्युक्तम्—पलस्य दशमांशो
हि धरणं समुदाहृतमिति । पलदशमांशेन रक्तीद्वयाधिकषण्माषका भवन्ति
षड्भिर्धरणैश्च मिलित्वा पञ्चरक्तिकमाषकं कृत्वा रक्तीद्वययुक्तषण्माषकाधिकं कर्ष-
द्वयं स्यात् । एतदे(वमे)व दशरक्तिकमाषकेण व्यवहियमाणेनैकरक्तिकार्थयुक्तमाषकत्रया-
धिकः कर्षः । एतावच्च मानं प्रत्यहं सप्ताहं यावद्देयम् । उत्सर्गतः कर्षश्चूर्णस्य दीयते ।
अत्र तु माषत्रयाधिककर्षग्रहणार्थं विशेषवचनमुचितमेवेति । चक्रेणाप्युक्तम् । पल-
दशमांशो धरणो योगोऽयं सौश्रुतः । ततस्तस्य मानेन पञ्चगुल्लकमाषकेण प्रत्यहं देय
इति । यत्र द्वादश निष्पावा धरणं तान्यर्धतृतीयानि कर्ष इति च वचनं क्वचिद्ब्रूयात्तत्र
निष्पावा महान्तो मन्तव्याः । मध्यमा एकोनविंशतिरित्यादिवाक्येन मध्यमा एवोपा-
त्तास्तेनानयोवार्कियोस्तुल्यार्थतैवावगन्तव्या । षट्चरण इति पाठान्तरे षट्चरणाः
षडवयवाः । अत्र पक्षे सामान्यविधया मानकल्पनां ॥ १३ ॥

पकाशयगतवायोश्चिकित्सामाह—

पकाशयगते वाते कार्यं स्नेहविरेचनम् ॥

वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ १४ ॥

स्नेहविरेचनं स्नेहेन तिल्वकसर्पिरादिना विरेचनम् । वस्तयः शोधनीया इति ।
शोधनवस्तयः ।

तद्यथा—“शोधनद्रव्यनिष्काथास्तत्कल्कस्नेहसंयुताः ।

युक्ताः खजप्रमथिता वस्तयः शोधना मताः ” इति ।

प्राशाश्च लवणोत्तरा इति । प्राश्यन्त इति प्राशा आहाराः । लवणोत्तरा वातघ्न-
स्नेहलवणकल्याणलवणादिप्रधानाः । गयी त्वत्राऽऽह—पक्काशयः पुनरिह द्विविधः
पित्तवाताशयभेदेन । तयोर्मध्ये पित्ताशयगते वायौ स्नेहविरेचनं तच्च तिल्वकघृताद्येरण्ड-
तैलादिना । वाताशयगतस्य तु वायोर्मलपित्तकफैरावृतस्य यथादोषं कषायकल्कलेहा
वस्तयः । निरावरणे वायौ त्रिवृतादिद्रव्यमूत्रविदारीकल्कसिद्धः स्नेहयुक्तोऽव्यक्तोष्ण-
क्षारश्च वस्तिः । श्लेष्मावरणे वायौ व्यक्तक्षारोष्णो वस्तिः । पित्तावृते पुनरत्र क्षीर-
वस्तिः शीतः । शेषं समम् ॥ १४ ॥

वस्तिगतस्य तु वायोश्चिकित्सितमाह—

कार्यो वस्तिगते चापि विधिर्वस्तिविशोधनः ॥

विधिर्वस्तिविशोधन इति । अश्मरीचिकित्सितोक्तो मूत्रकृच्छ्रेऽप्युक्तश्च ॥

श्रोत्रादिषु तु कुपितवायोश्चिकित्सितमाह—

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यश्चानिलहा क्रमः ॥ १५ ॥

आदिशब्दात्त्वग्ग्राणनिहानेनाणीन्द्रियाणि गृह्यन्ते । कार्यश्चानिलहा क्रम
इति । चकारेणेह स्नेहनापेक्षश्च क्रमः । कार्य इत्यपि ख्याप्यते तेन नेत्रे तैजसे तर्पणं
सर्पिषा कर्णे च वातप्रधाने तैलेनेत्यादिविधानमूह्यम् । केचिदनन्तरमुक्तग्रन्थं स्नेहाभ्यङ्गो
पनाहश्चेति प्रथमावहुवचनान्तं पठित्वा श्रोत्रादिकुपितवाते एव संबध्नन्ति तन्मते त्वङ्मां-
सादिगतवाते रक्तविमोक्षणमेकमेव कर्मेति मन्तव्यम् । अन्यदीयमते तु रक्तमोक्षणं योग्य-
तया रक्तगत एव वाते ज्ञेयम् । चरकेऽप्युक्तम् । शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको
रक्तमोक्षणमिति । रक्तमुक्तिश्चाऽऽवरकरक्तापगमार्थम् ॥ १५ ॥

धातूपधातुगतस्य वायोश्चिकित्सामाह—

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहांश्च मर्दनालेपनानि च ॥

त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणम् ॥ १६ ॥

उपनाहांश्चेत्यत्र चकारेण त्वग्गतवायोर्हृद्यमप्यन्नपानमनुक्तं समुच्चीयते । त्वङ्मांसा-
सृक्शिराप्राप्ति इति । अत्र त्वक्शब्देन तात्स्थ्याद्रसो ग्राह्यः । शिरा पुनरसृक् ।
उपधातुप्राप्ते गत इत्यर्थः । रक्तगते वायौ रक्तस्रावो रक्ताभिष्ठानवातनिवृत्त्यर्थः । यदा
द्रव्यप्रभावविशेषेण खर्जूरमातुलुङ्गसौवर्चलादिस्नेहाभ्यङ्गादिभिर्न प्रशममेति तदा निय-
मेन रक्तावरणं परिज्ञाय रक्तमोक्षणं कर्तव्यं न पुनरन्यथा । मेदोगते पुनरिहानिले
चिकित्सा नोपदिष्टा तस्य स्नेहाविषयत्वेन वातव्याधिकर्मणामविषयत्वात् । सुश्रुते
महावातव्याधौ पुनरावरणप्रसङ्गेन मेदोगतो वायुरुक्तः ॥ १६ ॥

स्नायुगतस्य संधिगतस्य च वायोश्चिकित्सामाह—

स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ॥

स्नायुसंध्यस्थिसंप्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥ १७ ॥

स्नेहोऽत्र बाह्य आभ्यन्तरश्च । अग्निकर्म तप्तशरशलाकादिभिरत्युग्रहजि वायौ कार्यम् । विचक्षण इत्यत्रातन्द्रितः (इति) पाठः । अत्रातन्द्रितोऽनलसः । एतेन चिरकालं निरन्तरं क्रिया इति दर्शयति ॥ १७ ॥

निगूढेऽस्थिगते वाते पाणिमन्थेन दारिते ॥

नाडीं दत्त्वाऽस्थनि भिषक्चूषयेत्पवनं बली ॥ १८ ॥

निगूढ इति । संमूढे । पाणिमन्थेनेति । अमरेण । नाडीमिति । नलिकाम् । डल्ल-
णस्तु निरुद्धेऽस्थनि वा वायाविति पाठ ईदृशीमाशङ्कां कृत्वा व्याख्याति । अस्थनि
गते मज्जस्थे च कर्म निर्दिशन्नाह निरुद्धेऽस्थनि वा वायावित्यादि । त्वङ्मांसं शस्त्रेण
विपाट्यास्थि पाणिमन्थेनाऽऽराशस्त्रेण विद्ध्वा तत्र रन्ध्रे द्विमुखीं नाडीं प्रणिधाय मुखमा-
रुता चूषणेन पवनाकर्षणं करणीयमिति । बली बलयुक्तः ॥ १८ ॥

शुक्रगतस्य वायोश्चिकित्सामाह—

शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्यं शुक्रदोषचिकित्सितम् ॥ १९ ॥

शुक्रदोषचिकित्सितमिति । सुश्रुते रजःशुक्रशुद्धिशरीरोक्तं किंवा मूत्रदोषोक्तब-
लादिसाधितघृतादिकं मेदो मज्जगत इव चिकित्सितं तत्रान्तरेऽनुमन्तव्यम् ।

तदुक्तम्—“विरेको मांसमेदस्ये निरुद्धाः शमनानि च ।

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत्” इति ॥

सुश्रुते वातव्याधौ सुप्तिवातचिकित्सोक्ता—

“सुप्तिवाते त्वसृज्जोक्षं कुर्याच्च बहुशो भिषक् ।

दिह्याच्च लवणागार(?)धूमैस्तैलसमन्वितैः” ॥

अस्यार्थः । रक्तावरणकृतायां(या) सुप्ति(स्त)या लक्षितो वातः सुप्तिवातः । सुप्तिः
स्पर्शज्ञानम् । न पुनरसावरणकृत(ता)या सुप्ति(स्त)या लक्षितो वातस्तस्य स्नेहो-
पनाहादिविषयत्वात् । अन्यधातुगते वायौ रक्तापकर्षणस्यायुक्तत्वात् । बहुशो बहून्वा-
रानल्पाल्पस्त्रावणेनान्यथा वातप्रकोपः स्यात् । दिह्याल्लेपयेत् । अन्ये तु सुप्तिवातस्त्वग्ग-
तवातो वैवर्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुम्बुमायनमित्यादिकः । तेषां मते त्वङ्मांसासृ-
क्किशाराप्राप्त इत्यादिना प्रागुक्तमपि शोणितमोक्षणाभिह पुनस्तदेवोक्तम् ॥ लवणागारधू-
मैरित्यादिप्रदेहोऽधिक उक्तः ॥ १९ ॥

अवयवविशेषगते वायौ क्रियाविशेषमाह—

वक्षस्त्रिस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ॥

वमनं हन्ति नस्यं च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ २० ॥

वक्षस्त्रिस्कन्धगतमिति । वक्षः स्तनान्तरालम् । त्रिक इहांसद्वयान्तराधिसंधि-
रूर्ध्वत्रिकमित्यर्थः । स हि श्लेष्मस्थानं तद्गत एव वाते वमनं नस्यं च यौगिकम् ।
नस्यमिह शिरोविरेचनमिति चक्रः । कुशलेन भिषजा क्रियाविदाऽवस्थाविदेत्यर्थः ।
कुशलेन प्रयोजितमित्यमर्शं विना नस्यविधानात्प्रतिमर्शं विना नस्यं चतुर्विधमप्य-
त्रेति तु कार्तिकः ॥ २० ॥

माषवलाशुकशिम्बाकचृणरास्त्राश्वगन्धोखूकाणाम् ॥

काथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥ २१ ॥

कचृणं गन्धतृणम् । उखूक एरण्डः । काथमात्रा चात्र मुखपेयकाथतुल्या ।
यस्तु तावन्तं काथं नासया पातुं न शक्नोति तेनासौ स्लोकस्त्याज्यः । पेयश्चायं काथो
भुक्त्वा प्रहरत्रयोपरि यत्र पार्श्वे रुजा तत्पार्श्वस्थनासापुटेन रामठलवणे प्रक्षेपः । रामठं
हिङ्गु रक्तीत्रयं सैन्धवचूर्णमेकमाषकमानं प्रक्षेपः प्रचरति ॥ २१ ॥

अपहरति पक्ष्वातं मन्यास्तम्भं सकर्णनादरुजम् ॥

दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥ २२ ॥

माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्ये जरणाद्यास्तु शाणिकाः ॥

माषात्मगुप्तकैरण्डं शृतं वाय्यालकं पिवेत् ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वल्परसोनपिण्डमाह—

पलमर्षपलं वाऽपि रसोनस्य सुकुट्टितम् ॥ २४ ॥

हिङ्गुजीरकसिन्धूत्यैः सौवर्चलकदुत्रिकैः ॥

चूर्णितैर्माषकोन्मानैरवचूर्ण्य विलोडितम् ॥ २५ ॥

यथाग्निभक्षितं प्राता खूककाथपानतः ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ॥ २६ ॥

वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं चापतन्नकम् ॥

एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे ॥ २७ ॥

ऊरुस्तम्भे च गृध्रस्यां कृमिदोषे विशेषतः ॥

कटिकुक्ष्यामयं हन्याज्जाठरं च विशेषतः ॥ २८ ॥

पलमर्धपलं वेति । सार्धपलमेकं वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया चार्थे । त्वग्निरहितपिष्ट-
रसोनस्य सार्धपलमेकं यथोक्तचूर्णयुक्तमेकीकृत्य स्थाप्यं ततो यथानलमष्टादशमाषकानु-
पयुञ्जीत । अन्यस्त्वाह पलं चार्धपलं वा यथोक्तचूर्णसाहितं प्रत्यहं भक्ष्यं न च मात्रा-
धिक्यादग्निवधशङ्का वातरोगिणः प्रायेण दीप्ताग्नित्वात् । यस्तु वातरोगवानवसन्ना-
ग्निर्न स साध्यो बृंहणविधेरसहत्वात् । बृंहणविधिसाध्यत्वाच्च वातव्याधेः । अरुपरसोन-
पिण्डः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

माषपिष्टकृतिं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्दिती ॥

क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीजलं पिबेत् ॥ २९ ॥

माषपिष्टकृतिमिति । माषपिष्टविकृतिं जग्ध्वा क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा वाऽर्दिती दशमू-
लीकाथं पिबेदिति योज्यम् ॥ २९ ॥

स्नेहाभ्यङ्गपरौ बस्तिनस्यैधूमपरायणः ॥

अर्दितं स जयेत्सर्पिः पिबेदुत्तरभक्तकम् ॥ ३० ॥

पिबेदुत्तरभक्तकमिति । भोजनोत्तरकालम् ॥ ३० ॥

दशमूलीबलामाषकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ॥

सार्यं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामवबाहुके ॥ ३१ ॥

सुगमम् ॥ ३१ ॥

मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रात्तथाऽऽत्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ॥

नस्यं तु यो माषरसेन कुर्यान्मासादसौ वज्रसमानबाहुः ॥ ३२ ॥

मूलं बलाया इत्येको योगः । पारिभद्राच्च मूलमपरं (यं) तु द्वितीयः । अनयोश्च स्वरसः
काथो वा प्रकरणात् । आत्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वेति तृतीयः । पानमेषां तु नासया ।
नस्यं तु यो माषरसेनेत्यत्र तैलसैन्धवे अपि प्रक्षिपन्ति ॥ ३२ ॥

पञ्चमूलीकृतः काथो दशमूलकृतोऽथ वा ॥

रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

अत्र पञ्चमूली महती ॥ ३३ ॥

बाहुशोषे पिबेद्भुक्त्वा सर्पिः कल्याणकं महत् ॥

सर्पिः कल्याणकं महदिति । महाकल्याणकम् । तच्चोन्मादचिकित्सिते चरको-
कम् ॥

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् ॥

ऊर्ध्वो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुञ्जमादिशेत् ॥ ३४ ॥

१ ड. भुक्त्वा । २ क. °लीरसं पि° । ३ ड. °हृशिरो° । ४ घ. °रो नित्यं ब° । ५ घ. °स्य-
१° । ६ क. रुद्धौ ।

अस्य ग्रन्थस्य पाठो रुग्निनिश्चये कुब्ज(स्य) साक्षादपठितत्वात् । अन्तरायामबहिरा-
यामाभ्यां तु तत्र कुब्जः संगृहीत एव ॥ ३४ ॥

वातघ्नैर्दशमूल्या च नवं कुब्जमुपाचरेत् ॥

स्नेहैर्मासरसैर्वाऽपि प्रवृद्धं तं विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥

वातघ्नैर्दशमूल्येति । गणत्वादाभ्यां काथोपनाहादिकं कार्यम् । नवत्वं कुब्जस्य याव-
द्गुजापूर्विका वृद्धिः । प्रवृद्धं तं विवर्जयेदिति । प्रवृद्धत्वं वक्षःकट्यूरुभङ्गेन ज्ञेयम् ।
यदुक्तम्—तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभङ्गनादिति ॥ ३५ ॥

पिप्पल्यादिरजस्तूनीप्रतितून्योः सुखाम्बुना ॥

पिबेद्वा स्नेहलवणं सघृतं क्षारहिङ्गु वा ॥ ३६ ॥

पिप्पल्यादिरज इति । पिप्पल्यादिगणचूर्णम् । एतच्च कफावृते वाते यौगिकम् ।
स्नेहलवणमिति । सुश्रुते वातव्याध्युक्तम् ।

तद्यथा—“*सुहीलवणवार्ताकस्नेहा....घटे दहेत् ।

गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम्” इति ॥

इहापि सुखाम्बुनेति योज्यम् । एतदामान्विते वाते भद्रम् । सघृतं क्षारहिङ्गु वेति ।
घृतेनैव क्षारहिङ्गुनोः पानम् । क्षारो षवक्षारः ॥ ३६ ॥

आध्माने लङ्घनं पाणितापश्च फलवर्तयः ॥

दीपनं पाचनं चैव बस्तिश्चैव विशोधनः ॥ ३७ ॥

दीपनं पाचनं चेति । लङ्घनानन्तरं दोषशेषोपशमनार्थं दीपनं पाचनं भेषजम् ।
पाचनं किञ्चिन्न दीपनं यथा पटोलपत्रादि । दीपनं किञ्चिन्न पाचनं यथा त्रिफला
तेनोभयोपादानं साधु ॥ ३७ ॥

दारुहैमवतीकुष्ठैः सैन्धवक्षारहिङ्गुभिः ॥

अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च आध्मान उदरं दिहेत् ॥ ३८ ॥

दिहेल्लिम्पेत् ॥ ३८ ॥

प्रत्याध्माने तु वमनं लङ्घनं दीपनं तथा ॥ ३९ ॥

प्रत्याध्माने तु वमनमिति । प्रत्याध्मानस्याऽऽमाशयसमुत्पत्त्वेन तत्र वमनं
हितम् ॥ ३९ ॥

* एवं सुहीकाण्डवार्ताकुशिप्रुलवणानि संक्षुद्य घटं पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामजभिः प्रक्षिप्या-
वलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेदेतत्स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेष्विति सौश्रुतः पाठः ।

१ ड. च । २ घ. “ने फाणितं पेयं लङ्घनं फ” । ३ क. “कुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः । अ” ।
४ ड. “पिष्टैश्च सततमाध्मानमुदरं हरेत् । ५ ड. च ।

प्रत्यष्टीलाष्टीलिकयोर्गुल्माभ्यन्तरविद्रधेः ॥

क्रिया हिङ्गवादिकं चात्र शस्यतेऽत्र विशेषतः ॥ ४० ॥

गुल्माभ्यन्तरविद्रधेरिति । गुल्मो वातजः । अन्तर्विद्रधिरपि वातज एव । तयोश्च वातमूत्रपुरीषानुलोम्येन चिकित्सा समुचितैव । हिङ्गवादिकमिति । गुल्माधिकारोक्तमिह संग्रहे ॥ ४० ॥

विश्वाच्यां खञ्जपङ्गवोश्च दाहे हर्षे च पादयोः ॥

क्रोष्टुशीर्षविकारे च विकारे वातकण्ठके ॥

शिरां यथोक्तां निर्विध्य चिकित्सा वातरोगवत् ॥ ४१ ॥

शिरां यथोक्तामिति । शिराव्यधविधौ यः सुश्रुते शिरादेशो व्यध(ध्य)त्वेनोक्तस्तदनतिक्रमेणेत्यर्थः । ननु खञ्जपङ्गवोस्तत्राव्यध(ध्य)त्वेन शिरातिदेशो नोक्तः । मैवम् । क्रोष्टुशीर्षवातवेदनास्रजङ्घासंश्रितामितामित्यत्र वातवेदनाग्रहणेन जङ्घागतरक्तरुद्धसकलवातवेदनापरिग्रहात्खञ्जपङ्गवोरपि रक्तरुद्धवातवेदनाया जङ्घासंधिगताया एव शिराया व्यध इति व्याख्यानयन्ति ॥ ४१ ॥

जिह्वास्तम्भे क्रिया श्रेष्ठा सामान्योक्ता तथाऽर्दिते ॥

सामान्योक्ता तथाऽर्दित इति । सामान्योक्ता तथाऽर्दितोक्ता च क्रिया हितेत्यर्थः ॥

शिरोग्रहे तु कर्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया ॥ ४२ ॥

सुगमम् ॥ ४२ ॥

कल्याणकलेहमाह—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ४३ ॥

अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥

एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ४४ ॥

तच्चूर्णं सर्पिषाऽऽलोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ॥ ४५ ॥

मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥

जाड्यगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ ४६ ॥

अजमोदा यवानी । यष्टी ब्रह्मयष्टी ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षं तु गुडूचीत्रिफलाम्भसा ॥

क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिवेद्वा वृद्धदारकम् ॥ ४७ ॥

गुग्गुलुं कोष्ठुशीर्ष इति । गुग्गुलोरुत्तमविधायां (या(?) विरेकार्थं कर्षः । एरण्डतै-
लस्य कर्षद्वयम् । क्षीरेणेति । आहारद्रव्यत्वान्मनाक्प्रभूतेन । पिबेद्वा वृद्धदारकमिति ।
प्रस्तुतत्वात्क्षीरेणैव । उष्णाम्बुना वेत्यन्ये ॥ ४७ ॥

श्यामासमालम्बुषाद्यं कार्यं वा वातरक्तनुत् ॥

श्यामासमालम्बुषाद्यमिति । श्यामा वृद्धदारकं तत्सममलम्बुषादिचूर्णं तच्चाऽऽ-
मवातोक्तं ज्ञेयं तत्र वातरक्तहरत्वं श्रुतं न तु श्लीपदोक्तं तत्र वातरक्तहरत्वश्रुत्यभावात् ॥

हृते रक्तेऽनिलहरो विधिः कृत्स्नः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥

दशमूलीबिलारास्नागुडूचीविश्वभेषजम् ॥

पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गु ॥ ४९ ॥

दशमूलादीनां काथः । एरण्डतैलं प्रक्षेपः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ॥

तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ५० ॥

विशोध्य त्वचं स्फोटयित्वा । एरण्डबीजकर्षं किञ्चित्पण्डुलान्दत्त्वा क्षीरेण पायसं
साधयेत् । विरेचकोऽयं योगः ॥ ५० ॥

पञ्चमूलीकषायं तु रुबुतैलत्रिवृद्युतम् ॥

गृध्रसीगुल्मशूलं च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५१ ॥

॥ ५१ ॥

तैलं घृतं वाऽर्द्रकमातुलुङ्गयो रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ॥

कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्मगृध्रस्युदावर्तहरः प्रदिष्टः ॥ ५२ ॥

आर्द्रकस्वरसमातुलुङ्गीरसचुक्रगुडानां तुल्यो भागः । तं तैलं घृतं वा दत्त्वा पिबेत् ।
पिबेद्वेति वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया । किंवा तैलं घृतमार्द्रकमातुलुङ्गयोर्मिलितयो रसं
पृथक्पृथङ्मिलितचुक्रगुडप्रक्षेपात्पिबेत् । तेन योगत्रयमेतत् । मातुलुङ्गी मधुकर्कटी ।
॥ ५२ ॥

रास्नायास्तु पलं चैकं कर्षान्पञ्च च गुग्गुलोः ॥

सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ५३ ॥

शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्ट्वाभ्यां पायसं कृतम् ॥

भक्षितं कटिशूलं च गृध्रसीं हन्त्यसंशयम् ॥ ५४ ॥

गन्धर्व एरण्डः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नाऽऽदौ बस्तिविधिं कुर्याद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति ॥

स्नेहो निरर्थकस्तत्र भस्मनीव हुतं यथा ॥ ५५ ॥

यावदूर्ध्वं न शुध्यतीति । ननु[?]र्ध्वं पक्काशयात्पक्काशयोर्ध्वदेशश्चाऽऽमाशय-
स्तस्य च शुद्धिर्वमनविरेचनाभ्यां पित्ताशयो ह्यामाशयैकदेश एव ॥ ५५ ॥

गृध्रस्यार्तस्य जङ्घायां स्नेहस्वेदे कृते भृशम् ॥

पद्भ्यां संमर्दितायां च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५६ ॥

अवतार्याङ्गुलौ सम्यक्कनिष्ठायां शनैः शनैः ॥

ज्ञात्वा समुन्नतं ग्रन्थि कण्डरायां व्यवस्थितम् ॥ ५७ ॥

तं शस्त्रेण विदार्याऽऽशु प्रवालाङ्कुरसंनिभम् ॥

समुद्धृत्याग्निना दग्ध्वा लिम्पेद्यष्ट्याहचन्दनैः ॥ ५८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

विध्येच्छिरामिन्द्रबस्तेरधस्ताच्चतुरङ्गुले ॥

यदि नोपशमं गच्छेद्दहेत्पादकनिष्ठिकाम् ॥ ५९ ॥

विध्येच्छिरामिन्द्रबस्तेरधस्तादिति । इन्द्रबस्तिरहि गुल्फजङ्घामध्यभागः
॥ ५९ ॥

तैलमेरण्डजं वाऽपि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥

मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ६० ॥

मासमेकं प्रयोग इति । योगोऽयं विरेचकत्वेनाल्पमात्रया प्रत्यहं मासं यावद-
भ्यस्य भूरिमात्रया करणे तु विरेचनव्यापत्तिः स्यात् ॥ ६० ॥

रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्टके ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत्सूचीभिरेव च ॥ ६१ ॥

वायुः कट्याश्रितः कुण्डः सामो वा जनयेद्भुजम् ॥

कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थिद्वयाश्रितः ॥ ६२ ॥

सुगमम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

दशमूलकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ॥

कटिशूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसंभवम् ॥ ६३ ॥

सुगमम् ॥ ६३ ॥

आदित्यपाकगुग्गुलुमाह—

पृथक्पलांशा त्रिफला पिप्पली च विचूर्णितम् ॥

दशमूलाम्बुना भाव्यं त्वगेलार्धपलान्वितम् ॥ ६४ ॥

दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृतः ॥
 एष मांसरसाभ्यासाद्वातरोगानशेषतः ॥ ६५ ॥
 हन्ति संध्यस्थिमज्जस्थान्वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 लेहवद्विगुणेनायमालोड्याऽऽलोड्य वाऽऽतपे ॥
 दशमूलाम्बुना शोष्यः सप्तवारांस्तु गुग्गुलुः ॥ ६६ ॥

त्वगेलाधपलान्वितमिति । मिलित्वा । त्रिफलादिद्रव्यं गुग्गुलान्तं सर्वमेकीकृत्य
 भाव्यं लेहवत् । द्विगुणेन दशमूलाम्बुना भाव्यम् । चक्रस्तु पठति—

“भाव्यद्रव्यसमं काथ्यं काथोऽष्टांशशृतेन हि ।

आर्द्रं यावदिदं भाव्यं सप्ताहं भावनाविधिः” इति ॥६४॥६५॥६६॥

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुमाह—

आभाऽश्वगन्धा हपुषा गुडूची शतावरी गोक्षुरकं समङ्गा ॥६७॥
 श्यामा शठी घोषवती यवानी सनागरा चेति समैश्च चूर्णैः ॥
 तुल्यं भवेत्कौशिकमत्र मध्ये देयं तथा सर्पिरतोऽर्धभागम् ॥६८॥
 अर्धाक्षमात्रं च ततः प्रयोगात्कृत्वाऽनुपानं सुरयाऽथ यूषैः ॥
 मद्येन वा कोष्णजलेन वाऽपि क्षीरेण वा मांसरसेन वाऽपि ॥६९॥
 कटिग्रहे गृध्रसिवाहुपृष्ठे हनुग्रहे जानुनि पादयुग्मे ॥
 संधिस्थिते चास्थिगते च वाते मज्जागते स्नायुगते च कोष्ठे ॥७०॥
 रोगाञ्जयेद्वातकफानुविद्वान्वातेरितान्हृद्ग्रहयोनिदोषान् ॥
 भग्नास्थिविद्वेषु च खञ्जवाते त्रयोदशाङ्गं प्रवदन्ति सिद्धाः*॥७१॥

* ख. पुस्तके—रासनैरण्डकणाभ्यासहचराक्षुद्रामृतासारणीमुस्तापुष्करदारुगुग्गुलुवचा ब्राह्मी हरिद्रा
 शठी । आभा ग्रन्थिकपञ्चमूलहपुषा यासः शताह्वा विषा वर्षाभूः सयवानिका शतपदी (आरग्वधः) कर्ण्य-
 श्वगन्धाः समाः ॥ १ ॥ एष रास्नादिकगणः सर्ववातनिषूदनः । कुब्जे च वामने चैव पक्षघाते हनुग्रहे
 ॥ २ ॥ शुष्यमानेषु गात्रेषु संधीनां बन्धनेषु च । ऊरुस्तम्भेऽग्निसादे च नासाभङ्गे गलग्रहे ॥ ३ ॥ शोफे
 पाण्डूविले चोर्ध्वे सामवाते सशोणिते । खञ्जे च कुब्जके चैव मूकत्वे गदगदेऽपि च ॥ ४ ॥
 उदावर्ते च शूले च संनिपातज्वरेषु च । नराणां रुधिरस्त्रावे योनिदोषे भगन्दरे ॥ ५ ॥
 अर्शसि ग्रहणीदोषे तथा कोष्ठकजेषु च । एष काथो मया प्रोक्तः प्राणिनां हित-
 काम्यया ॥ ६ ॥ रास्नायः काथः । विटपे जाङ्गले देशे क्षीरक्षीप इति स्मृतः । विशेषान्मधुरा-
 भ्यासे करीरो विटपाकृतिः ॥ ७ ॥ पीतस्तच्छलानिष्काथः सर्ववातविकारनुत् । सर्वयोगैरसाध्या ये
 वातास्तान्नाशयन्ति च ॥ ८ ॥ रास्नायुक्पञ्चमूलीमिशिवरुणबलामेघपथ्यायवानीशुण्ठीपाठाजमोदासहचरह-
 पुषाभङ्गुरावाजिगन्धाः । आभावृक्षीवसोग्राविषममृतशठीसारणीवृद्धदारुरास्नाशम्याकषायैः शतरवरी(?)
 पौष्करैरण्डचव्यैः ॥ ९ ॥ एतत्सर्वं समांशं विधिवत्कथितं मुष्टिमात्रं जलेन चूर्णं चाऽऽभादिमस्मिन्प्रपि-
 बति मनुजो गुग्गुलुं वा तथैव । आसं पक्षाभिघातं हनुगतपवनं चादितं जानुशूलं गृध्रस्यूतत्रिकाति
 कफपवनरुजो हन्ति संध्यस्थिसंस्थाः ॥ १० ॥ आभादिचूर्णम् । रास्ना वातारिमूलं च वासकश्च दुरा-

१ वारं स गु । २ ख. सरास्ना । ३ घ. चूर्णम् । ४ घ. अक्षार्धभागं च ।

आभा ' आभ ' इत्याख्यातं वणिग्द्रव्यम् । श्यामा वृद्धदारकम् । घोषवती शतपु-
ष्पेति वृन्दस्य व्याख्या । तुल्यमिति । समुदितचूर्णतुल्यम् । कौशिको गुग्गुलुः । सर्पि-
रतोऽर्धभागमिति । कौशिकादर्धभागम् । मिषजस्तु गुग्गुलुपिट्टनार्थं यावते(दि)च्छन्ति
तावदपरिमितमेव गृह्णन्ति । सुरायूषादिभिरनुपानविकल्पो दोषसंसर्गसात्म्याद्यपेक्ष्यः ।
त्रयोदशाङ्गो गुग्गुलुः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

दशमूलघृतमाह—

दशमूलस्य निर्यूहे जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

क्षीरेण च घृतं पक्वं तर्पणं पवनार्तिजित् ॥ ७२ ॥

दशमूलकाथस्त्रिगुणः । क्षीरं स्नेहसमम् । तथा च चक्रः—काथोऽत्र त्रिगुणः सर्पि-
प्रस्थः साध्यः पयःसमः । जैज्जटमते तु—काथश्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसमम् । अस्मिन्नर्थे
परिभाषा—

“एकद्वित्रिद्रवैर्द्रव्यैः कुर्यात्स्नेहश्चतुर्गुणम् ॥

क्षीरं स्नेहसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥

अस्यायमर्थः । यत्रैको द्रवस्तत्रैकेनैव चातुर्गुण्यं यत्र तु द्वौ त्रयो वा तत्र द्वाभ्यां
त्रिभिरपि मिलित्वा चातुर्गुण्यं क्षीरं च तत्र स्नेहसमं चतुर्भिरपि मिलित्वैव चातुर्गुण्य-
मिति । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । जीवनीयं दशकम् । तथा च—

“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मधुकं सहे ।

जीवन्ती जीवनीयोऽयं मधुरो जीवनो गणः” ॥

अनेन कल्कः । दशमूलीघृतम् ॥ ७२ ॥

अश्वगन्धाघृतमाह—

अश्वगन्धाकषायेण कल्कैः क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

घृतं पक्वं तु वातघ्नं वृष्यं मांसविवर्धनम् ॥ ७३ ॥

लभा । शठीदारुवचामुस्तानागरातिविषाभया ॥ ११ ॥ श्वदंष्ट्रा व्याधिघातश्च मिश्रिधान्या पुनर्वा ।
अश्वगन्धामृताकृष्णावृद्धदारुशतावरी ॥ १२ ॥ बला सहचरा चैव चविका वृहतीद्वयम् । समभागान्वि-
तैरेतैराल्नात्रिगुणभागिका ॥ १३ ॥ कषायं पाचयेत्सिद्धमष्टभागावशेषितम् । शुण्ठीचूर्णसमायुक्तमाभाद्ये-
नाथ संयुतम् ॥ १४ ॥ अथवाऽलम्बुषाद्येन यदि वाऽप्यजमोदया । यथायोगं यथासात्स्यं प्रक्षेपं कार-
येद्बुधः ॥ १५ ॥ वातरोगेषु सर्वेषु संधिमज्जागतेषु च । आनाहेषु च सर्वेषु सर्वगात्रप्रक्रम्पने ॥ १६ ॥
कुब्जेषु वामने चैव पक्षाघाते तथाऽर्शसि । जानुजङ्घासु पीडासु गृध्रस्यां च हनुग्रहे ॥ १७ ॥ प्रशस्तो
वातरक्तेषु ऊरुस्तम्भे तथाऽर्शसि । अत्रवृद्धौ श्लेष्मिपदे च योनिशुक्रामये तथा ॥ १८ ॥ पुंसां मेढ्रगते
रोगे स्त्रीणां वन्ध्यामये तथा । योषितां गर्भदं मुख्यं नान्यत्स्यात्परमं क्वचित् ॥ १९ ॥ महारास्नादिकं
नाम प्रपापतिविनिर्मितम् । महारास्नादिकाथः । इत्यधिकमत्र ।

चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यादश्वगन्धाकाथोऽपि चतुर्गुणः । कल्कैरिति । अश्वगन्धाया एव ।
अश्वगन्धावृतम् ॥ ७३ ॥

आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिम् ॥
पञ्चमूलीद्वयं सम्यग्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ७४ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरं चैव शतावरीम् ॥ ७५ ॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्ये मूकमिम्भिणे ॥ ७६ ॥
जडगद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुञ्जयोः ॥
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥ ७७ ॥
द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र देयानि दशमूलतः ॥
घृते तैले च योगे च यद्रव्यं पुनरुच्यते ॥
तज्ज्ञातव्यमिहाऽऽर्येण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ ७८ ॥

चर्मादिपरित्यक्तं तरुणच्छागगुडकात्मकं मयूराज्यघृते मयूरगुडकवद्गृहीत्वा दशमूलं
च द्वात्रिंशत्पलमानं जलद्रोणे विपक्तव्यमिति वृद्धवैद्यानां व्यवहारः । चक्र स्त्वाह—

“द्रोणे द्रव्यतुला श्रुत्या स्याच्छागदशमूलयोः ।

पृथक्कुलार्धं यष्ट्याह्वद्वयं देयं द्विधोक्तितः” इति ॥

चर्मशृङ्गादिपरित्यागश्च तन्मते ग्रहणयोग्यतोपदर्शनार्थम् । जीवनीयैः कल्कः । जीव-
नीयदशकम् । यष्ट्याह्वं यष्टिमधु । जीवनीयदशकस्य ग(कग)णपठितस्याप्यस्येह पुनरुक्ति-
र्भागद्वयपरिग्रहार्था । स्थलजजलजभेदाद्यष्टीमधुद्वयग्रहणार्थमित्यन्ये । भागद्वयग्रहणेन
प्रचारः । क्षीरं चैव शतावरीमिति । क्षीरप्रत्यासत्त्या शतावर्या रसो ग्राह्यः । क्षीरश-
तावरीरसौ प्रत्येकं स्नेहसमौ । रसश्रुत्यभावाच्छतावरी कल्करूपेत्यन्ये । आद्यः पक्षो
व्यवहारी । छागलाद्यं घृतम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

एलामुरासरलशैलजदारुकौन्ती-

चण्डाशठीनलदचम्पकहेमपुष्पम् ॥

स्थौणेयगन्धरसपूतिदलं मृणाल-

श्रीवासकुन्दुरुनखाम्बुवराङ्गकुष्ठम् ॥ ७९ ॥

कालीयकं जलदकर्कटचन्दनश्री-

र्जात्याः फलं सविकसं सहकुङ्कुमं च ॥

स्पृक्कातुरुष्कलघु लाभतया विनीय

तैलं बलाकथनदुग्धयुतं च दध्ना ॥ ८० ॥

सार्धं पचेत्तु हितमेतदुदाहरन्ति

वातामयेषु बलवर्णवपुष्पकाशि ॥ ८१ ॥

कौन्ती रेणुकम् । चण्डा चौरपुष्पी । नलदं मांसी । हेमपुष्पं नागकेसरम् । स्थौणे-
यकं ग्रन्थिपर्णम् । गन्धरसो बोलः । पूतिः खटासिकाः । दलं पत्रकम् । अत्र मृणालमुशी-
रम् । श्रीवासो नवनीतखोटः । वराङ्गं गुडत्वक् । चन्दनं श्वेतचन्दनम् । श्रीः काचकोटिः ।
जात्याः फलं जातीफलम् । सविकसमिति । विकसा मञ्जिष्ठा । तुरुष्कं सिंहलकम् ।
लघ्वगुरु । लाभतयेति । यथालाभं द्रव्यं मानं च ग्राह्यम् । लभ्यत इति लाभः कर्मणि
घञ् । तेनेह भावप्रत्ययः साधुः । विनीय कल्कीकृत्य । तैलं प्रस्थपरिमितम् । बलाक्क-
थनं बलाक्काथः । काथश्चतुर्गुणः । दुग्धं दधि च स्नेहसमं किं वा काथो द्विगुणः । दुग्ध-
दधिनी तैलसमे । आद्यः पक्षः प्रचारी । एलाद्यं तैलम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

बलातैलमाह—

बलानिष्काथकल्काभ्यां तैलं पक्वं पयः समम् ॥

सर्ववातविकारघ्नमेवं शैलेयपाचितम् ॥ ८२ ॥

बलानिष्काथस्त्रिगुणश्चतुर्गुणो वा पयश्च तैलसमम् । बलाशैलेयतैले ॥ ८२ ॥

बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ॥

यवकोलकुलत्थानां काथस्य पयसस्तथा ॥ ८३ ॥

अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ॥

पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ ८४ ॥

तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ॥

मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुसारिवाम् ॥ ८५ ॥

मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं सारिवाद्वयम् ॥

शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥ ८६ ॥

तत्साधुसिद्धं सौवर्णे राजते मृन्मये तथा ॥

प्रक्षिप्य कलशे सम्यक्स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ ८७ ॥

बलातैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥

यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥ ८८ ॥

या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥

वातक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ॥ ८९ ॥

भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपैयुज्यते ॥

एतदाक्षेपकादींश्च वातव्याधीनपोहति ॥ ९० ॥

हिकां श्वासमधीमन्थं गुल्मं कासं सुदुस्तरम् ॥
 षण्मासानुपयुञ्जीत अन्नवृद्धिमपोहति ॥ ९१ ॥
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
 एतद्धि राज्ञा कर्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ॥
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥ ९२ ॥

दशमूलस्य मिलित्वा काथः । यवकोलकुलत्थानां च मिलित्वा काथः । एवं बला-
 काथेन समं त्रयः काथाः पयश्चैषां चतुर्णां प्रत्येकं तैलप्रस्थादष्टगुणो द्रवो भवति । एवं
 तैलाद्वात्रिंशद्गुणं भवति । तैलं च मानविशेषनिर्देशाभावादिह प्रस्थपरिमितं ग्राह्यम् ।
 कालानुसारिवा तगरपादिका । तगरं पिण्डतगरमूलम् । मधुरगणप्रभृतिभिः कल्कः ।
 स्वनुगुप्तमिति । वातातपादिपरिहारेण मन्त्रेण च सुष्ठु रक्षितम् । तैलमिदं सुश्रुते मूढ-
 गर्भे पठितं तेन सूतिकायै प्रदापयेदिति विशिष्योक्तम् । अन्नवृद्धिमपोहतीति । अन्न-
 वृद्धिमप्राप्तफलकोशां व्यपोहतीति मन्तव्यं प्राप्तफलकोशायाः पुनरसाध्यत्वात् । राजमा-
 त्रा इति । राज्ञेव मात्रा परिच्छेदो येषां ते तथा । महाबलतैलम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

नारायणतैलमाह—

बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः पाटला पारिभद्रकः ॥
 प्रसारिण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥
 बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ॥
 एषां दशपलान्भागांश्चतुर्दोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ९४ ॥
 पादशेषं परिस्ताव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ॥
 शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वैचा ॥ ९५ ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापर्णीचतुष्टयम् ॥
 रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं च पुनर्नवा ॥ ९६ ॥
 एषां द्विपलिकान्भागान्पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥
 शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥ ९७ ॥
 आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
 पाने बस्तौ तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये च शस्यते ॥ ९८ ॥
 अश्वो वा वातसंभग्रो गजो वा यदि वा नरः ॥
 पङ्कलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ॥ ९९ ॥

अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ॥
 मन्यास्तम्भे हनुस्तम्भे दन्तरोगे गलग्रहे ॥ १०० ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ॥
 क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥ १०१ ॥
 बधिरा लल्लजिह्वाश्च स्वल्पमेधस एव च ॥
 अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥ १०२ ॥
 वातातो वृषणो येषामन्नवृद्धिश्च दारुणा ॥
 एतत्तैलं वरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ १०३ ॥

पारिभद्रकः पारिभद्रमूलम् । प्रसारिणी भद्राली । बला समङ्गा खिरिं हिटिके इति
 लोके । अतिबला कङ्कनिका पिदारकेति प्रसिद्धा । अतिबला बलाभेद इत्यपरे मन्यन्ते ।
 तगरं तगरपादिका तदभावे शैयली चोपडः पिण्डतगरमित्यन्ये । तुरगगन्धाऽश्वगन्धा ।
 आजं वा यदि वा गव्यमिति । आजगव्यपयसोर्यद्यपि प्रायेण गुणसाम्यं तथाऽपि
 च्छागलक्षीरेण पक्वं तैलमिदमनभिष्यन्दि दोषत्रयहरं च भवतीति प्रत्येतव्यम् । नारा-
 यण संज्ञाऽस्य विष्णुनिर्मितत्वाच्छतावरी साधितत्वाद्वा । नारायणीति शतावरीपर्या-
 योऽस्ति । लल्लजिह्वा इति । जिह्वासङ्गात्थोत्थेलवाचः । नारायणं तैलम् ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥
 ॥ १०३ ॥

महानारायणं तैलमाह—

शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी सैन्धवा बला ॥
 एरण्डस्य च मूलानि बृहत्याः पूतिकस्य च ॥ १०४ ॥
 गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ॥
 एषां दशपलान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १०५ ॥
 पादावशेषे पूते च गर्भे चैव समावपेत् ॥
 पुनर्नवावचादारुशताह्वाचन्दनागुरु ॥ १०६ ॥
 शैलेयं तगरं कुष्ठमेलां मांसीं स्थिरां बलाम् ॥
 अश्वहां सैन्धवं रास्त्रां पलार्धानि च योजयेत् ॥ १०७ ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौ द्वाऽवत्र प्रयोजयेत् ॥
 शतावरीरसप्रस्थं तैलं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥
 अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः परम् ॥
 अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ १०९ ॥

तैलमेतत्प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
 आयुष्मान्स नरः पीत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ॥ ११० ॥
 गर्भमश्वतरी विन्देत्किं पुनर्मानुषी तथा ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलं च तथैवार्धावभेदकम् ॥ १११ ॥
 अपचीं गूलगण्डं च वातरक्तं गूलग्रहम् ॥
 कामलां पाण्डुरोगं चापस्मारं चापि नाशयेत् ॥ ११२ ॥
 तैलमतद्भगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ॥
 नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम् ॥ ११३ ॥

पूतिको लाटकरञ्जः । गवेधुकं गोरक्षतण्डुला । सहचरो नीलमिण्टी । अश्वाह्वाऽश्व-
 कन्दा । निश्चयेनेति । अवश्यम् । तथाऽश्वतरी केस(खच)री । महानारायणं तैलम्
 ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥
 ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

अश्वगन्धादितैलमाह—

शतं पक्त्वाऽश्वगन्धाया जलद्रोणेऽशशेषितम् ॥
 विस्राव्य विपचेत्तैलं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ११४ ॥
 कल्कैर्मृणालशालूकविसकिञ्जल्कमालती—
 पुष्पैर्हीवेरमधुकसारिवापन्नकेसरैः ॥ ११५ ॥
 मेदापुनर्नवाद्राक्षामञ्जिष्ठाबृहतीद्वयैः ॥
 एलैलवालुत्रिफलामुस्तचन्दनपद्मकैः ॥ ११६ ॥
 पक्वं रक्ताश्रयं वातं रक्तपित्तमसृग्दरम् ॥
 हन्यात्पुष्टिं बलं कुर्यात्कृशानां मांसवर्धनम् ॥ ११७ ॥
 रेतोयोनिविकारघ्नं व्रणदोषापकर्षणम् ॥
 षण्ढानपि वृषान्कुर्यात्पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ ११८ ॥

अंशशेषितमिति । पादशेषितम् । मृणालं स्थूलम् । विसं मृणालान्निर्गतः प्रतानः ।
 किञ्जल्क उत्पलवराटः पद्मकेसरस्योपात्तत्वात् । मेदास्थाने सहेति पाठः सहा माषपर्णी ।
 अश्वगन्धा तैलम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ॥
 बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चोपरिर्भक्तिकम् ॥ ११९ ॥

१ गण्डमाला । २ घ. हनुग्रहम् । ३ घ. गिं च अस्मरीं चाऽऽशु नां । ४ ङ. 'न्याद्वयोर्ब' ।
 ५ क. घ. 'भ्यङ्गे मा' । ६ घ. 'भक्तक' ।

माषसैन्धवसाधितमिति । माषस्य काथः सैन्धवं कल्कः । तथाच चक्रः—काथश्च
माषनिष्पाद्यः सैन्धवं कल्क एव त्विति । माषतैलम् ॥ ११९ ॥

द्वितीयमाषतैलमाह—

माषात्मगुप्तातिरसोरुबूक-

रास्नाशताह्वालवणैः सुपिष्टैः ॥

चतुर्गुणे माषबलाकषाये

तैलं कृतं हन्ति च पक्षवातम् ॥ १२० ॥

अतिरसा यष्टीमधु । उरुबूक एरण्डः । माषतैलम् ॥ १२० ॥

तृतीयं माषतैलमाह—

माषप्रस्थं समावाप्य पचेत्सम्यग्जलाढके ॥

पादशेषे रसे तस्मिन्क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥ १२१ ॥

प्रस्थं च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वाऽक्षसंमितम् ॥

जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पां ससैन्धवाम् ॥ १२२ ॥

रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषत्रिकण्टकम् ॥

पक्षघातेऽर्दिते वाते कर्णशूले सुदारुणे ॥ १२३ ॥

मन्दश्रुतौ च श्रवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे विश्वाच्यामवबाहुके ॥ १२४ ॥

शस्तं कलायस्वञ्जे च पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥

माषतैलमिति ख्यातमूर्ध्वजन्तुगदापहम् ॥ १२५ ॥

सुगमम् । माषतैलम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

चतुर्थं माषतैलमाह—

माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-

गोकण्टैटुण्डुकजटाकपिकच्छुतोयैः ॥

कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-

काथेन वस्तपिशितस्य रसेन वाऽपि ॥ १२६ ॥

शुण्ठ्या समागधिकया शतपुष्पर्यां च

सैरण्डमूलसपुनर्नवया सरण्या ॥

रास्नाबलामृतलताकटुकैर्विपकं

माषाख्यमेतदवबौहकहारि तैलम् ॥ १२७ ॥

१ घ. कल्कान्दत्त्वाऽ । २ घ. 'मितान् । जी' । ३ क. घ. 'ण्टटिण्डु' । ४ ड. 'या वा ऐर' ।
५ घ. 'हुहरं च तै' ।

अर्धाङ्गशोषमपतानकमाढ्यवात-

माक्षेपकं सभुजकम्पशिरःप्रकम्पम् ॥

नस्येन वस्तिविधिना परिषेचनेन

हन्यात्कटीजघनजानुरुजः समीरान् ॥ १२८ ॥

अतस्युमा । कुरण्टको नीलझिण्टी । गोकण्टको गोकुरकः । टुण्टुकः स्योनाकस्तस्य मूलम् । माषादिना कपिकच्छन्तेन मिलित्वैकः काथः । कार्पासास्थ्यादिना कोलान्तेना-
परः काथः । वस्तिपिशितस्य रसः काथः । एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् ।
सरण्येति । सरणी भद्राली । अमृतलता गुडूची । कटुकं मरिचम् । माषतैलम् ॥ १२६ ॥
॥ १२७ ॥ १२८ ॥

बृहन्माषतैलमाह—

माषकाथे बलाकाथे रास्नाया दशमूलजे ॥

यवकोलकुलत्थानां छागमांसैरसे पृथक् ॥ १२९ ॥

प्रस्थे तैलस्य प्रस्थं च क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

रास्नात्मगुप्तासिन्धूतशताह्वैरण्डमुस्तकैः ॥ १३० ॥

जीवनीयबलाव्योषैः पचेदक्षसैमैः पृथक् ॥

हस्तकम्पे शिरःकम्पे बाहुशोषेऽवबाहुके ॥ १३१ ॥

बाधिर्ये कर्णशूले च कर्णनादे च दारुणे ॥

विश्वाच्यामर्दिते कुब्जे गृध्रस्यामपतानके ॥ १३२ ॥

वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥

माषतैलमिदं श्रेष्ठमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ १३३ ॥

दशमूलस्य मिलित्वा काथः । एवं यवकोलकुलत्थानामपि । काथप्रस्थाः षडेवात्र
विभज्य तेन कीर्तिता इति चक्रः । जीवनीयादिदशकम् । बृहन्माषतैलम् ॥ १२९ ॥
॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

द्वितीयबृहन्माषतैलमाह—

द्विपञ्चमूर्लीं निष्काश्य तैलात्षोडशभिर्गुणैः ॥

माषाढकं साधयित्वा तं निर्यूहं चतुर्गुणम् ॥ १३४ ॥

ग्राहयित्वा पचेत्तैलं प्रस्थं छागपयःसमम् ॥

कल्कार्थं च समावाप्य भिषग्द्रव्याणि बुद्धिमान् ॥ १३५ ॥

अश्वगन्धाशठीदारुबलारास्नाप्रसारणी ॥

कुष्ठं परुषकं भार्ङ्गी द्वे विदार्यौ पुनर्नवा ॥ १३६ ॥

१ क. 'सभवे पृ' । २ क. घ. 'समैभिषक्' । ३ क. घ. 'त्वा च विपचेत्तैलप्रस्थं प' । ४ ड.
'ङ्गी विदारी सपु' ।

मातुलुङ्गफलाजाज्यौ रामठं शतपुष्पिका ॥
 शतावरी गोक्षुरकं पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥ १३७ ॥
 जीवनीयगणं सर्वं संहृत्य च ससैन्धवम् ॥
 तत्साधु सिद्धं विज्ञाय माषतैलमिदं महत् ॥ १३८ ॥
 पक्षघाते हनुस्तम्भे अर्दिते सापतन्त्रके ॥
 अवबाहुकविश्वाच्योः खञ्जपङ्गुलयोरपि ॥ १३९ ॥
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे कुब्जवामनयोरपि ॥
 हनुमन्याग्रहे चैव साधिमन्थे च वातिके ॥ १४० ॥
 शुक्रक्षये कर्ण नादेकर्ण शूले च दारुणे ॥
 कलायखञ्जशमने भैषज्यमिदमादिशेत् ॥
 वस्त्यभ्यञ्जनपानेषु नावने च प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥

तैलात्षोडशभिर्गुणैरिति । अत्र जलैरिति शेषः । दशमूलस्याऽऽढकं जलद्रोणे
 कथनीयम् । एतेन तैलप्रस्थात्षोडशगुणं जलं भवति तच्च पादशेषं कार्यम् । तथा
 माषाढकमपि तैलषोडशगुणेन जलेन साधयित्वा काथं पादशेषं कुर्यादिति काथद्वयम् ।
 चक्रेणाप्युक्तम्—

“दशमूलढकं द्रोणे निष्काश्य पादिको भवेत् ।
 काथश्चतुर्गुणस्तैलान्माषकाथेऽप्ययं विधिः” इति ॥

किंच । दशमूलकषायेण तैलषोडशगुणेन माषाढकं साधयित्वा तेन पादशेषेण तैल-
 प्रस्थः पादिकः । अत्र पक्षे दशमूलपलानि २९६ जलशरावाः २९६ शेषशरावाः
 ६४ द्वे विदार्यो विदारीकन्दः क्षीरविदारी च । जीवनीयगणो जीवनीयदशकम् । महा-
 माषतैलम् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥
 ॥ १४१ ॥

माषस्यार्धाढकं दत्त्वा तुलार्धं दशमूलतः ॥ १४२ ॥
 पलानि च्छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
 पूतशीते कषाये च चतुर्थांशवतारिते ॥ १४३ ॥
 प्रस्थं च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 आत्मगुप्फोरुबूकश्च शताह्वा लवणत्रयम् ॥ १४४ ॥
 जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककदफलम् ॥
 सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्तामधुकसैन्धवम् ॥ १४५ ॥

देवदार्वमृता कुष्ठं वाजिगन्धा वचा शठी ॥
 एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुवह्निना ॥ १४६ ॥
 पक्षाघातादिते वाते बाधिर्ये हनुसंग्रहे ॥
 कर्णमन्याशिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ॥ १४७ ॥
 पाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमणे मन्दचङ्क्रमे ॥
 कलायखञ्जपाङ्गुल्ये गृध्रस्यामवबाहुके ॥ १४८ ॥
 पाने बस्तौ तथाऽभ्यङ्गे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
 तैलमेतत्प्रशंसन्ति सर्ववातरुजापहम् ॥ १४९ ॥

सुगमम् । महामाषतैलम् ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥
 ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

केतकिमूलबलातिबलानां यद्बहुलेन रसेन विपकम् ॥

तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहन्ति ॥ १५० ॥

केतक्यादीनां बलान्तानां मिलित्वा काथः । बहुलानल्पशब्दयोः प्रचुरार्थत्वा-
 त्केतक्यादिकाथतुषोदकयोः प्रत्येकमिह चातुर्गुण्यम् । बहुलेन घनेनाष्टांशशिष्टेनेत्यन्ये ।
 अत्रापि पक्षे केतक्यादिकाथश्चातुर्गुण एव ग्राह्यः । अत्र चक्रः—

“अनल्पवचनादत्र तुल्ये काथतुषोदके ।

अकल्कोऽपि भवेत्स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे” इति ॥

विपकमिति तथा तुषोदकसिद्धमिति च पदद्वयोपादानादिह वारद्वयं पाक इत्येके ।

एकवारपाकेन पूर्वव्याख्ययैव प्रचारः । केतक्याद्यं तैलम् ॥ १५० ॥

अश्वगन्धाद्यं तैलमाह—

वाजिगन्धाबलाविश्वदशमूल्यम्बुकल्कितम् ॥

गृध्रस्यां तैलमैरण्डं पाने बस्तिषु शस्यते ॥ १५१ ॥

वाजिगन्धादीनां सर्वेषां काथः कल्कश्च । अश्वगन्धाद्यं तैलम् ॥ १५१ ॥

रसोनकल्कस्वरसेन पक्वं तैलं पिबेद्यस्त्वनिलामयार्तः ॥

तस्याऽऽशु नश्यन्ति हि वातरोगा ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ १५२ ॥

रसोनतैलम् ॥ १५२ ॥

मध्यमप्रसारणीतैलमाह—

प्रसारण्यास्तुलामश्वगन्धाया दशमूलतः ॥

तुलां तुलां पृथग्वारिद्रोणे पक्त्वांऽशशेषिते ॥ १५३ ॥

तैलाढकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्जिकम् ॥

द्विपलैर्ग्रन्थिकक्षारप्रसारण्यक्षसैन्धवैः ॥ १५४ ॥

समञ्जिष्ठाभियध्याहैः पलिकैर्जीवनीयकैः ॥

शुण्ठ्याः पञ्चदलं दत्त्वा त्रिंशद्भल्लातकानि च ॥ १५५ ॥

पचेद्भस्त्रादिना वातं हन्ति संधिशिरास्थितम् ॥

पुंस्त्वोत्साहस्मृतिप्रज्ञाबलवर्णाग्निवृद्धये ॥ १५६ ॥

दशमूलतस्तुलां मिलितात् । पृथग्मारिद्रोण इत्यनेन प्रतितुलयां जलद्रोणदानं दर्शयति । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् । अक्षं सौवर्चलमिति वृन्दस्यैव व्याख्याकारः । प्रसारणी-यैत्रिशती अक्षं सौवर्चलं त्विहेति चक्रः । ग्रन्थिकादीनां यष्ट्याह्वान्तानां द्विपलिकं मानं प्रत्येकं त्रिंशद्भल्लातकगुडकानि ।

“प्रसारण्यादिनिर्दिष्टं शतमेकं पृथक्पृथक् ।

जलद्रोणेन चैकैकं साधयेच्छूलक्षणकुट्टितम्”

इति ग्रन्थान्तरे । मध्यमप्रसारणीतैलम् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

कुब्जप्रसारणीतैलमाह—

प्रसारणीशतं क्षुण्णं पचेत्तोर्यार्मणे शुभे ॥

पादशिष्टे समं तैलं दधि दद्यात्सकाञ्जिकम् ॥ १५७ ॥

द्विगुणं च पयो दत्त्वा कल्कान्द्विपलिकांस्तथा ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ १५८ ॥

शतपुष्पादेवदारुरास्त्रावारणपिप्पलीः ॥

प्रसारण्याश्च मूलं च मांसीभल्लातकानि च ॥ १५९ ॥

पचेन्मृद्वग्निना तैलं वातश्लेष्मामयापहम् ॥

अशीतिं नरनारीस्थान्वातरोगान्व्यपोहति ॥ १६० ॥

कौब्जं स्तिमितपङ्कत्वं गृध्रसौ खुडुकार्दितम् ॥

हनुपृष्ठशिरोग्रीवास्तर्म्मं चाऽऽशु नियच्छति ॥ १६१ ॥

तैलदधिकाञ्जिकादीनां प्रत्येकमाढकम् । खुडुकार्दितमिति । खुडुको ग्रन्थिवातः । कुब्जप्रसारणीतैलम् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥

सप्तशतकीप्रसारणीतैलमाह—

समूलपत्रामुत्पाद्य शरत्काले प्रसारणीम् ॥ १६२ ॥

शतं ग्राह्यं सहचराच्छतावर्याः शतं तथा ॥

बलाश्वगन्धात्मगुप्ताकेतकीनां शतं शतम् ॥ १६३ ॥

१ क. घ. °स्थिगम् । २ घ. °यार्त्रिश° । ३ घ. °यार्मणे । ४ घ. मूलानि मां । ५ ड. °सी च तथाऽर्दि° । ६ घ. °म्मं वाऽपि नि° ।

पचेच्चतुर्गुणं तोये द्रवैस्तैलाढकं भिषक् ॥
 मस्तु मांसरसं चुक्रं पयश्चाऽऽढकमाढकम् ॥ १६४ ॥
 दध्याढकसमायुक्तं पाचयेन्मृदुनाऽग्निना ॥
 द्रव्याणां तु प्रदातव्या मात्रा चार्धपलानिका ॥ १६५ ॥
 तगरं मदनं कुष्ठं केसरं मुस्तकं त्वचम् ॥
 रास्त्रा सैन्धवपिप्यलयौ मांसीमञ्जिष्ठयष्टिकम् ॥ १६६ ॥
 तथा मेदा महामेदा जीवकर्षभकौ पुनः ॥
 शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठी देवाह्वमेव च ॥ १६७ ॥
 काकोली क्षीरकाकोली वचा भल्लातकं तथा ॥
 पेषयित्वा समानेतान्साधनीया प्रसारणी ॥ १६८ ॥
 नातिपक्वं न शीतं च सिद्धं पूतं निधापयेत् ॥
 यत्र यत्र प्रयोक्तव्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६९ ॥
 कुब्जानामथ पङ्गूनां वामनानां तथैव च ॥
 यस्य शुष्यति चैकाङ्गं ये च भग्नास्थिसंघयः ॥ १७० ॥
 वातशोणितदुष्टानां वातोपहतचेतसाम् ॥
 स्त्रीर्मदक्षीणशुक्राणां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ १७१ ॥
 वस्तौ पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रदापयेत् ॥
 प्रभुक्तं शमयत्याशु वातजान्विविधान्गदान् ॥ १७२ ॥

पचेच्चतुर्गुणे तोय इति । चतुर्गुणमष्टगुणं ग्राह्यं सम्यग्द्रव्यवीर्यसंक्रान्त्यर्थमि-
 त्येके । पलोलेखाग्रतमानत्वादपि द्विगुणं चतुर्गुणमित्यन्ये । प्रचारः पुनरित्यमेव । अर्ध-
 पलानिकाऽर्धपलमाना । यष्टिका यष्टीमधु । देवाह्वं देवदारु । सप्तशतकीप्रसारणीतैलम्
 ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥
 ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥

एकादशशतकीप्रसारणीतैलमाह—

शाखामूलदलैः प्रसारणितुलास्तिस्रः कुरण्टाचुले
 छिन्नायाश्च तुले तुले रुबुकतो रास्त्राशिरीषाचुलाम् ॥
 देवाह्वाच्च सकेतकाद्धटशते निष्काथ्य कुम्भांशके
 तोये तैलघटं तुषाम्बुकलशौ दत्त्वाऽऽढकं मस्तुनः ॥ १७३ ॥

१ ड. 'पलांशिका' । २ क. 'तिहिमं न' । ३ घ. 'तनुष्टा' । ४ क. घ. 'मयक्षी' । ५ क. घ.
 नस्ये । ६ क. घ. प्रयुक्तं ।

सुक्ताच्छागरसादथेश्वरसतः क्षीराच्च दत्त्वाऽऽढकं
 स्पृक्काकर्कटजीवकाद्यविकसाकाकोलिकाकच्छुरा—
 सूक्ष्मैलाघनसारकुन्दुसरलाकाश्मीरमांसीनखैः
 कालीयोत्पलपद्मकाद्वयनिशाकङ्कोलकग्रन्थिकैः ॥ १७४ ॥
 चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाजातीफलाभीरुभिः
 श्रीवासामरदारुचन्दनवचाशैलेयसिन्धूद्रवैः ॥
 तैलाम्भोदकटम्भराङ्गघ्निनलिकावृश्चिवर्कचोरकैः
 कस्तुरिदशमूलकेतकिनतध्यामाश्वगधाम्बुभिः ॥ १७५ ॥
 कौन्तीतार्क्ष्यजश्लकीफललघुश्यामाशताह्वामयै-
 र्भल्लातत्रिफलाब्जकेसरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः ॥
 सव्योषैस्त्रिफलैर्महीयसि पचेन्मन्देन पात्रेऽग्निना
 पानाभ्यञ्जनवस्तिनस्यविधिना तन्मारुतं नाशयेत् ॥ १७६ ॥
 सर्वार्धाङ्गगतं तथाऽवयवगं संध्यस्थिमज्जाश्रितं
 श्लेष्मोत्थानपि पैत्तिकांश्च शमयेन्नानाविधानामयान् ॥
 धातून्बृंहयते स्थिरं च कुरुते पुंसां नवं यौवनं
 वृद्धस्यापि बलं करोति सुमहद्वन्ध्यासु गर्भप्रदम् ॥ १७७ ॥
 पीत्वा तैलमिदं जरत्यपि सुतं सूतेऽमुना भूरुहाः
 सिक्ताः शोषमुपागताश्च फलिनः स्निग्धा भवन्ति स्थिराः ॥
 भग्नाङ्गाः सुदृढा भवन्ति मनुजा गावो हयाः कुञ्जराः ॥ १७८ ॥

रास्नाशिरीषयोर्मिलित्वा तुला । देवदारुकेतकयोरपि मिलित्वैव तुला । घटशते
 द्रोणशते । कुम्भांशक इति । द्रोणद्वयशेषे । यदुक्तम्—द्रोणतो द्विगुणः शूर्पो
 विज्ञेयः कुम्भ एव वेति । तुषाम्बुकलशाविति । काञ्जिकद्रोणद्वयम् । सुक्तादीनां
 प्रत्येकमाढकम् । जीवकाद्यं जीवनीयदशकमष्टकवर्गो वा । काकोल्यादि भागद्वयं
 जीवनीयगणेऽप्यस्याः स्थितत्वात् । विकसा मञ्जिष्ठा । कच्छुरा शूकशिम्बा दुरालभा
 वा । घनसारः कर्पूरम् । कुन्दुः कुन्दुरुः । सरला सरलकाष्ठम् । ग्रन्थिकं ग्रन्थिपर्णी ।
 चाम्पेयं चम्पककलिका । अभयमुशीरम् । चोचं गुडत्वक् । पूगं गदारुनेली । कटुका
 लताकस्तूरी । अभीरुः शतावरी । तैलं सिंहलकम् । कटम्भरा प्रसार-
 रणी वृश्चिकपत्रिका वा तस्या अङ्घ्रिर्मूलम् । कचोरको गन्धशठी ।
 ध्यौमं गन्धतृणम् । कौन्ती रेणुकम् । तार्क्ष्यजं रसाञ्जनम् । फलं कटुफलं मदनफलं
 वा । लघ्वगुरु । श्यामा प्रियङ्गुः । महाश्यामा श्यामलता । कल्कभूयस्त्वादिहाधमैः

सुगन्धैः प्रथमः पाको मध्यैर्द्वितीय उत्तमैस्तृतीयः । ततो गन्धवृद्ध्यर्थं कर्पूरकस्तूरिकाभ्यां पत्रकल्कं कार्यम् । तस्य च मानं तैलानुरूपतः सुगन्धितैलान्तरोक्तमानानुसाराद्वा । पत्रकल्कसंज्ञा च पारिभाषिकी ।

तद्यथा—“पक्वपूतेऽप्युष्ण एव सम्यक्पेषितवर्तितम् ।

दीयते गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कं तदुच्यते” इति ॥

एकादशशतकं महाप्रसारणीतैलम् ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

॥ १७७ ॥ १७८ ॥

या गन्धं केतकीनां वहति परिमलं वर्णतः पिञ्जराभा

स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरपि तुलिता मर्दिता चिक्रणा या ॥

दग्धा नो याति भूतिं चिमिचिमितिकरा चर्मगन्धा हुताशे

सा शुद्धा शोभनीया वरमृगतनुजा राजयोग्या प्रदिष्टा ॥ १७९ ॥

करतलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः

पुनरपि तदवस्थं चिन्तनीयं मुहूर्तम् ॥

यदि भवति सरक्तं तज्जलं पीतवर्णं

न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽसौ विकारः ॥ १८० ॥

वरमृगतनुजेति । कस्तूरिका । कस्तुरीपरीक्षा । कर्पूरकुङ्कुमचन्दनानामपि सुगन्ध-
द्रव्यप्रचारत्वेन प्रशस्तानां लक्षणमुच्यते—

“पक्वात्कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् ।

तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फाटिकाभं तदुत्तमम् ॥

पक्वं च सदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ।

भङ्गे मनागपि न चेन्निपतन्ति ततः कणाः ॥

पाण्डुरैः केसरैस्त्यक्तं रक्तं च मृदु चोत्तमम् ।

हीनं विरागि काश्मीरं खरपाण्डुरकेसरम् ॥

भवेत्कुचन्दनं रक्तं पीतसारं तदुत्तमम् ।

यत्पाण्डुरमसारं च न सम्यक्प्रवदन्ति तत्” इति ॥ १७९ ॥ १८० ॥

सैन्धवाद्यं तैलमाह—

द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ॥

द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥ १८१ ॥

आरनालात्पचेत्प्रस्थं तैलमेतैरपत्यदम् ॥

शृङ्गस्यूरुग्रहार्तस्य सर्ववातविकारनुत् ॥ १८२ ॥

ग्रन्थिकचित्रकात् । द्वे द्वे इति । ग्रन्थिकचित्रकयोः प्रत्येकं पलद्वयमिति । सैन्ध-
वाद्यं तैलम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्वाविंशो
वातव्याधिचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशो वातरक्ताधिकारः ।

वातविकारप्रकाराद्वातव्याधिमु वातरक्तारम्भः ।

उत्तानमवगाढं च द्विविधं वातशोणितम् ॥

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १ ॥

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानमिति । त्वङ्मांसमात्रमाश्रितमल्पदाहरुजादिकरमुत्तानम् ।
गम्भीरं त्वन्तराश्रयमिति । त्वङ्मांसेतरगम्भीरधातुगतं गम्भीरम् । ननु द्वैविध्यमिदं
चरकोक्तं सुश्रुते निषिद्धं तद्यथा द्विविधं वातशोणितमुत्तानमवगाढं चेत्येके भाषन्ते ।
तत्तु न सम्यक् । कस्मात् । कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरेणावगाढी भवति । मैवम् ।
सुश्रुतवचने सर्वमुत्तानमेव भूत्वा परं गम्भीरं क्रमेण भवतीति नियमो नास्ति तेन
प्रथममपि गम्भीरं किञ्चिदुत्पद्यते प्रतिषेधस्तूत्तानमेवास्तीति यो मन्येत तं प्रति सुश्रुतस्य
चरकेऽप्युत्तानमेवास्तीति नायं नियमः किंतु प्रथमं किञ्चिदुत्तानमुत्पद्यते किञ्चित्तु गम्भी-
रमिति नानाविधयोरगमयोर्मिथोऽविरोधः ॥ १ ॥

पिण्डतैलादिनाऽभ्यङ्गः पानं तिक्तादिसर्पिषः ॥

सेकलेपाद्यसृङ्मुक्तिः शोधनं चोभयोर्हितम् ॥

सेकादयोऽत्रैव वक्तव्याः । उभयोरित्युत्तानावगाढयोः ॥

गाढे विशेषतः सर्पिष्पानं शुद्धिः शिराव्यधः* ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च सच्छागदुग्धो रुबुबीजकल्कः ॥

लेपे विधेयं शतधौतसर्पिः सेके पयश्चाऽऽविकमेव शस्तम् ॥ ३ ॥

गोधूमचूर्णं छगलीपयश्चेत्येको योगः । सघृतः पुनश्च चरके पठ्यते । यथा—“वाते
सरक्ते सघृतः प्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च” इति । सच्छागदुग्धो रुबुबीजकल्क इति
द्वितीयः ॥ ३ ॥

* ख. पुस्तके—वासागुडुचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिवेत्कषायम् । क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं
जयेदस्रवातभवं विकारम् । इत्यधिकमत्र ।

अमृतानागरधान्यकर्षत्रितयेन पाचनं सिद्धम् ॥

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥ ४ ॥

अमृतादित्रयस्य मिलित्वा कर्षत्रयं कथनीयम् ॥ ४ ॥

वत्सादन्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ॥

समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रसाधयेत् ॥ ५ ॥

पीतो गुग्गुलुसंयुत इति । शोधनार्थं प्रायेण गुग्गुलोः कर्षः । शमनार्थं पुनर्माषिक-
चतुष्टयं प्रक्षेप एवं सर्वत्र ॥ ५ ॥

रास्त्रागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिवेत्कषायम् ॥

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ६ ॥

चतुरङ्गुलं सुवर्णालुस्तस्येह फलम् ॥ ६ ॥

तिस्रोऽथ वा पञ्च गुडेन पथ्या जग्ध्वा पिवेच्छिन्नरुहाकषायम् * ॥

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णमाजानुसंभिन्नमपि ह्यवश्यम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

घृतेन वातं सगुडा विबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफं च ॥

वातास्रमुग्रं रुबुतैलमिश्रा शुण्ठ्याऽऽमवातं शमयेदुडूची ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

अमृता वातपित्तघ्नी कफमेदोविशोषिणी ॥

वातरक्तप्रशमनी कच्छूवीसर्पनाशिनी ॥ ९ ॥

गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव वा ॥

प्रभूतकालमासेव्यं मुच्यते वातशोणितात्† ॥ १० ॥

दशमूलीशृतं क्षीरं सद्यः शूलविनाशनम् ॥

परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ ११ ॥

दशमूलशृतं क्षीरं परिषेके योज्यम् । सद्यः शूलविनाशनमिति । शूलं वातरक्त-
देशे व्यथा तद्वैति परिषेकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

पटोलकटुकाभीरुत्रिफलामृतसाधितम् ॥

काथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ १२ ॥

* ख. पुस्तके—अगस्तिपुष्पचूर्णेन साधितं माहिषीपयः । तदुत्थनवनीताक्तं वातास्रकप्रबलं जयेत् ॥ ९ ॥ अयं श्लोकः क्वचित्पठ्यते ।

† ख. पुस्तके—युक्पञ्चमूलपयसा लघुपञ्चमूल्या काथेन वाऽमृतलताकथनेन वाऽपि ॥ वाय्या-
लकस्य सलिलेन युतं शृतेन पीतं शिलाजतु समीरणशोणितघ्नम् ॥ ९ ॥ इत्यधिकमत्र ।

कटुका कटुरोहिणी । अभीरुः शतावरी । अयं योगः पित्तप्राये ॥ १२ ॥

धात्रीमुस्ताहरिद्राणां कषायं वा कफाधिके ॥ १३ ॥

कोकिलाख्यामृताकाथे पिबेत्कृष्णां यथाबलम् ॥

पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥ १४ ॥

अयं योगः कफे । अत्र कोकिलाख्यस्य मूलम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

कफरक्तप्रशमनं कच्छूवीसर्पनाशनम् ॥

वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ॥ १५ ॥

हृद्यं गुडघृतमिति । आहारं विहाय गुडघृतेनैव समेन सौहित्यं कर्तव्यमित्याहुः ॥ १५ ॥

सर्वेषु सगुडां पथ्यां गुडूचीकाथमेव वा ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा शीलयेत्सुसमाहितः ॥ १६ ॥

पिप्पलीः क्षीरपिष्टाः । पञ्चाभिवृद्ध्या दशाभिवृद्ध्या वा पिबेत्क्षीरौदनाहारो दश-
रात्रं भूयश्चापकर्षयेद्यावत्पञ्चदश वेति । तदेतत्पिप्पलीवर्धमानम् ॥ १६ ॥

नवकार्षिकमाह—

त्रिफला निम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ॥

वत्सादनी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ॥ १७ ॥

वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ॥

कृच्छ्रं कपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ १८ ॥

कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात्षोडशिकं जलम् ॥

ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ १९ ॥

दारुनिशा दारुहरिद्रा । पञ्च रक्तिकमाषकमानेन त्रिफलादीनां नवकर्षाङ्गुहीत्वाऽष्टगु-
णेन जलेन काथः स च स्तोकं परित्यज्य पेयः । तदुक्तं चक्रेण—

“पञ्चरक्तिकमाषेण कार्योऽयं नवकार्षिकः ॥

किं त्वेवं साधिते काथे योग्या मात्रा प्रदीयते” इति ।

योगोऽयं न व्यवहरति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

लाङ्गल्यास्त्वमृतसमं कन्दमुद्धृत्य यत्नतः ॥

योजयेत्त्रिफलालोहरजस्त्रिकटुकैः सह ॥ २० ॥

गुग्गुल्वमृतवल्लीभिर्द्राक्षालुङ्गरसेन वा ॥

त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिकाः कोलसंमिताः ॥

भक्षयेन्मधुनाऽऽलोड्य शृणु कुर्वन्ति यत्फलम् ॥ २१ ॥

पादस्फोटं महाघोरं सर्वाङ्गस्फोटनं च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु असाध्यं चैव शोणितम् ॥ २२ ॥

लाङ्गल्यास्त्वमृतसमेत्यादियोगोऽधिकः कचित्पठ्यते तत्र लाङ्गली लाङ्गलकी ।
अमृतसममृतोपमम् । गुग्गुल्वमृतवल्लीभिरिति । गुग्गुलुः सकलचूर्णसमः । अमृत-
वल्ली गुडूची । बहुवचनं चेह व्यक्तिबहुत्वापेक्षया । द्राक्षालुङ्गरसेनेति । लुङ्गो मातु-
लुङ्गस्तस्येह मूलम् । द्राक्षामातुलुङ्गकाथेन त्रिफलाकाथेन च भावना ज्ञेया । वाश-
ब्दोऽत्र योगान्तरापेक्षया । अयमपि योगो न व्यवहरति । गुग्गुलुवटिका ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥

गुडूचीवृतमाह—

गुडूचीकाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ॥
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ २३ ॥
एकाद्वित्रिद्वैर्द्रव्यं द्रवं कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥
क्षीरं स्नेहसमं दद्यात्क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ २४ ॥

काथश्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति प्रचारः । गुडूचीवृतम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

शतावरीकल्कगर्भं रसात्तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
क्षीरतुल्यं घृतं पक्वं वातशोणितनाशनम् ॥ २५ ॥

सुगमम् । शतावरीवृतम् ॥ २५ ॥

बलातैलं दशपाकमाह—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
दशपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ॥ २६ ॥
धन्यं पुंसवनं चैव नराणां शुक्रवर्धनम् ॥
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ २७ ॥

बलाकाथश्चतुर्गुणश्चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यात् । तैलमिदं यथोक्तमानेन काथादिना
दशवारान्पक्तव्यं वीर्योत्कर्षार्थम् । अनेन पाकेन स्नेहक्षयो नास्ति क्षीरगतस्नेहेन न्यूनता-
भागस्य पूरणात् । प्रकृतिसमसमवेते व्याधौ तैलादिपाकेष्वनुक्तोऽपि बहुधा पाको
वीर्योत्कर्षार्थं युज्यत एव । विकृतिविषमसमवेते पुनर्यथोक्तमेव कर्तव्यं संयोगशक्तेराचि-
न्त्यत्वात् । इह व्याधिहरमेव भेषजं पूर्वत्र तु दोषहरम् । न च दोषहरमेव व्याधिहर-
मिति वाच्यं वातकारिणा खदिरेण वातिककुष्ठानुपशमप्रसङ्गात् । खदिरो हि वातकृ-
दपि कुष्ठहरत्वप्रभावाद्वातिकमपि कुष्ठमुपशमयतीति । किंच तदा प्रतिव्याधिबहु-
प्रयोगोपन्यासो मुनीनां मुधा स्यात्तस्माद्व्याधिहरे यथोक्तविध्यनुसरणमेव दोषहरम् । पुन-
र्वीर्यप्रकर्षार्थं बहुधा पाकोऽपि संगत एव किंतु वित्तव्ययप्रयासादिबाहुल्याद्वैद्यैर्नाथ-
मनुमन्यते पन्था इति । बलातैलं दशपाकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

सारिवासर्जमञ्जिष्ठा यष्टीसिक्थैः पयोन्वितम् ॥

तैलं पक्वं प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं वातशोणिते ॥ २८ ॥

सारिवाऽनन्तमूलम् । सर्जः सर्जरसः स च धूणकम् । यष्टी यष्टीमधु । पयश्चतुर्गुणमिह द्रवान्तराभावात् । पिण्डाख्यमिति । पिण्डीभूतत्वान्मण्डनात्मकं मण्डनतैलमित्यर्थः । पिण्डरूपत्वादस्य कल्को न गालनीय इत्याहुः । वैद्याः पुनर्गालयन्त्येव । पिण्डतैलम् ॥ २८ ॥

सारिवासर्जयष्ट्याह्वैर्मधूच्छिष्टैः पयोन्वितैः ॥

साध्यमेरण्डतैलं वा वातरक्तरुजापहम् ॥ २९ ॥

पिण्डतैलम् ॥ २९ ॥

तृतीयं पिण्डतैलमाह—

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरसैसारिवम् ॥

पिण्डतैलमिति ख्यातं वातरक्तरुजापम् ॥ ३० ॥

अस्य नैव पाकः । पिण्डतैलम् ॥ ३० ॥

नागबलातैलमाह—

शुद्धां पचेन्नागबलातुलां तु जलार्मणे पादकषायशिष्टाम् ॥

विस्राव्य तैलाढकमत्र दद्यादजापयस्तैलविमिश्रितं तु ॥ ३१ ॥

नतस्य यष्टीमधुकस्य कल्कं पृथक्पृथक्पञ्चपलं विपकम् ॥

तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं वस्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ ३२ ॥

पीतं दशाहेन करोत्यरोगं तैलोत्तमं ह्यश्विमतं प्रदिष्टम् ॥ ३३ ॥

अजापयस्तैलतुल्यम् । नतं तगरपादिकम् । नागबलातैलम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कैशोरकगुग्गुलुमाह—

वैरमहिषलोचनोदरसंनिभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ॥

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलां च यथोक्तपरिमाणाम् ॥ ३४ ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ॥

विपचेत्तदप्रमत्तो दर्व्या संघट्टयन्मुहुर्यावत् ॥ ३५ ॥

अर्धक्षपितं तोयं जातं ज्वलनस्य संपर्कात् ॥

अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि संपादयेदयःपात्रे ॥ ३६ ॥

सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलप्रख्ये ॥

त्रिफलाचूर्णार्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ ३७ ॥

१ क. घ. 'न्वितम् । सा' । २ क. घ. 'ण्डजं तैलं वात' । ३ क. घ. 'समारिचम् । ४ क. घ. 'तैलं तदभ्यङ्गाद्वात' । ५ क. घ. 'थक्पचेत्पञ्च' । ६ क. घ. 'गं वपुष्प्रकर्षं बलवर्णतैलम् । ७ ड. वनम् । ८ ड. संक्षिप्य ।

कृमिरिपुचूर्णार्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृदन्त्योः ॥
 पलमेकं तु गुडूच्या दत्त्वा संचूर्णं यत्नेन ॥ ३८ ॥
 उपयुज्य चानुपानं यूपं तोयं सुगन्धिसलिलेन ॥
 इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥ ३९ ॥
 तनुरोधि वातशोणितमेकजमथ द्वंद्वजं चिरोत्थं च ॥
 जयति स्तुतं परिशुष्कं स्फुटितं चाऽऽजानु यच्चापि ॥ ४० ॥
 व्रणकासकुष्ठगुल्मश्वयथूदरपाण्डुरोगमेहांश्च ॥
 मन्दार्गिं च विबन्धं प्रमेहपिटिकाश्च नाशयत्याशु ॥ ४१ ॥
 सततं निषेव्यमाणः कालवशाद्गन्ति सर्वगदान् ॥
 अभिभूय जरादोषं प्रयाति कैशोरकं रूपम् ॥ ४२ ॥

वरमहिषलोचनोदरसंनिभवर्णस्येति । मत्तमहिषलोचनवल्लोहितवर्णस्य । तोय-
 राशाविति तोयबहुत्वोपलक्षणं राशिशब्देन तु द्रोणाभिधानं न कापि दृष्टम् । तथा च
 तस्य टिप्पणी—

“प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलं तत्र पडादकम् ॥

गुडवद्गुगुलोः पाकः संबन्धस्तु विशेषतः” इति ।

प्रचारः प्रथमपक्षेण । त्रिफलां च यथोक्तपरिमाणामिति । प्रत्येकं प्रस्थमानम् ।
 केचिद्गुगुलूपक्षयभयात्काध्यत्वेनोक्तमपि गुगुलुं विहाय काथं कुर्वन्ति पश्चात्तिसिद्धकाथे
 तप्ते गुगुलुं गालयन्ति । युक्तं तु गुगुलुना सहैव काथकरणं तथैव निर्देशात् । एवममृ-
 तादिगुगुलावपि द्रष्टव्यम् । हिमोपलप्रत्यय इति । हिमशिलावच्छीतले । अत्र चेत्य-
 मेव शक्त्युत्कर्षो वचनादुच्चीयते । अत्र कोष्ण एव चूर्णदानं दृश्यते त्रिफलाचूर्णा-
 र्धपलं प्रत्येकम् । त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणं मिलित्वा । कृमिरिपुर्विडङ्गम् । अनुपानं यूपं
 तोयम् । सुगन्धिसलिलेनेति । सुगन्धिसलिलेन वाशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । तेन यूपं
 तोयमनुपाने सुगन्धिसलिलेन वाऽनुपानमुपयुज्येत्यर्थः । कैशोरकं रूपमिति । किशो-
 रको यौवनोन्मुखोऽश्वसूनुः । गुगुलोरपि गुडवन्मुद्रया पाकः । कैशोरको गुगुलुः ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अमृताद्यगुगुलुमाह—

प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च अर्धप्रस्थं तु गुगुलोः ॥

प्रत्येकं त्रिफलायाश्च तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

सर्वमेकत्र संक्षुद्ये काथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥
 पादशेषं परिस्राव्य पुनरग्रावधिश्रयेत् ॥ ४४ ॥
 तावत्पचेत्कषायं तं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥
 दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूची त्रिफलात्वचः ॥ ४५ ॥
 ततश्चार्धपलं पूतं गृहीयाच्च प्रति प्रति ॥
 कर्षं तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ ४६ ॥
 तस्मिन्सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णे निक्षिपेद्बुधः ॥
 ततश्चाग्निलं ज्ञात्वा तस्य मात्रां प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥
 दुष्टव्रणं प्रमेहांश्च आमवातं भगन्दरम् ॥ ४८ ॥
 नाड्याढ्यवातं श्वयथुं सर्वानेतान्व्यपोहति ॥
 अश्विभ्यां निर्मितः पूर्वममृताद्यो हि गुग्गुलुः ॥ ४९ ॥

तत्प्रमाणमिति । प्रस्थार्धम् । व्योषस्यार्धपलं प्रत्येकम् । त्रिफलात्वच इति ।
 निरस्थित्रिफला । एवं सर्वत्र त्रिफलाशब्दाश्रयत्वच उपादाने । त्रिफलायास्त्वचः
 प्रत्येकमर्धपलम् । अमृताद्यो गुग्गुलुः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पुनर्नवागुग्गुलुमाह—

अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकं तु गुग्गुलोः ॥
 प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥ ५० ॥
 सर्वमेकत्र संक्षुद्ये काथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥
 पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ५१ ॥
 दन्तीचित्रकमूलानां कणाविश्वफलत्रिकम् ॥
 गुडूचीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकार्धपलान्वितम् ॥ ५२ ॥
 त्रिवृताकर्षमेकं तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥
 सिद्धमुष्णे क्षिपेत्तत्र अमृतागुग्गुलोः पलम् ॥ ५३ ॥
 यथावद्विलं खादेदम्लपित्ति विशेषतः ॥
 वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ ५४ ॥
 दुष्टव्रणप्रमेहांश्च आमवातं भगन्दरम् ॥
 नाड्याढ्यवातश्वयथून्हन्यात्सर्वामयानयम् ॥
 अश्विभ्यां निर्मितो ह्येष अमृतागुग्गुलुः पुरा ॥ ५५ ॥

१ ड. संकुब्ध । २ घ. 'य साधये' । ३ घ. 'कारयेत्' । ४ ड. 'ताख्यश्च गु' । ५ ड. संकुब्ध ।
 ६ ड. 'पलोन्मित' । ७ क. घ. 'त' । ततः सिद्धे क्षि' । ८ क. घ. 'तात्मा हि गु' ।

अमृता ..... मृतत्वादमृता वा । पुनर्नवायोगात्पुनर्नवागुगुलुरिति तु
नामास्यामृताद्यगुगुलुव्यवच्छेदार्थम् । पुनर्नवागुगुलुः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

योगसारामृतमाह—

शतावरी नागबला वृद्धदार्कमुच्चटा ॥ ५६ ॥
पुनर्नवाऽमृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥
पृथग्दश पलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ५७ ॥
तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं समर्दयेद्बुधः ॥
स्थापयेत्सुदृढे भाण्डे मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥ ५८ ॥
घृतप्रस्थेन चाऽऽलोक्य त्रिसुगन्धिपलेन च ॥
तं स्वादेदिष्टचेष्टान्नो यथावद्विबलं नरः ॥ ५९ ॥
वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कौसं पित्तसमुद्भवम् ॥
वातपित्तकफौत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ ६० ॥
हत्वा करोति पुरुषं वलीपलितवर्जितम् ॥
योगसारामृतो नाम लक्ष्मीकान्तिविवर्धनः ॥ ६१ ॥

तदर्धशर्करायुक्तमिति । समुदितचूर्णादिर्धमाना शर्करा । त्रिसुगन्धिपलेनेति ।
प्रत्येकम् । योगसारामृतम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

दिवास्वप्नादि संतापं व्यायामं मैथुनं तथा ॥

कटूणागुर्वभिष्यन्दिलवणाम्लानि वर्जयेत् ॥ ६२ ॥

व्यायाममैथुने कायकर्मणी । उष्णमुष्णवीर्यं तेनानूपमांसं मधुरं तिक्तं च काक-
माच्यादि कटु च यत्किंचिदुष्णवीर्यं तद्गृह्यते ! अभिष्यन्दि धातुदोषरक्तस्रोतसां क्लेदप्रा-
प्तिजनकम् । लवणाम्लौ तु विशेषार्थं पृथगेव पठितौ । तथा च सुश्रुतः—

“व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्ललवणाशनम् ।

दिवास्वप्नमभिष्यन्दि गुरु चान्नं च वर्जयेत्” ॥

कोपो मानसं कर्मेति । संमृष्टावृतवातस्य चिकित्सा सुश्रुत उक्ता ।

तद्यथा—“केवलो दोषयुक्तो वा धातुभिर्वा वृत्तोऽनिलः ।

विज्ञेयो लक्षणोहाभ्यां चिकित्स्यश्चाविरोधतः” ॥

अस्य व्याख्या—केवलो दोषाद्यसंमृष्टः । अत्र हि संयुक्तस्यैव चिकित्साविधिरु-
च्यते ननु(तु) केवलस्योक्तत्वात् । अविरोधत इति वचनात् । न हि केवलस्य वायोश्चि-

१ ड. 'दारुकं' । २ घ. 'कार्श्यं पित्तास्रसंभव' । ३ ड. 'फोत्थं च रो' । ४ क. घ. 'प्राप्तिं' ।
५ घ. 'न्दि दोषयानुमल्लो' ।

क्रित्सायां विरोधोऽस्ति । एकमुख्यत्वात् । दोषैर्वातपित्तकफैर्युक्तो दोषयुक्तः । अनेन संयोगमात्रमभिहितं नाऽऽवरकत्वम् । धातवो रसरक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि स्वेद-विण्मूत्राणि वातपित्तकफाश्चोच्यन्ते तेषामपि शरीरधारकत्वात्तैरावृतः । तस्य द्विविध-स्यापि विज्ञानोपायं दर्शयन्नाऽऽह । लक्षणोहाभ्यामिति । वातस्य लक्षणं तोदादिकं कृष्णारुणत्वं कम्पादिकं च पित्तस्य चोषादि पीतादि दाहादिकं कफस्य कण्ड्वादि शुक्लादि प्रसेकादिकम् । ऊहः पुनरश्रुतस्य परिकल्पनया । नतु(नु) पित्तकफाभ्यां धातु-भिश्च मूर्तैरावरणं युज्यते । कथं वातेनेत्यत्राऽऽह । प्राणादीनां पञ्चानां वायूनां परस्पर-मावार्यावारकभेदेन विंशतिरावरणानि चरकाचार्येणोक्तानि । तथा च—

“मारुतानां च पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु ।
लिङ्गव्याससमासाभ्यामुच्यमानमथानघ ॥
प्राणो वृणोत्युदानाद्यान्प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च ।
उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यं सर्व एव यथाक्रमम् ॥
विंशत्यावरणान्येतान्युल्वणानां परस्परम् ।
मारुतानां तु पञ्चानां तानि सम्यक्प्रतर्कयेत् ” ॥

गयदासेनाप्युक्तम्—

“अष्टावाद्ये द्वितीये षट्त्रतीये च चतुष्टयम् ॥
द्वे चतुर्थेऽनिलेष्वेवं पञ्चधा वृतिविंशतिः” ॥

आवरणेषु वातानां प्राणोदानयोरेव गुरुतरमावरणं द्रष्टव्यं धात्वावरणेषु मेदोवृतवा-
तस्य । तत्रोर्ध्वं गच्छन्नुदानः प्राणो वाऽपानस्याधोगामिनो गतिनिरोधं कुर्वन्नावारक इत्यु-
च्यते । अथवा द्वयोर्मारुतयोरभिमुखमपसर्पतोर्बलवता दुर्बलोऽभिभूतः प्रत्यावृत्तः सन्नावृत
इत्युच्यते । मेदोवृतवातस्य लक्षणं सुश्रुतोक्तं लिख्यते—

“रुजावन्तं घनं शीतं शोफं मेदोयुतोऽनिलः ।
करोति यस्य तं वैद्यः शोफवत्समुपाचरेत्” ॥

शोफमित्यपक्वशोफम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसियोगव्याख्यायां
श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां
त्रयोविंशो वातरक्ताधिकारः समाप्तः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंश ऊरुस्तम्भाधिकारः ।

अतो वातजन्यत्वसामान्याद्वातरक्तानन्तरमूरुस्तम्भः । ऊरुस्तम्भे कफमेदःप्रधानैः
स्नेहादीनां कर्मणां निषेधमाह—

स्नेहासृक्स्त्राववमनं वस्तिकर्म विरेचनम् ॥

विवर्जयेदाढ्यवाते तैश्च तस्य विरोधतः ॥ १ ॥

स्नेहः स्नेहनं तच्च पानाम्यङ्गाम्यामपि कफमेदोवर्धनत्वेन निषिद्धम् । वस्तिकर्मानुवा-
सनं निरूहश्च । असृक्स्त्रुतिराममेदःस्तम्भेन गूढमूलं दोषं न निर्हेतुं शक्नोतीति निषिद्धा ।
वस्तिवमनविरेकाश्च प्रायः कोष्ठगतदोषानेवापक्रष्टुं समर्था न तु गम्भीरजङ्घोरुदेशदोषा-
स्ततस्तेषां निषेधः । स्नेहवस्तिराममेदोजनकत्वेन च निषिद्धः । अत एवाऽऽह चरकः—

“वातस्थाने हिते शैत्याद्वायोस्तम्भाच्च तद्गताः ॥

न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलम्” (लात्) इति ।

आढ्यवात इति । ऊरुस्तम्भे । तैश्च तस्य विरोधत इति । वृद्धिलक्षणोऽत्र
विरोधः ॥ १ ॥

तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलङ्घनरूक्षणम् ॥

आममेदःकफाधिक्यान्मारुतं परिरक्षता ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

यत्स्मात्कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् ॥

तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम्* ॥ ३ ॥

कफहरं यन्मारुतहरं शुण्ठ्यादि कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ॥

जाङ्गलैरघृतैर्मसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ ४ ॥

उद्दालोऽरण्यकोद्रवः । शालीः रक्तशाल्यादिः । अघृतैर्घृतैरहितैः । सर्षपतैलं पुनरु-
ष्णत्वाच्च देयमपीति न प्रतिषिद्धं न विहितं च । शाकैश्चालवणैरिति । शाकानि
वायसीवास्तुकवेत्राग्रादीन्यूरुस्तम्भे हितानि ज्ञेयानि । अलवणैर्लवणरहितैः शाकैः ।
तदर्थं तु यवक्षारादिक्षाराणां रौक्ष्येण कफमेदोहरत्वादवचारणमिति ॥ ४ ॥

आवस्थिकं स्नेहविधिमाह—

रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिसूचकः ॥

स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ ५ ॥

* ख.पुस्तके—सर्वो रूक्षक्रमः कार्यस्तत्राऽऽदौ कफनाशनः । पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्नः कार्यः
क्रियाक्रमः ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

सामान्यस्नेहनिषेधेन समसस्य विधेर्न विरोधः शङ्कनीयोऽपवादरूपत्वात् ॥ ९ ॥

प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ॥

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ६ ॥

शिवामिति । हिंसकजलजन्तुरहितां सुगमां च ॥ ६ ॥

यथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ॥

यथा विशुष्केऽस्य कफ इति । प्रतरणेन विच्छिन्ने कफे प्रतरणेन च वारिणा बहिर्निर्गच्छद्दूष्मणा निरुद्धस्यान्तःप्रवेशादिह स्थिरश्लेष्मविच्छेदो बोद्धव्यः ॥

शरीरचलमग्निं च कार्यैषा रक्षता क्रिया ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ॥

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलरसेन वा ॥ ८ ॥

शिलाजत्वशोधितमेवाऽऽहुः । प्रत्येकं शिलाजत्वादीनां चतुर्णां गोमूत्रेण दशमूलकाथेन च पानम् ॥ ८ ॥

भल्लातकामृतागुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवाः ॥

पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिर्वहणाः ॥ ९ ॥

भल्लातकादियोगः काथ्यः ॥ ९ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च ॥

कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भाद्विमुच्यते ॥ १० ॥

पिप्पल्यादिकल्को मधुना पेयः । काथेऽप्ययं योगः क्रियते पाठान्तरदर्शनात् । तद्यथा—पिप्पलीपिप्पलीमूलं भल्लातकाथ एव वेति चक्र इति ॥ १० ॥

त्रिफलाचव्यकटुकं ग्रन्थिकं मधुना लिहेत् ॥

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ११ ॥

चव्यकटुकमिति । कटुकं त्रिकटुकम् । पुरं गोमूत्रेण वा पिबेदिति .....पूर्वं पुनः संपूर्णः श्लोकः ॥ ११ ॥

लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ॥

सुखाम्बुना पिबेद्वाऽपि चूर्णं षट्चरणं नरः ॥ १२ ॥

कटुकायुतमिति । त्रिकटुयुतं कटुरोहिणीयुतं वा । सुखाम्बुनेति । उष्णोदकेन । षट्चरणं वातव्याध्युक्तम् । सुखाम्बुनैव षट्चरणस्य पानं दर्शितं पिबेत्षट्चरणमित्थं चेति ॥ १२ ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ॥

ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव च ॥ १३ ॥

गण्डीरः समठः स तु स्थलजो ग्राह्यस्तीक्ष्णत्वात् । तस्यारिष्टं संधानम् । तच्च गण्डीरस्य पलशतक्राथे गुडतुलामावाप्य धातकीलोध्रलिप्तकुम्भे संधानीयम् । ईषदम्लं यदा स्यात्तदोपयोज्यम् । किंवाऽरिष्टो निम्बः समठनिम्बयोः कल्कं चूर्णं वाऽनन्तरो-
क्तेन मधुना गुडेन वा सह प्रयोज्यम् ॥ १३ ॥

अष्टकट्वरतैलमाह—

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः ॥

तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः* ॥

सैन्धवाद्यं हितं तैलममृताद्यो हि गुग्गुलुः ॥ १४ ॥

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादिति । पिप्पलीमूलनागरयोः प्रत्येकं पलम् । अष्ट-
कट्वर इति । अष्टगुणं कट्वरं कट्वरं सस्नेहतक्रमम् । अष्टकट्वरतैलम् । सैन्धवाद्यं तैलं
वातव्याध्युक्तम् । अमृताख्यो गुग्गुलुः पुनर्नवागुग्गुलुश्च । चक्रेणाप्युक्तम्—सैन्धवाद्यं
हितं तैलं वर्षाभ्वमृतगुग्गुलुरिति ॥ १४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुर्विंश

ऊरुस्तम्भाधिकारः समाप्तः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंश आमवाताधिकारः ।

ऊरुस्तम्भे सामस्य वायोः कीर्तनादतोऽनन्तरमामवात उच्यते—

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ॥

विरेचनं स्नेहपानं वस्तयश्चाऽऽममारुते* ॥ १ ॥

लङ्घनविधिरामपाचनार्थं स्नेहपानमुल्बणवाते वस्तयः शोथनाः ॥ १ ॥

शठी शुण्ठ्यभया चोग्रा देवाद्वाऽतिविषाऽमृता ॥

कषायमामवातस्य पाचनं रुक्षभोजनम् ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

* ख. पुस्तके—सस्नेहदधिसंभूतं तक्रं कट्वरमुच्यते । इत्यधिकमत्र ।

† अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैलं सार्पपमिष्यत इति चक्रः ।

* ख. पुस्तके—राक्षैरण्डशतावरीसहचरादुस्पर्शवासा तृतादेवाद्वातिविषाभयाघनशठीशुण्ठीकषायः
कृतः । पीतः सोरुवुतैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले जङ्घोरत्रिकपार्श्वपृष्ठजठरे क्रोडेण वाताति-
जित् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

शठीविश्वौषधीकल्कं वर्षाभूकाथसंयुतम् ॥
 सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविपार्चने ॥ ३ ॥
 दशमूलामृतैरण्डरास्त्रानागरदारुभिः ॥
 काथो रुबूकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥ ४ ॥

रुबूकतैलेनेति । शोधनार्थमेरण्डतैलस्य सार्धकर्षः समधिको वा प्रक्षेपः । शमनार्थं पुनः षडष्टौ माषकाः । रास्त्रा दशमूलम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ॥
 कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

रास्त्रादिपञ्चकमाह—

रास्त्रां गुडूचीमैरण्डं देवदारु महौषधम् ॥
 पिबेत्सर्वाङ्गं वाते सामे संध्यस्थिमज्जगे ॥ ६ ॥

पिबेदिति । काथरूपतया । अत्रापि विरेककरणेच्छायामेरण्डतैलं प्रक्षिपन्ति । रास्त्रादिपञ्चकम् ॥ ६ ॥

रास्त्रादिसप्तकमाह—

रास्त्रामृतारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ॥
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुजानुत्रिकपृष्ठशूली ॥ ७ ॥

रास्त्रासप्तकेऽपि केचिदेरण्डतैलं प्रक्षेपं वदन्ति । रास्त्रादिसप्तकम् ॥ ७ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥
 सामे वाते कटीशूले पाचनो रुग्विनाशनः ॥
 यवक्षारसमायुक्तो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ८ ॥

शुण्ठीगोक्षुरककाथ इति । प्रचाराच्छुण्ठीभागमेकं गोक्षुरकभागत्रयं गृहीत्वा कर्षस्यार्धपलस्य काथः । विरेचनार्थं पुनर्यवक्षारप्रक्षेपेणाध्ययं पेयः ॥ ८ ॥

महौषधगुडूच्योस्तु काथं पिप्पलिसंयुतम् ॥
 पिबेदामे सरुक्शोफे कटीशूले विशेषतः ॥ ९ ॥
 आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥
 खादेद्वाऽप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥ १० ॥

एरण्डतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ॥
 आमानिलार्तियुक्तो गृध्रसिद्धिर्द्वादितो नित्यम् ॥ ११ ॥

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत्सदा ॥

आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ १२ ॥

शुण्ठीचूर्णलवणयुक्तस्य काञ्जिकस्य भक्तेन सहोपयोगः प्रचरति ॥ ११ ॥ १२ ॥

पञ्चकोलकचूर्णं च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

मन्दाग्निशूलगुल्मामकफारोचकनाशनम् ॥ १३ ॥

अमृतानागरगोक्षुमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ॥

मस्त्वारनालपीतमामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

वैश्वानरचूर्णमार्ह—

मणिमन्थस्य भागौ द्वौ यवान्यास्तद्वदेव च ॥

भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥ १५ ॥

दश द्वौ च हरीतक्याः श्लक्ष्णचूर्णीकृताः शुभाः ॥

मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ १६ ॥

पीतं जयत्यामवातं गुल्महृद्वस्तिजान्गदान् ॥

प्लीहानं ग्रन्थिशूलादीनर्शास्यानाहमेव च ॥ १७ ॥

विवन्धं जाठरान् रोगांस्तथा वै हस्तपादजान् ॥

वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ १८ ॥

मणिमन्थस्येति । सैन्धवस्य । यवान्यास्तद्वदेवेति । भागद्वयम् । दश द्वाविति । द्वादश । मस्त्वारनालदिभिर्दोषसात्म्यापेक्षया पानम् । एवमन्यत्रापि । वैश्वानरं चूर्णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम् ॥ १९ ॥

पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम् ॥

त्रिफलां नागरं चैवं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २० ॥

मस्त्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा ॥

आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं संधिसंस्थितम् ॥ २१ ॥

अलम्बुषां गोक्षुरकमिति । अलम्बुषा मुण्डितिका । अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

शतपुष्पा विडङ्गानि सैन्धवं मरिचं समम् ॥

चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमग्निसंदीपनं परम् ॥ २२ ॥

१ घ. 'हृ—माणि' । २ क. घ. 'दीनानाहमुदराणि वा । वि' । ३ ड. 'दारक' । ४ घ. 'व. श्लक्ष्णचूर्' ।

सुगमम् ॥ २२ ॥

हिङ्गु चव्यं विडं गुण्ठी कृष्णाज्जाजी सपौष्करम् ॥

भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्भवेत् ॥ २३ ॥

कृष्णाज्जाजी कृष्णजीरकम् । भागोत्तरमिति । यथोत्तरमेकभागापेक्षया परिवृद्धम् ।
चूर्णं पीतमिति । उष्णाम्बुना ॥ २३ ॥

योगराजमाह—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानीं कारवीं तथा ॥

विडङ्गान्यजमोदां च जीरकं सुरदारु च ॥ २४ ॥

चव्यैलासैन्धवं कुष्ठं रास्त्रागोक्षुरधान्यकम् ॥

त्रिफलामुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ २५ ॥

तालीसपत्रं पत्रं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

यावन्त्येतानि द्रव्याणि तावन्मात्रं तु गुग्गुलुम् ॥ २६ ॥

संमर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥

अतो मात्रां प्रयुञ्जीत यथैच्छाहारवानपि ॥ २७ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥

आमवाताढ्यवातादीन्कृमिदुष्टव्रणानपि ॥ २८ ॥

प्लीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ॥

अग्निं च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिवलं तथा ॥

वातरोगाञ्जयत्येष संधिमज्जागतानपि ॥ २९ ॥

कारवी कृष्णजीरकम् । त्वग्गुडत्वक् । यवाग्रजं यवक्षारः । संमर्द्य सर्पिषा गाढ-
मिति । प्रथमं तावद्घृतं दत्त्वा केवलो गुग्गुलुः पिष्टनीयः पश्चात्पुनरल्पमल्पं दत्त्वा चूर्णं
पिष्टितव्यं सम्यक्सर्वचूर्णानि(नां) मी(मे)लने तु स्निग्धे भाण्डे निधेयः । अतो मात्रां
प्रयुञ्जीतेति । षडष्टकमाषकरूपाम् । अत्रोष्णाम्बुना काञ्जिकेन वाऽनुपानम् । योगराजः
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अलम्बुषाद्यं चूर्णमाह—

अलम्बुषागोक्षुरत्रिफलानागरामृताः ॥

यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णं तु तत्समम् ॥ ३० ॥

पिबेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ॥

पीतं जयत्यामवातं सशोफं वातशोणितम् ॥ ३१ ॥

त्रिकजानूरुसंधिस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ॥
अलम्बुषाद्यमिदं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ३२ ॥
हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ॥
प्रत्येकं तेन चामुष्माद्भागवृद्धिर्यथोत्तरम् ॥ ३३ ॥

यथोत्तरं भागवृद्धयेति । यद्यत्परं तत्तदेकभागवृद्धमित्यर्थः । श्यामा वृद्धदारकम् ।
तत्सममिति । मिलितचूर्णसमम् । हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफलेति । वृद्ध-
वैद्यन्यवहारोऽयं वृन्देन लिखितः । हरीतक्यामलकविभीतकानीति त्रिफलेति सुश्रुतः ।
प्रत्येकं तेन चामुष्मादिति । अमुष्मात्क्रमात्त्रिफलायाः प्रत्येकं भागवृद्धिरित्यर्थः ।
अलम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पथ्याविश्वयवानीभिस्तुल्याभिश्चूर्णितं पिबेत् ॥ ३४ ॥
तक्त्रेणोष्णोदकेनापि अथवा काञ्जिकेन तु ॥
आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि ॥ ३५ ॥
पथ्यादिभिः कृतं चूर्णं पिबेत् । चूर्णितमिति भावेक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
अजमोदादिवटकमाह —

अजमोदमरिचपिप्पलिविडङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः ॥
सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ ३६ ॥
शुण्ठी दशपलिका स्यात्पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ॥
पथ्यापलानि पञ्च च सर्वं चैकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ ३७ ॥
समगुडवटकोनकृत्वा चूर्णं वाऽप्युष्णवारिणा पिबतः ॥
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगास्तु कोष्ठगताः ॥ ३८ ॥
विश्वाचीप्रतितूनीतूनीरोगाश्च गृध्रसी चोग्रा ॥
कटिवास्तिजानुगुदजं स्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोस्तीव्रम् ॥ ३९ ॥
श्वयथुः सर्वाङ्गसंधिषु ये चान्ये चाऽऽमवातसंभूताः ॥
सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्याशुविध्वस्तम् ॥ ४० ॥

अजमोदा यवानी । नवकस्येति । उक्ताजमोदादिनवकस्य । पलिका भागाः प्रत्ये-
कम् । पलानि तावन्तीति । दश पलानि । समगुडवटकानिति । समेनैव गुडेन
किञ्चिज्जलं दत्त्वा वह्निसंयन्धाद्वीकृतेन वटकाः कार्याः । अन्यथा वटकभावोऽस्य
दुष्करः । चूर्णं वेति । गुडं विहाय । अजमोदाद्यो वटकः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥

१ क. घ. 'हृष्टस्थं' । २ क. 'कानदश्चूर्णं' । ३ क. घ. 'वाऽप्युष्ण' । ४ क. रोगाः सुदारुणाः
शीघ्रम् । वि । ५ घ. 'स्तिगुदस्फु' । ६ घ. 'न स्फुटनं चै' । ७ क. घ. 'थुः स्तब्धाह' ।

शुण्ठीघृतमाह—

नागरकाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेनोदकेन वा ॥ ४१ ॥

वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसंदीपनं परम् ॥

नागरं घृतमित्युक्तं कट्यामशूलनाशनम् ॥ ४२ ॥

चतुर्गुणेन तेनेति । नागरकाथेनेति नागरकल्कं विनोदकेन चेति । शुण्ठीकल्कं दत्त्वा प्रचरत्येतत् । शुण्ठीघृतम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ॥

मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ४३ ॥

आमवाताढ्यवातादीन्कृमिकुष्ठत्रणानि च ॥

अर्शांसि गुल्मरोगांश्च नाशयेदाशु योजितम् ॥ ४४ ॥

सुगमम् । गुडूचीघृतम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

काञ्जिकषट्पलमाह—

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं मणिमन्थं तथैव च ॥

कल्कान्कृत्वा तु पलिकान्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४५ ॥

आरनालादकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥

शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ॥

नाशयेद्ब्रह्णीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ४६ ॥

त्रिकटु प्रत्येकं पलिकम् । मणिमन्थं सैन्धवम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विष्णूत्रसंग्रहे ॥

दीमनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

अयं ग्रन्थो गतषट्पलकेन संबध्यते । विष्णूत्रसंग्रह इति । विष्णूत्रसंग्रहे कर्तव्यम् । काञ्जिकषट्पलं घृतम् ॥ ४७ ॥

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ॥

सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ ४८ ॥

सुगमम् । शुण्ठीघृतम् ॥ ४८ ॥

सिद्धार्थकखलिप्रस्थं सुधौतं निस्तुषं जले ॥ ४९ ॥

मण्डप्रस्थं विनिक्षिप्य स्थापयेद्दिवसत्रयम् ॥

धान्यराशौ ततो दद्यात्संचूर्ण्य पलिकानि तु ॥ ५० ॥

अलम्बुषा गोक्षुरकं शतपुष्पा पुनर्नवा ॥
 प्रसारणी वरुणत्वक्कुण्ठी मदनमेव च ॥ ५१ ॥
 सम्यक्पाकं च विज्ञाय सिद्धा तण्डुलमिश्रिता ॥
 भृष्टा सर्षपतैलेन हिङ्गुसैन्धवसंयुता ॥ ५२ ॥
 भक्षिता लवणोपेता जयेदामं महारुजम् ॥
 एकजं द्वंद्वजं साध्यं सांनिपातिकमेव च ॥ ५३ ॥
 कट्यूरुवातमानाहं जानुगं त्रिकमारुतम् ॥
 उदावर्तहरा पेया बलवर्णाग्निकारिणी ॥ ५४ ॥

सर्षपपिण्याकं चूर्णयित्वा तोयेनाऽऽलोडय च्छाणयित्वा निस्तुषीकृत्य संशोष्याऽऽ-
 तपे प्रस्थो ग्राह्यः । तत इति । धान्यराशावाकृष्य । अलम्बुषा मुण्डितिका । वरुणस्य
 त्वक् । सम्यक्पाकमिति । अम्लत्वम् । सिद्धा तण्डुलमिश्रितेति । एषा शण्डाकी
 पलादिमात्रया गृहीता तण्डुलमिश्रिता सती सिद्धा कार्या पेया साध्येत्यर्थः । तथा
 च क्वचित्पाठः पेया तण्डुलमिश्रितेति । तण्डुलपिष्टकमिश्रणेन वटकः कार्य इत्यन्ये ।
 सिद्धा च सहिङ्गुसैन्धवसंयुता सर्षपतैलेन परिभृष्टा लवणोपेता भक्षितेति योजना ।
 शण्डाकी ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

रसोनपिण्डमाह—

पलशतं रसोनस्य तिलस्य कुडवं तथा ॥
 हिङ्गुत्रिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥ ५५ ॥
 शतपुष्पा तथा कुष्ठं पिप्पली मूत्रचित्रकौ ॥
 अजमोदा यवानी च धान्यकं चापि बुद्धिमान् ॥ ५६ ॥
 प्रत्येकं च पलं चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
 घृतभाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनषोडश ॥ ५७ ॥
 प्रक्षिप्य तैलमानीं च प्रस्थार्धं काञ्जिकस्य च ॥
 खादेत्कर्षप्रमाणं तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ ५८ ॥
 आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंस्थिते ॥
 अपस्मारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ॥
 सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ॥ ५९ ॥

रसोनस्येति । निस्त्वचः पिष्टस्य । तिलस्यापि सुपिष्टस्य कुडवः । तैलमानीं तैला-
 दृपलानि । जन्तुष्विति । कृमिषु । रसोनपिण्डः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥

रसोनस्य शतं क्षुण्णं तदर्थं निस्तुपात्तिलात् ॥
 पात्रे गव्यस्य तक्रस्य पिष्टैर्द्रव्यैः समं क्षिपेत् ॥ ६० ॥
 धान्यं त्रिकटुकं चव्यं चित्रकं गजपिप्पली ॥
 अजमोदा त्वगेले च ग्रन्थिकं च पलांशकम् ॥ ६१ ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ पलार्धं मरिचस्य च ॥
 कुष्ठज्जाज्योश्च चत्वारि मधुनः कुडवं तथा ॥ ६२ ॥
 आर्द्रकस्य च चत्वारि सर्पिषोऽष्टौ पलानि च ॥
 तिलतैलस्य तावन्ति शुक्लस्यापि च विंशतिम् ॥ ६३ ॥
 सिद्धार्थकस्य चत्वारि राजिकायास्तथैव च ॥
 कर्षप्रमाणं दातव्यं हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥ ६४ ॥
 एकीकृत्य दृढे कुम्भे धान्यमध्ये निधापयेत् ॥
 द्वादशाहात्समुद्धृत्य प्रातः खादेद्यथाबलम् ॥ ६५ ॥
 सुरा सौवीरकं सीधुं मद्यं चानु पिवेन्नरः ॥
 जीर्णे यथेप्सितं भोज्यं दधिपिष्टकवर्जितम् ॥ ६६ ॥
 एष मासोपयोगेन सर्वान्व्याधीन्नियच्छति ॥
 अशीतिं वातजात्रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ६७ ॥
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
 उदराष्टकमर्शांसि गुल्मं पञ्चविधं तथा ॥ ६८ ॥
 अष्टादशविधं कुष्ठं क्षयरोगहरं परम् ॥
 वेपथुं गुल्मशूलं च स्तम्भं चाऽऽशु व्यपोहति ॥ ६९ ॥
 च्युतसंध्यस्थिभग्नानां संधानकरणं भवेत् ॥
 दृष्टिवर्णकरं वृष्यमायुष्यं बलवर्धनम् ॥ ७० ॥

पात्र इति । आढके । मधुनश्च गुडस्येति पाठो बहुपुस्तके दृश्यते व्यवहारश्चानेनैव ।
 बृहद्रसोनपिण्डः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

* “क्षुण्णं रसोनपलशतमसिततिलानां पलानि पञ्चाशत् ॥
 घृतलिप्तभाजनस्थे तत्रेण समेन तत्कुर्यात् ॥ १ ॥
 विंशतिपलानि चुक्रात्सगुडार्द्रकमातुलुङ्गमेतावत् ॥
 तिलतैलानि च तावत्तावन्त्येवात्र सर्पिषो दद्यात् ॥ २ ॥
 शतपुष्पागजपिप्पलिदाडिमवृक्षाम्लधातकीमुस्तम् ॥
 त्र्यूषणकुष्ठजयानि द्राक्षा सैला सजीरकद्वितया ॥ ३ ॥

* एतदादि भेषजैरजितानित्यन्तो ग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

सुरदारु सिन्धु सविडं सौवर्चलोमकं च सामुद्रम् ॥
 पलसंमितानि कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णवद्वापयेन्मतिमान् ॥ ४ ॥
 आलोड्य धान्यराशौ सप्ताहांस्त्रीन्यसेच्च कृतरक्षः ॥
 उद्धृत्य तदनु सिद्धं सुतिथिमुद्धर्ते तथा सुनक्षत्रे ॥ ५ ॥
 त्वक्पत्रैलाकेसरकर्पूरलवङ्गजातिचूर्णेन ॥
 सुरभीकृतं च नरः स्वादेद्विपलोन्मितं पिण्डम् ॥ ६ ॥
 अत्यर्थोष्णविवर्जीं तृपितश्च पिबेत्सुरां यथेष्टम् ॥
 अमृतादमृताख्योऽयं रसोनपिण्डः पराशरेणोक्तः ॥ ७ ॥
 हतपतितच्युतभग्नसंधिविमुक्तास्थिभग्नदेहानाम् ॥
 अस्मात्परं नराणां न हस्ति भेषजं वाऽन्यत् ॥ ८ ॥
 बलवर्णवद्विजननं स्मृतिमेधाबुद्धिवर्धनं धन्यम् ॥
 शमयति सर्वविकाराञ्छतशोऽन्यैर्भेषजैरजितान् ॥ ९ ॥”

(क्षेपकोऽमृतरसोनपिण्डः ।)

दधिमतस्यगुडक्षीरपोतकीमाषपिष्टकम् ॥
 वर्जयेदामवातार्तो मांसमानृपजं च यत् ॥ ७१ ॥
 अभिष्यन्दकरा ये च ये चान्ये गुरुपिच्छिलाः ॥
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमवातार्दितैर्नरैः ॥ ७२ ॥
 माषपिष्टकमिति । माषकृतपिष्टकम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
 कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चविंश
 आमवाताधिकारः समाप्तः ॥ २५ ॥

अथ पड़विंशः शूलाधिकारः ।

आमवातेन शूलस्य संभवादथ शूलम् ।
 वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः ॥
 क्षारश्चूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ १ ॥
 वमनमुत्क्रिष्टे कफे । लङ्घनमामपाचनार्थम् । स्वेदः पित्तजं विहाय । क्षारः
 परिणामशूले वक्ष्यमाणः । चूर्णमिहैवाधिकारे वक्तव्यम् ॥ १ ॥
 आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत्* ॥

* ख. पुरुषके—वातरुयानु प्रयेन्पित्तं पित्तस्यापि क्षये कफम् । त्रयाणां वा जयेत्पूर्वं यो भो-
 द्बलवत्तरः ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

आशुकारी शीघ्रमत्ययकारित्वात् । हि यस्मात् । तं वातम् ॥

तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥ २ ॥

तस्य पुरुषस्य वातिकशूलाक्रान्तस्य । अन्ये तु तस्य वातस्य यच्छूलं तेनाऽऽक्रान्त-
स्येत्याहुः ॥ २ ॥

वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः ॥

ससैन्धवव्योषयुतः सैलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाढ्यः ॥ ३ ॥

कुलत्थं लावमांसं च मिलितं यथोचितं वारिणा निष्काश्य विमृद्य च्छाणयित्वा
यूषः कार्यः । स्नेहः परिभर्जनार्थम् । सैन्धवव्योषादिभिश्च यथायोगं संस्कारः ॥ ३ ॥

शूले निरन्नकोष्ठेऽद्भिरुणाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥

हिङ्गुप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभयाः ॥ ४ ॥

निरन्नकोष्ठ इति । अजीर्णकोष्ठशून्यः । हिङ्गुप्रतिविषेति । प्रतिविषाऽतिविषा ।
अस्य योगस्य परिणामे नोपयोगः ॥ ४ ॥

बलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥

सहिङ्गुलवणं पीतं सद्यो वातरुजं जयेत् ॥ ५ ॥

अयं योगः काथः । हिङ्गुलवणे प्रक्षिप्य पेयः ॥ ५ ॥

तुम्बुरूण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ॥

पिबेद्यवाम्बुना वातशूलगुल्मापतत्रकी* ॥ ६ ॥

यवाम्बुनेति । यवकाथेन । स च काथविधिना कार्यः । तुम्बुरुप्रभृति प्रक्षेपः ।
तुम्बुरु स्वनामप्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं काथयित्वा जलं पिबेत् ॥

हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ७ ॥

हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ॥

विश्वैरण्डयवकाथः पीतः शूलनिवारणः ॥ ८ ॥

हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वेति । सहयोगे तृतीया ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्वद्बुबुयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥

यवानीहिङ्गुसिन्धूत्थक्षारसौवर्चलाभयाः ॥

सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिवारणः ॥ ९ ॥

* ख. पुस्तके—पथ्या सौवर्चलं क्षारं हिङ्गुसैन्धवदीप्यकम् । चूर्णं मद्यादिभिः पीतं वातशूल-
निवारणम् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

क्षारो यवक्षारः । सुरामण्डेनेति । सुराया उपरितनस्वच्छद्रवेण । एवमन्य-
त्रापि ॥ ९ ॥

सौर्वर्चिकाम्लिकाजाजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ॥

मातुलुङ्गरसैः पिष्टा गुटिकाऽनिलशूलनुत् ॥ १० ॥

गुटिकोष्णोदकानुपाना भक्षणीया । अत्राम्लिका तेत्तलिः ॥ १० ॥

हिङ्गवम्लकृष्णामलकं यवानी-

क्षाराभयासैन्धवतुल्यभागम् ॥

चूर्णं पिबेद्गुरुणिमण्डमिश्रं

शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ ११ ॥

अम्लोऽम्लवेतसः ॥ ११ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ॥

गुटिका शमयत्याशु शूलं चैवातिदुःसहम् ॥ १२ ॥

तिलैरिति । पिष्टैः । गुटिकेयं कोष्णा भ्रामयितव्या ॥ १२ ॥

नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्जिकान्वितः ॥

जीवन्तीमूलकलको वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ १३ ॥

जीवन्तीमूलकलकः पेयः ॥ १३ ॥

संप्रति पित्तजशूलचिकित्सामाह—

गुडः शालिर्यवाः क्षीरं सर्पिष्पानं विरेचनम् ॥

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ १४ ॥

गुडः पुराणो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

पैत्ते तु शूले वमनं पयोम्बुरसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः ॥ १५ ॥

पैत्ते तु शूले वमनमिति । पित्तजे वमनमामाशयस्थितपित्तहरणार्थम् । सपटोलनि-
म्बैरिति । पटोलनिम्बकलकयुतैः । मदनफलयोगमप्यत्रेच्छन्ति ॥ १५ ॥

शीतावगाहाः सुखिनः प्रवाता भाण्डानि कांस्यानि जलप्लुतानि ॥

अन्यानि शस्तानि च शीतलानि सचन्दनांश्चन्द्रकराः सुशीताः ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

कांस्यराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वतः ॥

परिपूर्णानि तोयस्य शूलस्योपरि निक्षिपेत् ॥ १७ ॥

परिपूर्णानि तोयस्येति । पूरणगुणेत्यादिज्ञापकात्पृष्ठी । तोयं शीतं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

१ घ. 'वर्चलाम्लं' । २ ड. शिवायाः । ३ ड. पित्ते । ४ ड. च । ५ क. घ. पुलिनाः । ६ क. घ. सवाता । ७ ड. 'नार्द्राश्च क' । ८ क. 'म् । मणिम्' ।

विरेचनं पित्तहरं च शस्तं रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ॥

संतर्पणं लाजमधूपपन्नं योगाः सुशीता मधुसंप्रयुक्ताः ॥ १८ ॥

विरेचनं पित्तहरमिति । पित्तहरमधुरगणोपहितम् । संतर्पणं लाजमधूपपन्नं लाज-
सक्तुमधुभ्यां निर्मितं तर्पणम् ॥ १८ ॥

छेद्यां ज्वरे पित्तभवे च शूले घोरेऽपि दाहे तृषितेऽतिमात्रम् ॥

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां पिबेत्सुशीतां मनुजः सुखार्थी ॥ १९ ॥

यवस्य पेयामिति । यवयवागूम् ॥ १९ ॥

धात्र्या रसं विदार्या वा त्रायन्तीगोस्तनाम्बुना ॥

पिबेत्सशर्करं मधुं पित्तशूलनिषूदनम् ॥ २० ॥

योगत्रयमिदम् ॥ २० ॥

शतावरीरसं क्षौद्रयुक्तं प्रातः पिबेन्नरः ॥

दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

शतावरीसयष्ट्याह्वाद्यालकुशगोक्षुरैः ॥

शृतशीतं पिबेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् ॥

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्योदाहज्वरापहम् ॥ २२ ॥

शृतशीतमिति । शृतमेव व्यजनादिना शीतम् ॥ २२ ॥

त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वाकटुकारग्वधैः शृतम् ॥

पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥ २३ ॥

बृहत्यौ गोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुवालिनाः ॥

पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्युः सुदारुणम् ॥ २४ ॥

योगः काथः । इक्षुवालिना खरजडिका(?) ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्रलिह्यात्पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

अथ कफजे चिकित्सितमाह—

श्लेष्मात्मके लङ्घनं चर्द्धनानि शिरोविरेकं मधुसीधुपानम् ॥

मधूनि गोधूमयवानरिष्टान्सेवेत रूक्षान्कटुकांश्च सर्वान् ॥ २६ ॥

मधुसीधुपानमिति । मधुसीधू मद्यविशेषौ । अरिष्टान्संधानविशेषान् ॥ २६ ॥

१ ड. 'धूकपानं यो' । २ ड. 'छर्दिज्वरे' । ३ ड. 'षितोऽति' । ४ ड. 'स्य तोयं म' । ५ ड. 'विमिश्रं' । ६ ड. 'शीतं म' । ७ क. घ. 'म्बु वा' । पि । ८ क. घ. सद्यः । ९ घ. बृहत्यो । १० क. घ. 'नपाचना' ।

लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ॥

मुखोष्णेनाम्बुना पातुं कफशूले प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

लवणत्रयसंयुक्तमिति । लवणत्रयं सौवर्चलसैन्धवविडानि लवणगणे प्रथमं पठितानि । लवणत्रयादिना चूर्णं कार्यम् ॥ २७ ॥

बिल्वमूलमथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलहरं परम् ॥ २८ ॥

बिल्वमूलादिविश्वभेषजान्तं काथः । हिङ्गुसैन्धवे प्रक्षेपः ॥ २८ ॥

मातुलुङ्गरसो वाऽपि शिशुकाथस्ततः परः ॥

सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्ग्रस्तिशूलनुत्* ॥ २९ ॥

मातुलुङ्गरसो वेति । मातुलुङ्गमूलकाथः । सौभाज्जनमूलकाथः । श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता(?) ॥ २९ ॥

त्रिदोषजचिकित्सामाह—

विदारीदाडिमरसः सव्योषलवणान्वितः ॥

क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु शूलं दोषत्रयोद्भवम् ॥ ३० ॥

विदारीदाडिमरस इति । विदारीकन्ददाडिमफलयोः काथः स्वरसो वा ॥ ३० ॥

एरण्डद्वादशकमाह—

एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥

पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुवालिका ॥ ३१ ॥

तुल्यैरेतैः शृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ॥

पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात्सर्वभवं तथा ॥ ३२ ॥

एरण्डस्य फलं मूलं च । बृहतीद्वयं कण्टकारी बृहती च । पर्णिन्यश्चतस्र एव । कपिञ्जलाधिकरणन्यायात्पुनः पर्णिनीत्रयग्रहणं नाऽऽद्रियते । सहदेवा दण्डोत्पलभेदः । सिंहपुच्छी कट्टराशिहुच्छकम् । अथवा सिंहपुच्छी शृगालविन्ना पृश्निपर्णीभेदः । इक्षुवालिका षड्गली । सुश्रुत इक्षुवालिकास्थान इक्षुरकपाठस्तत्र कोकिलाक्षकः । यवक्षारयुतमिति । यवक्षारस्तस्य हि सप्तमाषकमानः प्रक्षेपः । एरण्डद्वादशकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गोमूत्रशुद्धं मण्डूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ॥

विलिहन्मधुसर्पिभ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ३३ ॥

गोमूत्रशुद्धं गोमूत्रे सप्तधा निर्वापणेन शुद्धं मण्डूरं मिलितत्रिफलाचूर्णसमम् । तत्पञ्चमाषकमुपयोज्यम् ॥ ३३ ॥

* ख. पुस्तके—श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता । इत्यधिकमत्र ।

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिङ्गु व्योषसंयुतम् ॥

उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ३४ ॥

शङ्खस्य मनाग्दग्धस्य चूर्णम् । अस्य माषकमेकं समाधिकं वा लवणव्योषयोर्मिलित्वा
माषकद्वयं हिङ्गुनो रक्तिकाद्वयमधिकं दत्त्वा पिबेत् ॥ ३४ ॥

संप्रत्यामशूलचिकित्सितमाह—

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ॥

सेव्यमामहरं सर्वं यद्यदग्निविवर्धनम् ॥ ३५ ॥

आमशूलहरमग्निवृद्धिकरं पञ्चकोलादि सेव्यम् ॥ ३५ ॥

एरण्डसप्तकमाह—

एरण्डविल्वबृहतीद्वयमातुलुङ्ग-

पाषाणभिन्निकटमूलकृतः कषायः ॥

सक्षारहिङ्गुलवणो रुबुतैलमिश्रः

श्रोण्यंसमेद्रहृदयस्तनुरुक्षु पेयः ॥ ३६ ॥

पाषाणभेदवर्जमेरण्डादीनां सर्वेषां मूलम् । पाषाणभित्पाषाणभेदः स च स्वनामख्यातः ।
त्रिकटो गोक्षुरकः । लवणं सैन्धवं श्रेष्ठत्वात् । एवं सर्वत्र । अत्र क्षारादीनां प्रायः प्रक्षेपे
मानप्रचारो यवक्षारचूर्णमाषाश्चत्वारो हिङ्गु रक्तिकात्रयं सैन्धवचूर्णं माषमेकमेरण्डतैलं
माषाश्चत्वारः । एरण्डसप्तकः ॥ ३६ ॥

सहिङ्गुतुम्बुरुव्योषयवानीचित्रकाभयाः ॥

सक्षारलवणं चूर्णं पिबेत्प्रातः सुखाम्बुना ॥ ३७ ॥

विष्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥

चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीधान्यं जले शृतम् ॥ ३८ ॥

शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवम् ॥

दीप्यकं सैन्धवं पथ्या नागरं च चतुःसमम् ॥

चूर्णं शूलं जयत्याशुं सन्नस्याग्रेष्व दीपनम् ॥ ३९ ॥

दीप्यकं सैन्धवमिति । दीप्यकं यवानिका । वाग्भटे नागरस्थाने पिप्पली दृश्यते
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

समाक्षिकं बृहत्यादिं पिबेत्पित्तानिलात्मके ॥

समाक्षिकं बृहत्यादिमिति । बृहत्यादिमिहैव पित्तशूले बृहत्यौ गोक्षुरैरण्डेत्यादि-
नोक्तं संनिपातज्वरोक्तं वा मधु प्रक्षिप्य तं पिबेत् ॥

व्यामिश्रं वा विधिं कुर्याच्छूले मारुतपित्तजे ॥ ४० ॥

पटोलत्रिफलारिष्टकाथं मधुयुतं पिबेत् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिर्दाहशूलोपशान्तये ॥ ४१ ॥

अयं योगोऽम्लपित्ते प्रचरति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

पित्तजे कफजे वाऽपि क्रिया या कथिता पृथक् ॥
एकीकृत्य प्रयुञ्जीत तां शूले कफपित्तजे ॥ ४२ ॥
वमनं रेचनं चैव वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
कर्तव्यं कफपित्तोक्तं यथार्थयोग्यं भिषग्जितम् ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रुचकादिचूर्णमाह—

चूर्णं समं रुचकहिङ्गमहौषधानां
शुण्ठ्यम्बुना कफसमीरणसंभवासु ॥
हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्तिविषूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्ढिवन्धे ॥ ४४ ॥
क्वाथेन चूर्णपानं यत्तत्र क्वाथप्रधानता ॥
प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रवः ॥ ४५ ॥
हिङ्गुनः स्वल्पमानोक्तेः समशब्दे सहार्थता ॥ ४६ ॥

सममिति पदं सहार्थं तेन शुण्ठ्यम्बुना सह रुचकादिचूर्णं पेयमिति योजना कर्तव्या । समशब्दस्य सहार्थत्वं उपपत्तिं वृन्द एव दर्शयति । रुचकं सौवर्चलम् । तीक्ष्णत्वेन शुण्ठ्याः कर्षार्थस्याल्पस्य वा क्वाथः । अत्र प्रक्षेपः सौवर्चलचूर्णं माषमेकम् । शुण्ठीचूर्णं माषद्वयम् । हिङ्गु रक्तिकात्रयम् । यवरसेन यवक्वाथेन । प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्रव इति । पातव्यश्च चतुर्द्रव इति परिभाषया चूर्णपानार्थयुक्तश्चतुर्गुणद्रवोऽत्र न प्रवर्तते तेन द्विपले क्वाथे चूर्णकर्ष इत्यर्थः । हिङ्गुनः स्वल्पमानोक्तेः समशब्दे सहार्थतेति । माषिकं हिङ्गुमित्यादिना प्रक्षेपे हिङ्गुनो माषकमानत्वेन नियतत्वादिह रुचकादिसमत्वमसंगतमतः समशब्दः सहार्थं तेनेह स्वल्पं हिङ्गु देयमिति तात्पर्यार्थः । चक्रेणाप्युक्तम्—

“समं शुण्ठ्यम्बुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
तेनाल्पमानमेवेह हिङ्गु संपरिदीयते ” इति ॥

रुचकादिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

विश्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा च

द्विक्षारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ॥

चूर्णं पिबेद्दृढपाश्वकटीग्रहाम-

पकाशयांसभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥ ४७ ॥

अधमविधानपरिग्रहेण विश्वोरुबूकदशमूलानां मिलित्वा कर्षः । यवस्य च कर्षः ।
अनयोः काथः । अत्र द्विक्षारादिचूर्णं पूर्ववदभ्युपगम्य प्रक्षेप्तव्यम् ॥ ४७ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवतुम्बुरु ॥

पौष्करं च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥ ४८ ॥

पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांसशूले तन्द्रापतानके ॥

शोथे श्लेष्मप्रसेके च गलरोगे च शस्यते ॥ ४९ ॥

दशमूलयवाम्भसेति । दशमूलकषाययवकषाययोः काथेन ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत्प्रातः प्रकाङ्क्षितः ॥

वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वह्निदीपनम् ॥ ५० ॥

हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारं ससैन्धवम् ॥

मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलापहं रजः ॥ ५१ ॥

तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ॥

प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ५२ ॥

तीक्ष्णायो लोहं तच्च मारितशोधितं ग्राह्यम् । त्रिफलाया एकभागसमं लोहचूर्णम् ।
एतच्च मिलित्वा माषद्वयमुपयोज्यम् । लोहपत्रिकया तु विधाने मिलित्वा द्विचतुर्माषो-
पयोगः । अयमेव योगो यष्टीमधुयोगाद्योगान्तरं प्राप्तोऽमृताख्यं भवति ॥ ५० ॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मूत्रान्तःपाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम् ॥

सगुडामभयामद्यात्सर्वशूलप्रशान्तये ॥ ५३ ॥

मूत्रान्तःपाचितामिति ॥ गोमूत्रोत्तिवन्नां लोहचूर्णेन सहैव मूत्रे पाचितामित्येके ।
सगुडां समगुडाम् ॥ ५३ ॥

वाते निरूहाः सविरेचनाश्च

क्षीरप्रयोगा मधुराश्च पित्ते ॥

तिक्ताः कषायाः कटुकास्तथैव

वाम्यश्च शूले कफसंनिविष्टे ॥ ५४ ॥

सुगमम् ॥ ५४ ॥

दाधिकं घृतमाह—

नागरं पिप्पली बिल्वं कारवी चव्यचित्रकम् ॥
 हिङ्गुदाडिमवृक्षाम्लवचाक्षाराम्लवेतसम् ॥ ५५ ॥
 वर्षाभूः कृष्णलवणमजाजी बीजपूरकम् ॥
 दधि त्रिगुणितं सर्पिस्तत्सिद्धं दाधिकं स्मृतम् ॥ ५६ ॥
 गुल्मार्शः प्लीहहृत्पार्श्वशूलयोनिरुजापहम् ॥
 दोषसंशमनं श्रेष्ठं दाधिकं परमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

कृष्णलवणः सौवर्चलभेदस्तदभावे सौवर्चलमेव । उक्तं हि —

न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणो हि स इति । बीजपूरकमिति । बीजपूरस्य
 मूलम् । दध्ना त्रिगुणेनैव पाकः । स्वरसक्षीरमङ्गल्यैरित्यादिपरिभाषां चतुर्गुणजलदा-
 नार्थमुक्तां नाऽऽद्रियन्ते । दाधिकं घृतम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

कम्बलावृतगात्रस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ॥

कटुतैलाक्तसक्तूनां धूपः शूलापहः परः ॥ ५८ ॥

प्राणायाममिति । उच्छ्वासधारणम् ॥ ५८ ॥

वेदना च तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची ॥

कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ ५९ ॥

सुगमम् ॥ ५९ ॥

व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ॥

वेगरोधं शुचं क्रोधं वर्जयेच्छूलि वैदलम् ॥ ६० ॥

शूलि वैदलमिति । शूलं जन्यत्वेनेहास्तीति शूलि । एतच्च वैदलविशेषणं किंवा
 छन्दोनुरोधाद्भ्रस्वत्वं तेन शूली नर इत्यर्थः ॥ ६० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

षट्त्रिंशः शूलाधिकारः समाप्तः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशः परिणामशूलाधिकारः ।

लङ्घनं वमनं शस्तं विरेकश्चानुवासनम् ॥

निरूहो वाजिगन्धादिर्माधुतैलिकवस्तयः ॥ १ ॥

शूलप्रकारत्वात्परिणामशूलमुच्यते । एतच्च माधवकारेण रुग्निनिश्चये शूलाधि-

१ क. घ. 'वी त्वथ चि' । २ घ. शूलहरः स्मृतः । प्रा० । ३ घ. हिष्मा । ४ ड. 'धं शूली जह्याच्च केवल' ।

कार एव दर्शितं वृन्देन तु चिकित्सितविधियोगात्पृथग्गधिकारेण लिखितम् । लङ्घनं वमनं चाऽऽमाशयस्थे दोषैः पच्यमानाशयस्थे विरेको निरूहश्च पक्वाशयस्थेऽनुवासनम् । वाजिगन्धादिनिरूहो माधुतैलिकबस्तिश्च परिमाणशूलचिकित्सैषा यस्य तन्त्रस्य तस्य ज्ञेयौ । परिणामशूलचिकित्सा हि चरकसुश्रुतयोर्नास्ति । तन्नान्तरापरिज्ञानात्तु तौ चरके सुश्रुते वाऽभिहितौ ग्राह्यौ ॥ १ ॥

विडङ्गतण्डुलव्योषत्रिवृदन्ति सचित्रकम् ॥

सर्वाण्येतानि चाऽऽहत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥

गुडेन मोर्दकान्कृत्वा भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥

उष्णोदकानुपानं च दद्यादग्निविवर्धनम् ॥

जयेन्निदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ ३ ॥

विडङ्गतण्डुलं विडङ्गस्य निस्तुषः सारभागः । गुडेन मोर्दकानिति । द्विगुणेन गुडेन ॥ २ ॥ ३ ॥

नागरतिलगुडकल्कं पेयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ॥

उग्रं परिणतिशूलं तस्यापैतीह सप्तरात्रेण ॥ ४ ॥

नागरतिलगुडकल्कमिति । यवागूवद्वा क्षीरेण साधयित्वा भक्षयेत् ॥ ४ ॥

एरण्डैवद्विशम्बूकवर्षाभूगोक्षुरं समम् ॥

अन्तर्दग्ध्वा पिबेदद्भिरुष्णाभिः शूलशान्तये ॥ ५ ॥

शम्बूकं निर्मासं शम्बूकम् । उष्णाम्बुना गालयित्वा घृताक्तमुखकुहरेण पेयम् । पूर्वो योगोऽयं च कफे ॥ ५ ॥

शम्बूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ॥

पक्तिजं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ६ ॥

शम्बूकं त्र्यूषणं चैव पञ्चैव लवणानि च ॥

समांशां गुटिकां कृत्वा कलम्बकरसेन वा ॥ ७ ॥

प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥

शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ ८ ॥

कलम्बकरसेन वेत्ययं वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया संहितायाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः पिबति सप्तरात्रं सक्तूनेकान्कलाययूषेण ॥

स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥ ९ ॥

सक्तूनेकान्कलाययूषेणेति । यवसक्तूनेकान्कलाययूषेण पिबेत् । कलायो वर्तुलः । एष विधिः पित्तश्लेष्मजे शूले युक्तः ॥ ९ ॥

लोहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ॥

पक्तिशूलं च शमयेत्तन्मलं वा प्रयोजितम् ॥ १० ॥

लोहचूर्णस्यैको भागः । वरा त्रिफला तस्याः प्रत्येकं चूर्णसमभागत्वम् । तन्मलं वेति । लोहमलम् । एतदपि वरायुक्तं बोद्धव्यम् । लोहमलस्य तु मिलितत्रिफलातुल्यो भागः ॥ १० ॥

कृष्णाभयालोहचूर्णं लिह्यात्समधुशर्करम् ॥

परिणामभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥ ११ ॥

मधुशर्करेति स्थाने गुडदानाद्योगान्तरं भवति ॥ ११ ॥

पथ्यालोहरजः शुण्ठीचूर्णं माक्षिकसर्पिषा ॥

परिणामरुजं हन्ति वातपित्तकफात्मिकाम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णमाह—

सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रोमकं विडम् ॥ १३ ॥

दन्ती लोहरजःकिट्टं त्रिवृत्सूरणकं समम् ॥

दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ॥ १४ ॥

तद्यथाशिवलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत माषादिघृतभोजनम् ॥ १५ ॥

नाभिशूलं हरेच्चूर्णं गुल्मप्लीहकृतं च यत् ॥

विद्रव्यष्टीलिकं हन्ति कफवातोद्भवं तथा ॥ १६ ॥

शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्त्यतः परम् ॥

परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकृन्मत् ॥ १७ ॥

सामुद्रं कडकचं (मीठ) रुचकं सौवर्चलं रोमकं रुमानदीभवं लवणं तदभावे साम्भ-
रीलवणम् । लोहरजःकिट्टं लोहकिट्टरजः । लक्षणव्यभिचारचिह्नान्न पूर्वनिपातः ।
अनेन प्रचारः । किंच लोहस्जो लोहकिट्टं च दध्यादित्रयं मिलित्वा चतुर्गुणं चूर्णं
भागसमं वा दत्त्वा मन्दाग्निना पक्तव्यमाचूर्णभावात् । एतच्च चूर्णं वातकफशूले भद्रम् ।
केचिदन्तर्धूमस्य पावकमाहुः । दध्यादिना च चतुर्गुणेन पाकः प्रचरति । सामुद्राद्यं
चूर्णम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

पिप्पलीघृतमाह—

१ ड. वचायु । २ घ. ड. 'युक्तमपि वो' । ३ क. घ. मांसादिघृतसाधितम् । ४ क. घ. 'लं
च हन्त्यलं गु' ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥

विनिहन्त्यम्लपित्तं च शूलं च परिणामजम् ॥ १८ ॥

पिप्पलीघृतम् ॥ १८ ॥

काथेन कल्केन च पिप्पलीनां सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥

क्षीरानुपस्यैव निहन्त्यवश्यं शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥ १९ ॥

माक्षिकसंप्रयुक्तमिति । सिद्धशीते घृते पादिकमधुयुक्तम् । क्षीरानुपस्येति । क्षीरमनुपिवतः । तत्र यदि घृतमनुपीयते तदा क्षीरमनुपानमथ भक्तेन सह खाद्यते तदा क्षीरेण भोक्तव्यम् । क्षीरोपयोगश्चेह पिप्पल्याः कटुतीक्ष्णत्वादुक्तः । पिप्पलीघृतम् ॥ १९ ॥

कोलादि मण्डूरमाह—

कोलाग्रन्थिकशृङ्गबैरचपलाक्षारैः समं चूर्णितं

मण्डूरं सुरभीजलेऽष्टगुणिते पक्त्वाऽथ सान्द्रीकृतम् ॥

तं खादेदशनादिमध्यविरतौ प्रायेण दुग्धान्नभु-

रजेतुं वातकफामयान्परिणतं शूलं च शूलानि च ॥ २० ॥

कोला चवी । चपला पिप्पली । समं चूर्णितं मण्डूरमिति । सर्वचूर्णसमं मण्डूरम् । सुरभीजले गोमूत्रे । अष्टगुणे समुदितचूर्णात् । प्रचारोऽपीत्यं प्रायः । मण्डूरचूर्णात्किं-
लादष्टगुण इत्येके । आसन्नपाके कोलादिचूर्णप्रक्षेप एवं सर्वत्र मण्डूरे । कोलादिमण्डूरः
॥ २० ॥

कोलाग्रन्थिकसहितैर्विष्वौषधमागधीयवक्षारैः ॥

प्रस्थमयोमलरजसः पलांशिकैश्चूर्णितैर्मिश्रैः ॥ २१ ॥

अष्टगुणमूत्रयुक्तं क्रमपाकात्पिण्डतां नयेत्सर्वम् ॥

कोलप्रमाणगुटिकास्तिस्रो भोज्यादिमध्यविरतौ च ॥ २२ ॥

रससर्पिर्यूषपयोमांसैरश्वत्थरो निवारयति ॥

अन्नविवर्तनशूलं गुल्मप्लीहाग्निसादांश्च ॥ २३ ॥

कोलप्रमाणेत्यष्टमाषमाना अष्टमाषकैरेव तिस्रस्ता वटिकाः कार्याः । प्रचारः पुनस्त्रि-
चतुर्माषकैः । अन्नविवर्तनशूलं परिणामशूलम् । भीमवटकमण्डूरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥

मण्डूरस्य पलान्यष्टौ गोमूत्रेऽर्धाढके पचेत् ॥

क्षीरप्रस्थं च तत्सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ २४ ॥

क्षीरमण्डूरम् ॥ २४ ॥

मण्डूरवटिकामाह—

मण्डूरस्य पलान्यष्टौ गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
चपलानागरक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ॥ २५ ॥
संचूर्णानि क्षिपेत्तस्मिन्पलांशाः सान्द्रतां गते ॥
गुटिकाः कल्पयेत्तेन पक्तिशूलनिवारणीः ॥ २६ ॥
चपला चवी हस्तिपिप्पलीत्यन्ये । वटिकामण्डूरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

शतावरीमण्डूरमाह—

संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ॥
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा ॥ २७ ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ॥
विपचेत्सर्वमेकत्र यावत्पिण्डत्वमागतम् ॥ २८ ॥
सिद्धं तद्भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा ॥
वातात्मकं पित्तभवं शूलं च परिणामजम् ॥ २९ ॥
निहनत्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥
रसो गन्धः शुभः पाके वर्तिः स्याद्वातमर्दनात् ॥ ३० ॥
मध्ये भोजनस्य वाशब्दः समुच्चये तेन भोजनस्य मध्येऽग्रतश्च भक्षयेदित्यर्थः ।
शतावरीमण्डूरम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गुडमण्डूरमाह—

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफला त्र्यूषणानि च ॥
नवभागानि चैतानि लोहकिट्टसमानि च ॥ ३१ ॥
गोमूत्रं द्विगुणं दत्त्वा मूत्रार्धिकगुडान्वितम् ॥
शनैर्मृद्वग्निना पक्त्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ३२ ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य भक्षयेत्कोलमात्रया ॥
प्राञ्ज्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ३३ ॥
योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ॥
कामलां पाण्डुरोगं च शोथं मन्दाग्रितामपि ॥ ३४ ॥
अशांसि ग्रहणीदोषं कृमिगुल्मोदराणि च ॥
नाशयेदम्लपित्तं च स्थौल्यं चैवापकर्षति ॥ ३५ ॥
वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाहम्लकटूनि च ॥
पक्तिशूलान्तको ह्येष गुडो मण्डूरसंज्ञितः ॥
शूलार्तानां कृपाहेतोस्तारया परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

नवभागानि चैतानीति । मिलित्वा । लोहकिट्टसमानि चेति । लोहकिट्टस्यापि नव भागानित्यर्थः । गोमूत्रं द्विगुणमिति । मिलितचूर्णात् । एतच्च पलोलेखागतमानत्वा-
द्विगुणं ग्राह्यम् । मूत्रार्धिकगुडान्वितमिति । सर्वचूर्णसमो गुड इत्यर्थः । तारामण्डूर-
गुडः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अक्षामलकशिवानां स्वरसैः पक्वं सुलोहजं रेणुम् ॥

सगुडं यद्युपयुक्ते मुञ्चति शुली त्रिदोषजं शूलम् ॥ ३७ ॥

अक्षामलकशिवानां स्वरसैरिति । मिलित्वा चतुर्गुणैः स्वरसैः प्रत्येकमन्ये ।
सगुडमिति । लोहरजः समगुडम् । त्रिफलालोहः ॥ ३७ ॥

धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य ॥ ३८ ॥

यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यात्पटे घृष्टम् ॥

अमृताकाथेनैतच्चूर्णं भाव्यं तु सप्ताहम् ॥ ३९ ॥

चण्डातपे विशुष्कं भूयः पिष्ट्वा नवे घटे स्थाप्यम् ॥

घृतमधुनो संयुक्तं भक्तादौ मध्यतोऽन्ते च ॥ ४० ॥

त्रीनपि वारान्खादेत्पथ्यं दोषानुबन्धेन ॥

भक्तस्याऽऽदौ नाशयति दोषान्पित्तानिलोद्भूतान् ॥ ४१ ॥

मध्येन विष्टम्भं जयति नृणां विदहते नान्नम् ॥

पानान्नकृतान्दोषान्भक्तान्ते शीलितं जयति ॥ ४२ ॥

एवं जीर्यति चान्ने शूलं नृणां सुकष्टमपि ॥

हरति च सहसा युक्तो योगश्चायं जरत्पित्तम् ॥ ४३ ॥

चक्षुष्यं पलितघ्नं कफपित्तभवाञ्जयेद्रोगान् ॥

प्रसादयति च रक्तं पाण्डुत्वं कामलां जयति ॥ ४४ ॥

अमृताकाथेनैतच्चूर्णं भाव्यमिति । अमृतामिहाऽऽमलकीमाहुः । जरत्पित्तमम्ल-
पित्तम् । धात्रीलोहः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

खण्डामलकीमाह—

स्विन्नपीडितकूष्माण्डात्तुलार्धं भृष्टमाज्यतः ॥

प्रस्थार्धे खण्डतुल्यं तु पचेदामलकीरसात् ॥ ४५ ॥

प्रस्थे सुस्विन्नकूष्माण्डरसप्रस्थे च घट्टयन् ॥

दर्व्या पाकं गते तस्मिन्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ॥ ४६ ॥

द्वे द्वे पले कणाजाजीशुण्ठीनां मरिचस्य च ॥

पलं तालीसधान्याकं चतुर्जातकमुस्तकम् ॥ ४७ ॥

१ ड. °क पथ्यानां । २ ड. °ना सह भुक्तं । ३ ग. °ति व्याधीन्पि । ४ ड. °स्थे विपाचयेत् ।
५ क. °लं जातीसं ।

कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्धं माक्षिकस्य च ॥

पक्तिशूलं निहन्त्येतद्दोषत्रयकृतं च यत् ॥ ४८ ॥

छर्द्यम्लपित्तमूर्च्छाश्च श्वासकासावरोचकम् ॥

हृच्छूलं रक्तपित्तं च पृष्ठशूलं च नाशयेत् ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं खण्डामलकसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥

खण्डतुल्यमिति । खण्डस्यापि पञ्चाशत्पलानि । पक्तिशूलं परिणामशूलम् ।

खण्डामलकी ॥ ४९ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कलायचूर्णभागौ द्वौ लोहचूर्णस्य चापरः ॥

कारवेष्टपलाशानां रसेनैव विमर्दितम् ॥ ५० ॥

कर्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्भुटिकां नरः ॥

मण्डानुपाना सा हन्ति जरत्पित्तं सुदारुणम् ॥ ५१ ॥

कलायचूर्णभागाविति । कलायो वर्तुलः कलायः । अपर इत्येकः । कारवेष्टप-

लाशानामिति । पलाशं पत्रम् । मण्डानुपाना यवमण्डानुपानम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णमयश्चूर्णसमायुतम् ॥

यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात्क्षौद्रेण तैद्रदे ॥ ५२ ॥

त्रिफलायाः प्रत्येकं लोहचूर्णसमोऽंशः । तद्रद इति । जरत्पित्ते ॥ ५२ ॥

पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तं च विरेचनम् ॥ ५३ ॥

अन्नद्रवे तु तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ॥

आमपकाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम् ॥ ५४ ॥

अन्नद्रव इति । भुक्ते जीर्यति जीर्णे वा यच्छूलमुपजायत इत्यादिनोक्तः शूलविशे-

षोऽन्नद्रवः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

माषेण्डरी सतुषिका सिन्ना सर्पिर्युता हिता ॥

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ॥

ससितं शीतदुग्धेन मृदितं वा हितं मतम् ॥ ५५ ॥

गोधूममण्डकमिति । गोधूमकृतो भक्ष्यविशेषः । मृदितं वा हितमिति । मृदितं

संयावाकृतिलेहः ॥ ५५ ॥

अन्नद्रवे दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ॥

तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ५६ ॥

अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निर्मन्दो भवेद्यतः ॥

तस्मादन्नान्नपानानि मात्राहीनानि कल्पयेत् ॥ ५७ ॥

१ क. घ. °क्तं तिलान्क्षौद्रे° । २ ड. तज्जयेत् । ३ ड. °म् । दुष्टान्नव्यत्ययात्कार्यं जरत्पित्ते यथोच्यते । आ° ।

अन्नद्रवे तु यत्प्रोक्तं जरत्पित्तेऽपि तद्धितम् ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तमन्नद्रवचिकित्सितम् ॥ ५८ ॥

सुगमम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तविंशः

परिणामशूलाधिकारः समाप्तः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंश उदावर्ताधिकारः ।

पवनाविनाभूतयोगित्वसाधर्म्याच्छूलानन्तरमुदावर्तः । उदावर्तेऽपि हि सर्वत्र शूलवद-
वश्यंभावी वायुः । यदुक्तम् —

“सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्तेषु कृत्स्नशः ॥

वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये” इति ।

उद्धतेन वेगेनाऽऽवृतस्य वायोर्वृत्तिरत्रेत्युदावर्तो(र्त इति) निरुक्तिरस्य ।

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ॥

अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात्प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ १ ॥

तिलादिशाकेत्यत्राऽऽदिशब्दात्सप्तानां पत्रादिपरिग्रहः । अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रवि-
ड्भिरिति । अन्यैरपि विण्मूत्राद्यनुलोमनैः क्षीरादिभिरद्यात् । गुडकृतसीधुः ॥ १ ॥

आस्थापनं मारुतजे स्निग्धस्विन्नस्य शस्यते ॥

मारुतज इति । मारुतजवेगविधातजे । एवं पुरीषज इत्यादावपि व्याख्येयम् ।
आस्थापनं निरुहस्तच्चाऽऽनुलोमिकवातहरद्रव्यकृतम् । स्निग्धस्विन्ने विशिष्यत इति
केचित्पठन्ति तत्र स्निग्धस्विन्न आतुर इति शेषो विशिष्यते विशिष्टं भवति विशेषेण
क्रियत इति तात्पर्यार्थः ॥

पुरीषजे तु कर्तव्यो विधिरानाहिकस्तु यः ॥

क्षीरवैतरणौ बस्ती युञ्ज्यात्तत्र चिकित्सकः ॥ २ ॥

विधिरानाहिक इति । फलवर्त्यादिः । तुशब्दादनुक्तमन्यदपि पुरीषानुलोमनं कर्त-
व्यम् ॥ २ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्ती खुञ्ज्याहाश्यामा खुही त्रिवृत् ॥ ३ ॥

सप्तला शङ्खिनी श्वेता राजवृक्षः सतिलवकः ॥

कम्पिल्लकः करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ॥ ४ ॥

१ ड. 'स्पित्ते तु तं' । २ ड. 'नाद्विना' । ३ ड. 'शूलादाववश्यं' ।

सर्पिस्तैलरजःकाथकल्केष्वन्यतमेन तु ॥

उदावर्तोदरानाहविषगुल्मविनाशनः ॥ ५ ॥

श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । द्रवन्ती चीरितपत्रा दन्ती । स्फुगित्यस्य स्थाने त्वगिति पाठान्तरे द्रवन्त्यास्त्वक् । स्फुक्विशग्नुरिति लोके । महाश्यामा वृद्धद्वारकः । सप्तलाश-
ह्विन्यौ नीलश्वेतवुन्हे । सप्तला चर्मकपेत्यन्ये । श्वेताऽपराजिता कटभी वा । तिल्वकः
शाबरो लोधः । हेमक्षीरी सुवर्णक्षीरी तदभावे कुष्ठम् । एवं सर्वत्र । अन्यतमेन त्वतः
परं युक्त इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ॥

गुटिका गुडतुल्यास्ता विड्विवन्धगदापहाः ॥ ६ ॥

द्विचतुष्पञ्चभागिका इति । यथाक्रमम् । गुडतुल्या इति । समुदिततुल्यो गुडः ॥ ६ ॥

हरीतकी यवक्षारः पीलुनी त्रिवृता तथा ॥

घृतैश्चूर्णमिदं पेयमुदावर्तविनाशनम् ॥ ७ ॥

पीलुनी मूर्वा । पीलु(लू)नीति पाठे पीलूत्तरापथिकं फलं तदेव युक्तमिह संसित्वात् ॥ ७ ॥

हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जिविडं चेति द्विरुत्तरम् ॥

पीतं मद्येन तच्चूर्णमुदावर्तहरं परम् ॥ ८ ॥

स्वर्जिः स्वर्जिकाक्षारः । द्विरुत्तरमिति । यथोत्तरं द्विगुणम् ॥ ८ ॥

नाराचकचूर्णमाह—

खण्डपलं त्रिवृतासममुपकुल्याकर्षचूर्णितं श्लक्ष्णम् ॥

प्राग्भोजने च समधु विडालपदकं लिहेत्प्राज्ञः ॥ ९ ॥

एतद्वाटपुरीषे पित्ते च कफे च विनियोज्यम् ॥

स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाम्ना ॥ १० ॥

त्रिवृतासममिति । त्रिवृच्चूर्णस्यापि पलम् । उपकुल्या पिप्पली । प्राग्भोजनमि(ने
चे)ति । परिणामे भोजनसंनिधाने । नाराचकचूर्णम् ॥ ९ ॥ १० ॥

हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पक्त्वा वर्ति सुवर्तिताम् ॥

घृताभ्यक्तां गुदे दद्यादुदावर्तविनाशिनीम् ॥ ११ ॥

हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पक्त्वा वर्तिमिति । हिङ्गुमापः सैन्धवकर्षः १ मधुपलम् १ एवं
व्यवहाराद्गृहीत्वा पक्त्वा च फलवर्तिं कुर्यात् । हिङ्गुसैन्धवे समे मधु चतुर्गुणमित्यन्ये ॥ ११ ॥

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ॥

गुडक्षारसमायुक्ता फलवर्तिः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

गौराः सर्षपाः । गुडः समुदायसमः । गुडं च मनाग्जलं दत्त्वा पक्त्वा च वर्तिः
कर्तव्येति व्याख्यातारः ॥ १२ ॥

आगारधूमसिन्धूत्थतैलयुक्ताम्लमूलकम् ॥

क्षुण्णनिर्गुण्डिपत्रं वा स्विन्ने पायौ क्षिपेद्बुधः ॥ १३ ॥

आगारधूमो लघूरिति । क्षुण्णनिर्गुण्डिपत्रमिति । निर्गुण्डी सिन्दुवारः । अत्राऽऽ-
गारधूमाद्यनुवर्तते ॥ १३ ॥

सौवर्चलाढ्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिबेत् ॥

सिन्धूत्थजरणाद्यस्तु शाणका इत्यत्राऽऽद्यपदेन संगृहीतत्वात्सौवर्चलमाषचतुष्टयमिह
प्रक्षेपः स्वयुक्त्या प्रचारात्पुनरेकद्विमाषकं तत्प्रक्षेप्तव्यम् । मदिराऽऽहारद्रव्यत्वात्प्रचुरा
प्राह्या ॥

एलां वाऽप्यथ मयेन क्षीरवारि पिबेद्बुधः ॥

दुस्पर्शास्वरसं वाऽपि कषायं ककुभस्य चै ॥ १४ ॥

क्षीरेण समेन मिश्रितं वारि क्षीरवारि । दुस्पर्शा दुरालभा ॥ १४ ॥

ईर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वाऽलवणीकृतम् ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥ १५ ॥

ईर्वारुर्ग्रीष्मकर्कटिका । अलवणीकृतमिति । सैन्धवयोगादल्पलवणीकृतम् । पञ्च-
मूलीशृतं क्षीरमिति । पञ्चमूली तृणपञ्चमूली । डल्लणस्त्वेवं व्याख्याति । पञ्चमूली
लघुपञ्चमूलं समानतन्त्रसंवादात् । तन्त्रान्तरे चोक्तम्—लघुना पञ्चमूलेन शृतं क्षीरं पिबे-
न्नर इति ॥ १५ ॥

सर्वथैवोपयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ १६ ॥

सर्वथैवेति । कात्स्न्येन ॥ १६ ॥

जृम्भजोदावर्तचिकित्सितमाह—

स्नेहैः स्वेदैरुदावर्तं जृम्भजं समुपक्रमेत् ॥

स्नेहस्वेदैरिति । पदद्वयेऽपि बहुवचनत्वाच्चतुर्भिः स्नेहैश्चतुर्भिः स्वेदैरित्यर्थः ।
(जृम्भजं) जृम्भावेगविघातजम् । जृम्भा हांछिकेति लोके ॥

अश्रुजोदावर्तचिकित्सामाह—

अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्निग्धस्विन्नस्य यत्नतः ॥ १७ ॥

अश्रुमोक्षोऽश्रुनिःसरणं तच्च तीक्ष्णाञ्जनादिविधिना ॥ १७ ॥

क्षवजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनाऽऽनयेत्क्षवम् ॥

क्षवपत्रेणेति । क्षवश्छिक्काकारकतरुः । हांछिकेति प्रसिद्धः ॥

उद्गारजे क्रमोपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ॥ १८ ॥

क्रमोपेतमिति । स्नेहिकधूमपानोक्तक्रमयुक्तम् ॥ १८ ॥

छर्द्याघातं यथादोषं नस्यस्नेहादिभिर्जयेत् ॥

छर्द्याघातमिति । छर्द्या वेगघातजं रोगं कुष्ठविसर्पादिकं कार्ये कारणोपचारात् । एवं क्षुद्धिघात इत्यादावपि व्याख्येयम् । यथादोषमिति । यत्र दूषको दोषश्छर्दिविघा-
तजरोगे जातस्तं तद्विपरीतैर्नस्यादिभिर्जयेत् । आदिशब्दाद्वमनादयः ॥

वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ॥ १९ ॥

आवारिनाशात्कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥

रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्तिनं नरम् ॥ २० ॥

वस्तिशुद्धिकरावापमिति । वस्तिशुद्धिकराणि कूष्माण्डतृणपञ्चमूलवीरतरादीनि ।
आवाप इति क्षीरसाधनार्थं कल्कः । कल्ककल्पनव्यवस्था च क्षीरपरिभाषया । पयः
क्षीरम् । प्रकामत इति । यथेच्छम् । रमयेयुर्मैथुने योजयेयुः । यदत्र रमणे स्त्रीणां
कर्तृत्वेनाभिधानं तच्छुक्रोदावर्तिनो हर्षाधिक्यसंजननार्थम् । प्रिया मनोनुकूलः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥

अत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ॥

शालिः पयो निरुद्धाश्च हितं मैथुनमेव च ॥ २१ ॥

अवगाहो वातहरद्रव्यकाथे कोष्णे कार्यः । चरणायुधाः कुक्कुटाः । हितं मैथुनमेवेति ।
मैथुनमौपरिष्टं तेन हि वायोः प्रकोपो न स्याच्छुक्रस्य चानुलोमनामित्याहुः ॥ २१ ॥

क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ॥

चकारालुध्वपि ॥

तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं चापि शीतलाम् ॥ २२ ॥

मन्थः सघृतशीतजलप्लुताः सक्तवः । यवागूरत्र पेया । चकाराच्छीतलजलावगाहपा-
नादिकं ग्राह्यम् ॥ २२ ॥

रसेनाद्यात्सुविश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥

रसेन मांसरसेन । विश्रान्त इति विरतक्रियः ॥

निद्राघाते पिबेत्क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथां नरः ॥ २३ ॥

क्षीरं गोक्षीरं न माहिषं प्रधानकल्पनाश्रयणात्समानतन्त्रदर्शनाच्च । तथा च तद्वचः ।
निद्राघाते पिबेत्क्षीरं गोः स्वप्यादथवा नर इति । इष्टकथा अनुकूलकथाः । शृणुयादिति शेष
इति ढल्लणः । अन्यस्तु व्याचष्टे । निद्राघाते पिबेत्क्षीरमिति । क्षीरमिह माहिषभि-
च्छति निद्राकरत्वात् । इष्टकथारत इति पादान्तरम् ॥ २३ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टाविंश

उदावर्ताधिकारः समाप्तः ॥ २८ ॥

अथैकोनविंश आनाहाधिकारः ।

अतः परमानाहचिकित्सोच्यते—

आनाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्तहरां क्रियाम् ॥

सामे पुनरानाहे लङ्घनपाचनमेव कार्यम् । उक्तं हि—उदावर्तक्रियाऽऽनाहे सामे पाचनलङ्घनमिति ॥

द्विरुत्तरं हिङ्गु वचा सकुष्ठा सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ॥

सुखाम्बुनाऽऽनाहविषूचिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ १ ॥

यथोत्तरं क्रमाद्विगुणाः । सुवर्चिका सुवर्चिकाक्षारः । सुखाम्बुनेत्यतः परं पीतमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

वचाभयाचित्रकयावशूकान्सपिप्पलीकातिविषान्सकुष्ठान् ॥

उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्पीत्वा जयेदाशु हितौदनाशी ॥ २ ॥

त्रिवृद्धरीतकी श्यामाः स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ॥

वटिका मूत्रपीतास्ताः श्रेष्ठाश्चाऽऽनाहभेदिकाः ॥ ३ ॥

श्यामा श्याममूला त्रिवृत । त्रिवृदादि सर्वं चूर्णीकृत्य स्नुहीक्षीरेण भावयित्वा वटिकाः कार्यः । योगोऽयमतिक्रूरे कोष्ठे ॥ २ ॥ ३ ॥

रौढधूमविडव्योषगुडमूत्रैर्विपाचिता ॥

गुदेऽङ्गुष्ठसमा वर्तिनिधेयाऽऽनाहशूलनुत् ॥ ४ ॥

रौढो मदनफलम् । धूमो गृहधूमः । गुडः समुदायात्स(यस)मः । गोमूत्रं चतुर्गुणं किं वा यावता गोमूत्रेण च पाकाद्वर्तिः कर्तुमायाति तावत्तदुभयं देयम् ॥ ४ ॥

वर्तिस्त्रिकटुकसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ॥

मधुनि गुडे वा पाय्वीरिताऽङ्गुष्ठप्रमाणवर्तिरियम् ॥ ५ ॥

दृष्टफला शनैः शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ॥

आनाहोदावर्तप्रशमनी जठरगुल्मनिवारणी ॥ ६ ॥

त्रिकट्वादीनां मिलित्वा कर्षः । गुडः कर्षः । मधु पलमित्येके । समभागं त्रिकटु-कादिद्रव्यं गृहीत्वा वर्तिः कर्तव्येत्यन्ये । गुडे वेति । वाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया विकल्पे समुच्चये वा द्रष्टव्यः । पाय्वीरितेति । गुदक्षिप्ता । दर्वीरितेति पादान्तरे दर्विकया घटितेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

शुष्कमूलार्घ्यं घृतमाह—

१ ड. ° मू । उष्णाम्बु° । २ घ. °लीसाति° । ३ घ. राठधू° । ४ घ. राठो । ५ ड. वा दर्वी-रि° । ६ घ. °रशूलनि° । ७ घ. ड. गुडेन ।

मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभूमूलपञ्चकम् ॥ ७ ॥

आरेवतफलं चाप्सु तेन पक्त्वा पचेद्घृतम् ॥

तर्पितमात्रं शमयेदुदावर्तमशेषतः ॥ ८ ॥

शुष्कं मूलकविशेषणम् । आर्द्रमार्द्रककन्दम् । आर्द्रकं चेति परेण योज्यम् । शुष्क-
मिति मूलकार्द्रकयोर्विशेषणमिति डल्लणः । वर्षाभूः पुनर्नवा । मूलपञ्चकं पञ्चमूलं तच्च
महत् । आरेवतफलं सुवर्णालुफलम् । पक्त्वेति क्वाथपाकपरिभाषया । तेन क्वाथेन ।
अकल्कमिदम् । शुष्कमूलकाद्यं घृतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्री-
श्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्याया-
मेकोनत्रिंश आनाहाधिकारः समाप्तः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशो गुल्माधिकारः ।

लघ्वन्नं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनम् ॥

बृंहणं च भवेत्सर्वं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ १ ॥

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरणीया ॥

मारुतेऽत्र विजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥ २ ॥

गुल्मेऽप्युदावर्तो वायुरानाहश्च संभवतीति तदनन्तरं गुल्मः । अस्य च निरुक्तिः
सुश्रुतेनैव कृता । तद्यथा—

“कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ।

गुल्मवद्वा विशालत्वादुल्म इत्यभिधीयते” ।

लघु द्रव्यं लघु सर्वगुल्मेषु वातप्रकोपि(?) दीपनलघ्वन्नोपदेशोऽग्निसंधुक्षणार्थम् । वायुं
विना सर्वगुल्मानामसंभवाद्वायुविजय एव हि सर्वत्र हित इत्याह—उपायैर्भे-
षजैः । सर्वश इति । सर्वगुल्मे । विधिवदित्यनेन केवलानिलारब्धेऽनिलमेव केवलं जये-
दन्यास्मिन्नपित्तादिज आवरकाविरोधेनेति दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ॥

भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

स्वेदो गुल्ममपोहतीति । स्वेदः पित्तजं विना ॥ ३ ॥

इदानीं वातगुल्मचिकित्सामाह—

प्रागेव वातिके गुल्मे सुस्निग्धं स्वेदितं नरम् ॥

रेचितं स्नेहरेकैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥

उपाचरेद्भिषक्प्राज्ञो मात्राकालविवेकतः ॥ ४ ॥

सुस्निग्धमिति । सामान्येनाभिधानाद्यथास्वं चतुर्भिरपि स्नेहैस्तैलघृतवसामज्जभिः
सुस्निग्धं सर्वेषामेव वातहन्तृत्वात् । अत एव तन्त्रान्तरेऽभिहितम्—

“रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ” इति ।

अन्यत्राप्युक्तम्—

“सर्वत्र प्रथमे गुल्मे स्नेहस्वेदोपपादिते ॥

या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुक्षिते ” इति ॥

स्नेहविरेकैरिति । स्नेहविरेचनैर्विन्दुघृतादिभिः । मात्राकालविवेकत इति । निरू-
हानुवासनविधौ या मात्रोक्ता यश्च कालः पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततः पक्षान्निरूहणमि-
त्यादिनोक्तस्तयोर्विवेकेन ॥ ४ ॥

गुल्मिनां जाङ्गलरसस्य पानमाह—

सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ॥

कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पानेषु गुल्मिनाम् ॥ ५ ॥

सुखोष्णा ईषदुष्णाः । जाङ्गलानां रसा जम्बालविष्किरमांसानां संस्कृता रसाः ।
सुस्निग्धाः सम्यक्स्नेहसंस्कृताः । हिता इति । यथादोषमिति शेषः ॥ ५ ॥

गुल्मेषु यौगिकान्स्वेदानाह—

कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान्कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ ६ ॥

कुम्भीस्वेदो वातहरकाथादिपूर्णकुम्भाभ्यन्तरबाष्पेण स्वेदनम् । कृसरापायसादिभिर्वि-
स्त्रबद्धैः स्वेदः पिण्डस्वेदः । ईष्टकयाऽग्नितप्तया वातहरकाथसिक्तया स्वेदः । स्वेदान्कार-
येद्वातश्लेष्मातके सशूले कठिने च गुल्मे ॥ ६ ॥

उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ॥

साल्वणादय इत्यत्राऽऽदिपदेन वेसवारादिपारिग्रहः । स्वेदाः पच्यमानाभिमुखे
गुल्मे कार्याः ॥

स्थानावसेको रक्तस्य बाहुमध्ये शिराव्यधः ॥

स्वेदोऽनुलोमनं चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ७ ॥

स्थानावसेको रक्तस्येति । स्थिरगुल्मे गुल्मस्थानाद्रक्तस्यावसेकः । बाहुमध्ये
शिराव्यध इति । तथाच—

“पच्यमाने तथा गुल्मे प्रथमं रक्तमोक्षणम् ।

बाहुभ्यां रक्तशुद्ध्यर्थमेवं संपद्यते सुखम् ” इति ॥

बाहुमध्ये संघेरधस्तादल्पशिरा वेध्या न तु मध्याशिरा तस्या मर्मत्वात् । शिराव्य-

धश्च यस्मिन्पार्श्वे गुल्मस्तत्पार्श्वस्थबाहौ । विधिः पुनरेष दोषचिकित्सया गुल्मस्याप्र-
शमे स्वेदादिविधिना शोणितदुष्टौ सत्याम् ॥ ७ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ॥

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरूजापहम् ॥ ८ ॥

मातुलुङ्गरसादिकं प्रक्षिप्य सुरामण्डः पेयः । सुरामण्डश्च रोगयौगिकतया मनावप्र-
भूतो न तु चूर्णाच्चतुर्गुणः । एवमन्यत्राध्यायेऽन्यत्रापि सुरया भेषजपाने ॥ ८ ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ ९ ॥

तदेव तैलं पयसेति । एरण्डतैलमेव पित्तानुबन्धे वाते पयसा पेयम् ॥ ९ ॥

स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकिजोऽपि वा ॥

तैलेन पीतः शमयेदुल्मं पवनसंभवम् ॥ १० ॥

स्वर्जिकाकुष्ठाम्ब्यां समः केतकिजः क्षारः । क्षारोपयोगे चो(चौ)जोरक्षार्थं क्षीरघृ-
ताम्ब्यां भोज्यम् । योगोऽयं कफानुबन्धे वाते । वाशब्द इह पूर्वयोगापेक्षया । तैले-
नेति । तिलतैलेन । केचिद्योगद्वयं व्याख्यानयन्ति । क्षारो यवक्षारस्तत्र स्वर्जिकाकुष्ठ-
सहितो यवक्षारस्तैलेनेत्येको योगः । केतकिजोऽपि वेत्यत्र क्षार इति संबध्यते तेन
केतकिजोऽपि वा क्षारः पीतस्तैलेनेति द्वितीयो योगः ॥ १० ॥

वातगुल्मप्रतीकारे प्रकुप्यति यदा कफः ॥

शस्तमुल्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापहाः ॥ ११ ॥

शस्तमुल्लेखनमिति । उल्लेखनं वमनम् । एतच्च न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिन-
मिति वचनेन गुल्मे निषिद्धमप्यवस्थायामपवादभूतम् । चूर्णाद्या इत्यत्राऽऽद्यशब्देन
क्षारारिष्टादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ॥

दोषघ्नैरप्यशान्ते तु गुल्मे शोणितमोक्षणम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

काकोल्यादिमहातिक्तवासाद्यैः पित्तगुल्मिनम् ॥

स्नेहितं संसयेत्पश्चाद्योजयेद्वस्तिकर्मणा ॥ १३ ॥

काकोल्यादिघृतं काकोल्यादिगणस्य काथकल्कसाधितं महातिक्तघृतं कुष्ठोक्तं
वासाद्यं घृतं रक्तपित्तोक्तम् । वासाद्यैरित्यतः परं घृतैरिति शेषः । संसयेद्विरेचयेन्मधु-
रैर्योगैरारग्वधादिभिः क्षीरशर्करादिभिश्चेति शेषः । वस्तिकर्मणेति । अनुवासननिरू-
हाभ्याम् ॥ १३ ॥

स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे कम्पिलं मधुना लिहेत् ॥

रेचनार्थं रसं वाऽथ द्राक्षायाः सगुडं पिबेत् ॥ १४ ॥

दाहशूलादिसंक्षोभस्वप्ननाशारुचिज्वरैः ॥

विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ १५ ॥

विदह्यमानमिति । पच्यमानम् । उपनाहयेदिति । व्रणशोथोक्तपाचनपिण्डैः प्रलेपयेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

पक्वस्तु पीडितोन्नामी बहिस्तुङ्गोऽल्पवेदनः ॥

श्यावो बस्तिनिभस्तत्र व्यधः शोधनरोपणम् ॥ १६ ॥

पीडितोन्नामीति । पीडितः सन्नाऽऽन्तरमुन्नमतीत्यर्थः । बहिस्तुङ्गो बाह्योन्नतः । बस्तिनिभ इति । अम्बुपूर्णदृतिपुटतुल्यः । ननु सुश्रुते गुल्मस्य पाको निषिद्धः ।

तद्यथा—“स यस्मादात्मानि चयं गच्छत्यप्स्विबुद्धुदः ।

अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः” इत्यादि ।

अत्राऽऽत्मनोति स्वावयवैः । उच्यते । यस्त्वकृतवस्तुपरिग्रहो गुल्मो न पच्यत एव दोषमात्राधिष्ठानत्वात् । यस्तु कृतवस्तुपरिग्रहतया रक्तादिविदाहवान्पच्यते स खलु न गुल्म इति सुश्रुते तदा किंतु शीघ्रविदाहनिमित्तकोऽपि विद्रधिरेव । तदुक्तम् । स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिरितु निरुच्यत इति । चिकित्साभेदोऽपि नास्ति । ननु गुल्माक्रान्तत्वेन गुल्मत्वं मा भूत्कासादुत्पन्नस्य यक्ष्मणः कासत्वप्रसङ्ग इति । कार्तिक-स्त्वाह—वातिक एव संगतत्वाद्वातिक एव गुल्मो न पच्यते भेदः पुनरयं तदा विद्रधिगुल्मयोर्विद्रधिराचिरपाकश्चिरपाकस्तु गुल्म इति ॥ १६ ॥

स्वयमूर्ध्वमधो वाऽपि स चेदोषः प्रवर्तते ॥

द्वादशाहमुपेक्षेत रक्षन्नन्नैरुपद्रवान् ॥ १७ ॥

यदि स्वयमेका(वा)न्तर्भिन्ने गुल्मे सति दोषः पूयमूर्ध्वमधो वा गच्छति तदा द्वादशाहमुपेक्षेयं (त)तेन(?) रोपणशोधनादिकं कुर्यात् । अन्नैरित्यविदाहिलघुभिः । उपद्रवाञ्ज्वरादीन् । चरकेऽप्युक्तम्—

“स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ।

दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन्नन्यानुपद्रवान्” इति ॥ १७ ॥

परं तु शोधनं सर्पिः शुद्धे समधु तिक्तकम् ॥ १८ ॥

परं तु शोधनं सर्पिरिति । द्वादशाहात्परं शोधनद्रव्यसाधितं घृतं पेयम् । शुद्धे समधु तिक्तकमिति । तिक्तकद्रव्यसाधितं घृतं समधु रोपणं शुद्धे ॥ १८ ॥

स्नेहोपनाहनस्वेदतीक्ष्णसंसनवस्तिभिः ॥

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ १९ ॥

तीक्ष्णसंसनवस्तिभिरिति । तीक्ष्णेन विरेकेण तीक्ष्णैश्च निरूहैरित्यर्थः । तीक्ष्णत्वं च विरेकनिरूहयोस्तीक्ष्णदन्त्यादिति क्षणारग्वधादिद्रव्ययोगात् । वमनं पुनरिह गुल्मिन उत्सर्गतो निषिद्धत्वाच्चोक्तम् ॥ १९ ॥

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ॥

कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णमार्द्वीकमेव च ॥ २० ॥

पञ्चमूली महती कफवातहरत्वात् ॥ २० ॥

यवानीचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ॥

पिबेत्संदीपनं वातमूत्रवर्चोनुलोमनम् ॥

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ २१ ॥

व्यामिश्रदोष इति । त्रये(?) द्वंद्वश्च प्रकृतिसमसमवेतो मन्तव्यः । विकृतिविषम-समवेतस्यानुपदेशात् ॥ २१ ॥

संनिपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ २२ ॥

संनिपातोत्थित इति । संनिपातोऽपि प्रकृतिसमसमवेत एव ज्ञेयः । विकृतिविषम-समवेतः पुनरसाध्यः । त्रिदोषघ्नो विधिः प्रत्येकदोषजगुल्मोक्तो विधिः क्रमेण दोष-बलाद्यपेक्षया सर्व एव प्रयोज्यः । त्रिदोषहरद्रव्यसाधितैर्वा स्नेहादिभिः कार्यः ॥ २२ ॥

वचाऽभया विडं शुण्ठीहिङ्गुकुष्ठान्निदीप्यकाः ॥

द्वित्रिपट्चतुरेकाष्टसप्तपञ्चांशकाः क्रमात् ॥ २३ ॥

चूर्णं मद्यादिभिः पीतं गुल्मानाहोदरापहम् ॥

शूलार्शःश्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ २४ ॥

दीप्यको यवानिका । मद्यादिभिरित्यत्राऽऽदिशब्देनोष्णोदकादिपरिग्रहः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥

यवानीहिङ्गुसिन्धूत्यक्षारसौवर्चलाभयाः ॥

सुरामण्डेन पातव्या गुल्मशूलनिषूदनाः ॥ २५ ॥

क्षारो यवक्षारः । योगोऽयमुष्णाम्बुना प्रचरति ॥ २५ ॥

हिङ्गवादिचूर्णमाह—

गद्यम् । हिङ्गुत्रिकटुकवचाजमोदाधान्यकाजगन्धादाडिमतित्तिडी-
कपाठाचित्रकचव्यसैन्धवविडसौवर्चलयवक्षारस्वार्जिकापिप्पलीमू-
लाम्लवेतसशठीपुष्करहपुषाजानीपथ्या विचूर्ण्य मातुलुङ्गाम्बुना

बहुशः परिभाष्याक्षमात्रां गुटिकाः कारयेत् । ततः प्रातरेकैकां
वातरोगी भक्षयेत् । एष खलु योगो गुल्मश्वासकासारोचकहृद्दो-
गाध्मानपाश्वोस्वस्तिशूलानां हृत्पुत्रकृच्छ्रांशः प्लीहोदरपाण्डुरोगान-
पहन्ति । तूनीप्रतितून्योश्चात्यर्थमुपयुज्यत इति ॥ १ ॥

हितोऽस्ति सरत्वादधोगच्छतीति हिङ्गु । अजमोदा यवानिका । अजगन्धा फौफा-
निका बोवइका इति देशान्तरे प्रसिद्धा । तित्तिडी शैलजं तित्तिडीकम् । अजं स्वाभा-
विकं मन्दाग्नित्वमजति क्षिपतीत्यजाजी जीरकः । मातुलुङ्गाम्बुनोति । मातुलुङ्गरसेन ।
बहुशः सप्तवारान् । सप्ताहं भावनाविधेरन्यत्रोक्तत्वात् । मातुलुङ्गरसभावनां विना चूर्णं
व्यवहरति । चरकेऽप्युक्तम्—

“भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम् ” इति ।

हिङ्गवादिगुटिका वातगुल्मिनां कृते द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्लवेतसाः कार्याः ।

उक्तं च—“यच्चूर्णं गुटिका याश्च कर्तव्या वातगुल्मिनाम् ।

द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्लवेतसास्ता हिता इति” ॥

गुटिका चेयं प्रचारात्षडष्टकमाषकमाना भक्ष्या मद्येनोष्णाम्बुनाऽनुपानम् । हिङ्गवादि
चूर्णम् । इति गद्यम् ॥ १ ॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवह्नि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ॥

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरस्वयथुपाण्डुगुदोद्भवेषु ॥ २६ ॥

पूतिको लडाकः (?) । गजचिर्भटं गोरक्षकर्कटी । वह्निश्चित्रकः । संस्तरेण चितमा-
स्तरणरूपतया चितम् । लवणोपधानमिति । लवणगर्भं तच्च पूतिकपत्रादिसमम् ।
सुश्रुते पत्रलवणविधौ टीकाकृद्भिरेवं व्याख्यातत्वात् । पूतिकपत्रादिसंस्तरे सैन्धवं
दत्त्वा तदुपरि पुनः पूतिकपत्रादिकं रचितान्तर्धूमं दग्धव्यम् ।

अत्र तत्रान्तरम्—

“चिरबिल्वदलव्योषमैन्द्रीचव्याग्निसैन्धवम् ।

संस्तरेण चितं दग्धं गुल्मघ्नं मस्तुना पिबेत्” इति ॥

अत्र चिरबिल्वोपादानं पूतीकेन सहादूरगुणत्वात् ॥ २६ ॥

हिङ्गुपुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकी ॥

श्यामा बिडं सैन्धवं च यवक्षारं महौषधम् ॥ २७ ॥

यवकाथोदकेनैतद्घृतभृष्टं तु पाययेत् ॥

तेनास्य भिद्यते गुल्मः सशूलः सपरिग्रहः ॥ २८ ॥

तुम्बुरु स्वनामविख्यातम् । श्यामा त्रिवृत् । हिङ्गुप्रभृतीनां च चूर्णं प्रभूतं कृत्वा पातव्यम् । यवकाथोदकेनेति । यवकाथेनोष्णोदकेन वा पिबेत् । इहैव योगे वैद्यप्रसारक उष्णोदकमेरुण्डतैलं वाऽ(चा)धिकं पठितम् ।

तद्यथा—“उष्णोदकेन पातव्यमेतत्सरुञ्जतैलकम् ।

एतेन गुल्मनिचयः सशूलः सपरिग्रहः ।

शाम्यते योगराजेन पवनेन घनो यथा ॥

यवक्षारोदकेनेति पाठान्तरम् । भिद्यत इति । विलीयते । सपरिग्रहः सवास्तुरचल इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

वचा हरीतकी हिङ्गु सैन्धवं साम्लवेतसम् ॥

यवक्षारं यवानीं च पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २९ ॥

एतद्धि गुल्मनिचयं सशूलं सपरिग्रहम् ॥

भिनत्ति सप्तरात्रेण वह्निवृद्धिं करोति च ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलाजाजीचित्रकसैन्धवैः ॥

युक्ता पीता सुरा हन्ति गुल्ममाशु सुदुस्तरम् ॥ ३१ ॥

अयं योगो वातश्लेष्मजे ॥ ३१ ॥

नादेयीकुटजार्कशिशुबृहतीस्रुग्विल्वभल्लातक-

व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटापामार्गनीपाशिकान् ॥

वासामुष्ककपाटलाः सलवणा दग्ध्वा जले पाचितं

हिङ्गवादिप्रतिवापमेतदुदितं गुल्मोदराष्टीलिषु ॥ ३२ ॥

नादेयी भूमिजम्बूः । व्याघ्री कण्टकारिका । पारिभद्रकजटा पारिभद्रकस्य मूलम् । अश्विचित्रकः । सलवणा इति । लवणं सैन्धवं लवणा ज्योतिष्मतीत्येके । नादेयीप्रभृतीन्दग्ध्वा क्षारः कार्यः । अस्याऽऽदकं पलशतं वा पानीयक्षारपाकविधिना चतुर्गुणेन षड्गुणेन चोदकेन पक्त्वा चतुर्भागशेषे वा कल्कस्तु पानीय एकविंशतिवारान्परिस्ताव्यं स्थापयेत् । अस्य कर्षमर्धपलं वा हिङ्गवादिचूर्णपादिकमावाप्य मांसरसक्षीरघृतानामन्यतमेषु प्रक्षिप्य पिबेन्मांसरसादिभिश्च भोक्तव्यमोजोरक्षणार्थम् । अन्ये पुनराहुः—
एकदा विपाच्य स्थापिते क्षाराम्भसि व्यम्लत्वादिदोषशङ्का स्यादतः कृतक्षारादग्नेर्बलाबलाद्यपेक्षया पलादिपरिमितं क्षारं गृहीत्वा प्रत्यहं पूर्वविधिना कथनविधिना क्षाराण्यु

कार्यमिति । हिङ्गवादिप्रतिवापमिति । हिङ्गवादेः पादिकस्य प्रतिवापं प्रक्षेपो यत्र तथा । एतदिति । क्षारजलम् । यस्य तन्त्रस्यायं प्रयोगस्तत्तन्त्रोक्तहिङ्गवाद्यपरिज्ञानाद्वक्ष्यमाणो हिङ्गवादिरनन्तरपठितत्वात्संग्रहकारस्याभिमतो लक्ष्यते । गुल्मोदराष्टीलिङ्गिति । समुदितान्मत्वर्थीय इति तदन्ताद्विभक्तिः ॥ ३२ ॥

हिङ्गुग्रगन्धाविडशुण्यजजिहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ॥

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजीर्णविषूचिकासु ॥ ३३ ॥

उग्रगन्धा वचा । पौष्करमूलं तद्विटपशाखाश्च कुष्ठमिति ज्ञेयम् । भागोत्तरमिति । उत्तरोत्तरमेकभागवृद्धम् । उष्णाम्बुना पानमस्य । एष योगो वाग्भटेऽधिकत्रिवृहन्तीयो-
गात्पठितस्तद्यथा—

“हिङ्गुग्राविडशुण्यजजिविजयावाट्याभिधानामयै-

श्रूणैः कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्धितैः ।

पीतं(तः) कोष्णजलेन कोष्ठजरुजागुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन्मृगौघानिव” इति ।

अत्र विजया हरीतकी वाट्याभिधानं पुष्करं कुम्भा त्रिवृन्निकुम्भो दन्ती । इत्थ-
मप्यस्य प्रचारः । हिङ्गवादिः ॥ ३३ ॥

त्रिफलाकाञ्चनक्षीरीसप्तलानीलिनीवचाः ॥

त्रायस्तीहृषातिक्तात्रिवृत्सैन्धवपिप्पलीः ॥ ३४ ॥

पिबेद्विचूर्ण्य मूत्रोष्णवारिमांसरसादिभिः ॥

सर्वगुल्मोदरप्लीहकुष्ठार्शःशोषपीडितः ॥ ३५ ॥

सप्तला चर्मकषा । नीलिनी नीलवुन्हा । विरेचकोऽयं योगः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शताह्वाचिरबिल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः ॥

कल्कः पीतो हरेद्दुल्लभं तिलकाथेन रक्तजम् ॥ ३६ ॥

शताह्वादिकणान्तः प्रक्षेपः । चिरबिल्वत्वक्करञ्जत्वक् । तिलकाथेन तिलफलकाथेन ।
एवमुत्तरयोगेऽपि तिलस्यैव काथः । तिलनालक्षारकाथेनापि केचित्प्रचरन्ति । रक्तज-
मार्तवजम् ॥ ३६ ॥

तिलकाथो गुडव्योषहिङ्गुभार्गीयुतो भवेत् ॥

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषिताम् ॥ ३७ ॥

गुडादयः प्रक्षेप्याः । हिङ्गुस्थाने घृतस्य पाठः कचित् । हिङ्गुना तु प्रचारः । नष्टे
पुष्पे इति । अदृश्यमान आर्तवे ॥ ३७ ॥

पीतो धात्रीरसो युक्त्या किंशुकक्षारसाधितः ॥
 क्षारत्र्यूषणसंयुक्ता मदिरा चास्रगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
 विशेषमपरं चास्य शृणु रक्तप्रसादनम् ॥
 पलाशक्षारतोयेन सिद्धं सर्पिः पिबेच्च सा (?) ॥
 उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ॥ ३९ ॥

युक्त्येति । यथार्हमात्रया । किंशुकक्षारसाधित इति । किंशुकक्षारेण पाकात्स्ना-
 विता(तो) धात्रीरसेनैव किंशुकक्षारपाकात्परिस्त्रावणीय इत्यर्थः । भावित इति
 पाठेऽप्ययमेवार्थः । क्षारत्र्यूषणसंयुक्तेति । क्षारो यवक्षारः । रक्तगुल्मचिकित्सितं
 दशमे मासि व्यतिक्रान्ते कार्यम् । यदाह चरकः—स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे
 व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति । तदा हि रक्तगुल्मस्य निरामत्वात्क्रियायाः साफल्यम् ।
 अत एवोक्तम् । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणमिति । अतोऽर्वाक्पुनः साम-
 गुल्मे विधिरामज्वर इव विफली भवति व्याधिवृद्धिं वा जनयति । गदाधरस्तु गर्भा-
 शङ्कानिरासार्थं दशमासप्रतीक्षणमिति न वाच्यं यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैरिति
 लक्षणेनैव गर्भशङ्काः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

हपुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
 साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥ ४० ॥
 सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् ॥
 तत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविबन्धनुत् ॥ ४१ ॥
 योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ॥
 पार्श्वहृद्भस्तिशूलं च घृतमेतद्वचपोहति ॥ ४२ ॥
 पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ ॥
 तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक्तु स्याच्चतुर्गुणम् ॥ ४३ ॥

* .....क †शुण्ठकस्य काथो न पुनरार्द्रस्य स्वरसस्तस्य गुल्मे
 निषिद्धत्वात् । दाडिमस्याप्यत्र रसो द्रवसाहचर्यात् ।

तथा च विश्वामित्रः—

“पृथ्वीकाचित्रकव्योषहपुषाजाजिसैन्धवैः ।
 सचव्यपिप्पलीमूलैः पिष्टैर्दीप्यकसंयुतैः ॥

* अत्रत्या टीका त्रुटिता सा ङ्गणात्संग्रहीतव्येति मम भाति ।

† अत्र टीकानुरोधेन ‘अर्वाक्स्याच्च चतुर्गुणम्’ इति पाठोऽपेक्षितः ।

* अत्रत्याऽप्याद्या टीका त्रुटिता साऽपि ङ्गणादेव संग्रहीतव्येति भाति ।

† मूलकस्येति मम भाति मूलवचने शुण्ठकपदस्यापाठात् । न पुनरार्द्रस्येति निषेधस्याऽऽममूल-
 कस्यैव युक्तत्वाच्च ।

मूलदाडिमकोलानां रसे पयसि दधि च ।

सिद्धं घृतं जयेद्गुल्मं वातोत्थं वह्निदीपनम्” इति ॥

एवं पञ्चभिर्द्रवैः प्रत्येकं स्नेहसमैः पाकः । स्नेहसमान्याहुरिति । प्रत्येकम् ।
अर्वाकस्याच्च चतुर्गुणमिति । एकेनापि द्वाभ्यामपि त्रिभिरपि चातुर्गुण्यमित्यर्थः ।
अत्र चतुष्प्रभृतीति पाठः परिभाषायामस्यां युक्तः । हपुषाद्यं घृतम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥

दन्तीहरीतकीमाह—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ॥

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ४४ ॥

ततोऽष्टभागशेषेण पचेदन्तीसमं गुडम् ॥

ताश्चाभयास्त्रिवृच्चूर्णात्तैलाच्चापि चतुष्पलम् ॥ ४५ ॥

पलमेकं कणाशुण्ठ्योः सिद्धे लेहेऽथ शीतले ॥

क्षौद्रार्धकुडवं दद्याच्चातुर्जातपलं तथा ॥ ४६ ॥

ततो लेहपलं लीढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ॥

स्निग्धो विरिच्यते दोषः प्रस्थमद्याद्रसौदनम् ॥ ४७ ॥

प्लीहश्वयथुगुल्मार्शोहृत्पाण्डुग्रहणीगदाः ॥

शाम्यन्तपुत्केशविषमज्वरकुष्ठान्यरोचकाः ॥ ४८ ॥

विंशतिः पञ्च चाभया इति । पञ्चविंशतिरभयाः । गुडकानि(दन्त्याः पलानी)-
ति । एतान्यगस्तिहरीतकीवत्कर्पटे पोटीं बद्ध्वा कथनीयानि । दन्तीसमं गुडमिति ।
पञ्चविंशतिपलम् । तैलमुत्स्विन्नहरीतकीभर्जनार्थम् । त्रिवृच्चूर्णं केचित्कल्याणगुडव-
त्तैल एव क्षिपन्ति । सिद्धे लेहेऽपरचूर्णदानसमये युक्तमस्याः प्रदानम् । पलमेकं कणा-
शुण्ठ्योर्मिलित्वा । सिद्धे लेहे च शीतले । क्षौद्रार्धकुडवमिति । मधुनश्चत्वारि
पलानि सिद्धे लेहेऽतिशीते देयानि । सुशीते मधुदानं शक्त्युत्कर्षार्थं न तूष्णविरोधि-
शङ्कयोपयोगो ह्युष्णे न च विरुद्धः (?) । तथा हि चरके—सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा
कुर्यान्मृद्भाजने नव इति । अत्र मधुनः पाको दर्शितः । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।
चातुर्जातपलं मिलित्वा । दोषः प्रस्थमिति । प्रस्थोऽत्रार्धत्रयोदशपलम् ।

यदुक्तम्—“वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।

अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति ।

दन्तीहरीतकी ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ज्यूषणाद्यं घृतमाह—

त्र्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः ॥

कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ४९ ॥

सक्षीरमिति । द्रवान्तराभावात्क्षीरं चतुर्गुणम् । त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ ४९ ॥

द्राक्षाद्यं घृतमाह—

द्राक्षामधुकर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ॥

परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमिताम् ॥ ५० ॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ॥

घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥ ५१ ॥

साधयेत्तु घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥

*पित्तगुल्महरं सर्पिः सर्वपित्तामयापहम् ॥ ५२ ॥

आमलकरसघृतेक्षुरसक्षीराणि काथशेषसमानि प्रत्येकम् । चक्रेणाप्युक्तम्—
'साहचर्यादि(ह) पृथग्घृतादेः काथतुल्यता' इति । शर्कराक्षौद्रपादिकं मिलित्वा ।
द्राक्षाद्यं घृतम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

व्योषाद्यं घृतमाह—

सव्योषक्षारलवणं दशमूलशृतं घृतम् ॥

कफगुल्मं हरत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ५३ ॥

क्षारो यवक्षारः । व्योषादीनां कल्कः । दशमूलस्य काथः । यदुक्तमन्यत्र—

“दशमूलकषायेण दाडिमक्षारहिङ्गुभिः ।

सर्पिः सव्योषलवणैर्विपक्वं कफगुल्मनुत्” इति ॥

व्योषाद्यं घृतम् ॥ ५३ ॥

क्षीरषट्पलकघृतमाह—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥

पलिकैः सवयक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५४ ॥

क्षीरप्रस्थेन तत्सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ॥

ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहकासज्वरापहम् ॥ ५५ ॥

क्षीरप्रस्थेनेति । क्षीरप्रस्थेनैव केवलेन घृतेन पाकमिह ब्रुवते । क्षीरषट्पलकं घृतम् ।
॥ ५४ ॥ ५५ ॥

धात्रीषट्पलकघृतमाह—

* घ. पुस्तके—“प्रयोजयेत्पित्तगुल्मे सर्वपित्तविकारनुत्” इति पाठः ।

धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ॥

शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ५६ ॥

षडङ्गमिति । प्रत्येकं पलिकपञ्चकोलयवक्षारकलिकतम् । षडंशमिति पाठे षडंशा यस्मिन्घृते तत्षडंशं घृतं षट्पलमिति श्रीब्रह्मदेवः । शर्करासैन्धवोपेतमिति । शर्करासैन्धवयोर्मिलित्वा पादिकयोः प्रक्षेपः । अत्र शर्करा पलद्वयं सैन्धवस्यैको भाग इत्याहुः । सर्वगुल्मिनामिति । प्रत्येकं वातादिगुल्मिनाम् । अत्र योगे तन्त्रान्तरम्—

“पञ्चकोलैर्वृतं पक्वं सक्षारैः पलिकैः पिबेत् ।

क्षीरे धात्रीरसे चापि सितासैन्धवयोजितम् ॥

गुल्मार्शः पाण्डुरोगं च प्लीहज्वरमरोचकम् ॥

हन्याद्वातकफौ पित्तं षट्पलं नाम दीपनम्” इति ॥

धात्रीषट्पलकं घृतम् ॥ ५६ ॥

वार्श्वावरिष्टमाह—

वृश्चीवमुरुबूकं च वर्षाभूबृहतीद्वयम् ॥

चित्रकं च जलद्रोणे पचेत्पादावशेषितम् ॥ ५७ ॥

मागधीचित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ॥

मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्धसंयुतम् ॥ ५८ ॥

तुषोषितं दशाहं तं जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ॥

अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकं सुदुस्तरम् ॥ ५९ ॥

वृश्चीवः श्वेतपुनर्नवा । उरुबूकः शुक्लैरण्डः । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा । बृहतीद्वयमिति । एका चणकफला द्वितीया स्थूलफला । वृश्चीवादीनां चित्रकान्तानामाढकम् । अन्ये त्विति मन्यन्ते वृश्चीवादीनां शतपलं ग्राह्यम् । द्रोणे द्रव्यतुला मतेति वचनात् । पादावशेषितं पादावशिष्टम् । म(मा)गधा(ध्या)दिप्रमाणं यावन्मात्रेण कुम्भस्य सम्यक्प्रलेपनं भवति । मगधा(मागधी) पिप्पली । पथ्याचूर्णार्धसंयुतमिति । हरीतकीचूर्णार्धप्रस्थसंयुक्तम् । तुषोषितं तुषधान्यराशौ स्थितम् । बुसोषितमिति पाठे बुसमध्ये स्थितम् । जीर्णभक्तो लुप्तकोष्ठः । अस्य पलमर्धपलं वा प्रातरुत्थाय योज्यम् । वृश्चीवारिष्टः ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गुल्मनिषिद्धान्याह—

वल्लूरं मूलकं मत्स्याञ्जुष्कशाकानि वैदलम् ॥

न खादेद्रालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ६० ॥

वल्लूरं शुष्कमांसम् । मूलकमार्द्रं शुष्कस्य वातकफहरत्वात् । एतच्च हरितवर्गोपल-

क्षणं गुल्मे हारितवर्गस्याप्याहितत्वात् । वैदलं मुद्गवनमुद्गादिः । आलुकं पिण्डालुककाष्ठा-
लुकमध्वालुकहस्त्यालुकशालूकशृङ्गाट्मृणालविसादिकम् । मधुराणि फलानि क्षीरिवृक्ष-
फलानि । क्षा(क्षी)रपाणौ न्यग्रोधादिफलवर्ज(न)स्योक्तत्वात् । डल्लुणस्तु—मधुराणि
फलानि न्यग्रोधादिक्षीरिवृक्षफलानि चोचमोचादीनि चकारादेवंविधान्यन्यान्यपि जाम्ब-
वकपित्थतिन्दुकादीनि वर्ज्यानीति व्याख्याति ॥ ६० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्री-
श्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां
त्रिंशो गुल्माधिकारः समाप्तः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशो हृद्रोगाधिकारः ।

गुल्मस्य हृदयमपि स्थानमुक्तमतो हृदयगतत्वसामान्याद्भृद्रोग उच्यते । हृद्रोगो
हृच्छूलम् । हृदि भङ्गव्यथेति गदाधरः । वातहृद्रोगचिकित्सामाह—

वातोपसृष्टे हृदये वामयेत्स्निग्धमातुरम् ॥

द्विपञ्चमूलीकाथेन सस्नेहलवणेन च ॥ १ ॥

वातोपसृष्टे हृदये वातहृद्रोग इत्यर्थः । वातजे वमनोपदेशः कफस्थानत्वाद्भृदयस्य ।
उक्तं च—“अन्यस्थानगतं दोषं स्थानिवत्समुपाचरेत्” इति । एवं पित्तजेऽपि वमनम् ।
एवं चरकेऽपि । हृद्रोगिणो यद्यप्यवम्या उक्तास्तथाऽपि कफोत्थ उत्क्लेशे बलीयसि
सर्वत्रैव वमनम् । दशमूलकाथे वामनीयमदन इत्यादियोगः कार्यः । तथा सति वमनस्य
सुकरत्वात् ॥ १ ॥

वमनानन्तरं यत्कार्यं तदाह—

पिप्पल्येला वचा हिङ्गु यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ॥

सौवर्चलमथो शुण्ठी अजमोदावचूर्णितम् ॥ २ ॥

फलधान्याम्लकौलत्थदधिमद्यासवादिभिः ॥

पाययेच्छुद्धदेहं च स्नेहेनान्यतमेन वा ॥ ३ ॥

फलं मातुलुङ्गदाडिमादि हृद्यत्वात्तस्य च रसो ग्राह्यो वाते(न्ते) यौगिकत्वात् ।
धान्याम्लं काञ्जिकम् । कौलत्थः कुलत्थयूषः । स्नेहेनान्यतमेन वेति । घृततैलवसा-
मज्जानामन्यतमेन पानार्थम् । फलधान्याम्लादिवहुद्रवद्रव्योपदर्शनं सात्म्याद्यपेक्ष्यम् ।
पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ॥ २ ॥ ३ ॥

नागरं वा पिबेदुष्णं कषायं चाग्निवर्धनम् ॥

कासश्वासानिलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ ४ ॥

नागरं वा पिबेदुष्णं कषायमिति । नागरं नागरकृतम् ॥ ४ ॥

पित्तहृद्रोगे वमनमाह—

श्रीपर्णीमधुकक्षौद्रसितागुडजलैर्वमेत् ॥

पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥

घृतं कषायांश्चोदिष्टान्पित्तज्वरविनाशनान् ॥ ५ ॥

श्रीपर्णीफलं गम्भारीफलम् । मधुकं यष्टीमधु । श्रीपर्णीमधुकयोर्ज्ञेयं(?) योग्यत्वात् । जलमर्धशृतकायः । अत्र क्षौद्रसितागुडान्प्रक्षिप्य पित्तजे वमेत् । किंवा जलस्य श्रीपर्णीदिभिः सर्वैः सह संवन्धात्पञ्च योगा अमी । मधुरैः शृतं घृतमिति । मधुरगणका-
थकल्कसाधितं घृतम् । कषायांश्चोदिष्टानिति । चन्दनोशीरश्रीपर्णीत्यादिनोक्तान् ॥ ५ ॥

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ॥

द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम् ॥ ६ ॥

द्राक्षादिभिर्द्युक्तमन्नपानं मन्थयूषादि वमनविरेचनशुद्धे कार्यम् ॥ ६ ॥

पिष्ट्वा पिबेच्चापि सितां जलेन यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणीं च ॥ ७ ॥

अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदामये ॥

सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ ८ ॥

प्रत्येकमर्जुनत्वगादिभिः साधितं क्षीरं सितया सह पेयमिति चत्वारो योगाः । केवलाम्भःसाधितक्षीरे सिताप्रक्षेपात्पञ्चधा । पञ्चमूली त्वल्पा ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्लेष्मिकहृद्रोगाचीकीत्समाह—

घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरपित्तरक्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते* ॥ ९ ॥

वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते ॥

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च पाययेत् ॥ १० ॥

वचानिम्बकषायाभ्यामिति । अनयोरेककषायेण वामे(न्तं) वमनं किंवा वचा-
कल्को निम्बस्य कषाय आभ्यां मिलित्वा वमनम् । हृदि हृद्रोगे तात्स्थ्यात्तच्छब्दः ।
वातहृद्रोग हृच्चूर्णं पिप्पल्यादीति । इहैव पिप्पल्येत्यादिना निर्दिष्टं न.....परं च
पिप्पल्यादिगणं पिबेदिति शङ्कनीयं यतः सौश्रुतोऽयं ग्रन्थः । तथाऽस्य स्थाने केचिदेवं
पठन्ति वातजे चूर्णमुद्दिष्टं पाययेद्भोजयेच्च तमि(दि)ति । अस्यार्थः । श्लेष्महृद्रोगे वचा-
निम्बकषायाभ्यां वान्तं वातजे हृद्रोग उक्तं चूर्णं पिप्पल्येत्यादिकं पाययेत् । न
केवलं तच्चूर्णं पाययेत् । भोजयेच्च तदिति । वातजहृद्रोगोक्तं चूर्णं भोजयेच्च । भक्तेन सह
खादयेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

* ख. पुस्तके—“ दाडिमं कृष्णलवणं शुष्णी हिङ्गुवल्लेतसम् । अपतत्रकहृद्रोगश्चासन्नं चूर्ण-
मुत्तमम् ॥ ९ ॥ इत्यधिकमत्र ।

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नं च सर्वेषु हितं विधेयम् ॥

हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ११ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादित इति । त्रिदोषहृद्रोगे हृदयस्य कफस्थानत्वादादौ लङ्घनेन कफ एव जेतव्य इति भावः । त्रिदोषज उल्वणदोषप्रतिक्रियासूत्रमाह । हीनत्वमधिकत्वं मध्यत्वं चेति हीनातिमध्यत्वं दोषाणां हीनत्वादिकं प्रतीत्य यत्कर्म शस्तमधिक(कादि)हन्तृतया तत्कार्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥

चूर्णं पुष्करजं लिह्यान्माक्षिकेण समायुतम् ॥

हृच्छूलश्वासकासघ्नं क्षयहिकानिवारणम् ॥ १२ ॥

तैलाज्यगुडविषकं चूर्णं गोधूमपार्थजं वाऽपि ॥

पिबति पयोऽर्जु च स भवेज्जितसकलहृदामयः पुरुषः ॥ १३ ॥

तैलाज्यगुडान्मिलित्वा पादिकान्दत्त्वा गोधूमपार्थचूर्णं गोधूमार्जुनत्वक्चूर्णं समभागं तोयेनोत्कारिकावद्विपाच्य भक्ष्यम् । किञ्च गोधूमपार्थसमो गुडः । तैलाज्ये संस्कारार्थं श्लोकमात्रया देये । पार्थोऽर्जुनः । वाशब्दो योगान्तरापेक्षया ॥ १२ ॥ १३ ॥

गोधूमककुभचूर्णं छागपयोगव्यसर्पिषा पक्वम् ॥

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १४ ॥

अयं योगोऽपि च्छागक्षीरेण सर्पिर्मधुशर्कराणां पूर्ववन्मात्रां गृहीत्वोत्कारिकावद्विप-
क्तव्यः । मधु शीते प्रदेयम् ॥ १४ ॥

मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ॥

हृद्रोगकासश्वासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥ १५ ॥

रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ॥

संवत्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं ध्रुवम् ॥ १६ ॥

मूलं नागबलायास्तु चूर्णमिति । चूर्णं चूर्णरूपं तेन नागबलामूलेन समानाधिकर-
णम् । ककुभस्य च वल्कलमिति । ककुभत्वक्चूर्णमपि दुग्धेन पेयम् । योगद्वयमिदम्
॥ १५ ॥ १६ ॥

हिङ्गुग्रगन्धाविडविश्वकृष्णाकुष्ठभयाचित्रकयावशूकम् ॥

पिबेत्ससौवर्चलपौष्कराढ्यं यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥ १७ ॥

हिङ्गवादीनां चूर्णं यवकाथे प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ १७ ॥

दशमूलकषायं तु लवणक्षारयोजितम् ॥

श्वासकासं सहृद्रोगं गुल्मशूलं च नाशयेत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

कृमिहृद्रोगचिकित्सा माह—

कृमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत्पिशितौदनम् ॥

दध्ना च पललोपेतं त्र्यहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ॥ १९ ॥

कृमिहृद्रोगिणमिति । पिशितप्रधानमोदनं पिशितौदनं पिशितौदनं तु दध्ना पललेन संयुक्तं त्र्यहं भोजयेत्कृमीणामुत्कलेशनार्थम् । दध्नेति सहार्थे तृतीया । उपेतमित्यस्य समानलिङ्गत्वेन दध्ना सह संबन्धात् । पललं भृष्टतिलचूर्णम् । उत्कलेशनानन्तरं किं कुर्यादित्याह—पश्चाद्विरेचयेदित्यादि । सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैरिति । विरेचनयोगैश्चातुर्जातसुगन्धिभिः । सौगन्धिकत्वं च वान्तिशङ्कानिरासार्थम् । इत्थमुत्क्रिष्टाः कृमयः कोष्ठमायान्ति तत्रस्थाश्च सुखं ह्रियन्ते ।

अथ दल्लुणव्याख्या—सुगन्धिभिर्योगैर्विरेचनकल्पोक्तैः शर्कराक्षौद्रसंयुक्तैरित्यादिभिः । सलवणैर्योगैरिति । समास्त्रिवृत्तागरकाभयाः स्युरित्यादिभिः । साजाजिशर्करैरिति सुगन्धिभोगसलवणयोगविशेषणं साजाजिकानां वैरेचनिकानां योगानामनिर्देशात् । तेनाजाजीशर्करासहितैः सुगन्धिभिर्योगैरथवा सलवणैरप्यजाज्यादियुक्तैर्विरेचयेदिति । केचित्सलवणैरित्यत्र सपललैरिति पठित्वा सभृष्टतिलकल्कैः सुगन्धिभिर्योगैर्विरेचयेदिति व्याख्यानयन्ति । कृमिहृद्रोगे वमनं न योज्यं कृमिजर्जरहृदयत्वात् । अत एव सुगन्धियोगैर्विरेचनं युक्तं वमनशङ्काभयादिति ॥ १९ ॥

पीतविरेचकस्यानुपान्माह—

विडङ्गाढं धान्याम्लं पाययेद्धितमुत्तमम् ॥ २० ॥

विडङ्गाढं विडङ्गोत्कटं धान्याम्लं काञ्जिकमनुपानम् । विडङ्गाढैरिति पाठे तु पूर्वैव संबन्धः । विडङ्गदानं च कृमीणां विक्षोभकरणार्थं विनाशार्थं वा । वमनं पुनरिह कृमिकारणग्रन्थिरूपशोथविघटनशङ्कया तथा वमनेन ह्रियमाणकृमीणां शिरोगतेन्द्रियोपवाताभिधानोपदिष्टम् ॥ २० ॥

कृमिजे च पिबेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतम् ॥

हृदि स्थिताः पतन्त्येवमधस्तात्कृमयो नृणाम् ॥ २१ ॥

पिबेन्मूत्रं विडङ्गामयसंयुतमिति । आमयः कुष्ठम् । एवमनन्तरोक्तविधिना विडङ्गकुष्ठचूर्णं प्रक्षिप्य गोमूत्रं च विरेकार्थं पिबेत् ॥ २१ ॥

विरेचनानन्तरमग्निसंघुक्षणार्थं परिशिष्टकृमिविनाशार्थमन्नसंसर्गमाह—

यवान्नं वितरेच्चास्मै सविडङ्गमतः परम् ॥ २२ ॥

यवान्नं यवपेयादि वितरेद्दद्यात् । सविडङ्गमिति । षडङ्गविधिना विडङ्गकषायसाधितम् । अत इति । विरेकात् ॥ २२ ॥

वल्लभघृतमाह—

मुख्यं शतार्धं च हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयं च ॥

पक्वं घृतं वल्लभकेति नाम्ना हृच्छासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥ २३ ॥

मुख्यं श्रेष्ठं हरीतकीनां गुडकं हरीतकी सौवर्चलं च कल्कं घृतस्य प्रस्थः पानीयेन चतुर्गुणेन पाकः । वल्लभकं घृतम् ॥ २३ ॥

श्वदंष्ट्राद्यं घृतमाह—

श्वदंष्ट्रोक्षीरमज्जिष्ठाबैलाकाशमर्यकैत्तृणम् ॥

दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरम् ॥ २४ ॥

पलिकान्साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥

कल्कैः स्वगुप्तर्षभकमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ २५ ॥

शतावर्यधि(युद्धि)मृद्वीकाशर्कराश्राविणीबिसैः ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ २६ ॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासश्वासक्षयापहः ॥

धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिन्नानां बलमांसदः ॥ २७ ॥

कत्तृणं गन्धतृणम् । पलाशा शठी । एतस्मिन्नेकादशपले काथेऽष्टगुणेन जलेनैकादश-
(श)रावान्दत्त्वा काथः पादशेषः पादोनशरावत्रयं ततश्चतुर्गुणं क्षीरमेकादशशरावरूपमिति
किञ्चिदूनाध्यष्टगुणः पाकः । अन्ये त्वाहुः—एकादशपलकाथ्यद्रव्य आढकं जलं शेषः
प्रस्थं ततश्चतुर्गुणं क्षीरमाढकमेवं पञ्चगुणः पाकः प्रचरति । श्राविणी मुण्डितिका देशा-
न्तरीयफलं वा । बिसं मृणालम् । श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बलाद्यं घृतमाह—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ॥

हृद्रोगशूलक्षैयरक्तपित्तकासानिलासृक्शमयत्युदीर्णम् ॥ २८ ॥

अम्बु काथः । बलाद्यं घृतम् ॥ २८ ॥

पार्थस्य कल्कस्य रसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥ २९ ॥

सुगमम् । अर्जुनघृतम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकत्रिंशो

हृद्रोगाधिकारः समाप्तः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशो मूत्रकृच्छ्राधिकारः ।

हृद्रोगो हृदयगतो हृदयं च मर्म तेन मर्मगतत्वसाधर्म्याद्वस्तिगतं मूत्रकृच्छ्रमुच्यते ।
मूत्रकृच्छ्रं महता कष्टेन मूत्रस्य प्रवृत्तिः ॥

अश्मरीशान्तिविधयो य उक्ताः प्रसमीक्ष्य तान् ॥

यथादोषं प्रयुञ्जीत स्नेहादिमपि च क्रमम् ॥ १ ॥

अश्मरीशान्तिविधय इति । अश्मरीणां चतसृणां यच्चिकित्सितं तदष्टस्वपि मूत्र-
कृच्छ्रेषु दोषानतिक्रमेण कुर्यादित्यर्थः । स्नेहादिमपीति । स्नेहानिरूहोत्तरबस्त्यादि-
विधिं चकाराद्वक्ष्यमाणमूत्राघातचिकित्सितमपि ॥ १ ॥

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहबस्तिस्वेदोपनाहोत्तरबस्तिसेकान् ॥

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ २ ॥

स्थिरादिभिरिति । स्वल्पपञ्चमूलेन ॥ २ ॥

अमृतानागरं धात्रीवाजिगन्धात्रिकण्टकान् ॥

प्रपिबेद्वातरोगार्तः शूलवान्मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ ३ ॥

काथोऽयम् । वाजिगन्धाऽश्चकन्दः ॥ ३ ॥

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा

ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ॥

द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्धृतैश्च

कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्यः ॥ ४ ॥

ग्रैष्मो विधिरिति ।

“शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।

घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन्ग्रीष्मे न सीदति” ॥

इत्यादिना चरके तस्य शितीयो(?) विधिः । पुनः शिशिरसेकावगाहाद्युपदर्शनामिह
विशेषार्थम् । द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्धृतैश्चेति सहयोगे तृतीया ॥ ४ ॥

कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम् ॥

पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं बस्तिविशोधनम् ॥

एतत्सिद्धं पयः पीतं मेद्वगं हन्ति शोणितम् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

शतावरीकाशकुशवदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकसेरुकाणाम् ॥

काथं सुशीतं मधुशर्कराक्तं पिबञ्जयेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ॥

कार्थं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥ ७ ॥

राजवृक्षस्य फलम् । धन्वयवासो दुरालभा ॥ ७ ॥

गुडेनाऽऽमलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ॥

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

मूत्रेण सुरया वाऽपि कदलीस्वरसेन वा ॥

कफकृच्छ्रविनाशाय श्लक्ष्णं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥ ९ ॥

त्रुटिमिति । एलाम् ॥ ९ ॥

तक्त्रेण पिष्टं शितिमारकस्य बीजं पिबेत्कृच्छ्रविनाशनाय ॥

पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ १० ॥

शितिमारकस्येति । शितिमारः शालिचः । प्रवालचूर्णमिति । प्रवालो विद्रुमः ॥ १० ॥

सर्वे त्रिदोषप्रभवे तु वायोः

स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥

त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्या-

त्पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ ११ ॥

वातजादिमूत्रकृच्छ्रनिर्दिष्टभेषजं सर्वं समत्रिदोषजे कृच्छ्रे मिलितं कार्यं तच्च वायोः स्थानानुपूर्व्या विधेयं न त्रिदोषज्वर इव कफस्थानानुपूर्व्या । समत्रिदोषजेऽपि कृच्छ्रे वातस्थानजत्वेन वात एव पूर्वं जेतव्य इति भावः । विषमसंनिपातजे चिकित्सा-
माह—किंचा(त्रिभ्योऽ)धिक इत्यादि । त्रिभ्योऽधिक इति ग्रन्थः कफे पित्ते तथा पवन इत्यत्र संबध्यते ॥ ११ ॥

बृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकलिङ्गकाः ॥

पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रे दोषत्रयापहः ॥ १२ ॥

धावनी कण्टकारिका ॥ १२ ॥

गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत् ॥

मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करावातरोगनुत् ॥ १३ ॥

क्षीरं कदुष्णमिति । वातकफजे । पित्तजे तु शीतम् ॥ १३ ॥

तथाऽभिघातजे कुर्यात्सद्यो व्रणचित्सितम् ॥

मूत्रकृच्छ्रे सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥ १४ ॥

वातहरी क्रियेति । आनाहोक्ता ॥ १४ ॥

स्वेदचूर्णक्रियाभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे ॥ १५ ॥

चूर्णक्रिया फलवर्तिः । किञ्च विरेचनद्रव्यचूर्णं दत्त्वा गुदे नलिकया फुङ्कनम् ॥ १५ ॥

क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ॥

मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जं च पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥ १६ ॥

शकृज्जमिति । पुरीषजम् ॥ १६ ॥

शर्कराश्मरिकृच्छ्रे च शर्कराश्मरिनाशनम् ॥

शर्कराश्मरिनाशनमिति । शर्कराश्मरीचिकित्सितम् ॥

लेह्यं शुक्रविबन्धोत्थे शिलाजतु समाक्षिकम् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

वृष्यैर्वृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥

सुगमम् ॥

एलाहिङ्गयुतं क्षीरं सर्पिमिश्रं पिबेन्नरः ॥

मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं च तत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-

दुरालभापर्वतभेदपथ्याः ॥

निघ्नन्ति पीता मधुनाऽश्मरीं च

संप्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥ १९ ॥

त्रिकण्टकेत्यादियोगः क्वाथः । पर्वतभेदः पाषाणभेदः । मधु प्रक्षेपः ॥ १९ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां

चूर्णानि तण्डुलजलैर्लुलितानि पीत्वा ॥

यद्वा गुडेन सहितान्यवलिह्य चैता-

न्यासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ २० ॥

यद्वा गुडेन सहितानीति । समेन गुडेन ॥ २० ॥

अयोरजैः सूक्ष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ॥

मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिलैर्हैर्न संशयः ॥ २१ ॥

अयोरज इति । जारितपुटितं लोहचूर्णं विशेषतो मूत्रकृच्छ्रहरैः पुटितम् ॥ २१ ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः ॥

निदिग्धिकारसो वाऽथ सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-

विदारिकेक्ष्वामलकेषु सिद्धम् ॥

सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं

कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २३ ॥

घृतसाधनपक्षे शतावर्यादिभिः कल्को द्रवं जलम् । सितया विमिश्रमिति । पादि-
कया सितया विमिश्रम् । शतावरीघृतं दुग्धं वा ॥ २३ ॥

त्रिकण्टकाद्यं घृतमाह—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरुकर्कारुकेक्षुस्वरसेन सिद्धम् ॥

सर्पिर्गुडार्धाशयुतं प्रपेयं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातदोषे* ॥ २४ ॥

कुशादि तृणपञ्चमूलम् । अभीरुः शतावरी । कर्कारुकः कूष्माण्डभेदो जोताल इति
लोके । त्रिकण्टकादीनां सर्वेषां स्वरसस्तदभावे कषायः । गुडार्धाशयुतमिति । घृतार्ध-
भागगुडयुतम् । गुडं च दत्तैव पाकः सिद्धे वा प्रक्षेपः । त्रिकण्टकाद्यं घृतम् ॥ २४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

द्वात्रिंशो मूत्रकृच्छ्राधिकारः समाप्तः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशो मूत्राघाताधिकारः ।

मूत्रविकृतिसामान्यान्मूत्राघातारम्भः । मूत्रस्याऽऽघातो विबन्धो मूत्राघातः । मूत्रकृ-
च्छ्रमूत्राघातयोश्चायं भेदो मूत्रकृच्छ्रे मूत्रत्वमधिकं मनाग्विबन्धो मूत्राघाते तु विबन्धो
महान्मूत्रत्वमल्पमिति । ननु यथा नामादिभेदेन भिन्ना मूत्राघाता दर्शितास्तथैव चिकि-
त्साऽपि भिन्ना वक्तुमुचिता कुतोऽत्र सामान्येन चिकित्सोक्ता । उच्यते । सर्वेष्वेव
मूत्राघातेषु यतो वातः कारणमतः सामान्येन चिकित्सितमुक्तं भवति । एवं यदि तत्र
वायुरेव कारणं किं तर्हि तत्र पित्तकफावप्यारम्भकत्वेन निर्दिष्टौ तत्कथमेकैव चिकित्सा
सर्वेषूदावर्तेषु । सत्यम् । सर्वेऽपि मूत्राघाताः प्रायशो वातजन्याः पित्तकफौ पुनरा-
वरकौ तस्मात्तेषामेकैव चिकित्सा दोषादिवलविकल्पं रोगतत्त्वं द्रव्यतत्त्वं च विज्ञाय
भिषजा प्रयोज्या ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहविरेचनम् ॥

ततः संशुद्धदेहस्य हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥ १ ॥

* ख.पुस्तके—आमुखात्तलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः । घटो यथा तथा सिद्धो वस्तिर्मू-
त्रेण पूर्यते ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्रैव ।

सुगमम् ॥ १ ॥

पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि ॥

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणसंयुताम् ॥

पिबेद्गुडोपदंशान्वा लिह्यादेतान्पृथक्पृथक् ॥ २ ॥

तिलादिति । तिलनालात् । इह वक्ष्यमाणं पृथक्पृथगिति संबध्य पृथक्पृथक्पाट-
ल्यादीनां क्षारस्त्राविणोदकेन समां मदिरां त्वगेलोषणचूर्णं प्रक्षिप्य पिबेत् । कार्ति-
कस्तु मदिरामित्यस्य स्थाने मतिमानिति पठित्वा चूर्ण(क?)मिति च व्याहृत्य व्याचष्टे
पाटल्यादीनां चूर्णं क्षारोदकेन मुष्ककक्षारवारिणा पिबेदिति ।

तथा च विश्वामित्रः—

“पाटलेः पारिभद्राद्वा तिलाद्वाऽपि यवाग्रजात् ।

कणैलात्वग्युतं चूर्णं मुष्ककक्षारवारिणा ॥

पिबेद्गुडेन मिश्रं वा लिह्यान्मूत्रविघातनुत्” इति ॥

एतत्संवादादत्रोषणं पिप्पली । गुडोपदंशं वा(शान्वा) लिह्यादेतानिति । एतान्पृ-
थक्पाटल्यादिक्षारान्गुडोपदंशान्गुडमिश्रान्वा लिह्यात् । डल्लणोक्तपाठे व्याख्यातम् ।

तद्यथा—“पाटल्या यावशूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि ।

क्षारोदकेन मतिमांस्त्वगेलोषणचूर्णकम् ॥

पिबेद्गुडेन मिश्रान्वा लिह्याल्लेहान्पृथक्पृथक् ॥

यावशूको यवक्षारः । पारिभद्रः पर्वतनिम्बः । अन्ये पारिभद्रशब्देन कण्टकि-
वृक्षं रक्तकुसुमं फलभद्रसंज्ञं वदन्ति । उषणं पिप्पली । पाटल्यादीनां क्षारोदकेन सह
त्वगेलोषणचूर्णकं पिबेत् । अन्ये त्वगेलोषणचूर्णकमित्यत्र त्वगेलोषणसंयुतादिति
पठन्ति तत्र पाटल्यादेस्तिलान्ताद्व्यात्त्वगेलोषणसंयुतात्पृथक्पृथग्यचूर्णम् । चूर्णमिति
कर्मपदानिर्देशात्तन्त्रयुक्त्या द्रष्टव्यम् । तत्क्षारोदकेन मुष्ककक्षारोदकेन पिबेत् ।
तत्कृतान्वा पृथक्पृथग्लेहान्गुडमिश्राल्लिह्यादिति व्याख्यानयन्ति । तथा च विश्व-
मित्रः—पाटलेः पारिभद्राद्वेत्यादि । मतिमानित्यत्र मदिरामिति केचित्पठन्ति तथा
गुडेन मिश्रान्वेत्यत्र गुडोपदंशान्वेति पठन्ति तच्च पाठद्वयमनार्षम् ॥ २ ॥

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणं वाऽपि पाययेत् ॥

त्रिफलाकल्कसंयुक्तं लवणं पिबेदित्यत्रापि पानार्थं क्षारोदकेनेत्यनुवर्तत इति
कार्तिकः । अन्ये पुनरुष्णाम्बुनैवाऽऽहुः ॥

निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वा तान्तवस्तुतम् ॥ ३ ॥

तान्तवस्तुतमिति । वस्त्रगालितम् ॥ ३ ॥

जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ॥

जले कुङ्कुमकल्कं चे(वे)ति । कुङ्कुमकल्कं शीतकषायविधिना जले पर्युषितं प्रातर्वस्त्रस्रुतं सक्षौद्रं पिबेत् । कुङ्कुमकर्षं चेति पाठान्तरम् ॥

सतैलं पाटलाभस्म क्षारवद्वा परिश्रुतम् ॥ ४ ॥

क्षारवद्वा परिश्रुतमिति । पानीयमुष्णकक्षारवत्परिश्रुतं किंवा पाटलाभस्म परिश्रुतं क्षारवत्क्षारयुक्तं पिबेत् ॥ ४ ॥

कल्कमीर्वाखवीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ॥

धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ ५ ॥

ईर्वरुर्ग्रीष्मकर्कटिका । अक्षमात्रं कर्षप्रमाणम् । धान्याम्लं काञ्जिकम् ॥ ५ ॥

सुरां सौवर्चलवर्ती मूत्राघाती पिबेन्नरः ॥ ६ ॥

सुरा पिष्टकृता ॥ ६ ॥

दाडिमाम्बुयुतं मुख्यमेलावीजं सनागरम् ॥

पीत्वा सुरां सलवणां मूत्राघाताद्विमुच्यते ॥ ७ ॥

दाडिमाम्बुयुतमिति । दाडिमफलरसयुतम् । नागरान्तोऽयमेको योगः । सुरां सलवणामिति द्वितीयः । दाडिमाम्लां युतां मुख्यामेलाजीरकनागरैः । पीत्वा सुरां सलवणामिति तु सुश्रुते पाठादेक एवायं युज्यते । अस्यार्थः । दाडिमाम्लां दाडिमेनाम्लीकृताम् । युतामित्यत्रैलाजीरकनागरैरिति योज्यम् । मुख्यां सुरां पैष्टीमित्यर्थः । सलवणां सैन्धवयुताम् ॥ ७ ॥

पिवेच्छिलाजतु काथे गणे वीरतरादिके ॥

सुगमम् ॥

रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥ ८ ॥

त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूले ॥

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ ९ ॥

गुडप्रगाढमिति पूर्वेण संबध्यते । त्रिकण्टकादिसिद्धं वा तृणपञ्चमूलसिद्धं वा पयो गुडप्रगाढं हितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

शृतशीतपयोन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ॥

पिवेत्सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥ १० ॥

चन्दनमिति । श्वेतचन्दनमतिशीतलत्वात् । उष्णवात इति । तातन्ध्याम् ॥ १० ॥

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ॥

मैथुनोपरमश्वास्य बृंहणीयो हितो विधिः ॥

ताम्रचूडवसातैलं हितं चोत्तरवस्तिषु ॥ ११ ॥

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेनेत्यादिग्रन्थो मेढूप्रवृत्तिप्रसङ्गादुक्तः ॥ ११ ॥

स्वगुप्ताफलमृद्रीकाकृष्णेशुरसितारजः ॥

समांशमर्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ॥ १२ ॥

सर्वं सम्यग्विमथ्याक्षमात्रं लीढा पयः पिबेत् ॥

हन्ति शुक्रक्षयोत्थांश्च दोषान्वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १३ ॥

स्वगुप्ताफलं शूकशिम्बाफलम् । कृष्णा पिप्पली न कृष्णेति क्षुरकविशेषणं सुश्रुते
पिप्पलीपाठात् । तद्यथा—स्वयंगुप्ता फलं चैव तथैवेक्षुरकस्य च । पिप्पलीचूर्णसंयु-
क्तमित्यादि । इक्षुरकः कोकिलाक्षस्तस्य च बीजम् । सिता शर्करा । रजश्चूर्णम् । अर्ध-
भागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि चेति । समुदितचूर्णात्क्षीरादीनि प्रत्येकमर्धपलानि
॥ १२ ॥ १३ ॥

चित्रकाद्यं घृतमाह—

चित्रकं सारिवा चैव बला कालानुसारिवा ॥ १४ ॥

द्राक्षाविशालापिप्पल्यस्तथा चित्रफला भवेत् ॥

तथैव मधुकं दद्याद्दद्यादामलकानि च ॥ १५ ॥

घृताढकं पचेदेतैः कल्कैरक्षसमन्वितैः ॥

क्षीरद्रोणे जलद्रोणे तत्सिद्धमवतारयेत् ॥ १६ ॥

शीतं परिस्तुतं चैव शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥

तुगाक्षीर्याश्च तत्सर्वं मतिमान्प्रतिमिश्रयेत् ॥ १७ ॥

ततो मितं पिबेत्काले यथादोषं यथाबलम् ॥

वातरेताः पित्तरेताः श्लेष्मरेताश्च यो भवेत् ॥ १८ ॥

रक्तरेता ग्रन्थिरेताः पिबेदिच्छन्नरोगिताम् ॥

जीवनीयं च वृष्यं च सर्पिरेतन्महागुणम् ॥ १९ ॥

प्रजाहितं च धन्यं च सर्वरोगहरं शिवम् ॥

सर्पिरेतत्प्रयुञ्जीत स्त्री गर्भं लभतेऽचिरात् ॥ २० ॥

असृग्दोषं जयेच्चापि योनिदोषांश्च संहतान् ॥

मूत्रदोषेषु सर्वेषु कुर्यादेतच्चिकित्सितम्* ॥ २१ ॥

कालानुसारिवा तगरपादिका । विशाला गोरक्षकर्कटी । विशल्यापाठे तु कौष्ठपा-
टला । विशालया प्रचारः । चित्रफला गोडुम्बीगोडुग्धिकेन्द्रवारुणीपर्याया । तुगाक्षी-

* ख. पुस्तके—गङ्गावत्या मूलं कथितं घृततैलसैन्धवैर्मिश्रम् । मूत्रमतिरुद्धं वेगात्प्रपीतमात्रं
प्रवर्तयति ॥ १ ॥ चित्रफला गोडुग्धी । इत्यधिकमत्र ।

१ घ. 'रोगापहं शि' । २ ड. 'दोषान्सनातनान्' । ३ घ. 'कोष्ठपाटला' ।

याश्चेत्यत्र च प्रस्थसंयुतमित्येतत्समासान्तर्भूतमप्याकृष्य संबन्धनीयम् । मितमित्युचित-
मानम् । काले जीर्णात्रलक्षणे । यथादोषमित्यत्र यथाशब्दः साकल्ये येन सर्वेषु च
रोगेषु शुक्रदूषकेषु व्याधिप्रत्यनीकतया घृतमिदं हितम् । यथाबलमिति । देहाग्निब-
लरूपम् । धन्यमिति । रोगहरत्वेन नीरोगस्य धनोपार्जनशक्तेः । सर्पिरित्येतत्पदप्र-
तिपादनमतिप्रवृत्तिदर्शनार्थम् । चित्रकाद्यं घृतम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रयस्त्रिंशो
मूत्राघाताधिकारः समाप्तः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽश्मर्यधिकारः ।

मूत्ररोधित्वसाधर्म्यादथाश्मर्यारम्भः ।

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ॥

यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिबेद्धिताम् ॥

अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

यवक्षारगुडं दत्त्वेति । यवक्षारं गुडं प्रक्षिप्य ॥ १ ॥

गद्यम् । वीरतरसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदा-

ग्निमन्थमोरटवशिरवसुकभैलुककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्गाश्वदंष्ट्राश्चेति ॥ १ ॥

वीरतरः शरः । अन्ये तु वीरतरुर्वेदत्रं (वेल्लं) तरुरिति नाम्ना प्रसिद्धो जाङ्गलदेशे नर्म-
दातटे चर्मण्वतीनदीसमीपे च ।

तल्लक्षणमुच्यते—

“वेल्लंतरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः

श्वेतासितारुणविलोहितपीतपुष्पः ।

आदारितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः

स्यात्कण्टकी विजलदेशज एष वृक्षः” इति ॥

सहचरद्वयं नीलपीतपुष्पकुरण्टद्वयम् । रक्तपुष्पनीलपुष्पकण्टाशेरीयाद्वयमिति ढल्लुणः ।
दर्भः प्रसिद्धः । वृक्षादनी वन्दाको वांदु इति लोके वृक्षकलिम्बुकमपरे । गुन्द्रा वुलुञ्चः
पट्टेरकभेदो गादर इति लोके । नलो दूर्वाकाराङ्कुरान्तःसुषिरः स्वनाम्ना ख्यातः । कुशो
ह्रस्वदर्भः । काशश्चामरपुष्पः । अश्मभेदः पाषाणभेदः । अग्निमन्थस्तेजोवृक्षः । अरणीति

लोके । मोरटोऽङ्कोलपुष्पो हस्तिकर्णपलाश इत्येके । इक्षुमूलमित्यन्ये । वसुको वसुहटकः । वसुको बुको बकपुष्प इति लोक इति ङल्लणः । वशिरः सूर्यावर्तोऽपामार्ग इत्येके । भल्लकः श्योनाकस्तिन्दुकः इति लोके । कुरण्टिका श्रीहस्तिनी । कृष्णसूक्ष्मफला शिखा-
लिकेति लोके । इन्दीवरश्चूया । ङल्लणस्त्विन्दीवरेऽपि तद्भेदो दीर्घपत्रो बहुलपुष्पः
कपोतवङ्का सुवर्चला केवाडवेदुआ । अन्ये शिरीषसदृशपत्रा स्वरूपविटपेति द्रव्या-
न्तरमाहुः । श्वदंष्ट्रो गोक्षुरकः । इति गद्यम् ॥ १ ॥

वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥ २ ॥

अश्मरी बस्तिपाषाणा सैवातिभिन्ना शर्करा । मूत्रकृच्छ्रो दुःखमूत्रता । मूत्राघातो
मूत्रावरोधः । रुजाशब्दो रोगवचनः स चाश्मर्यादिषु प्रत्येकं संबध्यते ॥ २ ॥

गुण्ठयग्रिमन्थपाषाणशिशुवरुणगोक्षुरैः ॥ ३ ॥

अभयारग्वधफलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥

रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ॥ ४ ॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं दीपनं पाचनं परम् ॥

हन्यात्कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेद्वगम् ॥ ५ ॥

पाषाणः पाषाणभेदः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकस्तथा ॥

शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका ॥ ६ ॥

कपोतवङ्कार्तगलकाञ्चनोशीरगुच्छकाः ॥

वृक्षादनी भल्लकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ ७ ॥

यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च ॥

ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ॥

भिनत्ति वातसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ॥ ८ ॥

वसुको बकपुष्पः । वशिरो मर्कटसंज्ञस्तृणविशेषः सूर्यावर्तभेद इत्यन्ये । अश्मन्त-
कोऽम्ललोटकः । कोविदारसदृशपत्रो मलुभावा । कपोतवङ्का कटभीसदृशपत्रो विटपो
मध्यदेशे प्रसिद्धः । आर्तगलोऽर्ग्रडाकः । ङल्लणस्त्वार्तगलः ककुभः सुगान्धिमूलः कव-
हा इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्धः । अन्ये तु बाहिः केसरिकण्टकितफलो विटप इति
व्याख्यानयन्ति । काञ्चनो जलजो विटपश्चीरितपत्रः । अन्ये कच्चक इति पठन्ति कच्चको
मध्यलेखानिचितश्चुचूकसदृशपत्र ईषद्रक्तमूलः कच्चक इति मालवदेशे प्रसिद्धः । गुच्छ-
कोच्चडुचः(?) । गुन्द्रा इति ङल्लणः । वृक्षादनी वन्दाकः । भल्लकः श्योनाकः । शाकजं
फलं कर्कशमसृणपृष्ठोदरपत्रो वृक्षस्तस्य फलं न मूलादिः । कतकफलं तोयप्रसादनं

शशकशुष्कपुरीषप्रतिमम् । ऊषकादिप्रतीवापमिति । अनन्तरं वक्ष्यमाणोषका-
दिकल्कः । एषामिति । पाषाणभेदादीनाम् । एषां सामान्यस्नेहकषायपरिभाषया
कषायः । ऊषकादीनां स्नेहपादेन कल्कः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

ऊषकादिगणमाह—

गद्यम् । ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकं चेति ॥ १ ॥

ऊषकः क्षारः । अथवोषकः क्षारमृत्तिका वाराणसीसमीपे वडहरदेशे बाहुल्येन
भवति । ऊस इति लोके । कासीसद्वयं धातुकासीसं तुवरकं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं
लवणरसं द्वितीयं पुष्पकासीसमीपत्पीतं तुवररसं तद्भेद एव । तुत्थं कर्पूरिकातुत्थं
खापरीया इति लोके । अन्ये मयूरग्रीवमाहुः । इति गद्यम् ॥ १ ॥

ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः ॥

अश्मरीशर्करामूत्रशूलघ्नः कफगुल्मनुत् ॥ ९ ॥

शेषं सुबोधम् ॥ ९ ॥

क्षारान्यवागूं पेयां च कषायाणि पयांसि च ॥

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्वातनाशने ॥ १० ॥

क्षाराश्चात्र पातव्यास्ते च पूर्णत्वात्कर्पमात्रया सलिलेन मस्त्वादिबस्तिशोधनद्रव्येण
वा पलद्वयचतुष्टयप्रमाणेन । क्षारोदकपक्षे तु कर्पद्वयं त्रयं वा षड्गुणेन वा जलेन
बहुशः परिस्त्राव्य पूतं पेयम् । यवाग्वादयश्चात्र पलद्रव्यकाथेन कर्तव्याः । भोजनानि
भक्ष्यादयः । चकाराच्चूर्णानामपि समुच्चयः । वर्गेऽस्मिन्निति । काथद्रव्यवर्गे वात-
नाशन इति विशेषणात्प्रतीवापद्रव्यं तु कफहरमिति शक्तिविशेषाधानार्थं संयुज्यमानं
क्षारादिष्वपि प्रक्षेपेण देयमित्याहुः । *इदमर्थं वृन्दोऽपि दर्शयिष्यति । तद्यथा—कुर्या-
त्क्षारादिकं काथयैस्तस्मिन्क्षेपमवापकैरिति । क्षेपं प्रक्षेपम् । अवापकैः कल्कद्रव्यैः ।
अवापकैरिति प्रयोगश्चिन्त्यः । †अन्यपूर्वाद्धीया रावाशब्दस्य साधितत्वात् । वर्गशब्दो-
पादानादिह यथालाभं प्रयोगः ॥ १० ॥

पित्ताश्मरीचिकित्सामाह—

काशः कुशः शरो गुच्छ इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ॥ ११ ॥

दर्भो विदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥

भल्लूकः पाटली पाठा पत्तरोऽथ कुरण्टिका ॥ १२ ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेन साधितम् ॥

घृतं शिलाह्वमधुकवीजैरिन्दीवरस्य च ॥ १३ ॥

* अमुमर्थमिति भाति । † आङ्पूर्वाङ्गुवन्बीजसंतान इत्यस्येति मम भाति ।

त्रपुसेर्वारुकादीनां बीजैश्चाऽऽवापितं शुभम् ॥
 भिनत्ति पित्तसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ॥ १४ ॥
 क्षारान्यर्वागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ॥
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्पित्तनाशने ॥ १५ ॥
 कुर्यात्क्षारादिकं काथ्यैस्तस्मिन्क्षेपमवापकैः ॥
 वर्गत्वेन यथालाभं परिभाषा प्रवर्तते ॥ १६ ॥
 शिलाजतु शिलाह्वं स्यात्पुण्ड्रको गुन्द्रगुच्छकौ ॥
 मधुकः कृतह्रस्वत्वाद्धीजैर्बीजक उच्यते* ॥ १७ ॥

इत्कटो महती खगली । मोरट इक्षुमूलम् । अश्मभित्पाषाणभेदस्तदभावे चर्मकारा-
 लुकम् । पत्तूरः शालिञ्चः शिरिवालिका इति । कुरण्टिका शिरिवालिकाभेदो लोहित-
 पुष्पः । एषां सर्वेषां काथः । शिलाह्वादिभिः कल्कः । शिलामधुकबीजैरित्यत्र बीजप-
 दमिन्दीवरेण संबन्धनीयं न तु बीजो बीजकः पीतशालो वाग्भटसंवादात् ।

तद्यथा—“पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेनेन्दीवरस्य च ॥

मधुकेन शिलाजेन पिबेदश्मरिभेदनम्” इति ॥

मधुकः कृतह्रस्वत्वाद्धीजैर्बीजक इति तु वचनं वृन्दस्य संमोहात् । अस्यार्थः । ह्रस्व-
 मधुकशब्देन चेद्यष्टीमधुकमुच्यते तस्य बीजेनाव्यवहाराद्धीजो बीजक इति ।

“घृतं शिलाजं मधुकं बीजमैन्दीवरं तथा ॥

त्रपुसेर्वारुकादीनां बीजैरावाप्य तच्छुभम्”

इति पाठः सुश्रुते । तत्र शिलाजं शिलाजतु । इन्दीवरं शिरिवालिकाभेदो दीर्घपत्रो
 बहुलपुष्पः । जैज्जटस्त्विन्दीवरं नीलोत्पलं तन्नेच्छति गयी ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कफाश्मरीचिकित्सामाह—

गणे वरुणकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ॥

कुष्ठमुस्ताहमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ॥ १८ ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ॥

भिनत्ति कफसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ॥ १९ ॥

* ख. पुस्तके—तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः । क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ॥ १ ॥
 कौबोष्ट्रासभास्थीनि श्वदंष्ट्रातालपत्रिके । वरामोदः कदम्बस्य मूलं विश्वस्य चौषधम् ॥ २ ॥ पित्ताश्म-
 शर्करां भिन्दुः सुरयोष्णोदकेन वा । काथश्च शिशुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः ॥ ३ ॥ इत्यधिकमत्र ।

क्षारान्यवागूं पेयां च कषायाणि पयांसि च ॥

भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन्कफनाशने ॥ २० ॥

वरुणादिगणेन काथः शेषेण कल्कः । मुस्ताह्स्थाने भद्रादिपाठः सुश्रुते । भद्रादि-
भद्रदारुकुष्ठहरिद्रेत्यादि । अजासर्पिः केचिन्न पठन्ति ते प्रकरणात्पूर्वोदितात्सामान्येनैव
गव्यमेव घृतं ददति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

वरुणादिगणमाह—

गद्यम् । वरुणार्तगलशिशुमधुशिशुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतिकनक्तमाल-
मोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वयबिम्बीवसुकवशिरचित्रकशतावरीबिल्व-
जशृङ्गीदर्भबृहतीद्वयं चेति ॥ १ ॥

वरुणस्तिक्तसारः शाकद्रुमः । वरुण इति लोके । आर्तगलोऽर्पाडकोऽर्जुनो वा ।
आर्तगलः ककुभः सुगन्धमूलः कहा इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्ध इति डल्लणः । शिशुः
सौभाजनकः । मधुशिशू रक्तशिशुः । तर्कार्यरणिना । मेषशृङ्गी स्वनामप्रसिद्धा मेढासि-
गीति लोके । मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गीति डल्लणः । पूतिकश्चिरबिल्वः । नक्तमालो बृह-
त्करञ्जः । मोरटोऽङ्गोलपुष्पः । मोरड इति लोके । हस्तिकर्णपलाश इत्यन्ये मूर्वा वा ।
अग्निमन्थो गणिकारिका तेजोवृक्षः । द्वितीयो रणिकः । सैरेयकद्वयं रक्तपुष्पनील-
पुष्पकंटासेतीयाद्वयम् । बिम्बोष्टोषमफलिका बिम्बीरिति लोके । टिंडुरिकेति प्रसि-
द्धेति डल्लणः । चित्रकः प्रसिद्धः । शतावरी प्रसिद्धा । वसुको बकः । बकपुष्प इति
लोके । अन्ये तु वसुकोऽर्कः । वशिरो मर्कटपिप्पली तृणजातिरपामार्ग इति प्रसिद्धः ।
सूर्यावर्तो वा । बिल्वः श्रीफलः । अजशृङ्ग्यावर्तनिका छगलविषाणिका तूत्तमारणी मिढि
आउलि इति लोके । दर्भः कुशः । बृहतीद्वयं कण्टकारिकाद्वयम् । एका स्थूलफला
द्वितीया ह्रस्वफला ॥ १ ॥

वरुणादिगणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ॥

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

शुक्राश्मर्यां तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥

यवक्षारगुडोन्मिश्रं पिवेत्पुष्पफलोद्भवम् ॥

रसं मूत्रविवन्धघ्नं शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ २२ ॥

पुष्पफलोद्भवम् । रसमिति । कूष्माण्डफलरसम् ॥ २२ ॥

नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभेदकपोतवङ्कजः काथः ॥

गुडयावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ २३ ॥

वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ॥

कषायः क्षारसंयुक्तः शर्करां च भिनत्त्यपि ॥ २४ ॥

पिवेद्वरुणमूलत्वक्काथं तत्कल्कसंयुतम् ॥

काथश्च शिशुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः ॥ २५ ॥

पिवेद्वरुणमूलत्वक्काथं गुडसंयुतम् ॥

अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनम् ॥ २६ ॥

एलोपकुल्यामधुकाश्ममेदकौन्तीश्वदंष्ट्राष्ट्रकोरुबूकैः ॥

भृतं पिवेदश्मजतु प्रगाढं सशर्करे साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥ २७ ॥

उपकुल्या पिप्पली । कौन्ती रेणुकम् । अश्मजतु प्रगाढमिति । शोधितशिलाज-
तुनस्त्रिचतुरमाषकाः प्रक्षेपः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ॥

अविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिभेदैकम् ॥ २८ ॥

त्रिकण्टको गोक्षुरकः । अविक्षीरेण । अनेन योगेन शर्करा भिद्यते ॥ २८ ॥

कुलत्थाद्यं घृतमाह—

कुलत्थसिन्धूत्थविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ॥

बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥ २९ ॥

दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे मूत्राभिघातं च समूत्रबन्धम् ॥

एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढवृक्षानिव वज्रपातः ॥ ३० ॥

शीतली स्वनामख्याता । शर्कराऽप्यत्र कल्कन्यायेन । कुलत्थाद्यं घृतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् ॥

प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात्सशर्करम् ॥

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रेतोमार्गविशोधनम् ॥ ३१ ॥

शरादिपञ्चमूल्या इति । तृणपञ्चमूलस्य । सशर्करमिति । सिद्धे घृते पादिकः
शर्कराप्रक्षेपः । शराद्यं घृतम् ॥ ३१ ॥

वरुणाद्यं घृतमाह—

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥

वरुणः कदली विल्वं तृणजं पञ्चमूलकम् ॥

अमृतां चाश्मजं देयं बीजं च त्रैपुषस्य च ॥ ३३ ॥

शतपर्वा तिलक्षारः पलाशक्षारमेव च ॥

यूथिकायास्तु मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥ ३४ ॥

१ घ. 'नः । वरुणत्वक्काथं तु पीतं च गुं । २ घ. 'दनम् । ३ घ. सिद्धं लिह्यात् । ४ ड.
त्रपुसस्य ।

अक्षमात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ॥

जीर्णे चास्मिन्पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णं तु मस्तुना ॥ ३५ ॥

अश्मरीं शर्करां चैव मूत्रकृच्छ्रं विनाशयेत् ॥

सैन्धवाद्यं च यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ॥ ३६ ॥

कदली कदल्याः फलमामं मूलं वा । अश्मजं शिलाजतु । शतपर्वा वंशस्तस्य
नीली दूर्वा वा । तिलक्षारस्तिलनालभस्म । पूर्वमिति । भोजनात् । वरुणाद्यं घृतम् ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तत्तैलं द्विगुणक्षीरं पचेद्वीरतरादिना ॥

काथेन पूर्वकल्केन साधितं तु भिषग्वरैः ॥ ३७ ॥

एतत्तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां विनाशनम् ॥

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्चिते मथिते तथा ॥ ३८ ॥

भग्रे श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥

वर्ध्याधिकारनिर्दिष्टं सैन्धवाद्यमिहेष्यते ॥ ३९ ॥

सैन्धवाद्यं वर्ध्याधिकारोक्तं तत्राश्मरीहरत्वश्रुतेः । पूर्वेण(पूर्व)कल्केनेति । तत्रोक्त-
सैन्धवादिकल्केन । वीरतराद्यं घृतम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुस्त्रिंशोऽ-

श्मर्याधिकारः समाप्तः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशः प्रमेहाधिकारः ।

वस्तिविकृत्यधिकारात्प्रमेहः । प्रमेहिणो हितमाहारमाह—

श्यामाकाः कोद्रवोद्दालगोधूमचणकाद्वैकी ॥

कुलत्थाश्च हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ॥ १ ॥

उद्दालो नवकोद्रवः । आढकी तुवरीबीजम् ॥ १ ॥

मेहिनां तिक्तशाकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ॥

यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिषष्टिकाः ॥ २ ॥

तिक्तशाकानि प्रपुन्नाटपटोलादीनि । अण्डजाः पक्षिणः । यवान्नविकृतिर्यवान्नं यव-
विकाराश्चापूपदयः ॥ २ ॥

पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रि(त्री)णां पृथक् ॥

पाठायाः सागुरोः पीताद्वयस्य शारदस्य च ॥ ३ ॥

जलेक्षुमद्यसिकताशनैर्लवणपिष्टकाः ॥

सान्द्रमेहान्क्रमाद्घ्नन्ति अष्टौ काथाः समाक्षिकाः ॥ ४ ॥

पारिजातः पारिभद्रः । जया जयन्ती, अरणिका । वह्निश्चित्रकः । गायत्री खदिरः ।
पाठायाः सागुरोरित्येकः काथः । पीताद्वयस्येति । पीता हरिद्राऽयमप्येकः । शारदः
सप्तपर्णः ॥ ३ ॥ ४ ॥

दूर्वाकसेरूपूतीककुम्भीकप्लवशैवलम् ॥

जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥ ५ ॥

पूतीकः करञ्जः । कुम्भीकः पान्ही । सुश्रुते च प्लव(स्थाने कैवर्तमुस्तक ?)पाठा-
त्प्लवः कैवर्तकमुस्तकः ॥ ५ ॥

त्रिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुसंयुतः ॥

पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

अथ कफप्रमेहेष्वेव सामान्ययोगा उच्यन्ते—

रोध्राभयाकदफलमुस्तकानां विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ॥

कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां विडङ्गदार्वाधवशल्यकानाम् ॥

चत्वार एते मधुना कषायाः कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥ ७ ॥

धन्वनः स्वनामख्यातः । दीप्यको यवानी । धवः पर्वतोद्भवः । शल्यकं मदनफ-
लम् ॥ ७ ॥

अथ पित्तप्रमेहेषु सामान्ययोगानाह—

रोध्रार्जुनोशीरकुचन्दनानामरिष्टसेव्यामलकाभयानाम् ॥ ८ ॥

धात्र्यर्जुनारिष्टकवत्सकानां नीलोत्पलैलातिनिशार्जुनानाम् ॥

चत्वार एते विहिताः कषायाः पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ९ ॥

कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । अरिष्टो निम्बः । सेव्यमुशीरम् । अभया हरीतकी ।
तिनिशोऽच्छकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अश्वत्थचतुरङ्गुलन्यग्रोधादिफलत्रयम् ॥

सरक्तसारमञ्जिष्ठा काथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥ १० ॥

नीलहारिद्रशुक्ताख्यक्षारगण्डीरिकाह्वयान् ॥

मेहान्हन्युः क्रमादेते सक्षौद्रो रक्तमेहजित् ॥

काथः खर्जूरकाशमर्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥ ११ ॥

चतुरङ्गुलः किरमालकः । सरक्तसारमञ्जिष्ठेत्येकयोगकः काथः । रक्तसारो रक्तचन्द-
नम् । शुक्ताख्योऽम्लक्षः । गण्डीरिकाह्वयो मञ्जिष्ठाह्वयः । मेहान्हन्युरिति । हन्यु-

र्यापयेयुः । पित्तमेहानां याप्यत्वात् । किंवा नात्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजा अपि साध्याः । साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टमिति चरकवचनात् ॥ १० ॥ ११ ॥

वातिकमेहचतुष्टये चिकित्सामाह—

छिन्नावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम् ॥

तिक्तां कुष्ठं च संचूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेरन्नः ॥ १२ ॥

सर्पिर्मेहादिषु (?) छिन्नादिकषायेषु क्षौद्रावापः कार्यः । तन्नान्तरनिदर्शनान्मधुनो मेहहरत्वाच्च ॥ १२ ॥

कदरखदिरपूगकाथं क्षौद्राद्वये पिबेत् ॥

कदरो विट्खदिरः । खदिरस्तदितरः । पूगः पर्कटिः ॥

अग्निमन्थकषायं तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

पाठाशिरीषदुस्पर्शमूर्वाकिंशुकतिन्दुकम् ॥

कपित्थानां भिषक्काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

तिन्दुककपित्थयोः फलम् । तिन्दुकः केदुरिति लोके । वातमेहेष्वसाध्येष्वपि चिकित्साभिधानमिदं मेहानां चिरानुबन्धित्वात्किंचिल्लोभे तयापनार्थम् ॥ १४ ॥

कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरौहीतककौटजानि ॥

कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेही ॥ १५ ॥

चूर्णीनीति विशेष्यपदं कम्पिल्लादिजानि चूर्णीनीत्यर्थः । एवं वैभीतेत्यादावपि व्याख्येयम् । विभीते भवं वैभीतं भवार्थेऽण् । एवं रौहितकादावपि । रौहितको रौहिडः । कफपित्तमेहीति । कफमेही वा पित्तमेही वेत्यर्थः ॥ १५ ॥

मेहेषु सामान्ययोगानाह—

स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरूढं पाययेद्रसम् ॥

धात्र्याः सर्वप्रमेहेषु निशाक्षौद्रसमन्वितम् ॥ १६ ॥

धात्र्या रसः स्वरस एव व्यवहारात् । निशा हरिद्रा । कल्पनामाह - । आमलकरसस्य चत्वारि पलानि हरिद्रा कर्षप्रमाणं तथा मधु च कर्षप्रमाणमेवैवं विमथ्य पिबेत् ॥ १६ ॥

कषायमथ वा दारुत्रिफलामुस्तकैः शृतम् ॥

अत्रापि निशाक्षौद्रसमन्वितमित्यनुवर्तयितव्यम् ॥

त्रिफलादारुदार्व्यब्दकाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

कुटजासनदार्यब्दफलत्रयभवोऽथ वा ॥

अत्रापि क्षौद्रेणा(त्याद्य)नुवर्तते । असनः पीतशालः । दार्वी दारुनिशा ॥

गुडूच्याः स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहनुत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

शालमुष्कककम्पिल्लकल्कमक्षसमं पिबेत् ॥

धात्रीरसेन सक्षौद्रं सर्वमेहहरं परम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां

मुस्तं च निष्काथ्य निशांशकल्कम् ॥

पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं

सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ २० ॥

त्रिफलादीनां मुस्तान्तानां पलं षोडशगुणं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशिष्टं ग्राह्यम् ।
तथा चोक्तम्—

द्रव्यमापोत्थि(थि)तं काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् ।

पादशेषं च कर्तव्यमेष काथविधिः स्मृतः ॥

निशांशकल्कमिति । निशाभागकल्कम् । तत्सहितमेव त्रिफलादिद्रव्यं निष्काथ्य
कषायं पिबेदित्येके । निशाया अंशश्चतुर्थभागः कल्कः प्रक्षेपरूपो यत्र तत्तथेत्यन्ये ।
पूर्वव्याख्यायाः प्रचारः प्रायेण ॥ २० ॥

मधुना त्रिफलाचूर्णमथ वाऽश्मजतूद्भवम् ॥

लोहजं वाऽभयोत्थं वा लिह्यान्मेहनिवृत्तये ॥ २१ ॥

चूर्णमिति पदं समासान्तर्भूतमप्यनुवर्तयितव्यम् । अभयोत्थमिति । हरीतकीभवं
न चाभयमुशीरं तद्भवम् । हरमेखलमनुवदता चक्रेणापि लिखितम्—

“त्रिफलालोहशिलाजतुपथ्याचूर्णं वलीढमेकैकम् ॥

मधुनाऽमृतास्वरसमिति सर्वान्मेहान्निवारयति”इति ॥ २१ ॥

न्यग्रोधादिचूर्णमाह—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशयोनाकारग्वधासनम् ॥

आम्रं कपित्थं जम्बू च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ २२ ॥

मधूकं मधुकं रोध्रं वैरणं पारिभद्रकम् ॥

पटोलं मेषशृङ्गीं च दन्तीं चित्रकमाढकीम् ॥ २३ ॥

करञ्जं त्रिफलाशक्रभल्लातकफलानि च ॥
 एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ २४ ॥
 न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह लेहयेत् ॥
 फलत्रयरसं चानुपिवेन्मूत्रं विशुध्यति ॥ २५ ॥
 एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ॥
 प्रशमं यान्ति योगेन पिटिका न प्रजायते ॥ २६ ॥

असनः पतिशालः । आम्रकपित्थजम्बूनां फलास्थि । ककुभं धवमित्यस्य स्थाने
 ककुभत्वचमिति पाठान्तरम् । मधुकस्य सारः करञ्जस्य फलम् । अयं योगः सामान्यचू-
 र्णयोजनापरिभाषया योज्यः ।

“कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः ॥
 द्रवशुक्त्याऽवलढेव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ” इति ।

न्यग्रोधाद्यं चूर्णम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवलकैर्भल्लातकैः सातिविषैः सरोध्रैः ॥
 वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तैर्हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥ २७ ॥
 मञ्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ॥
 मेहेषु तैलं विपचेद्घृतं तु पित्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥ २८ ॥

अश्मन्तको मलुआ । सोमवलकः कट्फलम् । दीप्यको यवानी । सर्वैरित्युक्तं सर्वैः
 स्नेहसाधनं स्यादत उक्तम् । समस्तैरिति । सर्वैर्यथोक्तैः समुदितैरेव न यथालाभेन स्नेहं
 विपचेदित्यर्थः । मिश्रमिति । घृतति(तै)लयमकम् । त्रिषु लक्षणेष्विति । त्रिदोषलक्ष-
 णमेलके सति त्रिदोषजं(जत्वं)च कफपित्तजमेहेष्वेवानुबन्ध्यानुबन्धकृतं मन्तव्यम् । किंच
 सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजत्वादुद्धूतात्रिदोषजत्वं कदाऽपि भवतीति ज्ञेयम् । त्रिकण्टकार्ण्यं
 घृतं तैलं यमकं च ॥ २७ ॥ २८ ॥

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णतुल्ययुक्तं तु गुग्गुलुम् ॥ २९ ॥
 गोक्षुरकाथसंयुक्तं गुटिकां कारयेद्विषक् ॥
 दोषकालबलापेक्षी भक्षयेच्चाऽऽनुलोमिकीम् ॥ ३० ॥
 न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ॥
 प्रमेहान्वातरोगांश्च मूत्राघातोदरं जयेत् ॥ ३१ ॥

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णतुल्ययुक्तं तु गुग्गुलुमिति । त्रिकटुत्रिफलाचूर्णैस्तुल्यैर्युक्तम् ।
 गोक्षुरकाथसंयुक्तमिति । गोक्षुरकाथभावं सप्ताहभावनया ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 कफमेहहरकाथसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ॥

सर्पिरकल्कमेव ॥

पित्तमेहघ्ननिर्यूहसिद्धं पित्ते हितं घृतम् ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥

धन्वन्तरं घृतमाह—

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी ॥

वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ३३ ॥

सुधानीपकदम्बाश्च बिल्वभल्लातकानि च ॥

शठी पुष्करमूलं च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३४ ॥

पृथग्दशपलानेतान्भागांस्तोयार्मणे पचेत् ॥

यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थं च दापयेत् ॥ ३५ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥ ३६ ॥

शृङ्गवेरं विडङ्गानि वचा कम्पिल्लकं तथा ॥

गर्भेणानेन तत्सिद्धं पाययेच्च यथाबलम् ॥ ३७ ॥

एतद्ध(द्धा)न्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ॥

कुष्ठगुल्मप्रमेहांश्च श्वयथुं वातशोणितम् ॥ ३८ ॥

प्लीहोदराणि चार्शसि विद्रधीन्पिष्टकास्तथा ॥

अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥

पाठान्तरे शृतं तोयं काथ्यादष्टगुणं त्विह ॥ ३९ ॥

करञ्जौ द्वौ करञ्जपूतिकरञ्जकौ । अनयोश्च फलं मेहहरत्वात् । यदुक्तम्—करञ्ज-
हिं(किं)शुकारिष्ठफलं जन्तुप्रमेहनुदिति । (सुधा) स्नुहीमूलमिह तत्रान्तरे मूलपाठात् ।
नीपकदम्बकयोरल्पमहद्देदाद्देदः किंवा कदम्बो भूकदम्बः स चालम्बुध(ष)स्तत्रान्तरे
भूकदम्बपाठात् । नीपस्थाने कापि निम्बस्य पाठः । अस्यापि फलम् । पृथग्दशपला-
न्भागानिति । दशमूलमपि प्रत्येकं दशपलिकम् । तत्र प्रतिशतं तोयार्मणदानं शताधि-
कद्रव्ये पुनरष्टगुणं जलम् । तथाच चक्रः—

“पृथक्तोयार्मणं त्वत्र पचेद्द्रव्याच्छतं शतम् ।

शतत्रयाधिके तोयमुत्सर्गक्रमतो भवेत्” ॥

अत्र मध्यद्रव्यस्योभयगामित्वात्तोयमुत्सर्गतोऽष्टगुणं मतमिति । अन्ये त्वाहुः ।
दशमूलस्य मिलित्वा दश पलानि । करञ्जादीनां पिप्पलीमूलान्तानां मिलित्वा दश पलानि ।
यवकोलकुलत्थानां च प्रत्येकं त्रयेणाष्टचत्वारिंशत्पलानि । एवं मिलित्वा काथ्य-

द्रव्याणामष्टषष्टिपलानि तत्र यथोक्ततोयार्मणेनैव काथो युक्तः । अर्मणो द्रोणः । पाठान्तरे शृतं तोयं काथ्यादष्टगुणं त्विह । अस्यार्थः—वृतमेतदेव काप्यन्यथा पठ्यते तत्र च काथार्थमष्टगुणं तोयं दर्शितं तत्प्रामाण्यादिहाप्यष्टगुणं तोयं देयम् । पाठान्तरे यथा—दशमूलहरीतकीदेवदारुकरञ्जद्वयवर्षाभूदन्तीभूमिकदम्बमल्लतकपुष्करमूलार्कमूल-
खुहीमूलवरुणपिप्पलीमूलानि प्रत्येकं दशपलोन्मितानि यवकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणेऽ-
म्भसि पादशेषं कषायमवतारयेदिति । अर्मणशब्दश्च भूरिजलोपलक्षण इति वृन्दाभि-
प्रायः । इत्थमेव व्यवहारो युक्तः । निचुलो हिज्जलः । रोहिषं गन्धतृणम् । धान्व-
न्तरं घृतम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शालसारादितोयेन भावितं च शिलाजतु ॥

पिबेत्तेनैव संशुद्धकायः पिष्टं यथाबलम् ॥ ४० ॥

जाङ्गलानां रसैः सार्धं तस्मिज्जीर्णे च भोजनम् ॥

कुर्यादेवं तुलां यावदुपयुञ्जीत मानवः ॥ ४१ ॥

मधुमेहं विहायासौ शर्करामश्मरीं तथा ॥

वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ॥ ४२ ॥

शिलाजतुभावनार्थं काथविधौ परिभाषा—

“तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं काथ्यम् ।

तत्काथे पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः” इति ॥

भावनं च दशाहं ततो द्विगुणं त्रिगुणं वा यदुक्तम् । भावितानिव ..... । सप्ताह-
मन्यत्र भावनमुक्तम्—

“प्रक्षिप्योद्धृत्य मा(चाऽऽ)वापं पुनस्तत्प्रक्षिपेद्रसे ।

कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना” इति ॥

तेनैवेति । शालसारादितोयेन । संशुद्धकायः कृतवमनविरेकः । पिष्टं चूर्णितम् ।
यथाश्लिबलं तदधीनत्वात्कायस्य । जाङ्गलमांसरसेन भोजनोपदेशश्चेह शोषकश्च स्वेद-
कत्वाच्छिलाजतुनो वातकोपशङ्कया । तुलां यावदुपयुञ्जीतेति । प्रतिदिनमत्र कर्षा-
दिमात्रया तावानुपयोगोऽस्य यावत्तुला न पूर्यत इत्यर्थः । मधुमेहं विहायेति । उत्प-
न्नमात्रं मधुमेहम् । चिरजस्यासाध्यत्वात् । किंच महाप्रभावत्वाद्योगोऽयमसाध्यमपि
मधुमेहं साध्यतीति । अस्य इल्लणोक्ता व्याख्या लिख्यते । शालसारादितोयेनेत्यादि ।
शिलाजतुप्रकाराः सुश्रुतोक्ता लिख्यन्ते ।

तद्यथा—मासे शुके शुचौ चैव शैलाः सूर्याशुतापिताः ।

जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥

शिलाजत्विति विख्यातं सर्वव्याधिविनाशनम् ॥

यद्यप्यन्यस्मिन्काले शिलाजतु दृश्यते तथाऽप्याषाढज्येष्ठपरिगृहीतं स्वरतरणिकिर-
णतापिताभ्यः शिलाभ्यो गुणवत्तरं भवति । ननु शिलानां रूक्षकठिनानां कथं स्निग्ध-
द्रवस्वरसः संभवतीत्याह—

*“तथादीनां तु लोहानां षण्णामन्यतमान्वयम् ।

ज्ञेयं तत्स्वत्वतश्चापि षड्योनि प्रथितं क्षितौ” ॥

तथादीनि त्रपुसीसताम्ररूप्यसुवर्णकृष्णलोहानि षट्तेषामन्यतमान्वयं षड्योनि षट्-
कारणकं तु(तत्तु)—

“अम्लं च सकषायं च कटु पाके शिलाजतु ।

नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥

हेम्नोऽथ रजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि” इति ॥

इति शिलाजतुचतुष्टयं तन्त्रान्तरे प्रोक्तं तत्तेषां चतुर्णामपि मुख्यानां गुणख्या-
पनाय नान्ययोनिशिलाजतुनिवारणाय ॥

“लोहाद्भवति तद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम् ।

तस्य लोहस्य यद्वीर्यं रसं चापि बिभर्ति तत्” ॥

अत्र चकारेण वर्णं प्रभावं च बिभर्तीत्यनुक्तं समुच्चीयते तत्र यल्लोहाज्जातं स्यात्त-
ल्लोहस्यैव वीर्यरसौ बिभर्ति तानि च लोहानि सुवर्णादीनि ।

तद्यथा—“सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।

विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम्” ॥

सुवर्णादिधातूनां गुणानाह—

“रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् ।

वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥

ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु ।

कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥

सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिवातनुत् ।

लेखनं स्वल्पपित्तं च त्रपु सीसं च तद्गुणम् ॥

चक्षुष्यं कृष्णलोहं स्यात्कषायं स्वादुतिक्तकम् ।

लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत्” इति ।

यद्यपि जतुप्रकाशो लाक्षासदृशः शिलास्त्रावः शिलाजतुशब्देनोक्तस्तथाऽपि सुवर्णा-
दिनिर्यासेऽपि शिलाजत्विति प्रयोगः सर्षपादितैलवदौषचारिको द्रष्टव्यः । अथ सुवर्णा-

दीन्यपि पार्थिवत्वसामान्याच्छिलावदुपचर्यन्ते । तत्र श्रीहरिश्चन्द्राचार्येण सुर्वणं समलाः पञ्चेति चरकश्लोकव्याख्यानं कुर्वता स्वर्णादिमला एव शिलाजतून्यभिहितानि । तन्त्रा-
न्तरीयैस्तु सुवर्णादिधातवः ।

“हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
जत्वाभं मृदु मृत्स्नाच्छं तद्वदन्ति शिलाजतु ॥
मधुरं च सतिक्तं च जपापुष्पनिभं च यत् ।
विपाके कटुकं शीतं तत्सुवर्णस्य निस्त्रवम् ॥
राजतं कटुकं श्वेतं शीतं स्वादु विपच्यते ।
ताम्राद्धर्हिणकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं पच्यते कटु ॥
यत्तु गुग्गुलुसंकाशं तिक्तं च लवणान्वितम् ।
विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥
गोमूत्रगन्धः सर्वेषां सर्वं योग्यं च कर्मसु ।
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमं तु विशिष्यते” इति ।

सर्वेभ्यः कृष्णायसं विशिष्टम् । अत उक्तम्—“त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्त-
रोत्तरम् । अस्यार्थः—त्रपुसीसयोर्लोहत्वस्य नातिप्रासिद्धत्वादय इति विशेषणं त्रपुसी-
सायःसमुद्भवं शिलाजतु त्रपुसीसायसं तदादिभूतं येषां तानि त्रपुसीसायसादीनि त्रपु-
सीसताम्ररूप्यसुवर्णकृष्णलोहजानीति । त्रपुसीसोद्भवं व्याधिप्रत्यनीकमिहोच्यते ।

“सर्वश्रेष्ठं तु सौवर्णं सौवर्णादायसं वरम् ।
अपि तद्भावनाहीनं श्रेष्ठं योग्यं रसायने ॥
रोगाणां हनने योग्यं यथास्वौषधभाविताम्” इति ।
“विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यान्समादिशेत्” ॥

इति सामान्यलक्षणाभिधानम् ।

तत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरम् ॥
कटुपाक्युष्णवीर्यं च शोषणं छेदनं तथा ।

शोषणं दुष्टरक्तादेः । छेदनं कफग्रन्थ्यादेः ।

तेषु प्रधानलक्षणमाह—

“तेषु यत्कृष्णमलघु स्निग्धं निःशर्करं च यत् ।
गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं प्रचक्षते” इति ॥

शालसारादितोयेनेत्यादि । शालसारादितोयेनेति । तच्च भाव्यद्रव्यसमं कथनीयद्र-
व्यमष्टगुणे जले निष्काध्याष्टभागावशिष्टेन कषायमानं तन्त्रान्तरप्रामाण्याद्दशाहं विंशति-
दिनानि त्रिंशदिनानि वा भावयेत् । संशुद्धकायः संशुद्धदेहः । तेनैव सारोदकेनैव ।

पिबेत्प्रभात एव तन्त्रान्तरप्रामाण्यात् । यथाबलं यथाग्निबलं पाकस्य तदायत्तत्वात् । जाड्यमांसरसैर्भोजयेत् । अन्यथा शोषणच्छेदनत्वाद्वातप्रकोपः स्यात् । शिलाजतु-
नस्तुलां पलशतं युञ्ज्यात् । मधुमेहं *निहन्याद्विधिः । तथा च सुश्रुतः—

“वपुर्वर्णबलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽमरसंनिभः ॥

शतं शतं तुलायां तु सहस्रं दशतौलिके ।

भल्लातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ॥

मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लेष्मिपदं गरम् ।

शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ॥

अपहन्त्यचिरात्कालाच्छिलाजतु निषेवितम् ।

न सोऽस्ति रोगो यं वाऽपि न निहन्याच्छिलाजतु ॥

शर्करां चिरसंभूतां भिनत्ति च तथाऽश्मरीम् ” इति ।

न सोऽस्ति रोगोऽत्र रोगशब्दो दोषेषु वर्तते । अथवा शस्त्रासाध्येष्वश्मर्यादिष्विति
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शिलाजतुप्रयोगेणैव माक्षिकधातुप्रयोगमतिदिशन्नाह—

माक्षिकं धातुमप्येवं युञ्ज्यादस्याप्ययं गुणः ॥ ४३ ॥

माक्षिकं धातुमप्येवमिति । धातुमाक्षिकमप्यनेनैव विधिनोपयुञ्जीत माक्षिकं धातु-
मिति द्विविधमपि सुवर्णमाक्षिकं रजतमाक्षिकं च । तथा च सुश्रुतः—

“एवं वा माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ।

मधुरं काञ्चनाभासमम्लं च रजतप्रभम् ।

पिबन्हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयक्षयान् ” इति ।

तथा—“तद्भाविः कुलत्थांश्च कपोतांश्च विवर्जयेदिति ।

तद्भावि इति ताभ्यां शिलाजतुमाक्षिकाभ्यां भावितो व्यासदेहः । शिलाजतु-
माक्षिकव्यासदेहस्य द्वयोरपि वीर्योत्कर्षाच्छिलामयत्वेनैव तन्मयं शरीरं स्यात् । कुल-
त्थास्तु यथा शिलां भेत्स्यन्ति तथा शिलाजतुमाक्षिकवीर्यस्यापहन्तारो भवन्ति तद्वत्क-
पोतोऽपि खरतरशिलाभोजनः पाषाणमपि जरयत्यतः कुलत्थकपोतौ यावज्जीवं वर्जये-
दिति ॥ ४३ ॥

अतः परं प्रमेहपिटिकाचिकित्सितमाह—

शराविकाद्याः पिटकाः साधयेच्छोफवद्विषक् ॥

पक्वाश्चिकित्सेद्ब्रणवत्तासां पानेषु शस्यते ॥

काथो वनस्पतेर्वास्तं मूत्रं तीक्ष्णं च शोधनम् ॥ ४४ ॥

* मधुमेहं विहायासाविति मम भाति ।

शोफवद्व्रणशोफवत्साधयेदपक्वाः पिटिकाः । तासां प्राग्रूप इति शेषः । वनस्पतेरपि (रिति)वटादेः । बास्तं मूत्रं छागलं मूत्रम् । तीक्ष्णं च शोधनं वमनं रेचनं च ॥ ४४ ॥

एलादिकेन कुर्वीत तैलं च व्रणरोपणम् ॥ ४५ ॥

आरग्वधादिना कुर्यात्काथमुद्वर्तनानि च ॥

शालसारादिना सेकं भोज्यादि च कणादिना ॥ ४६ ॥

एलातगरकुष्ठेत्यादावेलादिः । रोपणावस्थायां रोपणे कर्तव्य आदौ तैलमेव नान्यत्कषा-
यादिकं सर्वेष्वेव मेहेष्वतिप्रवृत्त्या वातवृद्धेस्तैलस्य वातदोषप्रत्यनीकत्वात् । तथा
बद्धमूत्रत्वेन प्रमेहव्याधिप्रत्यनीकत्वाच्च । एलादिकेनेति यत्राधिकरणेनोक्तिरित्यादिपरि-
भाषाव्यापारादेलादिगणः कल्कः । द्रवं जलम् । गणत्वादिह काथकल्कौ कार्यावि-
त्यन्ये । आरग्वधादिना काथः पानार्थं परिषेकार्थं वा । काथमुत्सादनाय चेति पाठः
सुश्रुते । तत्रोत्सादनं निम्नव्रणस्योन्नतिकरणम् । उत्सादनोपक्रमावस्थायामारग्वधादिनै-
वोत्सादनम् । एवं वक्ष्यमाणेषु परिषेचनादिष्वत्रोक्तवर्गेणैव नियमः । भोज्यादीति ।
अत्यन्नपानम् । कणादिना पिप्पल्यादिना ॥ ४९ ॥ ४६ ॥

सौवीरकसुरासुक्तं तैलं क्षीरं गुडं घृतम् ॥

अम्लेश्वरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४७ ॥

सुरा पिष्टमयी । अनूपा महिषादयः ॥ ४७ ॥

प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ॥

विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ ४८ ॥

प्रमेहनिवृत्तिलक्षणमाह—

मूत्रमनाविलमिति । अनाविलं स्वच्छमेदोमांसक्रेदादिदूष्ययोगविरहात् । विश-
दमनुपहतवर्णम् । डल्लणस्तु—अनाविलं प्रसन्नं विशदं रूक्षमिति व्याख्याति ।
तेजति स्म तिक्तं कटुत आवृणोतीति कटु मूत्रस्य तिक्तकटुत्वं पिपीलिकामाक्षिकादीनाम-
पसर्पणेन ज्ञातव्यम् । अन्ये त्वेवं पठन्ति । प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविद्धमपिच्छिलम् ।
तत्राप्यनाविद्धं प्रसन्नम् । आरोग्यं प्रमेहरोगाभावः ॥ ४८ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां श्री-

श्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

पञ्चत्रिंशः प्रमेहाधिकारः समाप्तः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशो मेदोदृक्त्वधिकारः ।

मेदः प्रमेहदूष्यत्वेनोक्तं मेदःप्रमेहदोषजं च स्थौल्यमिति प्रमेहानन्तरं स्थौल्यम् ।

पुराणाः शालयो मुद्राः कुलत्थोद्दालकोद्रवाः ॥

लेखना वस्तयश्चैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥ १ ॥

उद्दालो वनकोद्रवः । लेखना वस्तय इति ।

“त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमन्विताः ॥

ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः” ॥ १ ॥

निद्राप्रसङ्गस्य स्थौल्यहेतोः प्रतिषेधोपायमाह—

चिन्तां क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ॥

निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ २ ॥

रक्तमोक्षणं शिराव्यधेन । सत्त्वौदार्यं सत्त्वगुणोद्रेकः । तमोजयस्तमोगुणविजयः स च योगाम्यासाद्भवति ॥ २ ॥

व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ॥

संतर्पणकृतैर्दोषैर्लौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ ३ ॥

संतर्पणकृतैर्दोषैरिति । संतर्पणनिमित्तैर्विकारैः । ते च कण्डूप्रमेहपिटिकाकोठादयः । दोषप्रभेदेन चेह विकाराभिधानं कारणे कार्योपचारात् । लौल्यं मुक्त्वेति । भक्षणलो-
लुपतां विमुच्य ॥ ३ ॥

श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः ॥

हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ॥ ५ ॥

मधुयुतं वारीति । अतुल्यमानं क्षारत्वात् । कौपं जलमिति केचित् ॥ ५ ॥

विडङ्गादियोगमाह—

विडङ्गनागरक्षारकाललोहरजो मधु ॥

यवामलकचूर्णं तु योगोऽतिस्थौल्यनाशनः ॥

क्षारो यवक्षारः । काललोहरजो लोहचूर्णम् ॥

उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबेत्कृशतनुर्भवेत् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानलाः ॥

मधुना सक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः ॥ ७ ॥

अनलश्चित्रकः । सक्तव इह भाविष्योषाद्ययोगन्यायात्सर्वचूर्णतः षोडशगुणाः ॥ ७ ॥

व्योषाद्यं योगमाह—

व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥

बृहत्यौ द्वे हरिद्रे च पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ ८ ॥

हिङ्गुकेम्बुकमूलानि यवानीधान्यचित्रकम् ॥

सौवर्चलमजार्जीं च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥ ९ ॥

चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ॥

सक्तूनां षोडशगुणो भागः संतर्पणं पिबेत् ॥ १० ॥

प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणोत्थिताः ॥

प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ११ ॥

प्लीहपाण्ड्वामयः शोथा मूत्रकुच्छ्रमरोचकः ॥

हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥ १२ ॥

कृमयो ग्रहणीदोषाः श्वेत्यं स्थौल्यमतीव च ॥

नराणां दीप्यते वह्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ १३ ॥

केम्बुकमूलानीति । केम्बुकं स्वनामप्रसिद्धम् । तैलमधुघृतानां प्रत्येकं समुदितचूर्णतुल्यमानत्वम् । सक्तूनां च षोडशगुणो भागः समुदितचूर्णापेक्षया । संतर्पणमिति । द्रवपरिप्लुतसक्तरूपं तेन संतर्पणसंज्ञकस्याप्यपतर्पणत्वं ज्ञेयम् । मात्रा स्यादाहारद्रव्यप्रधानत्वाद्भूयसी । श्वेत्यं श्वित्रं श्वेतवर्णता वा कफकृता । व्योषादिर्मन्थप्रयोगः ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

त्रिफलाद्यं तैलमाह—

त्रिफलातिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः ॥

निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥ १४ ॥

गुडूचीन्द्रसुराकुष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः ॥

तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसाप्लुतम् ॥ १५ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ॥

स्थूलतालस्यकण्डवादीञ्जयेत्कफकृतान्गदान् ॥ १६ ॥

इन्द्रसुरा गोरक्षकर्कटी निर्गुण्डी वा । सुरसादिरसाप्लुतमिति । सुरसादिगणस्य काथः । त्रिफलाद्यश्च कल्कः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

मेदःप्रदोषात्संभवतोः स्वेददौर्गन्ध्ययोः प्रतीकारमाह—

शिरीषलामज्जकहेमरोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ॥

लामज्जकमुशीरम् । हेम नागकेसरचूर्णम् ॥

पत्राम्बुलोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ १७ ॥

पत्रं तमालपत्रमिति बाष्पचन्द्रः । अम्बु वालकम् । अभयमुशीरम् । लोहमगरु ।
चन्दनं श्वेतचन्दनं रक्तचन्दनमितीशानः ॥ १७ ॥

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ॥

विल्वपत्ररसो वाऽपि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ १८ ॥

शङ्खचूर्णेन संयुत इति । शङ्खं दग्ध्वा चूर्णं ग्राह्यम् । विल्वपत्ररसोऽपि शङ्खचूर्ण-
संयुत इति ॥ १८ ॥

हरीतकी लोध्रमरिष्टपत्रं चूतत्वचो दाडिमवल्कलं च ॥

एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानां जङ्घाकषायश्च नराधिपानाम् ॥ १९ ॥

अरिष्टपत्रं निम्बपत्रं फेनिलवृक्षपत्रं वा । चूतत्वगाम्रच्छलिः । दाडिमवल्कलम् ।
अङ्गरागो वर्णप्रसादकरः । जङ्घाकषायो जङ्घोद्वर्तनाय कल्कः । प्रायेण हीश्वराणां
गजादिवाहनाज्जङ्घा विवर्णा भवति तत्सवर्णकरणार्थं जङ्घाकषायविधिः । पत्रं च
दद्यान्मदयन्तिकाया लेपोऽङ्गरागो नरदेवयोग्य इति पाठान्तरम् । मदयन्तिका महे-
दीति लोके यस्याः पिष्टैः पत्रैर्नखानां रागमुत्पादयन्ति स्त्रियः ॥ १९ ॥

गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठं वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम् ॥

कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः शस्तं वशीकृद्रजनीद्वयेन ॥ २० ॥

वर्णोज्ज्वलं हरितालं गन्धको वा लेपोऽयं कुष्ठे । गोमूत्रेण गोपयसा युक्तं दौर्गन्ध्य-
हरं पयसा रजनीद्वयेन च संयुक्तं तिलकादानेन वशीकरणम् ॥ २० ॥

नवकगुग्गुलुमाह—

व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ॥

खादन्सर्वाञ्जयेद्वाधीन्मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥ २१ ॥

अग्निश्चित्रकः । समं मिलितं(त) व्योषादिचूर्णसमम् । नवकगुग्गुलुः ॥ २१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

षट्त्रिंशो मेदोवृद्ध्याधिकारः समाप्तः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंश उदराधिकारः ।

उदरोत्सेधसाधर्म्यात्स्थौल्यानन्तरमुदरम् ।

रक्तशालिर्यवा मुद्रा जाङ्गलाश्च रसा हिताः ॥

विरेकास्थापनं शस्तं सर्वेषु जठरेषु च ॥ १ ॥

विरेकास्थापनमिति । उदरे संचितत्वान्मलस्य सर्वदा विरेचनं हितम् ।

उक्तं हि—“दोषातिमात्रोपचयात्क्षोतोमार्गनिरोधनात् ।

संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत्” इति ॥

आस्थापनं निरूहः स पुनरुदावर्ताद्यवस्थायां प्रयोज्यः ॥ १ ॥

वातोदरं बलवतः स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् ॥

स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ २ ॥

स्नेहस्वेदैरुपाचरेदिति । नन्विह “विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णां चोदरी ज्वरी” इति वचनात्स्नेहनं निषिद्धम् । किंच नैते स्वेद्या नोदरी नातिसारीत्यनेन च स्वेदस्यापि निषेधः कृतस्तत्कथं स्नेहस्वेदोपदेशः । उच्यते—स्वतन्त्रयोः स्नेहस्वेदयोर्निषेधो बोद्धव्यो न तु शोधनाङ्गभूतयोः । अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात् ॥ २ ॥

सुविरक्तो नरो यस्तु पुनराध्माति तं भिषक् ॥

सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ३ ॥

पुनराध्मातीति । आध्मात्यापूर्णोदरो भवति । आध्मातीत्याध्माशब्दात्किञ्चिन्ता-
त्किपा साध्यम् ॥ ३ ॥

सामुद्राद्यं चूर्णमाह—

सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानि क्षारं यवानामजमोदकं च ॥

सपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरं हिङ्गुविडं चेति समानि दद्यात् ॥ ४ ॥

एतानि चूर्णानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत पूर्वं कवलं प्रशस्तम् ॥

वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वातप्रकोपं ग्रहणीं च दुष्टाम् ॥

अर्शांसि कुष्ठानि च पाण्डुरोगं भगदरांश्चेति निहन्ति सद्यः ॥ ५ ॥

सामुद्रं कडकचम् । क्षारं यवानामिति । यवक्षारम् । घृतप्लुतानीति । घृतप्लु-
तभक्तोपरि चूर्णं मात्रया दत्त्वा प्रथमं द्वित्रान्कवलान्हिङ्गुवष्टकवद्भुञ्जीत । कवलमिति
जातावेकवचनम् । सामुद्राद्यं चूर्णम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥

सुगमम् ॥

शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ॥

सुगमम् ॥

संनिपातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

सुहीपयोभावितानां पिप्पलीनां पयोशनः ॥

सहस्रमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरामयी ॥ ८ ॥

सुहीपयोभावितानां पिप्पलीनामिति । भावनमेकविंशतिवारान् । यदाह
क्षा(क्षी)रपाणिः—महावृक्षक्षीरेण त्रिःसप्तकृत्वः पिप्पलीर्भावयित्वैकां द्वे वा प्रयच्छे-
द्विरेकार्थमिति । सुही सेहुण्डः स च बहुकण्टकः श्रेष्ठः ।

उक्तं च—“द्विविधः स मतोऽल्पैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ।

सुतीक्ष्णकण्टकै रम्यैः प्रवरो बहुकण्टकः” ॥

एतान्पिप्पलीगुडकांस्त्रींश्चतुरः पञ्च वा कोष्ठानुरूपं प्रत्यहमेकान्तरं द्यन्तरं वा विरे-
कार्थं क्षीरेण पिबेत् । विरेचनानन्तरं गुरुणा क्षीरेण भोजनं प्रयोगसात्म्यत्वात् । यथो-
दावर्तिनि विरिक्तस्य काञ्जिककोद्रवान्नभोजनोपदेशः । सहस्रमुपयुञ्जीतेति । यथो-
क्तक्रमेण सहस्रं यावदुपयोगः । उत्सर्गोऽयं तेनातोऽर्वागौषधविधिर्भवत्येव । शक्तित
इति । यावता कालेन शक्त्याद्भक्षयितुं पिप्पलीसहस्रमेकद्वित्रिचतुष्टयत्वे(ये)न ॥ ८ ॥

शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रैफलस्य च ॥

सुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ९ ॥

समासान्तर्भूतमपि प्रयोग इति पदं (प्रत्येकं) संबन्धनीयम् । प्रयोगोऽभ्यासः ॥ ९ ॥

सुक्पयसा परिभाविततण्डुलचूर्णैर्विनिर्मितः पूपः ॥

उदरमुदारं हिंस्याद्योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ १० ॥

पूपः पिष्टकम् । उदारं प्रवृद्धम् ॥ १० ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा कल्पदृष्टं प्रयोजयेत् ॥

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ११ ॥

कल्पदृष्टमिति । चरकरसायनविधिदृष्टं तं च विधिं प्लीहयकृच्चिकित्सिते दर्शयि-
ष्यामः ॥ ११ ॥

दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाभयाकाथः ॥

जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवातरोगांश्च ॥ १२ ॥

काथ इत्यस्य स्थाने युक्त इति पाठे काथ इति शेषः । काथ इति बहुवृक्षं वनमि-
तिवदभेदविवक्षया समाधेयम् । किंच काथान्तर्भावाद्युक्तो योजितः ॥ १२ ॥

पटोलादिचूर्णमाह—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥ १३ ॥
कम्पिल्लकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ॥
षडाद्यान्कार्षिकान्नन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १४ ॥
कृत्वा चूर्णं तु तां मुष्टिं गवां मूत्रेण ना पिबेत् ॥
विरिक्तो जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत मृदुमोदनम् ॥ १५ ॥
मण्डं पेयां च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥
शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ॥ १६ ॥
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकानि च ॥
कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ १७ ॥

नीलिनी नीलबुधामूलम् । षडाद्यान्कार्षिकानिति । पटोलमूलादीनि त्रिफला-
न्तानि प्रत्येकं कार्षिकाणि । अन्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणानिति । कम्पिल्लादीनि त्रीणि
कर्षापेक्षया यथाक्रमं द्वित्रिचतुर्गुणानि । मुष्टिमिति । पलम् । जाङ्गलरसैर्भुञ्जीत
मृदुमोदनम् । मण्डं पेयां च पीत्वेति । विरेचनदिन उत्तमाग्निर्जाङ्गलरसमृदुमोदनं भुञ्जीत
मन्दाग्निश्च मण्डं पेयां वा पिबेत् । अतः षडहं यावत्सव्योषं जले शृतं पयः पिबेत् ।
ततः सप्तमे पुनः पटोलादिचूर्णं पेयम् । एवं पुनः पुनरस्योपयोगः । पटोलाद्यं चूर्णम्
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

नारायणचूर्णमाह—

यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला सोपकुञ्चिका ॥
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १८ ॥
शताह्वा जीरिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ॥
द्रौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १९ ॥
विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ २० ॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ॥
नैनं प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ २१ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ॥
आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ २२ ॥

दधिमण्डेन विद्ध(द्धा)ङ्गे दाडिमाम्बुभिरशीसि ॥
 परिकर्ते सवृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ॥ २३ ॥
 भगंदरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ॥
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ २४ ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥
 यथार्हस्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २५ ॥

उपकुञ्चिका स्वल्पजीरकम् । कारवी कृष्णजीरकम् । अजगन्वाऽजमोदा फौफा
 नीचा । जीरकं महत् । दन्त्या भागत्रयमेकभागपेक्षया । एवमुत्तरत्रापि द्वैगुण्यं चातु-
 गुण्यं च ज्ञेयम् । त्रिवृद्विशाले प्रत्येकं द्विगुणे । तसाला चर्मकषा नीलबुध्ना वा । नैनं
 प्राप्येत्यादिना नारायणसधर्मितया नारायणसंज्ञाऽस्येति दर्शयति । बदराम्बुनेति ।
 बदरकाथेन । सवृक्षाम्लैरिति दाडिमाम्बुभिरित्यस्य विशेषणं दाडिमवृक्षाम्लकाथेनेत्यर्थः ।
 उष्णाम्बुभिरित्येतद्भगंदरादिष्वप्यनुवर्तनीयम् । किंच यथार्थ(र्ह)मिति वचनादन्यैरपि
 दोषव्याधिविपरीतैर्द्रव्यैर्भगंदरादिषु पानम् । सगरे कृत्रिमे विष इति । गरं स्यात्कृ-
 त्रिमं विषमित्यनेन गरं कृत्रिमं विषं चैकमेवेत्येके तन्न । यतः कृत्रिमं कृतं संयोगज-
 नितं गरं च दूषीविषतामुपेतं विषमुच्यते । मृतकीटकादिचूर्णं गर इत्यन्ये । नारायणं
 चूर्णम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

दशमूलषट्पलकमाह—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥
 सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २६ ॥
 कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्य रसेन तु ॥
 दधिमण्डाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥
 श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्माशीसि च नाशयेत् ॥ २७ ॥

अर्धपलिकैर्द्विः प्रस्थं सर्पिषः पचेदित्यत्र द्विरिति प्रस्थेनार्धपलिकैरित्यनेन च योज्यम् ।
 द्विः प्रस्थं द्विगुणं प्रस्थं पचेत् । द्विरर्धपलिकैः प्रत्येकम् ।

तथा च जातूकर्णः—

“दशमूलतुलार्धरसे सक्षारैः पञ्चकोलकैः पलिकैः ।

साध्यं घृताढकार्धं द्विर्मस्तुकमुदरगुल्मघ्नम् ” इति ॥

अन्यस्तु क्रियाव्या(भ्या)वृत्तौ सुपो(चो वि)हितत्वादुक्तसामान्या वारद्वयं पाक-
 माह । जातूकर्णसंवादोऽपि व्यभिचारी यतो घृतमेतदेवोदरे वाग्भटेनान्यथा षाठितं
 यथा—“षट्पलं दशमूलाम्बुमस्तुद्व्याढकसंयुतम्” इति । किंतु मानाधिक्याद्वाग्भटोक्तस्य

प्रयोगान्तरत्वं कल्पयितुं शक्यं जातूकर्णसंवादः पुनः सकलद्रव्यतुल्यत्वात्षट्पलनाम-
(मान)त्वानुपपत्तेर्व्यवहाराच्च न त्यक्तुमुचितः । सुचप्रत्ययोऽपि क्रियाभ्यावृत्तिमन्तरेण
दृश्यते यथा—“त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः” इत्यादौ ।
अत्र तु षट्पले षडेव पलानि पक्वानि गुणवन्ति योगसंस्कारशक्तेरचिन्त्यत्वात् । बहुना
चेत्प्रयोजनं तदा पुनः पुनः पक्तव्यं यतः षट्संख्यया काचिद्विशिष्टा शक्तिरभिधीयते ।
उक्तं च—“नवत्वात्सुपुराणाच्च संख्याविभागयोजनैः ॥

परिमाणाकृतिभ्यां च विशिष्टा शक्तिरिष्यते ” इति ब्रह्मदेवः ।

दशमूलषट्पलकं घृतम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

चित्रकघृतमाह—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ॥

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ २८ ॥

सक्षारमिति । यवक्षारस्यापि पलम् । अन्यत्राप्युक्तम् । अग्निक्षारपलाभ्यां द्विमू-
त्रचतुर्जलं च घृतप्रस्थमिति । चित्रकघृतम् ॥ २८ ॥

नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलं तथाऽऽढकम् ॥ २९ ॥

मस्तुनः साधयित्वा च पिबेत्सर्वोदरापहम् ॥

कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत्प्रशस्यते ॥ ३० ॥

सुगमम् । नागराद्यं यमकम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

बिन्दुघृतमाह—

अर्कक्षीरपले द्वे तु स्नुहीक्षीरपलानि षट् ॥

पथ्या कम्पिल्लकं श्यामा शम्याकं गिरिकर्णिका ॥ ३१ ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती शङ्खिनी चित्रकं तथा ॥

एतेषां पलिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥

अथास्य मलिने कोष्ठे बिन्दुमात्रां प्रदापयेत् ॥

यावतोऽस्य पिबेद्विन्दूंस्तावद्देगाद्विरिच्यते ॥ ३३ ॥

कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं श्वयथुं सभगंदरम् ॥

शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३४ ॥

श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । गिरिकर्णिकाऽपराजिता । नीलिनी नीलबुध्ना । शङ्खिनी
श्वेतबुध्ना पाकार्थं चतुर्गुणजलमात्रा । तथाच क्वचिद्विष्णुण्याम्—

“स्नुह्यर्कपयसोरत्र पाकार्थानुपपत्तिः ।

चतुर्गुणं जलं देयं पाकार्थं बिन्दुसर्पिषि” । इति ।

मात्राऽस्य कोष्ठानुरूपं षडष्टौ माषकाः । मलिने इति बहुमले । बिन्दुघृतम् ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एतद्विन्दुघृतं नाम्ना येनाभ्यक्तो विरिच्यते ॥

मूत्राण्यष्टावुदरिणां पाने सेके प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

देवद्रुमं शिशुमयूरकं च गोमूत्रपिष्टामथवाऽश्वगन्धाम् ॥

पीत्वाऽऽशु हन्यादुदरं प्रवृद्धं कृमीनशेषानुदरं च दूष्यम् ॥ ३६ ॥

मयूरकोऽपामार्गः । गोमूत्रपिष्टामिति । देवद्रुमादीनां गोमूत्रेणैव पेषणम् । पानम-
प्येषां गोमूत्रेणैव । एक एवायं योगः । अथवाशब्दः पूर्वयोगापेक्षया ॥ ३६ ॥

स्रुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्गसिंहीत्रिवृच्चित्रककर्षकल्कैः ॥

घृतं विषकं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षमपार्धकर्षम् ॥ ३७ ॥

पीत्वोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरिक्ते पेयां सुखोष्णां वितरेद्विधिज्ञः ॥

नाराचमेतज्जठरामयानां युक्त्योपयुक्तं शमनं प्रदिष्टम् ॥ ३८ ॥

सुगमम् । नाराचघृतम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

संप्रत्युदराधिकार एव तत्कारणत्वात्प्रवृद्धप्लीहयकृच्चिकित्साभिधानम्—

यवानिकाचित्रकयावशूकषड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्भवानाम् ॥

प्लीहानमेतद्विनिहन्ति चूर्णमुष्णाम्बुना मस्तुसुरासवैर्वा ॥ ३९ ॥

षड्ग्रन्थि पिप्पलीमूलम् । पानार्थमुष्णतोयादि बहुद्रवोपदेशो दोषमाल्याद्य-
पेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

पलाशक्षारतोयेन पिप्पली भाविता शुभा ॥

गुल्मप्लीहार्तिशमनी अग्निदीप्तिकरी स्मृता ॥ ४० ॥

पलाशक्षारतोयेन पिप्पली भावितेति । सप्तधा क्षारोदकभावितपिप्पली-
गुटिका वर्धमानक्रमेण पयसा पेया । पयोऽनुपानं वा । तत्पिप्पलीकल्कमद्यात् ॥ ४० ॥

विडङ्गोर्काशिसिन्धूत्थसक्तून्दग्ध्वा वचान्वितान् ॥

पिबेत्क्षीरेण संचूर्ण्य गुल्मप्लीहोदरापहान् ॥ ४१ ॥

विडङ्गादीनि घृतेन संनीय दग्धव्यानि ॥ ४१ ॥

क्षारं वा विडकृष्णाभ्यां पूतिकस्याम्लनिःस्रुतम् ॥

प्लीहयकृत्प्रशान्त्यर्थं पिबेत्प्रातर्यथाबलम् ॥ ४२ ॥

पूतिकस्य क्षारमम्लनिःस्रुतं काञ्जिकपरिस्रुतं विडलवणपिप्पलीचूर्णप्रक्षेपेण पिबेत् ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम्—अम्लस्रुतं पूतिकरञ्जक्षारं विडलवणपिप्पलीप्रगाढं पाययेदिति ।
अत्राम्लस्रुतमिति स्त्रावणविधिना काञ्जिकेन परिस्रुतमिति कार्तिककुण्डादिभिष्टीका-
कारैर्विवृतमिति । एतेनाम्बुनिःस्रुतमित्यपाठ एव ॥ ४२ ॥

अर्कपत्रं सलवणमन्तर्धूमं विदाहयेत् ॥

मस्तुना वा पिबेत्क्षारं प्लीहरोगं व्यपोहति ॥ ४३ ॥

अर्कपत्रं सलवणमिति । सलवणं समसैन्धवम् ॥ ४३ ॥

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ॥

पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ ४४ ॥

उदधिशुक्तिज इति । उदधिग्रहणमन्यजलाश्रयस्थितशुक्तिग्रहणनिराकरणार्थं
स्वरूपपरं वा । पयसा वा प्रयोक्तव्याः पिप्पल्य इति । वर्धमानक्रमेण ।
स हि क्रमो यथा—

“क्रमाद्वृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।

वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥

जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनः ॥

दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट्प्रकीर्तितः ।

यस्त्रिपिप्पलिपर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरः स्मृतः ॥

दशभिर्दशभिश्चैव पिप्पलीभिर्विवर्धयेत् ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्वाऽपि शतादपहरेत्पुनः ॥

पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः ।

चूर्णीकृता हृतबलैर्देहदोषामयान्प्रति” इति ॥ ४४ ॥

भल्लातकाभयाजाजीगुडेन सह मोदकः ॥

सप्तरात्रान्निहन्त्येष प्लीहानमपि दारुणम् ॥ ४५ ॥

सुगमम् ॥ ४५ ॥

सौभाञ्जनकनिर्यूहं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥

पलाशक्षारयुक्तं वा यवक्षारं प्रयोजयेत् ॥ ४६ ॥

पलाशक्षारयुक्तं वेति । पलाशक्षारोदकयुक्तम् ॥ ४६ ॥

तिलान्सलवणांश्चैव घृतं षट्पलकं तथा ॥

तिलान्सलवणानिति । तिलनालक्षारोदकं सैन्धवं योज्यं सलवणमित्याहुः । घृतं
षट्पलकं ज्वरोक्तम् ॥

प्लीहोद्दिष्टां क्रियां सर्वां यकृतः संप्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

सुगमम् ॥ ४७ ॥

लशुनं पिप्पलीमूलमभयां चैव भक्षयेत् ॥

पिबेद्गोमूत्रगण्डूषं प्लीहरोगविमुक्तये ॥ ४८ ॥

पिबेद्गोमूत्रगण्डूषमित्येतदनुपानम् ॥ ४८ ॥

शरपुङ्खायाः कल्कस्तक्रेण निषेवतो यथाग्निबलम् ॥

यदि न जयेत्प्लीहानं शैलोऽपि तदा जले प्लवते ॥ ४९ ॥

सुगमम् ॥ ४९ ॥

शार्ङ्गे(ङ्गी)ष्टानिर्यूहः ससैन्धवस्तिन्तिडीकसंमिश्रः ॥

प्लीहव्युपरमयोगः पक्वाभ्ररसोऽथ वा समधुः ॥ ५० ॥

शार्ङ्गे(ङ्गी)ष्टानिर्यूह इति । शार्ङ्गीष्टा गुञ्जा काकजङ्वा वा । पक्वाभ्ररसः समधुर्वा-
तदुष्टे ॥ ५० ॥

रोहितकाभयाक्षोदभावितं मूत्रमम्बु वा ॥

पीतं सर्वोदरप्लीहमेहार्शः कृमिगुल्मनुत् ॥ ५१ ॥

क्षोदश्चूर्णं रोहितकहरीतकयोश्चूर्णकर्षेण पलद्वयमानं गोमूत्रमम्बु वा भाव्यं व्यवहारा-
न्मूत्रं विरेचनार्थमम्बु शमनार्थमिति व्यवस्था ॥ ५१ ॥

दध्ना भुक्तवतो वामबाहुमध्ये शिरां भिषक् ॥

विध्येत्प्लीहविनाशाय यकृन्नाशाय दक्षिणे ॥ ५२ ॥

दध्ना भोजनं पूर्वदिने तदहर्वा शोणितोत्क्लेशार्थम् । वामबाहुमध्य इति । कूर्पर-
संधेरधस्तात् ॥ ५२ ॥

प्लीहानं मर्दयेद्भाटं दुष्टरक्तप्रवृत्तये ॥ ५३ ॥

प्लीहानं मर्दयेदिति । शिरायां विद्धायां तेन प्लीहो दुष्टं रक्तं निःसरति ॥ ५३ ॥

निकुम्भकुडवक्त्राथप्रस्थे तत्कल्कसंयुतम् ॥

सर्पिः प्रस्थं पचेत्प्लीहकामलापाण्डुरोगनुत् ॥ ५४ ॥

दन्तीघृतम् ॥ ५४ ॥

चित्रकघृतमाह—

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

आरनालं तु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥

पञ्चकोलकतालीसक्षारैर्लवणसंयुतैः ॥ ५५ ॥

द्विजीरकं निशायुग्मं मरिचं तत्र दापयेत् ॥

प्लीहगुल्मोदराध्मानपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ॥ ५६ ॥

बस्तिहृत्पार्श्वकट्यूरुशूलोदावर्तपीनसान् ॥

हन्यात्पीतं तदर्शोघ्नं शोफघ्नं वह्निदीपनम् ॥

बलवर्णकरं चापि भस्मकं च नियच्छति ॥ ५७ ॥

तुलाकाथ इति । तुलायाः काथे । आरनालं तु द्विगुणमिति । घृतापेक्षया काञ्जिकं
द्विगुणम् । एवं दधिमण्डस्यापि चातुर्गुण्यम् । दधिमण्डो मस्तु । क्षारो यवक्षारः ।

लवणं सैन्धवम् । केचित्पुनरिह योगान्तरदर्शनाद्यवक्षारस्वर्जिकाक्षाराभ्यां लवणपञ्चकेन च व्यवहरन्ति—पञ्चकोलकतालीसं द्वौ क्षारौ लवणानि चेति । भस्मकं च नियच्छ-
तीति । चित्रकघृतम् ॥ ५९ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ॥

पचेत्प्लीहाग्निसादादियकृद्रोगहरं परम् ॥ ५८ ॥

सुगमम् । पिप्पलीघृतम् ॥ ५८ ॥

रोहितकघृतमाह—

रोहितकत्वचः श्रेष्ठाः पलानां पञ्चविंशतिः ॥

कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥

पलिकैः पञ्चकोलैश्च तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ॥

रोहितकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६० ॥

प्लीहातिवृद्धिं शमयेदेतदाशु प्रयोजितम् ॥

तथा गुल्मज्वरश्वासकृमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ६१ ॥

रोहितकस्य पञ्चविंशत्या पलैः कोलप्रस्थद्वयेन मिलित्वा सप्तपञ्चाशत्पलानि काथ्यानि स्युः । शुष्कवदराभाव आर्द्रवदरप्रस्थद्वयं द्विगुणं ग्राह्यं तेष्वष्टगुणं जलं पादशेषः कषायो द्विपलाधिकचतुर्दशशरावैः । अन्ये तु जलद्रोणे एव शेषमाढकं कषायमाहुः । वैद्यप्रसारके तु षोडशगुणं जलं विवृतम् । तैः सर्वैश्चापि तुल्ययेति । पञ्चपल्या । पिष्टैरिति । पञ्चकोलै रोहितकत्वचा पिष्टयेति ज्ञेयम् । रोहितकं घृतम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥

महारोहितकघृतमाह—

रोहितकात्पलशतं क्षोदयेद्बदराढकम् ॥ ६२ ॥

साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषितम् ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य च्छागक्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ६३ ॥

तस्मिन्दद्यादिमान्कल्कान्सर्वास्तानक्षसंमितान् ॥

व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यवानीं तुम्बरुं विडम् ॥ ६४ ॥

अजार्जी कृष्णलवणं दाडिमं देवदारु च ॥

पुनर्नवां विशालां च यवक्षारं सपौष्करम् ॥ ६५ ॥

विडङ्गं चित्रकं चैव हपुषां चविकां वचाम् ॥

एतैर्घृतं विपक्वं तत्स्थापयेद्भ्राजने शुभे ॥ ६६ ॥

पाययेत्त्रिपलां मात्रां व्याधेर्वलमपेक्ष्य च ॥

रसकेनाथ यूषेण पयसा वाऽपि भोजयेत् ॥ ६७ ॥

उपयुक्ते घृते तस्मिन्व्याधीन्हन्यादिमान्वहून् ॥
 यकृत्प्लीहोदरं चैव प्लीहशूलं यकृत्तथा ॥ ६८ ॥
 कुक्षिशूलं हृदि शूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
 विबन्धशूलं शमयेत्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ६९ ॥
 छर्द्यतीसारशमनं तन्द्राज्वरविनाशनम् ॥
 महारोहितकं नाम प्लीहघ्नं श्रेष्ठमौषधम् ॥ ७० ॥

जलद्रोण इत्येतदावर्तनीयम् । तेन जलद्रोणद्वयेनेह रोहितकपलशतस्य बदराढकस्य
 च मिलित्वा काथो युक्तः । कृष्णलवणं सौवर्चलभेदः । महारोहितकं घृतम् ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
 कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तत्रिंश
 उदराधिकारः समाप्तः ॥ ३७ ॥

अथाष्टात्रिंशः शोथोदराधिकारः ।

उदर एवोपद्रवभूतशोथसंबन्धेन चिकित्साविशेषयोगाद्वृन्दः परिकल्प्य शोथो-
 दरं दर्शयति—

हरीतकीनागरदेवदारुपुनर्नवाछिन्नरुहाकषायः ॥

सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ १ ॥

प्रतिदिनोपयोगे गुग्गुलोर्माषिकचतुष्टयं गोमूत्रस्यार्धपलं कर्षो वा प्रक्षेपः । विरेचने तु
 कर्तव्ये प्रचुरत्वमनयोः ॥ १ ॥

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ॥

निहन्ति वातोदरशोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ २ ॥

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रमिति । दशमूलस्य काथः । एरण्डतैलं प्रक्षेपः । गोमूत्रयु-
 क्तस्त्रिफलारसो वेति । बद्धकोष्ठतायां गोमूत्रेणैव त्रिफलाकाथः कार्यः । योगोऽयं
 पित्तकफोदरे सशोथे युक्तः ॥ २ ॥

पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादाव्यभयाकषायः ॥

सर्वाङ्गशोफोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

पुनर्नवां दार्वभयां गुडूचीं पिबेत्समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ॥

त्वग्दोषशोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ४ ॥

पुनर्नवादीनां चूर्णं गुग्गुलुयुक्तं गोमूत्रेण पेयम्—

“गोमूत्रेणामृतादारुवर्षाभूचेतकीरजः ।

पिबेद्गुग्गुलुसंयुक्तं शोथोदरविनाशनम्” इति ॥

अत्र चेतकी हरीतकी ॥ ४ ॥

गोमूत्रयुक्तं महिषीपयो वा क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रम् ॥

क्षीरान्नभुक्केवलमेव गव्यमूत्रं पिबेद्वा श्वयथूदरेषु ॥ ५ ॥

क्षीरं गवां वा त्रिफलाविमिश्रमिति । त्रिफलायाः क्वाथः कल्को वा क्षीरमात्रे-
णान्नभुक् ॥ ५ ॥

पुराणं माणकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ॥

साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत्पायसं तु तत् ॥ ६ ॥

हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि ॥

सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ७ ॥

पुराणमाणकमालूकं पलमानं पिष्टतण्डुलपलद्वयं च मनाक्चूर्णितं क्षीरतोयाभ्यां साध-
यित्वा पायसः कार्यः । अस्योपयोगेऽपरमन्नं व्यञ्जनं च नाश्नीयादित्याहुः । योगोऽयं
शोथमात्रेण प्रचरति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुनर्नवादाव्यमृता पाठा बिल्वं श्वदंष्ट्रिका ॥

बृहत्यौ द्वे रजन्यौ द्वे पिप्पल्यश्चित्रकं वृषम् ॥ ८ ॥

समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण ना पिबेत् ॥

बहुप्रकारं शोथं च सर्वगात्रविसारिणम् ॥

हन्ति शोथोदराण्यष्टौ व्रणांश्चैवोद्धतानपि* ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीचन्द्रप्रणीतचन्द्रमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्याया-

मष्टात्रिंशः शोथोदराधिकारः समाप्तः ॥ ३८ ॥

* ख. पुस्तके—दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति । तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि
लघूनि च ॥ १ ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् । विरेकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥ २ ॥
औदकानूपजं मांसं शाकपिष्टकृतं तिलम् । व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानयानं च वर्जयेत् ॥ ३ ॥ तथो-
ष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च । नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ॥ ४ ॥ इत्य-
धिकमत्र ।

अथैकोनचत्वारिंशः शोथाधिकारः ।

उदर उपद्रवरूपतया शोफस्य संभवात्तदनन्तरं शोथः । अयं च शोफः सर्वाङ्गस-
रणयोग्यो व्रणशोथाद्भिन्नः ॥

शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलदृतं जलम् ॥

वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥ १ ॥

पञ्चमूलं महदुष्णवीर्यतया विशेषेण वातयौगिकत्वात् । पानाहारपरिग्रह इति ।
अन्नपानसंस्कारे ॥ १ ॥

क्षीराशिनः पित्तकृते तु शोथे त्रिवृद्बुद्धीत्रिफलाकषायम् ॥

पिबेद्भवां मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्बुद्धीशम्याकपध्यामरदारुकल्कम् ॥

शोथे कफोत्थे महिषाक्षमूत्रयुक्तं पिबेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥ ३ ॥

पुनर्नवादीनां कल्कं गुग्गुलुमूत्रयुक्तं पिबेत् । पिबेद्वा सलिलं तथैषामिति । एषां
पुनर्नवादीनां काथं वा गुग्गुलुगोमूत्रे प्रक्षिप्य पिबेत् ॥ ३ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकशिग्रुत्वगुमाप्रलेपः ॥

कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेकश्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥ ४ ॥

सिकता वालुका । पुराणपिण्याकः पुराणसर्षपखलिः । शिग्रोस्त्वक्सौभाजनत्वक् ।
कुलत्थशुण्ठीजलं कुलत्थशुण्ठयोर्मिलितयोः काथः । काथमूत्राभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा वा
परिषेकः । चण्डा चौरपुष्पिका ॥ ४ ॥

अजाजिपाठाघनपञ्चकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयेपीताः ॥

शोथं प्रवृद्धं चिरजं त्रिदोषं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ५ ॥

पिप्पल्यादिरजोनाम्ना चरके पठ्यते त्वयम् ॥

योगोऽत्र चविकास्थाने ग्राह्या मातङ्गपीप्पली ॥ ६ ॥

सुखतोयमुष्णोदकम् । उष्णोदकविधौ च तन्त्रान्तरम्—

“काथ्यमानं च यत्तोयं निष्फेनं निर्मलीकृतम् ।

चतुरर्धावशिष्टं तु तदुष्णोदकमिष्यते” इति ॥

अजाज्यादीनां चूर्णमुष्णोदकेन पेयम् । भूनिम्बमहौषधे चेति । कल्कोऽयमुष्णो-
दकेन पेयः । चविकायाः पुनः स्थाने ग्राह्या मातङ्गपिप्पलीति वृन्दः । मातङ्ग-
पिप्पली हस्तिपिप्पली । टिप्पणिका वृन्दस्य नातिहृदयंगमा । यतश्चरके शोथ-
चिकित्सिते पिप्पल्यादिचूर्णे गजपिप्पलीशब्देन चव्येव व्याख्याता टीकाकृद्भिः ।
किं पञ्चकोलं चर्वीं विना कचिन्नोपलब्धम् । निघण्टावपि हस्तिपिप्पलीति चव्याः

पर्यायोऽस्ति । त्रिदोषमिति । वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैर्वा कृतं त्रिदोषजशोथस्यापि साध्यत्वेनोक्तत्वात् ॥ ९ ॥ ६ ॥

आर्द्रकस्य रसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ॥

अजाक्षीराशिनः शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत्* ॥ ७ ॥

आर्द्रकस्य रसः पीत इति । आर्द्रकस्य रसो यथार्हमात्रया पुराणगुडेन समेन सहोपयोज्यः ॥ ७ ॥

पुनर्नवादारुशुण्ठीकाथे मूत्रेऽथ केवले ॥

दशमूलरसे वाऽपि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥ ८ ॥

मूत्रेऽथ केवल इति । मूत्रं स्त्रीगवीभवं ग्राह्यं लाघवात्तीक्ष्णत्वाच्च ।

यदुक्तम्—“लाघवं जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसां च गौरवम् ।

स्त्रीणां मूत्रं गवां तीक्ष्णं न तु पुंसां तथाविधम् ॥

† चित्तात्मिकाः स्त्रियो यस्मात्सौम्यास्तु पुरुषाः स्मृताः” इति ॥ ८ ॥

विल्वपत्ररसं पाण्डु सोषणं श्वयथौ त्रिजे ॥

विट्सङ्गे चैव दुर्नाम्नि विदध्यात्कामलासु च ॥ ९ ॥

सोषणमिति । समरीचम् ॥ ९ ॥

गुडपिप्पलिशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ॥

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

पुरं मूत्रेण संसेव्यं पिप्पली वा पयोन्विता ॥

गुडेन वाऽभया तुल्या विश्वं वा शोथरोगिणाम् ॥ ११ ॥

पिप्पली वा पयोन्वितेति । वर्धमानक्रमेणेतरकल्कबद्धा पिप्पली सेव्या ॥ ११ ॥

गुडाद्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा ॥

कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥ १२ ॥

शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगा-

न्सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ॥

जीर्णज्वराशोऽग्रहणीविकारा-

न्हन्यात्तथाऽन्यान्कफवातरोगान् ॥ १३ ॥

* ख. पुस्तके—तथा च चरकः—कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च निदिग्धिका नागरचित्रकं च । सपिप्पलीमूलरजन्यजाजीमुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ १ ॥ पीतं त्रिदोषं चिरजं च शोफं कुष्ठं च चूर्णस्य हि संप्रयोगात् । मांसै रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २ ॥ इत्यधिकमत्र ।

† तन्त्रान्तराच्छोधनीयम् । पित्तात्मिका इति भाति ।

कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणमिति । गुडार्द्रकादयस्तुल्यभागाः सन्तः प्रतिदिनं मेलयित्वा कर्षेण वर्धयितव्याः । एवं द्वादशभिर्दिनैस्त्रिपलं भवति । ततस्त्रिपलमेव पक्षं मासं वा यावत्त्वादन् । किंवा प्रथमं कर्षं खादन् । ततः कतिचिद्दिनानि कर्षस्यैवाभ्यासः । ततः परमपरकर्षं वर्धयेत् । तस्यापि पुनरभ्यासः । एवं कर्षेण कर्षेण वृद्ध्या यथा पक्षेण मासेन वा त्रिपलं स्यात्तथा विधेया वृद्धिः । अन्ये त्वाहुः—पक्षमथापि मासमित्यत्राथशब्दः कात्स्न्ये अपिशब्दः समुच्चये । तेन मासं पक्षं च मासार्धमासं वाण्या इ(द्यादि)त्यर्थः । सार्धमासेन त्रिपलं कर्षोपयोगात्प्रभृति प्रत्यहं माषचतुष्टयविधिना भवति । अत्र व्याख्याने कर्षादारभ्य माषकचतुष्टयमेव वृद्धिर्नाधिका । व्यवहारोऽपीत्थं प्रायः । कर्षे तु गुडनागरयोरर्धपला वृद्धिरप्युक्ता । तद्यथा—

“पक्षविवृद्धं चाऽऽर्द्रकमद्याद्दशवासराणि गुडेन समम् ।

पञ्चपलमेव ततो द्विदशाहात्सरसप्रेष(?)मुद्गाशीति” ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्थलपद्ममयं कल्कं पयसाऽऽलोज्य पाययेत् ॥

प्लीहामयहरं चैव सर्वाङ्गैकाङ्गशोथजित् ॥ १४ ॥

स्थलपद्ममयं कल्कमिति । स्थलपद्मं माणकम् । अस्य पुराणमालुकं ग्राह्यम् ॥ १४ ॥

क्षीरं शोथहरं दारुवर्षाभूनागरैः शृतम् ॥

पेयं वा चित्रकव्योषवृद्धदारुप्रसाधितम् ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

सिंहास्यामृतभण्टाकीकाथं पीत्वा समाक्षिकम् ॥

कृच्छ्रं शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ १६ ॥

सिंहास्यो वासा । भण्टाकी कण्टकारी ॥ १६ ॥

भूनिम्बविश्वकल्कं जग्ध्वा पेयः पुनर्नर्वाकाथः ॥

अपहरति नियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गं नृणाम्* ॥ १७ ॥

पेयः पुनर्नर्वाकाथ इति । अनुपानमिदम् । एतच्च पुनर्नर्वामूलकर्षे निष्काथ्य कार्यम् । अतोऽधिकमात्रयाऽनुकरणे भूरिभेषजत्वादशिवधादिदोषः स्यात् । एवं सर्वत्र काथेऽनुपाने ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

त्रिफलायोरजःक्षारैः शोथजित्रिफलारसः ॥

त्रिफलारस इति । त्रिफलाकाथे त्रिफलाचूर्णादीनां प्रक्षेपः ।

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ॥

शोथमारुष्करं हन्ति वृन्तैः शालदलस्य वा ॥ १८ ॥

* ख. पुस्तके—सेकस्तथाऽर्कवर्षाभूनिम्बकाथेन शोथजित् । इत्यधिकमत्र ।

यष्टी यष्टीमधुः । शोथमारुष्करमिति । भल्लातजं शोथम् । वृन्तैः शालदलस्य वेति पृथग्योगः ॥ १८ ॥

शोथे विषनिमित्ते तु विषोक्ता शस्यते क्रिया ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

पुनर्नवाचित्रकदेवदारुपञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम् ॥

कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिषूदनं च* ॥ २० ॥

पञ्चोषणं पञ्चकोलम् । पुनर्नवाद्यं घृतम् ॥ २० ॥

रसे विपाचयेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलत्थयोः ॥

पुनर्नवायाः कल्केन घृतं शोथविनाशनम् ॥ २१ ॥

सुगमम् । पञ्चकोलाद्यं घृतम् ॥ २१ ॥

सचित्रका धान्ययवानिपाठाः

सदीप्यकास्त्र्यूषणवेतसाम्लाः ॥

बिल्वात्फलं दाडिमयावशूकं

सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥ २२ ॥

पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि जलाढकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयोज्यम् ॥

अर्शोसि गुल्मं श्वयथुं च कृत्स्नं

निहन्ति वह्निं च करोति दीप्तम् ॥ २३ ॥

दीप्यकं जीरकम् । वेतसाम्लोऽम्लवेतसः । बिल्वात्फलमस्य पाठे बिल्वं पलमानं शेष-
द्रव्यं तु कार्ष्णिकम् । चित्रकाद्यं घृतम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ॥

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तत्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्न्यम् ॥

अर्शोतिसारानिलगुल्ममेहांस्तद्धन्ति संवर्धयते च वह्निम् ॥ २४ ॥

घटे चित्रकमूलकल्कलेपं तिलोत्सेधं मानमुपदिशन्ति । दध्यागतं दधिभावमागतम् ।
तेनेति तद्दधिमन्यनोत्थेन । एतच्च तत्रेणेत्यनेन सह योज्यम् । तेन तत्रेणेत्यर्थः ।
चित्रकं घृतम् ॥ २४ ॥

माणकघृतमाह—

माणककाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

एकजं द्वंद्वजं शोथं त्रिदोषं च व्यपोहति ॥ २५ ॥

* ख. पुस्तके—भल्लातश्वयथुं हन्ति ध्रुवमाश्वत्थधावनात् । महिषीक्षीरपिष्टैर्वा नवनीतसमन्वितैः
॥ १ ॥ भल्लातककृतः शोथस्तिलैलिप्तः प्रशाम्यति । इत्यधिकमत्र ।

माणकालुकक्काथार्थमष्टगुणं जलं न तु मृदुत्वाच्चतुर्गुणं तथा सति यवागूवत्काथः
स्यात् । माणकालुकं चाऽऽर्द्रमेव सर्वत्र ग्राह्यम् । माणकघृतम् ॥ २९ ॥

शैलेयाद्यं तैलमाह—

शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्तीत्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ॥

प्रियंगुथौणेयकहेममांसीतालीसपत्रप्लवधान्यपत्रैः ॥ २६ ॥

श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः स्पृक्कानखैश्चापि यथोपलाभम् ॥

वातात्मकेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ २७ ॥

कौन्ती रेणुकम् । त्वग्गुडत्वक् । पलाशः शठी । थौणेयकं ग्रन्थिपर्णम् । एतच्छन्दो-
नुरोधादिह सकाररहितं ज्ञेयम् । प्लवः कैवर्तमुस्तकः । श्रीवेष्टको नवनीतखोटिः ।
ध्यामकं गन्धतृणम् । सुपिष्टैः शैलेयादिभिस्तैलं सिद्धमुपदिशन्ति तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहम-
प्युशन्ति । उशन्तीच्छन्ति । शैलेयाद्यं तैलम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्तामहौषधैः ॥

पक्वमभ्यञ्जनात्तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ २८ ॥

शुष्कमूलकाद्यं तैलम् ॥ २८ ॥

कंसहरीतकीमाह—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानां च शतं गुडाच्च ॥

लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च ॥ २९ ॥

प्रस्थाधर्मात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात् ॥

एकाभयां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ ३० ॥

श्वासज्वरारोचकमेहगुल्मान्प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ॥

कार्श्यामवातावसृगम्लपित्तवैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ३१ ॥

सांनिध्यान्मधुनो मानं व्योषादेर्मिलितस्य च ॥

किञ्चिच्च कर्षपर्यायः शुक्तिरर्धपलं मेता ॥ ३२ ॥

दशमूलीहरीतक्यास्तु(तु)ल्या कंसहरीतकी ॥

मानं तेनात्र तत्रत्यं चरके ग्राह्यं जैज्जटः ॥ ३३ ॥

कषाये कंस इति । पादशेषेणाऽऽढकमानं काथे । एतावन्मानश्च काथो दशमूले
चतुःषष्टिपलमाने काथ्यमाने भवति । अभयागुडकानां शतं गुडाच्च शतम् । व्योषत्रिसु-
गन्धयोरिति(ह) मानस्यानिर्देशेऽपि लेहान्तरोक्तचूर्णमानानुसारेण मानं ज्ञेयम् । तत्राग-
स्यहरीतक्यां गुडतुलायां पिप्पलीचूर्णकुडव उक्तस्तद्वदिहापि गुडपलशते व्योषस्य कटुद्र-
व्यस्य मिलित्वा कुडवः । च्यवनप्राशे खण्डपञ्चाशत्पले चातुर्जातस्य पलमुक्तं तद्वदि-

हापि गुडपलशते द्विपलं मिलित्वा त्रिसुगन्धं यावशूकस्तु किञ्चिच्छब्दस्याल्पवचनाद-
त्रोक्तव्योषादिचूर्णार्धमानः किंवा किञ्चिच्छब्दः कर्षपर्यायः । तेन यवक्षारस्य कर्षो
ग्राह्यः । वृन्दस्तु 'सांनिध्यान्मधुनो मानं व्योषादेर्मिलितस्य तु' इत्यनेन व्योषात्रि-
सुगन्धयोरष्टपलत्वं ब्रूते । यवक्षारस्तु कर्षमान एवेति तस्याऽऽशयः । जातूकर्ण्यसंवा-
दात्पुनस्त्र्युषणयवक्षाराणां प्रत्येकं पलं त्रिसुगन्धि च प्रत्येकं कर्षमानम् ।

तथाच जातूकर्णः—“दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् ।

तुलां पञ्चशतो दद्याद्व्योषक्षारचतुष्पलम् ॥

त्रिसुगन्धि सुवर्णांशं प्रस्थार्धं मधुनो हिमे” इत्यादि ॥

अत्र चतुष्पलं मिलित्वा सुवर्णांशं प्रत्येकं प्रचारश्चेत्यमेव ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥

तुलां गुडाद्व्योषयवक्षारचतुष्पलम् ॥ ३४ ॥

त्रिजातकं सुवर्णांशं प्रस्थार्धं मधुनो हिमे ॥ ३५ ॥

दशमूलहरीतक्यः शोथान्हन्युः सुदुर्जयान् ॥

ज्वरारोचकमेहार्शःकुष्ठपाण्डूदरामयान् ॥ ३६ ॥

दशमूलहरीतकी ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पुनर्नवामृतादारुदशमूलजलाढके ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थे गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ३७ ॥

तत्सिद्धं व्योषपत्रैलात्वक्चव्यैः कार्षिकैः पृथक् ॥

चूर्णिकृतैः क्षिपेच्छीते मधुनः कुडवं लिहेत् ॥ ३८ ॥

लेहः पौनर्नवो नाम शोथशूलनिषूदनः ॥

कासश्वासारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ ३९ ॥

सुगमम् । पुनर्नवालेहः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पिष्टान्नमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवा स्वप्नमजाङ्गलं च ॥

स्त्रियो घृतं तैलपयोगुरुणि शोफं जिघांसुः परिवर्जयेच्च ॥ ४० ॥

ग्राम्याजानूपपिशितलवणं शुष्कशाकं नवान्नं

गौडं पिष्टान्नं दधि च कृशरं विज्जलं मद्यमम्लम् ॥

धानावह्वरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि

स्वप्नं चारात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥ *

* ख. पुस्तके—अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् । नारीं शोफो मुखाद्गन्ति कुक्षिगुह्या-
दुभावपि ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

अजाङ्गलं चेत्यतः परं मांसमिति शेषः । स्त्रियो ढाढुमिति केचित्पठन्ति
॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनच-
त्वारिंशः शोफाधिकारः समाप्तः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशत्तमो वृद्ध्याधिकारः ।

शोथप्रकारत्वादथ वृद्धिः । वृद्धिः कुरण्ड इति लोके ।

गुग्गुलुं रुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥

वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसंभवम् ॥

सुगमम् ॥

तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

चन्दनं मधुकं पद्ममुक्षीरं नीलमुत्पलम् ॥

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यादाहशोथरुजापहः ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥

सुगमम् ॥

सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ ४ ॥

रक्तजे रक्तमोक्षणमिति । अपक्वे रक्तजे रक्तस्रवणं जलौकाभिः कार्यम् । तथा च
सुश्रुतः—मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेदिति ॥ ४ ॥

श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

उष्णवीर्यैरिति । अजगन्धादिभिर्मिश्रकोक्तैः । अन्यैश्चाऽऽरग्वधादिभिः ॥

पीतदारुकषायं च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥ ५ ॥

गोमूत्रेणैव पीतदारुकाथः कार्य इत्याहुः । मूत्रस्य तु प्रक्षेपो युक्तः । पीतदारु देव-
दारु । डल्लणस्त्विति व्याचष्टे—गोमूत्रकथितस्यैव दारुहरिद्राकषायस्य पलं पीतदारु-
स्थाने केचिद्देवदारु पठन्ति ॥ ५ ॥

स्विन्नं मेदःसमुत्थं तु लेपयेत्सुरसादिना ॥

शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ६ ॥

पत्रपुटवृद्धगोमयपिण्डादिना स्विन्नं सुरसादिगणेन गोमूत्रेण पिष्टेन शिरोविरेचन-
द्रव्यैर्गोमूत्रपिष्टैः सुखोष्णैर्वा लेपयेत् । शिरोविरेचनद्रव्याणि पिप्पलीविडङ्गापामार्ग-
शिग्रुशिरीषसिद्धार्थकादीनि सुश्रुते संशोधनसंशमनीयोक्तानि । मूत्रमिह शिरोविरेच-
नद्रव्यत्वेन लब्धमपि पुनः पेषणार्थमुक्तम् ॥ ६ ॥

संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥

सीवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ॥ ७ ॥

संस्वेदनं कर्तव्यं शस्त्रकर्मवेदनानिवारणार्थं त्वगादिमृदुकरणार्थं च । मूत्रप्रभवां
मूत्रसंधारणजाम् । वस्त्रपट्टेन वेष्टनं कर्मसौकर्यार्थम् । व्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण विध्येत् ।
व्यधश्च मूत्रस्त्रावणार्थम् । एतदनन्तरं यदाह सुश्रुतः—

“अथात्र द्विमुखीं नाडीं दत्त्वा विस्त्रावयेद्विषक् ॥

मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत्” इति ॥ ७ ॥

प्राप्तफलकोषाया अन्त्रवृद्धेरसाध्यत्वादप्राप्तफलकोषायास्तस्याश्रिकित्सामाह—

मुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवृद्धौ विचक्षणः ॥

वातवृद्धिक्रमं कुर्यादाहं तत्राग्निना हितम् ॥ ८ ॥

वातवृद्धिक्रमः स्नेहपानादिरनुवासनान्तः । तत्राग्निना दाहं कुर्यात् । अत्रार्थे सुश्रुतः—

“तप्तया वङ्क्षणस्थानं दहेदर्धेन्दुवक्रया ॥

सम्यङ्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तां तु वर्जयेत्” इति ॥ ८ ॥

शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सीवनिमादरात् ॥

व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ९ ॥

शङ्खभुवोरन्तोपरि कर्णललाटयोर्मध्ये । त्यक्त्वा सीवनिमादरादिति । केशान्त-
सीवनीयं मर्मत्वात्परित्यज्य । व्यत्यासाद्वेति । वामकोषे वृद्धौ दक्षिणे दक्षिणकोषे
वृद्धौ वामे यदा पुनरुभयतो वृद्धिस्तदोभयभागव्यधः । वाशब्दो वृद्ध्यन्तरापेक्षया ।
अन्त्रवृद्धिनिवृत्तये वङ्क्षणस्थाया इति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठमध्ये त्वक्छित्त्वा दहेदङ्गविपर्यये ॥ १० ॥

अङ्गुष्ठमध्ये त्वक्छित्त्वेति । हस्ताङ्गुष्ठमध्ये त्वङ्मात्रं छित्त्वा दहेत् । अस्मादेव
निर्देशात्त्वक्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्तीत्युच्यते । त्वचं छित्त्वाऽङ्गुष्ठमध्य इति पुनः पाठः
साधुः । अङ्गविपर्यय इत्यत्र विपर्ययार्थः पूर्ववत् ॥ १० ॥

रास्नायश्चमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ॥

काथोऽन्नवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रितः ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्वितम् ॥

आध्मानभूलोपचितामन्नवृद्धिं जयेन्नरः* ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलां लवणान्विताम् ॥

प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ १३ ॥

मूत्रसिद्धां गोमूत्रस्विन्नम् । सतैलां सैरण्डतैलम् । योगोऽयं विरेचनार्थं गोमूत्रे-
व पेयः । कल्करूपोऽप्ययमुष्णोदकानुपानः सेव्यः ॥ १३ ॥

गोमूत्रसिद्धां खुतैलभृष्टां हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ॥

खादेन्नरः कोष्णजलानुपानान्निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

त्रिफलाकाथगोमूत्रं पिबेत्प्रातरतन्द्रितः ॥

कफवातोत्थितं हन्ति श्वयथुं वृषणोद्भवम् ॥ १५ ॥

त्रिफलाकाथगोमूत्रमिति । त्रिफलायाः काथे गोमूत्रप्रक्षेपः ॥ १५ ॥

सरलागुरुकुष्ठानि देवदारु महौषधम् ॥

मूत्रारनालसंपिष्टं श्लोफघ्नं कफवातजित् ॥ १६ ॥

सरलं सरलकाष्ठम् । मूत्रारनालसंपिष्टमिति । गोमूत्रकाञ्जिकाभ्यां मिलित्वा पिष्टम् ।
लेपोऽयम् ॥ १६ ॥

भृष्टो खूकतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ॥

कुष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः† ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ॥

सप्ताहमादित्यकरैर्विपकं निहन्ति कौरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥ १८ ॥

शम्बूकभाण्ड इति । शम्बूक एव भाण्डं तत्र ढक्कणिकां स्फोटयित्वाऽन्तर्जन्तुयुक्ते
नेहितम् । लेपोऽयम् ॥ १८ ॥

वचासर्षपकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

संप्रति वर्ध्मनो लक्षणं निर्दिशति—

* ख. पुस्तके—इन्द्रायुधरविक्षीरमिश्रैश्चणकसत्तुभिः । सिन्दूरसैन्धवोपेतैर्लेपो हन्ति कुरण्डजम्
॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

† ख. पुस्तके—त्र्युषणं पिप्पलीमूलं देवदारु फलत्रिकम् । कषायं पायवेद्ध्येष सक्षारलवणात्रिकम्
॥ १ ॥ त्रिभिर्मसैः प्रशम्येत वृद्धिर्वातकफात्मिका । इत्यधिकमत्र ।

अत्यभिष्यन्दिगुर्वामसेवनान्निचयं गतः ॥

करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो वङ्क्षणसंधिषु ॥

ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं वर्धमिति निर्दिशेत् ॥ २० ॥

रुग्निनिश्चयेऽनुक्तत्वाल्लक्षणं लिखितवान्वृन्दः । वर्धं वाढोसीति लोके ॥ २० ॥

मूलं बिल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः

श्यामापूतिकरञ्जाशिशुकतरोर्विश्वौषधारुष्करम् ॥

कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणक्षाराजमोदान्वितं

पीतं काञ्जिककोणतोयमथितैश्चूर्णीकृतं वर्धमजित् ॥ २१ ॥

बिल्वादीनां शिशुकतर्वन्तानां सर्वेषां मूलम् । अरलुकः श्योनाकः । श्यामा वृद्धदारु-
रुकः । काञ्जिककोणतोयमथितानामन्यतमेन प्रकृत्याद्यपेक्षया पानम् ॥ २१ ॥

अविक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य च ॥

प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद्वर्धमशूलहरं परम् ॥ २२ ॥

अविक्षीरेण पिष्ट्वा गोधूमकुन्दुरुणीलेप एको योगः । वाशब्दो योगान्तरापेक्षया ।
अत एव क्वचिच्चकारः पठ्यते । कल्कमिति निर्देशात्कल्कशब्दो नपुंसकोऽप्यस्तीति
गम्यते । कुन्दुरु स्वनामख्यातम् ॥ २२ ॥

मृतमात्रे तु वै काके विशस्ते तु प्रवेशयेत् ॥

वर्धं मुहूर्ते मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ २३ ॥

मृतमात्र इति । सद्यो मारिते । विशस्ते पाटिते । काकस्य क्रोडं पाटयित्वा तत्र
क्रोडे वर्धं प्रवेशनीयम् । तत्प्रबन्धः कार्यः ॥ २३ ॥

सैन्धवादितैलमाह—

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं वचा ॥

हीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सनागरम् ॥ २४ ॥

कट्फलं पौष्करं मेदा चविका चित्रकं शठी ॥

विडङ्गातिविषे श्यामा रेणुका नीलिनी स्थिरा ॥ २५ ॥

बिल्वाजमोदे कृष्णा च दन्ती रास्ना च तैः समैः ॥

साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥ २६ ॥

निचुलो वेतसः श्यामा त्रिवृद्धैद्यप्रसारके व्याख्याता । नीलिनी नीलबुध्ना । तैलं वा
कफवातनुदिति । तिलतैलं जलेन पाकः । बृहत्सैन्धवाद्यं तैलम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वर्धमोदावर्तगुल्मार्शः प्लीहमेहाममारुतान् ॥

आनाहमश्मरीं चैव हन्यात्तदनुवासनम् ॥

घृतं सौरेश्वरं योज्यं वर्धमवृद्धिनिवृत्तये ॥ २७ ॥

सुगमम् । सुश्रुते वृद्धिषु परिहार्यमुक्तम् ।

तद्यथा—“अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ।

अत्यासनं चक्रमणमुपवासं गुरूणि च” इति ॥

चक्रमणं गमनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

चत्वारिंशो वृद्ध्याधिकारः समाप्तः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशो गलगण्डाद्यधिकारः ।

शोफाधिकाराद्गलगण्डादयः ।

यवमुद्रपटोलादि कटुरूक्षं च भोजनम् ॥

छर्दिं सरक्तमुक्तिं च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ १ ॥

रूक्षभोजनोपदेशः कफवातमेदःकारणत्वाद्गलगण्डस्य । छर्दिमिति वान्तिम् । रक्तमु-
क्तिर्जलौकादिभिः ॥ १ ॥

निचुलं शिश्रुबीजानि दशमूलमथापि वा ॥

आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

देवदारुविशाले च कफगण्डे प्रलेपनम् ॥

तण्डुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपितः ॥

हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ ३ ॥

लेपोऽयं वक्ष्यमाणश्च लेपः कोष्णः कार्यः ॥ ३ ॥

सर्षपाञ्जिश्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ॥

मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥ ४ ॥

गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालाः समुत्थिताः ॥

प्रलेपात्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति वाऽचिरात् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

जीर्णकर्कारुकरसं विडसैन्धवसंयुतम् ॥

नस्येन हन्ति तरुणं गलगण्डं न संशयः ॥ ६ ॥

कर्कारुस्तिक्ततुम्बी कूष्माण्डभेदो वा । तरुणमिति जातमात्रम् ॥ ६ ॥

जलकुम्भीकजं भस्म पक्वं गोमूत्रगालितम् ॥

पिबेत्कोद्रवतक्राशी गलगण्डोपशान्तये ॥ ७ ॥

जलकुम्भीकं पान्ही तस्या भस्म पानीयक्षारविधिना गोमूत्रेण विपाच्य परित्नाव्य च
पिबेत् ॥ ७ ॥

महिषीमूत्रविमिश्रं लोहमलं संस्थितं घटे मासम् ॥

अन्तर्धूमविदग्धं लिह्यान्मधुनाऽथ गलगण्डे ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

सूर्यावर्तरसोनाभ्यां गलगण्डोपनाहनम् ॥

स्फोटास्त्रावैः शमं याति गलगण्डो न संशयः ॥ ९ ॥

गलगण्डोपनाहनमिति । उपनाहनं बहलोष्णः प्रलेपः । स्फोटास्त्रावैरित्युपनाहन-
कृतैः ॥ ९ ॥

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहंसाहयावृक्षकपिप्पलीभिः ॥

सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥ १० ॥

हंसाहया हंसपादी । तैलं पिबेत्सिद्धमिति संबन्धः । दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योग इति तन्नयुक्तेः । अमृताद्यं तैलम् ॥ १० ॥

जिह्वायाः पार्श्वतोऽधस्ताच्छिरा द्वादश कीर्तिताः ॥ ११ ॥

तासां स्थूलशिरे कृष्णे छिन्द्यात्ते च शनैः शनैः ॥

बडिशेनैव संगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ॥ १२ ॥

स्रुते रक्ते व्रणे तस्मिन्दद्यात्सगुडमार्द्रकम् ॥

भोजनं चानभिष्यन्दि यूषः कौलत्थ इष्यते ॥ १३ ॥

दद्यात्सगुडमार्द्रकमिति । गुडार्द्रकं चर्वणेन प्रचरति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्णयुग्मबहिःसंधिमध्याभ्यासे स्थितं च यत् ॥

उपर्युपरि तच्छिन्द्याद्गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ १४ ॥

संधिमध्याभ्यास इति । अभ्यासः संनिधिः ॥ १४ ॥

तुम्बीतैलमाह—

विडङ्गक्षारसिन्धूग्रास्ताग्निव्योषदारुभिः ॥

कटुतुम्बीफलरसे कटुतैलं विपाचितम् ॥

चिरोत्थमपि नस्येन गलगण्डं विनाशयेत् ॥ १५ ॥

क्षारो यवक्षारः । उग्रा वचा । तुम्बीतैलम् ॥ १५ ॥

विडङ्गानलसिन्धूत्थरास्त्रोग्राक्षारदारुभिः ॥ १६ ॥

तैलं चतुर्गुणे सिद्धं कटुतुम्बीरसेऽथ तत् ॥

गण्डमालाहरं श्रेष्ठं गलगण्डहरं परम् ॥ १७ ॥

सुगमम् । तुम्बीतैलम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अतः परं गण्डमालाचिकित्सितम् ।

माक्षिकाढ्यः सकृत्पीतः काथो वरुणमूलजः ॥

गण्डमालां निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १८ ॥

सकृदित्येकदा प्रयोगस्तुतिरियम् ॥ १८ ॥

पिष्ट्वा ज्येष्ठाम्बुना पेयाः काञ्चनारत्वचः शुभाः ॥

विश्वभेषजसंयुक्ता गण्डमालापहाः पराः* ॥ १९ ॥

ज्येष्ठाम्बुनेति । तण्डुलोदकेन । काञ्चनारः काञ्चन इति ख्यातः ॥ १९ ॥

अलम्बुषादलोद्भूतात्स्वरसाद्वे पले पिबेत् ॥

अपच्या गण्डमालायाः कामलायाश्च नाशने ॥ २० ॥

अलम्बुषादलोद्भूतादिति । अलम्बुषा मुण्डितिकाऽलम्बुषो वा ॥ २० ॥

वनकार्पासिकामूलं तण्डुलैः सह योजितम् ॥

पक्त्वा पुंपूलिकां खादेदपचीनाशनाय च ॥ २१ ॥

अपचीनाशनाय चेत्यत्र चकारेण गण्डमालाहरत्वमपि प्रस्तुतं समुच्चीयते ॥ २१ ॥

सौभाञ्जनं देवदारु काञ्जिकेन तु पेषितम् ॥

कोष्णं प्रलेपनं हन्यादपचीमतिदुस्तराम् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

आरग्वधशिफां क्षिप्रं सम्यक्तण्डुलवारिणा ॥

पिष्ट्वा नस्यप्रलेपाभ्यां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

गण्डमालामयार्तानां नस्यकर्मणि योजयेत् ॥

निर्गुण्ड्यास्तु शिफां सम्यग्वारिणा परिपेषिताम् ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

कोशातकीनां स्वरसेन नस्यं तुम्ब्यास्तथा पिप्पलिसंयुतेन ॥

तैलेन वाऽरिष्टभवेन कुर्याद्वचोपकुल्ये सह माक्षिकेण ॥ २५ ॥

पिप्पलीसंयुतेन कोशातकीस्वरसेन तथा तुम्बीस्वरसेन सह योज्यम् । अरिष्टभवेनेत्यस्य स्थानेऽरिष्टभवस्येति पाष्ठान्तरे बीजस्येति शेषः । वचेत्यादि योगान्तरम् ॥ २५ ॥

अतःप्रभृति ग्रन्थिचिकित्सा ।

ग्रन्थिष्वामेषु कुर्वीत भिषक्शोथप्रतिक्रियाम् ॥

पक्वानापीड्य संशोध्य रोपयेद्व्रणभेषजैः ॥ २६ ॥

* ख.पुस्तके—रवौ वारे मानी शुचिरुषसि गत्वाऽमिदमनीसिफामाहृत्पोटादर्शदिवसे पोष्यममृतम् । रसं तं कौमार्यास्तिलजयुतमासेवितमिदं (गल)ग्रन्थेर्मालामपहरति कालत्रयमिदम् ॥ १ ॥ इत्याधिकमत्र ।

शोथप्रतिक्रियामिति । अपतर्पणादिविरेचनान्तानेकादश द्विव्रणीयोक्तानुपक्रमा-
न्कुर्यात् ॥ २६ ॥

इदानीं वातादिजनितग्रन्थिविशेषेणाऽऽलेपादीनाह—

हिंसा सरोहिण्यमृताऽथ भार्गी श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः ॥

गोपित्तपिष्टाः सह तालपत्र्या ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ २७ ॥

हिंसा कालीयकडः । रोहिणी कटुरोहिणी । अमृता गुडूची । बिल्वस्थाने कचि-
त्कृष्णापाठः । कृष्णगन्धा सौभाञ्जनकः शमीत्यपरे । गोपित्तपिष्टा इत्यत्र गोजी च
पिष्टेति पाठान्तरम् । गोजी गोजिह्वा शाखोटक इत्यन्ये । तालपत्री तालमूली ॥ २७ ॥

जलौकसः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च ॥

काकोलिवर्गस्य च शीतलानि पिबेत्कषायाणि सशर्कराणि ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २८ ॥

द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वाऽपि चूर्णं पिबेद्वाऽपि हरीतकीनाम् ॥

चूर्णं पिबेद्वाऽपीति । वाशब्दो योगान्तरापेक्षया । हरीतकीनामिति । बहुवचनं
सप्तविधाया अपि हरीतक्या ग्रहणार्थम् ।

वचनं हि—“विजया रोहिणी चैव जीवन्ती पूतनाऽमृता ।

अभया कलिका ज्ञेया इत्येताः सप्त जातयः” इति ॥

मधूकजम्बुर्जुनवेतसानां त्वग्भिः प्रलेपानवचारयेद्वा ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्यां ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ॥

स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्यादङ्गुष्ठेणूदृषदीसुतैस्तु ॥ ३० ॥

हृतेषु दोषेष्विति । वमनादिना कफादौ रक्तमोक्षणेन च रक्ते हृते सति । यथा-
नुपूर्व्येति । स्नेहस्वेदादिक्रमं कृत्वेत्यर्थः । छन्दोनुरोधाद्रेणू । दृषदीसुतः शिलापुत्रकः ।
अङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैरिति तु कापि पाठो निर्दोषः । उपलः पाषाणः ॥ ३० ॥

विकङ्कतारग्वधकाकणन्तीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः ॥

आलेपयेदेनमलाबुभार्गीकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ ३१ ॥

विकङ्कतो वयंकिलिरिति ख्यातः । आरग्वधः किरमालकः । काकणन्ती गुञ्जा ।
काकादनी वायसतिन्दुकः । अहिंसा, इत्यन्ये । तापस इङ्गुद इति डल्लणः । काला
कडावकडो मञ्जिष्ठा वा ॥ ३१ ॥

दन्ती चित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसी गुडः ॥

भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ ३२ ॥

सौधार्कपयसी इति । सुहृर्कयोः क्षीरम् ॥ ३२ ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वानुद्धृत्य चाग्निं विदधीत वैद्यः ॥

क्षारेण चैतान्प्रतिसारयेत्तु संलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ ३३ ॥

नन्वयं ग्रन्थः सुश्रुतेऽपच्यां पठितः । ग्रन्थौ न तु कफजे ।

तत्रैतादृशः पठितः—

“अमर्मजातं शममप्रयान्तमपक्वमेवापहरेद्विदार्य ॥

दाहे स्थिते चासृजि सिद्धकर्मा ततः क्षतोक्तं च विधिं विदध्यात्” इति ॥

तत्कुतो ग्रन्थावस्य पाठः । उच्यते । अपच्या सह तुल्यक्रियत्वाद्ग्रन्थेरर्थस्य *
चाद्रावपचीग्रन्थमेव ग्रन्थौ लिखितवान्संग्रहकारकः । अपक्वानामान् । उद्धृत्य विदार्य ।
आमच्छेदननिषेधस्यापवादोऽयम् । आमच्छेददोषे सुश्रुतः—आमच्छेदे सिरास्त्रायुव्यापा-
दनं शोणितातिप्रवृत्तिरित्यादि । अग्निं विदधीत । अग्निना दहेदित्यर्थः । क्षारेण वेति ।
विकल्पो दोषापेक्षोऽवस्थापेक्षो वा । प्रतिसारयेत्प्रतिलेपयेत् । यथोपदेशमिति । क्षार-
लेपोक्तविधानेन ॥ ३३ ॥

संप्रत्यर्बुदचिकित्सितमाह—

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ॥

ततश्चिकित्सेद्विषगर्बुदानि विधानविद्वन्थिचिकित्सितेन ॥ ३४ ॥

अविशेष इति । बाहुल्येनाविशेषः । तेन विशेषोऽपि स्तोकोऽनयोरस्ति ग्रन्थिः
पाकवानर्बुदमपाकप्रायमिति ॥ ३४ ॥

वातार्बुदे चाप्युपनाहनानि स्निग्धैश्च मांसैरथ वेसवारैः ॥

स्वेदं विदध्यात्कुशलस्तु नाड्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ॥ ३५ ॥

नाड्येति । नाडीस्वेदविधिना ॥ ३५ ॥

स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे कायविरेचनं च ॥

स्वेदोपनाहा मृदव इति । मृदुः स्वेदो द्रवस्वेदः । उपनाहश्च काकोल्यादिद्रव्य-
कृतः । क्षीराम्लपिष्टश्च नात्युष्णः । कायविरेचनमित्यत्र कायपदं शिरोविरेचनव्यवच्छे-
दार्थम् ॥

विघृष्य चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलेपः ॥

श्लक्ष्णीकृतैः सर्जरसप्रियंगुपत्राङ्गलोघार्जुनयष्टिसाह्वैः ॥ ३६ ॥

भृशं विघृष्य गोच्युदुम्बर्यादिपत्रैः । उदुम्बरः काकोदुम्बरिका कर्कशपत्रत्वात् ।
शाको महातरुजस्तारुः कर्कशपत्रः । शाको खरमसृणपत्रो महातरुः श्रीपर्ण इति लोके ।

* चिन्त्यमिदम् ।

१ क. घ. प्रलिम्पेत् ।

इति डल्लणः । गोजी दार्वीपत्रिका शाखोटक इत्यन्ये । पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् । अर्जुन-
स्थानेऽञ्जनपाठेऽञ्जनं स्रोतोञ्जनम् । यष्टिसाहो यष्टीमधुः ॥ ३६ ॥

लेपनं शङ्खचूर्णेन सह मूलकभस्मना ॥

कफार्बुदापहं कुर्याद्ग्रन्थ्यादिषु विशेषतः ॥ ३७ ॥

सुगमम् ॥ ३७ ॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मसप्रगाढैर्दधिमर्दितैश्च ॥ ३८ ॥

लेपं विदध्यात्क्रिमयो यथाऽत्र मुञ्चन्त्यपत्यान्यथ मक्षिका वा ॥

अल्पावशिष्टं क्रिमिभिः प्रजग्धं लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ॥ ३९ ॥

निष्पावः श्वेतशिम्बिः । पिण्याकः खलिः । विदध्यात्कुर्यात् । कृमयो यथाऽत्रेत्यतः
परं भवन्तीति शेषः । मुञ्चन्तीति पाठेऽपत्यान्यथ मक्षिका वेत्यतः परं मुञ्चन्तीति द्रष्ट-
व्यम् । मूर्च्छन्ति मूञ्चन्त्यथ मक्षिका वा, इति पाठे मूर्च्छन्ति पतन्ति मूञ्चन्त्यथ मक्षिका,
इति डल्लणः । ततोऽग्निं विदधीतेति पारिशिष्टस्य दाहार्हत्वाच्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीसैः संवेष्ट्य पत्रैरथ वाऽऽयसैर्वा ॥

क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेच्च मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्षमाणः ॥ ४० ॥

त्रप्वादिनिर्मितैः पत्रैः संवेष्ट्य स्थापयेदिति व्याख्येयम् । त्रप्वादिघट्टनमेवार्बुदोपशमनं
न तु क्षाराद्यवचारणमात्रं त्रप्वादिपत्रसंवेष्टनस्य पूर्वकालभावित्वादित्याहुः । त्रपू रङ्गः ।
क्षारादयश्चार्बुदे महति न सकृदेवावचारणीया बलभ्रंशभयादित्यत उक्तं क्षाराग्निशस्त्रा-
ण्यवचारयेच्चेत्यादि ॥ ४० ॥

यदृच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥

यदृच्छयेति । कारणानियमेन । अनियतमभिघातादिकं पाककारणं प्राप्येत्यर्थः ।
यत्तु न पाकमायान्तीत्युक्तं तत्प्रायिकं ज्ञेयम् । पाकक्रमेणेति । पाकोक्तपाटनशोधना-
दिक्रमेण । यथोक्तमिति । यथाविधिविहितेन ॥

सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि करोति तस्याऽऽशु पुनर्भवन्ति ॥

तस्मादशेषाणि समुद्धरेत्सु हन्युः सशेषाणि यथा विषाग्नी ॥ ४१ ॥

सुगमम् ॥ ४१ ॥

उपोदकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ॥

प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिटकार्बुदजातयः ॥ ४२ ॥

पिटकार्बुदजातय इति । अर्बुदजातयोऽर्बुदप्रकाराः ॥ ४२ ॥

उपोदका काञ्जिकतक्रपिष्टा तयोपनाहो लवणेन मिश्रः ॥

दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैश्चिदिने दिने रात्रिषु मर्मजानाम् ॥ ४३ ॥

सुगमम् ॥ ४३ ॥

सुहीगण्डीरिकास्वेदो नाशयेदुर्बुदानि च ॥

लवणेनाथ वा स्वेदः सीसकेन तथैव च ॥ ४४ ॥

सुहीगण्डीरिकाखण्डैस्तैः स्वेदनम् ॥ ४४ ॥

हरिद्रालोध्रपत्राङ्गुहधूममनःशिलाः ॥

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोर्बुदहरः परः ॥ ४५ ॥

सुगमम् ॥ ४५ ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ ४६ ॥

सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपचीचिकित्सितमाह—

सर्षपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह ॥

छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ॥ ४७ ॥

अपचीरुग्निश्चये ..... म ॥ ४७ ॥

अश्वत्थकाण्डं निचुलं गवां दन्तं च दाहयेत् ॥

सप्ताहमलसंयुक्तं भस्म हन्त्यपचीं क्षणात्* ॥ ४८ ॥

सुगमम् ॥ ४८ ॥

पार्ष्णि प्रति द्वादश चाङ्गुलानि

मित्वेन्द्रवास्ति परिवर्ज्य सम्यक् ॥

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो

निष्कृष्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ ४९ ॥

पार्ष्णि गुल्फादधोदेशमिन्द्रवास्ति परित्यज्य चतुर्विंशत्यङ्गुलशुष्कजङ्घामध्ये पश्चाद्भागस्थितमिन्द्रवास्ति द्यङ्गुलमानं मर्म विहाय विदारयेत् । जालानि मेदोजालानि । एवमपच्या मूलोच्छेदात्प्रणाशः । यदाह भोजः—

“वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम् ॥

जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान्वहून् ।

कुर्वन्ति” इत्यादि ॥

दल्लणोक्ता व्याख्या लिख्यते—स्थानकर्माभिधाय स्थानान्तरकर्म निर्दिशन्नाह—

पार्ष्णि प्रति द्वे दश चाङ्गुलानि मित्वेन्द्रवास्ति परिवर्ज्य धीमान् ॥

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो निष्कृत्य जालान्यनलं विदध्यात् ।

* ख. पुस्तके—अन्तर्धूमं दहेत्काकं कृष्णाहिं वा मिषग्वरः । तेनापचीं सुकृच्छ्राऽपि तैलाक्ता लघु शाम्यति । इत्यधिकमत्र ॥

पार्ष्णिः पश्चाद्भागो गुल्फस्य । द्वादशाङ्गुलानि मित्वोर्ध्वमिन्द्रवस्तिं परित्यज्य च्छित्वा मेदोजालानि मत्स्याण्डेन निभान्याकृष्याग्निमवचारयेत् । जङ्घामध्ये द्व्यङ्गुलमिन्द्रवस्तिः । जैज्जटाचार्यस्त्वर्धाङ्गुलमाह । अन्ये तु पार्ष्णिं प्रतीत्यत्र प्रतिशब्दो विपरीतार्थः । तेन विपरीतायां पाष्ण्यामित्यर्थः । तेन दक्षिणभागगतायामपच्यां वामजङ्घायां वामभागगतायामपच्यां दक्षिणजङ्घायामुभयतोभागगतायामुभयतः कर्म कर्तव्यमिति ज्ञेयम् । भागे च परिप्रती इत्युक्तत्वाद्भागार्थोऽपि प्रतिशब्दो व्याख्यातः । तेन पार्ष्णिभागे जङ्घायाः पाश्चात्यभागे व्यधः कार्यः । द्वे दश चाङ्गुलानि मित्वेत्यत्र पृथग्विभक्तिनिर्देशात्पार्ष्णितो दशाङ्गुलानि विहायाङ्गुलद्वयमात्रो व्यधः कार्य इति ज्ञेयः (म्) । इन्द्रवस्तिं त्रयोदशेऽङ्गुले स्थितमर्धाङ्गुलप्रमाणं परित्यज्य हित्वा धीमान्बुद्धिमानूहापोहे योग्यो दृष्टकर्मेत्यर्थः । वैद्यो यः सम्यगायुर्वेदविद्यां वेत्ति । जालानि मेदोजालानि । अनलं विदध्यादपुनर्भवायाग्नितप्तया शलाकया दहेदित्यर्थः । एवं हि मूलच्छेदादपच्युपशम इति वदन्ति । अमुमेवार्थं केचिदनेन पाठेन पठन्ति—

‘आ गुल्फकर्णात्सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुलकाद्विभज्य ॥

घोणर्जुवेधः सुरराजवस्तेर्हिन्त्वाऽक्षिमात्रं त्वपरे वदन्ति’ ॥

आ खुलकाद्गुल्फकर्णात् । गुल्फौ कर्णाविव यस्य स तथा । खुलको जङ्घापादयोः संधिः । सुरराजवस्तेरिन्द्रवस्तेः । अष्टभागं जङ्घायाश्चरणहीनाया विशत्यङ्गुलाया अष्टमो भागः सार्धमङ्गुलद्वयं हित्वा यद्यपि द्यङ्गुलमिन्द्रवस्तिस्तथाऽपि तदुपघातपरिहारार्थं सार्धमेवाङ्गुलद्वयम् । अन्ये त्वक्षिमात्रमेव द्यङ्गुलं नेत्रप्रमाणं हित्वेति वदन्ति । घोणर्जुवेध इति । गुल्फकर्णस्य खुलकस्य घोणा नासेव घोणा यथोत्तरीयकण्डरा तस्या ऋजुरवक्रो वेधो व्यधः । कुर्यादित्यत्रापि पाठे स एवार्थः । अपच्यासु (चीपु) जङ्घाकण्डरागतमेदोमूलजत्वमुक्तं भोजेन—

“वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम् ॥

जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान्वहन्” इत्यादि ॥

इति गयी । जैज्जटाचार्यस्याप्ययमभिप्रायः । गूढपदभङ्गाटिप्पणकेऽन्यथा व्याख्यातम् । आ गुल्फकर्णादिति । गुल्फकर्णाविविध्याप्य । आङ्त्राभिविधौ न मर्यादायाम् । सुमितस्य सुनिश्चितं मितस्य तस्य प्रमाणस्य षट्सप्तङ्गुलमित्यस्य । अष्टभागं सार्धनवाङ्गुलमात्रं खुलकात्पार्ष्णिभागात्त्र्यङ्गुलप्रमाणाद्विभज्य पृथक्कृत्य घोणा नासा तस्या ऋजु यथा भवत्य(ति तथाऽ)वक्रो वेधः कर्तव्यः । यच्च विध वेधने (इति) धातो रूपं तथाऽपि वेधशब्दोऽत्र व्यधने वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । स च खुलकस्याङ्गुलत्रितयमष्टभागस्य च सार्धनवाङ्गुलनवकमेकं सार्धद्वादशाङ्गुलपरिमाणेनेन्द्रवस्तिमर्मापि परिहृतं भवेदेतदुक्तमिन्द्रवस्तिं हित्वेति ।

यथा चोक्तम्—“त्रयोदशाङ्गुले पार्थिण प्रति कालान्तरासुहृत् ।

इन्द्रबस्तिरसृक्स्त्रावी मांसगोऽर्धाङ्गुलो भवेत्” ।

अक्षिमात्रमङ्गुलद्वयप्रमाणमपरे भिषज इति वदन्ति । एवं प्रथमश्लोकेनाधस्ताद्वि-
तीयश्लोकेनेन्द्रबस्तेरुपरिष्ठाज्जङ्घायाः पाश्चात्यभागगतकण्डराया द्यङ्गुलमात्रो व्यधः
कार्य इति स्थितम् । एवमनुपशमे वामपार्श्वजायां दक्षिणजङ्घापृष्ठमध्यादिन्द्रबस्तेरधस्ता-
दूर्ध्वं वा शस्त्रेणाक्षिमात्रं त्रणं कृत्वा मत्स्याण्डजालनिभं मेदोपनीयाग्निना दहेत् । अने-
नेतरपार्श्वजा व्याख्याता । एवमुभयपार्श्वजायामुभयत इति ।

भोजोऽत्राऽऽह—“वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्च पवनान्वितम् ।

जङ्घायाः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान्बहून् ॥ १ ॥

कुर्वन्ति ग्रन्थीन्यस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः ।

दोषैस्तैरूर्ध्वगो वक्षःकक्षामन्यागलाश्रितः ॥ २ ॥

नानाप्रकारान्कुरुते ग्रन्थीन्सा त्वपची मता ।

व्यामिश्रदोषोत्पन्नां तु कृच्छ्रसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ३ ॥

तासां वातोत्तरा कृष्णा वातिकीवेदनायुता ।

क्षिप्रपाकसमुत्थाना दाहयुक्ता च पैत्तिकी ॥ ४ ॥

गूढाविपाका कठिना कफात्स्निग्धा रुजाकरी ॥

मेदोधिका श्लैष्मिकी च विशेषात्सा समार्दवा ॥ ५ ॥

तां तु मालाकृतिं मन्याकण्ठदृद्धनुसंधिषु ॥

गलमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम्” इति ॥ ६ ॥

तस्माज्जङ्घायामेव कर्मणा मूलोच्छेदः कर्तव्य इति गूढपदभङ्गात् । वाग्भटेन चोभ-
यत्रापि व्यधो दर्शितः ।

यथा—“इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ॥

बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हित्वाऽग्निना दहेत्” इति ॥ ४९ ॥

कर्मान्तरमाह—

मणिबन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेषात्रयं भिषक् ॥

अङ्गुलान्तरितं सम्यगपचीनां प्रशान्तये ॥ ५० ॥

हस्तबाहुबन्धः । कुर्याद्रेषात्रयमग्निना । अस्य ङल्लुपोक्ता व्याख्या लिख्यते—हन्व-
स्थिसंधिमन्यागलस्थितापच्यां जङ्घागतकर्माभिधाय कक्षाकूर्परसंधिगतापचीषु बाहुगतमे-
व कर्म निर्दिशन्नाह—मणिबन्धेत्यादि । अत्रापि पूर्ववत् । एतेनेतरसन्धि बाहू च
व्याख्याताविति वचनात् । इन्द्रबस्तेरष्टभागमक्षिमात्रं वा विहायाग्ने च रेषात्रयम् ।

तत्रापि विंशत्यङ्गुलजङ्घाया द्वादशाङ्गुलानि किञ्चिदधिको भागः । एवं षोडशाङ्गुलकूर्परमणिवन्धमध्ये किञ्चिदधिकानि नवाङ्गुलानि मित्वा रेषात्रयमङ्गुलान्तरमिति ॥ ९० ॥

गण्डमालापच्योस्तैलमाह—

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ॥

बिम्ब्यश्वमारनिर्गुण्डीसाधितं वाऽपि नावनम् ॥ ९१ ॥

शाखोटकत्वचा काथकल्कीकृतयेत्याह गदाधरः । कल्कमात्ररूपयेत्यन्ये । बिम्ब्यश्वमारनिर्गुण्डीति । बिम्बी डिम्बिका । अश्वमारः करवीरः । एतयोः कल्कं निर्गुण्ड्याः स्वरसः । नावनं नस्यं नस्येन च विधानं मूर्ध्निगतत्वादोषस्य । शाखोटकबिम्बाद्यं तैलम् ॥ ९१ ॥

निर्गुण्डीस्वरसेनाथ लाङ्गलीमूलकल्कितम् ॥

तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां सुदुस्तराम् ॥ ९२ ॥

सुगमम् । निर्गुण्डीतैलम् ॥ ९२ ॥

छुच्छुन्दर्या विपकं तु क्षणात्तैलवरं ध्रुवम् ॥

अभ्यङ्गान्नाशयेद्वृणां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ९३ ॥

छुच्छुन्दर्या कल्करूपया । तैलप्रकरणानुरोधाद्गण्डमालाहितमपि तैलं तच्चिकित्साप्रस्तावं त्यक्त्वा वृन्देनेहैव लिखितम् । छुच्छुन्दरीतैलम् ॥ ९३ ॥

चन्दनादितैलमाह—

चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ॥

एतैस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ९४ ॥

साभयेति । अभयासहिता । वाग्भटेऽप्युक्तम् । वचा हरीतकी लाक्षा कटुचन्दनरोहिणीति । चन्दनादिभिः कल्कः । जलं द्रवम् । चन्दनाद्यं तैलम् ॥ ९४ ॥

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ॥

तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपचीं हरेत् ॥ ९५ ॥

सुगमम् । व्योषाद्यं तैलम् ॥ ९५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामे-

कचत्वारिंशो गलगण्डाद्यधिकारः समाप्तः ॥४१॥

अथ द्विचत्वारिंशः श्लोपदाद्यधिकारः ।

अथ श्लोपदमुत्सेधसाधर्म्यादिपच्यर्बुदाभ्यां सह कफयोगाव्यभिचारसामान्याच्च ।

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः ॥

प्रायः श्लेष्महरैरुणैः श्लोपदं समुपाचरेत् ॥ १ ॥

कफयोगादेवेह लङ्घनस्वेदश्लेष्महृद्द्रव्यैरुपचारः । लङ्घनमुपक्रमो नवे । लेपस्वेदा-
दयो नवे पुराणे च ॥ १ ॥

धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ॥

प्रलेपः श्लोपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

संपिष्टमारनालेन रूयिकामूलवल्कलम् ॥

प्रलेपाच्छलीपदं हन्ति बद्धमूलमपि स्थिरम् ॥ ३ ॥

रूयिकामूलवल्कलमिति । रूयिका श्वेतार्कः ॥ ३ ॥

पिण्डारकतरुसंभववन्दाकशिफा जयति सर्पिषा पीता ॥

श्लोपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जङ्घायाम् ॥ ४ ॥

पिण्डारकतरुः स्वनामप्रसिद्धः । बद्धा सूत्रेण जङ्घायामिति । सैव वन्दाकशिफा
जङ्घायामपि बन्धनीया ॥ ४ ॥

हितश्चाऽऽलेपने नित्यं चित्रको देवदारु च ॥

सिद्धार्थशिग्रुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेषितः ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लोपदेऽनिलजे भिषक् ॥

कृत्वा गुल्फोपरि शिरां विध्येच्च चतुरङ्गुले ॥ ६ ॥

स्नेहस्वेदाविह सिरान्वधाङ्गभूतौ । अन्यदा तु स्नेहो न हितः । कफप्रधानतया
विरूक्षणीयत्वात्सर्वश्लोपदानाम् । 'स्नेहस्वेदोपपन्नं तु' इति केचित्पाठं पठन्ति । गुल्फो-
परि सिरान्वधः पश्चाद्भागे रक्तदुष्टौ सत्याम् ॥ ६ ॥

गुल्फस्याधःशिरां विध्येच्छलीपदे पित्तसंभवे ॥

पित्तघ्नीं च क्रियां कुर्यात्पित्तार्बुदविसर्पवत् ॥ ७ ॥

पित्तघ्नीं च क्रियामिति । चकारात्कफघ्नीं च क्रियां कुर्यादिति ज्ञेयं श्लोपदानां
कफप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

मज्जिष्ठां मधुकं रास्नां सहिस्रां सपुनर्नवाम् ॥

पिष्ट्वाऽऽरनालैर्लेपोऽयं पित्तश्लोपदशान्तये ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठे श्लेष्मश्लीपदे ॥

मधुयुतानि चाभीक्ष्णं कषायाणि पिबेन्नरः ॥ ९ ॥

शिरां सुविदितां विध्येदङ्गुष्ठ इति । पादाङ्गुष्ठसंनिधाने क्षिप्रमर्मण ऊर्ध्वं
अङ्गुले सिराव्यधः । अभीक्ष्णं पुनः पुनरित्यर्थः । कषायाणि पिबेदिति । कफहरार-
ग्वधकृतानि कषायाणि ॥ ९ ॥

पिबेद्वाऽप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन तु ॥

अष्टमूत्रेष्वेकेनापि मूत्रेण हरीतकीं सेवेत ॥

पिबेदेवं गुहूर्चां वा नागरं देवदारु वा ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

पिबेत्सर्षपतैलेन श्लीपदानां निवृत्तये ॥

पूतीकरञ्जच्छदजं रसं वाऽपि यथाबलम् ॥ ११ ॥

कण्टकिकरञ्जपत्रस्वरसमनलपुरुषादिवलानतिक्रमेण पलमर्धपलं पलद्वयं वा कटुतैलाक्ष-
प्रक्षेपं पिबेत् । पूतीकरञ्जश्चिराद्विल्व इत्यन्ये ॥ ११ ॥

अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ॥

प्रयुञ्जीत भिषक्प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ॥ १२ ॥

अनेनैव विधानेनेति । सर्षपतैलप्रक्षेपेण । पुत्रजीवकोऽनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः ॥ १२ ॥

पलाशमूलस्वरसं पिबेद्वा तैलेन तुल्यं सितसर्षपाणाम् ॥

सुगमम् ॥

मूत्रेण पथ्यासुरदारुविश्वं सगुग्गुलुश्लीपदिभिर्निषेव्यम् ॥ १३ ॥

पथ्यादीनि मूत्रेण निष्काश्य गुग्गुलुं प्राक्षिप्य पिबेत् ॥ १३ ॥

काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं वृद्धदारुकसंभवम् ॥

सुगमम् ॥

रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥

वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

गन्धर्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ॥

श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ १५ ॥

गन्धर्वतैलभृष्टामिति । गन्धर्व एरण्डः । गोजलेनेति । गोमूत्रेण ॥ १५ ॥

धान्याम्लं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ॥

दीपनं चाऽऽमदोषघ्नमेतच्छ्लीपदनाशनम् ॥ १६ ॥

धान्याम्लमिति काञ्जिकम् ॥ १६ ॥

वृद्धदारुकचूर्णमाह—

त्रिकटुत्रिफला चव्यं दार्वीवरुणगोधुरम् ॥ १७ ॥

अलम्बुषां गुडूचीं च समभागानि चूर्णयेत् ॥

सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारु च तत्समम् ॥ १८ ॥

काञ्जिकेन च तत्पेयमक्षमात्रं प्रमाणतः ॥

जीर्णे चापरिहारः स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥ १९ ॥

नाशयेच्छ्लीपदं स्थौल्यमामवातं च दारुणम् ॥

कुष्ठगुल्मारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ॥ २० ॥

अलम्बुषा मुण्डितिकाऽलम्बुषो वा । तत्सममिति । त्रिकट्वादिसर्वचूर्णसमम् । पेयम-
क्षमात्रमिति । षडष्टमाषकैः प्रचारः । वृद्धदारुसमं चूर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

पिप्पल्याद्यं चूर्णमाह—

पिप्पलीत्रिफलादारुनागरं सपुनर्नवम् ॥

भागैर्द्विपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारुकम् ॥ २१ ॥

काञ्जिकेन पिबेच्चूर्णं कर्षमात्रं प्रमाणतः ॥

जीर्णे चापरिहारः स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥ २२ ॥

श्लीपदं वातरोगांश्च हन्यात्प्लीहानमेव च ॥

आग्निं च कुरुते घोरं भस्मकं च नियच्छति ॥ २३ ॥

आग्निं च कुरुते घोरं भस्मकं च नियच्छतीति । योगप्रभावात् । पिप्पल्याद्यं
चूर्णम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्धपलं पलम् ॥

विंशतिश्च हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥

मधुना मोदकं खादेच्छ्लीपदं हन्ति दुस्तरम् ॥ २४ ॥

मधु मोदककरणोचितं देयम् । कृष्णाद्यो मोदकः ॥ २४ ॥

सौरेश्वरघृतमाह—

सुरसाग्रन्थिकव्योषविडङ्गानि वचा शठी ॥ २५ ॥

पाठैलाहपुषाश्यामाचव्यदारुवरापुरैः ॥

सपञ्चलवणक्षारैः कार्षिकैर्विपचेद्विः ॥ २६ ॥

प्रस्थं तदंशैर्धान्याम्लदशमूलाम्बुमस्तुभिः ॥

अक्षं पिबेन्नरो मासं श्लीपदं हन्ति दुस्तरम् ॥ २७ ॥

वृद्ध्यर्शोग्रहणीरोगलग्ण्डार्बुदापचीः ॥

घृतं सौरेश्वरं नाम श्लीपदं कृमिरोगनुत् ॥ २८ ॥

सुरसः पर्णासः । तन्त्रान्तरे सुरसपाठात् । श्यामा वृद्धदारुकः । वरा त्रिफला । पुरो
गुग्गुलुः । तदंशैरिति । प्रत्येकं प्रस्थमानैः । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—

“दशमूलकषायेण धान्ययूषद्रवेण च ।

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं पृथक्पृथक्” इति ॥

धान्याम्लं काज्जिकं न तु धान्यककाथः । कचिद्धान्याम्लेतिपाठदर्शनात्संप्रदाया-
द्वेति । तन्त्रान्तरेऽपि धान्ययूषद्रवशब्देन काज्जिकमेवोच्यते । सौरेश्वरं घृतम् ॥ २९ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

विडङ्गादितैलमाह—

विडङ्गमरिचार्कैषु नागरे चित्रके तथा ॥

भद्रदार्वेलुकाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥

तैलं पक्वं पिबेद्वाऽपि श्लीपदानां निवृत्तये ॥ २९ ॥

भद्रदारु देवदारु । एलुकाख्यमेलावालुकं होगलो वा । पिडिकेति चक्रः । विड-
ङ्गादिकल्कः । द्रवं जलम् । विडङ्गाद्यं तैलम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

द्विचत्वारिंशः श्लीपदाधिकारः समाप्तः ॥४२॥

अथ त्रिचत्वारिंशो विद्रध्यधिकारः ।

शोफाधिकारादेव संप्रति विद्रधिकमुच्यते ।

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ॥

मृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ १ ॥

मृदुर्विरेक इति । अल्पाल्पविधया बहुधा विरेचनं कार्यं गम्भीरधातुगतदोषकृत-
त्वाद्विद्रधेः ॥ १ ॥

वातघ्नमूलकलैस्तु वसातैलघृतप्लुतैः ॥

सुखोष्णो बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ २ ॥

वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि । अन्ये तु वातघ्नः सौभाञ्जनकः । अपरे तु वातघ्नमूलक-
लैरित्यत्र वातघ्नस्थाने मुरुङ्गी, इति पठन्ति । मुरुङ्गी सौभाञ्जनकः ॥ २ ॥

स्वेदोपनाहाः कर्तव्याः शिशुमूलसमन्विताः ॥

सुगमम् ॥

यवगोधूममुद्वैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

विलीयते क्षणेनैवमपक्वश्चैव विद्रधिः ॥ ३ ॥

सिद्धपिष्टैरिति । (सुगमम्) ॥ ३ ॥

पुनर्नवादारुविश्वदशमूलाभयाम्भसा ॥

गुग्गुलं रुबुतैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥ ४ ॥

अम्भसा क्वाथेन ॥ ४ ॥

पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवायुतैः ॥

प्रदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ५ ॥

प्रदिह्याल्लिम्पेत् । पयस्या क्षीरकाकोली । जैज्जटाचार्यस्तु, अर्कपुष्पामाह ॥ ५ ॥

पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काज्यसंयुतम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥

सुगमम् ॥

इष्टकासिकतालोहैर्गोशकृत्तुषपांशुभिः ॥

मूत्रपिष्टैश्च सततं स्वेदयेच्छलेष्मविद्रधिम् ॥ ७ ॥

लोहं लोहचूर्णम् । गोशकृद्गोमयम् । पांशुर्धूलिः । एभिरेरण्डादिपत्रबद्धैः स्वेदः ॥ ७ ॥

दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ॥

शोथं व्रणं वा कोष्णेन सशूलं परिषेचयेत् ॥ ८ ॥

सस्नेहेनेति पूर्वेण परेण च योज्यम् । रसेन मांसरसेन ॥ ८ ॥

पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियां निरवशेषतः ॥

विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥ ९ ॥

पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियां निरवशेषत इति । अवच्छेदेऽपि सर्वशब्दस्य दृष्ट-
त्वात्पुनर्निरवशेषत इत्युक्तम् । कृत्स्नानेव लेपादिविधीन्कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

सौभाग्नकनिर्गूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥

अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥ १० ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुत इति । प्रचाराद्विङ्गु रक्तीत्रयम् । सैन्धवचूर्णं माषमानं प्रक्षेपः ।
प्रातः प्रातरिति । वीप्साकरणमभ्यासार्थम् ॥ १० ॥

शिशुमूलं जले धौतं जैलपिष्टं प्रगालयेत् ॥

तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ॥

जलेन कथितं पीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

वरुणादिगणकाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ॥

ऊषकादिप्रतीवापं पिबेत्संशमनाय वै ॥ १३ ॥

वरुणादिगणकाथ इ(मि)ति । काथोऽयं मेदःकफजविद्रधौ युक्तः । वरुणादिगणस्य कफमेदोविशोषणत्वात् ॥ १३ ॥

अपक्वे चैतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत्क्रिया ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

शमयति पाठामूलं क्षौद्रयुतं तण्डुलाम्भसा पीतम् ॥

अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

प्रियंगुधातकीलोध्रकट्फलं तिनिशत्वचम् ॥

एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधौ व्रणरोपणम् ॥ १६ ॥

तिनिशस्य त्वक्तिनिशो बुकः । त्वचमिति निर्देशात्त्वचशब्दो नपुंसकोऽकारान्तोऽस्तीति गम्यते । तिनिशैन्धवमिति पाठान्तरे तिनिस्तिनिश एव । एकदेशेनापि समुदायो गम्यते । यथा सत्या सत्यभामा भीमो भीमसेन इति । प्रियंग्वादिभिः कल्कः । द्रवं जलम् । एतच्च तैलं मज्जभवे विद्रधौ सुश्रुतेन पाठितम् । प्रियंग्वाद्यं तैलम् ॥ १६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां

त्रिचत्वारिंशो विद्रध्यधिकारः समाप्तः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशो व्रणशोथाधिकारः ।

प्रायेण क्रियातुल्यतया भाविव्रणयोगसमानतया वाऽथ व्रणशोथः ॥

आदौ विम्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ॥

तृतीयमुपनाहं तु चतुर्थं(र्थी) पाटनक्रियाम् ॥ १ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात्षष्ठं रोपणमिष्यते ॥

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ २ ॥

विम्लापनमिह केवलमङ्गुष्ठादिमर्दने न परिभाषितं ग्राह्यं किंतु विम्लाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या बहिर्मार्जनरूपे शमने शोफविलयनकरे प्रलेपनपरिषेकाभ्यङ्गादावपि वर्तते । अवसेचनमपि शोधनरूपेऽन्तःपरिमार्जने वमनविरेकरक्तमोक्षणादौ । उपनाहोऽपि स्वेदे पाचनपिण्डे च । एवं शेषेऽपि यथासंभवमुपक्रमान्तरमन्तर्भाव्यम् । किंच, अपतर्पणादीनां त्रणोक्तषष्ठ्युपक्रमाणां मध्ये सूत्रणार्थं सुश्रुतेन सूत्रस्थाने प्रधानतया विम्लापनादयः सप्तोपक्रमा उक्ताः । शोफोपक्रमा अपि विम्लापनादयो भावित्रणविघातप्रयोजनतया त्रणस्येत्युक्ताः । अन्ये विम्लापनं शोफे न दद्याल्लेपनं घनमिति पाठः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रथमं विम्लापनं क्रमेण वातादिदोषे शोफप्रत्यनीकं दर्शयन्नाह—

मातुलुङ्गाग्निमन्थौ च सुरदारु महौषधम् ॥

अहिंसा चैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोथजित् ॥ ३ ॥

मातुलुङ्गो बीजपूरकस्तस्य मूलम् । अग्निमन्थोऽरणी । देवदारु भद्रदारु । महौषधं शुण्ठी । अहिंसा च कलाचकडः । अहिंसा बृहदाहिंसा कन्थारि, इति डल्लणः । रास्त्रा सुरभी ॥ ३ ॥

कल्कः काञ्जिकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ॥

सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ४ ॥

स्निग्ध इति । घृतेन योगात् ॥ ४ ॥

दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं तथा ॥

शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ५ ॥

दूर्वादीनि द्रव्याणि प्रसिद्धानि । शीतलाश्च गणाः सर्व इति । न्यग्रोधादिकाकोल्यादयः ॥ ५ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ॥

ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वापणः परः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

अजगन्धाऽश्वगन्धा च काला सरलया सह ॥

एकैषिकाऽजशृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ७ ॥

अजगन्धा फौफनी बोथइका इति देशान्तरे प्रसिद्धा । लतौषधीत्येके । अन्ये यवानिकामाहुः । अश्वगन्धाऽस्कन्दः । काला कालावकडः । डल्लणस्तु कालाऽहिंसा कन्थारिभेद इत्याह । सरला सरलकाष्ठम् । एकैषिका त्रिवृत् । सरला त्रिवृत्, एकैषिका पाठेत्यन्ये । डल्लणस्तु, एवमाह—सरला रक्तमूला त्रिवृत् । एकैषिका शुक्लमूला त्रिवृदिति । अजशृङ्गी । कर्कटशृङ्गी । अन्ये मेषविषाणिकामाहुः ॥ ७ ॥

पुनर्नवादारुशिग्रुदशमूलमहौषधैः ॥

कफवातकृते शोथे लेपः कोष्णो विधीयते ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ॥

न च पर्युषितं शुष्यमाणं नैवावधारयेत् ॥ ९ ॥

न रात्रौ लेपनं दद्यादित्यादिना निषेधमुखेन विध्युपदर्शनं रात्रौ प्रलेपस्य सर्वथानिषेधार्थम् । अत्र लेपशब्देन प्रदेहादिविधिरपि सूच्यते । तेन वातश्लेष्मजेऽपाकिशोफे रात्रावपि प्रदेहः । वातपित्तजे च शतधौतघृताभ्यङ्गः क्षीरादिसेकश्च शस्यते । तथा चोक्तम्—

“सर्वगश्च निशां प्राप्य आलेपं तु निर्वर्तयेत् ।

क्षीरसर्पिःप्रदानं तु मुक्त्वा प्रच्छर्दनं तथा” इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—क्षीराम्लकाञ्जिकमधुकषायपरिषेकाश्च प्रायः शस्यन्ते सर्वशोफेष्विति । रात्रौ लेपदाने पुनरयं दोषः । रात्रौ तमसाऽपिहितेषु स्रोतस्सु व्रणोष्मा लेपशैत्यादवरुद्धो बहिरनिर्गच्छन्कुम्भकारपचनपङ्कलेपेनैवानलः प्रकामं पाकमारभते । *प्रलेपप्रदेहयोस्तु भेदः सुश्रुतेन दर्शितः । प्रलेपः शीतलस्तनुरविशोषी विशोषी च । अविशोषी, आपीडयितव्ये विशोषी च पीडयितव्ये । प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलो बहुरविशोषी चेति । आलेपप्रमाणं त्वार्द्रमहिषचर्मवदुत्सेधमुपदिशन्ति । प्रदेह एतदपेक्षया बहलः ॥ ९ ॥

शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥

न चापि मुखमालिम्पेत्तेन दोषः प्रसिच्यते ॥ १० ॥

शोषलेपश्च रोमाभिमुखो देयः । यदुक्तम्—प्रतिलोममालिप्य न चानुलोमं प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठते प्रविशति च रोमकूपैः स्वेदवाहिभिर्वीर्यमिति । दोषः प्रसिच्यत इति । दोष इह पूयः ॥ १० ॥

पारिभाषिकं विम्लापनमाह—

अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या ततः शनैः ॥

विम्लापनार्थं मृद्रीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ ११ ॥

वेणुनाड्या वेणुदण्डेन । तलेन हस्तपादतलेन ॥ ११ ॥

* घ.पुस्तके—लिप उपदेहे । दिह उपचय इति । यातिगच्छतिवदभिन्नवाच्यावेवैतौ प्रलेपप्रदेहौ । अत एव प्रदेहलक्षणं कैश्चित्प्रलेपस्योक्तम् । प्रलेपलक्षणं कैश्चित्प्रदेहस्येति परे । व्यावहारिकोऽभेदोऽभ्युपेतव्यः । प्रलेपप्रदेहयोस्तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां शैत्यौष्ण्याभ्यां च भेद इत्यर्थः । इति सोमटिप्पणात् ॥

रक्तावसेचनं कुर्यादादावेव विचक्षणः ॥

शोथे महति संरब्धे वेदनावति वा व्रणे ॥ १२ ॥

आदावेवेति । आमशोफावस्थायामेव । संरब्ध इति । सशोफे । एतच्च व्रण इत्य-
नेन योज्यम् ॥ १२ ॥

यो न याति शमं लेपस्वेदसेकापतर्पणैः ॥

सोऽपि नाशं व्रजत्याशु शोथः शोणितमोक्षणात् ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

एकतश्च क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ॥

रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ॥

द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ १५ ॥

द्रव्याणि पाचनीयानि शणमूलकशिग्रुबीजादीनि ॥ १५ ॥

सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका ॥

सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ १६ ॥

सक्तुपिण्डिका संयोगमहिम्ना शोफं पाचयति । किण्वं सुराबीजम् ॥ १६ ॥

पाचनानि निर्दिशन्नाह—

शणशिशुमूलफलान्यतसीतिलसर्षपाः ॥

सक्तवः किण्वमुष्णानि द्रव्याण्येतानि पाचनम् ॥ १७ ॥

शणः परिपाके सखनफलः । शिशुः सौभाज्जनकः । अतसी, अलसि, इति लोके ।
किण्वं सुराबीजम् । यद्वाहिः प्रक्षिप्यते । अनुक्तपाचनद्रव्यसंग्रहार्थमाह—उष्णानि
द्रव्याणीति । उष्णान्युष्णवीर्याणि कुष्ठागुर्वादीनि । पाचनं शोफस्य । शोफं प्रसि-
द्धम् । एषां व्यस्तानां समस्तानां च पाचनत्वम् । सक्तूनां शीतवीर्यत्वेऽपि प्रभाव-
विशेषात्पाचनत्वं संयोगविशेषाद्वा ।

“शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।

सक्तवः किण्वमतसीद्रव्याण्युष्णानि पाचनम्”

इति पाठान्तरम् । अत्र फलशब्दः शणादिभिः सह संबध्यते ॥ १७ ॥

तैलेन सर्पिषा वाऽपि ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ॥

सुखोष्णा शोथपाकार्थमुपनाहे प्रशस्यते ॥ १८ ॥

ताभ्यां वेति । तैलसर्पिभ्यां मिलिताभ्याम् ॥ १८ ॥

हस्तिदन्तं जले घृष्टं बिन्दुमात्रप्रलेपनात् ॥
अत्यर्थकठिने चापि शोथे पाचनभेदनम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

पीडनं दर्शयन्नाह—

द्रव्याणां पिच्छिलानां तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥ २० ॥

द्रव्याणां पिच्छिलानामिति । पिच्छिलद्रव्याणि शेलुशाल्मलीवटादीनि । प्रपीडनं मर्मादिसमीपसूक्ष्ममुखव्रणप्रपीडनम् । समासतः संक्षेपतः । प्रपीडनमित्थं कर्तव्यं व्रणमुखं बहिष्कृत्य लेपयेत् । लिप्त्वा च शोषयेत् । शुष्कं सत्पीडनं भवति ॥ २० ॥

दारणं निर्दिशन्नाह—

चिरबिल्वान्निकौ दन्ती चित्रको हयमारकः ॥

कपोतकङ्कगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ २१ ॥

चिरबिल्वो वृद्धकरञ्जः । चिरिहिलि इति लोके । अन्निको लाङ्गलिकी । अन्ये भल्लातमाहुः । दन्ती दन्तिनी । चित्रकः प्रसिद्धः । हयमारकः करवीरः । पुरीषशब्दः कपोतादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । कपोतो वनवासी पाण्डुकः । कङ्कः कङ्कमल्लो वक्रचञ्चुः कृष्णवर्णः प्रसिद्धपदः । कांकणहरीति लोके । न पुनः काकः । तस्य लक्षणमाह—

“कङ्कः स्यात्कङ्कमल्लाख्यो बाणपक्षार्हपिच्छकः ।

लौहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाधःपाण्डुवर्णभः” इति ॥

गृध्रो मांसाशी पक्षी । ससलिकेति लोके । दारणं विदारणं पक्षशोफस्य । चिर-
बिल्वादयश्च व्यस्ताः समस्ताः प्रयोज्याः ॥ २१ ॥

द्रव्ययोगभेदं दर्शयन्नाह—

क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम् ॥

क्षारद्रव्याणि वेति । क्षारसाधनद्रव्याणि मुष्कककुटजपलाशाश्चकर्णपारिभद्रादीनि । क्षारो वेति । द्रव्यकृतः प्रतिसारणीयः । दारणं परमिति । दारणं कृच्छ्रदारणमि-
त्यर्थः । बालवृद्धादिष्विदं योजनीयम् । द्विविधं हि पक्षशोफदारणमुक्तं सुकुमारं दारुणं च । तत्र कपोतादिपुरीषं सुकुमारं क्षारो दारुणम् ।

तदुक्तं चरके—“इत्युक्तो भेषजगणः पक्षशोफप्रभेदनः ।

सुकुमारश्च कृच्छ्रश्च शस्त्रं च परमुच्यते” इति ॥

ततः प्रक्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजः ॥

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ २२ ॥

पटोलीनिम्बपत्रज इति । पटोलपत्रनिम्बपत्रकृतः । अविशुद्ध इति पूर्वेण संब-
ध्यते । विशुद्धे च न्यग्रोधादिकाथः प्रक्षालनार्थम् ॥ २२ ॥

पञ्चमूलीद्वयं वाते न्यग्रोधादिश्च पौत्तिके ॥

आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ २३ ॥

सर्वकर्मस्विति । प्रक्षालनप्रक्षेपादिषु ॥ २३ ॥

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥

कल्कः संरोपणः कार्यस्तिलानां मधुकान्वितः ॥ २४ ॥

रोपणः शोधनरोपणः । मधुकान्वितो यष्टीमधुकयुतः । तिलजो मधुसंयुत इति पाठः
सुश्रुते बहुपुस्तकेषु दृश्यते । तेन मधुकं मधु । स्वार्थिकश्च कन्निति शक्यं कल्पयि-
तुम् ॥ २४ ॥

निम्बपत्रमधुभ्यां तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥ २५ ॥

तिलकल्क एव ॥ २५ ॥

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वाऽपि युक्तश्चाप्युपरोपणः ॥ २६ ॥

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वाऽपि युक्त इति । तिलकल्क एव निम्बपत्रमधुभ्यां सर्पिषा
च युक्तो रोपणः । अप्युपरोपण इति । अपिशब्दाच्छोधनोऽपि स्यात् ॥

“अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।

कल्कः संरोपणः कार्यस्तिलजो मधुसंयुतः ॥

निम्बपत्रमधुभ्यां तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा वाऽपि युक्तश्चाप्युपरोपणः”

इति श्लोकद्वयस्य सुश्रुतोक्तस्य डल्लणोक्ता व्याख्या—अपेतपूतिमांसानां निर्गतश-
ठितमांसानां मांसस्थानां मांसमात्रस्थितानामित्यर्थः । तिलजो मधुसंयुतः । कस्मादविशे-
षेणोच्यते । सर्वदोषप्रत्यनीकत्वात् । तत्र गुणोपवर्णनशास्त्रे कफपित्तकरस्तिल आम्नातः ।

*तत्र—

“ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोक्तः ।

तिलो विपाके कटुको बलिष्ठः स्निग्धो व्रणे सर्वज एव पथ्यः” ।

लेप इति वाक्यशेषः कल्कस्याऽऽलेपने तस्य तु प्रस्तुतत्वालेपे च त्रिदोषघ्नः । सर्वज
एव पथ्य इत्युक्तं तत्प्रतिपादनाय युक्तिमाह सुश्रुतेऽपेतपूतिमांसानामित्यादिश्लोक-
स्याग्रे—

“स माधुर्यात्तथौष्ण्याच्च स्नेहाच्चानिलनाशनः ।

कषायभावान्माधुर्यात्तित्क्त्वाच्चापि पित्तहृत् ॥

*तत्रेतिपदमसंगतम् ।

रौक्ष्यात्कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः ।

शोधयेद्रोपयेच्चापि युक्तः शोधनरोपणैः” इति ॥

अस्यार्थः—स इति तिलकल्को माधुर्यादिभिः कषायादिभि रौक्ष्यादिभिश्च लेपाद्ब्रणरोपणो वातपित्तकफनाशन इति । अत्र कश्चिदाह—

“वातं तिक्तकषायत्वादौष्ण्यात्पित्तं कथं ब्रणे ।

न कफं स्निग्धमाधुर्यात्तिलकल्कं प्रकोपयेत्” इति ॥

सिद्धान्तमाह—स्वभावादामलकफलवत्प्रकृतिसमसमवेतभूतास्त्वं तिलद्रव्यम् । अतो गुणस्वभावाद्द्रव्यस्वभावाद्वा दोषहरमुक्तम् ॥

“तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् ।

किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा” ॥

दृष्टा हि कषाया यवाः कार्श्यकारिणः पुरुषाणाम् । त एव सूपयुक्ताः पुष्टिकारिणः । यथा काञ्जिकादयोऽन्तःप्रयुक्ता दाहकारिणः सेकादिषु विनियुक्ता दाहहारिणः । प्रतिनियता हि शक्तयो द्रव्याणामविष्टानविशेषात्कर्मविशेषाच्च । उपयोगात्पित्तकृत आलेपात्तद्भूतस्ते । अस्यैव तिलकल्कस्य योगवाहित्वेन विशेषमाह—शोधयेदित्यादि । योगवाहित्वेनेति वदन्ति बहुविदः । तत्र केचिदेवं समागिरन् । यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण संयुज्याऽऽत्मनः स्वभावं हित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्तते तद्योगवाहीति । न चैतद्युक्तं यतो यद्येवं योगता निश्चीयते तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात् । तथा हि—योगवाहिद्रव्यमन्तरेणापि यत्स्वभावं तद्द्रव्यं प्रागासीत्तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ययुक्तमपि । तस्मादसदेतद्योगवाहिलक्षणाभिति । केचित्प्रभावं प्रतिजानते यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण युक्तमन्यस्य द्रव्यस्य शक्त्युत्कर्षमुत्पादयति तद्योगवाहीति । तदप्यसम्यक् । यस्मादेवमभ्युपगमान्न बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः । तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किञ्चिद्द्रव्यं समानगुणं शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टं तत्कथं मध्वादावेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति । तदेतदपि लक्षणमश्रुतत्वादलक्षणम् । अपरे त्वेवमाहुः—यद्द्रव्यान्तरेणाननुगुणेनापि युक्तं सत्तद्गुणाननुवर्तते स्वं च कार्यं तदविरुद्धं किञ्चित्करोति तद्योगवाहि द्रव्यं भृत्यवत् । यथा भृत्यः स्वामिकार्यमत्यजन्स्वकीयमपि शरीरयात्रादिकं स्वाम्यविरुद्धं करोति तथैव मधु मदनफलसंयुक्तं वमनकार्यं करोति न तु वमननिवारणं मधुकार्यम् । एवं मधु हरीतकीसंयोगाद्विरेचनकार्यमेव करोति न मधुकार्यं स्तम्भनरूपमिति । ये त्वत्रैवं प्रतिपन्ना मदनफलादेः शक्त्युत्कर्षस्तथाविधोऽस्ति येन मधुसंबन्धिकार्यमवधूय स्वं कार्यं करोतीति ते चैवं चोदयन्तो वचनीयाः । यतः स्तम्भनद्रव्येणान्येन येन केनचित्संयुक्तस्य सुधाक्षारस्यापि शक्तिः किञ्चिदपह्रीयमाना दृष्टा मधुनाऽपि स्तम्भनस्वभावेनाप्यस्य नापह्रीयते मनागपि । अतो मध्वादेरेव योगवाहित्वं नान्यस्य । अपि च । अन्यदपि

योगवाहि द्रव्यं त्रिवृतादि मदनफलेन युक्तं सद्विरेचनं वमनं चोभयकार्यं कुर्वद्दृष्टं न केवलं वमनमेव न विरेचनमेव तस्मान्मध्वादेरेव योगवाहित्वमिति स्थितमेतत् । यथा मधुनोऽपि योगवाहित्वादूर्ध्वाधोगतीनां द्रव्याणां मध्ये येन येन युज्यते तस्य तस्य कार्यं संपादयत्येवं तिलकल्कोऽप्यशुद्धाञ्शोधयेद्रोपयेच्चेत्ययमर्थश्चकारेण ज्ञेय इति । केन शोधनेन युक्तः शोधयेदित्याह—निम्बपत्रमधुभ्यामित्यादि । मधुसंयुक्त इत्यनेनैव लब्धे पुनरिह मधुग्रहणं केवलस्यैव तिलकल्कस्योक्ता माधुर्यादयोऽवगन्तव्या न मधु-युक्तस्येति ज्ञापयति । केन रोपणेन शोधनेन युक्तः शुध्यतो व्रणाञ्शोधयेद्रोपयेच्चेत्याह—पूर्वाभ्यामित्यादि । पूर्वाभ्यां निम्बपत्रमधुभ्यामित्यर्थः । युक्तश्चाप्युपरोपण इत्यपि-शब्दो भिन्नक्रमे । तेन निम्बपत्रमधुवृतयुक्तः शुध्यतो व्रणस्य शोधनोऽपि रोपणोऽपीति तिलकल्कस्य योगवाहित्वादित्यर्थः । अन्ये तु युक्तः संरोपणो भवेदिति पठन्ति । ते तु पूर्वोक्तं शोधयेद्रोपयेच्चापत्युक्तं चकारार्थं न मन्यन्ते । किं च निम्बपत्रमधुवृतयुक्तस्य तिलकल्कस्य रोपण(त्व)मेवाङ्गी कुर्वन्ति न शोधनत्वम् । निम्बपत्राणि तिक्तत्वाल्लघुरू-क्षत्वाच्च च्छेदनानि मधुरमपि मधुरूक्षत्वाच्च्छेदनम् । तस्मादेताभ्यां युक्तस्तिलकल्कः संशो-धनः कथितः । सर्पिषा शीतस्निग्धमधुरेण युक्तत्वाच्छोधनशक्तिरिस्कारान्मधुनः संधातृत्वाच्च पूर्वाभ्यां निम्बपत्रमधुभ्यां युक्तस्तिलकल्को व्रणरोपणाय संपद्यते ॥ २६ ॥

इदानीमन्यमपि कल्कं सर्वावस्थासु सर्वव्रणयोगित्वेन सविशेषमेकीयमतेन निर्दि-शन्नाह—

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

शमयेदविदग्धं च विदग्धं वाऽपि पाचयेत् ॥

पक्वं भिनत्ति भिन्नं च शोधयेद्रोपयेत च ॥ २७ ॥

तिलवत्तिलसदृशं यवकल्कमपि दोषघ्नं प्राहुः । व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यमित्युक्त-त्वादित्येकै व्याख्यानयन्ति । जैज्जटगयदासौ त्वन्यथा । यथा तिला विद्यन्तेऽस्मिन्निति तिलवान् । तिलवांश्चासौ यवकल्कश्च तिलवद्यवकल्कः । तं तिलवद्यवकल्कं केचिदाहु-रिति । एके व्याख्यानयन्ति । सर्वावस्थासु सर्वशरीरव्रणोपयोगमाह—शमयेदविदग्धं वेत्यादि । एतेन तिलयुक्तः कल्कः पञ्चानामुपक्रमाणां विम्लापनपाचनपाटनशोधनरो-पणानामर्थं करोतीत्युक्तम् । तिलकल्कस्तु रोपणशोधनकरणेनोपक्रमद्वयार्थकरः । तदु-भयकरणेनोपक्रमत्रयार्थकरः । अत एवानयोः कल्कयोर्भेदः ॥ २७ ॥

निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना व्रणशोधनः ॥

रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २८ ॥

निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्वामधुकसंयुता ॥

वर्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्व्रणम् ॥ २९ ॥

वर्तिस्तिलानां कल्को वेति । वर्तिः पिष्टनिम्बपत्रादिभ्रक्षितकर्पटवर्तिः । वर्तिर्गम्भीरे व्रणे कल्क उत्ताने ॥ २९ ॥

निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ॥

दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेसरी ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धतम् ॥

मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

सुगमम् । तिलाष्टकः ॥ ३१ ॥

त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिबलाकुशाः ॥

निम्बकोलकपत्राणि कषायः शोधने हितः ॥ ३२ ॥

न्यग्रोधादीनि न्यग्रोधादयः पञ्च । निम्बकोलकपत्राणीति । निम्ब एव कोलकः । यथा साल एव सार इति जैज्जटः । कोलकः कलिरिति जिनदासः । कोलकपत्राणि कोमलपत्राणीति नरदन्तः । कूलक इति पाठे कूलकं पटोलम् ॥ ३२ ॥

यष्टी तिलाः सुपिष्टा वा सघृता व्रणरोपणाः ॥

सुगमम् ॥

एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ॥ ३३ ॥

सुगमम् ॥ ३३ ॥

सप्तदलदुग्धकल्कः शमयति दुष्टव्रणं प्रलेपेन ॥

सप्तदलदुग्धकल्क इति । सप्तदलः सप्तपर्णः ॥

मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्वव्रणरोपणी कथिता ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान्संधिमर्मगान् ॥

कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ३५ ॥

लाङ्गलीमधुसैन्धवैरिति । मधुसैन्धवमात्रेण वर्तिः प्रचरति । कृतयेत्यस्य स्थानेऽभयेति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

सुषवीपत्रधत्तूरकर्णमोटकुठारकाः ॥

पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवेल्लकः । कुठारः कुन्हाडिकाच्छिन्नः । कुठेरकपाठे पर्णासः ॥ ३६ ॥

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥

धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥ ३७ ॥

शुक्तिचूर्णसमायुतैरिति । शुक्तिविदारी ॥ ३७ ॥

सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ॥

तेषां तिलानुमां चैव भृष्टान्पयसि निर्वृतान् ॥

तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ॥ ३८ ॥

पयसि निर्वृतानिति । निर्वृतान्निर्वापितान् ॥ ३८ ॥

पित्तविद्राधिवीसर्पशमनं लेपनादिकम् ॥

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक्प्रयुञ्जीत चिकित्सकः* ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

वाताभिभूतान्सास्त्रावान्धूपयेदुग्रवेदनान् ॥

यर्वाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४० ॥

सास्त्रावानल्पसावान् । मदनः सिंहलकः । श्रीवेष्टकः कुन्दुरुः । सुराह्वयो देवदारुः ॥ ४० ॥

श्रीवासगुग्गुल्वगुरुसालनिर्यासधूपिताः ॥

कठिनत्वं व्रणा यान्ति नश्यन्त्यास्त्रावेदनाः ॥ ४१ ॥

श्रीवासो नवनीतखोटिः । सालनिर्यासो धूर्पणकम् ॥ ४१ ॥

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलं मधुकचन्दनम् ॥

लेपेन शोथरुग्दाहरक्तं निर्वापयेद्व्रणान्† ॥ ४२ ॥

पयः पेषणार्थम् । क्षौद्रतैलाभ्यां च संधाय लेपो देयः ॥ ४२ ॥ ॥

करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीरसो हन्याद्व्रणक्रिमीन् ॥ ४३ ॥

सुगमम् ॥ ४३ ॥

कलायविदलीपत्रं कोशाम्रास्थि च पूरणात् ॥

कलायविदलीपत्रमिति । कलायविदली स्वनामख्याता लता । कोशाम्रः कोशंब इति ख्यातः । तस्य फलास्थि, आभ्यां संपिष्टाभ्यां प्रत्येकं पूरणम् ॥

सुरसादिरसैः सेको लेपनं लशुनेन वा ॥ ४४ ॥

सुगमम् ॥ ४४ ॥

* ख. पुस्तके—अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् । क्रियां कुर्याद्विषग्यश्च शालि-
तण्डुलकण्डनैः ॥ १ ॥ टिण्टुकीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् । व्रणं गुडूचीपर्णं वा छादयेद्यवोदकैः
॥ २ ॥ क्रियां कुर्याच्च निखिलां भीषत्ति...पचेत् । इत्यधिकमत्र ।

† ख. पुस्तके—प्राग्जीरकेण सहितं परिपाच्य सर्पिस्तत्राऽऽवपेन्मदनसर्जरसं ततोऽनु । अभ्यञ्जनं
वपुषि न हुतार्कदग्धाः कुर्वन्मज्जिमाचिरेण जपत्यपतात्(?) ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ॥

निम्बशम्याकजात्यर्कसप्तपर्णाश्वमारकाः ॥

कृमिघ्ना मूत्रसंयुक्ताः सेकालेपनधावनैः ॥ ४५ ॥

निम्बादयो यथालाभं मूत्रपिष्टाः सेकादौ प्रयोज्याः ॥ ४६ ॥

प्रच्छाद्य मांसपेक्ष्या वा कृमीनपहरेद्व्रणात् ॥

मांसपेक्ष्येति । मांसखण्डेन ॥

लशुनेनाथ वा दद्याल्लेपनं कृमिनाशनम् ॥ ४६ ॥

लशुनालेपविधानं प्रागपि लिखितत्वात्पुनरुक्तं संग्रहकारस्य श्लोकपूर्णतानुरोधाद-
पुनरुक्तमिति चेत् । नैतत् । श्लोकार्धेनापि व्यवहारा(र)दर्शनात् ॥ ४६ ॥

अतः परं व्रणभावं गतस्य शोफस्य चिकित्सितम् —

ये क्लेदपाकक्षुतिगन्धयुक्ता व्रणा महान्तः सरुजः सशोथाः ॥

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ४७ ॥

गुग्गुलुमिश्रितेनेति । कोष्ठानुरूपं गुग्गुलोः कर्षः समधिको वा प्रक्षेपः । त्रिफला-
रसेन त्रिफलाकाथेन । त्रिफलागुग्गुलुः ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलुर्वटकीकृतः ॥

निर्यन्नणो विबन्धघ्नो व्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्त इति । त्रिफलाचूर्णसमेन युक्तो गुग्गुलुर्वृतमनुरूपं दत्त्वा विमृद्य
चूर्णं च प्रक्षिप्य वटकीकार्यः । एवं सर्वत्र वटकविधाने । वटिकागुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

अमृतागुग्गुलुः शस्तो हितं तैलं च वज्रकम् ॥ ४९ ॥

अमृतागुग्गुलुरिति । वातरक्तोक्तः । वज्रकं तैलं कुष्ठोक्तम् ॥ ४९ ॥

विडङ्गत्रिफलाव्योषचूर्णं गुग्गुलुना सह ॥

सर्पिषा वटिकां कृत्वा खादेद्वा हितभोजनः ॥

दुष्टव्रणापचीमेहकुष्ठनाडीविशोधनः ॥ ५० ॥

सुगमम् । वटिकागुग्गुलुः ॥ ५० ॥

अमृतापटोलमूलवासत्रिफलात्रिकटुकृमिघ्नानाम् ॥

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ५१ ॥

प्रतिवासरमेकैकां गुटिकां खादेदथाक्षपरिमाणाम् ॥

जेतुं व्रणवातासृग्गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुरोगादीन् ॥ ५२ ॥

सुगमम् । अमृतावटिकागुग्गुलुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ॥

प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्निशुद्धिकरः परः ॥ ५३ ॥

सुगमम् ॥ ५३ ॥

अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ॥

प्रलेपः कुरुते काष्ण्यं सद्य एव नवत्वचि ॥ ५४ ॥

कासीसं धातुकासीसम् । त्रिफलाकुसुमानि हरीतक्यादितरुकुसुमानि । कुसुमाभावे फलेन प्रचरितव्यम् । कुसुमं जातीकुसुममित्येके ॥ ५४ ॥

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परः* ॥ ५५ ॥

लता प्रियंगुः । हेम नागकेसरचूर्णम् । काला मञ्जिष्ठा कालानुसारिवा वा । रसो-
त्तमः पारदो घृतं चेति चक्रः । सहकाररसो वेति जिनदासः । गोमयरसः पेषणा-
र्थम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशो

व्रणशोथाधिकारः समाप्तः ॥ ४४ ॥

अथ पञ्चचत्वारिंश आगन्तुव्रणाधिकारः ।

शारीरव्रणमभिधाय संप्रत्यागन्तुव्रण उच्यते व्रणत्वसाधर्म्यात् ॥

सद्यःक्षतं व्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ॥

यष्टीमधुकयुक्तेन किञ्चिदुष्णेन सर्पिषा ॥ १ ॥

यष्टीमधुकं कल्कीकृत्य जलेन घृतं साधनीयं यदि त्वरया घृतमिदं यथाविधि नोप-
योक्तुं शक्यते तदा किञ्चिज्जलं दत्त्वा वडवडायितव्यम् ॥ १ ॥

बुद्ध्वाऽऽगन्तुव्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥

शीतां क्रियां प्रयुञ्जीत पित्तरक्तोष्मनाशनीम् ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

क्रान्तक्रामुकमेकं सुश्लक्ष्णं गव्यसर्पिषा पिष्टम् ॥

शमयति नियतं लेपाद्ब्रणमागन्तुं न संदेहः ॥ ३ ॥

क्रान्तक्रामकं कपि.....आम ॥ ३ ॥

* ख. पुस्तके—प्ररुहप्रातुशुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत् । भल्लतकान्भावयेत्तु क्षीरे प्राङ्मूत्र-
भावितान् ॥ १ ॥ ततो द्विधा छेदयित्वा लोहकुम्भे निधापयेत् । कुम्भेऽन्यस्मिन्निष्ठाते तु तं कुम्भ-
मथ योजयेत् ॥ २ ॥ मुखं मगवेनभंधाय(?) गोमयैर्दाहयेत्ततः । यः स्नेहः स्रवते तस्माद्प्राहयेत्तं
शनैर्भिषक् ॥ ३ ॥ ग्राम्यान्पशफान्दग्ध्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । तैलेनानेन संयोज्य शुक्लमालेपये-
द्ब्रणम् ॥ ४ ॥ इत्यधिकमत्र ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ॥

कषायाः शीतमधुराः स्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ॥

सुगमम् ॥

पकाशयस्थे देयं च विरेचनमसंशयम् ॥ ५ ॥

पकाशयस्थ इति । पच्यमानाशयस्थे । पक्वशब्देनेह पाकस्याभिमतत्वात् । तत्रैव हि पित्तस्थानत्वेन विरेचनमौपयिकत्व(क)म् । विरेचनं त्रिवृदादिद्रव्यैरेव कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

काथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः ॥

सहिर्जुलवणः पीतः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ ६ ॥

अयं योगः प्रभावाद्रक्तं स्रावयति ॥ ६ ॥

विशुद्धस्य रक्तानुलोमनमन्नं निर्दिशन्नाह—

यवकोलकुलत्थानां निस्नेहेन रसेन च ॥

भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ७ ॥

अन्नं यवागूं वेति यवस्य ॥ ७ ॥

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशो यत्र वै क्षते ॥

ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ८ ॥

स्नेहपानपरीषेकस्निग्धलेपोपनाहनम् ॥

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ ९ ॥

स्निग्धलेपोपनाहनमिति । स्निग्धो लेपः । स्निग्धमुपनाहनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ॥

सुगमम् ॥

सप्ताहात्परतः कार्या शारीरव्रणवात्क्रिया ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

गौराद्यं घृतमाह—

गौरा हरिद्रा मञ्जिष्ठा मांसी मधुकमेव च ॥

प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं भद्रमुस्तं सचन्दनम् ॥ ११ ॥

जातीनिम्बपटोलं च करञ्जः कटुरोहिणी ॥

मधूच्छिष्टं मधूकं च महामेदा तथैव च ॥ १२ ॥

पञ्चवल्कलतोयेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

एष गौरौ महावीर्यः सर्वव्रणविशोधनः ॥ १३ ॥

आगन्तुसहजाश्चैव चिरोत्थाश्चैव ये व्रणाः ॥

विषमामपि नाडीं च शोधयेच्छीघ्रमेव च ॥ १४ ॥

गौरा हरिद्रा प्रियंगुर्वा । हरिद्रया प्रचारः । हरिद्रा दारुहरिद्रा । जातीनिम्बपटो-
लानां पत्रम् । करञ्जस्य फलम् । मधूकस्य पुष्पम् । मधूकं चेत्यस्य स्थाने मधुकमिति
प्राठे मधुकस्य भागद्वयं द्विः पाठात् । गौराद्यं घृतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

करञ्जाद्यं घृतमाह—

चक्रमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ॥

सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ १५ ॥

द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तित्करोहिणी ॥

मञ्जिष्ठा चन्दनोशीरमुत्पलं सारिवे त्रिवृत् ॥ १६ ॥

एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥

सद्यश्छिन्नव्रणानां च करञ्जाद्यमिदं घृतम् ॥ १७ ॥

नक्तमालः करञ्जः । तरुणानीति पत्रविशेषणम् । फलानि पुनः परिणतानि ग्राह्याणि ।
तरुणानि नवानि । सुमना जाती । करञ्जाद्यं घृतम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

जात्यादिघृतमाह—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वांनिशासारिवा-

मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमन्त्रेण सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो

गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगत्तिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ १८ ॥

पत्रं जात्यादीनां त्रयाणाम् । दार्वा दारुहरिद्रा । निशा हरिद्रा । अभयमुशीरं
संप्रदायात् । नक्ताह्वः करञ्जः । सूक्ष्ममुखे वातोत्तरे व्रणे गौराद्यं जातिकाद्यं च तैलमपि
साध्यते । चक्रेणाप्युक्तम्—

“गौराद्यं जातिकाद्यं च तैलमेवं प्रसाध्य च ।

तैलं सूक्ष्मानने दुष्टव्रणे गम्भीर एव च” इति ॥

जात्याद्यं घृतम् ॥ १८ ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपञ्चकैः ॥

सहरिद्रैः कृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम् ॥ १९ ॥

प्रपौण्डरीकं नीलोत्पलम् । प्रपौण्डरीकाद्यं घृतम् ॥ १९ ॥

मधूच्छिष्टं समधुकं लोध्रं सर्जरसं तथा ॥
मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वा पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥ २० ॥

सुगमम् ॥ मधूच्छिष्टाद्यं घृतम् ॥ २० ॥

अन्तर्दग्धकुठारको दहनजं लेपानिहन्ति व्रण-
मश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥

अभ्यङ्गादिनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितं
पिष्ट्वा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा वालुकाः ॥ २१ ॥

अन्तर्दग्धकुठारक इति । पिठरजठरेऽन्तर्धूमं दग्धव्यः कुठारकः कुन्हाडिच्छिन्नः ।
गुण्डनादवचूर्णनात् । गण्डूपदैः किंचित्तूलकैः साधितं जलं विना वडवडायितम् । शाल्म-
लितूलकैरिति सहयोगे तृतीया ॥ २१ ॥

सिद्धं कषायतैलाभ्यां पाटल्याः कटुतैलकम् ॥
दग्धव्रणरुजास्त्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥ २२ ॥

सुगमम् । पाटलीतैलम् ॥ २२ ॥

चन्दनाद्यं यमकमाह—

चन्दनं वटशुङ्गाश्च मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ॥
प्रपौण्डरीकं दूर्वा च पत्त(त्रा)ङ्गं धातकी तथा* ॥ २३ ॥
एतैस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिष्क्षीरसमायुतम् ॥
अग्निदग्धव्रणे श्रेष्ठं तत्क्षणाद्रोपणं परम् ॥ २४ ॥

तैलघृताभ्यां समाभ्यां मिलित्वा प्रस्थः पक्तव्यः । तैलं च तिलजमेव सर्वत्र । सक्-
शेषणे तु तैलपदे विशिष्टस्य परिग्रहः । यथा—सिद्धं कल्ककषायाभ्यां पाटल्याः कटुतै-
लकमित्यादौ । पाकार्थं क्षीरमेव चतुर्गुणम् । चन्दनाद्यं यमकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

कुठारकतैलमाह—

कुठारकात्पलशतं काथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥ २५ ॥
ततः पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कल्कैः कुठारापामार्गप्रोष्ठिकामक्षिकासु च ॥ २६ ॥
एतत्तैलं कुठारस्य व्रणशोधनरोपणम् ॥
नाडीषु परमोऽभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकीषु च ॥ २७ ॥

* चत्वारः प्रयोगा इति प्रतिभाति ।

प्रोष्ठिका शफरी पाठीनामाख्यातो वा विटपः । मक्षिका प्रसिद्धा । प्रोष्ठिका मक्षिका वा पञ्चापञ्चाक्षि(?) आमत्स्य इत्यन्ये । प्रचारोऽप्येवं प्रायः । कुठारकं तैलम् ॥ २९ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ॥

दार्वात्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ २८ ॥

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वेति पाठे दूर्वास्वरसेनाकल्कमेव तैलं साध्यम् । कम्पिल्लकेन दार्वात्वक्कल्केन वा जलेन द्रवेणापरं तैलद्वयमित्याहुः । दूर्वातैलम् ॥ २८ ॥

येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ॥

रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा सर्पिरेवावचारयेत् ॥ २९ ॥

आरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥

आर्द्रे वा बन्धरहिते गात्रे चाभिहतेऽथ वा ॥ ३० ॥

घृतं तेनैव साधयेदित्येतदनन्तरोक्तदूर्वातैलविषयः । एतदनन्तरं चरकेऽस्य पाठाद्रक्तपित्तोत्तरे घृतस्य दर्शितत्वात् । तैलं वातकफोत्तरे ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

वातोऽस्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ॥

कुर्यात्सदाहं कण्ठ्वाढ्यं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥

व्रणग्रन्थिरिति स्मृत इति । व्रणग्रन्थिः सिंचेति लोके ॥

क्षारसूत्रं प्रयुञ्जीत दुष्टव्रणहरं विधिम् ॥ ३१ ॥

दुष्टव्रणहरं विधिमिति । ऊर्ध्वाधःशोणितमोक्षणादिकम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चचत्वारिंश

आगन्तुव्रणाधिकारः समाप्तः ॥ ४५ ॥

अथ षट्चत्वारिंशो भग्नाधिकारः ।

आगन्तुत्वसामान्यादथ भग्नम् ।

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतवारिणा ॥

पङ्केनाऽऽलेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १ ॥

कुशान्वितमिति । कुशा भग्नास्थिबन्धनसाधनं पलाशादित्वक् । तदुक्तं सुश्रुतेन—

“पलाशोदुम्बराश्चत्थमधूकककुभत्वचः ।

वंशसर्जवटानां वा कुशार्थमुपसंहरेत्” इति ॥

बन्धमोक्षयोरवधिः सुश्रुत एव दर्शितः । तद्यथा—

“सप्ताहादथ सप्ताहात्सौम्येष्वृतुषु बन्धनम् ।

साधारणेषु कर्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ॥

आग्नेयेषु त्र्यहात्कुर्याद्भग्ने दोषवशेन वा” इति ॥ १ ॥

इदानीं विविधानामपि संधिमुक्तकाण्डभग्नानां प्रतीकारोपायानाह—

अवनामितमुन्नह्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥

आञ्छेदतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ॥ २ ॥

अवनामितमिति । अवनतं कर्कटकं वक्रं च । उन्नह्येदुन्नमयेदूर्ध्वं कुर्यादित्यर्थः ।
उन्नतमध्वकर्णादिभिरवपीडयेदधो नयेत् । आञ्छेदाकर्षयेद्दीर्घीकुर्यादित्यर्थः । आच्छि,
आयामे, इति धातो रूपम् । अतिक्षिप्तमध ऊर्ध्वं वा निर्गतम् । यदुक्तम्—आञ्छे-
दूर्ध्वमधश्चैव कटिभग्नं च मानवमिति । अधोगतं अधःक्षिप्तादि । उपरि वर्तयेदुपरि
नयेत् ॥ २ ॥

भग्ने लेपद्रव्याण्याह—

आलेपनार्थं मज्जिष्ठा मधुकं चाम्लपेषितम् ॥

अम्लपेषितमिति । काञ्जिकपिष्टम् ॥

शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनम् ॥

शतधौतघृतोन्मिश्रमिति पूर्वेण परेण योज्यम् ॥

तस्य पित्तप्रकृतौ काले चोष्णे परिषेकं निर्दिशन्नाह—

न्यग्रोधादिकषायं तु सुशीतं परिषेचने ॥ ३ ॥

न्यग्रोधादीति । संधानार्थं पाकादिपरिहारार्थं च ॥ ३ ॥

वातोत्तरे सपित्ते सशूले च परिषेकान्तरमाह—

पञ्चमूलीविपक्वं तु क्षीरं दद्यात्सवेदने ॥

पञ्चमूलीविपक्वमिति । पञ्चमूल्यल्पा तस्याः शीतवीर्यत्वात् । एतत्पक्वं च क्षीरं
वातपित्तोत्तरे भग्ने ॥

सुखोष्णमवचार्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥ ४ ॥

अवचार्यं परिषेक इति शेषः । चक्रतैलमिति । चक्रयन्त्रपीडितं तैलं सद्यःपीडि-
तम् । अणुतैलविधानेन गृहीतं वा तैलं चक्रतैलमिति तु गदाधरः । शीतोपचारोचिते
भग्ने सुखोष्णस्यास्य विधानमनिले बलीयासि ज्ञेयम् । अत एव विजानतेति कृतम् ॥ ४ ॥

भग्ने हितमन्नपानमाह—

मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ॥

बृंहणं चान्नपानं स्यादेयं भग्नाय जानता ॥ ५ ॥

क्षीरमिहात्रणे भग्ने संधानीयतया हितं नवधान्यादि वर्गे पाठात् । क्षीरस्य निषेधो

त्रणविषय एव । क्षीरसर्पिरिति पाठे क्षीरादुद्धृतं सर्पिः क्षीरसर्पिः । सतीनोऽल्पो वर्तुल-
कलायः । तत्र कृतो यूषः सतीनयूषः । स वातं न जनयति संदधाति च क्षतम्
॥ ९ ॥

बृंहणद्रव्यलक्षणमाह—

गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहुलं स्थूलपिच्छिलम् ॥

प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं बृंहणं द्रव्यमुच्यते ॥ ६ ॥

शीलीर्मांसरस इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

भग्न आभ्यन्तरमौषधमाह—

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥

शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥ ७ ॥

गृष्टिरेकवारप्रसूता गौः । अस्याः क्षीरं मधुरौषधसाधितं सह सर्पिलक्षां च प्राक्षिप्य
प्रातः पिबेन्न तु भुक्तः । मधुरौषधानि जीवनीयानि काकोल्यादीनि । कल्फता चेयम् ।
काकोल्यादीनां मधुराणां कर्षमात्रा द्रव्यादष्टगुणं चतुर्गुणोदकसिद्धं क्षीरशेषं सर्पिलक्षा-
कर्षमात्रप्रक्षेपान्वितम् । तच्च लघौ कोष्ठे देयम् । इयं दिनं प्रति मात्रा ॥ ७ ॥

सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षां गोधूममर्जुनम् ॥

संधिमुक्तेऽस्थिभग्नं च पिबेत्क्षीरेण मानवः ॥ ८ ॥

सघृतेन क्षीरेणास्थिसंहारादीन्पृथक्पृथक्पिबेत् ॥ ८ ॥

रसोनमधुलाक्षाज्यसिताकल्कं समश्नताम् ॥

छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां संधानमचिराद्भवेत् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

क्षीरं सलाक्षामधुकं च सर्पिः स्याज्जीवनीयं च पिबेत्सुखार्थी ॥

जीवनीयमिति प्राणधारणम् ॥

भग्नः पिबेच्चक्पयसाऽर्जुनस्य गोधूमचूर्णं सघृतेन वाऽथ ॥ १० ॥

पिबेच्चक्पयसेति । अर्जुनस्य त्वचा साधितं पयस्त्वक्पयः । अर्जुनत्वक्पयसा
घृतेन गोधूमचूर्णं पिबेदिति योज्यम् ॥ १० ॥

लाक्षास्थिसंहृत्ककुभाश्वगन्धा चूर्णीकृता नागबला पुस्त्य ॥

संभग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्यात्कुलिशोपमानि ॥ ११ ॥

अस्थिसंहृदस्थिसंहारः । ककुभोऽर्जुनः । पुरो गुग्गुलुः । स च समुदितलाक्षादिचू-
र्णसमोऽन्यतोदर्शनात् । लाक्षागुग्गुलुः ॥ ११ ॥

आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरेभिः समांशकैः ॥

तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसंधिप्रसाधकः ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ आभागुग्गुलुः ॥ १२ ॥

सत्रणस्य भग्नस्य चिकित्सितमाह—

सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ॥

प्रतिसार्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ॥ १३ ॥

सत्रणस्येति । सुतरक्तस्य । प्रतिसार्य कषायैरिति । न्यग्रोधादिकल्कैः प्रलिप्य । कषायशब्देन कल्कस्याभिधानात् । कार्तिकस्तु मधुरौषधकाथैः परिभाव्येति व्याचष्टे । किंविशिष्टैः कषायैः । सर्पिर्मधूत्तरैर्वृतमधुप्रधानैः । शेषमित्याहारविहारादिकं क्षीरवर्जं व्रणप्रहेदभयात् ॥ १३ ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान्स्नेहानत्रापि योजयेत् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

असेव्यानाह—

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ॥

व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ १५ ॥

लवणादयो वर्ज्या आग्नेयत्वात्पाककारित्वाच्च । मैथुनं वातकोपित्वात् ॥ १५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षट्चत्वारिंशो

भग्नाधिकारः समाप्तः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशो नाडीत्रणाधिकारः ।

भग्नस्यापि सत्रणस्योपेक्षया नाडीभावप्रादुर्भावान्नाडीव्रणम् ॥

नाडीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणाऽऽपाद्य कर्मवित् ॥

सर्वं व्रणक्रमं कुर्याच्छोधनं रोपणादिकम् ॥ १ ॥

सर्वं व्रणक्रमं कुर्यादित्यस्यैव व्याकरणं शोधनं रोपणादिकमिति । आदिशब्देनेहोत्सादनावसादनसवर्णकरणानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

नाडीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक् ॥

सुगमम् ॥

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यक्पुष्प्यपामार्गः ॥ २ ॥

पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः ॥

सुगमम् ॥

श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्निकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३ ॥

निकुम्भो दन्ती ॥ ३ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ॥

सुगमम् ॥

आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ॥

सूत्रवर्तिव्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥ ४ ॥

कालाऽर्हिस्ता ॥ ४ ॥

घोण्टाफलत्वज्जदनात्फलानि पूगस्य च त्वग्लवणं च मुख्यम् ॥

सुहृर्कदुग्धेन सहैष कल्को वर्तीकृतो हन्यचिरेण नाडीम् ॥ ५ ॥

घोण्टा स्वल्पकोलिः । एलावणिकेत्यन्ये । अस्याः फलं त्वक् । घोण्टाफलत्वग्लवणानि लाक्षा, इति पाठे घोण्टा बदरीफलं तस्य त्वक् । लवणानि सैन्धवादीनि । पूगा-
त्फलं चाऽऽलवणं च पत्रमिति । अलवणा ज्योतिष्मती कङ्कुमर्दनिका तस्या इदं
पत्रमालवणम् । पूगस्य च त्वग्लवणं च मुख्यमिति पाठे लवणं मुख्यं सैन्धवम् ॥ ५ ॥

वर्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ॥

वर्तीकृतमिति पाकात् । अन्यथा बन्धो न स्यात् । एतेन पक्कमधुसैन्धववर्तिरपि
नाडीहरा ॥

दुष्टव्रणे यद्विहितं च तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ ६ ॥

दुष्टव्रणे यद्विहितं च तैलमिति । मुश्रुते सद्योव्रणोक्तद्रवन्त्यादितैलम् । दुष्टव्रण-
विहितं तैलं राजवृक्षादिमुरसादिकषाये हृतं तैलमिति श्रीब्रह्मदेवः ॥ ६ ॥

जात्यर्कशर्म्यौककरज्जदन्तीसिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः ॥

वर्तिः कृता हन्यचिरेण नाडीं सुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

कृशदुर्बलभीरूणां नाडी मर्माश्रिता च या ॥

क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥ ८ ॥

क्षारसूत्रेण यवक्षाराक्तसूत्रेण । इदं क्षारसूत्रविधानम् । तच्च मुख्यमुक्तम् । दीर्घां गतिं
त्रिचतुरङ्गुले बद्धां क्रमेण छिन्द्यान्न पुनरेकदैव गतिप्रमाणेन बद्धच्छेदः कार्यः सूत्र-
च्छेदभयात्पीडातियोगाच्च ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रावचारणप्रकारं निर्दिशन्नाह—

एषिण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ॥ ९ ॥

सूचीं निदध्याद्यत्नेन तथोन्नम्याऽऽशु निर्हरेत् ॥

सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ॥ १० ॥

१ क. घ. पूगात्फलं चाऽऽलवणं च पत्रम् । २ घ. 'म्यार्ककर' । ३ क. घ. 'ध्याद्रत्यन्ते
चोन्नम्याऽऽशु च निर्' ।

ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥

क्षाराक्तं मतिमान्वैद्यो यावन्न च्छिद्यते गतिः ॥

भगंदरेऽप्येष विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

उपोद्धातादर्बुदादिषु बन्धे विशेषमाह—

अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ॥ १२ ॥

अर्बुदादिषु चलेषूत्क्षिप्यैव मूलेन सूत्रं विधेयम् ॥ १२ ॥

सूचीभिर्यवक्त्राभिराचितं वा समन्ततः ॥

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम् ॥ १३ ॥

विशालमूलेषु तु सूत्रस्थैर्यार्थं मूले समन्ततः सूचीभिराचितं यथा स्यात्तथा बध्नी-
यात् । सूचीनां यवक्त्रत्वं दाढ्यार्थम् । छिन्ने चोपचरेद्व्रणमित्यत्र द्विव्रणीयोक्तत्वेन
विधिनेत्युपस्कारः ॥ १३ ॥

गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः ॥

नाडीदुष्टव्रणहरो भगंदरविनाशनः ॥ १४ ॥

सुगमम् । सप्ताङ्गो गुग्गुलुः ॥ १४ ॥

स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्रिरूयिकानलनीलिकाः ॥

खरमञ्जरिवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥

दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ १५ ॥

अग्निश्चित्रकः । रूयिका श्वेतार्कः । नलः खनामख्यातः । नीलिका नीलीति प्रसिद्धा ।
नीलबुधेत्यन्ये । खरमञ्जरी, अपामार्गः । गोमूत्रं पाकार्थं चतुर्गुणम् ।

अत्र सुश्रुतः—

“सुवर्चिकासैन्धवाचित्रकेषु निकुम्भनीलीनलरूयिकासु ॥

फलेष्वपामार्गभवेषु चैवं कुर्यात्समूत्रेषु हिताय तैलम्” ।

स्वर्जिकाद्यं तैलम् ॥ १५ ॥

कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनां च शलाटुवर्गम् ॥

कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तासरलाप्रियंगूः ॥ १६ ॥

सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पचूर्णानि दत्त्वा खलु धातकीं च ॥

एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद्व्रणो वै सुखमाशु चैव ॥ १७ ॥

कुम्भीकः कुभाण्डुर्दाडिमसमानफलः । वनस्पतयो वटादयः । शलाटुरामफलम् ।
कुम्भीकानां शलाटूनि कोमलफलानि । सरला त्रिवृत् । सौगन्धिकाऽनन्तमूलमुत्पलसा-

रिवा च । मोचरसः शाल्मलिनिर्यासः । अहिपुष्पचूर्णं नागकेसरचूर्णम् । कुम्भीकाद्यं तैलम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भल्लातकतैलमाह—

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन

सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ॥

स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं

नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ १८ ॥

मार्कवरसेन भृङ्गराजरसेन । मार्कवस्वरसश्चतुर्गुणः । भल्लातकाद्यं तैलम् ॥ १८ ॥

निर्गुण्डीतैलमाह—

समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ॥

तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ १९ ॥

हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जननावनैः ॥

विविधेषु च स्फोटेषु तथा दुष्टव्रणेषु च ॥ २० ॥

तेन सिद्धं समं तैलमिति । सममिति सहार्थे । तेन निर्गुण्डीस्वरसश्च चतुर्गुणे प्राह्यः । चक्रः समशब्दं तुल्यार्थे वर्णयति । निर्गुण्डीतैलम् ॥ १९ ॥ २० ॥

या द्विव्रणीये विहितास्तु वर्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ॥ २१ ॥

या द्विव्रणीये विहितास्तु वर्त्य इति । द्विव्रणीये पुनरेवमुक्तम्—

‘अवेदनानां शुद्धानां गम्भीराणां तथैव च ।

हिताः संरोपणे वर्त्यो वर्त्यङ्गै रोपणैः कृताः’ ॥

अत्र वर्त्यङ्गै रोपणैरिति मिश्रकोक्तैरिति व्याख्यातम् । मिश्रकेऽप्येवमुक्तम्—

“सोमामृताश्चगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा ।

क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्यो रोपणाः स्मृताः” इति ॥

अत्र सोमं कट्फलमिति गदाधरः । इति सन्तीति(?)जैज्जटः ॥ २१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तचत्वारिंशो

नाडीव्रणाधिकारः समाप्तः ॥ ४७ ॥

अथाष्टाचत्वारिंशो भगंदराधिकारः ।

नाडीविशेषत्वात्संख्यासाम्याद्भगंदरः ।

गुदस्य श्वयथुं दृष्ट्वा विशोष्य शोधयेत्ततः ॥

रक्तावसेचनं कार्यं यथा पाकं न गच्छति ॥ १ ॥

विशोष्येत्युपवासादिना । शोधयेद्विरेचयेत् ॥ १ ॥

वटपत्रेष्टिकाशुण्ठीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ॥

सुपिष्ट्वा पिष्टिकावस्थे लेपः शस्तो भगंदरे ॥ २ ॥

वटस्य पक्वं पत्रम् । इष्टिका पानायस्य ग्राह्या संप्रदायत्वात् ॥ २ ॥

पिष्टिकानामपक्वानामपतर्पणपूर्वकम् ॥

कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ ३ ॥

अपतर्पणपूर्वकम् । कर्म कुर्याद्विरेकान्तमिति । अपतर्पणादयो विरेचनान्ता उप-
क्रमा द्विव्रणीयोक्ताः कर्तव्या इत्यर्थः । तद्यथा—अपतर्पणमालेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः
स्वेदो विम्लापनमुपनाहः पाचनं विस्त्रावणं स्नेहो वमनं विरेचनमिति ॥ ३ ॥

एषणं पाटनं क्षारवह्निदाहादिकं क्रमम् ॥

विधाय व्रणवत्कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥

छोहादिशलाकया एषणम् ॥ ४ ॥

त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा ॥

उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ ५ ॥

नागदन्ती दन्तीभेदः । उत्सादनमिति शोधनं संयोगविशेषादाधीरप्रभवत्वाद्वा निम्न-
मांसोन्नतिकरमिहेत्सादनव्यपदेशमाह कार्तिकः । योगोऽयं वक्ष्यमाणश्च कल्को वा
कफजे भद्रक इत्याहुः । सह सर्पिषेत्यत्र पयसा सहेति क्वचित्पाटः ॥ ५ ॥

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा निम्बपल्लवाः ॥

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती कल्को नाडीव्रणापहः ॥ ६ ॥

तेजोवती चवी ज्योतिष्मती वा । शोधनरोपणोऽयं कल्कः ॥ ६ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु हितः शोधनरोपणः ॥

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगंदरविनाशनम् ॥ ७ ॥

न्यग्रोधादिर्गणः कल्कः पित्तजे । तैलं घृतं वा तत्पक्वमिति । तत्पक्वं न्यग्रोधादिगण-
काथकल्कपक्वम् ॥ ७ ॥

कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्तीमागध्यः सैन्धवं मधु ॥
रजनी त्रिफला तुत्थं हितं त्रणविशोधनम् ॥ ८ ॥

कुष्ठादियोगो रोपणः ॥ ८ ॥

सुखार्कदुग्धदावीभिर्वर्ति कृत्वा विचक्षणः ॥
भगंदरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥
एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यान्न संशयः ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रं निशे वचा लोध्रमगारधूमः ॥
भगंदरे नाड्युपदंशयोश्च दुष्टत्रणे शोधनरोपणोऽयम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ॥
भगंदरं निहन्त्याशु दुष्टत्रणहरं परम् ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता गुटिका ॥
कुष्ठभगंदरनाडीदुष्टत्रणशोधिनी कथिता ॥ १२ ॥

तेन त्रिफलायास्त्रिकर्षाः । गुग्गुलोः पञ्च कर्षाः । कृष्णाया एकः कर्षः । एवं नव-
कार्षिकत्वम् । नवकार्षिको गुग्गुलुः ॥ १२ ॥

जम्बूकमांसं भक्षेत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ॥
अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगंदरात् ॥ १३ ॥

जम्बूकमांसमिति । जम्बूकः शृगालः ॥ १३ ॥

पञ्चतिक्तं घृतं शस्तं तथा गुग्गुलुपूर्वकम् ॥ १४ ॥

तथा गुग्गुलुपूर्वकमिति । गुग्गुलुपञ्चतिक्तकम् ॥ १४ ॥

विष्यन्दनं तैलमाह—

चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलयूहयमारकौ ॥
सुधां वचां लाङ्गलकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ १५ ॥
ज्योतिष्मतीं च संक्षुण्णां तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगंदरे ॥
शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं परम् ॥ १६ ॥

मलयूः काष्ठो(को)दुम्बरकः (रिका) । अस्य मूलम् । रक्तपित्तादौ फलम् । ज्योति-
ष्मती कङ्कुमर्दनिका । विशेषेण दोषान्त्यन्दयति स्वाक्यति शोधयतीति यथार्थनाम

विस्यन्दनम् । कल्पनामाह—स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः स्नेहचतुर्गुणो द्रवः । द्रवमत्र पानीयम्—अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतमिति । विष्यन्दनं तैलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

करवीराद्यं तैलमाह—

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ॥

मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगंदरे ॥ १७ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलम् । वत्साह्वः कुटजः । एतस्य फलम् । करवीराद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च ॥

संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

गद्यम्—अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शश्छिन्द्यात्ततो गत्यनुसारेण भगंदरम् ॥१॥

सुगमम् ॥ १ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्याया-

मष्टाचत्वारिंशो भगंदराधिकारः समाप्तः ॥४८॥

अथैकोनपञ्चाशत्तम उपदंशाधिकारः ।

स्थानसामीप्यादुपदंशनिर्देशः ।

स्निग्धस्विन्नस्य तेष्वदौ ध्वजमध्ये सिराव्यधः ॥

जलौकःपातनं वा स्यादूर्ध्वाधःशोधनं तथा ॥

ध्वजमध्य इति । मेहनोपरि मध्यदेशे सिराव्यधो रक्तदुष्टौ महत्यामल्पायां तु जलौकसः । सिराव्यधो बहुदोषेषु जलौकसां पातनं पित्तरक्तजयोर्मृदुत्वाज्जलौकस इत्यन्ये । जैज्जटस्तु—अनवगाढे जलौकसः । अवगाढे सिराव्यध इति । ऊर्ध्वाधःशोधनमिति । बलवतो विरेच्यस्य वमनविरेचनाभ्यामूर्ध्वमधो वा शोधनं दोषहरणम् ॥

पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्रक्षयकरो हि सः ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीकाथं पिवेद्वा खदिरासनाभ्याम् ॥

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

पिवेद्वा खदिरासनाभ्यामिति । खदिरासनयोः पृथक्पृथक्काथः । असनः पीत-

शालः । सगुगुलुमिति गतकाथद्वयेऽपि योज्यम् । त्रिफलायुतं वेति । त्रिफलाकाथ-
युतं गुगुलुं स च पिबेत् ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं रास्ना कुष्ठं पुनर्नवा ॥

सरलागुरुभद्राख्यैर्वातजं संप्लेपयेत् ॥ ३ ॥

सरला त्रिवृत् । भद्राख्यो देवदारुः ॥ ३ ॥

गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपन्नकैः ॥

सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पौत्तिकं संप्लेपयेत् ॥ ४ ॥

अञ्जनं रसाञ्जनम् ॥ ४ ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूवटोदुम्बरवेतसेषु ॥

प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

शालाजकर्णाश्वकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ॥

सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ ६ ॥

शालः शङ्कुः । अजकर्णः सालभेदः । अजकर्णः पूर्वदेशे प्रासिद्धोऽश्वत्थसदृश इति
डल्लुणः । अश्वकर्णो गर्दभाण्डः । गन्धमुण्ड इति डल्लुणः । धवः स्वनामख्यातः ॥ ६ ॥

त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ॥

व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

दहेत्कटाहे त्रिफलां सा मषी मधुसंयुता ॥

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

जपाजात्यश्वमारार्कशम्याकानां दलैः पृथक् ॥

कृतं प्रक्षालने काथं मेदूपाक्रे प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

करञ्जाद्यं घृतमाह—

करञ्जनिम्बार्जुनशकजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ॥

सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्मृतिरागयुक्तम् ॥ १० ॥

करञ्जफलम् । निम्बस्य पत्रम् । अर्जुनादीनां त्वचः । वटादिभिरिति पञ्चभिर्वृतस्य
भक्षणं भ्रक्षणं चानेन कार्यम् । करञ्जाद्यं घृतम् ॥ १० ॥

आगारधूमाद्यं तैलमाह—

आगारधूमो रजनी सुराकिटं तु तैस्त्रिभिः ॥ ११ ॥

भागोत्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥

शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १२ ॥

भागोत्तरैरिति । तैलप्रस्थे, आगारधूमः पलम् १ कर्षः १ माषाः ५ रतयः ३ हरिद्रा पले २ (कर्षौ २) माषाः १० रतयः ६ किण्वं पलानि ३ कर्षाः ३ माषाः १५ रतयः ९ एवं स्नेहपादः कल्कः । आगारधूमाद्यं तैलम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अर्शसां लिङ्गदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ॥ १३ ॥

अर्शसामिति । लिङ्गजानाम् । एतच्च लिङ्गरोगप्रकरणादुक्तम् ॥ १३ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामूनपञ्चाशत्तम-

उपदंशाधिकारः समाप्तः ॥ ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तमः शूकाधिकारः ।

उपदंशानन्तरं शूकदोषः समानस्थानत्वात् । शूको जलशूकः सविषजन्तुर्जलमण्डूक-
स्तत्कृतो दोषः शूकदोषः । दोषशब्द इह रोगे वर्तते कारणे कार्योपचारात् ॥

हितं च सर्पिषः पानं पथ्यं चापि विरेचनम् ॥

हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघुभोजनम् ॥ १ ॥

सर्पिषः पानमिति । यथादोषं संस्कृतस्य घृतस्य पानम् ॥ १ ॥

सर्षपीं लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्व्रणरोपणम् ॥ २ ॥

कषायैरवचूर्णयेदिति । मिश्रकोक्तकषायरोपणद्रव्यैः ।

सुश्रुते—“संलिख्य सर्षपीं सम्यक्कषायैरवचूर्णयेत् ।

कषायेष्वेव कुर्वीत तैलं च व्रणरोपणम्” ॥

इत्यत्र टीकाकृद्भिरेवं व्याख्यातत्वात् । तानि च किंशुकादीनि ।

यदुक्तम्—“किंशुकत्रिफलालोघ्रं कासीसं श्रवणाह्वया ।

धवाश्चकर्णयोस्त्वक् चूर्णं रोपणमिष्यते” इति ॥

श्रवणाह्वया मुण्डितिका । कषायद्रव्याणि वक्ष्यमाणातिन्दुकत्रिफलालोघ्राणीत्यन्ये ।

तैरेव रोपणकषायसाधनद्रव्यैः पादिकैर्जलं चतुर्गुणं दत्त्वा रोपणतैलं कुर्यात् ॥ २ ॥

क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥

सुगमम् ॥

अष्ठीलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ ३ ॥

अष्ठीलायां हृते रक्त इति । अष्ठीला यद्यपि वातजोक्ता तथाऽपीह शूकदूषित-
रक्तमावरकं निर्हर्तुं जलौकोभिः शोणितमोक्षणोपदेशः । श्लेष्मग्रन्थिविहितं प्रलेपवि-
म्लापनदारणादिविधानमाचरेत् ॥ ३ ॥

कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते त्रणे ॥

तिन्दुकत्रिफलालोघ्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ ४ ॥

तैलं च रोपणमिति । उक्ततिन्दुकादिकल्कसिद्धम् ॥ ४ ॥

अलज्यां(?) हृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ॥

सुगमम् ॥

स्वेदयेद्ग्रथितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ॥

सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ ५ ॥

शश्वत्प्रतिदिनम् । सुखोष्णैरुपनाहैरिति । कफहरद्रव्यकृतैः । ग्रथितस्य कफज-
त्वात् । सुस्निग्धैरित्युपनाहविशेषणम् । स्निग्धत्वमिह तैलयोगाज्ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

उत्तमाख्यां तु पिडिकां संछेद्य बडिशोद्धृताम् ॥

कल्कचूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ ६ ॥

कषायाणामिति । मिश्रकोक्तरुपणकषायद्रव्याणां तिन्दुकादीनां वा । डल्लणस्त्वेवं
व्याख्याति—शोधनकाले शोधनद्रव्याणां कषायाणां रोपणकाले रोपणानां कल्कचूर्णै-
र्यथायोग्यमुपाचरेत् ॥ ६ ॥

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ॥ ७ ॥

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेन्मृदितं पुनः ॥

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ ८ ॥

पुष्करीमूढयोरिति । पुष्करिकासंमूढपिटिकयोः । संमूढपिटिका वातजा यद्यप्युक्ता
तथाऽप्यत्र शूकदूषितप्रवृद्धरक्तसंबन्धाद्याधिप्रत्यनीकाद्वा पित्तविसर्पोक्तक्रमो हितः ।
त्वक्पाके स्पर्शहान्यां चेति पूर्वेण योज्यम् । तेनैव तयोरपि पित्तविसर्पोक्त एव क्रमः ।
बलातैलेनेति । संग्रहे वातव्याध्युक्तेन । मधुरैरिति । काकोल्यादिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोतके ॥

पृथक्पण्यादिसिद्धं च तैलं देयमनन्तरम् ॥ ९ ॥

रसक्रिया विधातव्येति । रसक्रिया मिश्रकोक्ता द्वित्रणयोक्ता वा ।
मिश्रकोक्ता यथा—

“त्वक्षु न्यग्रोधवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च ।

रसक्रियां रोपणार्थं विदधीत यथाक्रमम्” इति ॥

द्वित्रणीयोक्ता यथा—

“अबन्ध्यानां चलस्थानां *शुद्धानामप्ररोहताम् ।

द्विहरिद्रायुतां कुर्याद्रोपणार्थं रसक्रियाम्” इति ॥

पृथक्पर्ण्यादि मिश्रकोक्तरोपणवृत्तसाधनद्रव्यं काकोल्यादिवर्गितम् ।

तद्यथा—“पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिताः (ता) ।

काकोल्यादिश्च योज्यः स्याद्विषजा रोपणे घृते” इति ॥

देयमनन्तरमिति । रसक्रियां कृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ॥

शोणितजेऽर्बुदे लिङ्गजेऽर्बुदे ॥

कषायकल्कसर्पीषि तैलचूर्णरसक्रियाः ॥

शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ १० ॥

कषायादीनि शोधने रोपणे द्वित्रणीयोक्तामवस्थां निरूप्य प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

अर्बुदं मांसपाकं च विद्रधिं तिलकालकम् ॥

प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ११ ॥

अर्बुदमित्यादिनाऽर्बुदादिष्वसाध्यत्वेनोक्तेष्वपि साध्यताऽप्यसंपूर्णलिङ्गत्वाद्यवस्थायां संभवति तां च निसर्गामवस्थामजानन्नसर्वविदुरो वैद्यः प्रतिक्रियानिवृत्तिं मा करो-
त्विति कारुणिकतया मुनिः प्रत्याख्याय क्रियाकरणमुपदिशति । एवं हि संशयं श्रुवन्दु-
र्यशो न लभते । यस्तु मुनिप्रख्यः प्रज्ञावान्सूक्ष्मामपि साध्यासाध्यावस्थां विनिश्चि-
त्यैव प्रवर्तते निवर्तते च न तं प्रति प्रत्याख्याय प्रतिकरणं युक्तं यापनार्थं प्रत्याख्याय
क्रियार्थिभिरित्यन्ये । प्रतिक्रियामिति । सामान्योक्तां कषायकल्कादिरूपाम् ॥ ११ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चाशत्तमः

शूकदोषाधिकारः समाप्तः ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशत्तमः कुष्ठाधिकारः ।

शूकदोषानन्तरं कुष्ठमष्टादशसंख्यायोगस्य साम्यात् ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ॥

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥ १ ॥

* शुद्धानां च प्रदुष्यतामिति सौश्रुतः पाठः ।

वातोत्तरेषु सर्पिरिति । सर्पिरिह शोधनं शमनं च । अग्र इति प्रथमं सर्पिरादि
प्रथमं कार्यमित्यर्थः । अग्र्यमिति पाठे श्रेष्ठम् ॥ १ ॥

प्रच्छन्नर्मल्पकुष्ठे महति च शस्तं शिराव्यधनम् ॥

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ॥ २ ॥

बहुश इति । स्तोकस्तोकदोषहरणेन बहुधा । एकदा भूरिदोषहरणे हि बलक्षयो
महात्ययः स्यात् ॥ २ ॥

अत एवाऽऽह—

दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्याच्च बलमाशु ॥

सुगमम् ॥

आवस्थिकं वमनमाह—

दोषोत्क्रिष्टे हृदये वमनं कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ॥ ३ ॥

पूर्वं वमनं दोषमधिकृत्योक्तमिदं त्वावस्थिकमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३ ॥

बचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥

कषायो मधुना पीतो वान्तिकृन्मदनान्वितः ॥

फलिनीत्वच इति । फलिनी प्रियंगुः । वमनार्थं काथविधौ परिभाषा—

“काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ।

चतुर्भागावशिष्टं तु वमनेष्ववचारयेत्” इति ॥

पञ्चकषायः ॥

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृदन्तीफलत्रिकैः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥

अलं हरितालम् । तैलं सार्पणं कुष्ठहरत्वात् । आर्कं पयोऽर्कक्षीरम् ॥

करञ्जबीजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ॥

तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ६ ॥

चतुरङ्गुलः सुवर्णालुः । अश्वहनः करवीरः । चतुरङ्गुलकाकमाच्यश्वहनपत्रैरेक एव
मिलित्वा योगः । योगत्रित्वे हि चरके द्वात्रिंशत्प्रदेहसंख्याहानिः स्यात् ॥ ६ ॥

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्पपैः कृमिघ्नैश्च ॥

कृमिसिध्मददुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥ ७ ॥

एडगजश्चक्रमर्दः । सौवीरकं सौवीराञ्जनम् । कृमिघ्नं विडङ्गम् । लेपोऽयं गोमूत्रेण पिष्ट्वा कार्यः । लेपाश्च कुष्ठे रक्तमोक्षणसंशोधनानन्तरं प्रयुज्यमानाः सद्यःसिद्धिदायका भवन्ति । यदुक्तं चरके—

“ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ।

संशोधितांशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम्” इति ॥ ७ ॥

कोठाभिहितं कुष्ठादिलेपमत्रापि कारयेत् ॥ ८ ॥

कोठाभिहितं कुष्ठादिलेपमिति । शीतपित्ताद्यधिकारोक्तं कुष्ठहरिद्रेत्यादिलेपं कारयेत् ॥ ८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ॥

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

स्थौणेयरूङ्गनिशादूर्वासप्ततालाः प्रलेपतः ॥

धत्तूररसपिष्टास्तु कण्डूकच्छादिनाशनाः ॥ १० ॥

स्थौणेयं अन्थिपर्णम् । रूक् कुष्ठम् । सप्तताला तालमूली । सप्ततालास्थाने सप्तवारा-
निति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

कासमर्दकमूलं तु सौवीरेण च पेषितम् ॥

दद्रुकिटिभकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ११ ॥

सौवीरेणेति । सौवीरं निस्तुषयवकृतं संधानं तदभावे काञ्जिकम् ॥ ११ ॥

बीजानि वा मूलकसर्षपाणां लाक्षारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् ॥

श्रीविष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा तु मूत्रेण विलेपनं स्यात् ॥

दद्रुणि सिध्मं किटिभं च पामां कपालकुष्ठं विषमं च हन्यात् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ॥

धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ॥

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रुं च कण्डूं च विनाशयन्ति ॥ १४ ॥

चक्रमर्द एडगजः । कुठेरकः पर्णासः । त्रिभिः प्रलेपैरित्यनेन शीघ्रं प्रशमकारितां दर्शयति न तु नियमोऽयम् ॥ १४ ॥

तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ॥

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥ १५ ॥

रसः शालतरोरिति । धूणकम् । तुषेणेति । धान्यत्वचः । शालतरुरसादीनां पानीयभक्तान्तानां समो भागः । तदम्बुपिष्टं इति । पानीयभक्त्याम्बुपिष्टः ॥ १५ ॥

यद्वरेन्द्रीसमुद्भूतं तृणारुख्यं च महौषधम् ॥

घर्षणाद्भक्षणात्तस्य कुष्ठं क्षिप्तं प्रशाम्यति ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

शिखरिरसेन सुपिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ॥

क्षारेण कदल्या वा रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १७ ॥

शिखरिरसेनेति । अपामार्गक्षारोदकेन तद्रसेन वा । क्षारेण कदल्या वेति । क्षारेण क्षारोदकेन पेषणं प्रति विकल्पेनास्य प्रणयनात् ॥ १७ ॥

गन्धपाषाणमिश्रेण यवक्षारेण लेपितम् ॥

सिध्म नाशमुपैत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥ १८ ॥

गन्धपाषाणमिश्रेणेति । गन्धपाषाणो गन्धकः ॥ १८ ॥

कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ॥

गन्धपाषाणमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

धात्रीरसः सर्जरसः सपाक्यः सौवीरपिष्टश्च तदासुतश्च ॥

भवन्ति सिध्मानि यथा न भूयस्तथेदमुद्वर्तनकं करोति ॥ २० ॥

धात्रीरस इति । आमलकीकाथः । रसो रसाञ्जनमित्यन्ये । संप्रदायस्तु नैतादृशः । सर्जरसो धूणकम् । सपाक्य इति । पाक्यो यवक्षारो विडलवणं वा । यवक्षारेण प्रचारः । तदासुत इति । सौवीरेण संधितः । संधानं च दिनत्रयम् । पूतीकृतं दिवस-
त्रयमेतदितिप्रयोगान्तरदर्शनात् ॥ २० ॥

पत्रकोषणकासीसतैलताप्यमनःशिलाः ॥

सप्ताहमुषिताः कांस्ये सिध्मश्चित्रविनाशनाः ॥ २१ ॥

ताप्यं सुवर्णमाक्षिकं रसाञ्जनं वा ॥ २१ ॥

धान्यक्षपथ्याक्रिमिशत्रुवह्निभलातकावलगुजलोहभृङ्गैः ॥

भागाभिवृद्धैस्त्रिलतैलमिश्रैः सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लेहः ॥ २२ ॥

लोहं लोहचूर्णम् । भृङ्गं गुडत्वक् । लेह इत्यस्य स्थाने लेप इति पाठो न युक्तो
वैद्यप्रसारके भक्षचूर्णप्रस्तावेऽस्य पाठात् ॥ २२ ॥

शशाङ्गलेखा सविडङ्गकुष्ठा सपिप्पलीका सहुताशमूला ॥

सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लीढा ॥ २३ ॥

शशाङ्कलेखेति । अवल्गुजः । सहुताशमूलेति । हुताशश्चित्रकः ॥ २३ ॥

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ॥

श्याहः सुराहः खदिरो धवश्च निम्बो विडङ्गं करवीरकं च ॥ २४ ॥

ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सालोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ॥

फणिज्जको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ २५ ॥

वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भा भल्लातको गैरिकमञ्जनं च ॥

मनःशिलाले गृहधूम एला कासीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥ २६ ॥

इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तीताः पुनरेव पिष्टाः ॥

सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥ २७ ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्गु ॥

भगंदरार्शास्यपर्चीं सपामां हन्युः प्रयुक्ता न चिरान्नराणाम् ॥ २८ ॥

आरग्वधस्य पत्रं कुष्ठे बहिष्परिमार्जनरूपत्वाद्यौगिकम् । श्याहो नवनीतखोटिः । सुराहो देवदारुः । ग्रन्थिश्च भौर्ज इति । भूर्जपत्रग्रन्थिः । सालोमश इति । आलोमशस्तमालपत्रमिति बाष्पचन्द्रः । धातुकासीसमिति चक्रः । सलोमश इति पाठो न युक्तः । योगो ह्ययं चरकस्य तत्र टीकाकृता न केनाप्ययं पाठो व्याख्यातः । कृष्णगन्धः सौभाग्ननः । सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः । अर्धरूपैरिति । अर्धश्लोकैः । गोपित्तीता इति । पीतगोपित्ताः । आहिताग्न्यादित्वेन पूर्वनिपातानियमः । गोपित्तीता इत्यर्थः । किंवा गोपित्तीतावनया पीतवर्णा गोपित्तीताः । सिद्धाः परमिति । अत्यर्थं सिद्धफलाः । सिद्धफलत्वं चैषां दुर्जयबहुकुष्ठादिदोषाणामाशुहरणात् । चूर्णप्रदेहा इति । चूर्णानि प्रदेहाश्चेति वृन्दः । किं वा चूर्णरूपाणामेषां प्रदेहाः । प्रदेहार्थं चेह द्रवं कुष्ठहरतैलगोमूत्रादिकं गृह्णीते । सुरेन्द्रलुप्तमिन्द्रलुप्तकम् । कुष्ठग्रहणेन लब्धानामपि किटिभद्रूपामानां पुनरभिधानं विशेषार्थम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

क्षारे सुदग्धे गजलिण्डजे च गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ॥

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य ॥ २९ ॥

एतद्यदा चिकणतामुपैति तदा सुसिद्धां गुटिकां प्रकुर्यात् ॥

श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं तदा व्रजेदाशु सवर्णभावम् ॥ ३० ॥

गजलिण्डं गजपुरीषम् । जलगण्डजे चेति पाठाज्जलगण्डः समठः । जलगण्डो जलपिप्पलीत्यपरे । जलगण्डीरक इत्यन्ये । क्षारस्य द्रोणमेकम् । तच्च पलस्य(लानि) २९६ अस्य पाकार्थं द्रवद्विगुणितं मूत्रद्रोणत्रयम् । तच्च द्विगुणगणनया षड्द्रोणानि स्युः । तैश्च मूत्रशरावाः १८२ तृतीयभागावशिष्टं द्रवद्विगुणद्रोणमेकं ग्राह्यम् । तच्च शरावाः ६४ गजस्य मूत्रेणेत्यतः परं पक्व इति शेषः । बहुस्रुत इत्येकविंशतिवारान् । दशभा-

गयुक्तमिति । क्षारतो दशभागेन युक्तम् । तेनावल्गुजबीजस्य पलानि २९ कर्षौ २ रतयः ४ यदा चिकणतामुपैति वर्तितं सदिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

वायस्येडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुटिका कृता ॥

बस्तमूत्रेण संपिष्टा प्रलेपाच्छिन्ननाशनी ॥ ३१ ॥

वायसीति काकमाची ॥ ३१ ॥

पूतीकार्कसुङ्गेनरेन्द्रद्रुमाणां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ॥

लेपाच्छिन्नं घ्नन्ति दद्रुवणांश्च कुष्ठान्यैर्शोदुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ३२ ॥

पूतीकश्चिरविल्वः । नरेन्द्रद्रुमः सुवर्णालुः । राजवृक्षद्रुमोत्थानिति पाठे द्रुमः कुटजः । पाठस्त्वेव सुश्रुते बहुपुस्तकेषु नास्ति । छन्दोभङ्गश्च । पल्लवाः पत्राण्यपेक्षितानि । सुमना जाती तदुद्भवाः सौमनाः । एभिर्व्यस्तसमस्तैर्लेपः ॥ ३२ ॥

कुडवोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणः परः श्वित्रे ॥ ३३ ॥

सुगमम् ॥ ३३ ॥

धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वाऽवल्गुजसंयुतम् ॥

शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

चक्राङ्कबीजं सुवक्षीरभावितं मूत्रसंयुतम् ॥

रवितप्तं सकिण्वं च लेपनं किटिभापहम् ॥ ३५ ॥

चक्राङ्क एडगजः । चक्राङ्कबीजं किण्वं च चूर्णीकृत्य सुवक्षीरे सप्तधा भाव्यं ततो मूत्रलौहित्यमातप्तं प्रलेपनम् ॥ ३५ ॥

उन्मत्तकस्य बीजेन माणकक्षारवारिणा ॥

कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ३६ ॥

उन्मत्तकस्येति । धतूरकस्य ॥ ३६ ॥

नालिकेरोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ॥

लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ३७ ॥

नालिकेरोदर इति । सतोय एव । विपादिकामिति । पादस्फुटनम् ॥ ३७ ॥

आवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ॥ ३८ ॥

माणिमन्थेन तुल्यांशं मधुकाञ्जिकपेषितम् ॥

कच्छं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३९ ॥

अवल्गुजादीनां त्रयाणां बीजम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् ॥

दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छं विलेपनतः ॥ ४० ॥

कोमलसिंहास्यदलमिति । सिंहास्यो वासा । सुरभीजलेन गोमूत्रेण ॥ ४० ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ॥

पिबेन्नरः कामचारी कच्छूपामाविनाशनम् ॥ ४१ ॥

हरिद्राकल्कसंयुक्तमिति । गोमूत्रपलद्वये हरिद्राकल्कस्य कर्षप्रक्षेपः शास्त्रयुक्त्या । तदुक्तम्—मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहकाथेषु चूर्णवदिति । स्नेहकाथग्रहणं चात्रोपलक्षणम् । प्रचारात्तु तस्य त्रिचतुरमाषकमानस्य प्रक्षेपः ॥ ४१ ॥

शोथपाण्ड्वामयहरी गुल्ममेहकफापहा ॥

कच्छूपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥ ४२ ॥

गोमूत्रसाधितेति । गोमूत्रोत्स्विन्ना ॥ ४२ ॥

पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं

रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्धम् ॥

त्रिदिनतदनुषिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं

भवति कनकदीप्त्या कामयुक्तो मनुष्यः ॥ ४३ ॥

पलार्धमिति । उत्तमबलानलं प्रति प्रात्यहिकी मात्रा । किंच पलार्धं दिनत्रयं विभज्योपयोज्यम् । व्यवहारः पुनः प्रत्यहं माषचतुष्टयेन कटुतैलं तस्योचितं देयम् । त्रिदिनं तदनुषिक्तस्त्रिदिनतदनुषिक्तः । तदनुषिक्तः तेन सतैलगन्धकचूर्णेनाभ्यक्तगात्रः । किं च त्रिदिनं सतैलं गन्धकचूर्णं पिबेत् । छन्दोनुरोधादनुस्वारलोपः । क्षीरासहत्वे त्वन्नमण्डेन भोजनम् । वातातपादिपरिहारेण चास्य विधानम् ॥ ४३ ॥

निशासुधारग्वधकाकमाची-

पत्रैः सदावीप्रपुनाटबीजैः ॥

सौवीरपिष्टैः कटुतैलमिश्रैः

पामादिषूद्र्तनमेतदिष्टम् ॥ ४४ ॥

सुधा स्नुहा । स्नुहारग्वधयोरपि पत्रम् । सुधायाः काण्डो वा ॥ ४४ ॥

मांसीचन्दनशम्याककरञ्जारिष्टसर्षपम् ॥

शठीकुटजदार्व्यब्दं हन्ति कण्डूमयं गणः ॥ ४५ ॥

शम्याकः सुवर्णालुः । तस्य पत्रम् । करञ्जस्य कुटजस्य च फलम् । अरिष्टस्थाने कुष्ठमिति पाठान्तरम् । गणोऽयं यथालाभं लेपोद्वर्तने योज्यः ॥ ४५ ॥

घर्मसेवी कटुष्णेन वारिणा बाकुचीं पिबेत् ॥

क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात्कुष्ठुरोगात्प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥

घर्मसेवीति । आतपसेवी । बाकुचीमवलगुजबीजम् । अस्य माषकचतुष्टयमुष्णा-
म्बुना पेयम् ॥ ४६ ॥

एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणद्वयमस्तुपूतिकृतम् ॥

दिवसत्रयमेतद्वन्ति सदद्गु विचर्चिककुष्ठम्* ॥ ४७ ॥

एडगजादीनां मस्तुना पेषणं संधानं च ॥ ४७ ॥

भल्लातकद्वीपिसुधार्कमूलगुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ॥

तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च क्षारद्वयं लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥ ४८ ॥

सुहृर्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तद्विदधीत लेपम् ॥

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु अशेषदुर्नामसु चर्मकीले ॥ ४९ ॥

द्वीपी चित्रकः । पक्त्वेति । वडवडायित्वा । सुहृर्कक्षीरमिह पाकानुरूपं चतुर्गुणं
वा देयम् । आयसस्थमिति । लोहपात्रस्थम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-

मनलमरिचदूर्वाः क्षीरमर्कसुहीभ्याम् ॥

दहति पतितमात्रात्कुष्ठजातीरशेषाः

कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम् ॥ ५० ॥

विषं मारकद्रव्यम् । अनलो भल्लातकं ज्योतिष्मती वा । इदमप्यर्कसुहाक्षीरेण
लोहपात्रे वडवडायितव्यमित्याहुः ॥ ५० ॥

त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचानिम्बैः ॥

एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ५१ ॥

सुगमम् । नवकषायः ॥ ५१ ॥

छिन्नायाः स्वरसं वाऽपि सेवमानो यथाबलम् ॥

जीर्णे घृतेन भुञ्जीत स्वल्पयूषोदकेन तु ॥

अतिपूतिशरीरोऽपि दिव्यमूर्तिर्भवेन्नरः ॥ ५२ ॥

सुगमम् ॥ ५२ ॥

पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकृष्णवेत्रकम् ॥

तिक्ताशनः पिबेत्काथं कुष्ठं कुष्ठी व्यपोहति ॥ ५३ ॥

कृष्णवेत्रकमिति कालवेत इति ख्यातम् । तिक्ताशनस्तिक्तरसभोजी ॥ ५३ ॥

तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्कराः ॥

वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ॥ ५४ ॥

त्रिफला मिलिता तिलाद्येकभागसमा । एवं व्योषमपि । अतः सप्तसमो योगः ॥ ५४ ॥

* ख. पुस्तके—विभीतक्रप्रयोगो वा जात्मारससमाक्षिकः प्रवरः । सप्तदशकुष्ठं वातीमाक्षिक-
धातोश्च सूत्रेण ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् ॥

हन्ति कुष्ठकृमीन्मेहान्नाडीव्रणभगंदरान् ॥ ५५ ॥

सुगमम् ॥ ५५ ॥

इन्द्राशनं समादाय प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ॥ ५६ ॥

तच्चूर्णं मधुसर्पिभ्यां लिहेत्क्षीरघृताशनः ॥

हत्वा च सर्वकुष्ठानि जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ ५७ ॥

इन्द्राशनं स्वनामख्यातं तस्य चूर्णं त्रिचतुर्माषकमानं ग्राह्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

यः खादेदभयारिष्टमारिष्टमलकानि च ॥

स जयेत्सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ॥ ५८ ॥

अभयारिष्टमिति । हरीतकीनिम्बकल्कम् ॥ ५८ ॥

दह्यमानाश्च्युतः कुम्भे मूलगे खदिराद्रसः ॥

साज्यधात्रीरसक्षौद्रो हन्यात्कुष्ठं रसायनम् ॥ ५९ ॥

साज्यधात्रीरसक्षौद्र इति । खदिररसेन समो धात्रीरसः । अक्षाज्यक्षौद्रे प्रक्षेप-
न्यायात् ॥ ५९ ॥

पञ्चनिम्बचूर्णमाह—

पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाल फलानि च ॥

संगृह्य पिचुमन्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥ ६० ॥

द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ॥

त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारूष्कराग्रिकाः ॥ ६१ ॥

विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णामृताः समाः ॥

निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः ॥ ६२ ॥

कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ॥

खदिरासननिम्बानां घनकायेन भावयेत् ॥ ६३ ॥

सप्तधा पञ्चनिम्बं तु मार्कवस्वरसेन तु ॥

स्निग्धशुद्धतनुधीमान्योजयेच्च शुभे दिने ॥ ६४ ॥

मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ॥

लेह्यमुष्णाम्बुना वाऽपि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत् ॥

जीर्णे तु भोजनं कार्यं स्निग्धं लघु हितं च यत् ॥ ६५ ॥

विचर्चिकोदुम्बरपुण्डरीककपालदद्रूकिटिभालसादि ॥

शतारुविस्फोटविसर्पमालाः कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
 भगंदरश्लीपदवातरक्तं जहाति नाडीत्रणशीर्षरोगान् ॥ ६६ ॥
 सर्वप्रमेहान्प्रदरांश्च सर्वान्दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
 स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च सुश्लिष्टसंधिर्मधुनोपयोगात् ॥ ६७ ॥
 समोपयोगादपि ये दशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
 जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥ ६८ ॥

द्विरंशानि प्रत्येकं द्विभागानि । त्रिफलादीनां प्रत्येकमेकभागता । त्रिफलाव्यूषणयोः
 प्रत्येकं भागः । अग्निश्चित्रकः । वाराही वाराहीकन्दः । व्याधिघातः सुवर्णालुः । खदि-
 रासननिम्बानां घनकाथेन भावयेदिति । प्रत्येकं खदिरादीनामष्टभागशिष्टेन काथेन
 भावना । असनः पीतशालः । खनामख्यात इत्यन्ये । पञ्चनिम्बामिति । पञ्चनिम्बो-
 पलक्षितं चूर्णम् । तेन सर्वमेव चूर्णं शर्करां विना भाव्यं पश्चाच्छर्करायोगः । एवं
 प्रचारः । केचिन्निम्बपञ्चचूर्णस्यैकभावनमाहुः । शुद्धतनुर्वमनविरेकादिना । तिक्तहविषा
 तिक्तघृतेन । खदिरासनवारिणेति । खदिरवारिणाऽसनवारिणा वा । कोलवृद्धयेति ।
 कोलः कर्षार्धः समोपयोगात् । पञ्चनिम्बाद्यं चूर्णम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

चित्रकत्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ॥
 सैन्धवातिविषाकुष्ठं चव्यैलायावशूकजम् ॥ ६९ ॥
 विडङ्गान्यजमोदां च मुस्तान्यमरदारु च ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रं तु गुग्गुलुम् ॥ ७० ॥
 संक्षुद्य सर्पिषा सार्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥ ७१ ॥
 हन्त्यष्टादश कुष्ठानि कृमीन्दुष्टव्रणानि च ॥
 ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥ ७२ ॥
 गृध्रसीमस्थिभग्नं च गुल्मं चापि नियच्छति ॥
 व्याधीन्कोष्ठगतांश्चान्याञ्जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

प्रलेपोद्वर्तनस्नानपानभोजनकर्मणा ॥

शीलितं खादिरं वारि सर्वत्वग्दोषनाशनम् ॥ ७४ ॥

खादिरं वारीति । खदिरं दग्ध्वा गृहीतं वारि काथो वा ॥ ७४ ॥

संप्रति घृतान्याह—

निम्बं पटोलं दार्वीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम् ॥
 कुर्यादर्धपलांशान्पटुकं त्रायमाणां च ॥ ७५ ॥
 सलिलाढकसिद्धानां रसेष्टभागस्थिते क्षिपेत्पूते ॥
 चन्दनकिराततिक्तकमागधिकास्त्रायमाणां च ॥ ७६ ॥
 मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान्भागान् ॥
 नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ ७७ ॥
 कुष्ठज्वरगुल्माशोग्रहणीपाण्ड्वामयश्वयथुहन्तृ ॥
 पामाविसर्पपिटिकाकण्डूमदगण्डनुत्सिद्धम् ॥ ७८ ॥

नवसर्पिषश्च षट्पलमिति । नूतनघृतस्य षट्पलानि । नवत्वमिह सर्पिश्चाप्यनकं
 हितमिति वचनस्य योगमहिम्ना बाधकम् । अनेन षट्पलाभिधानेन कुष्ठे ज्येष्ठा षट्पली
 स्नेहमात्रैकाहोपयोज्या दर्शितेत्याहुः केचित् । द्वितीयमिह सिद्धमिति पदं सिद्धफलतां
 ब्रूते । तिक्तषट्पलकं घृतम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

पञ्चतिक्तकघृतमाह—

निम्बं पटोलं व्याघ्रीं च गुडूचीं वासकं तथा ॥
 कुर्याद्दशपलान्भागानेकैकस्य सुकुट्टितान् ॥ ७९ ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥
 घृतप्रस्थं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ ८० ॥
 पञ्चतिक्तमिदं ख्यातं सर्पिः कुष्ठविनाशनम् ॥
 अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ ८१ ॥
 विंशतिं श्लैष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥
 दुष्टव्रणकृमीनर्शः पञ्च कासांश्च नाशयेत् ॥ ८२ ॥

चत्वारिंशच्च पैत्तिकानिति । चत्वारिंशच्च ये रोगास्तान्हन्ति । कांस्तानित्या-
 काङ्क्षायामुक्तं पैत्तिकानिति । एवं भेदयित्वा योजना कार्या । अन्यथा चत्वारिंशत-
 मिति द्वितीयया प्रयोगः स्याच्चत्वारिंशच्छब्दस्य खीलित्वात् । पञ्चतिक्तकघृतम् ॥
 ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

तिक्तकघृतमाह—

त्रिफलाद्विनिर्शवत्सयासपटुकुलकान् ॥
 त्रायन्तीकटुकानिम्बान्प्रत्येकं द्विपलोन्मितान् ॥ ८३ ॥

काथयित्वा जलद्रोणे पादशेषेण तेन तु ॥
 घृतप्रस्थं पचेद्व्यक्षैः पिप्पलीघनचन्दनैः ॥ ८४ ॥
 त्रायन्तीशक्रभूनिम्बैस्तत्पीतं तिक्तकं घृतम् ॥
 हन्ति कुष्ठज्वराशीसि श्वयथुं ग्रहणीगदम् ॥
 पाण्डुरोगं विसर्पं च क्लीबानामपि शस्यते ॥ ८५ ॥

कुलकं पटोलपत्रम् । शक्रः कुटजस्तस्य फलम् । तिक्तकं घृतम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥

महातिक्तकघृतमाह—

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ॥ ८६ ॥
 मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमन्दपर्पटकम् ॥
 धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्ये पद्मकं रजन्यौ च ॥ ८७ ॥
 षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं सारिवे चोभे ॥
 बत्सकबीजं वासां मूर्वाममृतां किराततिक्तं च ॥ ८८ ॥
 कल्कान्कुर्यान्मतिमान्यष्ट्याहं त्रायमाणां च ॥
 कल्कस्तु चतुर्भागो जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ॥ ८९ ॥
 द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥
 कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रबलान्यशीसि रक्तवाहीनि ॥ ९० ॥
 विसर्पमम्लपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगं च ॥
 विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ॥ ९१ ॥
 हृद्रोगगुल्मपिटकानसृग्दरं गण्डमालां च ॥
 हन्यादेतत्सद्यः पीतं काले यथाबलं सर्पिः ॥
 योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिक्तम् ॥ ९२ ॥

प्रतिविषाऽतिविषा । उपकुल्ये इति । पिप्पली हस्तिपिप्पली । षड्ग्रन्था वचा ।
 रसोऽमृतफलानामिति । अमृतफलमामलकम् । तथाच पाठान्तरे तेजील(जले त्व)ष्ट-
 पले सर्पिर्द्विगुणामलकीरस इति । इह तृतीयसर्पिःपदं महातिक्तत्वसंज्ञार्थम् । महाति-
 क्तकं घृतम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशपासनयोस्तुले ॥
 तुलार्धाः सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ ९३ ॥
 पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा ॥
 हरिद्रे कृतमालश्च गुडुची त्रिफला त्रिवृत् ॥ ९४ ॥

सप्तपर्णश्च संकुच्य दशद्रोणेन वारिणा ॥
 अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ ९५ ॥
 धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाऽऽढकं पचेत् ॥
 महातिक्तकल्कैश्च यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ ९६ ॥
 निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥
 महाखादिरमित्येतत्परं कुष्ठविकारजित् ॥ ९७ ॥

शिशपासनयोस्तुले इति । शिशपा शिसवीति ख्याता । असनः स्वनामख्यातो
 न तु पीतशाल इत्याहुः । तुलार्धा इति प्रत्येकम् । तुल्यांशमित्याढकं मानम् । महाखा-
 दिरं घृतम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

गुग्गुलुपञ्चतिक्तकघृतमाह—

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
 भागान्पृथग्दशपलान्विपचेद्वटेऽपाम् ॥
 अष्टांशशेषितरसेन सुनिस्तुतेन
 प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ ९८ ॥
 पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
 द्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ॥
 तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
 रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ९९ ॥
 मञ्जिष्ठयाऽतिविषया वरया यवान्या
 संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ॥
 तत्सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
 संध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ १०० ॥
 नाडीत्रणार्बुदभगंदरगण्डमाला-
 जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥
 यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ-
 हृत्पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम् ॥ १०१ ॥

घटेऽपामिति । जलद्रोणे । पिचुभागकल्कैरिति । प्रत्येकम् । पिचुः कर्षः ।
 मिशिः शतपुष्पा न तु मधुरिका संप्रदायात् । तेजोवती ज्योतिष्मती । दीप्यकं जीर-
 कम् । वत्सकं कुटजफलम् । अग्निश्चित्रकः । रोहिणी कटुरोहिणी । कणामूलं पिप्पली-
 मूलम् । वरा त्रिफला । गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

वज्रकघृतमाह—

वासागुडूचीत्रिफलापटोलकरञ्जनीम्बासनकृष्णवेत्रम् ॥

तत्काथकल्केन घृतं विपकं तद्वज्रकं कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥ १०२ ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिहस्तपादः कृम्यर्दितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः ॥

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदव्याहतं वर्षशतं च कुष्ठं ॥ १०३ ॥

असनः पीतशालः । कृष्णवेत्रं स्वनामख्यातम् । भिन्नगलोऽपीति । निरुद्धकण्ठोऽपि ।

वज्रकं घृतम् ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

मज्जिष्ठारुग्निशाचक्रमर्दारगवधपल्लवैः ॥

तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु ॥ १०४ ॥

सुगमम् ॥ १०४ ॥

तृणतैलम्—

चतुर्गुणे तृणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ॥

हरिद्राकुष्ठमज्जिष्ठाशम्याकसर्षपायुतैः ॥ १०५ ॥

कासमर्दारिष्टपत्रैश्चक्रमर्दैः समैर्भिषक् ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्विनाशनम् ॥ १०६ ॥

सुगमम् । महातृणतैलम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

वज्रकतैलमाह—

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ॥ १०७ ॥

मूलं स्नुहाशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोटयोरपि ॥

विषलाङ्गलवज्राख्यकासीसालं मनःशिलाम् ॥ १०८ ॥

करञ्जबीजं त्रिकटु त्रिफलां रजनीद्वयम् ॥

सिद्धार्थकं विडङ्गं च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ १०९ ॥

मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमेभिः कुष्ठविनाशनम् ॥

अभ्यङ्गाद्वज्रकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ ११० ॥

मालती जाती । स्नुहा सेहुण्डः । चित्रकास्फोटयोरिति । अस्फोता अप्युरमल्लिका । सारिवा इति डल्लणः । वैद्यप्रसारके तु श्वेतार्कमूलमिति विवृतम् । विषं प्रसिद्धम् । लाङ्गल-
शब्देन कलिकारिकोच्यते । वज्राख्यो द्वितीयः स्नुहा सेहुण्डः । अलं हरितालम् । शेषं
प्रसिद्धम् । स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः । स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः । अनेन न्यायेन पक्तव्य-
मिति । मूत्रपिष्टैः पचेत्तैलमिति । पाको मूत्रेण । केचिदिह कुष्ठविनाशनमिति पदं
तैलविशेषणं वर्णयित्वा कुष्ठहरकरञ्जसर्षपादितैलमेव पक्तव्यं न तु तिलतैलमित्याहुः ।
एतस्मान्न्यायादन्यत्रापि कुष्ठहरमेव तैलं विशेषानिर्देशे पक्तव्यमित्याहुः । वृद्धवैद्यैरना-

द्वतः पन्थाः । ते हि सामान्यश्रुतौ तिलतैलमेव पचन्ति । यत्तु(त्र) विशेषस्तत्र विशिष्टं कटुतैलादिकमिति । वज्रकं तैलम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

मरिचाद्यं तैलमाह—

मरिचालशिलाह्वार्कपयोश्चारिजटात्रिवृत् ॥
शकृद्रसविशालारुङ्गनिशायुग्दारुचन्दनैः ॥ १११ ॥
कटुतैलं पचेत्प्रस्थं द्व्यक्षौर्विषपलान्वितैः ॥
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गाद्दुग्धविनाशनम् ॥
सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

अलं हरितालम् । शिला मनःशिला । अर्कपयोऽर्कक्षीरम् । अश्चारिजटा करवीर-
मूलम् । जटामांसीत्यन्ये । मूलेन प्रचारः । शकृद्रसो गोमयरसः । अयमपि कल्कः ।
विशाला गोरक्षकर्कटी । रुक्छम् । सगोमूत्रमिति । पाकार्थं गोमूत्रं चतुर्गुणम् । मरि-
चाद्यं तैलम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥

बृहन्मरिचाद्यं तैलमाह—

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ॥ ११३ ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरं च हरितालं मनःशिला ॥ ११४ ॥
चित्रकोलाङ्गलाख्यां च विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णः खुहाऽमृता ॥ ११५ ॥
शम्याको नक्तमालाब्दखदिरं पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ॥ ११६ ॥
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रं तु चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ११७ ॥
पक्त्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत्कौष्ठिकान्त्रणान् ॥
पामाविचर्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ॥ ११८ ॥
बलयः पलितं छाया नीली व्यङ्गं तथैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥ ११९ ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां नस्यं यासां तु दीयते ॥
परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम् ॥ १२० ॥
बलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥
त्रिभिरभ्यञ्जनैर्वाढं भवेन्मारुतविक्रमः ॥ १२१ ॥

शकृद्रसो गव्यः । कुटजस्य फलम् । बृहन्मरिचाद्यं तैलम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥
॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥

विषतैलमाह—

नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कस्तगरमेव च ॥
करवीरं वचा कुष्ठमास्फोता रक्तचन्दनम् ॥ १२२ ॥
मालती सप्तपर्णी च मञ्जिष्ठा सिन्दुवारिका ॥
एषामर्धपला भागा विषस्यापि पलं भवेत् ॥ १२३ ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
श्वित्रविस्फोटकिटिभकीटलूताविचर्चिकाः ॥ १२४ ॥
कण्डूकच्छूविकाराश्च ये व्रणा विषदूषिताः ॥
विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥ १२५ ॥

नक्तमालं करञ्जबीजम् । तगरं तगरपादिका । सिन्दुवारिका सिन्दुवार एव । विष-
तैलम् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

श्वेतकरवीररसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गं च ॥
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥ १२६ ॥

सुगमम् । करवीराद्यं तैलम् ॥ १२६ ॥

श्वेतकरवीरादितैलमाह—

श्वेतकरवीरमूलं विषांशं साधितं गवां मूत्रे ॥
चर्मदलसिन्धुपामास्फोटकृमिकिटिभजित्तैलम् ॥ १२७ ॥

श्वेतकरवीरमूलमिति । श्वेतकरवीरस्य मूलं यत्रेति विग्रहात्तैलविशेषणं ज्ञेयम् ।
एवं विषांशमित्यत्रापि विग्रह इति । विषतैले विषस्य पलाभिधानात्तदपेक्षया केचिदंशं
कर्षमाहुः । अन्ये पुनरंशो भागस्तेन विषकरवीरमूलयोः समभागयोरेव कल्कत्वम् ।
श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ॥ १२७ ॥

सिन्दूरार्धपलं पिष्ट्वा जीरकस्य पलं तथा ॥
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम् ॥
वृद्धवैद्योपदेशेन पचेत्तैलं पलाष्टकम् ॥ १२८ ॥

सुगमम् ॥ सिन्दूराद्यं तैलम् ॥ १२८ ॥

बृहत्सिन्दूराद्यं तैलमाह—

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीद्वयम् ॥
 प्रियंगुपद्मकं कुष्ठं मञ्जिष्ठाखदिरं वचा ॥ १२९ ॥
 जात्यर्कत्रिवृतानिम्बकरञ्जं विषमेव च ॥
 कृष्णवेत्रकलोध्रं च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ १३० ॥
 श्लक्ष्णपिष्टानि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्रया ॥
 अभ्यङ्गेन प्रयुञ्जीत सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ १३१ ॥
 पामाविचर्चिकाकच्छूविसर्पादिहितं मतम् ॥
 रक्तपित्तोत्थितान्हन्ति रोगानेवंविधान्वहून् ॥ १३२ ॥

जात्याः पत्रम् । करञ्जस्य बीजम् । तैलमात्रया प्रस्थरूपया । बृहत्सिन्दूराद्यं तैलम्
 ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ ॥

सिन्दूरगुग्गुलुरसाञ्जनसिक्थतुत्यैः

कल्कीकृतैश्च कटुतैलमिदं विपक्वम् ॥

कण्डूं स्रवत्पिटाकिकामथ वा विशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सकृदुद्धरति प्रसह्य ॥ १३३ ॥

सुगमम् । सिन्दूराद्यं तैलम् ॥ १३३ ॥

आदित्यपाकतैलमाह—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षानिशागन्धशिलालकैः ॥

चूर्णितैस्तैलमादित्यपक्वं पामाहरं परम् ॥ १३४ ॥

जलं तैलसमं चतुर्गुणं वा देयम् । आदित्यपाकतैलम् ॥ १३४ ॥

दूर्वातैलमाह—

स्वरसेन हि दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ॥

कच्छूविचर्चिकापामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ १३५ ॥

चतुर्गुणं यथा स्यात्तथा दूर्वास्वरसेन यावत् । तेन दूर्वास्वरसेन चतुर्गुणेन पाकः ।
 दूर्वातैलम् ॥ १३५ ॥

अर्कपत्ररसे पक्वं रजनीकल्कसंयुतम् ॥

कटुतैलं निहन्त्येतत्कच्छूपामाविचर्चिकाः ॥ १३६ ॥

सुगमम् । अर्कतैलम् ॥ १३६ ॥

गण्डीरिकाद्यं तैलमाह—

गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्ककुष्ठद्रुमत्वग्लवणैः समूत्रैः ॥

तैलं पचेन्मण्डलदद्रुकुष्ठदुष्टव्रणारुःकिटिभापहारिः* ॥ १३७ ॥

गण्डीरिका मञ्जिष्ठा समङ्गा वा । द्रुमत्वक्कुटजत्वक् ॥ १३७ ॥

संप्रति कुष्ठस्य दीर्घकालानुषङ्गित्वात्तत्र कालावधिपूर्वकं संशोधनविधेरभ्यासमाह—

पक्षात्पक्षाद्वामनान्यभ्युपेयान्मासान्मासात्संसनं चाप्यधस्तात् ॥

त्र्यहात्र्यहान्नस्ततश्चावपीडान्मासेष्वसृज्जोक्षयेत्षट्सु षट्सु ॥ १३८ ॥

ननु नस्यभेद एव चेदवपीडस्तत्किमुच्यते नस्तत इति । नैवमवपीडशब्दस्य सर्पि-
षोष्णेनावपीडनेऽपि वृत्तिदर्शनात् । उक्तं हि—मूत्रे प्रतिहते कुर्यात्सर्पिषश्चावपीडन-
मिति ॥ १३८ ॥

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रादयो हिताः ॥

पुराणाः कुष्ठिने तिक्तशकजाङ्गलसंयुताः ॥ १३९ ॥

सुगमम् ॥ १३९ ॥

इदानीं प्रतिषेधविधिमाह—

नीचरोमनखोऽश्रान्तो नित्यमौषधतत्परः ॥

योषिन्मांससुरावर्जी कुष्ठी कुष्ठमपोहति ॥ १४० ॥

सुगमम् ॥ १४० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकपञ्चाशत्तमः

कुष्ठाधिकारः समाप्तः ॥ ५१ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तमः शीतपित्ताद्यधिकारः ।

त्वग्दुष्टिन्निदोषजत्वसामान्यादथ शीतपित्तोदरकोठाधिकारः ।

अभ्यज्य कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ॥

तत्राऽऽशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥ १ ॥

* ख. पुस्तके—भूनिम्बनिम्बखदिरासनराजवृक्षयष्टीपटोलकटुरोहिणीकुष्ठपाठाः । वासागुडूचीघन-
योजनवल्गनन्तात्रायन्तिकाद्विरजनीत्रिफलाजगन्धाः ॥ १ ॥ कृष्णेन्द्रवृक्षसुखवारुणिसोमराजीवेलाभि-
भङ्गमलयूसुरदारविश्वाः ॥ पत्त(त्रा)ङ्गपद्मकशतावरिसप्तपर्णैरेभिः कृतो विधिवदेष महाकषायः ॥ २ ॥ पीतो
जयत्यखिलधातुगतानि कुष्ठान्येतत्प्रशाम्यति संशोणितसामवातम् । पाण्डुप्रमेहपिटिकाकृमिशोथदुष्टना-
भिभगंदरवर्णाबुदगण्डमालाः ॥ ३ ॥ चिकित्सान्तं सप्त महाकषायाः । इत्यधिकमत्र ।

१ क. घ. °लिकोद्वगो° । २ क. घ. °खो नित्यं नि° ।

सुगमम् ॥ १ ॥

त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्चात्र शस्यते ॥

त्रिफलापुरकृष्णाभिरिति । त्रिफलायाः कषायः । गुग्गुलुपिप्पल्यौ प्रक्षेपौ व्यवहा-
रात् । विरेकार्थं गुग्गुलुकर्षः पिप्पलीचूर्णं द्विमाषिकम् ॥

त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिबेद्वा नवकार्षिकम् ॥ २ ॥

नवकार्षिकमिति । वातरक्तोक्तम् ॥ २ ॥

विसर्पोक्तामृतादिं तु भिषगत्रापि योजयेत् ॥

अमृतादिमिति । अमृतवृषपटोलं मुस्तकमित्यादिनोक्तम् । अत्र शीतपित्तज्वरं चेति
फलश्रुतिर्न पुनरमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरित्यादि ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा लशुनं वा प्रयोजयेत् ॥

सितां मधुकसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ॥ ३ ॥

लशुनं वेति । कल्कीकृतम् । सितां वा मधुसंयुक्तामित्यस्य स्थाने सितां मधुकसंयु-
क्तामिति क्वचित्पाठः ॥ ३ ॥

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुङ्क्नरः ॥

तस्य नश्यति सप्ताहादुदरदः सर्वदेहजः ॥ ४ ॥

दीप्यकमिति । यवानिकाम् ॥ ४ ॥

सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाटतिलैः सह ॥

कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्तनं हितम् ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

दूर्वानिशायुतो लेपः कच्छूपामाविनाशनः ॥

कृमिदहहरश्चैव शीतपित्तहरः स्मृतः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

कुष्ठोक्तं च क्रमं कुर्यादम्लपित्तघ्नमेव च ॥

कुष्ठोक्तं च क्रममिति । शोधनं शमनम् ॥

उदरदोक्तां क्रियां वाऽपि कोटरोगे समासतः ॥

सर्पिः पीत्वा महातित्तं कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राण्यथ वोपयुञ्ज्यात् ॥

विस्फोटकोष्ठं क्षतशीतपित्तकण्डूस्त्रपित्तं रकसां च जह्यात् ॥ ८ ॥

रकसां चेति । रकसा क्षुद्रकुष्ठभेदः ॥ ८ ॥

क्षारसिन्धूत्थतैलैश्च गात्राभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ॥

ससर्षपं तुम्बरुधान्यवन्यं चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ १० ॥

तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ॥

ततोऽस्य कण्डूपिटकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ११ ॥

सुरसपत्रं समूलम् । तुम्बरु स्वनामख्यातम् । वन्यं कैवर्तमुस्तकम् । चण्डा चोरपु-
ष्पिका । चूर्णानीत्यत्र दूर्वा चेति पाठान्तरं न युक्तं चरकेऽस्या अपाठात् । कचित्प्रथ-
ममिति तैलाक्तमित्यनेन योज्यम् । तैलमिह सर्षपतैलं तेन प्राक्तैलेनाक्तं शरीरं तैस्तक्र-
युक्तैस्तक्रालोडितैरुद्वर्तयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

तैलोद्वर्तनयोगेन योज्य एलादिको गणः ॥ १२ ॥

शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेन रसेन वा ॥

भोजनं सर्वदा कार्यं लावतित्तिरिजेन वा ॥ १३ ॥

शीतलान्यन्नपानानि बुद्ध्वा दोषगतिं भिषक् ॥

उष्णानि वा यथादोषं शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

तैलोद्वर्तनयोगेनेति । तैलयोगेनोद्वर्तनयोगेन च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्विपञ्चाशत्तमः

शीतपित्ताद्यधिकारः समाप्तः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽम्लपित्ताधिकारः ।

अम्लपित्तेऽपि कोठसंभवात्कुर्यादम्लपित्तघ्नमेव वेत्यनेन पूर्वाध्यायेऽम्लपित्तसंकीर्तना-
द्वाऽनन्तरमम्लपित्तम् ॥

वमनानन्तरं तत्र विरेकं मृदु कारयेत् ॥

सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ॥

आस्थापनं चिरोद्भूते देयं दोषाद्यपेक्षया ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

क्रियाशुद्धस्य शमनी अनुबन्धाद्यपेक्षया ॥

दोषसंसर्गजा कार्या भेषजाहारकल्पना ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वगं वमनैर्धीमानधोगं रेचनैर्हरेत् ॥

तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं चापि प्रकल्पयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वगे बहुकफे वमनम् । अधोगे त्वम्लपित्ते सविबन्धे विरेचनम् ॥ ३ ॥

यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ॥

यवगोधूमविकृतीरिति । यवगोधूमयोः पेयादिरूपान्विकारान् । यवगोधूमौ हि सरत्वमधुरशीतत्वादिनाऽम्लपित्ते हितौ । तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः कटुम्ललवणादिसंयोगर-
हिताः ॥

यथास्वं लाजसक्तून्वा सितामधुयुतान्पिबेत् ॥ ४ ॥

यथास्वमिति । पिबेदित्यनेन योज्यम् । तेन दोषसंसर्गापेक्षया हितेन द्रवेण पिबे-
दित्यर्थः ॥ ४ ॥

निस्तुषयवटृषधात्रीकाथस्त्रिसुगन्धमधुयुतः पीतः ॥

अपनयति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते मुद्गयूषेण ॥ ५ ॥

त्रिसुगन्धमधुयुत इति । त्रिसुगन्धः (न्धं) सुगन्धितामात्रकारकं देयम् । मधु तु प्रक्षेपन्यायेन ॥ ५ ॥

कफपित्तवमीकण्डूज्वरविस्फोटदाहहा ॥

पाचनो दीपनः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ॥

कण्डूपामातिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

पटोलनिम्बामृतरोहिणीकृतं जलं पिबेत्पित्तकफोच्छ्रये वा ॥

शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्यदाहज्वरच्छर्दिनिवारणं हि तत् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

यवकृष्णापटोलानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

नाशयेदम्लपित्तं च अरुचिं च वमिं तथा ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

वासामृतापर्पटकनिम्बभूनिम्बमार्कवैः ॥

त्रिफलाकुलकैः काथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥ १० ॥

सुगमम् । दशाङ्गः ॥ १० ॥

फलत्रिकं पटोलं च तिक्तकाथः सितायुतः ॥

पीतः क्लीतकमध्वक्तो ज्वरच्छर्द्यम्लपित्तहा ॥ ११ ॥

फलत्रिकं पटोलं च तिक्तकाथ इत्यत्रार्थसंगत्यनुरोधात्तिक्तैत्यतः परमेषामिति द्रष्टव्यम् । तेन फलत्रिकादीनि यान्येतान्येषां काथ इत्यर्थः फलति । क्लीतकमध्वक्त इति । क्लीतकमधुनोरिह प्रक्षेपः ॥ ११ ॥

वासादिगुग्गुलुमाह—

वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ॥

अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ १२ ॥

असनः पीतशालः । यासो दुरालभा । वासादीनां चूर्णं गुग्गुलुसममन्यतो दर्शनात् । क्रमश इत्यभ्यासात् । वासादिगुग्गुलुः ॥ १२ ॥

छिन्नाखदिरयश्चाह्वादाव्यम्भो वा मधुद्रवम् ॥ १३ ॥

मधुद्रवमिति । मधु द्रवरूपं यत्रेति विग्रहादम्भोविशेषणं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

सद्राक्षामभयां खादेत्सक्षौद्रां सगुडां च ताम् ॥

द्राक्षादिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभयेति योगत्रयम् ॥

कटुकासिताऽवलेह्या पटोलविश्वं च क्षौद्रसंयुक्तम् ॥

रक्तसुतौ च युक्त्या खण्डं कूष्माण्डकं श्रेष्ठम् ॥ १४ ॥

पटोलविश्वं चेति । काथीकृतमित्याहुः ॥ १४ ॥

पटोलत्रिफलारिष्टशृतं मधुयुतं पिबेत् ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहैत्वग्दोषशान्तये ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

सिंहास्यामृतभण्डाकीकाथं पीत्वा समाक्षिकम् ॥

अम्लपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

वासाघृतं तिक्तघृतं च युक्त्या मधूत्कटां मागधिकां लिहेद्रा ॥

अन्यद्यदेवं गुणवच्च सर्पिस्तदम्लपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ १७ ॥

वासाघृतं रक्तपित्तोक्तम् । तिक्तघृतं कुष्ठोक्तं महातिक्तकम् । अत्राम्लपित्तहरत्व-
। अन्यद्यदेवं गुणवदिति । रक्तपित्तोक्तशतावरीघृतादि ॥ १७ ॥

पञ्चनिम्बाद्यचूर्णमाह—

एकोऽशः पञ्चनिम्बानां द्विगुणो वृद्धदारकः ॥
सक्तुर्दशगुणो देयः शर्करामधुरीकृतः ॥ १८ ॥
शीतेन वारिणा पीतं शूलं पित्तकफोद्भवम् ॥
निहन्ति चूर्णं सक्षौद्रमम्लपित्तं सुदुस्तरम्* ॥ १९ ॥

एकोऽशः पञ्चनिम्बानामिति । निम्बस्य त्वञ्जूलदलकुसुमफलानां पञ्चानां मिलितानामेको भागः । सक्तुर्दशगुणो निम्बभागापेक्षया । मात्राऽस्य पलार्धं पलं वाऽऽहारद्रव्यसक्तुबाहुल्यात् । पञ्चनिम्बाद्यं चूर्णम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

पिष्ट्वाऽजार्जीं सधान्याकां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवामिं जयेत् ॥ २० ॥

सुगमम् । जीरकाद्यं घृतम् ॥ २० ॥

पटोलशुण्ठीकल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा ॥
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तहरं परम् ॥ २१ ॥

सुगमम् । पटोलशुण्ठीपटोलघृते ॥ २१ ॥

पिप्पलीघृतमाह—

पिप्पलीकाथकल्केन घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ॥
पिबेन्ना प्रातरुत्थाय अम्लपित्तनिवृत्तये ॥ २२ ॥

मधुप्लुतमिति । सिद्धे घृते पादिकमधुयुक्तम् । पिप्पलीघृतम् ॥ २२ ॥

द्राक्षाद्यं घृतमाह—

द्राक्षामृताशक्रपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ॥ २३ ॥
त्रायन्तिकापद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिरूपेतमेभिः ॥
युञ्जीत मात्रां सह भोजनेन सर्वर्तुपाने तु भिषग्विदध्यात् ॥ २४ ॥
वातस्थपित्तं ग्रहणीं प्रवृद्धां कासाग्निसादं ज्वरमम्लपित्तम् ॥
सर्वं निहन्याद्घृतमेतदाशु सम्यक्प्रयुक्तं ह्यमृतोपमं च ॥ २५ ॥

शक्रः कुटजस्तस्य फलम् । पद्मं पद्मकेसरं पद्मकाष्ठमित्यन्ये । द्राक्षाद्यं घृतम् ॥
२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

* ख. पुस्तके 'सवाते सविबन्धेऽस्मिन्निहता कंसहरीतकी' इत्यधिकमत्र ।

शतावरीधृतमाह—

शतावरीमूलकल्कं धृतप्रस्थं पयः समम् ॥
पचेन्मृद्वग्निना सम्यक्क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥
नाशयेदम्लपित्तं च वातपित्तोद्भवान्गदान् ॥
रक्तपित्तं तृषां मूर्छां श्वासं संतापमेव च ॥ २७ ॥

पयः सममिति । पयःशब्देन पयःसाधर्म्याच्छतावर्या एव रसो ग्राह्यो न तु क्षीरं
तस्य पृथगुपात्तत्वात् । समं तुल्यम् । शतावरीधृतम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥
गुडकूष्माण्डकं चैव तथा खण्डामलक्यपि ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २८ ॥

गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥
गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिरित्यनेन परिणामशूलोक्तपिप्पलीधृतमिति दर्शयति ।

गुडपिप्पलीपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः ॥
पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तो मन्दमग्निं च दीपयेत् ॥ २९ ॥

न च तुल्याभिरिति विरुद्धं चूर्णे चूर्णसमो देय इति परिभाषाविरोधात् । तुल्यशब्दः
सहार्थे न तु तुल्यार्थे । यथा देवदत्तेन सह गन्तव्यम् । गुडाद्यो मोदकः ॥ २९ ॥

ज्वलन्तमिव चाऽऽत्मानं मन्यते योऽम्लपित्तवान् ॥
तस्य संशोधनं पथ्यं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

अचिरोत्थे चिरोत्थे च वमनं तत्र कारयेत् ॥ ३१ ॥

सुगमम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽ-
म्लपित्ताधिकारः समाप्तः ॥ ५३ ॥

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमो विसर्पाधिकारः ।

अम्लपित्ते संभवच्छर्द्वेर्गविघाताद्रक्तदुष्टौ सत्यां विसर्पविस्फोटयोरुत्पादात्प्रायः समा-
ननिदानत्वादतः परं विसर्पविस्फोटाधिकारः । छर्द्वेर्गविघातस्य च रक्तदूषकत्वे वचनम्—

“छर्देर्वेगप्रतीवातात्काले वाऽनवसेचनात् ।

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति” इति ॥

रुग्निनिश्चये पृथगधिकारेणोक्तयोरपि विसर्पविस्फोटयोः प्रायश्चित्तसासामान्यादेक-
स्वेनाभिधानम् ।

विरेकवमनालेपसेचनासृग्विमोक्षणैः ॥

उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ १ ॥

अविदाहिभिरिति । अन्नपानैरिति शेषः ॥ १ ॥

पटोलपिचुमन्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ॥

विसर्पे वमनं शस्तं तथैवेन्द्रयवैः सह ॥ २ ॥

पटोलनिम्बयोः काथः । पिप्पल्यादित्रयं प्रक्षेपः ॥ २ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ॥

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरशान्तये ॥

त्रिफलाकाथे सर्पिस्त्रिवृत्प्रक्षेपः ॥

रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

तृणवर्ज्यं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥

प्रदेहसेकसर्पिर्भिर्विसर्पे वातसंभवे ॥ ४ ॥

तृणवर्ज्यं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयमिति । तस्य च वर्जनमिह पित्तहरत्वेन
चातेऽयौगिकत्वात् । यद्यप्याद्ये परं वातहरे उक्ते तथाऽपि वह्निकण्टकपञ्चमूलद्वयमपि
चातजे विसर्पे व्याधिप्रत्यनीकतया हितमिति कार्तिकः ॥ ४ ॥

कुष्ठं शताह्वा सुरदारु मुस्ता वाराहिकुस्तुम्बुरुकृष्णगन्धाः ॥

चातेऽर्कवर्शार्तगलाश्च योज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ ५ ॥

वाराही वाराहीकन्दः । कृष्णगन्धा सौभाग्ननकः शमीत्यपरे । वंशो वंशनीली ।
आर्तगलेऽर्जुन आगाडको वा । आर्तगल उष्ट्रकण्टकः । अथवा नीलः सहचर इति
हृल्लणः ॥ ५ ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मकोशीरचन्दनैः ॥

सयष्टीन्दीवरैः पित्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ६ ॥

सयष्टीन्दीवरैरिति । इन्दीवरं नीलोत्पलम् ॥ ६ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ॥

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥ ७ ॥

शृङ्गाटको जलमध्ये त्रिकण्टकः । गुन्द्रा पदेरकभेदो घुलुञ्चः । सशैवलाः सहशे-
बाला इत्यर्थः । सोत्पलकर्दमा इति । कर्दमः पङ्कः । अथ वोत्पलकर्दमश्चोत्पलस्थानस्य
कर्दमस्तदन्विताः । वस्त्रान्तरा वस्त्रान्तरायाः । एवं सति मिथोः विसर्पेऽतिमृदौ त्वगाद्यु-
पघातो न स्यात् । लेपस्फोटनं च सुकरम् । लेपा इति बहुवचननिर्देशाद्वस्ता अप्येते
योज्या इत्याहुः ॥ ७ ॥

प्रदेहाः परिषेकाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ॥

पद्मकोशीरमधुकचन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ८ ॥

मुगमम् ॥ ८ ॥

पैत्ते तु पद्मिनीपङ्कपिष्टं वा शङ्खशैवलम् ॥

गुन्द्रामूलं तु शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ॥ ९ ॥

शुक्तिर्मुक्तास्फोटः । घृतान्वितमिति पूर्वयोगेष्वपि योज्यम् ॥ ९ ॥

न्यग्रोधपादा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ॥

विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृतप्लुतः ॥ १० ॥

न्यग्रोधपादा इति । वटारोहाः । कदलीगर्भ इति । कदल्या गर्भस्थानमञ्जरी ॥ १० ॥

हरेणवो मसूराश्च मुद्राश्चैव सशालयः ॥

पृथक्पृथक्प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ ११ ॥

मुगमम् ॥ ११ ॥

द्राक्षारग्वधकाश्मर्यत्रिफलामण्डपीलुभिः ॥

त्रिवृद्धरीतकीभिश्च विसर्पे शोधनं हितम् ॥ १२ ॥

आरग्वधस्य फलम् । आमण्ड एरण्डस्य बीजम् । व्यस्तसमस्तानामेषां कल्केन क्वाथेन
वा विरेचनम् । त्रिफला पुनरिह मिलितैव ग्राह्या हरीतक्याः पुनः पाठात् ॥ १२ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाब्दवासाश्च दारुभिः ॥

कुटन्नटैर्भवेलेपो विसर्पे श्लेष्मसंभवे ॥ १३ ॥

मुगमम् ॥ १३ ॥

अजाऽश्वगन्धा सरलाऽथ काला सैकेषिका चाप्यथ वाऽजशृङ्गी ॥

गोमूत्रपिष्टो विहिमः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम् ॥ १४ ॥

अजाऽजगन्धा फोफावती बोवइकेति लोके । अश्वगन्धाऽश्वकन्दः । सरला त्रिवृत् ।

काला वडहिंसा । एकेषिका पाठा । अन्य एकेषिकाऽम्बष्ठको । सा कुरण्ड इति लोके ।
अन्ये त्रिवृद्धेदमाहुः । अजशृङ्गी मेषशृङ्गी वा । विहिमः कोष्णः ॥ १४ ॥

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ॥

वमनं च विधातव्यं विसर्पे कफसंभवे ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

त्रिफलापत्रकोशीरसमङ्गाकरवीरजम् ॥

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ १६ ॥

करवीरकमित्यस्य स्थाने करवीरजमिति पाठे मूलं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ॥

शिरीषपुष्पं कामाची हिता लेपावचूर्णितैः ॥ १७ ॥

त्वचः श्लेष्मातकोद्भवा इति । श्लेष्मातको बहुवारः । कामाची काकमाची ॥
॥ १७ ॥

मुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ॥

धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुतः ॥ १८ ॥

सर्वविसर्पनुदिति । प्रत्येकदोषजवीरसर्पनुत्संनिपातविसर्पस्यासाध्यत्वात् ॥ १८ ॥
अमृतवृषपटोलं निम्बकल्कैरुपेतं त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातं च तुल्यम् ॥
कथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तं जयति विषविसर्पं कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥ १९ ॥

त्रिफलं त्रिफला । व्याधिघातः सुवर्णालुः । गुग्गुलोर्भागयुक्तमिति । प्रत्यहोपयोगे
गुग्गुलोर्भाषचतुष्टयप्रक्षेपणं विरेचनार्थं तु कर्ष इति प्रचारः ॥ १९ ॥

अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ॥
विविधविषविसर्पान्कुष्ठविस्फोटकण्डूरपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरं च ॥ २० ॥

सुगमम् ॥ २० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुष्पञ्चा-

शतमो विसर्पाधिकारः समाप्तः ॥ ५४ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमो विस्फोटाधिकारः ।

पटोलामृतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः ॥

खदिरान्दयुतैः काथो विस्फोटार्तिज्वरापहः ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनैः ॥

समूर्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥ २ ॥

कषायं पाययेदेतच्छ्लेष्मपित्तज्वरापहम् ॥

कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥ ३ ॥

सदुरालभेत्यतः परमेभिरिति द्रष्टव्यः । तेनैभिः कषायं कृतं पाययेदिति संगतोऽर्थो भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

भूनिम्बवासाकटुकापटोलफलत्रिकाचन्दननिम्बासिद्धः ॥

विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोषविस्फोटतृणावमिनुत्कषायः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

सकृफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत्पुरैः ॥

त्रिफलां योजयेत्पुरैरिति । त्रिफलायाः काथः । गुग्गुलुप्रक्षेपः ॥

दुरालभां पर्षट्कं पटोलं कटुकां तथा ॥

सोष्णं गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५ ॥

अत्रापि दुरालभादिभिः काथः । गुग्गुलुप्रक्षेपः । सोष्णं किञ्चिदुष्णम् । सशब्द ईषदर्थे । खदिराष्टकं मसूर्या वक्ष्यमाणम् । इदमपि गुग्गुलुयुतमेव पिवेत् ॥ ५ ॥

कुण्डलीपिचुमन्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा ॥

विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥ ६ ॥

कुण्डलीपिचुमन्दाम्बुवति । कुण्डली गुडूची ॥ ६ ॥

चन्दनं नागपुष्पं च तण्डुलीयकसारिवा ॥

शिरीषवल्कलं जाती लेपः स्यादाहनाशनः ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

शुकतरुनतमांसीरजनीषघ्नं च तुल्यानि ॥

पिष्टानि शीततोयेन स्याल्लेपः सर्वविस्फोटे ॥ ८ ॥

शुकतरुः शिरीषः । नतं तगरपादिका । पञ्चाऽवस्फोटी ॥ ८ ॥

शिरीषमूलमञ्जिष्ठाचव्यामलकयष्टिकाः ॥

सजातीपल्लवक्षौद्रा विस्फोटे कवलग्रहाः ॥ ९ ॥

अत्र योगोक्तद्रव्यं प्रत्येकमपि कवले योज्यं बहुवचननिर्देशादित्याहुः । जातीषत्र-क्षौद्रयोगश्च सर्वत्र देयः । यष्टिका यष्टीमधु ॥ ९ ॥

शिरीषोदुम्बरौ जम्बूः सेकालेपनयोर्हिताः ॥

सुगमम् ॥

श्लेष्मातकत्वचो वाऽपि प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः ॥

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रदिष्टो विसर्पकुष्ठग्रहशोषहारी ॥ ११ ॥

शिरीषः शिरीषवल्कलम् ॥ ११ ॥

चतुःसममाह—

शिरीषोशिरनागाङ्काहिंसाभिलेपनाद्भुतम् ॥

विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥ १२ ॥

नागाङ्कं नागकेसरचूर्णम् । हिंसा कलावकटुः ॥ १२ ॥

वृषाद्यं घृतमाह—

वृषखदिरपटोलपत्रनिम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैः ॥

घृतमभिनवमेतदाशु पक्वं जयति विसर्पमदास्तकुष्ठगुल्मान् ॥ १३ ॥

निम्बत्वगमृतामलकीकषायकल्कैरित्यस्य स्थाने छन्दःपूरणार्थं निम्बत्वगमृतधात्रीक-
षायकल्कयुक्तमिति पाठो युक्तः । वृषाद्यं घृतम् ॥ १३ ॥

पञ्चतित्तकघृतमाह—

पटोलसप्तच्छदनिम्बवासाफलत्रिकच्छिन्नरुहाविपकम् ॥

तत्पञ्चतित्तं घृतमाशु हन्ति त्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ १४ ॥

त्रिफलायाः कल्कः । शेषाणां कषायः ॥ १४ ॥

संप्रति स्नायुकरोगस्य तन्तुनामाख्यातस्य प्रायः पाश्चात्यपुरुषविषयस्योत्पत्तिपूर्वकं
चिकित्सितमाह—

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ॥

भित्तवैव तं क्षते तत्र सोष्मा मांसं विशोष्य च ॥ १५ ॥

कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत्पिण्डैस्तक्रसक्तुजैः ॥

शनैः शनैः क्षताद्याति च्छेदात्कोपं समावहेत् ॥ १६ ॥

तत्पाताच्छोफशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ॥

स स्नायुक इति ख्यातः क्रियोक्ता तु विसर्पवत् ॥ १७ ॥

शाखासु जङ्घादिषु । सोष्माऽप्रचुरोष्मा । तत्सूत्रं पिण्डैस्तक्रसक्तुजैलितं क्षताद्याति
निःसरति ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥

गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् ॥
पीत्वा स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ १८ ॥

सृगमम् ॥ १८ ॥

सौभाञ्जनमूलदलैः काञ्जिकपिष्टैर्लवणयुतैर्लेपः ॥
हन्ति स्नायुकरोगं यद्वा मोचत्वचो लेपः ॥ १९ ॥

यद्वा मोचत्वचो लेप इति । मोचं कोढं कदलकं वा । क्रान्तक्रामकमे(मित्ये)-
के ॥ १९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चपञ्चाश-
त्तमो विस्फोटाधिकारः समाप्तः ॥ ५५ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्तमो मसूरिकाधिकारः ।

विस्फोटप्रकारत्वात्प्रायस्तुल्यानिदानत्वाच्चाथ मसूरिकाः ।

सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ॥

कषायैश्च वचावत्सयष्ट्याहफलकलिकतैः ॥ १ ॥

पटोलारिष्टवासकैः कषायैरिति समानाधिकरणेन निर्देशः कार्यकारणयोरभेदोपचा-
रात् । चकारादत्र पटोलादीनां कलेकेनाप्युष्णोदकाभुतेन वचावियुतेन वमनं कार्यमि-
त्याहुः । वचावत्सयष्ट्याहफलकलिकतैरिति । वत्सः कुटजस्तस्य फलमिह वमने
यौगिकत्वात् । फलं मदनफलम् ॥ १ ॥

सक्षौद्रं पाययेद्वाह्म्या रसं वा हैलमोचिकम् ॥

सक्षौद्रमिति हिलमोचकरसेऽपि योज्यम् । हिलमोचा हिलमोची ख्याता तद्भवं हैल-
मोचिकं रसम् । अयं चोभयतोभागहारः ॥

वान्तस्य रेचनं देयं शमनं चावले नरे ॥ २ ॥

सृगमम् ॥ २ ॥

सुषवीपत्रानिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ॥

रोमान्ती ज्वरविस्फोटमसूरी शान्तये पिबेत् ॥ ३ ॥

सुषवीपत्रनिर्यासमिति । सुषवी कारवपत्रकम् । अस्यापि रस उभयतोभागहारः ।
अत्र हरिद्राचूर्णं त्रिचतुरमाषकमानं प्रक्षेपः ॥ ३ ॥

उभाभ्यां हृतदोषस्य विशुध्यन्ति मसूरिकाः ॥

निर्विकाराश्चाल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

कण्टाकुस्वादुमूलं कथनविधिकृतं हिङ्गुमाषैकयुक्तं

पीतं बीजं जयायाः सघृतमुषितवाः पीतमङ्घ्रिः शकट्याः ॥

म(प)थ्यामूलं शिफा वा दमनकुसुमजा सोषणा वाऽथ पूति-

र्योगा वाशाम्बुनैते प्रथममघगदे दृश्यमाने प्रयोज्याः* ॥ ५ ॥

कण्टाकुर्वाद्वि(?) स्वनामख्याता लता । उषितवाः पीतं पर्युषितवारि पीतम् । अङ्घ्रि-
मूलम् । शकटी स्वनामख्याता । म[प]थ्याऽपि तथा । सोषणा समरीचा । पूतिरपि
सोषण एव । पूतिः पूतीकः स च लाटकस्तस्य मूलं फलं वा । अघगदे पापरोगे ॥ ५ ॥

उग्राज्यवंशनीलीयवविषकार्पासिकीकसब्राह्मी—

सुरसमयूरकलाक्षाधूपो रोमान्तिकादिहरः ॥ ६ ॥

आदावेव प्रयुक्तस्य प्रशाम्यन्ति मसूरिकाः ॥

नै गृह्णन्ति विषं केचिद्यथालाभश्रुतेरिह ॥ ७ ॥

उग्रा वचा । कार्पासिकीकसं कर्पासास्थि । सुरसः पन्नासः । मयूरकोऽपामार्गः ।
आदावेव प्रयुक्तस्य प्रशाम्यन्ति मसूरिका इत्यत्र प्रयुक्तस्येति कर्तरि क्तः । तेनाऽऽदौ
धूमं प्रयुक्तवत इत्यर्थः । न गृह्णन्ति विषं केचिद्यथालाभश्रुतेरिति । अस्यार्थः—
तन्नान्तरे यथालाभमित्युक्तेरिह विषस्य त्वग्दोषादिकरत्वशङ्कया त्यागः कार्य इति ।
वृषेण तु प्रचारो दृश्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥

चैत्रासितभूतदिने रक्तपताकान्विता स्नुही भवने ॥

धवलितकलशन्यस्ता पापरुजं दूरतो धत्ते ॥ ८ ॥

चैत्रासितभूतदिन इति । चैत्रमासीयकृष्णचतुर्दश्याम् ॥ ८ ॥

तर्पणं वातजायां प्राग्लाजचूर्णैः सशर्करैः ॥

भोजनं तिक्तयूषैस्तु प्रतुदानां रसेन वा ॥ ९ ॥

लाजचूर्णैस्तर्पणं तोयप्लुतैर्ज्ञेयम् । प्रतुदानां रसेनेति । प्रतुदाः कपोतपारावतप्रभृ-
तयः ॥ ९ ॥

*ख. पुस्तके—उद्धृत्य मुष्टिनाऽऽच्छाद्य भेषजं यत्प्रदीयते । तन्मुष्टियोगमित्यादुरूपदेशपरायणाः ॥ १ ॥
इत्यधिक्यत्र ।

१ इ. 'वृषे' । २ इ. पाराशरे यथालाभमित्याक्षेपो विषस्य तु । ३ क. घ. 'यां तु लाजं' । ४ घ. 'वा' ।

द्विपञ्चमूलं रास्त्रा च दान्युशीरं दुरालभा ॥
सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातसमुत्थिताम् ॥ १० ॥

अस्य योगस्य काथः कार्यः ॥ १० ॥

द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः ॥
लाजामलकदुस्पशैः सितायुक्तस्तु पैत्तिके ॥ ११ ॥

सितायुक्तस्त्वित्यतः परं कषाय इति शेषः ॥ ११ ॥

शिरीषोदुम्बराश्वत्थशेलुन्यग्रोधवैत्सकैः ॥
प्रलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणवीसर्पदाहहा ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ॥
श्लैष्मिक्यां पित्तजायां वा पाने निष्काध्य दापयेत्* ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ॥
वासां दुरालभां धात्रीमुशीरं चन्दनद्वयम् ॥ १४ ॥
एष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयाऽन्वितः ॥
त्रिदोषां मसूरीं हन्ति ज्वरवीसर्पसंभवाम् ॥
उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तां बाह्यतो नयेत् ॥ १५ ॥

अस्य योगस्य काथः । चन्दनद्वयं श्वेतचन्दनं रक्तचन्दनं च । निम्बादिः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥

पटोलकुण्डलीमुस्तवृषधन्वयवासकैः ॥
भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ १६ ॥
मसूरीं शमयेदामां पक्वां चैव विशोधयेत् ॥
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं पिबेद्धरिद्रामलकलकसंयुतम् ॥
मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये तथैव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ १८ ॥
पटोलेत्यादिकः काथो हरिद्रामलकचूर्णं प्रक्षिप्याऽऽनुलोम्यार्धं पेयः ॥ १८ ॥

* ख. पुस्तके—रोमकूपेषु ये श्लक्ष्णाः स्फोटाः सर्पसंनिभाः । कण्डूदाहज्वरोपेता ज्ञेया रोमा-
न्तिकास्तु ते ॥ १ ॥ बहुपद्रवपापिष्ठमसारं च प्रयत्नतः । जयेत्सङ्गादिभिर्भोज्यैः सोऽस्मिन्योगे मुदुर्ज-
यम् ॥ २ ॥ इत्याधिकमत्र ।

पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ॥
 पिबेज्जलं सुकथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ १९ ॥
 धात्रीखदिरावपि पटोलमूलारुणतण्डुलीयकाभ्यां सह कथनीयौ ॥ १९ ॥
 खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः ॥ २० ॥
 काथोऽष्टकांख्यो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥
 कुष्ठवीसर्पविस्फोटकण्डादीनपि पानतः ॥ २१ ॥
 अष्टकाख्य इत्यष्टाङ्गः । अयं च काथो भग्नायां मसूरिकार्या प्रायः प्रयुज्यते ।
 अत्र शोधनेऽपेक्षिते गुग्गुलुमपि प्रक्षिपन्ति । इति खदिराष्टकः ॥ २० ॥ २१ ॥
 अमृतादिकपायस्तु जयेत्पित्तकफात्मिकाम् ॥ २२ ॥
 अमृतादिकपायस्त्विति । विसर्पोक्तो दशद्रव्यस्तत्र मसूरीहरत्वश्रुतेः ॥ २२ ॥
 सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलुङ्गस्य केसरम् ॥
 प्रलेपात्पाचयत्याशु दाहं चापि नियच्छति ॥ २३ ॥
 सुगमम् ॥ २३ ॥
 पाददाहं च कुरुते पिष्टिका पादसंभवा ॥
 तत्र सेकं प्रशंसन्ति बहुशस्तण्डुलाम्बुना ॥ २४ ॥
 सुगमम् ॥ २४ ॥
 पाककाले तु सर्वास्ता विशोषयति मारुतः ॥
 तस्मात्संबृंहणं कार्यं न तु पथ्यं विशोषणम् ॥ २५ ॥
 सुगमम् ॥ २५ ॥
 गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ॥
 पाककाले प्रदातव्यं भैषज्यं गुडसंयुतम् ॥
 तेन पाकं व्रजन्त्याशु न तु वायुः प्रकुप्यति ॥ २६ ॥
 गुडूचीत्यादियोगस्य काथः । अत्र गुडः प्रक्षेपः ॥ २६ ॥
 लिङ्गाद्वा वादरं चूर्णं पाचनार्थं गुडेन वा ॥
 अनेनाऽऽशु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मिकाः ॥ २७ ॥
 सुगमम् ॥ २७ ॥
 शूलाभ्रानपरीतस्य कम्पमानस्य वायुना ॥
 धन्वमांसरसाः शस्ता ईपत्सैन्धवसंयुताः ॥ २८ ॥
 धन्वमांसरसा इति । जाङ्गलमृगपक्षिमांसरसाः ॥ २८ ॥

दाडिमाम्लरसैर्युक्ता यूषाः स्युररुचौ हिताः ॥
 विसर्पन्ती सविस्फोटा क्लिन्ना स्राववती तथा ॥
 दशाङ्गलेपचूर्णेन चूर्णिता शममेति च ॥ २९ ॥

मुगमम् ॥ २९ ॥

पिवेदम्भस्तप्तशीतं भावितं खदिरासनैः ॥
 तप्तशीतमित्यर्धशृतशीतम् । भावितं खदिरासनैरिति । खदिरासनसाधितम्
 अमनः पीतशालः ॥

शौचे वारि प्रयुज्जीत गायत्रीबहुवारजम् ॥ ३० ॥

मुगमम् ॥ ३० ॥

जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दावीं पूगफलं शमी ॥ ३१ ॥
 धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥
 मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥ ३२ ॥

मुगमम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अक्षणोः सेकं प्रशंसन्ति गवेषुमधुकाम्बुना ॥
 गवेषुमधुकाम्बुनेति । गवेषुर्धुवः । अनयोः कल्कं कर्पटे बद्ध्वाऽक्षिणं सेकः
 मधुकं त्रिफला मूर्वा दावीत्वङ्नीलमुत्पलम् ॥ ३३ ॥
 उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्चोतने हिताः ॥
 नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च ॥ ३४ ॥
 प्रलेपाश्चोतने हिता इति बहुवचननिर्देशाद्यस्तसमस्तैर्मधुकादिभिः प्रलेपः । अर्धशृतं
 कृतैराश्चोतनमित्याहुः । आश्चोतनं परिषेकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

पञ्चवल्कलचूर्णेन क्हेदिनीमवचूर्णयेत् ॥
 भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥ ३५ ॥
 भस्मनेति । शुष्कगोमयभस्मना ॥ ३५ ॥

कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः ॥
 सरलादिभिरिति । सरलागुरुगुग्गुलुप्रभृतिभिः ॥
 वेदनादाहशान्त्यर्थं स्नुतानां च विशुद्ध्यै ॥
 सगुग्गुलुं वराकाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ॥ ३६ ॥
 खदिराष्टकोऽपि सगुग्गुलुः ॥ ३६ ॥
 कृष्णाभयारजो लिह्यान्मधुना कण्ठशुद्ध्यै ॥
 तथाऽष्टाङ्गावलेहो वा कवलश्चाऽऽर्द्रकादिभिः ॥ ३७ ॥
 अष्टाङ्गावलेहार्द्रकादिकवलश्च ज्वराधिकारोक्तः ॥ ३७ ॥

पञ्चतित्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥

सुगमम् ॥

कुर्याद्वृणविधानं च तैलादीन्वर्जयेच्चिरम्* ॥ ३८ ॥

सुगमम् । 'बिम्बातिमुक्तकाशोकप्लक्षवेतसपल्लवैः ॥

निशापर्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः' ॥ १ ॥

इत्यधिकः कचिव्योगः पठ्यते । अत्र बिम्बी डिम्बिरिति ख्याता । निशापर्युषितः शृतशीतः । योगोऽयमनागतमसूरिनिवारणार्थं चैत्रे मासि पेयः ॥ ३८ ॥

निम्बातिमुक्तकास्फोटबिम्बीवेतसवलकलम् ॥

शृतशीतं प्रयोक्तव्यं स्रावप्रक्षालने सदा ॥ ३९ ॥

आस्फोताऽस्फुरमल्लिका । शृतशीतमर्धशृतशीतं शीतकषायो वा । स्रावः प्रक्षालन इत्युपलक्षणम् । तेन पानमप्यस्य कार्यमित्याहुः ॥ ३९ ॥

निशाद्वयोशीरशिरीषमुस्तकैः सलोध्रभद्रश्रियनागकेसरैः ॥

संस्वेदविस्फोटविसर्पकुष्ठदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेहः ॥ ४० ॥

पानं च दातव्यम् ॥ ४० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षट्पञ्चाशत्तमो

मसूरिकाधिकारः समाप्तः ॥ ५६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमः क्षुद्ररोगाधिकारः ।

अथाक्षुद्रलक्षणहेतुविकित्सितानां कुंठादीनामभिधानेन क्षुद्रहेत्वादीनां रोगाणां पारिशोष्यात्क्षुद्ररोगाधिकारः । इह रोहिणीवल्मीकादीनां भूरिहेत्वादियोगेऽपि क्षुद्रत्वव्यपदेशो बाहुल्यात् ।

तथाऽजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ॥

अजगल्लिकामामामिति । अजगल्लिकाऽचिल्लीति लोके ॥

शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चाऽऽलेपयेन्मुहुः ॥ १ ॥

शुक्तिर्मुक्तास्फोटः । सौराष्ट्रिका सौराष्ट्री मृत् । सुश्रुते सौराष्ट्रिकास्थाने श्रौम्निक-

*ख. पुस्तके-विषप्रैर्वमनैश्चापि प्रपिष्टं च पुनः पुनः । तथा शोणितसंसृष्टाः काश्चिच्छोणितमोक्षणैः ॥ १ ॥ काश्चिद्विनाऽपि क्रियया सिध्यन्त्याशु मसूरिकाः । काश्चित्क्रियाकलापेऽपि न सिध्यन्ति मसूरिकाः ॥ २ ॥ सूक्ष्माः कृष्णतराः काश्चिद्विनाः सिध्यन्ति वा न वा । काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ३ ॥ इत्यधिकमत्र ।

पाठादत्र स्वर्जिकाक्षारो व्याख्यातः । तद्यथा—यवक्षारशुक्तिकाश्रौम्भिककल्कैश्चाऽऽलेपये-
दिति । क्षारो यवक्षारः । डल्लणस्तु शुक्तिश्रुग्नीयवक्षारकल्कैरिति पाठं पठित्वा व्याख्याति ।
शुक्तिर्जलशुक्तिः । श्रुग्नी स्वर्जिका । यवाः प्रसिद्धाः । क्षारशब्दः प्रत्येकं संबध्यते ।
गयी तु—अजगल्लिकामपक्कां यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रिकल्केनाऽऽलेपयेत् । ततो जलै-
कोभिरपक्का ग्राहयेत् । आलेप आद्य उपक्रमः सर्वशोफानामित्युक्त इति ॥ १ ॥

श्लेष्मविद्रधिकल्पेन जयेच्चानुशयां भिषक् ॥

सुगमम् ॥

विवृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभां जालगर्दभाम् ॥

इरिवेष्टां गन्धनामां जयेत्पित्तविसर्पवत् ॥ २ ॥

विवृतादीनां पृथग्दोषजनितानां कथमेकचिकित्सितमिति चेत् । एका शान्तिरनेकस्य
बहूनां बह्व्य एव चेत्युक्तत्वात् । यथा गुडूचीकाथेनैकेनाप्यनेकज्वरच्छर्दिवातरक्तादि-
व्याधीनुपचरन्ति तद्वदेतानपि व्याधीन्पित्तविसर्पविधानेनोपचरेत् । तत्र पित्तस्य विस-
र्पस्य च विधानेनोपचरेदिति ज्ञेयं चिकित्सितत्रैविध्यात् । त्रिविधं हि चिकित्सितं दोष-
प्रत्यनीकं व्याधिप्रत्यनीकमुभयप्रत्यनीकमिति । यत्र दोषा व्याधिमुत्पाद्यदीप इव स्वय-
मेवावतिष्ठन्ते तत्र दोषप्रत्यनीकम् । यत्र मारुत इव मेघवर्षणे सति मस्तका(व्याधी)मुत्पाद्य
दोषः स्वयमुपशाम्यति तत्र व्याधिप्रत्यनीकम् । यत्र पुनस्तन्तुपटन्यायेन व्याधिरूपेणैव
दोषः स्वयमुपतिष्ठतेतत्रोभयप्रत्यनीकम् । तदत्र विवृतादिरोगेषु यथायथमनुभूय
प्रयोज्यमिति ॥ २ ॥

मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा शमयेद्ब्रणम् ॥ ३ ॥

मधुरौषधानि काकोल्यादीनि ॥ ३ ॥

रक्तावसेकैर्बहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ॥

जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुदेवदुमोद्धवैः ॥ ४ ॥

विदारिकायाः सर्वजत्वेऽपि वातकफप्राबल्याद्वातकफहरस्वेदादिविधानं रक्तावसेकश्च
शोफसमुत्थितत्वादस्यामुचितः । सुश्रुतेन पक्काया विदार्या विशेषचिकित्सोक्ता—

“पक्कां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयोः ।

कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥

बद्ध्वा च क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ।

त्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धां ततस्तां रोपयेत्पुनः” इति ॥

क्षीरवृक्षा वटोदुम्बरप्लक्षपिप्पलगर्दभाण्डाः ॥ ४ ॥

पनसिकां कच्छपिकामनेन विधिना भिषक् ॥

साधयेत्कठिनानन्याञ्छोफान्दोषसमुद्भवान् ॥ ५ ॥

शोफान्दोषसमुद्भवानिति । योग्यतया कफवातजाञ्छथान् ॥ १ ॥

अन्ध्रालर्जी कच्छपिकां तथा पाषाणगर्दभम् ॥

सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् ॥ ६ ॥

पाषाणगर्दभमिति । गलदुजेति ख्यातम् । एषां सुश्रुतेऽधिकचिकित्सोक्ता ।
तथाच—परिपाकगतान्भित्त्वा व्रणवत्समुपाचरोदिति ॥ ६ ॥

कफमारुतशोधघ्नो लेपः पाषाणगर्दभे ॥

लेपनं पाण्डुरङ्गेण शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

शस्त्रेणोत्कृत्य बल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥

ततः शोधनेनेति शेषः ॥

मनःशिलालभलातसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ॥ ८ ॥

जातीपलववक्रैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥

बल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुस्रवम् ॥ ९ ॥

सुगमम् । सुश्रुते बल्मीकचिकित्सायां विशेष उक्तः ।

तद्यथा—“बल्मीकं तु भवेद्यस्य नातिवृद्धं न मर्मजम् ॥

तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्विषक् ॥ १ ॥

कुलत्थिकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च ॥

आरेवतस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ २ ॥

श्यामामूलैः सपल्लैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥

सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ ३ ॥

पक्वं वा तद्धि विज्ञाय गतीः सर्वा यथाक्रमम् ॥

अभिज्ञाय ततश्छित्त्वा प्रदहेन्मतिमान्भिषक् ॥ ४ ॥

संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥

व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान्भिषक् ॥ ५ ॥

पाणिपादोपरिष्ठात्तु च्छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ॥

बल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता” ॥ ६ ॥ इति ।

वृन्देन यवप्रख्याकक्षानिरुद्धप्रकशाग्निरोहिणीसंनिरुद्धगुदानां चिकित्सा नोक्ता सा
सुश्रुतात्संदर्श्यते—

“अन्ध्रालर्जी यवप्रख्यां पनसीं कच्छपीं तथा ॥

पाषाणगर्दभीं चैव पूर्व स्वेदेन योजयेत् ॥ १ ॥

मनःशिलातालकुष्ठदारुकलैः प्रलेपयेत् ।

परिपाकगतान्भित्त्वा व्रणवत्समुपाचरेत्” ॥

इत्यनेन यवप्रख्याचिकित्सोक्ता ।

तथा—“विवृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभां जालगर्दभाम् ।
इरिवेलां गन्धनामां कक्षां विस्फोटकां तथा ॥
पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ।
रोपयेत्सर्पिषा पक्वान्सिद्धेन मधुरौषधैः” ॥

इत्यनेन च कक्षाचिकित्सोक्ता ।

तथा—“निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुकृतां घृताभ्यक्तां प्रवेशयेत् ।
दारवीं काष्ठमयीम् । जतुमयी(कृता) लाक्षाविरचिता ॥
“परिषेके वसा मज्जा शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंस्कृतम् ॥
व्यहात्रयहात्स्थूलतरां सम्यङ्नाडीं प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्धयेदेवं स्निग्धमन्नं च भोजयेत् ॥
भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ।

अस्यार्थः—सेवनीं त्यक्त्वा शस्त्रेण वा मूत्रस्रोतःसंकोचकारणं चर्म विदारयेत् ।
तस्यापि द्वारस्याविषाटे मणिद्वारमप्येवं दारयेदिति ।

तथा—“संनिरुद्धगुदं रोगं वल्मीकं वह्निरोहिणीम् ।
प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाऽऽचरेत्” इति ॥
असाध्येष्वपि वल्मीकाग्निरोहिणीप्रभृतिषु चिकित्सितं कार्यमेव—
“यावदुच्छ्वसिति प्राणी तावत्कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ।
कदाचिद्द्वैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति” ॥

इत्युक्तत्वादिति ।

तथा—“विसर्पोक्तेन विधिना साधयेदग्निरोहिणीम्” ।

तथा—“संनिरुद्धगुदे योज्या निरुद्धप्रकशे क्रिया” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

पाददारीषु तु शिरां व्यधयेत्तलशोधनीम् ॥

तलशोधनीमिति । पादोपरितलगामिनीं शिरां विध्येत् । अत्र शिराव्यधाङ्गभूत-
स्नेहस्वेदौ कृत्वेति मन्तव्यमेतावन्तरेण शिराव्यधस्याप्रवृत्तेः ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ चाऽऽलेपयेन्मुहुः ॥

मधूच्छिष्टवसामज्जघृतक्षीरैर्विमिश्रितैः ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नावित्वादिना पाश्चात्यातिदेशो दोषशेषक्षयार्थं रक्ताकृष्टिजनितवातज-
यार्थं वा ॥ १० ॥

सर्जाहसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतांन्वितम् ॥
निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

उपोदकासर्षपनिम्बमोचाकर्कारुर्कैर्वा रुकभस्मतोये ॥
तैलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ १२ ॥

उपोदकाया नालम् । सर्षपस्य काण्डकम् । मोचा कदल्याः काण्डत्वक् । कर्कारुः
कूष्माण्डभेदः । लवणांशयुक्तमिति । पादिकसैन्धवयुक्तम् ॥ १२ ॥

अलसेऽम्लैश्चिरं सिक्तौ चरणौ परिलेपयेत् ॥
पटोलारिष्टकासीसत्रिफलाभिर्मुहुर्मुहुः ॥ १३ ॥

अलस इति । पकायीति ख्याते । अम्लैः काञ्जिकैः ॥ १३ ॥

करञ्जबीजं रजनी कासीसं मधुकं मधु ॥
रोचना हरितालं च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

लाक्षाभयारसालेपः कार्यं वा रक्तमोक्षणम् ॥ १५ ॥

रसो गन्धरसो स तु काथो लेपं प्रत्यनौपयोगिकत्वात् ॥ १५ ॥

बृहतीरससिद्धेन तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ॥
शिलारोचनकासीसचूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १६ ॥

बृहतीरससिद्धेन तैलेनेति । बृहती कण्टकारिका । तैलं च कटुतैलम् । यदाह
सुश्रुतः—निदिग्धिकास्वरससिद्धेन सर्षपतैलेनाभ्यज्ज्यात् । शिला मनःशिला । प्रतिसार-
येद्घर्षयेत् ॥ १६ ॥

दहेत्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥

कदरं कोलदीति ख्यातम् । तैलेनेति । सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात्तैलस्य । दहनेनेत्यस्य
स्थाने मदनेनेति पाठे मदनः सित्थकः । तेनापि तथैव दाहः ॥

चिप्यमुष्णाम्बुना स्विन्नमुद्धृत्याभ्यञ्जनं व्रणे ॥
दत्त्वा सार्जरसं चूर्णं बद्ध्वा व्रणवदाचरेत् ॥ १७ ॥

चिप्यमिति । चिप्यं कुनखमभिप्रेतं न त्वङ्गुलिवेष्टक उक्तचिकित्सायास्तन्नाहर्त्वात् ।
उद्धृत्योत्कृत्य दुष्टमांसं पक्वम् । उष्णाम्बुना स्वेदनमिह मार्दवजननार्थम् । व्रणवदाच-
रेदिति । आहाराचारादिना ।

“चिप्यं शोणितसेकेन शोधनैश्चाप्युपाचरेत् ।
 गतोष्माणं तथा चैनमुष्णाम्बुपरिषेचितम् ॥
 शस्त्रेण च यथायोगमुत्कृत्याऽऽस्त्रावयेद्ब्रणम् ।
 शिल्पा तेजोवती चैव रोचना च रसाञ्जनम् ॥
 कल्कैरेतैरम्लपिष्टैः शोधयित्वा ब्रणं ततः ।
 हरिद्रागुरुकालेयकल्कैश्च सरसाञ्जनैः ॥
 सिद्धेन तिलतैलेन तत्र कुर्वीत रोपणम् ॥

इति क्वचित्पाठः । सुश्रुतेन कुनखे चिप्यातिदेश उक्तः—कुनखे विधिरप्येष कार्यो
 वै भिषजा भवेदिति ॥ १७ ॥

स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेऽभयाम् ॥
 घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

निम्बोदकेन वमनं पद्मिनीकण्टके हितम् ॥ १९ ॥

निम्बोदकेन वमनमिति । अत्र वामनीयमदनफलादियोगमिच्छन्ति ॥ १९ ॥

निम्बोदककृतं सर्पिः सक्षौद्रं पानमिष्यते ॥

सुगमम् ॥

निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्तनं हितम् ॥ २० ॥

सुगमम् ॥ २० ॥

अहिपूतनके धात्र्याः पूर्वं स्तन्यं विशोधयेत् ॥

अहिपूतनक इति । बालानां गुदपाके । स्तन्यं विशोधयेदिति । स्तनरोगोक्त-
 विधिना ॥

त्रिफलाखदिरकाथैर्व्रणानां धावनं हितम् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

करञ्जत्रिफलातिकैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥

तिक्तं पटोलपत्रम् । करञ्जादिभिः कल्कः । द्रवं जलम् ॥

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्याऽऽशु प्रवेशयेत् ॥

प्रविष्टं स्वेदयेच्चापि बद्धं गोः फणया भृशम् ॥ २३ ॥

गोःफणयेति । गोःफणा बन्धविशेषः । उक्तं हि—

उच्चारनिर्गमार्थं सच्छिद्रेण चर्मणा चास्य गोःफणाबन्धः कार्यं इति ॥ २३ ॥

कोमलं पविनीपत्रं यः खादेच्छर्करायुतम् ॥

एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीविश्वपाठायवाग्रजम् ॥

तक्रेण शीलयेत्पायुभ्रंशार्तोऽनलदीपनम् ॥ २५ ॥

वृक्षाम्लेत्यादियोगः । वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । अनलश्चित्रकः ॥ २५ ॥

गुदं च गर्व्यवसया प्रक्षयेदविशङ्कितः ॥

बुष्पवेशो गुदभ्रंशो विशत्याशु न संशयः ॥ २६ ॥

सुगमम् ॥ २६ ॥

मूषिकाणां वसाभिर्वा गुदे सम्यक्प्रलेपनम् ॥

सुगमम् ॥

सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥ २७ ॥

सुस्विन्नमूषिकामांसेनेति । काञ्जिकेन मूषिकामांसेत्स्वेदनं ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

चाङ्गेरीधृतमाह—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ॥

धृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ २८ ॥

चाङ्गेर्याः स्वरसः । कोलस्य काथः । अम्लं दधि दध्यम्लम् । एभिस्त्रिभिर्द्रवैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । किञ्च चाङ्गेरीस्वरसः स्नेहसमः । स्वरसे क्षीरवद्विधिरिति पाठात् । दधिकोल्सरसौ मिलित्वा त्रिगुणैः । प्रथमव्याख्यानेन प्रचारः । क्षारनागराभ्यां कल्कः । तथा च चक्रः—गुण्ठीक्षारावत्र कल्कौ *शेषं तद्द्रवमिष्यत इति । चाङ्गेरीधृतम् ॥ २८ ॥

मूषिकाद्यं तैलमाह—

क्षीरे महत्पञ्चमूलं मूषिकामन्त्रवर्जिताम् ॥

पक्त्वा तस्मिन्पचेत्तैलं वातघ्नौषधसंयुतम् ॥

गुदभ्रंशमिदं तैलं पानाभ्यङ्गात्प्रसाधयेत् ॥ २९ ॥

मूषिकागुडकमेकं ग्राह्यमन्त्रवर्जितामिति विशेषणाच्छशकाद्ये शशकवत् । बृहत्पञ्चमूलस्य मिलित्वा प्रस्थः । क्षीरस्यापि प्रस्थः । तोयस्य प्रस्थत्रयम् । निक्वाथशेषः क्षीर-

* शिष्टं तु द्रवमिष्यत इति पाठश्चक्रस्य ।

प्रस्थः स्थाप्यः । अनेन तैलकुडवः साध्यः । तेन काथपरिभाषयैव पाक इति गदाधरः ।
 मूषिकामांसस्य पलद्वयम् । पञ्चमूलस्य पलद्वयम् । क्षीरप्रस्थः । तोयप्रस्थचतुष्टयम् ।
 क्षीरशेषः पाकः । एवं क्षीरपरिभाषान्यायात्क्षीरं साधयित्वा तैलकुडवो विपाच्य इति
 कार्तिकः । चक्रस्त्वाह—अन्त्रवर्जितामिति ग्रहणयोग्यतोपदर्शनार्थम् । तेन मूषिका-
 मांसस्य पलान्यष्टौ । मिलितपञ्चमूलस्य पलान्यष्टौ । क्षीरप्रस्थः । तोयप्रस्थत्रयम् । शेषः क्षीर-
 प्रस्थः । तेन तैलकुडवः साध्य इति । एवं क्षीरेण पक्वेन स्नेहसाधने व्याख्याप्रथमैवोपचारायो-
 चिता चरकेऽपीशानादिप्रामाणिकैर्दर्शितत्वात् । वातघ्नो भद्रदार्वादिगणः । एष कल्कः ।
 मूषिकातैलम् ॥ २९ ॥

स्वेदोपनाहौ परिवर्तिकायां कृत्वा समभ्यज्य घृतेन पश्चात् ॥

प्रवेशयेच्चर्म शनैः प्रविष्टे मांसैः सुखोष्णैरुपनाहयेच्च ॥ ३० ॥

स्वेदोपनाहाविति । वातहरमांसादिना स्वेदो ज्ञेयो वातप्रधानत्वात्परिवर्तिकायाः ।
 प्रवेशयेच्चर्म इति । परिवर्तितचर्म यथोक्तस्वेदादिना मृदूकृत्य सम्यगाकर्षेत् ॥ ३० ॥

स्नेहस्वेदैस्तथैवैनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ ३१ ॥

अवपाटिकायां तथैवेत्यनेनोपनाहनं चर्माकर्षणं चातिदिशति ॥ ३१ ॥

चर्मकीलाञ्जतुमणीन्मशकांस्तिलकालकान् ॥

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३२ ॥

क्षाराग्निभ्यामिति । क्षारेणाग्निना वा । अनवगाढे क्षारः । अवगाढेऽग्निः ॥ ३२ ॥

यौवनपिटकान्यच्छनीलिकाव्यङ्गशर्कराः ॥

शिरावेधैः प्रलेपैश्च जयेद्भ्यञ्जनैस्तथा ॥ ३३ ॥

शिरावेधैरिति । यथान्यायं यथाभ्यासं लालाव्यादिशिराव्यधः । अभ्यञ्जनैरित्य-
 म्यङ्गैः ॥ ३३ ॥

लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिकापहः ॥

तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ॥

वमनं च निहन्त्याशु पिटकान्यौवनोद्भवान्* ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

* ख. पुस्तके—लाक्षाकरञ्जपल्लवचक्रमर्दफललेपः । शिरसि कृतो बहुदृष्टो दारुणकशान्तिकरः
 परमः ॥ १ ॥ फलवल्कललेपेन नस्याभ्यासेन नरात् । तस्य दारुणकस्यामानियतमाश्वेव नुदश्यते ॥ २ ॥
 तच्चसारत् । भूतकेशविटारोहौ मूलं चैवातिमुक्तकात् । मासमात्रं स्थितास्तैले केशवृद्धिकराः पराः ॥ ३ ॥
 बिन्दुसारत् । इत्यधिकमञ्ज ।

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ॥

लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ ३६ ॥

श्वेताश्वखुरजा मषीति । श्वेताऽपराजिता । अश्वस्य खुरस्तस्य मषी धवलघोटक-
खुरस्य मषीत्यन्ये ॥ ३६ ॥

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठलोध्रप्रियंगवः ॥

वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ३७ ॥

वटाङ्कुरा वटस्याभिनवाः पत्रमुकुलाः ॥ ३७ ॥

व्यङ्गानां लेपनं शस्तं रुधिराण शशस्य वा ॥

सुगमम् ॥

केवलान्पयसा पिष्ट्वा तीक्ष्णाञ्जालमलिकण्टकान् ॥

आलिप्तं ज्यहमेतेन भवेत्पद्मोपमं मुखम् ॥ ३८ ॥

पयसेत्यस्य स्थाने सर्पिषेति पाठान्तरम् । तीक्ष्णानभिनवान् ॥ ३८ ॥

मसूरैः सर्पिषा पिष्टैर्लिप्तमास्यं पयोन्वितैः ॥

सप्तरात्रेण भवति पुण्डरीकदलप्रभम् ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गजटा सर्पिः शिला गोशकृतो रसः ॥

मुखकान्तिकरो लेपः पिष्टिकातिलकालजित् ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

कालीयकोत्पलामयद^१धिसरबदरास्थिमध्यफलिनीभिः ॥

लिप्तं भवति हि वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ४१ ॥

दधिसरस्थाने दधिरसेति पाठान्तरम् । दधिरसः कपित्थरस इत्याहुः ॥ ४१ ॥

रक्षोघ्नशर्वरीद्वयमञ्जिष्ठागैरिकाज्यवस्तपयः ॥

सिद्धेन लिप्तमाननमुद्यच्छरदिन्दुबिम्बवद्भाति ॥ ४२ ॥

रक्षोघ्नः श्वेतसर्पपः । आज्यं घृतम् । वस्तपयश्छागक्षीरम् । सिद्धेन सिद्धफलेन ।
अत्रानेनेति शेषः ॥ ४२ ॥

परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुष्ठचन्दनोशीरैः ॥

मुखकमलकान्तिकरैर्भृकुटीतिलकालकाञ्जयति ॥ ४३ ॥

परिणतदधीत्यादियोगस्य लेपः । भृकुटी ललाटे वलिरूपा ॥ ४३ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याहकालीयककुचन्दनैः ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठापद्मपद्मककुङ्कुमैः ॥ ४४ ॥

कपित्थतिन्दुकप्लक्षवटपत्रैः पयोन्वितैः ॥
 लेपयेत्कल्कितैरेभिस्तैलं वाऽभ्यञ्जनं पचेत् ॥ ४९ ॥
 पिप्लवं नीलिकां व्यङ्गं तिलकान्मुखदूषकान् ॥
 नित्यसेवी जयेत्क्षिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ४६ ॥

कपित्थादीनां सर्वेषां पत्रम् । कल्कितैरेभिस्तैलमिति । हरिद्रादिभिः कल्कः ।
 पयसा द्रवकार्यम् । पिप्लवं जटुलम् ॥ ४४ ॥ ४९ ॥ ४६ ॥

कनकतैलमाह—

मधुकस्य कषायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
 कल्कैः प्रियंगुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेसरैः ॥ ४७ ॥
 कनकं नामतस्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ॥
 अभीलुनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमार्चितम् ॥ ४८ ॥

केसरं नागकेसरम् । अभीलुर्जटुलः । कनकतैलम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकम् ॥
 कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं तथा ॥ ४९ ॥
 आजं पयस्तु द्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
 नीलिकापिटिकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ५० ॥
 मुखं प्रसन्नोपचितं नीलीकर्कशवर्जितम् ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत्कनकसंनिभम् ॥ ५१ ॥

मातुलुङ्गस्य फलं मूलं वा । सयष्टिकं यष्टीमधुयुक्तम् । नीलीकर्कशवर्जितमिति ।
 नीलिकाकृतकर्कशत्वरहितं मुखम् । मञ्जिष्ठादितैलम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

कुङ्कुमाद्यं तैलमाह—

कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
 कालीयकमुशीरं च पत्रकं नीलमुत्पलम् ॥ ५२ ॥
 न्यग्रोधपादाः प्लक्षस्य शुङ्गाः पत्रस्य केसरम् ॥
 द्विपञ्चमूलसहितैः कषायैः पालिकैः पृथक् ॥ ५३ ॥
 जलाढकं विपक्तव्यं पादशेषमथोद्धरेत् ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा पत्र(त्रा)ङ्गं मधुयष्टिका ॥ ५४ ॥
 कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
 अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ५५ ॥
 सम्यक्पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसौदनम् ॥

नीलिकापिटिकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥ ५६ ॥

सप्तरात्रेण वदनं भवेत्कमलसंनिभम् ॥

कुङ्कुमाद्यमिदं तैलं श्रेष्ठं वैदेहनिर्मितम्* ॥ ५७ ॥

कषायैरिति । कषायसाधनैरुक्तकुङ्कुमादिभिः । मञ्जिष्ठादिभिः पत्रकल्कैरित्यर्थः
कुङ्कुमाद्यं तैलम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

अरुणिकायां रुधिरेश्वसित्ते शिराव्यधेनाथ जलौकसा वा ॥

निम्बाम्बुसित्ते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्ववर्चोरससैन्धवाभ्याम् ॥ ५८ ॥

निम्बाम्बुसित्त इति । निम्बाम्बु, अर्धशतम् । अरुणिकां तु पुनर्जलौकोभिः
शिराव्यधेन वा रक्तमवसिच्य निम्बोदकेन परितः सिक्त्वाऽश्वविष्टारसेन प्रक्षिप्तबहुसैन्ध-
वचूर्णेन लेपयेत् ॥ ५८ ॥

पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुक्कुटस्य च ॥

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुणिकाम् ॥ ५९ ॥

पिण्याकस्तिलखलिः ॥ ५९ ॥

हरिद्राद्वयभूनिम्बत्रिफलारिष्टचन्दनैः ॥

एतत्तैलमरुणिकां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ६० ॥

सुगमम् । हरिद्राद्यं तैलम् ॥ ६० ॥

दारुणे तु शिरां विध्येत्स्निग्धस्विन्नां ललाटजाम् ॥

अवपीडशिरोवस्तीनभ्यङ्गांश्चावचारयेत् ॥ ६१ ॥

दारुणेति दारुणपुष्पका(?) । अवपीडशिरोवस्तीनिति । अवपीड्य नस्ये दीयत
इत्यवपीडोऽवपीडकः । शिरोवस्तिश्चात्र हरिद्राद्यतैलेन देयः ॥ ६१ ॥

कोद्रवाणां तृणक्षारपानीयं परिधावने ॥ ६२ ॥

सुगमम् ॥ ६२ ॥

प्रियालबीजमधुकुक्कुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैः ॥

कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥ ६३ ॥

प्रियालबीजमधुकुक्कुष्ठमिश्रैः ससैन्धवैरेति । प्रियालबीजादीनि च तानि
मिश्राणि चेति विग्रहं कृत्वा समाधेयं विशेष्यपदस्याभावात् । मिश्रैरित्यस्य स्थाने माषै-
रिति पाठान्तरम् ॥ ६३ ॥

* ख. पुस्तके—कुङ्कुमं चन्दनं लाक्षा मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका । कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् ॥

॥ १ ॥ अजाक्षीरं तद्विगुणं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । सम्यक्पक्वं परं ह्येतन्मुखवर्णप्रसादनम् ॥ २ ॥

नीलिकापिटिकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् । सप्तरात्रप्रयोगेण भवेत्कमलसंनिभम् ॥ ३ ॥ कुङ्कुमाद्यमिदं
तैलमश्विभ्यां निर्मितं पुरा । द्वितीयं कुङ्कुमाद्यं तैलम् ॥ इत्याधिकमत्र ।

मालतीकरवीराग्निनक्तमालैर्विपाचितम् ॥

तैलमभ्यञ्जने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम् ॥

इदं हि त्वरितं हन्ति दारुणं नियतं नृणाम् ॥ ६४ ॥

अग्निश्चित्रकः । मालत्यादिभिः कल्कः । द्रवमिह गोमूत्रं संप्रदायात् । स्नेहपाककल्क-
परिभाषया जात्यादिसिद्धेन कटुतैलेन गोमूत्रचतुर्गुणेन शिरोऽभ्यज्यात् । इदं तैलं वाता-
नुबन्धे देयमित्याहुः ॥ ६४ ॥

सुह्याद्यं तैलमाह—

सुहीपयः पयोऽर्कस्य मार्कवो लाङ्गलीविषम् ॥

मूत्रमाजं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ ६५ ॥

सिद्धार्थतीक्ष्णतैलं च गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥

वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम् ॥ ६६ ॥

कूर्मपृष्ठसमानाऽपि रूहा या रोमतस्करी ॥

दिग्धा साऽनेन जायेत ऋक्षशावीव लोमशा ॥ ६७ ॥

मार्कवो भृङ्गराजः । लाङ्गलाख्यं विषं किं वा लाङ्गली च विषं चेति द्रव्यद्वयम् ।
रक्तिका गुञ्जा । तीक्ष्णगन्धा ज्योतिष्मतीफलं मूलं च । सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति पाठे
सिद्धार्थस्य भर्जितस्य तीक्ष्णतैलम् । मूत्रमाजं गव्यं मिलित्वा द्रवः शेषः कल्कः । रूहा,
इन्द्रलुप्तम् । रोमतस्करी रोमहरणे तस्करीव तस्करी । दारुणचिकित्साप्रस्तावेऽपाठाद-
नुक्तमपि दारुणहरत्वमस्येति वृन्दाभिप्रायः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

त्रिफलायोरजोमांसीमार्कवोत्पलसारिवैः ॥

ससैन्धवैः पचेत्तैलमभ्यङ्गोऽरुणिकां जयेत् ॥ ६८ ॥

उत्पलसारिवाऽनन्तमूलं छन्दोनुरोधाद्घ्रस्वत्वम् । त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ ६८ ॥

चित्रकं दन्तिमूलं च कोशातकिसमन्वितम् ॥

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशशत्रुविनाशनम् ॥ ६९ ॥

केशशत्रुविनाशनमिति । केशशत्रु उष्णिका(?) । चित्रकाद्यं तैलम् ॥ ६९ ॥

गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन तु ॥

कण्डूदारुणहृत्कष्टकपालव्याधिनाशनम् ॥ ७० ॥

भृङ्गवद्राजते शोभते भृङ्गवद्रजति कृष्णी करोति वा भृङ्गराजस्तद्रसेन । भृङ्गरा-
जतैलम् ॥ ७० ॥

भृङ्गरजस्त्रिफलोत्पलसारिलोहपुरीषसमन्वितकारि ॥

तैलमिदं पच दारुणहारि कुञ्चितकेशघनस्थिरकारि ॥ ७१ ॥

भृङ्गरजाः स्वनामख्यातः । अस्य रसश्चतुर्गुणः पाकार्थम् । उत्पलसारि, उत्पलको-
टीसारिवाऽनन्तमूलम् । समन्वितकारः सहकारः समन्वितशब्दस्य सहार्थत्वात् । तस्य
च फलमध्यं ग्राह्यं केश्यत्वात्कृष्णीकरणत्वाच्च । भृङ्गराजादिसमन्वितकारान्तं द्रव्यम-
स्मिन्नस्तीति मत्वर्थीय इति तैलविशेषणमिदमिति नरदन्तव्याख्यासंप्रदायः । प्रचारोऽ-
पीत्थम् । अन्यस्त्वाह—भृङ्गरजआदि द्रव्यं सर्वकल्कः । द्रवं जलम् । उत्पलसारि,
अनन्तमूलम् । भृङ्गरजःप्रभृतिभिः सह समन्वितं समन्वयं कर्तुं शीलमस्येति तैलविशेष-
णमिति । भृङ्गरजःशब्दः सकारान्तोऽयं सविर्गपाठात् । तथाऽन्यत्रापि दृश्यते—
ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थमिति । कुञ्चितं कुटिलम् । भृङ्गरा-
जतैलम् ॥ ७१ ॥

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥

कार्पिकैस्तैलकुडवैस्तद्विरामलकीरसः ॥ ७२ ॥

साध्यः स प्रतिमर्शः स्यात्सर्वशीर्षगदापहः ॥ ७३ ॥

द्वि(तद्वि)रामलकीरस इति । तैलकुडवापेक्षया द्विगुणामलकीरसः । अनेन द्विगुणे-
नैव पाकः । प्रतिमर्शो नस्यभेदः । प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

इन्द्रलुप्ते शिरां विद्ध्वा शिलाकासीसतुत्थकैः ॥

लेपयेत्परितः कल्कैस्तैलं चाभ्यञ्जने हितम् ॥

कुटन्नटशिखीजातीकरञ्जकरवीरकैः ॥ ७४ ॥

शिरां विद्ध्वा मूर्ध्नीति शेषः । तैलं चाभ्यञ्जने हितमिति । कुटन्नटादिभिः ।
कुटन्नटस्तगरः । शिखी, अपामार्गश्चित्रको वा ॥ ७४ ॥

अवगाढपदं वाऽपि प्रस्थयित्वा पुनः पुनः ॥

गुञ्जामूलैश्चिरं लिम्पेत्केशभूमिं समन्ततः ॥ ७५ ॥

सुगमम् ॥ ७५ ॥

इन्द्रलुप्तापहो लेपो मधुना बृहतीरसः ॥ ७६ ॥

बृहतीरस इति । पक्वबृहतीफलरसः ॥ ७६ ॥

बृहतीफलरसपिष्टं गुञ्जाफलमूलमिन्द्रलुप्तस्य ॥

कनकविघृष्टस्य सतो दातव्यं प्रस्थितस्य सदा ॥ ७७ ॥

गुञ्जाफलमूलमिति । गुञ्जायाः फलं मूलं वा । कनकविघृष्टस्येति । कनकं सुवर्णं
धत्तूरफलं वा ॥ ७७ ॥

मधुकेन्दीवरमूर्वातिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ॥

अचिराद्भवन्ति केशा घनदृढमूलायता ऋजवः ॥ ७८ ॥

इन्दीवरं नीलोत्पलम् । भृङ्गो भृङ्गराजः ॥ ७८ ॥

वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनाऽऽदित्यपाचितम् ॥

गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्* ॥ ७९ ॥

वटावरोहकेशिन्योरिति । केशिनी भूतकेशो वा । गुडूचीस्वरसत्तैलसम इत्याहुः
॥ ७९ ॥

चन्दनाद्यं तैलमाह—

चन्दनं मधुकं मूर्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ॥

कान्ता वटावरोहश्च गुडूची विसमेव च ॥ ८० ॥

लोहचूर्णं तथा केशी सारिवे द्वे तथैव च ॥

मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदाग्निना पचेत् ॥ ८१ ॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः ॥

दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसंनिभाः ॥

नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम् ॥ ८२ ॥

कान्ता प्रियंगुः । विसं मृणालं शीतलत्वेन पलितहरत्वान्न तु विषं मारकद्रव्यम् ।
मार्कवस्वरसश्चतुर्गुणः पाकार्थम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ॥

नस्ये दत्तं जनयति केशाञ्जमश्रूणि वाऽप्यथ ॥ ८३ ॥

क्षीरे धात्रीफलैः शृतमिति । क्षीरमेव चतुर्गुणं द्रवान्तराभावात् ॥ ८३ ॥

हस्तिदन्तमर्षीं कृत्वा मुख्यं चैव रसाञ्जनम् ॥

रोमाण्यनेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि+ ॥ ८४ ॥

मुख्यमिति श्रेष्ठम् । हस्तिदन्तमर्षीरसाञ्जनाभ्यां लेपः । तैलेन वाग्भटे । छागक्षी-

* ख. पुस्तके—आदाय तिलपुष्पाणि सर्पिरश्वखुरं तथा । मधुना सह संयुक्तं शिरोलेपं तु कारयेत्
॥ १ ॥ तैलेनानेन जायन्ते केशा हस्ततलेष्वपि । आनूपदेशजं पुष्पं गृहीत्वा मार्कवं शुभम् ॥ २ ॥
सुधौतं जर्जरीकृत्य रसं तस्य समाहरेत् । चतुर्गुणेन तैलेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३ ॥ क्षीरपिष्टैरिमै-
र्द्रव्यैः संयोज्य मतिमान्मिषक् । मज्जिष्ठा पद्मकं रोध्रं चन्दनं गैरिकं बला ॥ ४ ॥ रजन्यां केसरं चैव प्रियं-
गुमधुयष्टिकैः । प्रपौण्डरीकं मांसी च पालिकान्यत्र दापयेत् ॥ ५ ॥ सम्यक्पक्वं ततो ज्ञात्वा शुभे भाण्डे
निधापयेत् । केशशाते शिरोदुःखे मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ॥ ६ ॥ दन्तकर्णाक्षिरोगेषु नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ।
सुकुञ्चिताग्रान्सुस्निग्धान्केशान्कुर्याद्दृढं तथा ॥ ७ ॥ लिप्तं चेन्द्रलुप्तं च तैलमेतद्यथाऽमृतम्(?) ॥ इन्द्रलुप्तम् ।

+ ख. पुस्तके—“ द्विपदशनः पुटदग्धः साजक्षीरो रसाञ्जनोपेतः । दिनसप्तकप्रलेपात्त्वान्वितेष्वपि
केशसंचयं कुरुते ॥ १ ॥ चतुष्पदानां त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिजा मर्षी । तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती
पुनः ॥ २ ॥ कासीसं नक्तमालस्य पल्लवांश्चैव संहरेत् । कपित्थरसपिष्टश्च रोमसंजनने परम्” ॥ ३ ॥
इत्यधिकमत्र ।

रेण सह हरमेखले दर्शितः । पुटपाकेन च हस्तिदन्तमपी कार्या । तथाच वाग्भटः—

“दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमस्तैलं रसाञ्जनम् ।
रोमसंजननो लेपो हस्तपादतलेष्वपि” ।

चक्रसंग्रहे हरमेखलसमानः श्लोकः पठितः ।

तथाहि—“छागक्षीररसाञ्जनपुटदग्धगजेन्द्रदन्तमपीलिताः ।

जायन्ते सप्तरात्रात्खल्लाश्चाऽऽकुञ्चिताश्चिकुराः” ॥ ८४ ॥

त्रिफला नीलिनीपत्रं लोहभृङ्गरजः समम् ॥

अविमूत्रेण संयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥ ८५ ॥

नीलिनीपत्रमिति । नीलिनी लता नेलितिरुयाता तदभावे शरपुङ्खा सदृशविटपा ग्राह्या ।
शिरोलेपोऽयं प्रहरौ द्वौ घ्रीनवधार्यः । एवमन्यत्रापि शिरोलेपे धारणम् ॥ ८५ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लोहचूर्णं विनिक्षिपेत् ॥ ८६ ॥

ईषत्पक्वे नालिकेरे भृङ्गराजरसान्विते ॥

मासमेकं विनिक्षिप्य सम्यग्गर्भात्तदुद्धरेत् ॥ ८७ ॥

ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दत्त्वा भिषग्वरः ॥

संवेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने ॥ ८८ ॥

क्षालयेत्त्रिफलाकार्यैः क्षीरमांसरसाशिनः ॥

कपालरञ्जनं चैतत्कृष्णीकरणमुत्तमम्* ॥ ८९ ॥

गर्भादिति । नालिकेगेदरात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

उत्पलं पयसा सार्धं मासं भूमौ निधापयेत् ॥

केशानां कृष्णकरणं स्नेहनं च विधीयते ॥ ९० ॥

सुगमम् ॥ ९० ॥

लोहमलामलकलकैः सजपापुष्पैर्नरः सदास्नायी ॥

पलितानीह न पश्यति गङ्गास्नायीव नरकाणि ॥ ९१ ॥

सजपापुष्परिति । जपापुष्पं दूहल इति ॥ ९१ ॥

निम्बस्य बीजानि विभावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाऽसनस्य ॥

तैलं तु तेषां विनिहन्ति नस्यं दुग्धान्नभोक्तुः पलितं समूलम् ॥ ९२ ॥

तथाऽसनस्येति । असनः पीतशालः ॥ ९२ ॥

* ख. पुस्तकं ग्रन्थान्तरान्—‘इक्षुरसो गिरिजाणिकमूत्रं भृङ्गरसामलपथिनिकन्दम् । आयसभाजन-
मामनिषिक्तं रञ्जति केशकपालमदन्ती’ ॥ १ ॥ इत्याधिकमत्र ।

निम्बस्य तैलं प्रकृतिस्थमेव नस्यं विधेयं विधिना यथावत् ॥
 मासेन तु क्षीरभुजो नरस्य जराग्रदूतं पलितं निहन्ति ॥ ९३ ॥
 निम्बस्येति । निम्बबीजस्य । प्रकृतिस्थमेवेति । भृङ्गराजरसादिभावनारहितम् ।
 विधिनेति । नस्योक्तविधिना ॥ ९३ ॥

क्षीरात्समार्कवरसाद्धे प्रस्थे मधुकात्पले ॥
 तैलस्य कुडवं पकं तन्नस्यं पलितापहम् ॥ ९४ ॥
 द्वे प्रस्थे इति । मिलित्वा ॥ ९४ ॥

कासीसरोचनातुत्थहरितालरसाञ्जनैः ॥
 अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं मुष्ककच्छहिपूतयोः ॥ ९५ ॥
 मुष्ककच्छहिपूतयोरिति । मुष्ककच्छूर्वृषणकच्छूः । अहिपूतोऽहिपूतनम् ॥ ९५ ॥
 पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ॥
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम् ॥ ९६ ॥
 सुगमम् ॥ ९६ ॥

रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा तुल्यम् ॥
 हन्ति विसर्पं लेपाद्वराहदशनाद्वयं घोरम् ॥ ९७ ॥
 सुगमम् ॥ ९७ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
 कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तपञ्चाशत्तमः
 क्षुद्ररोगाधिकारः समाप्तः ॥ ९७ ॥

अथाष्टपञ्चाशत्तमो मुखरोगाधिकारः ।

रोगगणनत्वसाधर्म्यादथ मुखरोगाधिकारः । मुखरोगाः पञ्चषष्टिः क्षुद्ररोगाश्चतुश्च-
 त्वारिंशदिति रोगगणनत्वसाधर्म्यम् । यद्यपि ललाटाक्षिश्रवणगण्डौष्ठचिबुकसमुदायो
 बाह्यम् । ओष्ठदन्तमूलदन्तजिह्वातालुकण्ठसमुदायश्चाभ्यन्तरमिति द्विविधं मुखम् ।
 बाह्याभ्यन्तरभेदेन ततो वक्त्रं द्विधा भवेदित्युक्तत्वाद् । तथाऽप्यत्र बाह्यमुखावयवानां
 नयनश्रवणादीनां पृथक्चिकित्सितोक्तेरभ्यन्तरमेव मुखं विवक्षितमिति ज्ञेयम् । तत्रौष्ठा-
 दिमुखावयवरोगचिकित्सितेऽप्यवयवावयविनोरभेदान्मुखरोगचिकित्सितमित्युक्तम् ॥

ओष्ठप्रकोपे वातोत्थे सालवणेनोपनाहनम् ॥ १ ॥

उष्येते तीक्ष्णद्रव्यैरित्योष्ठौ तयोः प्रकोपे । ओष्ठप्रकोपो दोषाणां कर्मेति प्रकोपश-
ब्दादोष्ठ * ते स्वरूपावस्थितेर्दोषाणां यथानिर्दिष्टप्रकोपेष्वेव चिकित्सितं कार्यं न तु
मांसादिगतानां तेषामसाध्यत्वात् ॥ १ ॥

मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरैः शृतम् ॥

स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपानं रसपानमपीष्यते ॥ २ ॥

मस्तिष्क इति । शिरोवस्तौ स्नेहाक्तपिचुधारणे वा । स्वेद इति । नाडीस्वेदः ।
अभ्यङ्ग इति । चतुर्विधेन चतुष्प्रकारेण स्नेहेन दोषाद्यपेक्षया समस्तव्यस्तेन स्नेहपाक-
परिभाषया वातहरकषायमधूच्छिष्टकल्कशृतेनाभ्यङ्गः । रसपानमित्यस्य स्थाने रसा-
यनमिति तु पाठे च्यवनप्राशादि ॥ २ ॥

श्रीवेष्टकं सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ॥

यष्टीमधुकचूर्णं च विदध्यात्प्रतिसारणे ॥ ३ ॥

श्रीवेष्टकः सरलनिर्यासः । प्रतिसारण इति । अवचूर्णे ॥ ३ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पानं रसभोजनं च ॥

शीतान्प्रलेपान्परिषेचनं च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ ४ ॥

वेधं शिराणामिति । ओष्ठे जिह्वायां वा शिराव्यधः । तिक्तस्येत्यतः परं घृतस्येति
शेषः ॥ ४ ॥

पित्तरक्ताभिघातोत्थं जलौकोभिरुपाचरेत् ॥

पित्तविद्रधिबद्धापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥ ५ ॥

पित्तरक्ताभिघातोत्थमिति । पित्तोत्थं रक्तोत्थमभिघातोत्थं च । ओष्ठप्रकोपे
वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजा इत्यनेन रक्तजोष्ठप्रकोपो यद्यप्यसाध्य उक्तस्तथाऽप्यनति-
वृद्धे तत्र चिकित्सेयं ज्ञेयेत्याहुः । क्रियामशेषत इति संशोधनसंशमनरूपां बाह्यामा-
भ्यन्तरीं च ॥ ५ ॥

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवलधारणम् ॥

हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥ ६ ॥

धूमो वैरेचनिकः कफे यौगिकत्वात् । कवलधारणं कटुरसद्रव्यकृतम् ॥ ६ ॥

त्रिकटु स्वर्जिकाक्षरः क्षारश्च यवशूकजः ॥

क्षौद्रयुक्तं विघातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

भेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ॥

शोधित इति । मेदोहरणेन च । ज्वलनोऽग्निः । इदमुक्तं भवति मेदोजे पुनरस्नेह-
पूर्वं स्वेदिते भित्त्वा मेदसोऽपकर्षणम् । शोधिते चाग्नेरवचारणं पथ्यम् ॥

प्रियंगुत्रिफलालोघ्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥

हितं च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

अथ दन्तमूलगतानां चिकित्सा—

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ॥

निष्काथ्य त्रिफलां चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम् ॥

प्रियंगवश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ९ ॥

निष्काथ्य त्रिफलां मुस्तं गण्डूषः सरसाञ्जन इति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

कुष्ठं दावीं लोघ्रमब्दं समङ्गा पाठा तित्ता तेजिनी पीतिका च ॥

चूर्णं शस्तं वर्षणेन द्विजानां रक्तास्रावं हन्ति कण्डूरुजं च ॥ १० ॥

तेजिनी चविका मूर्वा वा । पीतिका हरिद्रा ॥ १० ॥

चलदन्तस्थितिकरं कार्यं बकुलचर्वणम् ॥ ११ ॥

बकुलचर्वणमिति । बकुलफलास्थिचर्वणम् ॥ ११ ॥

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥

सपञ्चलवणक्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥

तरुण इति । उत्पन्नमात्रे । क्षारो यवक्षारः ॥ १२ ॥

दन्तानां तोदहर्षौ च जायेते वाततस्तयोः ॥

उष्णतैलाज्यवातघ्ननिर्यूहाः कवलग्रहाः ॥ १३ ॥

तयोरिति । शीताददन्तपुष्पुटयोरेतयोश्च रक्तहरणादिजातवातानुबन्धेन तोदहर्षो-
द्भवे कोष्णतैलादिभिः कवलग्रहा हिताः ॥ १३ ॥

माक्षिकं पिप्पलीसर्पिर्भिश्चितं धारयेन्मुखे ॥

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमौषधम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणं तु प्रतिसारयेत् ॥

लोघ्रपत्त(त्रा)ङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुत्तरैः ॥ १५ ॥

विस्त्रावित इति । जलौकःप्रच्छन्नादिना हृतरक्ते । व्रणं जलौकःप्रच्छन्नादिजम् ।
पत्त(त्रा)ङ्गं रक्तचन्दनम् । मधुत्तरैर्मधुप्रधानैः ॥ १५ ॥

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥

गण्डूषे क्षीरिण इति । क्षीरिणो वटादयः । ते च कथिता ज्ञेयाः ॥

सौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तरसाञ्जनैः ॥

सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ॥ १७ ॥

शीतादोक्तमित्यनेन परिदरे पित्तासृक्कफजे कफरक्तजशीतादक्रियातिदेशः पित्त-
स्यापि रक्तप्रशमक्रियोपशयात् ॥ १७ ॥

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे ततः ॥

काकोदुम्बरिकागोजीपत्रैर्विस्त्रावयेद्भिषक् ॥

क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ १८ ॥

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चेति ग्रन्थः परिदर उपकुशे च योजयन्ति । तत्र परिदरे
कफहितं वमनं विरेचनं च रक्तपित्तहितं शिरोविरेचनं च तत्स्थानस्थकफजयार्थम् ।
एवमुपकुशेऽपि । उपकुशः पित्तासृजो यद्यप्युक्तस्तथाऽपि कफोऽत्र तन्त्रान्तरप्रत्ययाद-
वगन्तव्यः ।

तथा च—“वेष्टे हि दाहपाकौ चलनं दन्तेषु नासिकापतनम् ।

कुर्यात्पित्तं रक्तं कफश्च कुपितस्तथोपकुशे” इति ॥

शिरश्च संशोध्येति संबन्धः । कायमित्यस्य स्थाने कार्यमिति पाठान्तरे कार्यं शीता-
दोक्तं कर्म परिदरे । उपकुशे तु रक्तविस्त्रावणं वक्ष्यमाणं कार्यमिति प्रत्येतव्यम् ।
काष्ठो(को)दुम्बरिका गोष्ठोदुम्बरिका । गोजी गोजिह्वा ॥ १८ ॥

पिप्पल्यः सर्षपाः श्वेता नागरं नैचुलं फलम् ॥

सुखोदकेन संसृज्य कवलं तस्य योजयेत् ॥ १९ ॥

नैचुलं फलमिति । निचुलो हिज्जलो जलवेतसस्तस्य फलं नैचुलम् ॥ १९ ॥

शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ॥

ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ २० ॥

अभिघातजेऽपि दन्तवैदर्भे शस्त्रेण दन्तमूलमांसच्छेदनमप्यभिघातजदुष्टशोणितकृतपा-
कशीर्णमांसापनयनार्थम् । क्षारप्रयोगोऽपीह शोधितशेषपूतिमांसापनोदार्थं ततः शीत-
क्रिया पित्तनिर्वापणार्थम् ॥ २० ॥

उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत् ॥

कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता ॥ २१ ॥

उद्धृत्याग्निदाहो रक्तादिस्तुतिनिर्वापणार्थम् । कृमिदन्तकविधिरत्रोद्धार्यकृमिदन्तवि-
धिर्ज्ञेयः । अचलत्वादानुद्धार्यकृमिदन्तकविधिस्त्वसमानत्वान्नोचितः । कृमिदन्तके चल
उद्धरणदाहावुक्तौ । अधिदन्ते पुनरचलेऽपि तद्विधानार्थं कृमिदन्तकविधेरतिदेशलब्ध-
योरप्युद्धरणदाहयोरभिधानम् ॥ २१ ॥

छित्त्वाऽधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ॥

पाठावचातेजवतीस्वर्जिकायावशूकजैः ॥ २२ ॥

तेजवती चविका मूर्वा वा । यावशूको यवक्षारः ॥ २२ ॥

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पलयः कवलश्चात्र कीर्तितः ॥

सक्षौद्रः सपिप्पलीकश्च सुखोदके कवलग्रहः ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

शिरोविरेकश्च हितो धूमो वैरेचनश्च यः ॥

सुगमम् ॥

नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ॥ २४ ॥

यदेव वातादिनाडीनां कर्मोक्तं तदेव दन्तनाडीनां कार्यम् ॥ २४ ॥

यं दन्तमभि जायेत नाडी दन्तं तमुद्धरेत् ॥

छित्त्वा मांसं तु शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ॥ २५ ॥

यं दन्तमभि नाडी स्याद्यस्य दन्तस्य समीपे नाडी स्यात्तं दन्तं चलमचलं वा शस्त्रेण
दन्तधारणमांसं छित्त्वोत्पाटयेत् । यदि नोपरिजो भवेदिति । ऊर्ध्वगतदन्तपङ्क्तिगतश्चेन्न
भवति । उद्धरणस्यापवादः ॥ २५ ॥

शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ २६ ॥

ततः क्षाराग्निदाहो रक्तातियोगनिवारणाय ॥ २६ ॥

अधोगदन्ते गत्युपेक्षायां दोषमाह—

गतिर्हिनस्ति हन्वस्थि दशने समुपेक्षिते ॥

तस्मात्समूलं दशनमुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ २७ ॥

हिनस्ति मारयति । दशने समुपेक्षितेऽनुद्धरणेन । समूलं दशनमुद्धरेदिति । स्थिर-
दन्तमूलमपि समुद्धरेत् । भग्नमस्थि चेति । दन्तोद्धरणे भग्नशेषमस्थि । किं च गति-
विशोषितं हन्वस्थि भग्नमस्थीत्युच्यते । आगन्तुजनाड्या यद्भग्नमस्थि भवेत्तदुद्धरेदित्यु-
च्यते विधिरिति कार्तिकः । 'भिनत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थि गतिर्ध्रुवम्' इति सुश्रुते
पाठः ॥ २७ ॥

उपरिजदन्तानुद्धारे हेतुमाह—

उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं संप्रसिच्यते ॥

रक्तातियोगात्पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति च ॥

चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्विषक् ॥ २८ ॥

उत्तर उपरिजे । उत्तम इति पाठे राजदन्तद्वये । शोणितं संप्रसिच्यत इत्यत्र केचित्संमूलेऽस्थिरबन्धन इति पठन्ति तत्रास्थिरबन्धनेऽदृढतरदन्तवेष्ट इति । पूर्वोक्ता रोगा इति शोणितवर्णनीयोक्ता रक्तातियोगनिमित्ताः शिरोभितापाक्षेपकादयः । चकारात्कार्णादितौ सुश्रुतोक्तौ लभ्येते ॥ २८ ॥

कषायं जातिमदनकटुकस्वादुकण्टकैः ॥ २९ ॥

लोध्रखदिरमञ्जिष्ठायाष्ट्याह्वैश्चापि यत्कृतम् ॥

तैलं संशोधनं तद्धि हन्ति दन्तगतां गतिम् ॥ ३० ॥

कषायं परतः कृत्वा दृष्ट्वा लोध्रादि कल्कितम् ॥

कण्टकी मदनो योज्यः स्वादुकण्टा विकङ्कतः ॥ ३१ ॥

जात्यादिभिः स्वादुकण्टकान्तैः कषायं मुखधावनं कार्यम् । लोध्रादिभिस्तु यथाह्वान्तैः कल्करूपैस्तैलं विपाच्यम् । किं वा कषायमित्यस्मात्परतः कृत्वेति पदं द्रष्टव्यम् । तेन जात्यादिभिः कषायं कृत्वा लोध्रादिकल्केन तैलं विपक्तव्यम् । इमां च व्याख्यां वृन्द एव व्याकरिष्यति । अनयैव व्याख्यया प्रचारः । केचित्कषायशब्दं समासेन निर्विभक्तिकं पठन्ति तेषां मते कषायमामं पूगफलम् । मिश्रकोक्तशङ्खिन्यादिशोधनकषायद्रव्यजात्यादिलोध्रादीनां कल्केन तैलपाकः । कषायद्रव्याणां तद्गतत्वेऽपि जात्याः पृथगभिधानं यथालाभप्रयोगनिषेधार्थं भागद्वयग्रहणार्थं वेति कार्तिकव्याख्या । जैज्जटस्तु सुश्रुते धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकस्वादिरामित्याधिकं पठित्वा कषायमिति पदं धावनमित्यनेन सह योजयति । तेन जात्यादिकषायेण मुखधावनं परेण तु जातिमदनादिना कल्केन तैलसाधनमिति फलति । कटुकं त्रिकटुकं रोहिणी वा । एषैवोचिता सुश्रुते कापि कटुकापाठात् । स्वादुकण्टको गोक्षुरक इति डल्लणः । कषायं परतः कृत्वा दृष्ट्वेति । कषायमित्यस्मात्परतः कृत्वेति पदं वाक्यशेषतन्त्रयुक्त्या दृष्टेत्यर्थः । शङ्खिन्यङ्कोट्यादिग्रन्थः कापि पठ्यते स तु कषायशब्दसमासनिर्देशपक्षे कार्तिकव्याख्यातमिश्रकोक्तशोधनकषायद्रव्याकारः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति दन्तमूलरोगाधिकारः ॥

संप्रति दन्तरोगचिकित्सितम् । दन्तरोगचिकित्सायां च दालनमादिपठितमसाध्यत्वात्परित्यज्य निदानसंग्रहोक्तक्रमेण दन्तचिकित्सायां वक्तव्यायां प्रथमं दन्तहर्षचि-

कित्साभिधानं शर्कराकपालिकयोरपि दन्तहर्षक्रियासाध्यत्वेन प्राधान्यादिति चक्र-
पाणिः । दालनं वातिके प्रत्याख्याय दन्तहर्षक्रियाभिधानार्थमिति कार्तिककुण्डः ।

सुखोष्णाः स्नेहकवलाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा ॥

निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥

स्नैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ॥ ३२ ॥

स्नेहकवला इति । स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानस्तेषां व्यस्तसमस्तानां कवलाः ।
सर्पिषस्त्रैवृतस्य वेति । त्रैवृतं सर्पिः सुश्रुतेऽपतानकचिकित्सितोक्तम् । निर्यूहाः
काथाः । स्नेहकवलातहरनिर्यूहधूमनस्यानि यथायोग्यावस्थायामूह्यानि ॥ ३२ ॥

अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ॥

लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तं प्रतिसारयेत् ॥ ३३ ॥

दन्तमूलहिंसयाऽभिघातदन्तनाडी दन्तपातो वा स्यात् । अतस्तत्परिहारार्थमुक्तमहिं-
सन्दन्तमूलानीति । प्रतिसारयेद्वर्षयेत् ॥ ३३ ॥

दन्तहर्षक्रियां चापि कुर्यान्निरवशेषतः ॥

सुगमम् ॥

कपालिका कृच्छ्रसाध्या तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥ ३४ ॥

कपालिका कृच्छ्रसाध्येत्यनेनाऽऽदेव कपालिका प्रतिकर्तव्येति शिक्षयति । एषा
क्रियेति । दन्तहर्षोक्ता । कपालिकाया वातजत्वाच्छर्करोक्तेत्यन्ये ॥ ३४ ॥

जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ॥ ३५ ॥

तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥

भद्रदार्वादिवर्षाभूलपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ॥ ३६ ॥

विस्रावणैरिति । कृमिदूषितशोणितनिर्हरणैः । अवपीडैर्वातघ्नैरिति । वातहर-
द्रव्यकृतत्वाद्वातघ्नोऽवपीडः । भद्रदार्वादिर्वातहरो गणः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हिङ्गु सोष्णं तु मतिमान्कृमिदन्ते प्रदापयेत् ॥ ३७ ॥

सोष्णं किञ्चिदुष्णम् ॥ ३७ ॥

बृहतीभूमिकदम्बकपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाथः ॥

गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनोपशमः ॥ ३८ ॥

भूकदम्बोऽलम्बुषः । पञ्चाङ्गुल एरण्डः ॥ ३८ ॥

चलमुद्धृत्य वा स्थानं दहेत्तु सुषिरस्य वा ॥ ३९ ॥

चलमुद्धृत्य वेति । वाशब्दोऽवधारणे । चलमुद्धृत्यैवेत्यन्ये । स्थानमिति । उद्धृतदन्तस्य समग्रं स्थानम् । दहेच्छुद्ध्यर्थं शोणितस्त्रावनिषेधार्थम् । सुषिरस्य वेति । कृतच्छिद्रस्य यावन्मात्रं स्थानं तावदेव वा दहेत् । अत्र स्थानशब्द आवर्तनीयः । भूरिदेशदुष्टौ सत्यां समग्रस्थानदाह एकदेशस्थानदुष्टौ तु सुषिरस्थानमात्रदाह इति व्यवस्था ॥ ३९ ॥

ततो विदारीयध्याहृशृङ्गाटककसेरुभिः ॥

तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं नस्ये तु पूजितम् ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्याददितवत्क्रियाम् ॥

अदितवत्समुद्दिष्टामित्यादित इव समुद्दिष्टां क्रियां कुर्यात् । समुद्दिष्टग्रहणेनैतज्ज्ञापयत्यदितोक्तमातिदेशिकीं वातच्याधिविधानेनोपचरेदित्येवंरूपां वैशेषिकीं वातादितोक्तां मस्तिष्कशिरोबस्तिनस्यधूमोपनाहादिकां विविधामपि क्रियां कुर्यादिति । हनुमोक्षो दन्तसामीप्यादन्तरोगमध्ये पठितः ॥

फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तभावनम् ॥

तथाऽतिकठिनान्भक्ष्यान्दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥

सुगमम् । साध्यानां दन्तरोगाणां चिकित्सितमुक्तं श्यावदालनभञ्जनानामसाध्यत्वाच्चोदाहृतम् ॥ ४१ ॥

इति दन्तरोगाधिकारः ।

अथ जिह्वागतरोगचिकित्सितम्—

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ॥

कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ ४२ ॥

कण्टकेष्विति । कण्टको जाड्याति लोके ॥ ४२ ॥

पित्तजेषु निघृष्टेषु निःस्रुते दुष्टशोणिते ॥

प्रतिसारणगण्डूपनस्यं च मधुरं हितम् ॥ ४३ ॥

निघृष्टेष्विति । कर्कशशाखोटकादिपत्रेण । मधुरगणकृतत्वान्मधुरं प्रतिसारणादित्रयम् । डल्लणस्तु प्रतिसारणं मधुरैर्द्रव्यैः काकोल्यादिभिः । गण्डूपोऽपि तैरेव कथितैः । नस्यमपि दशगुणक्षीरं तत्कल्कसाधितमिति व्याख्याति ॥ ४३ ॥

कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ॥

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यं तु प्रतिसारणम् ॥ ४४ ॥

लिखितेष्विति । मण्डलाग्रादिना । असृजः क्षयेऽवसाने विराम इत्यर्थः । पिप्प-
ल्यादिर्गणः ॥ ४४ ॥

गृहीयात्कवलं वाऽपि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥

गौरसर्षपसैन्धवैरिति । गौरसर्षपः श्वेतसर्षपः । कवलोऽयमुष्णाम्बुयोगात् ॥

पटोलनिम्बवार्ताक्षारयूषैश्च भोजयेत् ॥ ४५ ॥

पटोलादिभिः क्षारयूषेण वा भोजयेत् । क्षारप्रधानो यूषः क्षारयूषः । क्षारो यवक्षारः ।
वैकारणेऽप्युक्तम्—

“शुष्कमूलकुलत्थादियूषाः क्षारोत्तरा हिताः ।

कुलकं निम्बपत्रं च वार्ताकं चाशने हितम्” इति ॥ ४५ ॥

उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥

शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ ४६ ॥

क्षारेणेति । प्रतिसारणीयेन । गण्डूष इह कफद्रव्यहरकृतो ज्ञेयः । डल्लुणस्तु गण्डूषः
कफव्रणहरद्रव्येण कफकण्टकहरणद्रव्येण वेति व्याख्याति । धूमैश्च वैरेचनिक-
धूमैः ॥ ४६ ॥

व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ॥

सुगमम् ॥

उपजिह्वोपशान्त्यर्थमेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ ४७ ॥

सुगमम् । अलासः पुनरत्र कफरक्तकृत आशुकारित्वात्प्रत्याख्यायैव विरे-
चनशोणितमोक्षणकवलशिरोविरेचनधूमवमनादिभिरुपचर्यः । जिह्वागतानां साध्यानां
चिकित्सा ॥ ४७ ॥

अथ तालव्यानां चिकित्सा—

तालमूले कफा सृग्भ्यां जायते गलशुण्डिका ॥

छित्त्वा तां व्योषसिन्धूत्थोग्राक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ४८ ॥

गलशुण्डिकाछेदो यथा सुश्रुते दर्शितस्तथा कार्यः ।

तद्यथा—“अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंदेशेनाऽऽकृष्य गलशुण्डिकाम् ।

छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥

नोत्कृष्टां नैव हीनां च त्रिभागं छेदयेद्विषक् ।

अत्यादानात्सवेद्रक्तं तन्निमित्तं जहात्यसून् ॥

हीनच्छेदाद्भवेच्छोफो लालास्रावो भ्रमस्तमः ॥

तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।

गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम्” इति ॥ ४८ ॥

गलशुण्डी क्षयं याति वज्रीक्षीरेण लेपनात् ॥

वज्रीक्षीरेणेति । वज्री स्नुहीभेदो वाजरा इति लोके ॥

कुष्ठारुणावचासिन्धुकृष्णापाठाप्लवैरपि ॥

सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्ड्यां प्रघर्षणम् ॥ ४९ ॥

अरुणाऽतिविषा । प्लवं कैवर्तकमुस्तकम् ॥ ४९ ॥

वचामतिविषां पाठां रास्तां कटुकरोहिणीम् ॥

निष्काथ्य पिचुमन्दं च केवलं तत्र योजयेत् ॥ ५० ॥

सुगमम् ॥ ५० ॥

क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषश्चाप्यशने हितः ॥

क्षारसिद्धेष्विति । क्षाराम्बुसिद्धेषु । क्षारश्च कफहरद्रव्यकृतो ज्ञेयः । क्षारसिद्धेषु मुद्गेषु यूषश्चाप्यशने हित इति । मुद्गेन कृतो यूषो यवक्षारेण लवणीकृतो भोजने पथ्य इति डल्लणः ॥

तुण्डिकेर्यत्ध्रुषे(?) कूर्मे संघाते तालुपुप्पुटे ॥

एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ ५१ ॥

कूर्मे कच्छपरोगे । संघाते मांससंहते । विशेषः शस्त्रकर्मणीति । तुण्डिकेरीतालु-पुप्पुटौ भेद्यावपरे छेद्या इति शस्त्रकर्मणि विशेषः ॥ ५१ ॥

तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥

पित्तनाशनमिति । पित्तव्रणनाशनम् ॥

स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ ५२ ॥

तालुशोषस्य निदानसंग्रहे तालुपाकादग्रे पठितस्यापि तालुपाकानन्तरमिह चिकित्सोक्तिः पित्तनाशनविध्यर्थं पित्तेनापि तालुशोषजननत्वात् । तालुजानां चिकित्सोक्ता । अत्र रक्तार्बुदस्यासाध्यत्वात्कर्म नोदाहृतम् ॥ ५२ ॥

अथ कण्ठ्यानां चिकित्सा ।

साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम् ॥

छर्दनं धूमपानं च गण्डूषा नस्यकर्म च ॥ ५३ ॥

साध्यानां रोहिणीनामिति । वातपित्तकफरक्तजानां चतसृणाम् । त्रिदोषजा पुनरसाध्या तस्याश्चिकित्सितमिह न वक्तव्यम् । शोणितमोक्षणादिकर्मपञ्चकमत्र व्याधिप्रत्यनीकतया सर्वरोहिणीसाधारणम् । यथादोषं दोषप्रत्यनीकमेवेत्यन्ये ॥ ५३ ॥

वातिकीं तु गते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ॥ ५४ ॥

गते रक्त इति । लेखनेन रोहिण्या लेख्यत्वेनोक्तत्वात् । गते रक्त इति पदं पित्त-
जादिरोहिणीत्रयेऽप्यनुवर्तनीयम् । लवणैरिति बहुवचननिर्देशाद्यथालाभं सर्वलवणैः ।
लवणैरिति पाठे चूर्णैरिति शेषः ॥ ५४ ॥

सुखोष्णांस्तैलकवलान्धारयेच्चाप्यभीक्षणशः ॥

अभीक्षणशः पुनः पुनः ॥

पत्त(त्रा)ङ्गशर्कराक्षौद्रैः पैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ॥ ५५ ॥

पैत्तिकीं पत्त(त्रा)ङ्गादिभिः प्रतिसारयेत् । पत्त(त्रा)ङ्गं रक्तचन्दनम् ॥ ५५ ॥

द्राक्षापरूषककाथो हितश्च कवलग्रहः ॥

द्राक्षापरूषककाथ इति । परूषकस्य मधुरं फलम् । अनयोः पृथगपि काथः
कवले हितः ॥

आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ ५६ ॥

आगारधूमकटुकैरिति । कटुकं त्रिकटु ॥ ५६ ॥

श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ॥

नस्यकर्मणि दातव्यं कवलश्च कफोच्छ्रये ॥ ५७ ॥

श्वेतेति । कटभाऽपराजिता वा । कवलश्चेति । श्वेतादिसिद्धतैलमेव कवलः ॥ ५७ ॥

पित्तवत्साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसंभवाम् ॥

पित्तवदिति । पित्तजरोहिणीवत् ॥

विस्त्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥ ५८ ॥

विस्त्राव्य कण्ठशालूकमिति । विस्त्रावणमिह दुष्टशोणितापगमार्थम् । तुण्डिके-
रिवदिति । अनेन तुण्डिकेर्यामपि गलशुण्डिकविध्यतिदेशाद्गलशुण्डिवदित्यभिधानम् ।
तुण्डिकेरीविध्यतिदेशो निःशेषोच्छेदनार्थं न तु गलशुण्डिकावन्निभागश्छेदः कार्य इति
दर्शयति ॥ ५८ ॥

एककालं यवान्नं च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥

उपजिह्वकवचापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥ ५९ ॥

सुगमम् ॥ ५९ ॥

उन्नम्य जिह्वामाकृष्य बडिशेनाधिजिह्विकाम् ॥

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्धर्षणादिभिः ॥

तीक्ष्णोष्णैर्धर्षणादिभिरित्यतः परमुपचरेदिति शेषः । आदिशब्दादिह कवलादिपारि-
ग्रहः ॥

एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिशोधनमाचरेत् ॥ ६० ॥

एकवृन्दं तु विस्राव्येति । विस्राव्यं जलैकादिभिः । विधिशोधनमिति । प्रतिसारणशिरोविरेचनकवलग्रहादीनामन्यतमं दोषशोधनमाचरेत् । अन्ये तु सामान्येन शोधनाद्वमनविरेचने अपीच्छन्ति । तदुभयं हि शरीरशोधनद्वारा गलादिगतदोषमपहरति । डल्लुणस्त्वेवं व्याख्याति—शिरोविरेचनधूमलेपक्षारादिभिः शोधनम् । एकवृन्दस्य व्याधिमाहिम्ना शिरोविरेचनधूमकवलप्रतिसारणादिभिः कफहरणैः शोधनविधिर्न तु वमनविरेचनादिक इति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तं च शस्त्रेण साधयेत् ॥

तं च शस्त्रेण साधयेदिति । कठिनमल्पवेदनमपक्वं गिलायुं छेदयेत् । अतिपक्वं तु पूयनिर्गमार्थं भेदयेदिति । ततो द्वित्रणीयोक्तो विधिः शोधनादिरत्रार्थतो लभ्यते ॥

अमर्मस्थं सुपक्वं च भेदयेद्गलविद्रधिम् ॥ ६१ ॥

अमर्मस्थं साध्यमपि गलविद्रधिं प्रत्याख्याय भेदयेत् । गलविद्रधिस्त्रिदोषजविद्रधितुल्यतया कथितोऽपि चिकित्सोपदेशात्तद्वन्नावश्यमसाध्यः । अयं च सर्वं गलं व्याप्य समुत्थित इत्यभिधानेन मर्मव्यापकोऽपि गलगतमर्मणि मूलास्पदविरहादमर्मज इत्युच्यते । किं वाऽमर्मस्थमिति क्रियाविशेषणं ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

कण्ठरोगेष्वसृज्जोक्षस्तीक्ष्णं नस्यादिकर्म च ॥

काथपानं तु दार्वीत्वङ्निम्बताक्ष्यकलिङ्गजम् ॥ ६२ ॥

ताक्ष्यकलिङ्गजमिति । ताक्ष्यं रसाञ्जनम् । कलिङ्ग इन्द्रयवः ॥ ६२ ॥

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ६३ ॥

सुगमम् ॥ ६३ ॥

कटुकातिविषापाठादारुमुस्तकलिङ्गकाः ॥

गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ ६४ ॥

सुगमम् ॥ ६४ ॥

कालकचूर्णमाह—

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ॥

तेजोह्वा त्रिफला लोहं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥ ६५ ॥

सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ॥

कालकं नाम चूर्णं तु *दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ ६६ ॥

तेजोह्वा वैचा । लोहं कृष्णलोहचूर्णम् । जातूकर्णे शस्त्रपाठात् ।

* दन्तजिह्वास्यरोगनुदिति चक्रपाठः ।

१ ख. °स्तीक्ष्णेर्नस्या° । २ घ. चवा ।

यथा—“पाठारसाञ्जनव्योषतेजोह्वात्रिफलाग्निकम् ।

गृहधूमयवक्षारशस्त्रं शस्तं च कालकम्” इति ।

वाग्भटेऽप्ययःशब्दः पठितः ।

तथा हि—“गृहधूमताक्षर्यपाठव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोह्वैः ।

उपदन्तगलविकारे सक्षौद्रैः कालको धार्यः” इति ॥

चक्रव्याख्या—एतेनैव लोभ्रपाठो व्युदस्तः । वैद्यप्रसारकेऽपि लोहमगुरु विवृतम् । युक्तं चैतच्छस्त्रशब्दस्याप्यगुरुविवृतदर्शनात् । तथा च धूमवर्तिप्रयोगे गन्धशास्त्रम्—

“राज्ञा शस्त्रेण दर्पेण दलितार्जुनकेतुना ।

चतुर्भुजगदालेन शरैर्भित्त्वा निवर्त्यते” इति ।

अत्र राजा कर्पूरम् । शस्त्रमगुरु । दर्पः कस्तूरी । अर्जुनकेतुः सिङ्खलमिति । अयः-शब्देनाप्यगुरु वक्तुं शक्येत लोहपर्यायस्याप्यगुरुपर्यायत्वात् । प्रचारोऽपि प्रायेणागुरुणा । चूर्णमिदं सर्वत्र मुखरोगे क्रियते । वैद्यानां हस्तदण्डकोऽयम् ॥ ६९ ॥ ६१ ॥

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ॥

दार्वात्वक्केति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ ६७ ॥

मूर्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥

मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतिकं नाम कीर्तितम् ॥ ६८ ॥

सुगमम् । पीतिकं चूर्णम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

यवाग्रजं तेजवर्ती सपाठां रसाञ्जनं दारुनिशां संकुष्ठाम् ॥

क्षौद्रेण कुर्याद्दुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ ६९ ॥

तेजवतीमिति । चवी ॥ ६९ ॥

दशमूलं पिबेदुष्णं यूपं मुद्रकुलत्थयोः* ॥

सुगमम् ॥

सर्वेष्वेव मुखरोगेष्वत्र दोषादिविभागेन कवलान्निर्दिशन्नाह—

क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः ॥

विदध्यात्कवलान्वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ ७० ॥

* ख. पुस्तके—पटोलदार्वामधुकं प्रियंग्वतिविषाघनम् ॥ सनागपुष्पं त्रायन्ती भूनिम्बस्तिक्त-रोहिणी ॥ १ ॥ विभीतकं दाडिमत्वग्घरितालं मनःशिला । समांशानि त्रिभागं च सशैलेयरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ पीतिकं चूर्णमेतद्धि मध्वक्तं प्रतिसारणम् । दन्तमूलगलाघृष्टजिह्वातालुविकारिणाम् ॥ ३ ॥ चक्षु-क्षयेणाद्रलरोगे पीतिकं चूर्णम् । इत्याधिकमत्र ।

क्षीरादिभिः प्रत्येकं यथादोषं कवलः । वीक्ष्य दोषं दोषकार्यमपि रोगम् ॥ ७० ॥

पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ॥ ७१ ॥

पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥

गुडे पुराणे कथिते द्विगुणे गुटिकाः कृताः ॥ ७२ ॥

कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ॥ ७३ ॥

त्वग्गुडत्वक् । सर्वचूर्णाद्विगुणो गुडः । कर्कन्धुमात्राः कर्षमानाः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

मुखावयवगतान्निर्दिश्य सकलवदनगतान्निर्दिशन्नाह—

वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लावणैः प्रतिसारयेत् ॥

सर्वसरो मुखपाकः । लवणा ज्योतिष्मती लवणं वा तद्भवं लावणं तेन लावणैश्चूर्णैः पञ्चलवणकृतैः ॥

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७४ ॥

वातहरैः सिद्धमिति । वातहरो भद्रदार्वादिगणः । भद्रदार्वादिकल्ककषायसिद्धं तैलं कवले नस्ये च हितमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ॥

सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ ७५ ॥

शुद्धकायस्येति । वमनेन विरेचनेन वा । कफस्थानगतस्यापि पित्तस्य वमनहार्यत्वात् । सर्वः पित्तहर इति । गण्डूषादिविधिः । पित्तहरग्रहणलब्धस्य मधुरशीतलस्य विशेषार्थमभिधानम् ॥ ७५ ॥

प्रतिसारणगण्डूषान्धूमं संशोधनानि च ॥

कफात्मके सर्वसरे क्रियां कुर्यात्कफापहाम् ॥ ७६ ॥

प्रतिसारणेत्यादिविधानं कफात्मके ज्ञेयं धूमस्य पित्तानर्हत्वात्संशोधनस्य पुनरुक्तत्वाच्च । क्रियां कुर्यात्कफापहामित्यस्याशेषकफहरविध्युपसंग्रहार्थं कथनम् । संशोधनमिह वमनं शिरोविरेचनं च ॥ ७६ ॥

अतः परं मुखपाके सामान्यचिकित्सितम्—

मुखपाके शिरावेधः शिरःकायविरेचनम् ॥

कार्यं च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ॥ ७७ ॥

शिरावेध इति । शिराव्यधस्तालुन्यधोजिह्वायां वा ॥ ७७ ॥

जातीपत्रामृताद्राक्षौवासादार्वाफलत्रिकैः ॥

काथः क्षौद्रयुतः पीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ ७८ ॥

सुगमम् ॥ ७८ ॥

पटोलनिम्बजम्बाम्रमालतीनवपल्लवाः ॥

पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥ ७९ ॥

सुगमम् ॥ ७९ ॥

पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ॥

मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥ ८० ॥

सुगमम् ॥ ८० ॥

स्वरसः कथितो दाव्या घनीभूतो रसक्रिया ॥

सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ ८१ ॥

रसक्रिया लेहो लेपो वा ॥ ८१ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ॥

यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ८२ ॥

सुगमम् ॥ ८२ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

त्रायन्ति तिक्ताद्विनिशामृतानाम् ॥

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितश्चाऽऽस्यगदानशेषान् ॥ ८३ ॥

सुगमम् ॥ ८३ ॥

कथितास्त्रिफलापाठामृद्रीकाजातिपल्लवाः ॥

निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥ ८४ ॥

निषेव्या इति पूर्वेण योज्यम् । निषेवणं पानगण्डूषाभ्याम् ॥ ८४ ॥

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥

सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहपाकनुत् ॥ ८५ ॥

दग्धवक्त्रस्येति । चूर्णादिना ॥ ८५ ॥

सहचराद्यं तैलमाह—

तुलां धृतां नीलसहाचरस्य द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेद्यथावत् ॥

पूत्वा चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्धपलप्रयुक्तैः ॥ ८६ ॥

कल्कैरनन्ताखदिरैरिमेदजम्बाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ॥

तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ ८७ ॥

नीलसहचरस्येति । नीलझिण्ड्याः । संश्रपयेद्विपाचयेत् । खदिरैरिमेदेति । इरि-
मेदो विद्वखदिरः । तद्भावे खदिर एव द्विगुणो ब्राह्मः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

इरिमेदाद्यं तैलमाह—

इरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमापोथ्य खण्डशः कृत्वा ॥
तोयाढकैश्चतुर्भिर्निष्काथ्य चतुर्थशेषेण ॥ ८८ ॥
काथेन तेन मतिमांस्तैलस्यार्धाढकं शनैर्विपचेत् ॥
कल्कैरक्षसमांशैर्मञ्जिष्ठालोध्रमधुकानाम् ॥ ८९ ॥
इरिमेदखदिरकट्फललाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैला—
कर्पूरागरूपद्रवकलवङ्गकङ्कोलजातीनाम् ॥ ९० ॥
फलपत्त(त्रा)ङ्गैरिक्वराङ्गजकुसुमधातकीनां च ॥
सिद्धं भिषग्विदध्यादिदं मुखोत्थेषु रोगेषु ॥ ९१ ॥
परिशीर्णदन्तविद्रधिसौषिरशीताददन्तहर्षेषु ॥
कुमिदन्तदरणचलितप्रकृष्टमांसावशीर्णेषु ॥
मुखदौर्गन्ध्ये कार्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ॥ ९२ ॥

जाती जातीकोषः । फलं जातीफलम् । गजकुसुमं नागकेसरचूर्णम् । प्रकृष्टमांसा-
वशीर्णेष्विति । प्रकृष्टदन्तमांसेऽवशीर्णे मांसे च । इरिमेदाद्यं तैलम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थसमं पचेत् ॥ ९३ ॥
चतुर्गुणैरिमकाथे द्रव्यैश्च पलसंमितैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेसरपद्मकैः ॥ ९४ ॥
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणम् ॥
दालनं दन्तचालं च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ॥ ९५ ॥
शीतादं पूतिवक्त्रं च अरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादास्यगतानेतान्कुर्यादन्तानपि स्थिरान् ॥ ९६ ॥

सुगमम् । लाक्षातैलम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

वकुलाद्यं तैलमाह—

वकुलस्य फलं लोध्रं वज्रिवल्लीकुरण्टकम् ॥
चतुरङ्गुलवब्बूलवाजिकर्णैरिमासनम् ॥ ९७ ॥
एषां कल्ककषायाभ्यां तैलं पक्वं मुखे धृतम् ॥
स्थैर्यं करोति चलतां दन्तानां नावनेन तु ॥ ९८ ॥

वज्रिवल्ली, अस्थिसंहारः । कुरण्टको नीलाग्निटी । वाजिकर्णः सालभेदो गर्दभाण्डो
वा । असनः पीतशालः । बकुलाद्यं तैलम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

स्वल्पखदिरवटिकामाह—

खदिरस्य तुलां सम्यग्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

शेषाष्टभागे तत्रैव प्रतिवापं प्रदापयेत् ॥ ९९ ॥

जातीकर्पूरपूगानि कङ्कोलस्य फलानि च ॥

इत्येषा गुटिका कार्या मुखसौभाग्यवर्धिनी ॥

दन्तोष्ठमुखरोगेषु जिह्वाताल्वामयेषु च ॥ १०० ॥

जाती जातीकोषः । पूगं गूवाकफलम् । फलं जातीफलम् । एषां चूर्णस्य प्रत्येकं
पलम् । खदिरवटिकान्तरेऽपि हि जातीफलकङ्कोलजातीकोशानां पृथक्पलमानतोक्ता ।
यथा—लवङ्गजातीकङ्कोलजातीकोषान्पलोन्मितानिति । किंच । भाविखदिरवटिकायां
तुलात्रयकाथे यावच्चूर्णं तावतो मिलितस्य तृतीयभागेन मिलितानामेषां चूर्णम् । काथा-
च्चतुर्थांशेनेत्यन्ये । स्वल्पखदिरगुटिका ॥ ९९ ॥ १०० ॥

बृहत्खदिरवटिकामाह—

गायत्रीसारतुलया(ये) रिमवल्कलानां

सार्धं तुलायुगुलमम्बु घटैश्चतुर्भिः ॥

निष्काथ्य पादमवशेष्य सुवस्त्रपूतं

भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥ १०१ ॥

तस्मिन्घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेषां

श्लक्ष्णं क्षिपेच्च कवलग्रहभागिकानाम् ॥ १०२ ॥

एलामृणालसितचन्दनचन्दनाम्बु-

श्यामातमालविकसाघनलोह्यष्टी—

लज्जाफलत्रयरसाञ्जनधातकीभ-

श्रीपुष्पगैरिककटंकटिकट्फलानाम् ॥ १०३ ॥

पद्माकलोध्रवटरोह्यवासकानां

मांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥

कङ्कोलजातिफलकोशलवङ्गकानि

चूर्णीकृतानि विदधीत पलांशकानि ॥ १०४ ॥

शीतेऽवतार्य घनसारचतुष्पलं तु

क्षिप्त्वा कलायसदृशीर्गुटिकाः प्रकुर्यात् ॥

शुष्का मुखे विनिहिता विनिवारयन्ति

रोगान्गलोष्ठरसनाद्विजतालुजातान् ॥ १०५ ॥

कुर्युर्मुखे सुरभितां पटुतां रुचिं च
स्थैर्यं परं दशनगं रसनालघुत्वम् ॥ १०६ ॥

गायत्री खदिरः । घटैर्द्रोणैः । कवलग्रहभागिकानामिति । प्रत्येकं कर्षमानानाम् ।
अत्र मृणालमुशीरम् । सितचन्दनं श्वेतचन्दनं रक्तपीतसारम् । चन्दनं पत्त(त्रा)ङ्गः । अम्बु
वालकम् । श्यामा प्रियंगुः । तमालं तमालपत्रम् । विकसा मञ्जिष्ठा । लोहमगुरु ।
लज्जा वराहक्रान्ता समङ्गा वा । इमो नागकेसरचूर्णम् । श्रीपुष्पः पुण्डरीकं नवनीत-
खोटिर्वा । कटकटिर्दारुहरिद्रा । पद्माकं पद्मकाष्ठम् । सुरभिः शल्लकीवेष्टकं मुरेति ख्यातं
रास्ना वा । वल्कलं गुडत्वक् । जातिफलकोशेति । जातीफलं जातिकोशश्च । घनसारः
कर्पूरः । बृहत्खदिरवटिका ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टपञ्चाशत्तमो
मुखरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ५८ ॥

अथैकोनषष्टितमः कर्णरोगाधिकारः ।

कर्णशूलचिकित्सामाह—

कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ॥
मुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ १ ॥

कपित्थस्य मूलम् । मातुलुङ्गाम्लं मातुलुङ्गकेसरम् । कपित्थादीनां प्रत्येकं रसैः
कर्णपूरणम् ॥ १ ॥

शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ॥
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरङ्ग्या मूलकस्य च ॥
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥

एषां षण्णां लशुनादीनामपि स्वरसैः प्रत्येकमथ वा समस्तैः कर्णपूरणम् । शिशुर्म-
धुशिग्रुः । मुरङ्गी रक्तसौभागजनकः । कदुष्ण ईषदुष्णः ॥

समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाऽप्यवचूर्णयेत् ॥ ३ ॥

समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वेति । युक्त्या तैलेन कर्णं अक्षयित्वा ॥ ३ ॥

आर्द्रकसूर्यावर्तकसौभाञ्जनमूलमूलकस्वरसाः ॥

मधुसैन्धवतैलयुताः पृथगुष्णाः कर्णशूलहराः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

सौभाञ्जनस्य निर्यासस्तिलतैलेन संयुतः ॥

व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णे कर्णशूलोपशान्तये ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

अष्टानामपि मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ॥

कोष्णेन पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ ६ ॥

गवादीनामष्टानां मूत्राणाम् ।

उक्तं च—“गोमहिष्यव्यजाश्वानां रासभोष्ट्रमतङ्गजात् ।

मूत्राष्टकमिति ख्यातं भिषग्भिः शास्त्रचिन्तकैः” इति ।

अन्यतमेनैकतमेन ॥ ६ ॥

अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ॥

तैलाक्तमङ्गारचिंतं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ ७ ॥

यत्तैलं च्यवते तस्मात्खल्लादङ्गारतापितात् ॥

तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ८ ॥

अश्वत्थपत्रखल्लमिति । अश्वत्थपत्रैर्बहुभिस्तैलाक्तैर्द्विकर्णिकाकारा खल्ली कार्या । विदेहे त्वत्र घृताक्तत्वमपि दर्शितम् । तद्यथा—विधायाश्वत्थपत्रैर्वा खल्लमभ्यज्य सर्पिषेति । श्रवणस्रोत इति । कर्णविवरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दीपिकातैलमाह—

महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ॥

क्षौमेणाऽऽवेष्ट्य संसिच्य तैलेनाऽऽदीपयेत्ततः ॥ ९ ॥

यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्प्रयोजयेत् ॥

ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम्* ॥ १० ॥

काण्डानि खण्डानि । क्षौमेणातसीवस्त्रेण । आवेष्ट्य त्रिभागमिति शेषः । तेभ्योऽधोमुखमिति शेषः । दीपिकातैलम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिनाऽभितप्तम् ॥

आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनां च ॥ ११ ॥

* ख. पुस्तके—एवं कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले । मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ११ ॥ इत्यधिकमत्र ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमिति । परिणामपीतं पाकात्पीतवर्णम् ॥ ११ ॥

तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ॥

वस्तमूत्रं क्षिपेत्कोष्णं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

वंशावलेखसंयुक्तं मूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ॥

तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ १३ ॥

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ १४ ॥

वंशावलेखो वंशनीली वंशावलेखः कल्कः । आजेन वाऽऽविकेन वा मूत्रेण पाकः ।
करालेऽप्युक्तम्—

“वंशावलेखकल्केन मूत्र आजेऽथ वाऽऽविके ॥

पचेत्तैलं रुजः शान्त्यै कर्णयोः पूरणं भिषक्” इति ।

विदेहे तु योगेऽस्मिन्पाठितं धृतम् । गदाधरस्तु विदेहदर्शनाद्याचष्टे—आजमूत्रवि-
पकेन तैलेन वा पूरयित्वा कर्णमाविकमूत्रविपकेन पूरयेदेवमसकृदिति ।

तथा च विदेहः—

“अजाविमूत्रे पक्त्वा तु आर्द्रवंशावलेखने ।

व्यत्यासात्सर्पिषा कार्यं कर्णशूले तु पूरणम्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलं तु सार्षपम् ॥

कर्णशूले प्रणादे तु पूरणं हितमुच्यते ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

क्षारतैलमाह—

वालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु सनागरम् ॥

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिथुरसाञ्जनम् ॥ १६ ॥

सौवर्चलं यवक्षारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ॥

भूर्जग्रन्थिर्विडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ १७ ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ॥

तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥ १८ ॥

बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयास्त्रावश्च दारुणः ॥

पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णसंश्रिताः ॥ १९ ॥

क्षिप्रं विनाशमायान्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखपाकामयापहम् ॥ २० ॥

छेदं मध्विति कृत्वैव शुक्तकादि चतुर्गुणम् ॥

तैलात्प्रत्येकमन्ये तु मधुशुक्तं लिखन्ति च ॥ २१ ॥

यवाम्भोमधुसंयुक्तं शृङ्गवेरगुडान्वितम् ॥

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

उद्भिदं शाकंभरीलवणम् । मध्वन्तं द्रव्यं कल्कः । शुक्तादिद्रव्यं प्रत्येकं चतुर्गुणम् । प्रचारोऽपीत्थम् । मातुलुङ्गकदलीरसौ तु जातूकर्णदर्शनात्तैलसमौ युक्तौ । मधुप्रधानं शुक्तं मधुशुक्तमित्यन्ये । तच्च जम्बीरस्य फलरसमित्यादिना दर्शयितव्यम् । जातूकर्णेऽपि मधु न द्रवे नापि कल्के पठितम् ।

तद्यथा—“मूलकभस्मशताङ्काद्विक्सारवचाचतुर्लवणकुष्ठैः ।

दारुरसाञ्जननागरसौभाञ्जनहिङ्गुघनभूर्जैः ॥

पक्कफलं पूर्णकदलीरसैः समांशैश्चतुर्गुणशुक्ते(?) ।

तैलं विपक्कमश्रुतिनादश्रवणशूलजन्तुघ्नम्” इति ।

मधुशुक्तमाह—

“जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ।

मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।

मासमेतज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्” ॥

जम्बीरफलरसपलं पिप्पलीमूलपलं मधुपलमिति संप्रदायान्मानक्रमः । क्षारतैलम् ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

कर्णनादे कर्णक्ष्वेडे कटुतैलेन पूरणम् ॥

नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

मार्गक्षारजलेन तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् ॥

अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ २४ ॥

मार्गक्षारजलेनेति । मार्गोऽपामार्गः । तत्कृतकल्केनेति । अपामार्गक्षारकृतकल्केन । क्षारस्य तैलोपक्षयभयादम्भसा मोदयित्वा कल्कः कार्यः । अत्र च तैलं दत्त्वा पाकज्ञानार्थमण्टनकं ग्राह्यम् । कल्कोऽयं न गालनीय इत्यन्ये । अन्ये तु क्षारकल्कत्वे तैलं दुर्वहं मन्यमानाः समासान्तर्गतमप्यपामार्गशब्दमाकृष्यापामार्गमूलं कल्कमाहुः । प्रथमव्याख्यया प्रचारितव्यम् । अपामार्गतैलम् ॥ २४ ॥

दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

एतत्कर्णे प्रदातव्यं बाधिर्ये परमौषधम् ॥ २५ ॥

दशमूलीतैलम् ॥ २५ ॥

बिल्वतैलमाह—

फलं बिल्वस्य मूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

सक्षीरं तत्र वितरेद्बाधिर्ये कर्णपूरणम्* ॥ २६ ॥

तन्त्रान्तरदर्शनात्पाकार्थं गोमूत्रमपि देयं क्षीरं चाऽऽजं ग्राह्यम् ।

तद्यथा—“बिल्वगर्भे पचेत्तैलं गोमूत्राजापयोनितम् ।

बाधिर्ये पूरयेत्तेन कर्णौ सकफवातजे” इति ॥

सक्षीरं तत्र वितरेदित्यत्र सजलं च सदुग्धं चेति पाठं पठति डल्लणः । पञ्जिकाका-
रस्तु पादिकं जलदुग्धम्यामिति पठति । बिल्वतैलम् ॥ २६ ॥

एवमेव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ॥

गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ २७ ॥

उभयोरिति । बाधिर्यप्रणादयोः ॥ २७ ॥

चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम् ॥

कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ २८ ॥

पञ्चकषायाणामिति । पञ्चकषायाणि सुश्रुते कर्णास्त्रावचिकित्सितोक्तानि तिन्दुका-
दीनि ।

तद्यथा—“तिन्दुकान्यभया लोघ्रं समङ्गाऽऽमलकं तथा ।

पूरणं चात्र पथ्यं स्यात्कपित्थरसयोजितम्” इति ॥

अन्ये तु, आरग्वधशिरीषजम्बूसर्जाश्चकर्णान्पञ्चकषायशब्देनाऽऽहुः ॥ २८ ॥

तिन्दुकान्यभया लोघ्रं समङ्गा चाऽऽमलक्यपि ॥

पञ्चकषायशब्देन ग्राह्यमेतद्भवेदिह ॥ २९ ॥

समङ्गाऽञ्जलिकारिका वराहक्रान्तेत्यपरे । इदं पञ्चकषायचूर्णम् ॥ २९ ॥

सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कर्पासीफलजो रसः ॥

मधुना संयुतः साधुः कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ ३० ॥

सर्जत्वक्सर्जः शालः । कर्पासी वनकर्पासी । ग्रामजकर्पासस्यापि फलरसो ग्राह्यः ।
तथा च विदेहः—

* ख. पुस्तके—क्षीरमाजं बिल्वतैलं मन्दपावकपाचितम् । इत्यधिकमत्र ।

“कर्पासीतुण्डिकेरीणां स्वरसो मधुसंयुतः ।

युक्तः सर्जकषायेण कर्णस्त्रावस्य भेषजम्” इति ॥

अत्र कर्पासीफलरसस्यार्धं मधु मधुनोऽर्धं सर्जत्वक्चूर्णं वृद्धवैद्यसंप्रदायादिति कार्ति-
ककुण्डः ॥ ३० ॥

जम्बवाभ्रपत्रं तरुणं समांशं कपित्थकार्पासफलं च सार्द्रम् ॥ ३१ ॥

क्षुत्वा रसं तं मधुना विमिश्रं स्त्रावापहं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

ग्भिः शृतं निम्बकरञ्जतैलं ससार्पपं स्त्रावहरं प्रदिष्टम् ॥ ३२ ॥

अर्थसार्द्रम् । एभिरिति । जम्बवादिभिः कल्कः । पाकोत्तरकालं
॥ तैलं मिलित्वा पक्तव्यम् । जम्बवाद्यं तैलम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कविधिस्विन्नहस्तिविद्जातकौटजः ॥

सतैलसिन्धूत्थः कर्णस्त्रावहरः परः ॥ ३३ ॥

जरसः कोष्णः कार्यः ॥ ३४ ॥

कस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत्

तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ३४ ॥

३४ ॥

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन

मुख्यंशकेन कटुतैलपलाष्टकं यत् ॥

धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं

नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ३५ ॥

मुख्यंशकेनेति । मिलितानां पलेन त्विति । गन्धकशिलारजनीभवेनेति । गन्धक-
गन्धको न तु शिला मनःशिला तन्त्रान्तरप्रत्ययात् । तथा च तन्त्रान्तरम्—

“शिलागन्धपलं पक्वं कटुतैलपलाष्टकम् ।

धत्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम्” इति ॥

अतो मिलितानां पलेन त्विति वृन्दटिप्पणिकायां बहुवचनमसंगतमेव प्रतिभाति ।
मुख्यंशकेनेति । मिलित्वा पलेन ॥ ३५ ॥

कर्णप्रतीनाहविधिमाह—

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥

ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥ ३६ ॥

कर्णरोगाधिकारः] वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः ।

४४१

क्रियां प्राप्तां समाचरेदिति । स्नेहस्वेदादिविधिं कृत्वा दोषोचितां क्रियां कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कर्णपाके चिकित्सामाह—

कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्यात्क्षतविसर्पवत् ॥

शीतालेपपरीषेकादींस्तच्चिकित्सितोक्तान्कुर्यात् ॥

कर्णकण्डूचिकित्सामाह—

नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्धविरेचनम् ॥

विधिश्च कफहृत्सर्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥ ३७ ॥

स्नेहस्वेदोऽथेति पाठं पठति डल्लणः । वमनं सस्वेदवमनम् । धूमोऽत्र वैरेच-
निकः ॥ ३७ ॥

कर्णगूथचिकित्सामाह—

क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाय्य च ॥

शोधयेत्कर्णगूथं तु भिषक्सम्यक्शलाकया ॥ ३८ ॥

सुगमम् ॥ ३८ ॥

पूतिकर्णचिकित्सामाह—

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ॥

पूरणात्पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥ ३९ ॥

निर्गुण्डीस्वरसस्तैलमिति । निर्गुण्डीस्वरसस्तैलसमः । धूमरजोऽगारधूमचूर्णम् ॥ ३९ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपकं पूतिकर्णजित् ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

वरुणार्ककपित्थाग्नजम्बूपल्लवसाधितम् ॥

पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसोऽथ वा ॥ ४१ ॥

सुगमम् ॥ ४१ ॥

कृमिकर्णचिकित्सामाह—

सूर्यावर्तकस्वरसं सिन्दुवाररसं तथा ॥

लाङ्गलीमूलकरसं त्र्यूषणेनावचूर्णितम् ॥

पूरयेत्कृमिकर्णं तु जन्तूनां नाशनं परम् ॥ ४२ ॥

सूर्यावर्तकादीनां प्रत्येकं स्वरसो व्योषयोगात्कार्यः ॥ ४२ ॥

कृमिकर्णविनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥ ४३ ॥

कृमिघ्नो विधिः कृमिचिकित्सितोक्तः ॥ ४३ ॥

अपरामपि विशेषचिकित्सामाह—

वार्ताकधूपश्च हितः सार्षपस्त्रेह एव च ॥ ४४ ॥

वार्ताकधूप इति । वार्ताकफलचूर्णं साङ्गारशरावसंपुटे दत्त्वा नलिकया कर्णधूपो ग्राह्यः । डल्लणस्तु वार्ताकधूमश्चेति पाठं पठित्वा पारिणतशुष्कवार्ताकधूमस्य पानं कर्णधूपनं चेति व्याख्याति । सार्षपस्त्रेहेन कर्णपूरणं तन्त्रान्तरोक्तत्वात् ॥ ४४ ॥

कृमिकृतदौर्गन्ध्यचिकित्सामाह—

पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥

धूपनं कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥

कृमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥ ४५ ॥

गुग्गुलोः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यत इति पाठं पठित्वा डल्लणो व्याख्याति । कृमिघ्नं विडङ्गसारचूर्णं तच्च हरितालचूर्णेन संयुतं गोमूत्रेण पूरणं गुग्गुलुना धूपनम् ॥ ४५ ॥

कर्णस्त्रावपूतिकर्णपूरणं कृमिकर्णकानां समानं कर्माऽऽह—

राजवृक्षादितोयेन सुरसादिजलेन वा ॥

कर्णप्रक्षालनं कुर्याच्चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥

राजवृक्षादिरारग्वधमदनगोपघोटेत्यादिकः । सुरसा श्वेतसुरसा फणिज्जकेत्यादिः सुरसादिः ॥

विद्रधौ चापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं च भेषजम् ॥ ४६ ॥

भेषजमिति । अन्तर्विद्रध्युक्तं भेषजम् । डल्लणस्त्वेवं व्याख्याति । विद्रधौ चापीति । चकारात्सुश्रुतोक्तं कर्णक्ष्वेडे यत्सार्षपं तैलं पूरण उक्तं तद्विद्रधावपि कुर्वीत न केवलं तदेव कुर्वीत विद्रध्युक्तं भेषजमपि कुर्वीतेत्यर्थः । वातज आमे सवेदने विद्रधौ तिलतैलेनाऽऽसेकः कफजे पुनः सार्षपतैलेनेति ॥ ४६ ॥

पूतिकर्णस्य विशेषचिकित्सामाह—

घृष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥

प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥ ४७ ॥

सुगमम् ॥ ४७ ॥

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ॥

पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ४८ ॥

सुगमम् । कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ ४८ ॥

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ॥

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४९ ॥

पयस्यैरण्डबीजकैरिति । पयस्या क्षीरकाकोली । एरण्डबीजकमेरण्डबीजं न तु बीजकं पीतशालः ॥ ४९ ॥

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ॥

आनूपमांसकाथेन पालिपोषणवर्धनम् ॥ ५० ॥

सुगमम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनषष्टितमः

कर्णरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ५९ ॥

अथ षष्टितमो नासारोगाधिकारः ।

अथेन्द्रियाधिष्ठानगतविकारान्नासारोगारम्भः—

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं स्याच्चित्रकहरीतकी ॥

सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषः पीनसशान्तये ॥ १ ॥

पञ्चमूलीशृतक्षीरादयः पक्वपीनसे । पञ्चमूली महती स्वल्पा वा । चित्रकहरीतक्यत्रै-
वाधिकारे वक्तव्या । सर्पिर्गुडः षडङ्गश्च यूषो यक्ष्माधिकारोक्तः ॥ १ ॥

व्योषचित्रकतालीसतिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥

सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥ २ ॥

व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ॥

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३ ॥

एलात्वक्पत्रपादिकमिति । एलादिकं समुदितभागापेक्षया मिलित्वा पादिकम् ।
गुडः सर्वचूर्णसमः । व्योषाद्यं चूर्णम् ॥ २ ॥ ३ ॥

पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥

दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं पीनसशान्तये ॥ ४ ॥

सुगमम् । पाठाद्यं तैलम् ॥ ४ ॥

व्याघ्रीदन्तीवचाशिशुसुरसव्योषसैन्धवैः ॥

पाचितं नावनं तैलं पूतिनासागदं हरेत् ॥ ५ ॥

सुरसः सिन्दुवारः । एवं वक्ष्यमाणेऽपि योगे । व्याघ्रीतैलम् ॥ ५ ॥

त्रिकटुकविडङ्गसैन्धवबृहतीफलशिशुसुरसदन्तीभिः ॥

तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात्पूतिनासस्य ॥ ६ ॥

सुगमम् । त्रिकटुतैलम् ॥ ६ ॥

कलिङ्गहिङ्गुमरिचं लाक्षासुरसकटफलम् ॥

कुष्ठोग्राशिशु जन्तुघ्नमवपीडः प्रशस्यते ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

तैरेव मूत्रसंयुक्तैः कटुतैलं विपाचयेत् ॥

अपीनसे पूतिनासे शमनं कीर्तितं परम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

नासापाके भेषजमाह—

नासापाके पित्तहृत्संविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं च ॥

हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च सौज्याः सेके^१ योजनीयाश्च लेपे ॥ ९ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । बाह्यं लेपाभ्यङ्गपरिषेकादि । आभ्यन्तरं पुनरिहोर्ध्वस्नेह-
पानविरेचनादि । क्षीरवृक्षत्वचश्चेत्यस्य पित्तहरविधानमित्यनेनैव लब्धस्य पुनरभिधानं
विशेषेण हितत्वप्रतिपादनार्थम् । साज्यः(ज्याः) सघृतः(ताः) ॥ ९ ॥

पूयास्त्ररक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥

सुगमम् ॥

शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवथुरोगनुत् ॥ १० ॥

बिल्वस्य मूलम् । शुण्ठीतैलम् ॥ १० ॥

दीप्तरोगस्य चिकित्सामाह—

दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्यात्सर्वं स्वादु यच्छीतलं च ॥

संविधानं कर्मेत्यर्थः । सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं च ॥

नासानाहचिकित्सामाह—

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्ध्वबस्तिश्च नित्यम् ॥ ११ ॥

स्नेहपानमन्तरभक्तकम् । मूर्ध्वबस्तिश्चेति । चकारात्साल्वणोपनाहादयो गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

१ ड. हरेद्रक्तं । २ ड. योज्याः । ३ ड. के सघृताश्च प्रदेहाः । बा° ।

वातिकप्रतिश्यायस्य चिकित्सामाह—

वातिके तु प्रतिश्याये पिबेत्सर्पिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन वा ॥

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितम् ॥ १३ ॥

पिबेत्सर्पिर्यथाक्रममिति । यथाक्रमं पाचनशिरोविरेचने कृत्वेत्यर्थः । किंवा स्वेदो-
पयोगिकाध्यायोक्तक्रमेण । प्रथमेन गणेन वेति । नस्यादिष्वित्यनेन योज्यम् । तेना-
यमर्थः । प्रथमेन गणेन विदारिगन्धादिना सिद्धं सर्पिनस्यादिषु प्रयोक्तव्यमिति । न चैवं
कल्पनीयं यत्प्रथमेन गणेन कल्करूपेण पञ्चलवणेन च कल्केन सिद्धं सर्पिः पिबे-
न्नस्यादिष्वदितेरितं विधिं कुर्यादिति । कराले केवलपञ्चलवणेनैव घृतसाधनस्योक्तत्वात् ।

तद्यथा—“सर्पिर्वातापहैः सिद्धं लवणैर्वाऽपि पञ्चभिः ॥

प्रतिश्याये प्रशंसन्ति संपाद्य(द्यं) मारुतोद्भवे” इति ॥

किंवाऽदिते सामान्येन नस्यादिकमुक्तं न तु विशिष्टैर्द्रव्यैर्नस्यादिविधिः । तेन
नस्यादिष्वित्यस्य परेण योजनोचिता ॥ १२ ॥ १३ ॥

पित्तरक्तकृतयोः प्रतिश्याययोश्चिकित्सामाह—

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥

मधुरकैरिति । काकोल्यादिभिः । केचित्पित्तरक्तोत्थयोस्तिकैः कषायमधुरैर्घृत-
मिति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च तिकैः कषायमधुरैर्घृतं सिद्धमिति शेषः । तत्र
तिक्तानि पटोलादिगणपठितानि । कषायाण्युत्पलादिगणोक्तानि । मधुराणि काकोल्यादीनि ॥

परिषेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ १४ ॥

प्रदेहाः प्रलेपाः । परिषेकादीनि शीतलानीति शीतलानि न्यग्रोधाद्युत्पलादिशीतल-
गणकृतानि ॥ १४ ॥

कफजप्रतिश्यायचिकित्सामाह—

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपकया ॥

यवाग्वा वामयित्वा वा श्लेष्मघ्नं क्रममाचरेत् ॥ १५ ॥

तिलमाषविपकया यवाग्वा कृशरया वामयेत् । तिलमाषसिद्धविपकयेति वामनी-
यद्रव्ययुक्तयेति ज्ञेयम् । तथा सति वमनस्य सुकरत्वात् । वान्तश्च कफघ्नं क्रममिति,
अत्र संसर्गमाचरेत् ॥ १५ ॥

दार्वीङ्गुदनिकुम्भैश्च किणिह्या मुरसेन च ॥

वर्तयोऽथ पृथग्योज्या धूम्रपाने यथाविधि ॥ १६ ॥

निकुम्भो दन्ती । किणिही कटभी । सुरसा निर्गुण्डी पन्नाशो वा । सुरसेनेत्यस्य स्थाने सरलेनेति पाठान्तरम् । यथाविधि धूमपानोक्तविधिना ॥ १६ ॥

घृततैलेन संयुक्तं सक्तुधूमं पिबेन्नरः ॥

प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं कासहिकानिवारणम् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

अथवा सघृतान्सकून्कृत्वा मल्लकसंपुटे ॥

नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

पुटपक्कं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ॥

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनस्वेदनस्य कट्वम्लभोजनैः ॥

वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ २० ॥

तानिति । प्रतिश्यायान् । यथास्वमिति । यथायोग्यम् । तेन शिरोभ्यञ्जनस्य-
घृतपानानि पक्के परिशिष्टविधानमपक्वे ॥ २० ॥

ऊषणं गुडसंयुक्तं स्निग्धदध्यम्लभोजनम् ॥

नवप्रतिश्यायहरं विशेषात्कफपाचनम् ॥ २१ ॥

ऊषणमित्यादियोगो मिलितः ॥ २१ ॥

ततः पक्कं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ॥

सुगमम् ॥

पिप्पल्यः शिशुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ॥

अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ २२ ॥

पिष्ट्वाऽवपीड्य दीयत इत्यवपीडः ॥ २२ ॥

समूत्रपिष्टाश्चोद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेत् ॥

धावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ २३ ॥

समूत्रपिष्टा इति । समूत्राः पिष्टाः । प्रतिश्याये कृमिसंभवेऽवपीडादीन्गोमूत्रपि-
ष्टान्प्रयुञ्ज्यात् ।

“समूत्रपित्ताश्चोद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेत् ।

यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान्” ।

इति पाठान्तरं सुश्रुत ईदृशं व्याख्यानयन्ति । समूत्रपित्ता इति । सह गोमूत्रेण गोपि-

त्तेन चेति । समूत्रपित्ताः क्रिया गोशब्दस्य लुप्तत्वात्तन्त्रान्तरदर्शनाद्वा । कृमिघ्ना याः क्रिया उद्दिष्टास्ता गोमूत्रपित्तयुक्ता यापनार्थं कर्तव्याः । तथा कृमिजशिरोरोगपठितानि कृमिघ्नानि भेषजानि सुरसादीनि कर्तव्यानि । बुद्धिमान्भिषगूहापोहवित् । ये तु सर्वेषामेव प्रतिश्यायानां कृमिसंभवं मन्यन्ते तेऽमुं श्लोकमीदृशं व्याख्यानयन्ति प्रत्येकं वातादिप्रतिश्यायेषु याः क्रिया उद्दिष्टास्ता एव गोमूत्रपित्तयुक्ता यथास्वं कृमिषु योजयेदिति ॥ २३ ॥

शेषाणां तु विकाराणां स्वं स्वं कार्यं चिकित्सितम् ॥ २४ ॥

शेषाणां तु विकाराणामिति । नासागतानामर्बुदशोफाशोर्रक्तपित्तानां स्वं स्वमिति ॥ २४ ॥

करवीराद्यं तैलमाह—

रक्तकरवीरपुष्पं जात्याऽसनमल्लिकायाश्च ॥

एतैः समं तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम् ॥ २५ ॥

जात्यादिपुष्पम् । जात्याऽसनेति संहितया निर्देशोऽसिद्धविधेरनित्यत्वात् । असनं मल्लिकाऽप्फरमल्लिका । सममिति सहार्थे सह पक्वमित्यर्थः । करवीराद्यं तैलम् ॥ २५ ॥

चित्रकहरीतकीमाह—

चित्रकस्याऽऽमलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम् ॥

शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढकं गुडात् ॥ २६ ॥

शतं पचेद्धनीभूते पलद्वादशकं क्षिपेत् ॥

व्योषत्रिजातयोः क्षारात्पलार्धमपरेऽहनि ॥ २७ ॥

प्रस्थार्धं मधुनो दत्त्वा यथौग्निं प्राशयेदथ ॥

वृद्धयेऽग्नेः क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं कृमीन् ॥

गुल्मोदावर्तदुर्नामश्वासान्हन्ति रसायनम् ॥ २८ ॥

चित्रकमूलस्य पलानि पञ्चाशत् । तोयं तस्माच्चतुर्गुणम् । चत्वारि पलशतानि साध्यानि । शेषः सपादद्वयद्वादश शरावाः । एवं चित्रकरसस्य पलशतं भवति । आमलक्याः स्वरसः । तस्याभावे चित्रकवद्विधिः । एवं गुडूच्या अपि । दशमूलस्य च मिलितस्य काथः । पलद्वादशकं व्योषत्रिजातयोर्मिलित्वा । चित्रकहरीतकी ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

शिखरितैलमाह—

गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताहसैन्धवैः ॥

सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥ २९ ॥

नक्ताह्वयस्य बीजम् । शिखरिबीजमपामार्गस्य बीजम् । शिखरितैलम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षष्टितमो
नासारोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६० ॥

अथैकषष्टितमो नेत्ररोगाधिकारः ।

इन्द्रियाधिष्ठानगतारोगपारिशेष्याच्चक्षुरोगः । 'प्रायेण सर्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभि-
प्यन्दनिमित्तमूलाः' इति वचनात्प्रथममभिष्यन्दस्य प्रतीकारमाह—

लङ्घनालेपनस्वेदशिराव्यधविरेचनैः ॥

उपाचरेदभिष्यन्दानञ्जनाश्चोतनादिभिः ॥ १ ॥

लङ्घनमुपवासो लघ्वन्नं वा । यदाह विदेहः—

“प्रागेवाक्ष्यामये भक्तं त्रिरात्रमगुरु स्मृतम् ।

उपवासस्व्यहं वा स्यात्तित्तं वाऽप्यशनं हितम्” इति ॥

स्वेदः पित्तजं विहाय स च नयनोपान्ते मृदुः । यदुक्तम्—लृदयं वृषणौ दृष्टौ
स्वेदयेन्मृदु वा न वेति । शिराव्यधो रक्तोत्क्लेशे सति । शिराव्यधेति । अत्र शिरो-
पनासिका ललाट्याऽऽङ्ग्या वा । जीर्णेऽभिष्यन्दे विरेचनम् । जीर्णेऽञ्जनाश्चोतना-
दिकं च । आश्चोतनमक्षिपूरणम् ॥ १ ॥

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्यायव्रणज्वराः ॥

पञ्चैते पञ्चरात्रेण रोगा नश्यन्ति लङ्घनात् ॥ २ ॥

*स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ॥

लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् ॥ ३ ॥

कुक्षिभवा रोगा अतीसारादयः । नन्वत्र पञ्चरात्रेण(णेति) विरुद्धं यतो विदेहे,
उपवासस्व्यहं वा स्यादित्यनेन व्यहं लङ्घनमुपदिष्टम् । तथा तन्त्रान्तरे चतुरहम् ।
तद्यथा—“स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट्” इति ॥

उच्यते । यथाक्रमं वातपित्तकफापेक्षया त्रिचतुष्पञ्चाहव्यवस्थितेर्न दोष इति ।
व्यहादिलङ्घनविधानं चेह सामतासद्भावात् ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीवासातिविषालोऽथैश्वर्यैर्लपसैन्धवैः ॥

अव्यक्तेऽक्षिगदे कार्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं बहिः ॥ ४ ॥

* अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते क. घ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

प्लोतस्थैरिति । कर्पटवद्वैः । गुण्डनमवचूर्णनं तच्च मुकुलितनेत्रे न तु विस्तृते ॥ ४ ॥
वर्ज्यमाह—

अञ्जनं पूरणं काथपानमापे न शस्यते ॥

तथा च तन्त्रान्तरम्—

“अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् ।

नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं च परिवर्जयेत्” ॥

यद्यभिरोगं मन्येत सरुजं व्यक्तलक्षणम् ॥

वेदनानिग्रहार्थं तु कुर्यादाश्रोतनं सदा ॥ ५ ॥

व्यक्तलक्षणमिति । सामताल्लिङ्गव्यपगमात्केवलदोषलक्षणं निराममिति यावत् । साम-
तानिरामतालक्षणे च तन्त्रान्तरम्—

“उदीर्णवेदनं नेत्रं रागदोषसमन्वितम् ।

वर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥

मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता ।

प्रसन्नवर्त्मता चाक्ष्णोः संपक्वं दोषमादिशेत्” इति ॥

आश्रोतनमक्षिसेकः । एतच्च निरामे । आश्रोतनविधानं वातजे पित्तजे च ज्ञेयम् ।
कफजे पुनरादावेवाऽऽश्रोतनम् । विदेहविहितं यथा—

“अभिष्यन्देऽधिमन्ये च नेत्रयोः कफसंभवे ॥

उत्पत्तावेव कर्तव्यं नेत्रयोः कफनाशनम् ॥

तीक्ष्णश्चाक्ष्णोः परीषेकस्तीक्ष्णं चाऽऽश्रोतनादिकम्” इति ॥ ५ ॥

आश्रोतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिर्हितः ॥

कोष्णः सैरण्डबृहतीतर्कारीमधुशिग्रुभिः ॥ ६ ॥

बिल्वादिभिरिति । बिल्वादि महत्पञ्चमूलम् । सैरण्डेत्यादि बिल्वादिभिरित्यस्य
विशेषणं तेनैक एवायं योगः । तथा च जातूकर्णः—महापञ्चमूलोरुबूकशिग्रुतर्कारीसिं-
हीकाथ इति । बृहती कण्टकारी ॥ ६ ॥

एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाऽऽजं पयः शृतम् ॥

कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचनं हितम् ॥ ७ ॥

एरण्डेत्यादियोगे क्षीरसाधनं काथ्यादृष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणमित्यादिक्षीर-
परिभाषयैव । गदाधरः सुश्रुते, एतद्योगान्तरोक्ते—

“सैन्धवोदीच्ययश्चाह्वपिप्पलीभिः शृतं पयः ॥

हितमर्धोदकं सेके तथाऽऽश्रोतन एव च” ॥

इत्यन्तयोगेऽर्धोदकमित्येतत्सर्वाश्चोतनक्षीरसाधनार्थं परिभाषास्थानीयमित्याचक्षाणोऽ-
त्राप्यर्धोदकक्षीरसाधनमाह । युक्तं तु विशेषनिर्देशाभावादत्र क्षीरपरिभाषयैव साधनम् ।

एरण्डपल्लवादिकण्टकारीमूलान्त एको योगः ।

तथा च विदेहः—“कण्टकारीशिफैरण्डमूलत्वक्पत्रसाधितम् ।

क्षीरमाजं हितं सेके रुक्षु स्यन्दाधिमन्थयोः” इति ॥

सेक इत्यत्र चकारो लुप्तो द्रष्टव्यः । तेन न केवलं सेक आश्चोतने चेत्यर्थः । तत्र सेके
मुखोष्णमाश्चोतने च शीतमेव ॥ ७ ॥

इदानीमञ्जनस्याऽऽवस्थिकं कालमुद्दिशन्नाह—

ततः संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ॥ ८ ॥

प्राप्तमञ्जनं युक्तमञ्जनं लेखनादिभेदेन त्रिप्रकारम् । तथा च सुश्रुतः—लेखनं रोपणं
चापि प्रसादनमथापि वा’ इति । अत्र सूक्ष्ममूलाभिष्यन्दनयनामयहरत्वात्प्रागेव लेखना-
ञ्जननिर्देशः । तल्लेखनाञ्जनं मधुररसवर्जिताम्लादिरसपञ्चकेनैव पञ्चप्रकारम् ।

तथा च सुश्रुतः—“तत्र पञ्चरसान्व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ।

पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद्यथादोषमतन्द्रितः” ॥

अस्यार्थः । पञ्चरसान्पञ्चरसवद्ब्रूयाणीत्यर्थः । आद्यैकरसवर्जितान्मधुररसवर्जितान् ।
पञ्चधेति । वातपित्तकफरक्तसंनिपातभेदेन । यथादोषं दोषानतिक्रमेण । तत्र वातेऽम्ललवणौ ।
पित्ते तिक्तकषायौ । कफे कटुतिक्तकषायाः । रक्ते पित्तवत् । संनिपाते रसद्वयं त्रयं वा ।
संनिपातेनैव संसर्गोऽवरुद्धः । अतः पृथगुक्तः । तत्र मधुररसमपि क्षौद्रं लेखनं स्यात्क-
षायरसत्वादौक्ष्यात्प्रभावाद्देति । लेखनं दोषस्त्रावणान्नयनस्य रिक्तीकरणम् । लेखनस्य
दोषस्त्रावणे प्रकारः सुश्रुत उक्तः ।

तथा च—“नेत्रवर्त्मशिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् ।

मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्नावयेत्तु तत्” ॥

अस्यार्थः । नेत्रवर्त्मनो याः शिरा यश्च कोशो यानि च स्रोतांसि तत्र स्थितं दोषं
तथा शृङ्गाटकमर्माश्रितं सदोषं तल्लेखनाञ्जनं मुखादिभिरोजसा शक्त्या स्नावयेदिति
पिण्डार्थः । रोपणाञ्जनं कषायतिक्ररसम् ।

तथा च सुश्रुतः—“कषायं तिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् ।

तत्स्नेहशैत्याद्वृण्यं स्यादृष्टेश्च बलवर्धनम्” इति ॥

प्रसादनाञ्जनं मधुररसम् । तथा च सुश्रुतः—

“मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं तु प्रसादनम् ॥

दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थं च तद्धितम्” इति ।

तत्र पूर्वाह्णे दृष्ट्याश्रयाणां कफात्मकानां रोगाणां प्रतीकाराय लेखनाञ्जनप्रयोगः ।
सायाह्णे वातात्मकानां रात्रौ पित्तात्मकानाम् । अथ वा शोधनस्याञ्जनस्याऽऽदौ ततो
रोपणस्यान्ते प्रसादनस्येति ।

तथा च सुश्रुतः—“यथादोषं प्रयोज्यानि तानि रोगविशारदैः ।

अञ्जनानि यथोक्तानि प्राह्णसायाह्वरात्रिषु” ॥ ८ ॥

ऋतुभेदात्पूर्वाह्णादिष्वञ्जनोपयोगमाह—

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ॥

पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे च ग्रीष्मे शरदि चेप्यते ॥

वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ॥ ९ ॥

आह च सात्यकिः—

“वसन्ते नातिशीतोष्णे प्रातर्ग्रीष्मे घनात्यये ।

वर्षास्वनभ्रे मध्याह्णे हेमन्ते शिशिरे तथा ॥

पित्तोपचयशान्त्यर्थं पूर्वरात्रे च शस्यते” इति ।

माधवोऽत्राऽह—

“आदित्येऽनुदिते नृणामञ्जनं न हितं मतम् ॥

तिमिरारूपिकारोगकृच्छ्रोन्मीलनवेदनाः ।

निस्तोदतोदशोफाद्यं तेषां कुर्यात्तदञ्जनम्” इति ॥

लेखनाद्येवैकमञ्जनं गुटिकारसक्रियाचूर्णभेदेन त्रिप्रकारं तत्र महाबलानां रोगाणां
गुटिकाञ्जनम् । मध्यानां रसक्रियाञ्जनम् । हीनानां चूर्णाञ्जनम् ।

तथा च सुश्रुतः—“गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।

यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः” ॥ ९ ॥

तेषां प्रमाणमाह—

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्ति तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ॥

प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्थं द्विगुणं च मृदौ भवेत् ॥ १० ॥

हरेणुमात्रा *वर्तिरेकवारोपणयोज्या । हरेणुखिपुटः कलायः । तीक्ष्णाञ्जने लेख-
नाञ्जने । मध्यमे रसाञ्जने प्रसादनेऽध्यर्थप्रमाणं सार्धकलायप्रमाणम् । मृदौ रोपणा-
ञ्जने द्विगुणं प्रमाणं द्विकलायं प्रमाणमित्यर्थः ॥ १० ॥

गुटिकाञ्जनप्रमाणमभिधाय रसक्रियाञ्जनप्रमाणमाह—

विडङ्गमात्रं त्ववरं मध्यं द्वावुत्तमं त्रयम् ॥

रसक्रियायां वर्तीनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ११ ॥

परमतेन रसक्रियाप्रमाणमाह—रसक्रियायां वर्तीनामित्यादि ।

“गृहीत्वा काथकल्पेन काथं पूतं पुनः पुनः ।

काथयेत्फाणिताकारमेषा प्रोक्ता रसक्रिया ॥

वर्तीनां प्रमाणं वर्तिमितं रसक्रियायां प्रकीर्तितम् । यथास्ववर्तिप्रमाणमात्रेत्यर्थः ।
तत्र लेखनरसक्रियाञ्जनस्य लेखनवर्तिप्रमाणं रोपणस्य रोपणवर्तिवत्प्रसादनस्य प्रसादन-
वर्तिवत् ॥ ११ ॥

चूर्णाञ्जनप्रमाणमाह—

वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाकं विधीयते ॥

मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्त्रैहिकेऽञ्जने ॥ १२ ॥

वैरेचनिकचूर्णं लेखनचूर्णं शलाकाद्वयम् । मृदौ रोपणे चूर्णं त्रिशलाकं शलाकात्रयं
प्रमाणम् । स्त्रैहिकेऽञ्जने प्रसादने चतस्रः शलाकाः ॥ १२ ॥

इदानीं तान्यञ्जनानि किमयशलाकानीत्याह—

सुवर्णरूप्यताम्रायःकांस्याश्मास्थिमयाः कृताः ॥ १३ ॥

शलाका अञ्जने शस्ता अष्टाङ्गुलमिताः शुभाः ॥

वक्त्रयोर्मुकुलाकाराः कलायपरिमण्डलाः ॥ १४ ॥

सुवर्णादिमयाः शलाका अञ्जने शस्ताः । अयो लोहम् । अश्म वैडूर्यादि तन्मयाः ।
अस्थिमया दान्ता शार्ङ्गी च । तत्र मधुरे कटुके वैडूर्यादश्ममयी । लवणेऽस्थिमयी
शलाका शस्ता । एवं सुवर्णादिमयानि भाजनान्येषां कार्याणि । मधुरेऽञ्जने हैमं भाजनं
हितम् । अम्ले राजतमित्यादि ।

तथा च सुश्रुतः—“तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्भाजनान्यपि ।

सौवर्णं राजतं शार्ङ्गं ताम्रं वैडूर्यकांस्यजम् ॥

आयसानि तु योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम्” ॥

सुवर्णादिमयानां शलाकानां मध्ये ताम्रजाऽश्मजा शारीरी च हिता । तथा च
सुश्रुतः—औदुम्बर्यश्मजा वाऽपि शारीरी वा हिता भवेत् । औदुम्बरी ताम्रमयी ।
अश्मजा वैडूर्यादिपाषाणजा । अपिशब्दात्सुवर्णजाऽपि हितेत्यर्थः ।

तथा च निमिः—“आयसी रोपणे ताम्री लेख्ये हैमी प्रसादने ।

शेषा अपि यथादोषं प्रयोज्या रसकोविदैः” ॥

शारीरी शृङ्गास्थिजा । केचिच्छारीरीशब्देनाङ्गुलिमाचक्षते । तन्नेच्छति गयी ।

तासां शलाकानामाकारमुद्दिशन्नाह—अष्टाङ्गुलमिता इत्यादि । शुभाः कर्कशादि-
दोषरहिताः । मुकुलाकारा मल्लिकादिमुकुलस्येव निर्गच्छतो यद्वन्मुखं तदाकाराः ।

कलायपरिमण्डलत्वेन तीक्ष्णाग्रत्वनिषेधः ॥ १३ ॥ १४ ॥

वामे करतले कृत्वा सजलं निकषोपलम् ॥
दक्षिणेनाञ्जनं गृह्य करेण निकषेच्छनैः ॥ १५ ॥
तेन कल्केन मतिमाञ्जशलाकाग्रं प्रालिप्य च ॥
उत्थाप्य चोत्तरं वर्त्म वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥ १६ ॥
वर्त्मशुक्लान्तरे चाल्पं(ल्पां) शलाकां सुप्रवर्तयेत् ॥
प्रथमं सव्यमञ्ज्यात्तु पश्चादञ्ज्यात्तु दक्षिणम् ॥
शलाकाङ्गुष्ठदेशिन्या न चान्तर्नयनं स्पृशेत् ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

बृहत्पेरण्डमूलत्वविशग्रुमूलं ससैन्धवम् ॥
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

हरिद्रे मधुकं द्राक्षा देवदारु च पेषयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

प्रपौण्डरीकयष्ट्याहनिशामलकपत्रकैः ॥
शीतैर्मधुसमायुक्तैः संकः पित्ताक्षिरोगनुत् ॥ २० ॥

प्रपौण्डरीकादीनां क्वाथेन सेकः ॥ २० ॥

द्राक्षामधुकमञ्जिष्ठाजीवनीयैः शृतं पयः ॥
प्रातराश्रोतनं पथ्यं शोथशूलाक्षिरोगिणाम् ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

कफजे लङ्घनं स्वेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ॥
तीक्ष्णैः प्रधमनं कुर्यात्तीक्ष्णैश्चैवोपनाहनम् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

कफाभिष्यन्दे स्वेदद्रव्याण्याह—

फणिज्जकास्फोटकपित्थबिल्वपत्तूरपीलूसुरसार्जभङ्गैः ॥
स्वेदं विदध्यादथवाऽनुलेपं बहिष्ठशुण्ठीसुरदारुकुष्ठैः ॥ २३ ॥

फणिज्जकः पर्णासभेदः । डल्लणस्तु फणिज्जकस्तीक्ष्णगन्धः स्वनाम्नैव प्रसिद्ध इत्याह ।
अन्ये निर्गुण्डीमाहुः । आस्फोता, अफरमल्लिका । पत्तूरः शिखालिका । पीलुरौत्तराप-
थिकस्तरुः । छन्दोनुरोधादिह पीलूपाठो युक्तः । सुरसोऽपि पर्णासभेदः । अर्जोऽर्जकः ।
स च पर्णासभेदः । अर्जस्थानेऽर्कपाठो युक्तः । तन्त्रान्तरे रूयिकापाठात् ।

तद्यथा—“कपित्थसुरसास्फोतापीलुपत्तूररूयिकाः ।

फणिज्जविल्वच्छदनैः स्वेदः स्यन्दाधिमन्थयोः ॥

कफोत्थयोः प्रलेपस्तु दारुरुग्विश्ववालकैः” इति ।

भङ्गाः पल्लावाः । अन्ये भङ्गशब्देन पत्रभङ्गानाहुः । अनुलेपद्रव्याण्याह—अथ
वाऽनुलेपं बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठ(दारु) कुष्ठैरिति । बर्हिष्ठं वालकम् ॥ २३ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णैः स्वरूपसैन्धवैः ॥

धार्यश्चक्षुषि संक्षेपाच्छोफकण्डूव्यथापहः ॥ २४ ॥

शुण्ठीनिम्बदलैरिति । शुण्ठी निम्बदलपेक्षया स्वरूपा ॥ २४ ॥

वल्कलं पारिजातस्य तैलकाञ्जिकसैन्धवैः ॥

कफजाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ २५ ॥

वल्कलं पारिजातस्येत्यादिनाऽञ्जनं ताम्रपात्रे घृष्ट्वा कार्यम् । एवं प्रचरति । लेपोऽय-
मित्येके ॥ २५ ॥

ससैन्धवं लोभ्रमथाऽऽज्यभृष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रबद्धम् ॥

आश्चोतनं तन्नयनस्य कुर्याद्वाहं च कण्डूं च रुजं च हन्यात् ॥ २६ ॥

आश्चोतनसेकयो रोगहरणे विशेषं सुश्रुतो वक्ति ।

तथा च—“यथादोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ।

रोगमाश्चोतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरम्” ॥

अस्यार्थः । यथादोषोपयुक्तमिति । वातादिजे नेत्ररोगे वातादिहरद्रव्यसिद्धमाश्चो-
तनमित्यर्थः । नातिप्रबलं नात्युत्कटं रोगम् । ओजसा शक्त्या रोगं हन्तीति संबन्धः ।
सेकस्तु बलवत्तरमिति । यथादोषोपयुक्तः परिषेकः पुनर्बलवत्तरमतिप्रबलं रोगं हन्ति ।
तौ चाऽऽश्चोतनसेकौ चतुर्थेऽहनि गते वेगेऽक्षिण प्रयोक्तव्यौ ।

तथा च विदेहः—

*“प्राणवाक्ष्यामये कार्यं त्रिरात्रं लुप्तभोजनम् ।

उपवासस्व्यहं वा स्यान्नक्तं वाऽप्यशनं त्र्यहम् ॥

* प्रायेणाक्ष्यामय इति भाति ।

१ क. “ण्डूविषाप” ।

ततश्चतुर्थे दिवसे व्याधिं संजातलक्षणम् ।

समीक्ष्याऽऽश्रोतनैः सेकैर्यथास्वमुपपादयेत्” ॥

आश्रोतनसेकावपि स्नेहलेखनरोपणभेदेन त्रिप्रकारौ । तौ तु यथासंख्यं चत्वारि
द्वे पञ्च षड्वाक्शतान्यवचार्यौ ॥ २६ ॥

लोभ्रं सर्पिषि संपक्वं खदिराजाजिसर्षपैः ॥

नागरारिष्टसिन्धूत्थैर्युक्तं दृषदि चूर्णितम् ॥ २७ ॥

सिते वासासि तद्वद्धं न्यसेत्स्वच्छाम्लकाञ्जिकैः ॥

तेनाक्ष्णोः पूरणं कार्यं कण्डूरोगाश्रुघर्षजित् ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

निम्बस्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ॥

आश्रोतनं मानुषदुग्धयुक्तं पित्तास्रवातापहमग्न्यमुक्तम् ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

स्निग्धोष्णैर्वातजः पित्तरक्तजो मृदुशीतलैः ॥

तीक्ष्णरूक्षोष्णविशदैः प्रणश्यति कफात्मकः ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

तीक्ष्णोष्णमृदुशीतानां व्यत्यासात्सांनिपातिकः ॥

तस्य कालो दिवा सर्वो यामश्च प्रथमो निशि ॥ ३१ ॥

सुगमम् । आश्रोतनप्रमाणं क्वापि पठ्यते—

“प्रकुञ्चः श्लैष्मिके व्याधौ पाणिशुक्तिश्च घातजे ॥

आश्रोतने प्रमाणं स्याद्वे शुक्ती चास्त्रपैत्तिके” ।

प्रकुञ्चो भुम्बाङ्गुलिचतुष्टयपरिमितः । द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिः । शुक्तिश्चत्वारिंशद्वि-
न्दवः ॥ ३१ ॥

अथ वाऽऽश्रोतनं यावदीयमानं सहेन्नरः ॥

अहोरात्रे तच्च सकृद्विस्त्रिंशं देयमुच्यते ॥ ३२ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥

लेखनादीनामाश्रोतनानां बिन्दुसंख्यामाह—

लेखने सप्त चाष्टौ वा बिन्दवः स्नेहिके दश ॥

आश्रोतने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे ॥ ३३ ॥

लेखने लेखनाश्रोतने सप्ताष्टौ वा बिन्दवः ॥ ३३ ॥

सम्यगाश्चोतने युक्ते वैमल्यं नेत्रयोर्भवेत् ॥
वेदनोपशमो व्याधिनिवृत्तिर्नेत्रलाघवम् ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

मिथ्याकृते व्याधिवृद्धिर्गौरवाविलनेत्रता ॥
अतीवाऽऽश्चोतिते नेत्रे रागदोषपरिस्रवाः* ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

तिरीटत्रिफलायष्टीशर्कराभद्रमुस्तकैः ॥
पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ३६ ॥

सुगमम् ॥ ३६ ॥

कसेरुमधुकाभ्यां च चूर्णमम्बरसंवृतम् ॥
न्यस्तमप्स्वान्तरिक्षासु हितमाश्चोतनं भवेत् ॥ ३७ ॥

अम्बरसंवृतमिति । वस्त्रबद्धम् । न्यस्तं क्षितम् । अप्स्वान्तरिक्षास्विति ।
अन्तरिक्षजलाभावे दिवार्ककिरणैर्जुष्टमित्यादिना कथितं तद्गुणं जलं ग्राह्यम् । डल्लण-
स्त्वेवं व्याख्याति—आन्तरिक्षोदकालाभ आकाशगुणभूयिष्ठं भूमिस्थमुदकं गृह्यते ।

आह च चरकाचार्यः—

“किंचित्तुरानुरसं तनु लघुशीतं सुगन्धि सुरसं च ।
अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिस्थमप्येन्द्रवज्ज्ञेयम्” इति ॥

केचित्परिषेकमप्यनेनैवेच्छन्ति ॥ ३७ ॥

रक्ताभिष्यन्दे सर्पिष्पानादिक्रियाकलापमाह—

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ॥ ३८ ॥
अक्ष्णोरपि समन्ताच्च पातनं च जलौकताम् ।
पित्ताभिष्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥ ३९ ॥

वातावृताद्रक्ताज्जातायां रुजायां सर्पिष्पानं महत्या मात्रया । पित्तदुष्टरक्तजायां विरेकः ।
बहुशोणितजायां रुजायां जलौकः पातनम् । अल्पशोणितजायां पित्ताभिष्यन्दशमनो
विधिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शिशुपत्ररसैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥
शिशुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्तान्नसंपुटे ॥
घृतेन धूपितो हन्ति शोथघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

* ख. पुस्तके—कोष्णमाश्चोतनं मिश्रैर्भेषजं सान्निपातिके । इत्यधिकमत्र ।

पृथ्यागैरिकसिन्धूत्थदार्वाताक्ष्यैः समांशकैः ॥

जलपिष्टैर्वहिलेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४१ ॥

सुगमम् ॥ ४१ ॥

पिष्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैर्जातिसिन्धूत्थमिश्रै-

रन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्टलोध्रेण भृष्टा ॥

तूलैः सौवीरसान्द्रैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्ता-

चक्षुष्कोपोपशान्तिं चिरमुपरिदृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ ४२ ॥

जातिसिन्धूत्थमिश्रैरिति । जातिसिन्धूत्थं सारसैन्धवम् । जातिर्जातिकलिका वा ।
अन्तर्गर्भं दधानेति । निम्बपत्रकल्कमध्ये लोध्रकल्कं दत्त्वा गुडकां कृत्वेत्यर्थः । भृष्टा
घृते ॥ ४२ ॥

यथास्वमौषधं चूर्णं मात्रां वदरसंमिताम् ॥ ४३ ॥

विशुद्धे मृदुनि क्षौमे वद्ध्वा चाक्षि स्पृशेत्पुनः ॥

तेन दाहाश्रुपाकाश्च रागः शोफश्च शाम्यति ॥ ४४ ॥

सुगमम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

बिल्वाञ्जनमाह—

बिल्वपत्ररसः पूतः साज्यसिन्धुकणान्वितः ॥

शुल्बे वराटिकाघृष्टो धूपितो गोमयाग्निना ॥ ४५ ॥

पयसाऽऽलोडितश्चाक्ष्णोः पूरणाच्छोफशूलनुत् ॥

अभिष्यन्देऽधिमन्थे च स्नावे रक्ते च शस्यते ॥ ४६ ॥

शुल्बे तात्रे । पयसा स्त्रीस्तन्येन ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सलवणकटुतैलं काञ्जिकं कांस्यपात्रे

घनमुपलसुघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ॥

सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तं

जयति नयनशूलं स्नावशोफं सरागम् ॥ ४७ ॥

उपलसुघृष्टमिति । उपलः प्रस्तरः । वराटिकाप्रघर्षणं प्रचरति ॥ ४७ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ॥

अयमेव विधिरिति । वाताद्यभिष्यन्दोक्तः ॥

अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ४८ ॥

सुगमम् ॥ ४८ ॥

जलौकःपातनं संधौ नेत्रपाके विरेचनम् ॥

शिराव्यधं वा कुर्वीत सेकालेपांश्च शुक्रवत् ॥ ४९ ॥

सुगमम् ॥ ४९ ॥

विभीतकशिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः ॥

काथो गुग्गुलुना पेयः शोफशूलाक्षिपाकहा ॥ ५० ॥

पिष्टं च सत्रणं शुक्रं रागादींश्चापि नाशयेत् ॥

एतैरपि घृतं पक्वं रोगांस्तान्नाशयेद्ब्रह्म ॥ ५१ ॥

एतैरपि घृतं पक्वमिति । गुग्गुलुः कल्कः । विभीतकादिकाथो द्रवम् । षडङ्गो गुग्गुलुः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

आटरूषाभयानिम्बधात्रीमुस्तांक्षिकूलकैः ॥

रक्तस्रावं कफं हन्ति चक्षुष्यं वासकादिकम् ॥ ५२ ॥

आटरूपेत्यादिना योगः काथः । अक्षमिह बेहडकम् ॥ ५२ ॥

पथ्यास्तिस्रो विभीतक्यः षड्धात्र्यो द्वादशेति च ॥

प्रस्थार्धसलिले काथमष्टभागावशेषितम् ॥ ५३ ॥

पीत्वाऽभिष्यन्दमास्रावं रागं च तिमिरं जयेत् ॥

संरम्भरागशूलाश्रुनाशनं दृक्प्रसादनम् ॥ ५४ ॥

पीत्वेति सायमित्याहुः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नेत्राभिघातो मूर्तेन दण्डादिनाऽमूर्तेन स्वेदाग्न्यादिना भवति तत्र मूर्तदण्डादिजाभिघातजायां रुजायां चिकित्सामाह—

नेत्रे त्वभिहते कुर्याच्छीतमाश्रोतनादिकम् ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्या-

त्स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥ ५५ ॥

आश्रोतनादिकमिति । आदिशब्दान्नस्यास्यलेपपरिषेचनतर्पणानि गृह्यन्ते ॥

दृष्टिप्रसादजननमिति । नयनावरकदोषनाशनं विधिमाशु कुर्यादिति पिण्डार्थः । कैर्दृष्टिप्रसादनमित्यत उक्तम् । स्निग्धैरित्यादि ॥ ५५ ॥

नेत्रे त्वभिहत इत्यादिना मूर्तानां दण्डादीनामभिघाते यच्चिकित्सितमुक्तं तदेव चिकित्सितममूर्तानामपि स्वेदादीनामभिघातेऽतिदिशन्नाह—

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजोपतापै-

रभ्याहतामपि तथैव भिषक्चिकित्सेत् ॥ ५६ ॥

स्वेदादिकृता रुजा एवोपतापा रोगा रोगकारकत्वादुच्यन्ते । अभ्याहतामित्यतः परं दृष्टिमिति द्रष्टव्यम् । तथैवेत्यनन्तरोक्तविधिना ॥ ५६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमीक्ष्य कार्यं वक्त्रोष्मणा स्वेदितमादितस्तु ॥

आश्रोतनं स्त्रीपयसा च सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजापहं स्यात् ॥ ५७ ॥

आगन्तुदोषमिति । धूमाद्युपप्लवम् । वक्त्रोष्मणा वस्त्रपुटगृहीतेन । यच्चापि पित्तक्ष-
तजापहमिति । पित्तजे रक्तजे चाभिष्यन्दे यदुक्तं भेषजं तदपि हितमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युतादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ॥

संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगाः ॥ ५८ ॥

सुगमम् ॥ ५८ ॥

निशाब्दत्रिफलादार्वीसितामधुकसंयुतम् ॥

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥

सुगमम् ॥

इत्कटाङ्कुरजस्तद्वत्स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ५९ ॥

सुगमम् ॥ ५९ ॥

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च ॥

जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥

सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥ ६० ॥

आजं घृतं प्रस्थमानं पाकार्थं क्षीरपात्रश्रुतेः । द्विरुच्चारणमिह घृतस्य नस्ये तर्पणे च
हितत्वप्रतिपादनार्थम् । क्षीरं गव्यमविशेषणत्वात् । जैज्जटस्त्वाजं घृतं कल्कमेवाऽऽह
॥ ६० ॥

इदानीं पटलावगाहनविशेषणाभिघातस्य साध्ययाप्यासाध्यविशेषमाह—

प्रथमे पटले दोषः साध्यः स्यादभिघातजः ॥

द्वितीये पटले याप्यस्तृतीये च न सिध्यति ॥ ६१ ॥

सुगमम् ॥ ६१ ॥

सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो घृतम् ॥

स्तन्योदकार्थं कर्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६२ ॥

स्तन्योदकार्थमिति । स्त्रीक्षीरजलयोर्मिलितयोः समुदायतोऽर्धमानम् । सैन्धवा-
दीनां घृतान्तानां समो भागः । सैन्धवदारुनागराणां कल्कं मातुलुङ्गरसादिद्रव्यचतुष्टये-
नाऽऽप्लाव्याञ्जनं कार्यं रसक्रिया वा । स्तन्योदकाभ्यामिति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ६२ ॥

वाताभिष्यन्दाक्रियामन्यस्मिन्नपि वातजेऽक्षिरोगेऽतिदिशन्नाह—

वाताभिष्यन्दवच्चान्यवाते मारुतपर्यये ॥

सुगमम् ॥

अन्यतोवातमारुतपर्यययोः सामान्यां चिकित्सामभिधाय विशेषचिकित्सामाह—

पूर्वभक्तहितं सर्पिः क्षीरं वाऽप्यथ भोजने ॥ ६३ ॥

पूर्वभक्तमिति । भक्तात्पूर्वम् । अन्यतोवाते वातपर्यये वा क्षीरं भोजने पित्तरक्ता-
स्वयादुक्तम् ॥ ६३ ॥

वृक्षादन्यामित्यादिना तदेव घृतमाह—

वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि ॥

सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत् ॥ ६४ ॥

वृक्षादनी वन्दाकः । वृक्षकलम्बुकेत्यन्ये । वृक्षादन्यादिभिः कल्कः । क्षीरं स्नेहस-
मम् । कर्कटरसस्त्रिगुणः । एवं घृतं साध्यम् । अन्ये त्वेवं व्याख्यानयन्ति । वृक्षादन्या-
दीनां सप्तद्रव्याणामत्र कषायः । अगर्तघृतमिदम् ॥ ६४ ॥

अम्लाध्युषितशान्त्यर्थं कुर्याल्लेपांश्च शीतलान् ॥ ६५ ॥

सुगमम् ॥ ६५ ॥

तैल्वकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् ॥

शिराव्यधं विना कार्यः पित्तस्यन्दहरो विधिः ॥ ६६ ॥

तैल्वकघृतं वातव्याधिचिकित्सितोक्तम् । त्रैफलं त्रिफलाकाथकल्कसाधितम् । केव-
लमसंस्कृतम् । शिराव्यधं विनेति । शिराव्यधवर्जनं च व्याधिस्वाभाव्यात् ॥ ६६ ॥

शिरोत्पातचिकित्सामाह—

सर्पिः क्षौद्रं चाञ्जनं स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ॥

सर्पिर्गव्यं घृतम् । अञ्जनं सौवीराञ्जनम् । रसाञ्जनमित्यन्ये । भेषजमञ्जनरूपम् ॥

तद्वत्सैन्धवकासीसं स्तन्यघृष्टं च पूजितम् ॥ ६७ ॥

तद्वदिति । शिरोत्पाते भेषजम् । कासीसं धातुकासीसम् ॥ ६७ ॥

शिराहर्षेऽञ्जनं कुर्यात्फाणितं मधुसंयुतम् ॥

मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥

वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैन्धवम् ॥ ६८ ॥

फाणितं द्रवगुडः । तार्क्ष्यशैलं रसाञ्जनम् । ससैन्धवमित्यस्य स्थाने समाक्षिकमिति
पाठान्तरम् । ससैन्धवमिति पाठेऽपि मधुनैवाञ्जनम् । वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तमित्यस्य स्थाने

वेत्राम्लं स्तन्यसंयुक्तमिति पाठान्तरम् । वेत्राम्लमम्लवेतसम् । अन्ये वेत्रं वेत्रकरीरम् ।
अम्लमम्लवेतसं धान्याम्लं वा । अम्लीका वेति व्याख्यानयन्ति । तत्तु जैज्जटाचार्येण
दूषितम् । फाणितं मधुयुक्तमेकमञ्जनं मधुयुक्तं तार्क्ष्यशैलं द्वितीयमञ्जनं कासीसं ससैन्धवं
मधुयुक्तं तृतीयमञ्जनं वेतसाम्लं स्तन्ययुक्तं ससैन्धवं फाणितं चतुर्थमञ्जनम् ॥ ६८ ॥

गव्यक्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते ॥

दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं तिभिरस्यापकर्षणम् ॥ ६९ ॥

अभिष्यन्दाधिमन्थाभ्यां कर्षतेऽक्षिण बलावहम् ॥

दोषानुत्सादयत्याशु तथैवाशु नियच्छति ॥ ७० ॥

सुश्रुतेन तर्पणविधौ घृतमण्ड उक्तः । घृतस्योपर्यच्छो भागो घृतमण्डस्तं च घृतमण्डं
स्वभावतो विलीनमपि श्लक्ष्णघृतशर्करापगमार्थं विलीनं पाकातिक्रमस्य परिहारार्थमुष्णो-
दकेन कृत्वा नाग्नौ तथा यथा स्वदोषौषधसंस्कृतमसंस्कृतं वा दोषावस्थापेक्षया शीतमुष्णं
वा प्रयोजयेदित्याचार्यः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तर्पणं कथं कार्यमित्याह—

उत्तानशायिनः कार्यं निश्चलस्य यथासुखम् ॥ ७१ ॥

प्रतिसूर्याग्निरहिते नीरजोधूममारुते ॥

गृहे सुखे निराबाधे वीतक्रोधभयस्य च ॥ ७२ ॥

माषपिष्टमयाधारं दृढीकृत्यापरिस्रवम् ॥

अर्धाङ्गुलोर्ध्वविस्तारं मूले द्यङ्गुलमेव च ॥ ७३ ॥

प्रमाणेनाक्षिकोशस्य यथा स्यान्नाक्षिरोधकृत् ॥

पक्ष्माणि यावन्मज्जन्ति रोमान्तादाश्रुवस्तथा ॥ ७४ ॥

ततो वस्त्रेण पीतेन नीलेन हरितेन वा ॥

पत्रैर्वाऽऽच्छाद्य नयने ततः पश्येद्यथासुखम् ॥ ७५ ॥

माषपिष्टमयाधारं माषपिष्टमयपालिम् । अपरिस्रवं छिद्ररहितम् । प्रमाणेनाक्षिको-
शस्येति । अनेन तिर्यक्पूरणे स्नेहस्य मात्रोक्ता । पक्ष्माणि यावदित्यादिनोर्ध्वपूरणस्नेहस्य
मात्रोक्ता भवति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

तर्पणं क्रियत्कालं स्थाप्यमिति दर्शयन्नाह—

वाचां सहस्रमात्रं वा धारयेन्मारुतामये ॥

पित्तजे रक्तजे चाष्टौ कफजे षट्शतानि च ॥

संनिपातात्मके सप्त पञ्च स्वस्थविधौ तथा ॥ ७६ ॥

वाक्शब्देनात्र मात्रा प्रोच्यते । एतच्चोत्तमं प्रमाणम् । दोषबलापेक्षया हासोऽपि
कर्तव्यः । केचित्संख्यादिरोगस्थानविशेषेण कालविशेषमाहुः । तद्यथा—त्रीणि वाक्श-

तानि संधिरोगेषु । एकं शतं वर्त्मरोगेषु । पञ्च शतानि शुक्लरोगेषु । सप्त शतानि कृष्णजेषु ।
दश शतानि सर्वजेषु । दृष्टावपि दशाष्टौ वेति ॥ ७६ ॥

ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्नावयित्वाऽक्षि शोधयेत् ॥

प्रायोगिकेण धूमेन कफमस्य विशोधयेत् ॥ ७७ ॥

अपाङ्गतोऽपाङ्गाद्भूपुच्छान्तप्रदेशादित्यर्थः । स्नेहं स्नावयित्वा शलाकाकृतद्वारेण
॥ ७७ ॥

कति दिनानि तर्पणप्रयोगस्तमाह—

स्वस्थवृत्ते विधातव्यं व्यन्तरं तर्पणं भवेत् ॥

अहन्यहनि वातोत्थे पित्तरक्ते दिनान्तरम् ॥ ७८ ॥

तर्पणं संनिपातोत्थे व्यन्तरं व्यन्तरं कफे ॥

कदुष्णं कफवाय्वोस्तु शीतलं पित्तशोणिते ॥ ७९ ॥

सुगमम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥ ८० ॥

निर्वृतिर्व्याधिसंशान्तिः क्रियालाघवमेव च ॥

तर्पणे तृप्तिर्लिङ्गानि सम्यगेतानि लक्षयेत् ॥ ८१ ॥

वैशद्यं मलाभावः । वर्णपाटवं श्वेतपीतादेर्वर्णस्य यथार्थग्रहणम् । अन्ये तु नेत्रगत-
स्यैव शुक्लकृष्णादेर्वर्णस्य नैर्मल्यमाहुः । निर्वृतिः सुखम् । व्याधिशान्तिर्व्याधेरभावः ।
क्रियालाघवमिति । क्रियाणां निमेषोन्मेषादीनां लाघवं शीघ्रता । अन्ये तु क्रिया
निमेषोन्मेषणादिकाः । लाघवं नेत्रयोरेव लघुतेति । निर्वृतिस्तात्कालिकं सुखमात्रम् ।
व्याधिशान्तिस्तात्कालिकोर्द्धत्वाचि(?) । इति सर्वजेषु ॥ ८० ॥ ८१ ॥

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं षडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ॥

सुगमम् ॥

इदानीं रक्तविस्रावणविरेचनशिरोविरेचनप्रदेहपरिषेचननस्यधूमाश्चोतनाभ्यञ्जनतर्पण-
पुटपाकैर्यथास्वं संपादितस्य पुंसः शुक्रघ्नान्यञ्जनान्याह—

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ॥

कांस्ये निघृष्टं स्तन्येन क्षतशुक्रार्तिरोगजित् ॥ ८२ ॥

तिन्दुकं तिन्दुकस्य फलम् । रूप्यं रूप्यचूर्णम् । स्तन्यं यद्यपि सर्वक्षीरवाचकं
तथाऽपि स्तन्यमत्र नेत्ररोगहितं नार्या एव ग्राह्यम् ॥ ८२ ॥

चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिकान्विता ॥

व्रणशुक्रहरा वार्तिः शोणितस्य प्रसादनी ॥ ८३ ॥

इयं वर्तिर्गगनाम्बुना शीताम्बुना वा पिष्टा कार्या । एवमन्यत्रापि द्रवविशेषानुक्तौ ।
छायाविशोषणं च सर्ववर्तियोगे ॥ ८३ ॥

शिरया वा हरेद्रक्तं जलौकाभिश्च लोचनात् ॥ ८४ ॥

सुगमम् ॥ ८४ ॥

एकं वा पुण्डरीकं च च्छागक्षीरेण सेवितम् ॥

रागाश्रुवेदना हन्यात्क्षतपाकात्ययाजकाः ॥ ८५ ॥

सुगमम् ॥ ८५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्थपत्रं यष्ट्याह्वलोध्रं खदिरस्तिलाश्च ॥

क्वाथः सुशीतो नयने निषिक्तः सर्वप्रकारं विनिहन्ति शुक्रम् ॥ ८६ ॥

सर्वप्रकारमिति । सत्रणमत्रणं च ॥ ८६ ॥

तुत्थकं वारिणा युक्तं शुक्रं हन्त्यक्षिपूरणात् ॥

सुगमम् ॥

समुद्रफेनदक्षाण्डत्वक्सिन्धूत्थैः समाक्षिकैः ॥

शिशुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्रघ्नी शिशुवारिणा ॥ ८७ ॥

दक्षाण्डत्वगिति । दक्षाण्डः कुक्कुटः । समाक्षिकैरिति । माक्षिकं धातुमाक्षिकम् ।
शिशुवारिणा शिशुस्वरसेन । दक्षाण्डत्वगित्यादियोगचूर्णं मध्वक्तशलाकया च गृहीत्वाऽ-
ञ्जनं कार्यम् । एवं सर्वत्र चूर्णाञ्जने ॥ ८७ ॥

दक्षाण्डत्वक्शिलाशङ्खकाचचन्दनगैरिकैः ॥

तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पार्मादिविलेखनः ॥ ८८ ॥

सुगमम् ॥ ८८ ॥

अत्रणे तथैकपटलगते द्वित्रादिपटलगते वा कर्कशे वा सत्रणे शुक्रे घर्षणमाह—

शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ॥

शुक्रस्य घर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन च ॥ ८९ ॥

सैन्धवेनेति । श्लक्ष्णखण्डेन ॥ ८९ ॥

गृहीत्वा नक्तमालस्य फलचूर्णं सुभावितम् ॥ ९० ॥

रसेन हि पलाशस्य कुसुमोत्थेन धीमता ॥

वर्तिर्नेत्राञ्जने योज्या अशेषकुसुमापहा ॥ ९१ ॥

सुगमम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्खनाभयः ॥

सताम्ररजसो वर्तिः पिष्टा शुक्रविनाशनी ॥ ९२ ॥

सुगमम् ॥ ९२ ॥

क्षुण्णपुंनागपत्रेण परिभावितवारिणा ॥

श्यामाकाथाम्बुना वाऽथ सेचनं कुसुमापहम् ॥ ९३ ॥

श्यामाकाथाम्बुनेति । श्यामाकाथ एवाम्बु तेन । श्यामा श्यामलता । अत्र मध्वपि प्रक्षेपम् । कुसुमापहमिति । कुसुमं शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमसमवर्णशुक्लं तन्नाशनम् ॥ ९३ ॥

शङ्खस्य भागाश्चत्वारस्ततोऽर्धेन मनःशिला ॥

मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन सैन्धवम् ॥ ९४ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रलेखनमुत्तमम् ॥

पिचटे मधुना योज्यमर्बुदे मस्तुना तथा ॥ ९५ ॥

शङ्खस्येति । शङ्खनाभिः (भेः) । एवं सर्वत्र ग्राह्या एकोत्तरमात्रया द्विगुणमात्रया वा न्यूनाधिकमात्रया वा । योगानां काचिद्विशिष्टा शक्तिः संपद्यते । ऋषय एव जानन्ति पुरुषोत्प्रेक्षाणामगम्यत्वात् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

ताप्यं मधुकसारो वा बीजं चाक्षस्य सैन्धवम् ॥

मधुनाऽञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्रशान्तये ॥ ९६ ॥

ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् । बीजं चाक्षस्येति । विभीतकस्य फलमध्यम् ॥ ९६ ॥

वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णं कर्पूरजं रजः ॥

क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्रं चापि घनोन्नतम् ॥ ९७ ॥

सुगमम् ॥ ९७ ॥

तालस्य नारिकेलस्य तथैवारुष्करस्य च ॥

करीरस्य च वंशानां कृत्वा क्षारं परिस्तुतम् ॥ ९८ ॥

करभास्थिकृतं चूर्णं क्षारेण परिभावितम् ॥

सप्तकृत्वोऽष्टकृत्वो वा सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ ९९ ॥

एतच्छुक्रेष्वसाध्येषु कृष्णीकरणमुत्तमम् ॥

यानि शुक्राणि साध्यानि तेषां परममञ्जनम् ॥ १०० ॥

तालवृक्षस्य च्छटा । नारिकेलस्य फलास्थि । अरुष्करफलम् । वंशकरीरस्य प्राक्स्थु-
ण्डकम् । एतत्सर्वं दग्ध्वा भस्म ग्राह्यम् । तच्च भाव्यद्रव्यसमं गृहीत्वा चतुर्गुणेन षड्गु-
णेन वाऽम्बुना निष्काथ्यार्धशेषे पुनरेकविंशतिवारान्परिस्ताव्य स्वच्छेन तेनाम्बुना
सप्ताष्टौ वा वारान्करभास्थिचूर्णं भाव्यम् । एतच्चूर्णं मध्वक्तशलाकया संगृह्य शुक्र-
देशं घर्षयेत् । ततस्त्रिफलाकाथेनाक्षिप्रक्षालनामिति कर्ममार्गः । क्षारेणेति । क्षाराम्बुना ।
शुक्रेष्वसाध्येषु कृष्णीकरणमित्यनेनासाध्यशुक्रस्य विवर्णनाशनं परमेतन्न पुनः शुक्रनाश-
नमिति दर्शयति । अत्र शुक्राणि साध्यानीति पाठ एव युक्तो न तु शुक्राण्यसाध्यानीति
तेषां परममञ्जनमित्यभिधानात् । अञ्जनस्य हि परमत्वं साध्यशुक्रस्य साधनेन संगतम् ।
॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पटोलाद्यं घृतमाह—

पटोलं कटुकां दार्वीं निम्बं वासां फलत्रिकम् ॥

दुरालभां पर्पटकं त्रायन्तीं च पलोन्मिताम् ॥ १०१ ॥

प्रस्थमामलकानां च काथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥

पादशेषे रसे तस्मिन्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०२ ॥

कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याहचन्दनैः ॥

सपिण्पलीकैस्तत्सिद्धं चक्षुष्यं शुक्रयोर्हितम् ॥ १०३ ॥

प्राणकर्णाक्षिर्वर्त्मत्वङ्मुखरोगव्रणपहम् ॥

कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम् ॥ १०४ ॥

कुटजस्य फलम् । शुक्रयोरिति । सत्रणाव्रणयोः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्म-

विश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं छगल्याः ॥

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोक्षिशूल-

पाकात्ययाज्जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ॥ १०५ ॥

सुगमम् । कृष्णाद्यं तैलम् ॥ १०५ ॥

सैन्धवं वाजिपादं च गोरोचनसमन्वितम् ॥

सेलुत्वग्रससंयुक्तं पूरणं चाजकापहम् ॥ १०६ ॥

वाजिपादमपराजिताऽध्वखुरो वा । अनेन प्रचारः । सेलुर्वहुवारः ॥ १०६ ॥

शशकस्य शिरःकल्के शेषाङ्गकथिते जले ॥

घृतस्य कुडवं पक्वं पूरणं चाजकापहम् ॥ १०७ ॥

शेषाङ्गकथिते जले इति । शेषाङ्गपाकार्थं पानीयशरावाः षोडश । शेषशरावाश्च-
त्वारः । शशकाद्यं घृतम् ॥ १०७ ॥

शशकस्य कर्पायेण सर्पिषः कुडवं पचेत् ॥

यष्टीप्रपौण्डरीकस्य कल्केन पयसा समम् ॥ १०८ ॥

छागल्याः पूरणाच्छुक्रक्षतपाकात्ययाजकाः ॥

हन्ति भ्रूशङ्खशूलं च दाहरागौ विशेषतः ॥ १०९ ॥

शशकस्य कर्पायेणेति । आकृतिमानाच्छशकस्य गुडकमेकम् । अत्र काथार्थं
जलस्य शरावा द्वादश शेषशरावास्त्रयः किंवा शरावाः षोडश शेषाश्चत्वारः । अनेन
प्रचारः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययाजकाः ॥

भवन्ति रुधिरं तेषु जलौकोभिरतो हरेत् ॥ ११० ॥

सुगमम् । कृष्णजेषु ॥ ११० ॥

अतः परं दृष्टिजानां रोगाणां चिकित्सितम्—

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ॥

ऋषिभिस्त्वरितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ १११ ॥

सुगमम् ॥ १११ ॥

एकदेशे तु यो दोषो दृष्ट्यां तिष्ठति पिण्डितः ॥

यत्संस्थानः स भवति तादृशं तेन पश्यति ॥

तृतीये पटले काचश्चतुर्थे नीलिकाद्वयम् ॥ ११२ ॥

सुगमम् ॥ ११२ ॥

इदानीं मन्दधियां सुखस्मरणाय साध्यादिभेदमाह—

साध्यमप्राप्तरागं स्यात्तिमिरं च क्रियावतः ॥

याप्यं संप्राप्तरागं स्याद्वर्ज्यं पटलतां गतम् ॥ ११३ ॥

आद्यं पटलमाश्रितं तिमिरमरागि साध्यं द्वितीये रागिकृतं तृतीये संप्राप्तरागं
याप्यम् ॥ ११३ ॥

त्रिफलाघृतं मधु यवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुद्गाः ॥

चक्षुष्यः संक्षेपाद्वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ ११४ ॥

त्रिफलाघृतमिति । त्रिफलाचूर्णकाथादिना घृतं पक्वम् । अथवा त्रिफला चक्षुष्या
तथा घृतं चक्षुष्यं तच्च पुराणं ग्राह्यमिति भिन्ना पदद्वयोः ।

तथा च सुश्रुतः—

“घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकान्यवानपि ।

निषेवमाणस्य नरस्य यत्नतो भयं सुषोरात्तिमिरान्न विद्यते” इति ॥ ११४ ॥

आहारोपयोगिचक्षुष्यशाकान्याह—

जीवन्तिशाकं सुनिषण्णकं च सतण्डुलीयं वरवास्तुकं च ॥

चिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलं च ॥ ११५ ॥

जीवन्तिशाकं कर्णाटदेशे प्रसिद्धं डोडीका, इति लोके । सुनिषण्णकं चतुष्पत्राः ।
अन्ये शिखिलिकामाहुः । वरवास्तुकं ट(प)क्वास्तुकम् । चिल्ली चिल्लाशाकम् । चिल्ली
गौडवास्तुकम् । मूलकपोतिका चेति । चातिका । शाकुनिकं च जाङ्गलं शकुनिमांसम् ।

श(शा)कुनजाङ्गलमिति पाठान्तरे मांसमिति शेषः । शाकुनं लावादिकम् । जाङ्गला
एणहरिणादयः । तद्भवं जाङ्गलम् ॥ ११५ ॥

पटोलकर्कोटककारवेल्लवार्ताकितकारिकरीरजानि ॥

शाकानि शिग्र्वार्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतसाधितानि ॥ ११६ ॥

तर्कारी, अरणिका । करीरो गूढपत्रो मरुजस्तरुः । शिग्रुः सौभाञ्जनकः । आर्तगलो
नीलसहचरः ॥ ११६ ॥

तिमिरं रागतां याति रागात्काचत्वमेति च ॥

काचात्संजायते नीली तदाऽन्धो जायते नरः ॥ ११७ ॥

सुगमम् ॥ ११७ ॥

संशमनमाह—

लिह्यात्सदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां

घृतप्रगाढां तिमिरेऽथ पित्तजे ॥

समीरजे तैलयुतां कफात्मके

मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ ११८ ॥

सदेति नित्यग आवस्थिके च काल इत्यर्थः । घृतप्रगाढामिति । लेहोक्तमाना-
धिकं घृतं युक्तम् । पित्तज इत्यत्रानुक्तमपि रक्तजतिमिरे बोद्धव्यम् । तत्रापि घृतेन
त्रिफलाप्रयोगः ।

केचित्—“सदाऽवलिह्यात्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढां तिमिरादितो नरः ।

कफाभिभूतः खलु तैलसंयुतां मधुप्रगाढामपि वा श्योजयेत्” ॥

इतीदृशं पाठं पठन्ति । स च जैज्जटाचार्येण दूषितः । तस्मात्पूर्वपाठ एव न्याय्यः ।
युक्तित इति । मात्रया मात्रया त्रिफलाचूर्णं गृहीत्वा लिह्यादित्यर्थः ॥ ११८ ॥

कल्कः काथोऽथ वा चूर्णस्त्रिफलाया निषेवितः ॥

मधुना हविषा वाऽपि समस्तातिमिरान्तकृत् ॥ ११९ ॥

सुगमम् ॥ ११९ ॥

यस्त्रैफलं चूर्णमथ्यवर्जी सायं समश्नाति हविर्मधुभ्याम् ॥

स मुच्यते नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथा क्षीणधनो मनुष्यः ॥ १२० ॥

सुगमम् ॥ १२० ॥

सघृतं वा घराकाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १२१ ॥

सुगमम् ॥ १२१ ॥

त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनधावनात् ॥
जाता रोगा विनश्यन्ति न भवन्ति कदाचन ॥ १२२ ॥

सुगमम् ॥ १२२ ॥

जलगण्डूषैः प्रातर्बहुशोऽम्भोभिः प्रपूर्य मुखरन्ध्रम् ॥
निर्दयमुक्षन्नाक्षि क्षपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ १२३ ॥

सुगमम् ॥ १२३ ॥

भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ॥
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ १२४ ॥

सुगमम् ॥ १२४ ॥

रविरिव भूगततिमिरं विनिहन्ति नार्वनात्सर्पिः ॥
शैतवर्षस्थितकठिनं सप्ताहादञ्जनान्नियतम् ॥ १२५ ॥

सुगमम् ॥ १२५ ॥

सुखावतीवर्तिमाह—

कतकस्य फलं शङ्खं सैधवं त्र्यूषणं सिता ॥
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ १२६ ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ॥
तिमिरं पटलं काचमर्म शुक्रं व्यपोहति ॥
कण्डूक्लेदाबुदं हन्ति मलं चाऽऽशु सुखावती ॥ १२७ ॥

इयं वर्तिः सपित्तान्वये तिमिरे भद्रा । क्षौद्रमत्राञ्जनार्थम् । सर्वमेतत्सममित्यादिश्लो-
कस्य स्थाने कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहतीति पाठान्तरम् ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

चन्द्रोदयां वर्तिमाह—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ॥ १२८ ॥
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ॥ १२९ ॥
नाशयेत्तिमिरं कण्डूपटलान्यबुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ॥ १३० ॥
अपि त्रिवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन नाशयेत् ॥
चन्द्रोदया नाम वर्तिर्नृणां दृष्टिविशोधनी ॥ १३१ ॥

इयं वर्तिः कफवातजतिमिरे भद्रा । अत्राञ्जनं जलेन । चन्द्रोदया नाम वर्तिः ॥
॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

दिवा न तु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीव्रमञ्जनम् ॥
विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १३२ ॥
तस्मात्स्राव्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ॥
रात्रिः स्वप्नगुणाच्चक्षुः पुण्यत्यञ्जनकर्षितम् ॥ १३३ ॥

सुगमम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

यथा हि कनकादीनां मणीनां विविधात्मनाम् ॥
धौतानां विविधा शुद्धिस्तैलचेलकरादिभिः ॥ १३४ ॥
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्चोतनादिभिः ॥
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ॥ १३५ ॥

सुगमम् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

हरीतक्यादिवर्तिमाह—

हरीतकी हरिद्रा च पिप्पल्यो लवणानि च ॥
कण्डूतिमिरजिद्वर्तिर्न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ १३६ ॥

इयं वर्तिः कफजे तिमिरे हिता । लवणानि चेति । तत्र चक्षुष्यत्वात्सैन्धवम् ।
जातौ(व्यक्तौ) बहुवचनम् । अत्र क्वचित् प्रतिहन्यत इत्यनेन पित्तादप्यनिवार्यतामस्य
दर्शयति ॥ १३६ ॥

त्रिफला कुकुटाण्डत्वक्सकासीसमयोरजः ॥
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ १३७ ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ॥
सप्तरात्रस्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ १३८ ॥

भावयेदिति । स्थापयेत् । क्षीरेणेति । आजेनैव ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

कुसुमिकावर्तिमाह—

अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ॥ १३९ ॥
जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥
एषा कुसुमिकावर्तिर्गतं चक्षुर्निवर्तयेत् ॥ १४० ॥

कुसुमिकावर्तिः प्रचरति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

चन्दनत्रिफलापूगपलाशतरुशोणितैः ॥

जलपिष्टैरियं वर्तिरशेषतिमिरापहा ॥ १४१ ॥

पलाशतरुशोणितं पलाशपुष्पस्वरसः ॥ १४१ ॥

व्योषोत्पलाभयाकुष्ठताक्ष्यैर्वर्तिः कृता हरेत् ॥

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्माश्रुनिष्ठुतिम् ॥ १४२ ॥

सुगमम् ॥ १४२ ॥

त्र्यूषणं त्रिफलावक्रसैन्धवालमनःशिलाः ॥

क्लेदोपदेहकण्डूघ्नी वर्तिः शस्ता कफापहा ॥ १४३ ॥

वक्रं तगरपादिका ॥ १४३ ॥

एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी सलिलपिष्टा ॥

वर्तिरियं नयनसुखा तिमिरार्मपटलकाचाश्रुहरी ॥ १४४ ॥

सुगमम् ॥ १४४ ॥

चन्द्रप्रभामाह—

अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका ॥

विभीतकस्य मज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ १४५ ॥

एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥

छायाशुष्कां कृतां वर्ति नेत्रेषु च प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम् ॥

अधिमांसं मलं चैव यश्च रात्रौ न पश्यति ॥

वर्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जात्यन्धमपि शोधयेत् ॥ १४७ ॥

अञ्जनं रसाञ्जनम् । श्वेतमरिचं सौभाञ्जनबीजम् । एवं सर्वत्र ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

नागार्जुनपादानामञ्जनमाह—

त्रिफलान्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जनम् ॥

प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोघ्नं ताम्रं चतुर्दशम् ॥ १४८ ॥

द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्तिः कार्या नभोम्बुना ॥

नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपुत्रके ॥ १४९ ॥

नाशनी तिमिराणां च पटलानां तथैव च ॥

सद्यः प्रकोपं स्तन्येन स्त्रिया विजयते ध्रुवम् ॥ १५० ॥

किंशुकस्वरसेनाथ पैल्यं पुष्पकरक्तताः ॥

अञ्जनालोध्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ १५१ ॥

चिरं संछादिते नेत्रे वस्तमूत्रेण संयुता ॥

उन्मीलयत्यकृच्छ्रेण प्रसादं चाधिगच्छति ॥ १५२ ॥

जन्तुघ्नं विडङ्गम् । स्तन्यादिविशिष्टद्रवोपादानमञ्जनार्थम् । वर्तिस्तु सर्वत्रैव नभो-
म्बुना कार्या । किंशुकस्वरसेन किंशुकपुष्पस्वरसेन । नागार्जुनवर्तिः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥
॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्तयेत्समधुकां सहरिद्राम् ॥

एतया सततमञ्जयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ १५३ ॥

तगरं तगरपादिका । उत्पलपत्रमुत्पलपुष्पपत्रम् । सुपर्णसममिति । सुपर्णो
गरुडः सुपर्णसमत्वं नयनस्य दूरदर्शनत्वेनोक्तम् ॥ १५३ ॥

व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थत्रिफलाञ्जनसंस्कृता ॥

गुटिका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा ॥ १५४ ॥

सुगमम् ॥ १५४ ॥

हरिद्रामलकीकृष्णकेतकश्वेतसर्षपैः ॥

व्योमवारियुता वर्तिः सर्वनेत्रामयापहा ॥ १५५ ॥

सुगमम् ॥ १५५ ॥

व्याघ्रीमुस्ताम्बुयष्ट्याह्वैः पिप्पलीसैन्धवान्वितैः ॥

अजाक्षीरोषितैस्ताम्रे वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ १५६ ॥

सुगमम् ॥ १५६ ॥

हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ॥ १५७ ॥

विडङ्गं भद्रमुस्तं च सप्तमं विश्वभेषजम् ॥

सर्वाणि समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥ १५८ ॥

कोलास्थिमात्रां गुटिकां छायाशुष्कां प्रकारयेत् ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति मधुना पटलं तथा ॥ १५९ ॥

सिन्ध्वम्भसा च कण्डूं च स्त्रीस्तन्येन तु वेदनाम् ॥

सद्यः कोपं तु क्षीरेण किंशुकेन च पैच्चटम् ॥ १६० ॥

सुगमम् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवकेन ॥

विल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिधरं दशमं प्रवदन्ति ॥ १६१ ॥

हन्ति तमस्तिमिरं पटलं च पिच्चटशुक्रमथार्जुनकं च ॥

अञ्जनकं जनरञ्जनकं च दृक् न नश्यति वर्षशतं च ॥ १६२ ॥

द्वे रजनी इति प्रयोगो रजनीशब्दस्य ह्रस्वेकारान्तस्य सञ्ज्ञावात्साधुः । वारिधर-
पाठे मुस्तकम् । तमस्तिमिरमिति । आन्ध्यकरत्वेन तमसः सधर्मकं तिमिरम्
॥ १६१ ॥ १६२ ॥

नीलोत्पलं विडङ्गानि पिप्पली रक्तचन्दनम् ॥

अञ्जनं सैन्धवं चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ १६३ ॥

सुगमम् ॥ १६३ ॥

पत्रगैरिककूर्पूरयष्टीनीलोत्पलाञ्जनम् ॥

नागकेसरसंयुक्तमशेषतिमिरापहम् ॥

त्रिधैवाञ्जनसंयोगो गुटिकारसचूर्णतः ॥ १६४ ॥

सुगमम् ॥ १६४ ॥

संगृह्योपरतानलक्तकरसेनाऽऽमृज्य गण्डूपदा-

ल्लाक्षारञ्जिततूलवर्तिनिहितान्यष्टीमधून्मिश्रितान् ॥

प्रज्वालयोत्तमसर्पिषाऽनलशिखासंतानजं कज्जलं

दूरासन्नदिवानिशान्धतिमिरप्रध्वंसकृच्चोदितम् ॥ १६५ ॥

उपरतान्मृतान् । आमृज्य संनीय । गण्डूपदांश्चूर्णितान् । लाक्षारञ्जिततूलमलक्तकम् ।
उत्तमसर्पिषा गव्यघृतेन ॥ १६५ ॥

भूमौ निघृष्टयाऽङ्गुल्या चाञ्जनं शमनं तयोः ॥

तिमिरकाचार्महरं धूमिकायाश्च नाशनम् ॥ १६६ ॥

एतत्कज्जलेन कोष्णेनाञ्जनम् । तयोरिति । दिवान्ध्यरात्र्यान्ध्ययोः ॥ १६६ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहौषधमध्वाज्यच्छागपयसि गोमूत्रे ॥

नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ १६७ ॥

अत्र त्रिफलायाः काथः । भृङ्गराजस्य स्वरसः । महौषधस्य काथः कल्को वा ।
नागं सीसकम् । त्रिफलाकाथादेवेकस्मिन्सप्तधा भावयित्वा सीसकशलाकां कुर्यात् ।
तया तिमिरहराञ्जनलक्षया केवलया वा घृष्टयाऽञ्जनं भाविप्रयोगानुकारात् ॥ १६७ ॥

त्रिफलसलिलतोये भृङ्गराजद्रवे च

हविषि च विषकल्के क्षीरे आज्ञे मधूग्रे ॥

प्रतिदिनमथ तप्तं सप्तधा सीसमेकं

प्रणिहितमथ पश्चात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ १६८ ॥

सवितुरुदयकाले साञ्जना व्यञ्जना वा

करिकरिकसमेतानर्मपैच्छिल्यरोगान् ॥

असितसितसमुत्थान्संधिवर्माभिजाता-

न्हरति नयनरोगान्सेव्यमाना शलाका ॥ १६९ ॥

विषकल्क इति । विषं मारकद्रव्यम् । मधूग्र इति । प्रवरे मधुनि व्यवहारात् ।
साञ्जना तिमिरहराञ्जनसहिता । व्यञ्जना तद्रहिता ॥ १६८ ॥ १६९ ॥

दद्यादुशीरनिर्यूहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ १७० ॥

तत्स्रुतं सघृतं भूयो यावत्क्षौद्रं क्षिपेद्धने ॥

शीते चास्मिन्हितपिदं सर्वजे तिमिराञ्जनम् ॥ १७१ ॥

उशीरपलस्य काथः । स च कणसैन्धववृतानि मिलित्वा पादिकान्यष्टमांशे वा दत्त्वा
पुनः पाकाद्धनः कार्यः । शीते तत्र पादिकमधुप्रक्षेपः । वैद्यप्रसारके तु लिखितम्—
उशीरपलद्वयम् । जलशरावाः ४ शेषशरावः १ पूते प्रक्षेपः कणसैन्धवयोः प्रत्येकं
प्रत्येकं माषाः ८ घृतकर्षः १ पुनः पके घने मधुकर्षः १ रसक्रियाञ्जनमिति ॥ १७० ॥
॥ १७१ ॥

धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥

पित्तानिलाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥ १७२ ॥

धात्रीकाथे रसाञ्जनचूर्णं घृतं च पुनः पाकाद्रसक्रिया साध्या शीते मधुप्रक्षेपः ।
मानं पूर्वयोगवत् ॥ १७२ ॥

शृङ्गवेरं भृङ्गराजं यष्टीतैलेन मिश्रितम् ॥

नस्यमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ १७३ ॥

यष्टीमधुसाधिततैलेन मिश्रितं शृङ्गवेरभृङ्गराजचूर्णं नस्यं किंवा भृङ्गराजस्य स्वर-
ससमेन तैलेन मिश्रितेन शृङ्गवेरयष्ट्योश्चूर्णं प्रक्षिप्य नस्यम् ॥ १७३ ॥

श्लैष्मिके लिङ्गनाशे शस्त्रकर्म निर्दिशन्नाह—

लिङ्गनाशे कफोद्भूते यथावद्बुद्धिपूर्वकम् ॥

विद्ध्वा दैवकृते छिद्रे नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ॥ १७४ ॥

लिङ्गघते ज्ञायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या लिङ्गशब्देन दृष्टिरुच्यते । तस्या नाशो लिङ्ग-
नाशस्तस्मिन् । कफोद्भूत इत्यनेन च तेजःपित्तजश्च विद्धो न सिध्यतीति ।
सुश्रुतेऽप्युक्तम्—

“श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ।

न चेदर्धेन्दुघर्मांश्चुबिन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः ॥

विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान्वा बहुप्रभः ।

दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरुजो वा सलोहितः” इति ॥

दैवकृते छिद्र इति । अपाङ्गवार्तिनः शुक्लभागस्य मध्ये यत्तदैवकृतं छिद्रं
तस्मिन् । यदुक्तं सुश्रुते—

“मतिमाञ्शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्मुक्त्वा ह्यपाङ्गतः ।

उन्मील्य नयने सम्यक्शिराजालविवर्जिते ॥

नाधो नोर्ध्वं न पार्श्वीभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ।

शलाकया *ताम्रमय्या व्यधयेद्यवक्त्रया” इति ॥

अस्यार्थः । कृष्णात्कृष्णमण्डलात्प्रभृति द्वौ शुक्लभागौ त्यक्त्वा ऽपाङ्गपक्षे, एकं शुक्लभागं त्यक्त्वा मध्ये दैवकृतं यच्छिद्रमस्ति । छिद्रमिव च्छिद्रं कर्णच्छिद्रवन्न पर-
मार्थनश्छिद्रमस्ति तस्मिन्विध्येदिति । व्यधश्च तथा कर्तव्यो यथैकैव परं विच्छिद्यते त्वक् ।
सम्यग्विद्वलिङ्गं च सुश्रुत एवोक्तम् । तद्यथा—वारिविन्द्वागमः +सम्यक्शब्दस्य व्यधने
भवेदिति । असम्यग्विद्धे तु शोणितागमादि ॥ १७४ ॥

ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥

सुगमम् ॥

शलाकामाहत्य किं कुर्यादित्याह—

नयनं सर्पिषा ऽभ्यज्य वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥

वस्त्रपट्टेन वेष्टयेदिति । सद्यः क्षतरोपणं लोध्ररक्तचन्दनत्रिफलापिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण
वेष्टनम् । महाराष्ट्रास्तु धतूरमूलपिण्डं दत्त्वा वस्त्रेण वेष्टयन्ति ॥

ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तान एव च ॥ १७५ ॥

निरावाधे धूमवातातपरहिते । उत्तानशयनं दृष्टेर्ऋजुकरणार्थम् ॥ १७५ ॥

उद्गारकासक्षवथुष्ठीवनोत्कम्पनानि च ॥

तत्कालं नाऽऽचरेदूर्ध्वं यन्त्रणा स्नेहपीतवत् ॥ १७६ ॥

क्षवथुः क्षुत् । तत्कालमिति । यावच्छलाका नेत्रे तिष्ठति । तत ऊर्ध्वं यन्त्रणा
पीतस्नेहस्येवाऽऽहाराचारनियमः स्नेहपानोक्तः कार्य इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

ज्यहात्र्यहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ॥

धावेत प्रक्षालयेत् । अनिलापहैरेरण्डमूलादिवातापहचक्षुष्यद्रव्यैः क्षीराम्बुसाधितैः ॥

प्रक्षालनानन्तरं किं कर्तव्यमित्याह—

वायोर्भयात्र्यहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥ १७७ ॥

पूर्ववदिति । अस्वेद्यामपि दृष्टिं वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य बाह्यतो मृदु स्वेदयेद्वातश्लेष्मज-
यायेत्यर्थः ॥ १७७ ॥

दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ॥

पश्चात्कर्म तु सेवेत लघ्वन्नं चापि मात्रया ॥ १७८ ॥

एवमुत्तानशयनादिना दशाहं नियम्य तदनन्तरं दृष्टिप्रसादनमञ्जनादि हितम् ।
पश्चात्कर्म तु सेवेतेति । दशाहात्परतो व्यथासद्भावे वातहरकाथघावनस्वेदनादि सेवेत
किंवा यदृष्टिप्रसादनं दृष्टिनैर्मल्यजननं पश्चात्कर्म नावनसेकाश्चोतनतर्पणपुटपाकशिरोव-
स्त्यम्यञ्जनप्रभृति तत्सेवेतेति योज्यम् । लघ्वन्नं चापीत्यत्र चकारो दशाहाम्यन्तरेऽपि
लघ्वन्नविधिसमुच्चयार्थः ॥ १७८ ॥

* प्रयत्नेन विश्वस्तमिति सुश्रुतपाठः । + भवेच्छब्दस्तथा व्यधे, इति सुश्रुतपाठः ।

इदानीं दुष्टव्यधाहाराचारजान्त्रोगानाह—

रागः शोफोऽर्बुदं चोषो बुद्बुदं केकराक्षिता ॥

अधिमन्थादयश्चान्ये रोगाः स्युर्दुष्टवेधजाः ॥

अहिताचारतो वाऽपि

अर्बुदमर्बुदाकारः शोफः । चोष आचूष्यत इव वेदनाविशेषः । बुद्बुदं बुद्बुदाकारः
शोफः । केकराक्षिता वक्रदृष्टिता । सूकराक्षितेति पाठान्तरे सूकरस्येवाधोदृष्टिता ॥

तत्र चिकित्सामाह—

यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ १७९ ॥

यथास्वं यथात्मीयं यथादोषमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

इदानीं कर्कशशलाकाजनिते शूले तथा दुष्टव्यधजे च 'रोगे चिकित्सामुद्दिशन्नाह—

रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगान्निबोध मे ॥ १८० ॥

निबोध जानीहि । बुधिर्बोधन इति भौवादिकस्यायं प्रयोगः । न तु दैवादिकस्य
बुध अवगमन इत्यस्य ॥ १८० ॥

कल्किता सघृता दूर्वा यवगैरिकसारिवाः ॥

मुखलेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ १८१ ॥

सारिवोत्पलसारिवा । मुखलेप इति । नेत्रसमीपे ॥ १८१ ॥

पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठापधुकैरपि ॥

अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ १८२ ॥

पयस्याऽर्कपुष्पी क्षीरकाकोलीत्यन्ये । पत्रं पत्रकम् ॥ १८२ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ॥

काकोल्यादिप्रतीवापं तद्युक्त्यात्सर्वकर्मसु ॥ १८३ ॥

वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि । सर्वकर्मस्त्विति । नस्यलेपपानादिषु ॥ १८३ ॥

रुजारागयोर्द्वयोर्यद्यपि प्रतीकारः प्रस्तुतस्तथाऽपि प्रत्यावाधकरत्वेन केवलशूलस्यैव
प्रतीकारं ब्रूते—

शाम्यत्येवं न चेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ॥

ततः शिरां दहेच्चापि मतिमान्कीर्तितं यथा ॥ १८४ ॥

शिरामिति । लालटीम् । दहेच्चापि मतिमान्कीर्तितं यथेति । शिरामेव दहेद्-
बुवोरुपरि क्षौद्रादिना । उक्तं च सुश्रुते—क्षौद्रगुल्मेहास्तु शिरास्त्रायुसंध्यस्थिगताना-
मेति ॥ १८४ ॥

दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ॥ १८५ ॥

अञ्जने इति । अञ्जनद्वयम् ॥ १८९ ॥

मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥

मालत्याश्चैव तुल्यानि मुक्तावैडूर्यमेव च ॥ १८६ ॥

अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रे सप्ताहमावपेत् ॥

प्रविधाय च तद्वर्तिं योजयेदञ्जने भिषक् ॥ १८७ ॥

मेषशृङ्गस्य पुष्पाणीति । मेषशृङ्गी मेढासिङ्गी । मालती जाती । अवोत्स्थाप-
येत् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

स्रोतोऽजं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ॥

मरिचानि च तद्वर्तीः कारयेद्वाऽपि पूर्ववत् ॥ १८८ ॥

स्रोतसि यत्समुत्थितं सिन्धुस्रोतसि वर्णासास्रोतसि वा यत्समुत्थितं तत्स्रोतोऽञ्जनम् ।
तल्लक्षणं विदेहेनोक्तम्—

“वल्मीकशिखराकारं भङ्गे नीलोत्पलद्युति ।

स्रोतोऽञ्जनं प्रशंसन्ति चक्षुर्वेदार्थचिन्तकाः” इति ॥

तद्गुणानाह—

“अञ्जनं मधुरं स्निग्धं कषायं लेखनं हिमम् ।

पित्तरक्तविषच्छर्दिहिक्कां हन्ति सुदृष्टिदम् ॥

तत्र स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं तस्मात्सौवीरकाञ्जनम्” इति ॥

स्रोतोऽञ्जनं सौवीरकाञ्जनमित्यन्ये । विद्रुममिति । प्रवालम् । पूर्ववदिति । अजाक्षीरेण
पिष्ट्वा ताम्रपात्रेण सप्ताहं स्थापयित्वा वर्तीः कुर्यादित्यर्थः । मेषशृङ्गस्येत्याद्येकं स्रोतो-
जमिति द्वितीयम् ॥ १८८ ॥

इदानीं दिवान्धे चूर्णाञ्जनमाह—

रसाञ्जनं रसक्षौद्रतालीसस्वर्णगैरिकैः ॥

गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ १८९ ॥

रसेति । जातीपत्ररस इत्यर्थः । आमलकीपत्ररस इत्यन्ये । स्वर्णगैरिकं दक्षिणा-
पथभवमुत्तमलोहितं रवकश्मटगैरिकं वा । अत्र द्रवद्रव्यैः कठिनद्रव्यभावनां विधाय
चूर्णाञ्जनं कर्तव्यम् । पित्तोपहतदृष्टये पित्तविदग्धदृष्टये । अन्ये गुटिकाञ्जनमिदं
वर्णयन्ति ॥ १८९ ॥

इदानीं दिनरात्र्यन्धयोर्गुटिकाञ्जनमाह—

नलिनोत्पलकिञ्जल्कं गोशकृद्रससंयुतम् ॥

गुटिकाञ्जनमेतत्स्यादिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ॥ १९० ॥

नलिनादिभिर्गोशकृद्रसपिष्टैर्गुटिकाञ्जनं दिनरात्र्यन्धयोः पित्तकफविदग्धदृष्ट्यपरपर्या-
ययोः प्रभावाद्वितम् । किञ्च पित्तविदग्धायां रात्रावञ्जनं श्लेष्मविदग्धायां दिवेति
कालभेदः । नलिनमीषद्रक्तं पद्मम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । किञ्जल्कः केसरः । स च
नलिनोत्पलयोरेव । गोशकृद्रसो गोमयरसः । केचिद्गोशकृद्रसस्थाने गोयकृद्रसेति
पठन्ति । गोशब्दस्य पशुवाचित्वादजादयो गृह्यन्ते । यकृद्रसः कालखण्डरस इति
व्याख्यानयन्ति ॥ १९० ॥

इदानीं रात्र्यन्धे श्लेष्मविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये दिवान्धये(न्धे) पित्तविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये
चाञ्जनमाह—

नदीजशम्बित्रिकदून्यथाञ्जनं मनःशिला द्वे च *निशेऽगवां यकृत् ॥

सचन्दनेयं गुटिकाऽथ वाऽञ्जनं प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ १९१ ॥

नदीजं सैन्धवं लवणम् । शम्बिशब्देनात्र हरिता मुद्गा ग्राह्याश्चक्षुष्यत्वात् । अन्ये
शम्बिस्थाने शिम्बेति पाठं पठन्ति तत्रापि स एवार्थः । अञ्जनं रसाञ्जनं सौवीराञ्जन-
मित्यन्ये । अगवां छागादीनाम् । यकृदित्यस्य स्थाने शकृदिति पाठान्तरम् । चन्दनं
रक्तचन्दनम् । गुटिकेति । वटीकृत्य । अथवाऽञ्जनमिति । चूर्णाञ्जनमथ वेत्यर्थः ॥ १९१ ॥

कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रसपेपिता ॥

अचिराद्दन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत्सक्षौद्रमुष्णम् ॥ १९२ ॥

पक्वोत्खिन्ना । तद्रसपेपिता तद्वत्स्वेदाम्बुना पिष्टा । तद्वदिति । छागयकृन्मध्ये
उत्खिन्नं तद्रसपिष्टं च । ऊष्णं मरिचम् ॥ १९२ ॥

इदानीं नक्तान्धये कफविदग्धदृष्ट्यपरपर्याये प्रयोगमाह—

पचेत्तु गौधं हि यकृत्प्रकल्पितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ॥

निषेवितं तद्यकृदञ्जनेन वा निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ १९३ ॥

पचेद्वत्स्वेदयेत् । प्रकल्पितं पाटितम् । अग्निनेत्यस्य स्थानेऽम्बुनेति पाठान्तरम् ।
अत्र गौधं हि यकृत्प्रकल्पितमित्यत्र गोधायकृदर्थपातमिति वा पाठश्छन्दःपूरणाय
युक्तः । निषेवितं तद्यकृदिति । तथाभूतं यकृत्त्वादितमञ्जने तु सा पिप्पली नक्तान्ध्यं
हन्तीति गदाधरः । तथाभूतं यकृद्भक्षितमञ्जनेन वा विहितं नक्तान्ध्यं शमयतीति
कार्तिकः । प्रचारस्तु यकृत्कणाभ्यां मिलित्वाऽञ्जनमात्रेण । शकृदिति पाठान्तरम् ।
खलुशब्द एवकारार्थः । असंशयमेवेत्यर्थः ॥ १९३ ॥

अतः परं वृतानि कथ्यन्ते—

त्रिफलाकाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् ॥

तिमिराण्यचिराद्धन्यात्पीतमेतन्निशामुखे ॥ १९४ ॥

त्रिफलाकाथकल्काभ्यामिति । त्रिफलाकाथस्त्रिगुणश्चतुर्गुणो वा । चतुर्गुणस्तु प्रचरति । त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ १९४ ॥

महान्नैफलाद्यं घृतमाह—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ॥

वृषस्य च रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥ १९५ ॥

अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्या रसं तथा ॥

प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ १९६ ॥

कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ॥

मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ १९७ ॥

तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ॥

ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्येपानं च शस्यते ॥ १९८ ॥

यावन्तो नेत्ररोगास्तान्पानादेवापकर्षति ॥

सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्तुतेऽपि च ॥ १९९ ॥

नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ॥

अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे च दारुणे ॥ २०० ॥

नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिं च कफवातप्रदूषिताम् ॥ २०१ ॥

स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्ड्वासन्नदूरदक् ॥

गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाश्रिवर्धनम् ॥

सर्वनेत्रामयान्हन्यात्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥ २०२ ॥

मधुपर्णी गुडूची । ऊर्ध्वपानादिविधिर्भोजनापेक्षया । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्त-
कफेषु चेति । वातादिकृतेषु नेत्ररोगेष्वित्यर्थः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥
॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

त्रिफला व्यूषणं द्राक्षा मधुकं कदुरोहिणी ॥ २०३ ॥

प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेसरम् ॥

नीलोत्पलं सारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ॥ २०४ ॥

कार्षिकैः पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत्सर्वनेत्ररुजापहम् ॥ २०५ ॥

तिमिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्बुदम् ॥

वीसर्पं प्रदरं कण्ठं रक्तं श्वयथुमेव च ॥ २०६ ॥

खालित्यं पलितं चैव केशानां पतनं तथा ॥
विषमज्वरमर्माणि शुक्रं चाऽऽशु व्यपोहति ॥ २०७ ॥
अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च मर्मजाः ॥
तान्सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २०८ ॥
न चैवास्मात्परं किञ्चिद्विभिः काश्यपादिभिः ॥
दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रैफलं घृतम् ॥ २०९ ॥

सुगमम् । त्रिफलाघृतम् ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥
॥ २०८ ॥ २०९ ॥

फलत्रिकाभीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकांशयुक्तम् ॥
सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यात्त्रिदोषं तिमिरं भवन्तम् ॥ २१० ॥
अभीरुः ज्ञातावरी । सममिति । सहाय्ये । यथोक्तकषायादिना सह सिद्धमित्यर्थः ।
तिमिरं भवन्तमिति निर्देशात्तिमिरशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीति गम्यते । दुरन्तमिति पाठः
साधुः । त्रिफलाघृतम् ॥ २१० ॥

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ॥
तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥
नस्याद्वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः ॥ २११ ॥

सुगमम् । भृङ्गराजतैलम् ॥ २११ ॥

गवां शकृत्काथविपकमुत्तमं हितं च तैलं तिमिरेषु नस्यतः ॥
घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाऽणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥ २१२ ॥
गवां शकृत्काथविपकमिति । गोशकृत्काथोऽष्टगुणाम्बुना सह कार्यः । मृदोश्चतु-
र्गुणं देयमित्यादिपरिभाषाव्यवहारसाधितम् । घृतं हितं केवलमिति । केवलमसंस्कृतम् ।
अत्रापि नस्यत इति योज्यम् । अणुतैलं सुश्रुते वातव्याधिचिकित्सितोक्तम् ॥ २१२ ॥

राजवल्लभं तैलं घृतं चाऽऽह—

जीवकर्षभकमेदा द्राक्षांशुमती निदिग्धिका बृहती ॥
मधुकं बला विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा रास्ता ॥ २१३ ॥
नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौण्डरीकं पुनर्नवा लवणम् ॥
पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशकैः पिष्टैः ॥ २१४ ॥
तैलं वा यदि वा सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ॥
आत्रेयनिर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं सिद्धम् ॥ २१५ ॥
तिमिरं पटलं काचं नक्तान्धं चार्बुदं तथाऽन्यांश्च ॥
श्वेतं च लिङ्गनाशं नाशयति नीलिकाव्यङ्गम् ॥ २१६ ॥

मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितं चाकालजं हनुस्तम्भम् ॥

श्वासं कासं शोषं हिक्कां स्तम्भं तथाऽत्ययं नेत्रे ॥ २१७ ॥

मुखजाड्यमर्धभेदं रोगं बाहुग्रहं शिरस्तम्भम् ॥

रोगानथोर्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ २१८ ॥

अंशुमती शालिपर्णी । अक्षांशकैरिति । कर्षचतुर्थभागकैः । तेन द्रव्याणां द्वादश-
माषकाधिकं पलं भवति । अनेनैव तैलकुडवः साध्यः । नस्यार्थं तैलकुडवः पच्यत इति
संप्रदायात् । न च कल्कश्च स्नेहपादिक इत्यनेन विरोधः कल्कपलेनापि तैलकुडवपाक-
दर्शनात् । तथाऽत्रैवोक्तं भृङ्गराजतैले । यष्टीमधुपलेन कल्क उक्तः । अजितनाम्नि
तैलेऽपि तन्त्रान्तरीये कल्कस्य पलमेवोक्तम् ।

यथा—“तैलस्य पचेत्कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।

आमलकरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥

अजितं नाम्ना तैलम्” इत्यादि ।

कुडवश्च द्रवद्रव्याणामष्टपल एवेति बहुसंमतः पन्थाः । किंवा, अक्षांशकैरिति ।
कर्षभागिकैः । अस्मिन्पक्षे तैलप्रस्थ एव साध्यः । पूर्वव्याख्यया प्रचारः । यदि वा सर्पि-
रिति । पैत्तिके तिमिरे सर्पिः पक्तव्यम् । नृपवल्लभे तैलघृते । इति दृष्टिजेषु ॥ २१३ ॥
॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अतः परं शुक्लजानां रोगाणां चिकित्सामाह—

पिप्पली त्रिफला लाक्षा लोहचूर्णं ससैन्धवम् ॥

भृङ्गराजरसे घृष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ २१९ ॥

अर्मं सतिमिरं काचं कण्डूं शुक्रं तथाऽर्जुनम् ॥

अजकानेत्ररोगांश्च हन्यान्निरवशेषतः ॥ २२० ॥

सुगमम् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

चैन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ॥

क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्रार्मादिविलेखनम् ॥ २२१ ॥

सुगमम् ॥ २२१ ॥

पुष्पाख्यताक्ष्यजसितोदधिफेनशङ्ख-

सिन्धूत्थगैरिकशिलामरिचैः समांशैः ॥

पिष्टैस्तु माक्षिकरसेन रसक्रियेयं

हन्त्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्मरोगान् ॥ २२२ ॥

पुष्पाख्यं पुष्पकासीसं रीतीमलं वा । अमुना प्रचारः । ताक्ष्यजं रसाञ्जनम् । सिता

शर्करा । गैरिकशिला गैरिकमेव । माक्षिकरसेन माक्षिकरूपेण रसेन रसक्रियेयं न पारिभाषिकीत्याहुः ॥ २२२ ॥

पिष्टं क्षौद्रेण चाऽऽलोड्य स्थापितं वेणुगह्वरे ॥

रसेन मधुना यस्मात्क्रियते तु रसक्रिया ॥ २२३ ॥

सुगमम् ॥ २२३ ॥

शुक्तिकाचिकित्सामाह—

कोष्णस्य सर्पिषः पानैर्विरेकालेपसेचनैः ॥

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकामञ्जनैस्ततः ॥ २२४ ॥

कोष्णसर्पिःपानं विरेचनाङ्गत्वेन विहितं *नान्येव ॥ २२४ ॥

स्वादुशीतद्रव्याण्याह—

प्रवालमुक्तावैडूर्यशङ्खस्फटिकचन्दनम् ॥

सुवर्णं रजतं क्षौद्रमञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ २२५ ॥

सुगमम् ॥ २२५ ॥

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैश्चाऽऽश्रयोतनं हितम् ॥ २२६ ॥

सुगमम् ॥ २२६ ॥

शङ्खः क्षौद्रेण संयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥

सितयाऽर्णवफेनो वा पृथगञ्जनमर्जुने ॥ २२७ ॥

कतकं शशपुरीषानुकारि, अम्बुप्रसादनं फलम् ॥ २२७ ॥

सितामधुककद्वङ्गमस्तुक्षौद्राम्लसैन्धवैः ॥

पूरणं हन्ति लौहित्यं रक्तराजीमथार्जुनम् ॥

सुगमम् ॥

पैत्तं विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ॥ २२८ ॥

पैत्तं विधिमिति । पित्तजाभिष्यन्दोक्तं विधिम् । अन्यत्राप्युक्तम्—पित्ताभिष्यन्द-
शमनो विधिरर्जुनशान्तिकृदिति ॥ २२८ ॥

वैदेहीसितमरिचं नागरं सैन्धवं समम् ॥

मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम् ॥ २२९ ॥

वैदेही पिप्पली । सितमरिचं सौभाग्नवीजम् । इति शुक्लजेषु ॥ २२९ ॥

उपनाहचिकित्सामाह—

भिच्चोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥

उपनाहस्य केवलकफजत्वादिह कफजमिति स्वरूपपरम् । पिप्पलीमधुसैन्धवैरित्यतः परं प्रतिसारयेदिति द्रष्टव्यम् । भेदनप्रतिसारणाभ्यामप्रशमेऽस्य लेखनं प्रच्छन्नं (स्थनं) च । डल्लुणस्त्वेवं व्याख्याति—किंचित्पक्वः श्लेष्मोपनाहो भेद्यः । महान्नीरुजश्च लेख्यः । रक्तानुबन्धश्च प्रस्थनीयः । श्लेष्मोपनाहे भिन्ने लिखिते प्रस्थितेऽपि च पिप्पल्यादिभिरेकमेव प्रतिसारणमिति ॥

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रस्थयित्वा समन्ततः ॥ २३० ॥

सुगमम् ॥ २३० ॥

पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्व्येकभागैर्विदधीत वर्तिम् ॥

तयाऽञ्जयेदश्रुमतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्हरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ २३१ ॥

त्रिद्व्येकभागैरिति । यथाक्रमेण ॥ २३१ ॥

स्त्रावेषु त्रिफलाकाथं यथादोषं प्रयोजयेत् ॥

क्षौद्रेणाऽऽज्येन पिप्पल्या मिश्रं विध्येच्छिरां तथा ॥ २३२ ॥

स्त्रावेषु त्रिफलाकाथः पेयो न तुं सेकैः । क्षौद्रेण पित्ते, आज्येन वाते पिप्पल्या कफे ॥ २३२ ॥

कृमिग्रन्थिचिकित्सामाह—

त्रिफलामूत्रकासीससैन्धवैः सरसाञ्जनैः ॥

रसक्रिया क्रिमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ २३३ ॥

लोचनोचितस्वेदस्त्रिन्नेऽनन्तरं भेदने सति । प्रतिसारणमिति । अनुक्तमप्यञ्जननामिकोद्दिष्टं वक्ष्यमाणं रसाञ्जनमधुभ्यां प्रतिसारणम् । तदनन्तरं त्रिफलाकाथगोमूत्रयोः कासीसादिप्रक्षेपेण रसक्रिया । सुश्रुते कृमिग्रन्थिचिकित्सायां विशेषः पाठः—

“सम्यक्स्त्रिन्ने कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ।

त्रिफलातुथकासीससैन्धवैश्च रसक्रिया” ॥

तत्र त्रिफलाकाथेन तुथकासीससैन्धवावापेन रसक्रियेति । इति संधिजेषु ॥ २३३ ॥

स्वयं भिन्नाया अञ्जननामिकायाश्चिकित्सामाह—

स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जननामिकाम् ॥

शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ २३४ ॥

भिन्नां स्वयम् । स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्येति । स्नेहस्वेदपूर्वकं निष्पीडनं कृत्वा । शिला मनःशिला । एला सूक्ष्मैला । नतं तगरम् । सिन्धूत्थं सैन्धवम् । प्रतिसारयेत्, वर्षयेत् ॥ २३४ ॥

अभिन्नाञ्जननामिकाचिकित्सामाह—

रसाञ्जनमधुभ्यां तु भिन्नां (त्वा) वा शस्त्रकर्मवित् ॥

प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ॥ २३५ ॥

स्वयमभिन्नामञ्जननामिकां पूर्ववत्स्विन्नां शस्त्रकर्मविद्धित्वा रसाञ्जनमधुभ्यां प्रति-
सार्य तदुत्तरकालं दीपशिखोद्भवैः कज्जलाख्यैरञ्जनैर्योजयेदिति पिण्डार्थः । बहुवचनमत्र
पौनःपुन्येनाञ्जनकरणाय ॥ २३५ ॥

स्वेदयेद्घृष्ट्याऽङ्गुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ॥

रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ॥ २३६ ॥

सुगमम् ॥ २३६ ॥

लगणस्य चिकित्सामाह—

प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥

रोचना गोरोचना । क्षारो यवक्षारः । एतानि प्रतिसारणान्यल्पे लगणभिन्ने सति
योज्यानीति ज्ञेयम् । महालगणस्य भिन्ना चिकित्सा सुश्रुतेनोक्ता ।

तद्यथा—“महत्स्यपि च युञ्जीत क्षाराग्नी विधिकोविदः ।

प्रतिसारणमेकैकम्” इति ।

एकवचनेन गोरोचनादिभिरेकैकशः प्रतिसारणं विधेयमित्यर्थः । रोचनादिषु क्षौद्र-
योगः प्रत्येकम् । प्रतिसारणमिह व्रणमुखे दानं न तु वर्षणम् ॥

निमिषे नासया पेयं सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ २३७ ॥

सुगमम् ॥ २३७ ॥

स्वेदयित्वा विसग्रन्थि छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ॥

पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥ २३८ ॥

विसग्रन्थि पक्वं स्वेदयित्वाऽनन्तरमस्य पक्वस्य विसग्रन्थेः स्विन्नस्य छिद्राणि निरा-
श्रयं भित्त्वा सैन्धवेनावचूर्णयेत् । निराश्रयमिति क्रियाविशेषणं निराश्रयं निरुत्सङ्गं यथा
भवति तथा भित्त्वेत्यर्थः । आश्रयेऽल्पेऽपि सति व्याधेरस्य पुनः संभवात् ।

उक्तं हि—“विसग्रन्थि तथा भिन्नाद्यथा स्यान्नाऽऽश्रयः क्वचित् ।

पुनः प्रवर्तते यस्मादल्पोऽप्याश्रयसंस्थितः” इति ॥

निराशयमिति पाठेऽयमेवार्थः । सैन्धवेनावचूर्णयेदित्यस्याग्रेऽधिको ग्रन्थः सुश्रुते
पाठितः—

“कासीसमागधीपुष्पनेपाल्येलायुतेन तु ।

ततः क्षौद्रवृतं दत्त्वा सम्यग्वन्धमथाऽऽचरेत् ॥

अत्र पाठे कासीसादियुक्तेन सैन्धवेनावचूर्णयेत् । ततः प्रतिसारणादनन्तरं संधानार्थं
क्षौद्रवृतं दत्त्वा बन्धं सम्यगाचरेत् । सम्यक्शब्देन शिथिलता बन्धस्य व्याख्याता ।
पुष्पं पुष्पाञ्जनम् । नेपाली मनःशिला ॥ २३८ ॥

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ॥

पुनः पुनर्विरेकं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ २३९ ॥

वर्तमानवलेखमिति । कर्कशशाखोटकादिपत्रैः प्रलेखनम् ॥ २३९ ॥

पिल्ली स्निग्धो वमेत्पूर्वं शिराव्यधस्तुतेऽसृजि ॥

शिलारसाञ्जनव्योषगोपितैश्चक्षुरञ्जयेत् ॥ २४० ॥

स्निग्धो वमेदित्यत्र स्वेदस्याप्यर्थवशादाक्षेपः । नेत्रबुद्बुदगतरोगेषु वमनं नेष्टं वर्त्म-
रोगेषु बुद्बुदानामबाधकरत्वेन हितमेव । रसाञ्जनव्योषगोपितैरित्यत्र गोपित्ताभावे
गोरोचना ग्राह्या । एवमन्यत्रापि । अञ्जयेदिति । प्रतिसारयेत् ॥ २४० ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपेषितम् ॥

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ॥ २४१ ॥

सुरसारसपेषितमिति । सुरसा पर्णासभेदः । सुरमल्लीति लोके । प्रतिसारणमिदम् ।
तगरं तगरपादिका स्वनामख्यातो वा तरुः ॥ २४१ ॥

भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ २४२ ॥

सस्नेहं देवदारु चेति । स्नेहोऽत्र घृतं चक्षुष्यत्वात् । एतदपि प्रतिसारणम् ॥ २४२ ॥

काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ॥

धूपयेत्पिल्लरोगार्ते पतन्ति कृमयोऽचिरात् ॥ २४३ ॥

काकमाचीफलैकेनेति । काकमाच्याः फलेन केवलेन भावनारहितेनेत्यर्थः । चक्षुषी
आच्छाद्य धूपनं कार्यम् ॥ २४३ ॥

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ॥

समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ २४४ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्विलन्नवर्तमानि ॥

अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ २४५ ॥

सुगमम् ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थमरिचान्वितम् ॥

आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिल्लनाशनम् ॥ २४६ ॥

गुहामूलमिति । पृश्निपर्णीमूलं स्नुहा वा । पृश्निपर्ण्या व्यवहारः ॥ २४६ ॥

हरिद्रे त्रिफला लोभ्रं मधुकं रक्तचन्दनम् ॥

भृङ्गराजरसे पिष्ट्वा घर्षयेल्लोहभाजने ॥ २४७ ॥

तथा ताम्रे च सप्ताहं कृत्वा वर्तितं रजोऽथ वा ॥

पिच्टी धूमदर्शी च तिमिरोपहतेक्षणः ॥

प्रातर्निश्यञ्जयेन्नित्यं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २४८ ॥

घर्षयेल्लोहभाजने ताम्रे वा घर्षयेत् ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

मञ्जिष्ठामधुकोत्पलोदधिकफत्वक्सेव्यगोरोचना-
मांसीचन्दनशङ्खपत्रगिरिमृत्तालीसपुष्पाञ्जनैः ॥
सर्वैरेव समांशमञ्जनमिदं शस्तं सदा चक्षुषः
कण्डूक्लेदमलाश्रुशोणितरुजापिल्लामशुक्रापहम् ॥ २४९ ॥
चूर्णाञ्जनम् । उदधिकफः समुद्रफेनः । गिरिमृत्तैरिकम् । पुष्पाञ्जनं स्वनामख्यातं
किंवा पुष्पकासीसम् । अञ्जनं रसाञ्जनम् । वर्तिरेषा चूर्णाञ्जनं वा ॥ २४९ ॥
तुत्थकस्य पलं श्वेतमारिचानि च विंशतिः ॥
त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ २५० ॥
पिल्लानपिल्लान्कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ॥
तत्सेकेनोपदेहश्रुकण्डूशोथांश्च नाशयेत् ॥ २५१ ॥
सुगमम् ॥ २५० ॥ २५१ ॥
करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ॥ २५२ ॥
संक्षुद्य साधयेत्कार्थं पूते तत्र रसक्रिया ॥
अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ २५३ ॥
सुगमम् ॥ २५२ ॥ २५३ ॥
पुष्पकासीसचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ॥
ताम्रे दशाहं तत्पिल्लपक्ष्मरोगजिदञ्जनात् ॥ २५४ ॥
सुगमम् ॥ २५४ ॥
याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलक्षणैः ॥
रोमोद्धरणलक्षणैरित्यतः परं कर्मभिरिति शेषः ॥
वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्राव्यमुत्किलष्टशोणितम् ॥ २५५ ॥
सुगमम् ॥ २५५ ॥
प्रवृद्धान्तर्मुखं रोम सहिष्णोरुद्धरेच्छनैः ॥
सुगमम् ॥
संदंशेनोद्धरेद्दृष्ट्यालक्ष्यरोमाणि बुद्धिमान् ॥
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपं विनिर्दहेत् ॥ २५६ ॥
दृष्ट्यालक्ष्यरोमाणीति । दृष्ट्याभिमुखगतरोमाणि ॥ २५६ ॥
प्रदेहाः शीतला नस्यं क्रिया पक्ष्मापरोधहृत् ॥ २५७ ॥
सुगमम् ॥ २५७ ॥
रक्षन्नक्षि दहेत्पक्ष्म तप्तहेमशलाकया ॥
पक्ष्मकोपे पुनर्नवं कदाचिद्रोमसंभवः ॥ २५८ ॥

सुगमम् । इति वर्त्मजेषु ॥ २९८ ॥

त्रिफलाव्योषसिन्धूत्यैर्घृतं सिद्धं पिबेन्नरः ॥

चक्षुष्यं भेदनं हृद्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ २९९ ॥

त्रिफलायाः काथः । व्योषसिन्धूत्यैः कल्कः किंवा त्रिफलादिभिः सर्वैः कल्कः ।
जलं द्रवम् ॥ २९९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकषष्टितमो
नेत्ररोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमः शिरोरोगाधिकारः ।

आश्रितकर्णनासानयनगतान् रोगानभिधाय संप्रत्याश्रयभूतशिरोरोगाणामभिधानम् ॥

वातिके शिरसो रोगे स्नेहस्वेदान्सनावनान् ॥

पानान्नमुपनाहान्श्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपात्काञ्जिकपेषितम् ॥

शिरोर्ति नाशयत्याशु पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ॥ २ ॥

कुष्ठमित्यादिको लेपः कोष्णः प्रयोज्यः । मुचुकुन्दजमिति । मुचुकुन्दो मुचुलिन्द
इति ॥ २ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं नस्यं दद्याच्छिरोगदे ॥ ३ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरमिति । पञ्चमूली त्वल्पा महती वा ॥ ३ ॥

शिरोवस्तिमाह—

आशिरो व्यायतं चर्म षोडशाङ्गुलमुच्छिन्नम् ॥

तेनाऽऽवेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥

निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैरुष्णैः प्रपूरयेत् ॥ ४ ॥

धारयेदारुजः शान्त्यै यामं यामार्धमेव च ॥

शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ॥ ५ ॥

हनुमन्याक्षिकर्णातिमर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥

तैलेनाऽऽपूर्य मूर्धानं पञ्च मात्राशतानि च ॥ ६ ॥

तैलैरिति । यथाव्याधिसाधितैः पूरयेदङ्गुलोच्छ्रायेण । यावदङ्गुलं धारयेच्च तमिति तन्त्रान्तरदर्शनात् । पञ्चषडङ्गुलोच्छ्रायेण पूरणं प्रचरति । आरुजः शान्तौ धारयेद्वाते यामं पित्ते यामार्धं कफे । पञ्च मात्राशतानीत्यभिधानं परतन्त्रानुवादादविरुद्धं बोद्धव्यम् । मात्रा तु निमेषोन्मेषणादिः कालविशेषः ।

तथा हि—“निमेषोन्मेषणं पुंसां स्फोटनं वा तथाऽङ्गुलेः ।

अक्षरस्य लघोर्वाऽपि मात्रा तूच्चारणं भवेत्” इति ॥

छोटिकामात्रा(त्रया) तु प्रचारः । कफजे तु शिरोबस्तिर्नस्यादिभिरवशेषिते कफे वतानुबन्धे ज्ञेयः । केवलकफे तस्य यौगिकत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तिष्ठेच्छ्लेष्मणि पित्तेऽष्टौ दश वाते शिरोगदी ॥

एष एव विधिः कार्यस्तथा कर्णाक्षिपूरणे ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ॥

मृद्रीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ८ ॥

मृद्रीकादिभिः प्रत्येकं त्रिवृदादिद्रव्ययोगाद्विरेचनम् ॥ ८ ॥

शर्कराक्षीरसलिलैः शिरश्च प्रतिषेचयेत् ॥

सुगमम् ॥

सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥

निमज्जनं च शिरसः शीतले शस्यतेऽम्भसि ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ॥

स्पर्शाः सुखाश्च पवनाः सेव्या दाहार्तिशान्तये ॥ १० ॥

चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिषेचनम् ॥ ११ ॥

व्याघ्रनखं नखभेदः ॥ १० ॥ ११ ॥

मृणालविसशालूकचन्दनोत्पलकेसरैः ॥

स्निग्धशीतैः शिरो दिह्यात्तद्वदामलकोत्पलैः ॥ १२ ॥

स्निग्धशीतैरिति । स्निग्धत्वं घृतयोगात् ॥ १२ ॥

यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं हितं घृतम् ॥

नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैर्वाऽपि पित्तजे ॥ १३ ॥

रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ॥

शीतोष्णयोश्च व्यत्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ॥ १४ ॥

शीतोष्णयोश्च व्यत्यास इति । शीतां क्रियां कृत्वा, उष्णा क्रिया, उष्णां च कृत्वा शीतेत्यर्थः । अयं च विधिव्याधिप्रत्यनीकतया बोद्धव्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इदानीं कफजशिरोरोगचिकित्सामाह—

कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ॥

तीक्ष्णावपीडा धूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ १५ ॥

अच्छं च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ॥

मधूकसारेण शिरः स्विन्नं चास्य विरेचयेत् ॥ १६ ॥

अच्छं केवलम् । पुराणं सर्पिरत्र संवत्सरास्थितं दशवर्षस्थितं वा । केचिच्चिरकाल-स्थितं पुराणमाहुः । तथा च भद्रशौनकः—

“अल्पाभिष्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरोषितम् ।

अल्पक्लेदं च दोषाणां पुराणं सर्पिरुच्यते ॥

दशवर्षस्थितं प्रायः कटुकानुरसं स्मृतम् ।

स्थितं वर्षशतं श्रेष्ठं कुम्भसर्पिरुदाहृतम्” ॥

पाययेत्सर्पिः पुराणमित्यनेन कफजे पुराणवृतपानस्योपदेशः कालप्रकर्षसंस्कारेण कफप्रत्यनीकत्वात् । किंच कफजे जीर्णे वातानुबन्धे विधानमिदम् । स्वेदयेदिति । तापोष्मस्वेदादिभिः श्लेष्मघ्नैः ..... ॥ १५ ॥ १६ ॥

+
*पथ्याह्वशुण्ठीमधुकशताह्वोत्पलपाकलैः ॥

जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ १७ ॥

देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ॥

लेपः काञ्जिकसंपिष्टस्तैलयुक्तः शिरोर्तिनुत् ॥ १८ ॥

संनिपातभवे कार्या दोषत्रयहरी क्रिया ॥

सर्पिष्पानं विशेषेण पुराणं वा दिशन्ति हि ॥ १९ ॥

*त्रिकटुकपुष्करबीजकरञ्जरास्नातुरङ्गगन्धानाम् ॥

काथः शिरोर्तिजालं नासापीतो निवारयति ॥ २० ॥

नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ॥

नानादोषोद्धूतां शिरोरुजं हन्ति तीव्रतराम् ॥ २१ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

* पथ्याह्वेति सप्तदशश्लोकमारभ्य नक्ताङ्कशिमुबीजैश्च नावनमिति द्वात्रिंशत्तमश्लोकान्तो ग्रन्थः सटीको बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते । अतः केवलं मूलमेवात्र लिखितम् । + कृष्णान्देति चक्रपाठः, ग. पुस्तकेऽप्येवम् । * त्रिकटुकजीरकरजनीपुष्कररास्नेति चक्रपाठः ।

शताह्वैरण्डमूलोग्रावक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ॥
तैलं नस्यं मरुच्छलेष्मतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ २२ ॥
जीवकर्षभकौ द्राक्षासितायष्टीद्वयोत्पलैः ॥
तैलं नस्यं पयःपक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ २३ ॥

॥ २२ ॥ ..... जीवकाद्यं तैलम् ॥ २३ ॥

जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला ॥
नीलोत्पलं चन्दनं च विदारी शर्करा तथा ॥ २४ ॥
तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणे ॥
जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्धस्य रसेन तु ॥ २५ ॥
सिद्धमेतद्भवेन्नस्यं तैलमर्धावभेदके ॥
बाधिर्यं कर्णशूलं च तिमिरं गलशुण्डिकाम् ॥ २६ ॥
वातिकं पैत्तिकं चैव शिरोरोगं नियच्छति ॥
दन्तशूलं शिरःशूलमर्दितं चापकर्षति ॥ २७ ॥

जीवकाद्यं तैलम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तिरास्त्रा लवणोत्तमं च ॥
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कृष्णातिलस्य तैलम् ॥ २८ ॥
आजं पयस्तैलविमिश्रितं च चतुर्गुणे भृङ्गरसे विषकम् ॥
षड्बिन्दवो नासिकया च शीघ्रं सर्वाग्निहन्तुः शिरसो विकारान् ॥ २९ ॥
च्युतांश्च केशांश्चलितांश्च दन्तान्दुर्बद्धमूलांश्च दृढी करोति ॥
सुपर्णद्विप्रतिमं च चक्षुर्बाह्वोर्बलं चाभ्यधिकं ददाति[†] ॥ ३० ॥

षड्बिन्दुतैलम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्तव्यो बृंहणो विधिः ॥
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नमधुरैः शृतम्⁺ ॥ ३१ ॥

..... ॥ ३१ ॥

कृमिजे व्योषनक्ताङ्क(ङ्क)शिशुबीजैश्च नावनम् ॥ ३२ ॥

..... नक्ताङ्कशिशुबीजैरिति । नक्ताङ्कस्यापि बीजम् ॥ ३२ ॥

† ख. पुस्तके—एतत्कृतं यत्नत एव तैलं निहन्ति सर्वाग्निशिरसो विकारान् । इत्यधिकमत्र ।

+ ग. पुस्तके—क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा । इत्यधिकमत्र ।

अजामूत्रयुतं नस्यं कृमिजे कृमिजित्परम्[†] ॥

कृमिजे यन्नस्यमुक्तं तदजामूत्रयुतमित्यर्थं कृमिजित्स्यात् । तदुक्तम्—समूत्रपिष्टा-
श्चोद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेदिति । अन्यस्त्वाह—कृमिजिद्विडङ्गमजामूत्रयुतं
नस्यमिति ॥

नावनं सगुडं विश्वं पिप्पली वा ससैन्धवा ॥

भुजस्तम्भादिरोगेषु सर्वेष्वर्ध्वगदेषु च ॥ ३३ ॥

सगुडं विश्वं वातानुबन्धे नस्यं ससैन्धवा पिप्पली कफानुगे ॥ ३३ ॥

सूर्यावर्तकचिकित्सामाह—

सूर्यावर्ते विधातव्यं नस्यकर्मादिभेषजम् ॥

पाययेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ३४ ॥

नस्यकर्मादिभेषजमिति । कारणभूतदोषप्रत्यनीकं नस्यपरिषेकलेपकवलग्रहशिरो-
वस्त्यादिभेषजमित्यर्थः । अन्ये तु नस्यकर्म, आदौ यस्य तन्नस्यकर्मादि । तच्च
वमनं विहाय विरेकादिकर्मचतुष्टयम् । ये तु सूर्यावर्तकविपर्ययं पठन्ति तत्रापीदमेव
चिकित्सितम् ॥ ३४ ॥

सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ॥ ३५ ॥

हितः क्षीरघृताभ्यासस्ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥

क्षीरपिष्टैस्त्रिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥ ३६ ॥

यथोक्तकर्मणां पुनरप्रशमे शिराव्यधः । क्षीरसर्पिषेति । क्षीरोत्थेन सर्पिषा ।
ताभ्यामिति । क्षीरघृताभ्यां विरेकद्रव्ययुक्ताभ्यां विरेचनम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सशर्करं कुङ्कुममाज्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे ॥

भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोर्धशूले दिनाभिवृद्धिप्रभवे च रोगे ॥ ३७ ॥

सशर्करं कुङ्कुमं घृते भृष्टं घृतेनैवाऽऽलोड्य नस्यम् ॥ ३७ ॥

शिरीषमूलकफलैरवपीडं च योजयेत् ॥

शिरीषमूलकफलैरिति । शिरीषमूलकयोर्वीजम् । अयं च तीक्ष्णोऽवपीडः । अव-
पीड्य दीयत इत्यवपीडो नस्यभेदः ॥

अवपीडो हितो वा स्याद्वचापिप्पलिभिः कृतः ॥ ३८ ॥

तथा वचापिप्पलीभिः कृतश्च सूर्यावर्ते वातपित्तोत्तरे विकारप्रत्यनीकतया वा
हितः ॥ ३८ ॥

[†] ख. पुस्तके—अपामार्गफलव्योषनिशाक्षवकरामठैः । सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं कृमीञ्ज-
येत् ॥ १ ॥ इत्यधिकमत्र ।

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ॥
तेनास्य शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ ३९ ॥
महौषधं सस्वरसं वचापिप्पलिभिः कृतम् ॥
अवपीडं प्रदातव्यं सूर्यावर्तनिषूदनम् ॥
एष एव विधिः कृत्स्नः कार्यश्चार्धावभेदके ॥ ४० ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥

इदानीं शिरोलेपमाह—

सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चाम्लपेषितम् ॥
सर्पिस्तैलयुतो लेपः सूर्यावर्तार्धाभेदयोः ॥ ४१ ॥

सारिवा प्रसिद्धा । उत्पलं नीलोत्पलम् । अम्लपेषितमिति । काञ्जिकपिष्टम् ।
अयमपि शिरोलेपो वातपित्तोत्तरावस्थायां प्रयोक्तव्यः ॥ ४१ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ ४२ ॥

यद्यपि कफजशिरोरोगस्य चिकित्सोक्ता तथाऽप्यवसरप्राप्तत्वात्पुनरुक्ता । अन्ये
शिरोरोगे कफात्मक इत्यत्र क्षयात्मक इति पठन्ति । तत्रेच्छति जैज्जटाचार्यः । अपरे
[—एभिरेव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके, इति पठन्ति । एभिरेवेति । अनन्तरोक्तं
सारिवोत्पलकुष्ठादिभिः ॥ ४२ ॥

पिवेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा नालिकेरजम् ॥

सुशीतं वाऽपि पानीयं सर्पिर्वा नस्ततस्त(नासया त)योः ॥ ४३ ॥

योरिति । सूर्यावर्तार्धावभेदकयोः ॥ ४३ ॥

अनन्तवाते कर्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः ॥

शिरावेधश्च कर्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ ४४ ॥

शिरावेध इति । विध व्यध(विधा)ने, इत्यस्य धातोरयं न पुनर्व्यधेः ॥ ४४ ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ॥

मधुमस्तकसंयावहविष्पूरैश्च यः क्रमः ॥ ४५ ॥

पाकघनीकृतमधुगर्भो गोधूमपिष्टकवेष्टितः पक्कः स चतुर्जातकादिभक्षविशेषो मधुम-
स्तकः । अन्ये तु गोधूमशमितां घृतयुक्तां तोयैर्मर्दयित्वा घृतमपूपं कृत्वा घृतेन पक्त्वा
तेतायुक्तं कुर्यादित्येष मधुमस्तकः । स च लोकेषु मण्डकापरनामा । संयावो भक्ष्यवि-
धः । तद्यथा—गोधूमशमितां जलदुग्धेन मर्दयित्वा घृतोत्तरे खण्डे पक्त्वा मसिचैलाख-
डकर्पूरयुक्तां कुर्यादित्येष संयावः । एषां भेदा बहवः सूदशास्त्राद्विज्ञेयाः । गोधूमपट-

शुद्धिकां क्षीरेण संमर्च्य सर्पिषा विस्तार्य पक्त्वा सितायुक्तां कुर्यादित्येष हविष्पूरः, घेवरं इति लोके । क्रम आहारक्रमः ॥ ४९ ॥

सूर्यावर्ते हितं यच्च शङ्खके स्वेदवर्जितम् ॥

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ॥ ४६ ॥

सुगमम् ॥ ४६ ॥

शिरोलेपमाह—

शतावरीं कृष्णतिलान्मधुकं नीलमुत्पलम् ॥

दूर्वा पुनर्नवां चापि लेपं साध्ववचारयेत् ॥ ४७ ॥

शतावर्यादिभिः क्षीरपिष्टैः शिरोलेपः ॥ ४७ ॥

शीततोयावसेकांश्च क्षीरसेकांश्च शीतलान् ॥

सुगमम् ॥

कल्कैश्च क्षीरितृक्षाणां शङ्खकस्य प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥

कौश्वकादम्बहंसानां शरार्याः कच्छपस्य च ॥

रसैः संबृंहितस्याथ तस्य शङ्खस्य संधिजाः ॥

ऊर्ध्वं तिस्रः शिराः प्राज्ञो भिन्द्यादेव न ताडयेत् ॥ ४९ ॥

भिन्द्यादिति । सूच्या । ताडयेन्न कुठारिकया संधिभेदभयात् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यष्टीमधुबलारास्त्रादशमूलाम्बुसाधितम् ॥

मधुरैश्च घृतं सिद्धमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ५० ॥

यस्याद्यं घृतम् ॥ ५० ॥

मयूराद्यं घृतमाह—

दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिफलैः सह ॥

मयूरं पक्षपित्तान्नशकृत्पादास्यवर्जितम् ॥ ५१ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥

मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगादितापहम् ॥ ५२ ॥

कर्णनासाक्षिजिह्वास्यगलरोगविनाशनम् ॥

मयूराद्यमिदं ख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ५३ ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं पलत्रयम् । पक्षपित्तान्नादिवर्जितं मयूरगुडकम् । जलद्रोणः पाकार्थम् । पादशेषः कषायः । चक्रस्त्वाह—

“दशमूलादिमांसेन सममत्र प्रदीयते ।

घृतमानानुसारेण मांसमानानुकल्पना ॥

अन्ये त्वाकृतिमाने तु मयूरग्रहणं विदुः” ॥

दशमूलादिभिस्तुल्यमायूरमांसं मिलित्वा तु यावत्काथ्यं भवति तत्र 'काथ्याच्चतुर्गुणं वारि' इत्यादिपरिभाषया जलादिव्यवस्थेति पूर्वव्याख्याया व्यवहारः । मधुरैरिति । जीवनीयदशकेन । अन्यान्यपि यथालाभं मधुरद्रव्याणीति तु वैद्यप्रसारके ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ५४ ॥

सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ॥

सर्वानूर्ध्वगदान्हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ५५ ॥

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठद-
त्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्विषष्टितमः
शिरोरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिषष्टितमः प्रदराधिकारः ।

पुंस्त्रीसाधारणरोगानभिधाय पुंस्(स्त्र)तिनियतस्योपदंशादेरुक्तत्वात्संप्रति स्त्रीप्रतिनिय-
तप्रदरारम्भः ।

दध्ना सौवर्चलाजार्जिमधुकं नीलमुत्पलम् ॥

पिबेत्क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १ ॥

पिबेदैणेयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ॥

वासकस्वरसं पैत्ते गुडूच्या रसमेव च ॥ २ ॥

पिबेदैणेयकं रक्तमिति । एण्या इदमैणेयं स्वार्थे कः । रक्तपानं चाऽऽर्तवाति-
स्रुतौ । एतच्च कुशमूलेना...पेयं तेन स्त्यानता न स्यादित्याहुः । शर्करामधुसंयुत-
मिति । वासकस्वरसेन गुडूचीरसेन च योज्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥

जलेनाऽऽमलकाद्वीजकल्कं वा ससितामधु ॥ ३ ॥

पाण्डुर इति । कफजे ॥ ३ ॥

धातक्याश्चाक्षमात्रं वा आमलक्यां मधुद्रवम् ॥

धातक्याः कल्कमक्षमात्रम् । मधुद्रवमामलक्या वा कल्कं तथा मधुद्रवं पिबेत् ।
मधु द्रवं यत्रेति विग्रहादन्यपदार्थता ॥

काकजान्धकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा ॥

पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत्पाण्डुलवारिणा ॥ ४ ॥

काकजान्धकः काकजङ्घा ॥ ४ ॥

अशोकवल्कलकाथशृतं दुग्धं सुशीतलम् ॥

यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ ५ ॥

अशोकवल्कलकाथशृतं दुग्धमिति । षडङ्गकल्पनयाऽर्धशृतकाथं कृत्वा क्षीरं साध्यमित्येके । पेयकाथपरिभाषयाऽर्धपलादिद्रव्यकाथेन यथार्हं क्षीरं साध्यमित्यन्ये । क्षीरपरिभाषया द्रव्यदुग्धतोयानां मानं व्यवस्थाप्य द्रव्यतोयाभ्यां कल्पितकाथेनेत्यपरे । व्यवहारस्तु प्रायेण काथमकृत्वैव क्षीरपरिभाषया षडङ्गकल्पनया पुनः प्रचारो युज्यते ॥ ५ ॥

दार्वीरसाञ्जनकिरातवृषाब्दतित्ता-

भल्लातकारविकृतो मधुना कषायः ॥

पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं

पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ६ ॥

भल्लातकारविकृत इति । कारवी कृष्णजीरकम् । कैरवपाठे तु कुमुदम् । इदं च युक्तं शैत्यात् । अनेन प्रचारः ॥ ६ ॥

रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ॥

असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासं च भार्गी सह नागरेण ॥ ७ ॥

तण्डुलकस्येति । लोहितस्य । सर्वभवमिति । वाताद्येकदोषजं सर्वं न तु त्रिदोषजं तस्यासाध्यत्वात् । वचनं हि—

“सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषम् ।

तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक्किञ्चित्साम्” इति॥

श्वासं च भार्गी सह नागरेणेत्यतः श्लोकपूरणानुरोधाद्विहितम् । सनागरभार्गीकल्क-
श्रोष्णाम्बुना पेयः । श्वासी हिक्की पिबेद्भार्गी सविश्वामुष्णवारिणेति तत्रदर्शनात् ॥ ७ ॥

कुशमूलं सैमाहृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना ॥

एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुम्बरजं पिबेत् ॥

असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोन्नभुक् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥

कुशवाट्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्ताख्यम् ॥ १० ॥

रक्ताख्यामिति । वातकृतं प्रदरम् ॥ १० ॥

शमयति मदिरापानं तदुभयमपि रक्तसंज्ञशुक्लाख्यौ ॥ ११ ॥

मदिरया पीयते इति मदिरापानम् । तदुभयमिति । कुशवाट्यालकमूलम् ॥ ११ ॥

गुडेन बदरीचूर्णं मोचमाजं तथा पयः ॥

पीता लाक्षा च सघृता पृथक्शोणितनाशिनी ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

यस्या यद्रूपं यादृशेन प्रकारेणोपचरणीयं तदाह—

तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ॥

रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ॥ १३ ॥

तरुण्याः षोडशवर्षप्रमाणायाः । हितसेविन्याः पथ्यसेविन्याः । रक्तपित्तविधाने-
नेति । अधोगतरक्तपित्तविधानेन ॥ १३ ॥

पुण्यानुगं चूर्णमाह—

पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ॥

अम्बष्ठकीमोचरसं समङ्गा पञ्चकेसरम् ॥ १४ ॥

बाह्लीकातिविषे मुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम् ॥

कट्फलं मरिचं शुण्ठीमृद्रीकारक्तचन्दनम् ॥ १५ ॥

कट्फलवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥

पुण्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६ ॥

तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥

अर्शस्सु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १७ ॥

दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥

योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं च पीतकम् ॥ १८ ॥

स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत्प्रसह्य निवर्तयेत् ॥

चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ १९ ॥

अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता गृह्णन्त्यन्ये च लक्ष्मणाम् । शिलाभेदः पाषाणभेदः । अम्ब-
ष्ठकी दक्षिणापथे ख्याता । तदभावे पाठैव द्विगुणा । बाह्लीकं कुङ्कुमम् । मृद्रीका-
स्थाने माचीक इति पाठान्तरे । माचीकं देवदारु । पुण्येणेति । पुण्यनक्षत्रेण । पुण्या-
नुगं चूर्णम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

मुद्राद्यं घृतमाह—

मुद्रमाषस्य निर्यूहे रास्ताचित्रकनागरैः ॥
सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ २० ॥

सुगमम् । मुद्राद्यं घृतम् ॥ २० ॥

शतावरीरसप्रस्थं क्षोदयित्वाऽवपीडयेत् ॥
घृतप्रस्थसमायुक्तं क्षीरद्विगुणितं भिषक् ॥ २१ ॥
अतः कल्कानिमान्दद्यात्स्थूलोदुम्बरसंमितान् ॥
जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनपद्मकैः ॥ २२ ॥
श्वदंष्ट्रा चाऽऽत्मगुप्ता च बला नागबला तथा ॥
शालिपर्णी पृष्ठपर्णी विदारी सारिवाद्रयम् ॥ २३ ॥
शर्करा च समा देया काश्मर्याश्च फलानि च ॥
सम्यक्सिद्धं च विज्ञाय तद्धृतं चावचारयेत् ॥ २४ ॥
रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ॥
वातरक्तं क्षयं श्वासं हिक्कां कासं च दुस्तरम् ॥ २५ ॥
अङ्गदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ॥
असृग्दरं सर्वभवं सूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥
एतान्नोगाञ्जमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २६ ॥

स्थूलोदुम्बरसंमितानिति । प्रत्येकं कर्षसंमितान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥

शीतकल्याणकं घृतमाह—

कुमुदं पद्मकोशीरं गोधूमा रक्तशालयः ॥ २७ ॥
मुद्रपर्णी पयस्या च काश्मरी मधुयष्टिका ॥
बलातिबलयोर्मूलमुत्पलं तालमस्तकम् ॥ २८ ॥
विदारी शतपु(प)त्री च शालिपर्णी सजीवका ॥
फलं त्रपुसबीजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ॥ २९ ॥
एषामर्धपलान्भागान्गव्यक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३० ॥
प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हलीमके ॥
बहुरूपं च यत्पित्तं कामलायां सशोणिते ॥ ३१ ॥
अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥
तरुणी चाल्पपुष्पा च या च गर्भे न विन्दति ॥ ३२ ॥

अहन्यहनि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्धनम् ॥

शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ३३ ॥

रक्तशालीनां मूलं फलं वा । पयस्या क्षीरकाकोली, अर्कपुष्पी वा । फलं त्रिफला ।
प्रत्यग्रं परिणतम् । शीतकल्याणकं धृतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥

हितश्चात्र विशेषेण लेहो यः कुटजाष्टकः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-
दचक्रतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रिषष्टितमः
प्रदराधिकारः समाप्तः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःषष्टितमो योनिरोगाधिकारः ।

प्रदरस्य योनिः प्रवृत्तिमार्गं ईरितोऽतो योनिव्यापदुच्यते ॥

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥

वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णाष्टपकसैन्धवम् ॥

अजमोदायवक्षारचित्रकं शर्करान्वितम् ॥ २ ॥

पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ॥

योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशोविनिवृत्तये ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ २ H ३ ॥

रास्त्राश्वदंष्ट्राष्टर्पकैः शृतं शूलहरं पयः ॥

शृतं पयः परिषेकार्थं पानार्थं वा ॥

गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ॥

तैलात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ५ ॥

नतवार्ताकिनीति । कण्टकारी बृहती ॥ ५ ॥

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥

शीतपित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥

वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ॥ ८ ॥

तुल्या प्रदेशिन्येति । परिणाहेन दैर्घ्येण च प्रदेशिन्यङ्गुलिसमा ॥ ८ ॥

लक्ष्मणालक्षणं तद्विधानं चोच्यते—

पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्टं च कन्यया ॥

ऋत्वन्ते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वाऽऽमोत्यबला सुतम् ॥ ९ ॥

“ पुत्रकाकाररक्ताल्पविन्दुमिलीञ्छितच्छदा ॥

लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तगन्धाकृतिर्भवेत् ” ।

तां च शरत्काले पुष्पफलोपेतां दृष्ट्वा शनिदिने संध्यायां तस्याश्वतुर्षु भागेषु खादिर-
कीलकान्निखाय परेद्युर्हस्तमूलपुष्यैर्योगं गते दिवाकरे मन्त्रवद्रहीत्वा समानवर्णवत्स-
गोक्षीरेण यथाविधि नस्यं दद्यादिति तन्त्रान्तरे ॥ ९ ॥

काथेन हयगन्धायाः साधितं सघृतं पयः ॥

ऋतुस्नाताऽबला पीत्वा गर्भं धत्ते न संशयः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

फलघृतमाह—

मज्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ॥

मेदा पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥ ११ ॥

अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी ॥

उत्पलं कुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥ १२ ॥

एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ १३ ॥

सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥

पुत्राञ्जनयते नारी मेधाढ्यान्प्रियदर्शनान् ॥ १४ ॥

या च वाऽस्थिरगर्भा स्याद्या वा जनयते मृतम् ॥

अल्पायुषं च जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १५ ॥

योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च शस्यते ॥
 प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १६ ॥
 नाम्ना फलघृतं चैतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ १७ ॥

पयस्या क्षीरविदारी । द्राक्षाकाकोल्याविति । काकोल्यत्र क्षीरकाकोली काकोल्या
 उपात्तत्वात् । शतावरीरसक्षीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुण्यम् । अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र
 चिकित्सका इति वृन्दटिप्पण्याम् । चक्रः पुनराह—

“ जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र तु गृह्यते ।
 अरण्यगोमयेनेह चाग्निज्वालां प्रदीपयेत् ” इति ।

फलघृतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कुष्ठं मुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कटुरोहिणी ॥
 काकोली क्षीरकाकोली विशाला त्रिफलोत्पलम् ॥
 मेदाराम्नाविडङ्गानि देवदारु सहिङ्गुकम् ॥ १८ ॥
 द्वे सारिवे शताह्वा च वचा यष्टी प्रियंगुका ॥
 अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥ १९ ॥
 जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कट्फलं सितशर्करा ॥
 एतैरक्षसमैः कल्कैर्घृतप्रस्थं भिषक्तमः ॥ २० ॥
 चतुर्गुणेन पयसा विपचेद्गोमयाग्निना ॥
 शुभेऽहि पुष्यसंयुक्ते भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ २१ ॥
 कलशे हेमकल्याणे कृतकौतुकमङ्गले ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ २२ ॥
 या च बन्ध्या भवेन्नारी या च कन्याप्रजायिनी(न्यां प्रसूयते) ॥
 या च वाऽस्थिरगर्भा स्याद्या च सूत्वा पुनः स्थिता ॥ २३ ॥
 अल्पायुषं च जनयेद्या वा जनयते मृतम् ॥
 तादृशं जनयेत्पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ २४ ॥
 रूपलावण्यसंपन्नं शतायुं विगतज्वरम् ॥
 नाम्ना फलघृतं ह्येतद्भारद्वाजेन निर्मितम् ॥ २५ ॥

बृहत्फलघृतम् । सुगमम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सिद्धार्थकं वचां ब्राह्मीं शङ्खपुष्पीं विषाणिकाम् ॥
 पयस्यां मधुकं कुष्ठं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ २६ ॥

सारिवां त्रिफलां चैव चोरकं सुमनोलताम् ॥
 वृषपुष्पं समञ्जिष्ठं देवदारु महौषधम् ॥ २७ ॥
 पिप्पल्यौ भृङ्गराजं च निशां श्यामां सुवर्चलाम् ॥
 दशमूलमपामार्गमश्वगन्धां शतावरीम् ॥ २८ ॥
 जलद्रोणे पचेदेतान्भागैर्द्विपलिकैः पृथक् ॥
 तत्कषायं परिस्राव्य घृतस्यार्धाढकं पचेत् ॥ २९ ॥
 गुक्त्या प्रदापयेदेतद्वायव्या चाभिमन्त्रितम् ॥
 द्विमासगर्भिणी नारी अष्टमासान्प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
 सर्वज्ञं जनयेत्पुत्रं सर्वामयविवर्जितम् ॥
 अस्य प्रयोगात्कुक्षिस्थः स्फुटवाग्व्याहरत्यपि ॥ ३१ ॥
 योनिदुष्टाश्च या नार्यः शुक्रदुष्टाश्च ये नराः ॥
 वन्व्या च लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ॥ ३२ ॥
 जडगद्वदमूकं च पानादेव प्रशाम्यति ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण सुस्वरं कुरुते नरम् ॥ ३३ ॥
 मासत्रयोपयोगेन कुर्याच्छ्रुतिधरं नरम् ॥
 नाग्निर्दहति तद्वेश्म न वज्रमुपहन्ति च ॥
 न तत्र म्रियते बालो यत्राऽऽस्ते सोमसंज्ञितम् ॥ ३४ ॥

सोमघृतम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥

नीलोत्पलाद्यं घृतमाह—

नीलोत्पलोशीरमधूकयष्टीद्राक्षाविदारीकुशपञ्चमूलैः ॥
 स्याज्जीवनीयैश्च घृतं विपकं शतावरीकारसदुग्धमिश्रम् ॥ ३५ ॥
 तच्छर्करापादयुतं प्रशस्तमसृग्दरे मास्तरक्तपित्तजे ॥
 क्षीणे बले रेतसि च प्रनष्टे कृच्छ्रे च पित्तप्रभवे च गुल्मे ॥ ३६ ॥

मधूकस्य फलम् । कुशपञ्चमूलं तृणपञ्चमूलम् । शतावरीरसस्य प्रस्थाश्चत्वारः ।
 क्षीरस्यैकः प्रस्थः । द्विगुणं वा प्रत्येकम् । नीलोत्पलाद्यं घृतम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

आखोर्मांसं सपदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं य-
 त्तैलं पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतन्न सम्यक् ॥
 तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिभागे दधाना
 हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र संदेहबुद्धिः ॥ ३७ ॥

आखोर्मासमिति । मूषकगुडकस्यैकस्य मांसं दत्त्वा तैलं कुडवमात्रमेव मन्दं पचेत्
॥ ३७ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठदत्त-
कृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुःषष्टितमो
योनिव्यापदधिकारः समाप्तः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमः स्त्रीरोगाधिकारः ।

संप्रति स्त्रीरोगस्तदधिकारात् ॥

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १ ॥
वृक्षादनी पयस्या च तथैवोत्पलसारिवा ॥
अनन्ता सारिवा रास्त्रा पद्मा मधुकमेव च ॥ २ ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम् ॥
पृथक्पर्णी बलाशिग्रुश्वदंष्ट्रामधुयष्टिकम् ॥ ३ ॥
शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥
मासेषु सप्त योगाः स्युरर्धश्लोकास्तु सप्तसु ॥
यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भसावे पयोयुताः ॥ ४ ॥

शाको महावृक्षः कर्कशमहापत्रः प्रसिद्धः । तस्य बीजम् । पयस्या, अर्कपुष्पी
क्षीरविदारी वा क्षीरकाकोली वा । अश्मन्तकः कोविदारसदृशोऽम्लपत्रोऽम्ललोहितः ।
मालु आवा, इति लोके । ताम्रवल्ली रामतरुणी मञ्जिष्ठा वा । वृक्षादनी वन्दाकः ।
वृक्षफलं पुकेत्यपरे । तथैवेत्यस्य स्थाने सुश्रुते लता वेति पाठान्तरम् । लता दूर्वा मञ्जिष्ठा
वा । प्रियंगुरिति ब्रह्मदेवः । उत्पलसारिवा श्यामलता । अनन्ता यवासकः । सारिवा,
उत्पलसारिवा । पद्मा पद्मचारिणी । भार्गीत्यपरे पद्मा वा । बृहतीद्वयस्थाने कापि
फलपाठो न युक्तः । सुश्रुते बृहत्यौ काश्मरी चापीति पाठात्स्थूलफला चणकबृहती च ।
क्षीरिशुङ्गाः क्षीरिवृक्षाणां वटादीनामविकसिताः प्रवालाः । त्वचः क्षीरिणामेव । एते
योगाः कल्करूपाः । यथाक्रमं प्रथममासादारभ्य सप्तमासान्यावदनुक्रमेणेत्यर्थः । पयो-
युता इति । चूर्णादिप्रयोग एते योगाः पयसा युताः प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥

कपित्थाविल्ववृहतीपटोलीक्षुनिदिग्धिकाः ॥

मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ ५ ॥

कपित्थादीनां सर्वेषां मूलानि क्षीरसिद्धान्यष्टमे मासि ॥ ५ ॥

नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥

अयं योगः काथः । किंवा मधुकादीनां कल्कं क्षीरेण पिबेत् । पयस्या क्षीर-
विदारी ॥

पयस्तु दशमे गुण्ठ्याः शृतशीतं प्रशस्यते ॥ ६ ॥

पयस्तु दशम इति । क्षीरं गुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितमिति सुश्रुतपाठे
दशमे मासि गुण्ठीपयस्याभ्यां क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं हितं भवति । अथवा
सक्षीराः गुण्ठ्यादयः प्रशस्यन्ते । वाग्भटेऽप्येतैः सिद्धं क्षीरं प्रतिपादितम् ॥

तथा च—“कपित्थाविल्ववृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ।

मूलैर्वृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ॥

नवमे सारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ।

योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥

अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः” इति ॥ ६ ॥

सक्षीरा वा हिता गुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥

एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ७ ॥

सक्षीरेत्यादियोगेऽपि दशममासक इति । नवमदशममासकयोस्तु गर्भपुष्ट्यर्थमौषधं
विधीयते ॥ ७ ॥

समधुच्छागदुग्धेनकुलालकरकर्दमः ॥

अवश्यं स्थापयेद्गर्भं चलितं पानयोगतः ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

कुशकाशोरुवृक्षाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

कसेरुशृङ्गाटकजीवनीयैः पत्रोत्पलैरण्डशतावरीभिः ॥

सिद्धं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

कसेरुशृङ्गाटकपत्रकोत्पलं समुद्रयष्टीमधुकं सशर्करम् ॥

सशूलगर्भक्षुतिपीडिताङ्गना पयोविमिश्रं पयसाऽन्नमुक्पिबेत् ॥ ११ ॥

समुद्रयष्टीमधुकमिति । मुद्रो मुद्रपर्णी । समुद्रपर्णीमधुकमिति तु पाठः सुगम एव

१.

पाठासुरससिंहास्यमयूरकुटजैः पृथक् ॥

नाभिवस्तिभगालेपात्सुखं नारी प्रसूयते ॥ १२ ॥

सुरसा निर्गुण्डी । मयूरोऽपामार्गः । कुटजः स्वनामख्यातस्ततः । मयूरकजटैरिति पाठे
जटीमूलम् ॥ १२ ॥

परुषकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽथवा ॥

नाभिवस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षणः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ॥

घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते⁺ ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

इन्द्रोऽमृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥

उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ १५ ॥

इदममृतमपां समुद्रतं वै तव लघु गर्भमिमं विमुञ्चतु स्त्रि ॥

तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ १६ ॥

मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ॥

मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एहोहि मा चिरं स्वाहा ॥ १७ ॥

केचिदाचार्या मन्त्रव्याख्यानं न कुर्वन्ति केचित्कुर्वन्ति तदाह—अमृतं समुद्रमथनो-
द्भूतम् । चित्रभानुरादित्यः । भामिनि हे वरस्त्रि । उच्चैःश्रवा अमृतमथनोत्पन्नस्तुरगः
शक्रवाहनः । लघु स्त्रीध्रम् । दिशन्तु प्रयच्छन्तु ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

जलं^१ च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ॥

पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयत्रिंशकम् ॥ १८ ॥

जलं च्यावनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् । पीत्वेति । प्रचारोऽयं वृन्देन
लिखितः । सुश्रुते तु च्यावनमन्त्रानुपशृणुयादित्युक्तम् ॥ १८ ॥

+ ख. पुस्तके—तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् । लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमापन्नगभिणी
॥ १ ॥ सुदर्शना पृष्टि(श्चि)पर्णी अपामार्गस्य वा पृथक् । नाभियोनिप्रलेपात्सा क्षिप्रमेव प्रसूयते ॥ २ ॥
इत्यधिकमत्र ।

*नाड्यृतुवसुभिः पक्षदिगष्टादशभिरेव च ॥

अर्कभुवनान्विसहितैरुभयत्रिंशकमाश्चर्यम् ॥ १९ ॥

नाड्यः षोडश । ऋतवः षट् । वसवोऽष्टौ । पक्षौ द्वौ । दिशो दश स्वरूपतः । अर्का द्वादश । भुवनानि चतुर्दश । अव्ययश्चत्वारः । एतेऽङ्का गणकस्यै(केनै)व नव कोष्ठकान्कृत्वा तदभ्यन्तरे लेख्याः । उभयपञ्चदशकमपि चक्रेण दर्शितम्—

“वसुगुणाब्ध्येकबाणनवषट्सप्तयुगैः क्रमात् ।

सर्वः पञ्चदश द्विस्तु त्रिंशकं नवकोष्ठके” इति ।

एतद्वयं फलकादौ लिखित्वा दर्शयितव्यम् ॥ १९ ॥

कटुतुम्ब्यहिनिर्मोककृतवेधनसर्षपैः ॥

कटुतैलान्वितैर्योनिधूपः पातयतेऽपराम् ॥ २० ॥

कचवेष्टितयाऽङ्गुल्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ॥

मूलेन लाङ्गलिक्याः संलिप्ते पाणिपादे वा ॥ २१ ॥

उपकुम्भिकां पिप्पलीं च मदिरां लाभतः पिबेत् ॥

सौवर्चलेन संयुक्तां योनिशूलनिवारिणीम् ॥ २२ ॥

सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मकलसंज्ञितम् ॥

यवक्षारं पिबेत्तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ २३ ॥

पिप्पल्यादिगणकाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥ २४ ॥

पारावतशकृत्पीतं शालितण्डुलवारिणा ॥

गर्भपातानन्तरोत्थरक्तस्रावनिवारणम् ॥ २५ ॥

सुगमाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अमृतानागरसहचरभद्रेत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ॥

शृतशीतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम् ॥ २६ ॥

भद्रेत्कटो भद्रवेकड इति ख्यातस्तरुः । किंवा भद्रं मुस्तकम् । इत्कटा, इत्कटा-
ङ्कुरः । सूतिकातङ्कं गजाडिकामाहुः ॥ २६ ॥

* ख. पुस्तके—नाड्यृतुवसुभिः ८ पक्षदिग १० ष्टादश १८ भिरेव च ।

अर्क १२ भुवना १४ न्वि ४ सहितैरुभयत्रिंशकेनाऽऽश्चर्यम् ॥ १९ ॥

नाग ८ रामा ३ न्वि ४ भिर्यञ्चं तथा चन्द्र १ शर ५ ग्रहैः ९ ।

रसा ६ श्व ७ पक्षैः २ सूते स्त्री दृष्ट्वा पञ्चदशोभयम् ॥ २० ॥

१६	६	८
२	१०	१८
१२	१४	४

८	३	४
१	५	९
६	७	२

इति पाठः ॥

सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकङ्कतदारुकुलत्थसमम् ॥

जलमन्त्रससैन्धवहिङ्गयुतं सद्यो ज्वरसूतिकाशूलहरम् ॥ २७ ॥

वैकङ्कतं विकङ्कतमूलम् । विकङ्कतो वैकङ्कडिरिति लोके । जलं काथः ॥ २७ ॥

दशमूलीरसः पूतः सद्यः सूतीरुजापहः ॥

पञ्चमूलस्य वा काथं तप्तलोहेन संयुतम् ॥

सूतिकारोगनाशाय पिबेद्वा तद्धितां सुराम् ॥ २८ ॥

तप्तलोहेन संयुतमिति । तप्तलोहसंयोगात्काथीकृतम् । तद्धितामिति । तेन प्रकारेण हिताम् । तेनेहापि तप्तलोहयोगः कार्य इति ॥ २८ ॥

वज्रकाञ्जिकमाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं गुण्ठी यवानिका ॥

जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विडं सौवर्चलं तथा ॥ २९ ॥

एतैरेवौषधैः पिष्टैरारनालं विपाचयेत् ॥

आमवातहरं वृष्यं कफघ्नं वह्निदीपनम् ॥ ३० ॥

काञ्जिकं वज्रकं नाम स्त्रीणां बलविवर्धनम् ॥

मकलशूलशमनं परं क्षीराभिवर्धनम् ॥ ३१ ॥

पिप्पल्यादिद्रव्यस्य कर्षत्रयम् । काञ्जिकस्य शराव एकः । पानीयमप्यलमेवं प्रचारः ।

चक्रस्त्वाह—क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वनकर्पासिकेक्षणां मूलं सौवीरकेण वा ॥ ३२ ॥

विदारिकन्दं सुरया पिबेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥

हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत्स्तन्यविशुद्धये ॥ ३३ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ॥

पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥

धात्री कुमारश्च पिबेत्काथयित्वा ससारिवम् ॥ ३४ ॥

ससारिवमित्यत्र स्थाने सशर्करमिति पाठान्तरम् । कफदुष्टस्तन्ये तु कफहरो विधिरुच्यते ॥ ३४ ॥

शोफं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्या-

द्यद्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ॥

सुगमम् ॥

आमे विदहति तथैव गते च पाकं

तस्याः स्तनौ सततमेव हि निर्दुहीत ॥ ३५ ॥

आमे विदग्धतापरिहाराय विदहति विदाहिनि पाकपरिहाराय पक्के नाडीव्रणपरि-
हाराय स्तनौ निर्दुहीत ॥ ३५ ॥

विशालामूललेपस्तु हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ॥ ३६ ॥

सुगमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चषष्टितमः

स्त्रीरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६५ ॥

अथ षट्षष्टितमो बालरोगाधिकारः ।

दुष्टस्तन्यपानाद्बालानां रोगसंभवादनन्तरं बालरोगाधिकारः । तत्र प्राशस्त्यादादौ
स्थ एव बाले विधिमाह—

कुष्ठं वचाऽभया ब्राह्मी कनकं क्षौद्रसर्पिषा ॥

वर्णायुष्कान्तिजननं लेहं बालस्य दापयेत् ॥

कनकं स्वर्णचूर्णम् । लेहोऽयं जातदिने तदुपरि च प्रचरति । हिरण्याख्यवर्णादि-
करलेहान्तरस्य संवत्सरं यावदुपयोग उक्तः ।

यथा—“ब्राह्म्यन्तो(न्तं) हेमचूर्णं च समं कृत्वा निधापयेत् ।

घृतेन पाययेन्मात्रां तस्य संवत्सरं शिशुम्” इति ॥

बालस्य भैषज्यमात्रां विश्वामित्रः प्राह—

“विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् ।

एतेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धते ॥

कोलास्थिमात्रं क्षीरादे दद्याद्भैषज्यकोविदः ।

क्षीरात्रादे कोलमात्रं कुमारे भेषजं हितम् ॥

अत्रादे मधुसर्पिर्भ्यां ह्रस्वोदुम्बरसंमितम्” इति ॥

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्रुणं पिबेत् ॥ १ ॥

तद्रुणमिति । संस्कारेण लघुतमम् ॥ १ ॥

मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ॥

स्वेदयेदुच्छ्रितां नाभिं शोफस्तेनोपशाम्यति ॥ २ ॥

नाभिपार्के निशालो^१ध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम् ॥
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ॥ ३ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥

हरिद्राद्वययष्ट्याहसिंहीशक्रयवैः कृतः ॥

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥ ४ ॥

सिंही पृश्निपर्णी । हरिद्रादिगणो ह्येष श्लोकेन निम्बस्तत्र कलशीति पठिता(?) ।
यस्तु क्षीरपः कषायं पातुमक्षमस्तस्य धात्रीं पाययेत् । कषायोक्तद्रव्यस्य कल्केन लिप्त-
स्तनपानमपि दर्शितं सुश्रुतेन ।

तद्यथा—“येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदंकराः ।

तेषु तत्कल्कसंल्लिप्तौ कुमारं पाययेत्स्तनौ” इति ॥ ४ ॥

घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ॥

शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥ ५ ॥

अरुणाऽतिविषा ॥ ५ ॥

धातकीबिल्वधान्याकलोद्रेन्द्रयववालकैः ॥

लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिनुत् ॥ ६ ॥

लोध्रं लतावलकं तनुत्वक्त(न तु त)रुवलकं तस्य विरेचकत्वात् ॥ ६ ॥

रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयम् ॥

पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ ७ ॥

ग्रहणीदीपनं हन्ति मारुतार्तिं सकामलाम् ॥

ज्वरातीसारपाण्डुत्वं बालानां सर्वरोगजित् ॥ ८ ॥

श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ ७ ॥ ८ ॥

मिशिकृष्णाञ्जनैर्लाजशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ॥

लेहः शिशोर्विधातव्यश्छर्दिकासज्वरापहः ॥ ९ ॥

मिशिकृष्णाञ्जनैरिति । मिशिर्मधुरिका ॥ ९ ॥

शृङ्गी समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ॥

कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समाक्षिकां वाऽतिविषामथैकाम् ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण च्छर्दिनुत् ॥ ११ ॥

पीतं पीतं वमेद्यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥

द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥ १२ ॥

द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं चेत्येको योगः । द्विवार्ताकी बृहतीद्वयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

ज्वरे विशेषमाह—

एकद्वित्राणि घस्त्राणि वातपित्तकफज्वरे ॥

क्षीरर्पस्याहितं सर्पिरन्ययोर्मध्यदेहवत् ॥ १३ ॥

स्तन्यर्पयाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थत इति डल्लुणपाठः । स्तन्यर्पयाहितं सर्पि-
र्घाभ्या दत्तमिति वाक्यशेषः । इतराभ्यां क्षीरादानादाभ्यां यथार्थतो यथाप्रयोजनतो
हितं सर्पिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ॥

काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ १४ ॥

जलं सलोध्रमिति । जलं बालकम् ॥ १४ ॥

समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम् ॥

दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतिसारे समाक्षिकम् ॥ १५ ॥

नागरातिविषामुस्ताबालकेन्द्रयवैः शृतम् ॥

कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ १६ ॥

मोचरसः समङ्गा च धातकी पत्रकेसरम् ॥

पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥ १७ ॥

कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थिमध्यमुस्तरसाञ्जनैः ॥

क्षौद्रलीढः कुमारस्य च्छर्दिस्तृष्णातिसारनुत् ॥ १८ ॥

लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिलयथ्याह्वकल्कितः ॥

बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तास्रावं प्रवाहिकाम् ॥ १९ ॥

रक्तास्रावं प्रवाहिकामिति । प्रवाहिकायामेव यत्र रक्तस्रुतिस्तत्रायं योगो न तु
केवलरक्तस्रावे तैलतिलयोस्तीक्ष्णयोस्तथा(द)नर्हत्वात् ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

लाजा सयष्टिमधुकं शर्करा क्षौद्रमेव च ॥

तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २० ॥

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ॥

रसाञ्जनं विशेषेण पान्नाभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥ २१ ॥

कणोषणसिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ॥

मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ २२ ॥

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ॥
आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ २३ ॥

सुगमम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुपातनात् ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

गृहधूमनिशाकुष्टराजिकेन्द्रयवैः शिशोः ॥
लेपस्तक्रेण हन्त्यागु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सघृतेन पयः शृतम् ॥
सशृङ्गवेरं सगुडं शीतं हिकार्दितः पिबेत् ॥ २६ ॥

पञ्चमूली महत्पत्र । कफवातहरत्वात् । घृतमिह पानकाले प्रयोक्तव्यम् ॥ २६ ॥

द्राक्षायासाभयाकृष्णाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा ॥
लीढं श्वासं निहन्त्यागु कासं च तमकं तथा ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

पुष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकैः ॥
चूर्णं तु मधुना लीढं बालानां पञ्चकासजित् ॥ २८ ॥

सुगमम् ॥ २८ ॥

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ॥
कार्यं गदेषु बालानां तेषु दाहादिकं विना ॥ २९ ॥

दाहादिकं विनेति । अग्निक्षारवमनविरेचनशिराव्यधनादिकं विनेत्यर्थः । अति-
यातिनि रोगे तु दाहादिकमपि कर्तव्यम् । यदाह सुश्रुतः—“न दद्याद्द्वस्तिवमनविरे-
कांश्चात्ययाद्वते” इति ॥ २९ ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥

सुगमम् ॥ ३० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षट्षष्टितमो
बालरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तषष्ठितमो बालग्रहाधिकारः ।

अतः परं ग्रहोपसर्गचिकित्सामाह—

सहामुण्डितिकोदीच्यकाथस्नानं ग्रहापहम् ॥

सहामुण्डितिकेति । सहा माषपर्णी । ग्रहप्रभावेण ग्रहाविष्टे बाले वाय्वादिदोषाः कुप्यन्तीति तत्प्रतिषेधार्थं सहादिकाथस्नानं कार्यम् । अथवा सहादिकाथः स्वभावेन ग्रहावेशमपि निवर्तयति । अचिन्त्यशक्तित्वात् । यतोऽचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति । सर्वग्रहाणां सामान्यविधिः सुश्रुतोक्तो यथा—

“ग्रहे पुराणे हविषाऽभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः ।

सर्षपान्प्रकिरेत्तेषां तैले दीपं च कारयेत्” ॥

शुचौ पवित्रे देशे । शुचिर्भिषगिति शेषः । तेषां तैले सर्षपाणां तैले दीपं प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥

सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

सर्पत्वग्लग्नुं मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवाः ॥

बिडालविडजालोम मेषशृङ्गी वचा मधु ॥

धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥ २ ॥

मेषशृङ्गजशृङ्गी छगलविषाणिका । उत्तरवारुणीति लोके ॥ २ ॥

बलिशान्तीष्टिकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३ ॥

बलिशान्तीष्टिकर्माणीति । बलिकर्म शुचिना वैद्येन कृतस्नानेन शस्त्रहस्तेन रात्रौ कर्तव्यम् । तदुक्तम्—‘सोपवासः शुचिर्नक्तं सशस्त्रो निर्हरेद्बलिम्’ इति ॥ ३ ॥

मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यस्तत्राऽऽदौ सार्वकार्मि(मि)कः ॥

ॐ नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय ॐ सत्यं सत्यवते स्वाहा ॐ

कं टं यं शं वैनतेयाय नमः । ॐ ह्रीं ह्रीं क्षः ॥ ४ ॥

सार्वकार्मि(मि)क इति । मन्त्राणामचिन्त्यशक्तित्वात् । तत्राऽऽदावित्यस्य स्थाने सूत्रादाविति पाठान्तरे बालस्य हस्ते कट्यां च सूत्रबन्धादावित्यर्थः ॥ ४ ॥

बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालां तु सर्वतः ॥

प्रगृह्य मुष्टिकाभक्तं बलिर्देयस्तु शान्तिकः ॥

ओंकारौ स्वर्णपक्षी बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥ ५ ॥

अपरोऽप्ययं भक्तशरावदानमन्त्रः सद्भिः स्मृत इत्यधिकः क्वापि पाठः ॥ ५ ॥

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वां ॥

सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ॥ ६ ॥

मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यं च दिने दिने ॥

दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ॥ ७ ॥

न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥

प्रेषाधन्ते कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ ८ ॥

सुगमम् । अष्टमङ्गलं घृतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्धनम् ॥ ९ ॥

सुगमम् । अश्वगन्धाद्यं घृतम् ॥ ९ ॥

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तुचतुर्गुणम् ॥

रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुगैः ॥ १० ॥

शताह्वादारुयष्ट्याहमूर्वातिक्ताहरेणुभिः ॥

बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गाद्बलवर्णकृत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । लाक्षाद्यं तैलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

पिष्ट्वा कर्कटकं तैलं सक्षीरं साधितं तु तत् ॥

पादाभ्यङ्गेन बालस्य दन्तध्वनिनिवारणम् ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तषष्ठितमो

बालग्रहाधिकारः समाप्तः ॥ ६७ ॥

अथाष्टषष्ठितमो विषाधिकारः ।

बालस्याज्ञानाद्विषोपघातस्यापि संभवाद्विषचिकित्सितम्—

मूलं तण्डुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरासंभवं

निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभीतिः कुतः ॥

दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो मूलपं

स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वैक्त्रं यमस्याचिरात् ॥ १ ॥

प्रत्यङ्गिरासंभवमिति । प्रत्यङ्गिरा कण्टकशिरीषः । स्वल्पहिंसेत्यन्ये । पूर्वेण प्रचारः । शुचिभद्रयोगादिवस इति । शुचेराषाढस्य शुभयोगनक्षत्रादिके दिने ॥ १ ॥

मयूरं निम्बपत्राभ्यां खादेन्मेषगते रवौ ॥

अब्दमेकं न भीतिः स्याद्विषार्तस्य न संशयः ॥ २ ॥

मयूरं निम्बपत्राभ्यामिति । मयूरगुडकमेकं निम्बस्य द्वे पत्रे संख्याविशेषस्यापि प्रयोजकत्वात् । तृतीया च सहयोगे । मेषगते रवौ वैशाखे मासि ॥ २ ॥

दंशस्योपरि बध्नीयात्तत्क्षणाच्चतुरङ्गुले ॥

क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

अम्बुवत्सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ॥

न वहन्ति शिराश्चास्य मर्मसंधिगता अपि ॥

न जायते विषोद्वेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

सत्त्वमालम्ब्य दष्टव्यस्तत्क्षणादुरगो रिपुः ॥

*कोमलं वा यदन्यच्च पेयं शीतं घृतं गवाम् ॥ ५ ॥

दष्टेन पुरुषेण सत्त्वमालम्ब्य हस्ताभ्यामुपसंगृह्य पुच्छे वक्त्रे च सर्पः सम्यग्दष्ट-
व्यस्तद्दक्ष्णं तु तत्रैव संक्रमणहेतुरित्यर्थः । तथा चाऽऽलम्बायनः—

“संगृह्य सर्पं हस्ताभ्यां पुच्छे वक्त्रे च सात्त्विकः ।

स दष्टव्यस्ततः सर्पो द्वित्रिश्चतुरथापि च ॥

तत्र संक्रामति विषं दष्टो नैव विषायते ।

व्यवसायद्वितीयानां नास्त्यसाध्यं कृतात्मनाम्” इति ॥

कोमलं यदन्यदपीति । कूष्माण्डफलादि । पेयं शीतं गवां घृतम् ॥ ५ ॥

वाच्यो वा नीलकण्ठोऽहं ध्येया वा गारुडी तनुः ॥

सुगमम् ॥

शून्यताध्यानमात्रेण शून्यतां याति तद्विषम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथस्य वामानामिकया कृतः ॥

लेपो हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रासेचनं तथा ॥ ७ ॥

श्लेष्मणः कर्णगूथकस्य पृथग्लेपः ॥ ७ ॥

* अत्र टीकानुरोधेन ‘कोमलं यदन्यदपि’ इति पाठोऽपेक्षितः ।

कुलिकमूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति ॥ ८ ॥

कुलिकमूलनस्येनेति । कुलिकः स्वल्पहिंसा ॥ ८ ॥

पिण्डीतगरकमूलं पुष्येणोत्पात्र्य योजितं दंशे ॥

मृतमपि दष्टकपुरुषं चालयतीत्यत्र नो चित्रम् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

शिरीषपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ॥

भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ १० ॥

नक्तमालफलव्योषविल्वमूलनिशाद्वयम् ॥

सौरसं पुष्पमार्जं च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ ११ ॥

सौरसं पुष्पमार्जं च मूत्रमिति । सुरसः सिन्दुवारः । आर्जः श्वेतपर्णासः । अस्यापि पुष्पम् । मूत्रं तु मानुषम् । मानुषं तु विषापहमिति वचनात् ॥ १० ॥ ११ ॥

वैन्ध्याकर्कोटकीमूलं छागमूत्रेण भावितम् ॥

नस्यं काञ्जिकसंपिष्टं विषोपहतचेतसः ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

इदानीमगदकोशमाह—

त्रिवृद्विशल्या मधुकं हरिद्रे माञ्जिष्ठवर्गो लवणं च सर्वम् ॥

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥ १३ ॥

एषोऽगदो हन्त्युपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ॥

अवार्यवीर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥ १४ ॥

त्रिवृत्रिभण्डी । विशल्या दन्ती काष्ठपटेला वा । विशालेति पाठान्तरं सुबोधम् । मञ्जिष्ठासहितो वर्गो माञ्जिष्ठवर्गः । अत्रोक्तत्रिवृतादिरेव वर्गः । रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्ग इति तु पाठः सुश्रुते । तत्र रक्ता मञ्जिष्ठा नरेन्द्रः कृतमालकः । शृङ्ग इति । गोशृङ्गे प्रधानकल्पनया शृङ्गेऽवस्थापनं च पक्षम् । अतः परस्मिन्योगे पक्षमुपेक्षिते वेति वचनात् । अवार्यवीर्योऽप्रतिहतशक्तिः । महाप्रभावग्रहणेनैतज्ज्ञापयति न कदाचि-
दस्य प्रतिहन्यते शक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

कटभ्यर्जुनैसैरेयशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ॥

कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

आगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥

लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनम् ॥ १६ ॥

कर्णिकायाश्च पातनमिति । कर्णिकाऽऽखुविषकृता मांसकन्दी वरट्यादिकीटवक्त्र-
शुद्धो वा ॥ १६ ॥

यः कासमर्दमूलं वदने प्रक्षिप्य कर्णफूत्कारम् ॥

मनुजो ददाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

रजनीसैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुत्तमम् ॥

पानं मूलविषार्तस्य दिग्धविद्धस्य चेष्यते ॥ १८ ॥

दिग्धविद्धस्येति । दिग्धो विषाक्तो बाणः ॥ १८ ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ॥

शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ १९ ॥

द्विपाद्भिरिति (+वचनं) । मानुषवानरादिभिः ॥ १९ ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपाद्यपि ॥

रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २० ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्चेति । सोमवल्कः कट्फलः । अश्वकर्णः शालभेदो गर्दभाण्डो
वा । गोजिह्वा दार्वीपत्रिका । हंसपादी स्वनामख्याता ॥ २० ॥

दशाङ्गमगदमाह—

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २१ ॥

अयमगदः कल्कश्चूर्णो वा ॥ २१ ॥

कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥ २२ ॥

जलौकसामिति । सविषाणामिन्द्रायुधादीनां षण्णाम् ॥ २२ ॥

छत्री झंझरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ॥

तच्छायाशब्दसंज्ञस्ताः प्रणश्यन्तीह पन्नगाः ॥ २३ ॥

+ इदमधिकम् ।

वृत्त्यादि....चरेदिति ब्रुवते सज्वारः....इति ख्यातः । तच्छायाशब्दसंज्ञस्ता इति ।
छत्रस्य छाया झर्झरस्य शब्दस्ताभ्यां संज्ञस्ताः प्रणश्यन्त्यपयान्ति ॥ २३ ॥

सोत्कम्पः पुलकावृतः प्रति मुहुर्वक्त्रं समालोकते
दन्तेनाधरपल्लवं दशति चेत्सीत्कान्वितं कूजति ॥
यस्तापं जडतां च याति नितरां दष्टः स उत्कण्ठते
र(ग)न्तुं त्वस्थिशलामलाम्बरवतीं रौद्रां श्मशानस्थलीम् ॥२४॥

सीत्कान्वितं कूजतीति । सीत्कारान्वितं यथा स्यात्तथा कूजतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुब्धयोष्णं च मैथुनम् ॥
वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २५ ॥

विषदूषितस्य वर्ज्यानि सुश्रुतेनोक्तानि ।

तद्यथा—“दिवास्वप्नं व्यवायं च व्यायामं क्रोधमातपम् ।

सुरातिलकुलत्थांश्च वर्जयेद्विषदूषितः ॥

फाणितं शिशुसौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ।

वर्जयेच्च समासेन नवधान्यादिकं गणम्” ॥

कुलत्थांश्चेत्यत्र चकारेण पिण्याकमूलकलशुनकलायकुसुम्भातसीशिशुमारकूर्मनिष्पा-
वजम्बाम्रातकचूतादिकानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टषष्ठितमो
विषरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमो रसायनाधिकारः ।

इदानीं रसायनाधिकारः प्रारभ्यते । द्विविधमौषधं व्याधितस्य व्याधिहरं स्वस्थ-
स्योर्जस्करं च । स्वस्थस्योर्जस्करमपि द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ।

यदाह चरकः—“स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित्किञ्चिदार्तस्य रोगजित् ।

स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम्” इति ।

व्याधितव्याधिहरस्योक्तत्वात्संप्रति स्वस्थस्योर्जस्करविधिः । तत्राप्यायुरादिप्रकर्ष-
करत्वेन प्राधान्यादग्रे रसायनमाह—

यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ॥

जराव्याधिविध्वंसि जराव्याध्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । आयुर्मेधाप्रकर्षकराणां रसादीनाम-
यनमुपायो रसायनम् । तदुक्तं चरके—“लाभोपायो हि धातूनां रसादीनां रसायनम्” इति ।

अत्र श्रीब्रह्मदेवव्याख्यानम्—श्रेष्ठानां रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनामयनमाप्या-
यनम् । अथवा भेषजाश्रितानां रसवीर्यविपाकप्रभावाणामायुर्वर्णवीर्यदाढ्यवयःस्थैर्यकरा-
णामयनं लाभोपायो रसायनं वर्धकं स्थापकमप्राप्तप्रापकं चेति । द्विविधं रसायनं कुटी-
प्रावेशिकं वातातपिकं च । पुनश्च त्रिविधं काम्यं नैमित्तिकमाजस्तिकं च । मेधाकामः
श्रीकाम इत्यादि काम्यम् । नैमित्तिकं व्याधेर्निमित्तं शिलाजतुभल्लातकतुवरकादि । आज-
स्तिकं क्षीरघृताभ्यासादिकमिति ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शुद्धकायः समाचरेत् ॥ १ ॥

पूर्वं इति । यौवनप्रवेश एव मध्ये यौवनशेषे । बालो हि भेषजवेगासहत्वेन रसा-
यनस्याविषयः । वृद्धस्य (श्च) जरापक्वशरीरस्य व्यर्थमेव रसायनमिति वचनादविषयः । पूर्वं
वयो मध्यं च मुख्यो विषयस्तेन क्वापि वृद्धोऽपि विषयः । यदुक्तम्—‘अस्य प्रयो-
गाच्चयवनः सुवृद्धोऽभूत्पुनर्युवा’ इति । शुद्धकायः कृतवमनविरेचनः ॥ १ ॥

अविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ॥

न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवार्पितः ॥ २ ॥

न भाति न दीप्यते यथा मलिने वस्त्रे रङ्गः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ॥ २ ॥

सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ॥

वर्षादिष्वभयो सेव्या रसायनगुणैषिणा ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

त्रैफलेनाऽऽयसीं पात्रीं कल्केनाऽऽलेपयेन्नवाम् ॥

तमाहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥ ४ ॥

प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तस्मिन्प्रयोजयेत् ॥

अजरोऽरुक्समाभ्यासाज्जीवेच्चापि समाः शतम् ॥ ५ ॥

आयसीं पात्रीमिति । कान्तलोहमयीं पात्रीम् । नवां विमलाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ॥

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥ ६ ॥

आयुष्प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ॥

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ७ ॥

मण्डूकपर्ण्या इत्यादि योगचतुष्टयम् । मण्डूकपर्णीस्वरसः प्रयोज्यः । दुग्धेन मधु-

यष्टीचूर्णं प्रयोज्यम् । समूलपुष्प्या इति विशेषणं गुडूच्याः शङ्खपुष्प्या वा । अरु-
णदत्तस्त्वेवं व्याचष्टे । गुडूच्या रसं प्रयुञ्जीत । तथा सह मूलपुष्पाभ्यां वर्तते समूल-
पुष्पा तस्याः शङ्खपुष्प्याश्च कल्कं प्रयुञ्जीत । एतानि रसायनान्यायुष्प्रदानि रोगघ्नानि
बलादिवर्धनानि मेघायै हितानि च । अतिशयेन शङ्खपुष्पी मेध्या । उपजातिवृत्ते ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ॥

क्षीराशिनस्ते बलवर्णयुक्ताः समाः शतं जीवितमामुवन्ति ॥ ८ ॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत्पिबन्ति दुग्धभोजनाः सन्तस्ते बलवर्णयुक्ता
वर्षशतं जीवितमश्नुवते । भृङ्गरजःसमुत्थमिति निर्देशो भृङ्गरजःशब्दस्य सकारान्त-
त्वात्साधुः ॥ ८ ॥

असिततिलविमिश्रान्पल्वान्भक्षयेद्यः

सततमिह पयोक्षी भृङ्गराजस्य मासम् ॥

भवति स चिरजीवी व्याधिभिर्विप्रयुक्तो

भ्रमरसदृशकेशः कामचारी मनुष्यः ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ॥

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विभर्ति बालस्य सस्यस्य यथाऽम्बुवृष्टिः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

धात्रीतिलान्भृङ्गरजोविमिश्रान्ये भक्षयेद्युर्मनुजाः क्रमेण ॥

ते कृष्णकेशा विमलेन्द्रियाश्च निर्व्याधयोऽप्यामरणाद्भवेयुः ॥ ११ ॥

मनुजाः क्रमेणेति । क्रमेण रसायनविधिक्रमेण ॥ ११ ॥

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ॥

भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाचः ॥ १२ ॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यतमेनोपयुञ्जाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावन्तो निर्मलमृष्ट-
वाचश्च स्युः ॥ १२ ॥

वृद्धदारुकमूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

शतावर्या रसेनैव सप्तवारांश्च भावयेत् ॥ १३ ॥

अक्षमात्रं तु तच्चूर्णं सर्पिषा सह योजयेत् ॥

मासमात्रोपयोगेन मतिमाञ्जायते नरः ॥

मेधावी स्मृतिमांश्चैव बलीपलितवर्जितः ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेत्प्रातरुत्थाय सर्पिषा ॥

यथेष्टाहारचारोऽपि सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ १५ ॥

मेधावी बलवान्कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ॥

मधुना त्वश्ववेगः स्याद्बलिष्ठः स्त्रीसहस्रगः ॥ १६ ॥

हस्तिकर्णरजः खादेदिति । हस्तिकर्ण[रजः] पलाशमूलचूर्णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

अयं मन्त्रः प्रयोक्तव्यो भिषजा चाभिमन्त्रणे ॥

ॐ नमो विनायकाय अमृतं रक्ष रक्ष मम फलसिद्धिं

देहि देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ॥ १७ ॥

ॐ नम इत्यादिमन्त्रो हस्तिकर्णेत्यादियोगविषय एव ॥ १७ ॥

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्धमासम् ॥

मासद्वयं तन्निगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १८ ॥

पुनर्नवायाश्छन्दोनुरोधाद्ध्रस्वत्वम् । मासद्वयं तन्निगुणमिति । तन्निगुणं षण्मा-
सान् ॥ १८ ॥

धात्रीचूर्णस्य कंसं स्वरसपरिगतं क्षौद्रसर्पिः समांशं

कृष्णामानीसिताष्टप्रसृतियुतमिदं स्थापितं भस्मराशौ ॥

वर्षान्ते तत्समश्चन्भवति विपलितो रूपवर्णप्रभावै-

निर्व्याधिर्बुद्धिमेधास्मृतिवचनबलस्थैर्यसत्त्वरूपेतः ॥ १९ ॥

कंसं चतुःषष्टिपलानि । स्वरसपरिगतमामलकस्य रसभावितं भावना चैकविंशतिवा-
रान् । क्षौद्रसर्पिः समांशं मधुघृतयोः प्रत्येकं कंसमित्यर्थः । स्थापितं भस्मराशौ प्रावृ-
डारम्भे वर्षान्ते शरदि । अत्र योगे चरकः—“आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमाम-
लकसहस्रस्वरसपरिपीतं मधुघृता[ढका]भ्यामेकीकृत्याष्टभागपिप्पलीशर्कराचूर्णचतुर्भागसं-
युतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्तद्वर्षान्ते प्रयोजयेदिति ॥ १९ ॥

गुडूच्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनीवचाभयाशुण्ठिशतावरीसमम् ॥

घृतेन लीढं प्रकरोति मानवं त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणम् ॥ २० ॥

विडङ्गशङ्खिनीति । शङ्खिनी शङ्खपुष्पी ॥ २० ॥

ब्राह्मी वर्चा अश्वगन्धापिप्लयो मधुसंयुताः ॥
आसां प्रयोगात्सप्ताहार्त्तिकनरैः सह गीयते* ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ २२ ॥

यः सोमराजीमिति । सोमराज्यवल्गुजस्तस्य बीजं ग्राह्यम् । सोमराजीं चन्द्रप-
ङ्क्तिमतिशेते कान्त्याऽ[भि]भवति ॥ २२ ॥

पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जले ॥ २३ ॥

कषायं तु पिबेच्छीतं घृतेनाक्तोष्ठतालुकः ॥

पञ्चवृद्ध्या पिबेद्यावत्सप्ततिं हासयेत्ततः ॥ २४ ॥

जीर्णेऽद्यादोदनं शीतं घृतक्षीरोपसंहितम् ॥

एतद्रसायनं मेध्यं वलीपलितनाशनम् ॥ २५ ॥

कुष्ठार्शःकृमिदोषघ्नं दुष्टशुक्रविशोधनम् ॥

भल्लातककाथपाने मन्त्रोऽयं पठ्यते क्वचित् ॥ २६ ॥

वरुण त्वं हि देवानाममृतं परिकल्पसे ॥

आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ २७ ॥

पञ्च भल्लातकांश्छित्त्वा साधयेद्विधिवज्जल इति । एकभल्लातके सुश्रुते कषा-
यशुक्तिमानमुक्तम् । तद्यथा—एकं भल्लातकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा छेदयित्वा
कषायकल्पेन विपाच्य कषायशुक्तिमनुष्णां घृताभ्यक्ततालुजिह्वोष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवे-
तेति । कषायशुक्तिश्च जलपलद्वयकथितपादशेषे भवति । शुक्तिरर्धपलम् । पञ्चभल्ला-
तकेष्वपि तदनुसारेण दशजलपलानि दत्त्वा कषायः पादशेषः कार्यः । कषायस्य तु
वृद्धिर्णापुररक्षितेन चतुष्पलं यावदुक्ता ।

तद्यथा—“बीजं भल्लातकस्यैकं पूते निक्षिप्य वारिणि ।

काथयेत्षोडशगुणे शुक्तिशेषं हिमं पिबेत् ॥

एकैकं वर्धयेद्बीजमा पञ्चभ्यो विचक्षणः ।

आ सप्ततेः पञ्चवृद्ध्या वर्धयेन्मतिमांस्ततः ।

शुक्तिवृद्ध्या कषायं च वर्धयेदा चतुष्पलात्” इत्यादि ॥

+ एतदग्रे ख. पुस्तके—हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहखालित्यमेहतिमिरव्रणशुक्रदोषान् ।
भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोऽप्यनेन च भवेत्तरुणीरिरंसुः ॥ १ ॥ इत्यधिकम् ।

अत्रोत्तरो(र)भल्लातकवृद्धिक्रमेऽपि कषायस्य चतुष्पलत्वं तरतमभावेन सान्द्रकर-
णात्प्रत्येतव्यम् । अत्र योगे मन्त्रोऽपि कचिद्दृश्यते । यथा वरुण त्वं हि देवानामि-
त्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तैलं भल्लातकानां तु पिबेन्मासं यथाबलम् ॥

सर्वोपेद्रवनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं दृढः ॥ २८ ॥

तैलं भल्लातकानामिति । भल्लातकतैलस्य कर्षः पेयः ॥ २८ ॥

कासश्वासातिसारज्वरपिटककटीकोठकुष्ठप्रमेहा-

न्मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरैःकर्णशङ्खाक्षिरोगान् ॥

ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तो-

स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ २९ ॥

पिटककटी[कोठ]कुष्ठेति । पिटकः पिडिका । कटीशब्देन कटीगता गृध्रस्यादय
उच्यन्ते । पयः पीतमिति । पयः पानीयं क्षीरं वा । सुश्रुते प्रातः क्षीरेण नस्यस्यापि
दर्शितत्वात् ।

यथा—“शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथ वा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः” इति ।

अस्यार्थः । प्रकृतिभेदेन चतुर्विधं वयःस्थापनमाह— शीतोदकमित्यादि । शीतो-
दकपयःक्षौद्रसर्पिषामेकशश्चत्वारः प्रयोगा द्विशः षट्त्रिशश्चत्वारश्चतुर्भिर्येकः । एवं
पञ्चदश प्रयोगाः । उदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशश्चत्वारः । उदकपयसी उदकक्षौद्रे
उदकसर्पिषी पयःक्षौद्रे पयःसर्पिषी क्षौद्रसर्पिषी एवं द्विशः षट् । उदकपयःक्षौद्राण्यु-
दकपयःसर्पिष्युदकक्षौद्रसर्पिषी पयःक्षौद्रसर्पिष्येवं त्रिशश्चत्वारः प्रयोगाः । उदकपयः-
क्षौद्रसर्पिषीत्येक एव प्रयोगः । मानविरुद्धानामेषां विषमाणामुपयोगः कार्य इति ज्ञेयम् ।
शीतोदकं समपित्तकफवातप्रकृतौ । पयः पुनरधिकपित्तप्रकृतावेव । क्षौद्रं कफप्रकृतौ ।
सर्पिः पुनरधिकवातप्रकृतौ । अत्रैवैकद्वित्रिचतुर्द्वयसंयोगा हिताहितविभागमवेक्ष्य वाता-
दिदोषभेदप्रकृतिषु स्वबुद्ध्या विभजनीयाः । प्रागिति प्रातः । आजस्त्रिकाश्चैते
प्रयोगाः ॥ २९ ॥

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि ॥

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा ताक्षर्यतुल्यो

वलिलपलितविहीनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ३० ॥

विगतघननिशीथ इति । अपगतघनान्धकारे । एतच्च प्रातरित्यस्य स्वरूपसंकीर्तनम् ॥ ३० ॥

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिबन् ॥

वातपित्तगदान्हन्ति जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ ३१ ॥

अम्भसः प्रसृतान्यष्टाविति । अभ्यासक्रमेणाष्टप्रसृतादाधिकं तु न पेयम् । आकृतिमानमिदम् ॥ ३१ ॥

व्यङ्गवलीपलितघ्नं पीनसवैस्वर्यकासशोषघ्नम् ॥

रजनीक्षयेऽम्बुनस्यं रसायनं दृष्टिजननं च ॥ ३२ ॥

तद्वज्रिफलाम्बु निशिस्थं वलिपलितहरं दृष्टिदं श्रेष्ठम् ॥

प्रसृतिद्वयं तु पातव्यं नासया नाधिकं मतम् ॥ ३३ ॥

सुगमम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

न केवलं दीर्घमिहाऽऽयुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ॥

गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षरम् ॥ ३४ ॥

न केवलमित्यादिश्लोकश्चरेकेणाभयामलकीये रसायनपादे पठितः । वृन्दस्तु सकल-
रसायनसाधारणोऽर्थ इति मन्यमानः सामान्यरसायनशेषे पठितवान् । प्रपद्यते ब्रह्मेति ।
ब्रह्म मोक्षः । अक्षरमविनाशि । मोक्षावाप्तिश्च रसायनेन विशुद्धसत्त्वजननात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीक-

ण्डदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनसप्ततितमो

रसायनाधिकारः समाप्तः ॥ ६९ ॥

अथ सप्ततितमो वाजीकरणाधिकारः ।

तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ॥

ध्वजः पतत्यथो नृणां क्लैब्यं समुपजायते ॥ १ ॥

पूर्वोक्तोदेव संबन्धादनन्तरं वाजीकरणमुच्यते वाजीवात्यर्थमैथुनसामर्थ्याद्वाजी । किं
वा वाजः शुक्रं तदस्यास्तीति वाजी वाजी क्रियते येन पुरुषस्तद्वाजीकरणम् ।

यदुक्तं चरके—“ येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः ।

येन चाभ्यधिकं बीजं वाजीकरणमेव तत् ” इति ।

तच्च त्रिविधं प्रवर्तकं +जनकं जनकप्रवर्तकं च ।

उक्तं हि—“शुक्रच्युतिकरं किञ्चित्किञ्चिच्छुक्रविवर्धनम् ।

च्युतिवृद्धिकरं किञ्चित्त्रिविधं वृष्यमुच्यते ” इति ।

तत्र शीते युवतीस्पर्शादि च्युतिकरं क्षीरादि वृद्धिकरं माषो जनकः प्रवर्तकश्च ।
माषोऽत्र माषभुणे ‘वृष्यः शीघ्रं पुंस्त्वं दधाति’ [इति] पदद्वयकरणादुभयकृदुच्यते ।

ब्रह्मदेवस्त्वेवं वक्ति-वाजीकरणं त्रिविधं जनकं प्रवर्तकं जनकप्रवर्तकं चेति । तत्र
जनकं मांसघृतादिकं यद्रसादिधातुक्रमेण परिणतं प्रधानधातुपुष्टिं करोति । प्रवर्तकमुच्चटाचू-
र्णादिकं शुक्रविरेचनकम् । न च तस्य विरेचनिकोक्त्या शुक्रक्षयकारित्वं स्याद्यतो विरे-
चनं शुक्रस्य पातनायाभिमुखीभावमात्रकरणम् । जनकप्रवर्तकं तु गव्यघृतगोधूम-
माषकाकाण्डफलादिकम् ।

डल्लणस्त्वेवं व्याचष्टे—केवलदेहबलकरं जनकं गोधूमादि । केवलमनोबलकरं
संकल्पादि तु प्रवर्तकम् । घृतक्षीरादि तु देहमनोबलकरं सदुभयकरमिति । वृष्यादि-
द्रव्याणां सद्यःशुक्रादिकरणे प्रभावोऽयम् ।

तथा च वाग्भटः—“के चिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे परे ।

मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ॥

वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यःशुक्रादि कुर्वते ।

प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥

क्लीबानां वाजीकरणं हितमित्यतः क्लीबमाह—

तैस्तैर्भावैरहृद्यैरिति । भयाविश्रम्भसंत्रासस्त्रीदोषदर्शनादिभिः । एषां च षाण्ड्य-
कराणां भावानामसंख्येयत्वाच्चैस्तैरिति सर्वनाम्ना निर्देशः कृतः । रिरंसोरिति । रन्तु-
मिच्छोः । मनोभिघातजं क्लैब्यमिदम् ॥ १ ॥

आहारजं क्लैब्यमाह—

अन्नैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ॥

सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम् ॥ २ ॥

कटुकाम्लोष्णलवणैरिति पाठान्तरम् । सौम्यधातुः शुक्रम् । तदपरमिति । अन्नकृत-
शुक्रक्षयजम् ॥ २ ॥

विशिष्टविहारजं क्लैब्यमाह—

अतिव्यवायशीलो वा न च वाजीक्रियारतः ॥

ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ३ ॥

+ तत्र जनकं क्षीरादि न च धातुपरिणामक्रमेण तज्जनकं किंतूपयुक्तमात्रमेव । उक्तं च
तन्त्रान्तरे—वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हीति जैज्जटः । इति घ. टिप्पणी ।

ध्वजभङ्गमिति । ध्वजभङ्गलक्षणीयं क्लैब्यम् । ध्वजभङ्गो मेढानुत्थानम् । शुक्रक्षय-
हेतुकमिति । विहारविशेषकृतशुक्रक्षयजम् ॥ ३ ॥

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदात्तु यद्भवेत् ॥

साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो विधिः ॥ ४ ॥

असाध्यं सहजं क्लैब्यमिति । तथा च—“जन्मप्रभृति यः क्लीबः क्लैब्यं तत्सहजं
स्मृतम्” इति । सुश्रुते—शारीरोक्तमासेचकादिकं पञ्चविधम् ।

तद्यथा—“पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।

स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्” ।

पित्रोर्मातापित्रोः । आसेक्यः पुरुषो भवेदासेक्यनामा पुरुषो जायते । स शुक्रं प्राश्येति ।
स पुरुषोऽन्यपुरुषात्रिजमुखेन व्यवायं कारयित्वा तत्र सिक्तं शुक्रं प्राश्याऽऽस्वाद्य ।
ध्वजोच्छ्रायं लिङ्गोत्थानम् । आसेक्यनामाऽयं षण्ढो मुख्योन्यपरपर्यायः ।

“यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ।

स योनिशेषसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्” ।

अस्यार्थः । योनिशेषसोर्गन्धमाघ्राय शिङ्घित्वा । अयं सौगन्धिकनामा षण्ढो नासा-
योन्यपरपर्यायः ।

‘स्वगुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्तते ।

कुम्भीकः स तु विज्ञेयः’ ।

यः पुरुषः स्वे गुदे स्वकीये पायावब्रह्मचर्यादन्यपुरुषपार्श्वाद्यवायं कारयित्वा पश्चात्स्त्रीषु
विषये पुमानिव प्रवर्तते पुरुषवद्यवायं करोति स कुम्भीकनामा षण्ढो ज्ञेयः । अन्ये तु
प्रथमं स्त्रीषु विषये तासामेव स्वकीयगुदविवरे पशुवत्पृष्ठभागे शिथिलेनैव मेहनेन
प्रवर्तते किंनिमित्तमेतादित्याह । ब्रह्मचर्यात् । क्लैब्यवशसंजाताप्रवृत्तित्वात् । ततश्चानया
विप्रकृत्या ध्वजोच्छ्राये संजाते स एव स्त्रीषु पुरुषवत्प्रवर्तते स कुम्भीकनामा नपुंस-
कभेदः । गुदयोनिरयम् । अस्योत्पत्तिहेतुः सूत्रान्तरे वर्णितो यथा—“माता व्यवायं प्रति
चेच्च वक्रा स्याद्वीजदौर्बल्यतया पितुश्च” । गयी तु कुम्भीकोत्पत्तिहेतौ काश्यपोक्तं
श्लोकमाह ।

यथा—“अरजस्कां यदा नारीं श्लेष्मरेता व्रजेदृतौ ।

अन्यसक्ता भवेत्प्रीतिर्जायते कुम्भिलस्तदा” इति ।

ईर्ष्यकं शृणु वा परम् ।

दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते ।

ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः’ ।

दृग्योनिरयमोर्प्यकापरपर्यायः । अत्रापि तत्रान्तरे पाठितो हेतुर्यथा—‘ईर्ष्याभिभू-
तावपि मन्दहर्षावीर्ष्याद्वयस्यापि वदन्ति हेतुम्’ इति । षण्ढकं शृणु पञ्चमम् ।

“यो भार्यायामृतौ मोहदङ्गनेव प्रवर्तते ।

ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञितः” ।

यः पुमान्मोहवशादृतौ भार्यायां विषयेऽङ्गनावदुत्तानो भूत्वा व्यवहरति तत्र स्त्रीचे-
ष्टिताकारः षण्ढो जायते स पुमान्स्याकृतिः स्त्रीचेष्टितश्च स्त्रीवदधोभूतः स्वमेद्वस्योर्ध्व-
प्रदेशेऽपरपुरुषाद्वीर्यच्युतिं कारयति । मर्मच्छेदादिति । विट्पमर्मच्छेदात् । तेन हि
शुक्रवहनाड्युपघातो वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपे ॥ ४ ॥

पिप्पलीलवणोपेतौ वस्ताण्डौ क्षीरसर्पिषा ॥

साधितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ ५ ॥

पिप्पलीलवणे संस्कारके । वस्ताण्डौ छायाण्डकोशौ । क्षीरसर्पिषा क्षीरोत्थितस-
र्पिषा न तु क्षीरेण सर्पिषा चेत्ययमत्रार्थः एकवद्भावेन कल्प्यः । क्षीरपक्षे लवणस्य
संयोगविरुद्धत्वात् । प्रमदाशतमिति बहुवनितोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ॥

यः खादेत्स नरो गच्छेत्स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६ ॥

वस्ताण्डसिद्धे पयसीति । वस्तश्छागस्तस्याण्डो मुष्कः । क्षीरपरिभाषया वस्ता-
ण्डेन क्षीरं साध्यं तस्मिन्पयसि सप्ताहं भावितांस्तिलान्वादेत् । तत्रानुपानं क्षीरमेव ।
परिभाषामाह—

“द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः” इति ।

स नर इत्यस्य स्थाने ससितानिति पाठो वाग्भटे । तत्र ससितान्सशर्करान् ।
अजाविकमासित्यादिना यद्यपि क्षीरेण वस्तमांसस्य विरोधो दर्शितस्तथाऽपि विशिष्टव-
स्तस्याविरोधो वचनादैष्टव्यः । असकृदिति । सप्तधा । अपूर्ववत्प्रथममुरतवत् ॥ ६ ॥

चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ॥

सर्पिःक्षौद्रयुतं लीढ्वा दश गच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ७ ॥

सुकृतमित्यस्य स्थाने बहुशः पाठः । स्वरसेनेति । विदार्या एव । लीढ्वाऽनन्तरं
मनुपानं शीतलं जलम् ॥ ७ ॥

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ॥ ८ ॥

शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ॥

एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ॥ ९ ॥

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितमिति । अत्र स्वरसभावनस्याप्युक्तत्वादेवमित्यतिदेशस्य वैयर्थ्याद्विदारिचूर्णवत्क्षौद्रघृताभ्यामप्यामलकचूर्णस्य स्वरसभावितस्य प्रयोगमाह—कार्तिकः । तेनाऽऽमलकचूर्णस्य द्विधा प्रयोगः । क्षौद्रघृताभ्यां शर्कराक्षौद्रघृतपयोनुपानैश्चेति । सुहितत्वविधानार्थमेवमित्यतिदेश इत्यन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥

विदारिकन्दचूर्णं तु शृतेन पयसा नरः ॥

उदुम्बरसमं खादन्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १० ॥

शृतेनेति । केवलजलशृतेन । उदुम्बरसममिति । उदुम्बरफलसमम् ॥ १० ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥

धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥ ११ ॥

स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः । इक्षुरकः कोकिलाक्षो नरवारक इति लोके । न क्षयं व्रजेदित्यत्र शुक्रस्येति शेषः ॥ ११ ॥

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममुच्यते ॥

उच्चटा शणघण्टाकारः स्वल्पविटपः प्रायशो हिमवति शरयूपकण्ठे । औच्चट इति लोके । एवमिति सशर्करधारोष्णक्षीरेण ॥

शतावर्युच्चटाचूर्णं पेयमेवं सुखाम्बुना ॥ १२ ॥

सुगमम् ॥ १२ ॥

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥

पयोनुपानं यो लिङ्गान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १३ ॥

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्षं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि सोऽप्रनष्टवेगः पुरुषो भवेत् ॥ १३ ॥

गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूली वानरी(रि) नागबलाऽतिबला च ॥

चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ १४ ॥

क्षुरकः कोकिलाक्षः । वानरी शुकशिम्बा । उभयोर्बीजमिह । गोक्षुरकः क्षुरकः शतमूली वानरी(रि) नागबलाऽतिबला चेति पाठश्छन्दःपूरणार्थं साधुः । न तु समासं कृत्वा षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः ॥ १४ ॥

नरसिंहचूर्णमाह—

त्रिकण्टविदारीनिस्तुषतिलबहुपुत्रीरजश्चतुष्प्रस्थम् ॥

भल्लातकप्रस्थयुगं तत्सप्तोऽनं गुडूच्याश्च ॥ १५ ॥

पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दश वहेः ॥
 तद्विगुणा वाराही सप्तगुणा शर्करा दहनात् ॥ १६ ॥
 मध्वर्धं घृतमेतत्परिमृज्य स्निग्धभाजने निहितम् ॥
 अद्याद्यथाग्निं हन्तुं रोगानीकं क्षयं कासम् ॥ १७ ॥
 अश्मर्युदरभगंदरकुष्ठवलीपलितपीनसं षाण्ड्यम् ॥
 नृसिंहसदृशविक्रममपत्यमभिवाञ्छितं लभते ॥ १८ ॥
 बलवर्णस्वरकान्तिबुद्धचुत्साहसत्त्वसंयुक्तम् ॥
 उपयुज्य चूर्णमब्दं शुद्धतनुर्नारसिंहाख्यम् ॥ १९ ॥

वराहमूर्धवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ॥

भिषजां तदलाभेन चर्मकारालुको मतः ॥ २० ॥

त्रिकण्टो गोक्षुरकः । चतुष्प्रस्थमिति । मिलित्वा । तेन त्रिकण्टादीनां प्रत्येकं
 प्रस्थः । तत्सप्तोनमिति । तत्प्रस्थयुगं सप्तपलोनं पञ्चविंशतिपलानीत्यर्थः । इति नृसिं-
 हचूर्णम् ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

शतावरीधृतमाह—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥

शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुच्यते ॥ २१ ॥

अत्र शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तत्वं सिद्धे घृते ॥ २१ ॥

गोधूमाद्यं घृतमाह—

गोधूमात्तु पलशतं निष्काथ्य सलिलाढके ॥

पादावशेषे पूते च द्रव्याणीमानि दापयेत् ॥ २२ ॥

गोधूममुज्जातफलं माषा द्राक्षा परूषकम् ॥

काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती सशतावरी ॥ २३ ॥

अश्वगन्धा सखर्जूरा मधुकं व्यूषणं सिता ॥

भल्लातकं स्वयंगुप्ता समभागानि कारयेत् ॥ २४ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेवं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥

मृद्वग्निनाऽथ सिद्धे च द्रव्याण्येतानि निक्षिपेत् ॥ २५ ॥

त्वगेले पिप्पली धान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ॥

यथालाभं विनिक्षिप्य सिताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ २६ ॥

दत्त्वेक्षुदण्डेनाऽऽलोड्य विधिवद्विनियोजयेत् ॥

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिबेन्मांसरसेन वा ॥ २७ ॥

केवलस्य पिबेदस्य पलमात्रं प्रमाणतः ॥
 न तस्य लिङ्गशैथिल्यं न च शुक्रक्षयो भवेत् ॥ २८ ॥
 बल्यं परं वातहरं शुक्रसंजननं परम् ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं वृद्धानामपि शस्यते ॥ २९ ॥
 पलद्वयं तदश्रीयादशरात्रमतन्द्रितः ॥
 स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा चानुपिबेत्पयः ॥
 अश्विभ्यां निर्मितं चैतद्रोधूमाज्यं रसायनम् ॥ ३० ॥

निष्काथ्य सलिलाढके । पादावशेष इति । गोधूमस्य पलशते काथार्थं जलद्रोणः
 पादशेष आढकं प्रचरति चेत्थम् । अन्ये पुनर्निर्देशानुरोधाज्जलाढकेनैव काथः पादशेषः
 प्रस्थ इत्याहुः । मुञ्जातफलमौत्तरापथिकं तदभावे तालमस्तकम् । मधुकस्य फलम् ।
 त्वगेलादीनां कल्कद्रव्यसमानं मानम् । अत्रार्थे चक्रस्य टिप्पणी—

“जलद्रोणेऽत्र गोधूमकाथस्तच्छेष आढकम् ।
 मुञ्जातकफलस्थाने तद्गुणं तालमस्तकम् ।
 कल्कद्रव्यसमं मानं त्वगादेः साहचर्यतः ” इति ॥

इक्षुकाण्डेनेक्षुखण्डेन । पलमात्रमिति । प्रथमतः । पलद्वयं तदश्रीयादित्याधिक-
 मात्रानिरासार्थमुक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥

महासुगन्धितैलमाह—

कर्पूरागुरुचोचबोलनलिकालाक्षाशठीधातकी-
 पुष्पैः सप्तदलैलवालुसरलाशैलेयमांसीपुरैः ॥
 एलाकुङ्कुमरोचनादमनकश्रीवासजातीफलैः
 कङ्कोलकमुकोजटामदमुराकान्तालवङ्गामयैः ॥ ३१ ॥
 तैलोशीरहरेणुकामलयजस्थौणेयचण्डानखै-
 र्जातीकोशकुलीरपद्मकनतैः स्पृक्कान्वितैः पालिकैः ॥
 लाक्षायोजनवल्लिलोघ्रसलिले तैलं विपाच्याऽऽढकं
 तेनाभ्यज्य तनुं जरन्नपि भवेत्स्त्रीणां परं वल्लभः ॥ ३२ ॥
 शुक्राढ्यो द्युतिमाननल्पतनयः षण्ढोऽपि रत्युत्सुको
 बन्ध्या गर्भवती भवेदपि तथा वृद्धाऽपि सूते सुतम् ॥
 कण्डूस्वेदविचर्चिकामयहरं दौर्गन्ध्यकुष्ठापह-
 मश्विभ्यां परिकीर्तितं बहुगुणं तैलं सुगन्धं महत् ॥ ३३ ॥

चोचं गुडत्वक् । वोलो गन्धरसः । सप्तदलः सरववीति नाम्नाऽऽख्यातं गन्धद्रव्यम् ।
उज्जय सूक्ष्मैला । मदः कस्तूरिका । कान्ता प्रियंगुः । तैलं सिद्धकम् । स्थौणेयं ग्रन्थि-
पर्णम् । नतं तगरपादिका । योजनवल्ली मञ्जिष्ठा ! .....महासुगन्धितैलम् ॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गुडकूष्माण्डकमाह—

कूष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् ॥
प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् ॥ ३४ ॥
त्वक्पत्रधान्यकव्योषजीरकैलाद्वयानलम् ॥
ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पल्यः शृङ्गवेरकम् ॥ ३५ ॥
शृङ्गाटकं कसेरुं च प्रलम्बं तालमस्तकम् ॥
चूर्णीकृतं पलांशं तु गुडस्य तुलया पचेत् ॥ ३६ ॥
शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् ॥
कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ३७ ॥
कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् ॥
प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ३८ ॥
क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्भिषग्जितम् ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिकां हन्ति च्छर्दिमरोचकम् ॥ ३९ ॥
गुडकूष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् ॥
खण्डकूष्माण्डवत्पात्रं खिन्नकूष्माण्डकद्रवः ॥ ४० ॥

• जीरकद्वयमेलाद्वयं च । प्रलम्बं तालाङ्कुरः । अत्र खण्डकूष्माण्डकवत्खिन्नकू-
ष्माण्डद्रवपात्रं च ज्ञेयम् । खण्डकूष्माण्डवत्पात्रं गुडकूष्माण्डकद्रव इत्यत्र द्रवः खिन्न-
कूष्माण्डकस्य ज्ञेयः । गुडकूष्माण्डकम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं जीवनं गुरु ॥
हर्षणं मनसश्चैव तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ४१ ॥
यत्किञ्चिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ॥ ४१ ॥
सुरूपा यौवनस्था या भूषणैश्च विभूषिता ॥
या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ॥ ४२ ॥
शिक्षितेति । कामशास्त्रोक्तचतुःषष्टिपञ्चा(कला)कुशला ॥ ४२ ॥
नान्तर्वै षोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न च ॥
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ४३ ॥

नान्तर्वै षोडशाद्वर्षादिति । असंपूर्णधातुत्वात् । सप्ततेः परतो न चेति । क्षीय-
माणधातुत्वात् ॥ ४३ ॥

प्रवर्तनादिकारणान्युद्दिशन्नाह—

भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ॥

वाचः श्रोत्रानुगामिन्यस्त्वक्सुखस्पर्शनानि च ॥ ४४ ॥

गन्धा मनोज्ञा रूपाणि विचित्रोपवनानि च ॥

मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥ ४५ ॥

श्रोत्रानुगामिन्य इति । श्रोत्रसुखाः । अप्रतिघात इति । अप्रातिकूल्यम्
॥ ४४ ॥ ४५ ॥

जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥

क्षयं गच्छत्यनशनात्स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ ४६ ॥

क्षयाद्भृङ्गा(या)दविसम्भाच्छोकात्स्त्रीदोषदर्शनात् ॥

नारीणामरसज्ञत्वादभिघातादसेवनात् ॥ ४७ ॥

अविसम्भादिति । अविश्वासात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भल्लातकास्थिजलशूकमथाक्ष(ज)पत्र-

मन्तर्विदह्य मतिमान्सह सैन्यवेन ॥

एतद्विरूढवृहतीफलतोयपिष्ट-

मालेपनं महिषविद्धिमलीकृताङ्गे ॥ ४८ ॥

स्थूलं महद्वरतुरंगमतुल्यमाशु

शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति ॥ ४९ ॥

जलशूको जलनीलिका जलान्तर्वर्ती रोमयुक्तः सविषः प्राणी वा । जलशूको जल-
संस्थस्तृणसक्तो जन्तुविरचितः शूकसंघातवान्निवासान्दुक इत्यन्ये । जलचारी कृष्णकीट
इति लक्ष्मणटिप्पणेनोक्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कासीसतुरगगन्धासावरगजपिप्पलीविपक्वेन ॥

तैलेन यान्ति वृद्धिं नियतं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि* ॥ ५० ॥

सुगमम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्ततितमो

वाजीकरणाधिकारः समाप्तः ॥ ७० ॥

* एतदग्रे ख. पुस्तके—“दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वमदसंभ्रमाः । कलैव्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीण-
शुक्रस्य लक्षणम्” । इत्यधिकम् ।

अथैकसप्ततितमः स्नेहाधिकारः ।

रसायनमित्यत्र शुद्धकाय इत्युक्तं कायशुद्धिश्च पञ्चकर्मभिः पञ्चकर्माणि तानि वमनविरेचनानुवासननिरुहनस्यानि तानि च स्नेहस्वेदपूर्वाणि कार्याण्यतः संशोधनानि प्रतिपादयितुकामः स्नेहस्वेदौ निर्दिशति स्नेहस्वेदयोरपि स्नेहश्चाग्रे क्रियत इति स्नेहा-
ध्यायः—

यथादोषं यथाव्याधि यथाकालं यथाबलम् ॥

स्नेहं पक्वमपक्वं वा पातुं युञ्ज्याच्चिकित्सकः ॥ १ ॥

स्नेहमिति । उक्तं च—

“द्वियोनिवीर्योऽभिहितश्चतुःसंज्ञो विकल्पनात् ।

षट्प्रयोगाश्रितः स्नेहश्चतुःषष्टिविचारकृत् ” ॥

तत्र द्वियोनिः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विवीर्यं उष्णः शीतश्च । विकल्पनाच्चतुःसंज्ञः सर्पिस्तैलवसामज्जानश्चत्वारो विकल्पा अस्य । तत्र तैलं स्थावरयोनि घृतवसामज्जानस्तु जङ्गमयोनयः । तत्र तैलं तिलादिफलोद्भवत्वात्फलस्थं देवदारुशिशपागुरुसारात्थं च । घृतमपि द्विधा क्षीरोत्थं दध्युत्थं च । शुद्धमांसाश्रया वसाऽस्थ्याश्रया मज्जा । तत्र जङ्गमेभ्यो गव्यं घृतं प्रधानं स्थावरेभ्यस्तिलतैलमिति । षट्प्रयोगाश्रित इति । पानभो-
जनवस्तिनस्याभ्यङ्गमूर्धेतैलभेदेन षट्प्रयोगाः । चतुःषष्टिविचारकृदिति ।

तथा च—“दोषाणामल्पभूयस्त्वं संसर्गं समवेक्ष्य च ।

युञ्ज्यात्रिषष्टिधाभिन्नैः समासाद्व्यासतो रसैः” ॥

अन्यत्रापि—“रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।

इत्थं त्रिषष्टिधायुक्तिं प्राप्नोत्येकश्च केवलः” ॥

इति “पक्वस्नेहवत्स्नेहो गुणवन्तः” ॥ १ ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ॥

देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥ २ ॥

केवलमसहायमन्यद्रव्यैरसंयुक्तमित्यर्थः । तच्च संस्कृतमसंस्कृतं वा सत्यप्यन्यद्रव्या-
संयोगे संस्कृतत्वं लभ्यत एव संयोगसंस्कारयोर्भिन्नाभिधानत्वात् । एतेन संस्कृतमसं-
स्कृतं वा केवलं काथचूर्णादिप्रक्षेपरहितं सर्पिः पातव्यमिति ज्ञेयम् । गयी तु पित्त-
हरद्रव्यसाधितमेव केवलमित्याह । वातिके लवणान्वितमिति । वातस्य समानगुण-
मपि सर्पिलवणेनोष्णवीर्येण च युक्तं श्रेष्ठं स्यात् ॥ २ ॥

* अच्छपानविषयमुपदिशन्नाह—

स्नेहसात्म्यः क्लेशसहो दृढः काले च शीतले ॥

अच्छमेव पिबेत्स्नेहमच्छपानं च शोभनम् ॥ ३ ॥

क्लेशसह इति शक्तिलक्षणं बलमुक्तम् । काले च शीतल इति । चकारो वातक-
फयोः शैत्यादोषे च शीतल इति गमयति । दृढः काले च शीतल इत्यस्य स्थाने काले
नात्युष्णशीतल इति पाठान्तरम् । चरकेऽप्युक्तम्—नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नर इति ।
अच्छमिति । केवलं भक्षाद्यसंसृष्टम् । शोभनमिति । अचिरस्नेहनेन ।

“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा ।

जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥

इति परिभाषा प्रचरति ।

“अहोरात्रमहः कृत्स्नं दिनार्धं च प्रतीक्षते ।

उत्तमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति” ॥

इति चरकपरिभाषा तु न व्यवहरति । कालविशेषे दोषविशेषे च स्नेहपानक्रमः
सुश्रुते दर्शितः ॥

तद्यथा—“शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥

वातपित्ताधिको रात्रौ वातश्लेष्माधिको दिवा” ॥

अत्र वातपित्ताधिक इत्यनेन वाताधिकः पित्ताधिकश्च गृह्यते । एवं वातश्लेष्माधिक
इत्यत्रापि व्याख्येयम् । पित्ताधिकस्तु नात्युष्णशीत एव काले पिबेदिति द्रष्टव्यम् ।
रात्राविति सायम् । अस्य श्लोकस्य दृष्टान्तोक्ता व्याख्या लिख्यते । निशीति ।
संशमनमेव । उष्णकाले च सह भक्तेन पाययेदिति वक्ष्यमाणवचनात् । वातपित्ता-
धिक इति । वातपित्ते अधिके यस्य स वातपित्ताधिकः । वातपित्तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्ग्र-
हणाद्वाताधिकः पित्ताधिको वातपित्ताधिकश्च रात्रौ संशमनं स्नेहं पिबेत् । तत्रापि वात-
पित्ताख्यसंसर्गस्यापरसंसर्गोपलक्षणत्वात्पित्तश्लेष्माधिकोऽपि रात्रौ पिबेदिति गम्यते ।
वातश्लेष्माधिक इति । वातः श्लेष्मा च वातश्लेष्माणौ समासान्त्यपादलोपात् ।
तावधिकौ यस्य स वातश्लेष्माधिकः । एतेन वातकफाधिकः कफाधिकश्च दिवास्नेहं
पिबेदिति गम्यते । अत्रार्थे च वृद्धवाग्भटः—

“सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युञ्ज्याद्वास्वति निर्मले ॥

ऋतौ साधारणे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ।

दिवानिश्चयनिले पित्ते संसर्गे पित्तवत्यपि” ॥

यदा च ग्रीष्मे वातकफोत्थो रोगः स्नेहसाध्यस्तदा कालमाश्रित्य तद्वर्तु(दत्तु) विहितः
स्नेहो निशि प्रयोज्यो दोषादीन्वीक्ष्य वा ॥

तथा च वृद्धवाग्भटः—

“त्वरमाणस्तु शीतेऽपि दिवा तैलं प्रयोजयेत् ॥

उष्णेऽपि रात्रौ सर्पिस्तु दोषादीन्वीक्ष्य वाऽन्यथा” इति ॥ ३ ॥

उष्णोदकानुपानं तु स्नेहानामथ शस्यते ॥

ऋते भल्लातकस्नेहात्तत्र तोयं सुशीतलम् ॥ ४ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥

तत्र तृष्णाप्रतीकारमुद्दिशन्नाह—

स्नेहपीतस्तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥

एवं चानुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णाम्बुनोदरेत् ॥ ५ ॥

उद्धरेदिति । वमेत् ॥ ५ ॥

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥

विष्टभ्य चापि जीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ॥ ६ ॥

मिथ्याचारादिति । अत्यम्बुसेवनादेः । समुचितस्नेहाचारस्तु चरकेणोक्तस्तद्यथा—

“उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।

शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णाश्च न धारयेत्” ॥ ६ ॥

मिथ्याचारादिजस्य स्नेहाजीर्णस्य प्रतीकारे कृते स्नेहसाध्ये व्याधौ पुनरप्यस्य स्नेहो
देय इत्याह—

ततः स्नेहं पुनर्दद्याल्लघुकोष्ठाय देहिने ॥

ततः स्नेहं पुनर्दद्यादिति । दिनान्तरे बले जाते ॥

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥

तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो रुचिश्चान्नं भवेत्प्रति ॥ ७ ॥

जीर्णाजीर्णविशङ्कायामिति । अल्पस्नेहशेषे । तेन जीर्णेन स्नेहेन ॥ ७ ॥

पच्यमानस्नेहस्य लक्षणमाह—

स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारुचिक्लमाः ॥ ८ ॥

स्युर्भवेयुः ॥ ८ ॥

अतः परं जीर्णस्नेहस्याऽऽहारोपचारः—

परिषिच्यार्द्रस्रवणाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् ॥

यवागूं पाययेदुष्णां क्लिन्नामत्यल्पतण्डुलाम् ॥ ९ ॥

यवागूमिति । पेयाम् । क्लिन्नां सुसिद्धाम् । अयं च पेयाविधिरतिमन्देऽग्नौ स्तोक-
मन्दे तु विलेपी तथा मध्ये सात्म्याद्यपेक्षया पेया रसो वा बोद्धव्यः । तथा च
सुश्रुते यवागूं पाययेदुष्णामित्याद्यनन्तरं पठ्यते ॥

“देयौ यूषरसौ वाऽपि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ।

कृतौ वाऽप्यल्पसर्पिष्कौ विलेपी वा विधीयते” इति ।

अस्यार्थः । स्नेहवर्जितावित्यनेनाकृताविति गम्यते । कृतौ स्नेहादिसंस्कृतौ यूषरसौ ।
यूषरसाविति । अत्र यूषः कफे तैलपाने च देयो रसो वाते घृतपाने च विलेपी पुनर्वि-
लेपीसात्म्याय मध्यमाग्नये देया । क्लिन्नामत्यल्पतण्डुलामित्यत्र कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलामिति
पाठः । काममतिशयेन क्लिन्नाऽल्पतण्डुला स्विन्नाल्पतण्डुला । गयी तु कामं यथे-
ष्टमाचष्टे ॥ ९ ॥

तस्य स्नेहपानस्य कोष्ठापेक्षया कालनियमं दर्शयन्नाह—

पिवेत्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्म्यीभावाय कल्पते ॥ १० ॥

अहं मृदुकोष्ठः स्निह्यति चतुरहं षडहं वाऽपि मध्यकोष्ठः सप्ताहं क्रूरकोष्ठः ।

चरकेऽप्युक्तम्—“मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोषसेवया ।

स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः” इति ॥

अत्र कोष्ठत्रित्वस्य तारतम्यमपि व्याचष्टे जैज्जटः । मृदुतरकोष्ठो अहं पिवेदेकाहं
मृदुतमः पञ्चाहं मध्यतरः षडहं मध्यतमः क्रूरतरोऽष्टाहं नवाहं क्रूरतमः । अत एव
तन्त्रान्तरे नवरात्रपर्यन्तं स्नेहपानमुपन्यस्तम् ।

तद्यथा—“तत्रिषण्णवरात्राणि स्नेहपानं विधीयते ।

मृदुमध्यादिकोष्ठत्वान्मृदुमध्यादिदेहतः” इति ॥

सात्म्यीभावं………मपि परेणेच्छन्ति । व्यहादिकालभेदोऽयं भोजे तु दोषभे-
देनोक्तः ।

तथा हि—“अह्येण श्लैष्मिकः स्निह्यात्पञ्चरात्रेण पैत्तिकः ।

वातिकः सप्तरात्रेण सात्म्यतां यात्यतः परम्” इति ॥

सात्म्यभावाय कल्पत इत्यत्र सात्म्यी भवति सेवित इति पाठो ढल्लणे । तत्र सा-
त्म्यीभवतीत्यात्मना सह वर्तत इति सात्मं तस्य भावः सात्म्यमसात्म्यं यत्र सात्म्यं
भवति सात्म्यी भवतीति । आत्मशब्दोऽत्र देहपर्यायः । अयमर्थः । आत्मनि काये
यद्वर्तते यदुपशेते न विकाराय भवति सुखं करोतीत्यर्थस्तत्सात्म्यी भवतीत्युच्यते ।
एतेन स्नेहकार्यमुत्क्लेशनादिकं न करोत्याहारवत्सात्म्यी भवति । अत एव हि सेवित
इत्युक्तम् । विषमपि स्वल्पं प्रतिदिनमुपयुज्यमानं न मारणात्मकं भवति तच्च सात्म्यी-
भवनं वातप्रकृतावूर्ध्वाङ्गमारुते बोद्धव्यं वातकफप्रकृतौ पुनरुत्क्लेश एव ॥ १० ॥

शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥

पिबेत्संशमनीयं वा अन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ॥ ११ ॥

शुद्ध्यर्थं स्नेहं बिन्दुघृतादि नैशे दिवान्तभक्षित आहारे जीर्णे दोषोत्क्लेशार्थं प्रातरेव
पिबेत् । अन्नकाले द्विप्रहरादिलक्षणे बुभुक्षा नावश्यं भवतीति विशेषणं कृतं प्रकाङ्क्षि-
त इति । प्रकाङ्क्षितो बुभुक्षितः । एतच्च कालकथनमुत्सर्गतः । तेन पित्ताधिको रात्रा-
वित्युक्तः कालविरोधो नोद्भावनीयः । संशमनस्य विचारणास्नेहस्य विषयोपदर्शनम् ११

इदानीं विचारणामावस्थिके नित्यगे च काले निर्दिशन्नाह—

स्नेहद्विषः कृशान्द्रुद्रान्सुकुमाराञ्जिशूनपि ॥

तृष्णालुं चोष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ॥ १२ ॥

स्नेहेत्यादि । इति ढल्लणात् । सह भक्तेनेति । भक्तमिश्रम् । भक्तशब्दश्चोपल-
क्षणम् । तेन चरकोक्ता ओदनश्च विलेपी च यूषः काम्बालिकः खड इत्याद्याश्चतुर्विंशतिः
स्नेहविचारणा ग्राह्याः ॥ १२ ॥

सद्यःस्नेहनयोगानाह—

भृष्टा मांसरसे स्निग्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥

सक्षौद्रा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १३ ॥

स्निग्धा घृतयोगात् । सद्यस्तदहरेव । सुकुमारादौ त्वरया च यत्र कर्म तत्रायं
विधिः । चक्रस्त्वाह । सद्यः स्नेहनमपि त्र्यहेणैव स्नेहयति स्तुत्यर्थं तु सद्यःशब्दप्रयोगः ।
सूपकल्पिता । प्रक्षुद्रा पीयमाना तु, इति पाठो ढल्लणे । प्रक्षुद्रा क्षुद्रावगाढा । क्षुद्रं
फाणितं काकब, इति लोके ॥ १३ ॥

सर्पिष्मतीं बहुतिलां यवागूं स्वल्पतण्डुलाम् ॥

पिबेत्सुखोष्णां मनुजः सद्यो रौक्ष्यात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

शर्कराघृतसंसृष्टे दुह्याद्रां कलशे तथा ॥

पाययेदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ १५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥

पिप्पल्यो लवणं स्नेहाश्चत्वारो दधिमस्तकम् ॥

पीतामैकध्यमेतद्धि सद्यःस्नेहनमुच्यते ॥ १६ ॥

लवणमत्र प्रधानकल्पनया सैन्धवम् । स्नेहाश्चत्वारः सर्पिस्तैलवसामज्जानः । दधि-
स्तको(कं) दधिसरः । पिप्पलीलवणयोर्यावत्या मात्रया नातिकटुत्वं नातिलवणत्वं च
तावती मात्रा ॥ १६ ॥

विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णी तरुणज्वरी ॥

दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्छार्तो मदपीडितः ॥ १७ ॥

छर्द्यदितस्तु तृषितः श्रान्तः पानक्लृमान्वितः ॥

दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च वान्तो यश्चापि मानवः ॥

अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥

अजीर्णेऽजीर्णमेव पचन्नग्निरास्ते कः स्नेहं पक्ष्यति तरुणज्वरेऽप्येवमतिस्त्रोतरोधश्च ।
दुर्बले ग्लान्यादयः । अरोचकेऽरोचकाभिवृद्धिः । स्थूलस्यातिस्थौल्यं स्त्रोतरोधश्च ।
मूर्छाद्यातानां मूर्छातिवृद्धिः । दत्तवस्तेर्विरिक्तवान्तयोश्च सद्यःशुद्धत्वेनाग्निमान्द्यं तृष्णा-
क्लृमाद्यतियोगश्च । अकालप्रसूताया गर्भाशयेऽवशेषा रक्तक्लेदमलाः स्नेहकोपिता
असाध्यं रोगं कुर्युः । अन्ये तरुणज्वरीत्यत्र जठरज्वरीति पठित्वा व्याख्यान्ति । उद-
रिणः स्नेहपानं प्रागवस्थायामुदरचिकित्सिते प्रोक्तं छिद्रोदकोदरिणोः पुनरत्र निषेधः ।
ज्वरिणस्तरुणावस्थायां प्रतिषेधः । जीर्णज्वरस्य स्नेहपानं प्रयुज्यत एवेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथाक्रममस्निग्धसम्यक्स्निग्धातिस्निग्धानां लक्षणमाह—

रूक्षं पुरीषं ग्रथितं कृच्छ्रादन्नं विपच्यते ॥ १९ ॥

उरो विदह्यते वायुः कोष्ठादुपरि धावति ॥

दुर्वर्णो दुर्बलश्चैव रूक्षो भवति मानवः ॥ २० ॥

उपरि धावति, ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । इदं कृतपाचनस्य रूक्षस्य लक्षणमुक्तमिति
वृद्धवैद्याः ॥ १९ ॥ २० ॥

ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात्स्नेहदर्शनम् ॥

सम्यक्स्निग्धस्य लिङ्गानि स्नेहद्वेषस्तथैव च ॥ २१ ॥

स्नेहद्वेष इति । स्नेहारुचिरुदकादितृप्तस्येवोदकाद्यरुचिः ॥ २१ ॥

भक्तद्वेषोऽसुखास्त्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ॥

पुरीषातिप्रवृत्तिश्च भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ २२ ॥

प्रवाहिकाऽतिसारभेदः । केचिदस्निग्धसम्यक्स्निग्धलक्षणयोर्मध्ये जीर्णाजीर्णस्नेह-
लक्षणमधीयते—

“ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात्स्नेहदर्शनम् ।

स्नेहे जीर्यति लिङ्गानि जीर्णस्तैः शान्तिमागतैः” इति ॥

तैर्ग्लान्यादिभिः । शान्तिमागतैरुपशमं गतैः स्नेहो जीर्ण इति ज्ञायते ॥ २२ ॥

तत्रास्निग्धातिस्निग्धयोः प्रतीकारं दर्शयन्नाह—

रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥

श्यामाककोरदूषान्नतक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥

सुगमम् ॥

स्नेहात्प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ॥ २३ ॥

स्नेहादुपरतस्त्रिरात्राज्जन्तुः प्रस्कन्दनं विरेचनं पिबेत् । किमर्थं पुनस्त्रिरात्रोपरतः स्नंस-
नमुपयुक्ते न स्नेहविसर्गसमकालम् । ब्रूमः । स्निग्धस्य कफोत्क्लेशशमाय त्रिरात्रोपेक्ष-
णम् । वचनं हि—विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यगिति । अथ किं तत्र कर्तव्यम् ।
उच्यते—

“स्नेहवद्ववमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ।

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥

शास्त्रं हि—“रसैस्तथा जाङ्गलजैर्मनोजैः सिग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः” ॥

एकाहमुपरतो निवृत्तः स्नेहो यस्य सः । तद्वद्भुक्त्वा तेन स्नंसेन तुल्यं स्नेहद्रवो-
ष्णत्वं तत्र तुल्यता कफवर्धनं च तदिष्यते श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति हृद्गुःखमित्यार्षात् ।
पुनश्चोक्तम्—नरः श्रोवमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनमिति ॥ २३ ॥

संशमनस्नेहस्य शीलितस्य गुणमाह—

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ॥

दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषो भवेद्धि ॥ २४ ॥

अन्तराग्निर्जठराग्निः । परिशुद्धकोष्ठो निर्दोषोदरः । प्रत्यग्रा नवाः । दृढानि स्वका-
र्यकरणक्षमाणीन्द्रियाणि यस्य सः । स्नेहोपसेवीति । यो नर आभीक्ष्येन स्नेहं सेवते ।
अन्ये तु, अनेन श्लोकेन च स्वस्थविषये स्नेहकर्मफलं दर्शयन्ति ॥ २४ ॥

स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकसप्ततितमः
स्नेहाधिकारः समाप्तः ॥ ७१ ॥

अथ द्विसप्ततितमः स्वेदाधिकारः ।

स्निग्धस्य स्वेद्यत्वादथ स्वेदाध्यायः । उक्तं हि चरके—

“स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरम्” इति ॥

स्वेदाश्चत्वारस्तापोपनाहद्रवबाष्पभेदात्तान्क्रमादाह । एतेष्वेव चतुर्षु यथासंभवं चर-
कोक्तशंकरस्वेदाद्यवरोधः । शंकरादिस्वेदास्त्रयोदश ।

तद्यथा—“शंकरः प्रस्तरो नाडी परीषेकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिरेव च ।

रूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश” इति ॥

तप्तैः सैकतपाणिकांस्यवसनैः स्वेदोऽथ वाऽङ्गारकै-

र्लेपाद्वातहरैः सहाम्ललवणस्नेहैः सुखोष्णैस्तथा ॥

एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनकाथादिसेकादिभि-

स्तप्तैस्तोयनिषेचनोद्भवबृहद्वाष्पैः शिलाद्यैः क्रमात् ॥ १ ॥

तापोपनाहद्रवबाष्पपूर्वाः स्वेदास्ततोऽन्यप्रथमौ कफे स्तः ॥

वायौ द्वितीयः पवने कफे च पित्तोपसृष्टे विहितस्तृतीयः ॥ २ ॥

सैकतं वालुका । वातहरै रास्नैरण्डमूलादिभिः । अम्लं काञ्जिकम् । उपनाहशब्दस्त्विह
णह बन्धन इत्यस्यार्थः (स्मात्सिद्धः) । तेनोपनह्यते बध्यतेऽनेनेत्युपनाहः । पवने कफे च
पित्तोपसृष्ट इति । एतेन पवनकफौ सर्वथा स्वेदविषयौ । तदुक्तं चरके—“वातश्ले-
ष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते” इति । पित्तं तु, आग्नेयत्वान्न स्वेदविषयम् । तेन
वातकफयोरेव प्रबलयोरल्पपित्तसंसर्गे द्रवः स्वेदः । स चोष्णत्वात्प्रबलौ वातकफौ
हन्ति । हीनं तु पित्तं प्रति द्रवत्वेन सौम्यत्वादितरस्वेदवन्न तथा विरुध्यते । न च
वाच्यं यत्सौम्यत्वाद्वातकफावुष्णत्वात्पित्तं कुतो न वर्धयत्येवेति । पथ्यानां शमनैकस्व-
भावत्वात् । दशमूलं हि कषायतिक्तमधुरोष्णं दोषत्रयशमनमुक्तम् । न च तत्कषाय-
त्वादिभिर्वातादीजनयतीति । तृतीय इति । द्रवस्वेदः ॥ १ ॥ २ ॥

आदाक्ते तथोभयथा प्रधानकर्माङ्गत्वेनावचारणात्स्वेदस्य त्रैविध्यमाह—

येषां तस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ॥

शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ३ ॥

शोधनीया इति । वमनविरेचनार्हाः । विरेचने कर्तव्ये व्यहं स्नेहादुपरमः । वमने पुनरेकाहम् । उपरमदिने स्वेदः ।

यदाह सुदान्तसेनः—“स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्स्वेदमाचरेत् ।

स्निग्धस्यहं स्थितः कुर्याद्वेचनं वमनं पुनः ॥

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः” इति ॥ ३ ॥

पश्चात्स्वेद्या हते शल्ये मूढगर्भाऽनुपद्रवा ॥

सम्यक्प्रसूता काले च पश्चात्स्वेद्यैव जानता ॥ ४ ॥

अनुपद्रवेति । रक्तस्रावाद्युपद्रवरहिता ॥ ४ ॥

स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगंदर्यशसस्तथा ॥

अश्मर्या चाऽऽतुरो जन्तुः शेषाञ्छस्त्रेषु वक्ष्यते ॥ ५ ॥

अशसस्तथेति । पूर्वं पश्चात् । स्वेदः पुनरर्शासि दाहानन्तरमुष्णाम्बुपूर्णकटाहोपवेश-
नरूपो ज्ञेयः ॥ ५ ॥

स्नेहस्वेदपूर्वकमेव शोधनं धात्वादिलीनान्दोषान्निहन्तुं क्षममित्याह—

स्नेहकिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः

स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः ॥

सम्यक्स्वेदैर्योजितास्ते द्रवत्वं

प्राप्ताः कोष्ठं शोधनैर्यान्त्यशेषाः ॥ ६ ॥

मार्गेषु स्रोतस्सु स्वेदैर्द्रवत्वं प्राप्ता द्रवत्वाच्च कोष्ठं प्राप्ताः शोधनैर्निःशेषं यान्ति
बहिर्निःसरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं स्वेदगुणानाह—

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वम् ॥

कुर्यात्स्वेदस्तन्निनिद्रे च हन्यात्संधीस्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥ ७ ॥

स्तब्धान्निरान् । केचिदाचार्या एवं वदन्ति द्विविधः स्वेदः संशमनीयः संशोधना-
ङ्गभूतश्च । तत्र संशमनीयः सामेषु व्याधिषु रूक्ष एव प्रयोज्यः । तद्गुणाः पुनरग्नेर्दी-
प्तिमित्यादिश्लोके ज्ञातव्याः । संशोधनाङ्गभूतस्तु स्नेहपूर्वो योज्यः । तस्य गुणास्तु स्नेह-
किन्ना इत्यादिश्लोकेन प्रोक्ता इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

सर्वान्स्वेदान्निवाते तु जीर्णेऽन्ने चावचारयेत् ॥

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥

अन्ने जीर्ण इति प्रायेण । तेन विष्टब्बाजीर्णेऽपि स्वेदः । उक्तं हि—विष्टब्धे स्वेदनं कार्यमिति । शीतैराच्छाद्य चक्षुषी इत्येतत्सर्वाङ्गेषु स्वेदेषु क्रियमाणेषु चक्षूर-
क्षणार्थमुक्तम् । शीतैरिति । पद्मपत्रादिभिः । अत्र चक्षुषी इत्युपलक्षणम् । तेन हृद-
यादिरक्षाऽप्येवं कार्या ॥

हृदयं वृषणौ दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ॥ ८ ॥

मृदु वा न वेति । हृदयादिगते व्याधौ स्वेदैकसाध्ये मृदुः । *उत्पादानन्तरं-
भवे तु न वेति व्यवस्था । बाष्पचन्द्रस्तु, एवं व्याचष्टे । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पः ।
वृषणौ मृदु स्वेदयेद्वृध्यादिषु हृदयदृष्टी नैव स्वेदयेत् ।

“पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥

मुक्तावलीभिः शुद्धाभिः शीतलैर्भाजनैरपि ॥

जलाद्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥

इत्यनेन हृदयदृष्टो रक्षणोपदेशात् । यत्तत्तरतन्त्रेऽक्षिशूलादिषु स्वेदो विहितस्तच्च
संमीलिताक्ष्णोर्बाह्वो क्रियते न दृष्टौ ॥ ८ ॥

अथ किञ्चन्तं कालं यावत्स्वेदयेदित्याह—

शीतशूलेषूपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ॥

संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ९ ॥

स्तम्भः शरीरस्तब्धता । स्वेद इति । घर्मे । स्वेदनाद्विरतिर्मता स्वेदनाद्विरमे-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्य सम्यग्युक्तस्यायोगातियोगयुक्तस्य च लक्षणं चिकित्सितं च दर्शयन्नाह—

स्वेदास्त्रावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वं मार्दवं चाऽऽतुरस्य ॥

सम्यग्निस्वन्ने लक्षणं प्रादुरेतन्मिथ्यास्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव ॥ १० ॥

स्वेदास्त्रावः स्वेदस्य जलरूपत्वात्समन्ततः स्त्रावः । व्याधिहानिर्व्याधिर्ज्वररूपस्य
हानिः । लघुत्वं शरीरस्य । मिथ्यास्विन्न इति । अयोगस्विन्ने । व्यत्ययेन विप-
र्ययेण ॥ १० ॥

स्फोटोत्पत्ती रक्तपित्तप्रकोपो

मदो मूर्छा भ्रान्तिदाहौ क्लमश्च ॥

स्विन्नेऽत्यर्थं संधिपीडा तृषा च

क्रियाः शीतास्तत्र कुर्याद्विधिज्ञः ॥ ११ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥

अतिस्विन्नमथाऽऽश्वास्य शीताम्बुत्रासनं हितम् ॥ १२ ॥

आश्वास्येति । तैलादिना संतर्प्य । मिथ्यास्विन्ने तु स्वेद एव ज्ञेयः । यदाह
निमिः—अस्विन्नं स्वेदयेद्धीरं पुनरास्विन्नलक्षणादिति ॥ १२ ॥

स्नातमुष्णाम्बुना चापि निवातं च लयं नयेत् ॥

स्नातमुष्णाम्बुनेत्यादि विधानं सम्यक्स्विन्नस्य बोद्धव्यम् । यदुक्तं सुश्रुते—

“सम्यक्स्विन्नं विमृदितं स्नातमुष्णाम्बुभिः शनैः ।

भोजयेच्चानभिष्यन्दि सर्वं चाऽऽचारमादिशेत्” इति ॥

उष्णाम्बुना स्नानं शीताम्बुना स्रोतोरोधकत्वात् । स्वेदेन विलीनं शोणितं शीता-
म्बुस्नातस्य देहिनः सत्यानत्वमापन्नं न सुखयति । अत उक्तम्—स्नातमुष्णाम्बुनेति ।
सुश्रुतसूत्रस्थानेऽप्युक्तम्—

“शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ।

प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यपि शोणितम् ।

तस्मात्सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथंचन” इति ॥

भोजयेच्चानभिष्यन्दि सर्वमाचारमादिशेत् ॥ १३ ॥

अनभिष्यन्दि भोजनमग्निरक्षार्थम् । सद्यो व्याधिकरणीयामवस्थां स्यन्दयत्यापादयति
यद्द्रव्यं तदभिष्यन्दि स्रोतसामुपलेपकारि वा तद्विपरीतमनभिष्यन्दि । आचारमिति ।
आहाराचारनियमनम् ॥ १३ ॥

इदानीं स्वेदस्य पूर्वकर्म नियमयन्नाह—

नानभ्यक्ते नापि चास्निग्धदेहे स्वेदो योज्यः स्वेदविद्भिः कथंचित् ॥ १४ ॥

अभ्यङ्गेन बाह्यस्नेहक्रियापूर्वकत्वं नापि चास्निग्धदेह इत्यन्तरस्नेहपूर्वकत्वं
स्वेदस्य ॥ १४ ॥

अस्निग्धे स्वेददोषमुपमानेन दर्शयितुमाह—

दृष्टं लोके काष्ठमस्निग्धमाशु यायाद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥

पाण्डुर्मेही रक्तपित्ती तृषार्तः क्षतक्षीणो दुर्बलोऽजीर्णभुक्तः ॥

दकोदरी गर्भिणी पानपश्च नैते स्वेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥ १६ ॥

पानप इति । मद्यपः ॥ १६ ॥

स्वेदादेषां याति देहो विनाशं नो साध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठ-

दत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां द्विसप्ततितमः

स्वेदाधिकारः समाप्तः ॥ ७२ ॥

अथ त्रिसप्ततितमो वमनाधिकारः ।

स्निग्धस्विन्नस्य वमनविरेकावुचितौ तयोरेव वमनमेव पूर्वभावीत्यनन्तरं वमनाध्यायः ।
अत एवाऽऽह सुश्रुतः—विरेचनमपि स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय वा देयम् । अवान्तस्य
हि सम्यग्विरिक्तस्याप्यधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमाच्छादयति गौरवमापादयति प्रवाहि-
कां वा जनयतीति ।

वमनं रेचनं नस्यं निरूहं सानुवासनम् ॥

ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म विधानं तस्य कथ्यते ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

संशोधनस्य संशमनप्रकारालङ्घनपाचनात्प्रकर्षमाह—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥

जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां *पुनरुद्भवः ॥ २ ॥

कदाचिदिति । स्वल्पहेतुलाभेन जिता इव जिता दोषमूलानुच्छेदान्मूलभूतापगत-
दोषसद्भावान्न सम्यग्वजिताः स्वल्पमपि हेतुं प्राप्य पुनः शीघ्रं कुप्यन्तीति भावः । न तेषां
पुनरुद्भव इति । संशोधनेन समूलदोषावजयादल्पहेतुना न कदाऽपि तेषां पुनः प्रकोपो
बलवद्धेतुना भवत्येव ।

अथ चन्द्रनन्दनभाष्यकारव्याख्यानम्—अत्यर्थसंचितानां प्रधानोपक्रमः शोधनाख्यो
यतः शीघ्रमेव तेनोपशमो जायते चिरेण पुनर्लङ्घनपाचनाभ्यां संचितप्रायाणां लङ्घनपाचने
प्रधानोपक्रम ईषत्संचितानां लङ्घनमेव प्रधानोपक्रमः । एवं क्वचित्संशोधनं प्रधानं क्वचि-

लङ्घनपाचने क्वचिच्च लङ्घनमेव प्रधानोपक्रमः । यत एवं ततोऽयं ग्रन्थ आरब्धुं न्याय्यो
दोषाः कदाचिदित्यादिः । दोषा वातादयो लङ्घनपाचनैर्जिताः सन्तः कदाचित्कुत्रचित्कुप्य-
न्ति कोपं यान्ति । ये पुनर्दोषाः संशोधनैर्वमनादिभिः शुद्धास्तेषां दोषाणां प्रधानशुद्ध्या
शुद्धानां न पुनरुद्भवो न पुनर्जन्म भवेच्छिन्नमूलत्वात्पुनस्ते न प्ररोहन्ति । तस्माल्लङ्-
घनपाचनयोः कृतयोरपि संशोधनमुपक्रमः किमुताकृतयोः । एवं तावल्लङ्घनपाचनवि-
षये संशोधनमप्युपक्रमः संशोधनविषयेऽपि देशकालशरीरादीन्पेक्ष्य लङ्घनपाचने
निष्प्रत्ययायोपात्ततयोपक्रमः कार्य इति ॥ २ ॥

कफजे वमनं शस्तं रेचनं पित्तजे गदे ॥

वस्तिर्वातगदे कार्यमामजे पाचनादिकम् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

स्निग्धस्विन्नं नरं सम्यग्जानुमात्रासनस्थितम् ॥

कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥ ४ ॥

स्नेहपानादेकाहमुपरतमुपरमदिन एव स्विन्नं स्निग्धद्रवोष्णरसौदनं भुक्तवन्तं च
वामयेत् ।

उक्तं हि—“स्नेहात्प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।

स्नेहवद्भवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ।

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्” इति ।

अत्र प्रस्कन्दनं विरेचनम् । तद्वद्भुक्त्वेति । स्नेहद्रवोष्णरसौदनं भुक्त्वा । भालुकिना
तु स्नेहपानात्र्यहेण वमनं दर्शितम् ।

तद्यथा—“स्निग्धस्विन्नशरीरस्य दद्यात्प्रच्छर्दनं त्र्यहात् ।

दशरात्रे गते दद्याद्धान्ते भूयो विरेचनम्” इति ॥ ४ ॥

कृष्णेन्द्रयवसिन्धूत्थराढकल्कयुतं पिबेत् ॥

यष्टीकषायं सक्षौद्रं तेन साधु वमत्यलम् ॥ ५ ॥

रौढो मदनफलम् । कृष्णादीनां मिलित्वा कर्षः । मदनफलस्यापि कर्षः । यष्टीक-
षायं यष्टीमधुकषायम् । कषायश्च—

“काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ।

चतुर्भागावशिष्टं तु वमनेष्ववचारयेत्” ॥

इति परिभाषया कर्तव्यः । अत्र चतुर्भागेत्यस्य स्थानेऽर्धभागेति पाठान्तरम् । काथ-

बहुत्वे तु सत्ययं गुणो यद्ययोगः स्यात्तदा स एव पुनः पेयः । चरकेऽन्तर्नखं मुष्टिं
जर्जरीकृत्येति कल्कमानं दर्शितं कषायेऽपि चूर्णं शरावं पाययेदित्युक्तं तथेहापि कल्कः
कषायश्चात्र सर्वः कोष्णः कार्यः । मुखोष्णं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

तदुक्तम्—“यथा विकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।

कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम्” ॥

अत्र कोष्णेन सह मधुसैन्धवो न विरोधी । वमनस्यापक्वस्यैवोर्ध्वगमनात् । जठ-
रजातवेदसा हि पाके विरोधसंभवः ॥

तदुक्तम्—“यात्यधो दोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।

गुणोत्कर्षाद्भ्रजत्यूर्ध्वमपक्वं वमनं पुनः” ॥ इति ।

विद्यात्स्वयोगे पाकसंभवं मद्यपानां मध्वेव ॥

मन्त्रश्चात्र—“ब्रह्मदक्षाश्चिरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंवाश्च पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते” ॥

इति बोद्धव्यः ॥ ५ ॥

कृशरां राँढसंसिद्धां तद्बीजैर्वा शृतं पयः ॥

पीत्वा राँढकषायं वा सिन्धुकृष्णान्वितं वमेत् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

तण्डुलसलिलनिषिष्टं यः पीत्वा वमति नरः पूर्वाह्णे ॥

फलिनीवल्कलमुष्णं हरति गरं सकफपित्तरुजम् ॥ ७ ॥

पीत्वेति । तण्डुलजलेनैव । फलिनीवल्कलमिति । कर्षमानम् ॥ ७ ॥

आटरूपं वचां निम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ॥

काथयित्वा पिबेत्तोयं वान्तिकृन्मदनान्वितम् ॥ ८ ॥

आटरूपकादिद्रव्यं कुडवं जलाढकं पादशेषः कषायः । मदनफलकल्कस्य कर्षः ।
पञ्चकषायः ॥ ८ ॥

काथ्यद्रव्यस्य कुडवं श्रपयित्वा जलाढके ॥

चैतुर्भागावशिष्टं तु वमनेष्ववचारयेत् ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ९ ॥

जीमूतकस्तथेक्ष्वाकुः कुटजः कृतवेधनः ॥

धामार्गवश्च संयोज्या वमने राढवत्पृथक् ॥ १० ॥

जीमूतको देवदाली । इक्ष्वाकुः कटुकालावूः । कुटजः प्रसिद्धः । कृतवेधनो घोषिका कोशातकी । धामार्गवः पीतघोषो राजकोशातकी । एषां काथकल्कादीन्कृत्वा राढव-
न्मदनफलवद्देशकालादीन्वीक्ष्य प्रयोक्तव्याः । मदनफलविधानं सुश्रुतोक्तम्—निर्वृ-
त्तानां नातिहरितपाण्डूनां कुशमूटावबद्धमृदोमयप्रलिप्तानां महति यवतुषमुद्रमाषशाल्या-
दिधान्यराशावष्टरात्रोषितकिलन्नभिन्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्धृत्याऽऽतपे शोषयेत् ।
तासां दधिमधुपल्लविमृदितपारिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुक-
कषाये कोविदारादीनामन्यतमे वा कषाये विमृद्य रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवसंयुक्तमाशी-
र्भिरभिमन्त्रितमुदञ्जुस्वः प्राञ्जुस्वमातुरं पाययेतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य—

“ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यामिदमस्तु ते” ॥

अस्यार्थः । निर्वृत्तानां परित्यक्तशि(श)लाटुभावानां किञ्चित्पक्वानामित्यर्थः । कुश-
मूटः कुशपुटः । फलपिप्पल्यो मदनफलमज्जानः । अन्तर्नखमुष्टिनखानां मध्ये मुष्टिर्न
तु पारिभाषिकी पलाभिधा । यष्टीमधुकषाये कोविदारादीनां संशोधनसंशमनीयोक्ता-
नामेकादशानामन्यतमकषाये वा विमृद्य फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं रात्रिपर्युषितं मधुसै-
न्धवसंयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमुदञ्जुस्वो वैद्यः प्राञ्जुस्वमातुरं पाययेदिति संबन्धः । आशी-
र्भिरभिमन्त्रितमिति । इष्टाशानिष्पादनमन्त्रोऽप्याशीस्ताभिर्वेदोक्ताभिरभिमन्त्रितम् । अभि-
मन्त्रणमन्त्रमाह—ब्रह्मदक्षेत्यादि । मन्त्रार्थस्त्वसंदर्शनीय आवृत्त्यैव केवलया मन्त्राणां
फलदत्वात् । एवं राढवजीमूतकादीनां प्रयोगः ॥ १० ॥

निम्बकषायोपेतं फलिनीगदमदनमधुकसिन्धूतैः ॥

मधुयुतमेतद्वमनं कफपरिपूर्णाशये शस्तम् ॥ ११ ॥

गदः कुष्ठम् । फलिनीमधुककुष्ठानां मिलित्वा कर्षः । मदनफलस्य च कर्षः । *मद-
नफलमज्जा मदनफलमध्यस्य स्निग्धो भागस्तत्सिद्धं क्षीरं दधितां दधिभावमुपगतं तत्सरं
दध्युत्तरं वा कफप्रसेकादिषु वमनाय प्रयुज्जीत ॥ ११ ॥

* मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छदिमूर्च्छा-
तमकेष्विति सुश्रुतस्येयं व्याख्येति मम भाति ।

श्लेष्मलैर्विविधैरन्नैर्दोषानुत्केश्य यत्नतः ॥

स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

श्लेष्मलैर्विविधैरन्नैरिति । स्निग्धद्रवोष्णरसौदनादिभिः । पेशलैर्विविधैरिति डल्ल-
णपाठे पेशलैः कोमलैरकठिनैरभिप्यदिभिरिति यावत् । तथा च—श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते
हृदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यगिति ॥ १२ ॥

तत्रायोगातियोगयोरेव व्यापत्संभवेन प्रलिङ्गं दर्शयन्नाह—

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं शीतज्वराध्मानमथाविपाकम् ॥

शिरोगुरुत्वं मधुरास्यतां च कण्डूं च दुर्बामितलिङ्गमाहुः ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

शून्यं शिरस्तीव्रमतीवकम्पं पार्श्वोरसोर्धूपनमेव चापि ॥

पित्तातियोगं च विसंज्ञतां च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥ १४ ॥

पित्तातियोगं पित्तातिप्रवृत्तिम् ॥ १४ ॥

पित्ते कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ॥

लघौ च देहे कफसंस्त्रवे च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ १५ ॥

सुवान्तलक्षणमाह—पित्ते कफस्यानु सुखमित्यादि । इति डल्लणोक्ता शङ्का ।
अथ श्रीकण्ठपण्डितस्त्वे वमाशङ्कां विधाय व्याचष्टे । अत्र कैश्चिच्चतुर्विधा शुद्धिरुक्ता
लैङ्गिकी मानिकी वैगिक्यान्तिकी चेति । तासां मध्ये लैङ्गिकीमेव शुद्धिमाह—पित्ते
कफस्यानु सुखमित्यादि । कफस्यानु पश्चाच्छुद्धेर्गौरवादिलक्षणगुक्तेषु व्यवस्येज्जा-
नीयात् । सम्यग्वान्तलक्षणं कार्यत्वेन दुर्बान्तातिवान्तलक्षणं परिहार्यत्वेन व्यापत्परि-
हारार्थमुक्तम् । ननु वमने सुश्रुतेन कृतो लैङ्गिकापरमियं शुद्धिरुच्यते नापरास्तिस्त्रः ।
चतुर्विधा हि शुद्धिश्चरके वमने विरेचने षोडशा । यथा—वैगिकी मानिक्यान्तिकी
लैङ्गिकी ॥

“जवन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टी ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकाद्धे कफान्तं च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान्मणिकानपनीय वेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥

कमान्कताः पित्तमथानिलश्च यम्येति सम्यग्वमितः स इष्टः ।

हृत्पार्श्वमूर्ध्वेन्द्रियमार्गशुद्धौ तनोत्तुल्येऽपि च लक्ष्यमाणे ॥

दुश्छर्दिते स्फोटककोटकण्डूत्वाविशुद्धिं गुरुगात्रतां च ।

तुष्णोद्गमूर्ध्वानिलकोपनिद्राचान्तिहानिं वमिनेऽति विद्यात् ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्वमूर्जाभिरनामयत्वम् ।

प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत्क्रमेण” इति ।

विरेकेऽपि सुश्रुतेन चतुर्विधैव शुद्धिर्दर्शिता । तथा हि—गतेषु दोषेषु कफान्तिके-
ष्वित्यनेनाऽऽन्तिकी । नाभ्यां लघुत्वे मनसश्च तुष्टावित्यादिना लैङ्गिकी । वैगिकी च
कुष्ठे सूचिता ।

यथा—“प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्वैरेचनाञ्जुभान् ।

यैरुत्थानानि जायन्ते षडष्टौ पञ्च सप्त वा” इति ॥

मानिक्यातुरोपद्रवे दर्शिता ।

“त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्धाढकमाढकम् ॥

तत्रावरं प्रस्थमात्रं शेषे द्वे मध्यमोत्तमे” इति ।

उच्यते—तिसृणां शुद्धीनामनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थं वमने न विधानम् । अत्र
वैगिकी तावद्व्यभिचरति हीनयोगे यथोक्तैरपि वेगैः शुद्धेरदर्शनात् । वमनमित्यन्यस्य
कस्यचित्तैरन्यैरपि शुद्धेश्च । मानिक्यपि व्यभिचरति यतो दोषवृद्धेरुत्कर्षापकर्षता-
रतम्यादधिकन्यूनानां मानेन शुद्धिः संभवत्येव । न हि निदानानुरूपकोपभाजां दो-
षाणां प्रतिनियतं प्रमाणमस्ति । अत एव सुश्रुतेन विरेके धारप्रस्थो मध्ये प्रस्थद्वयं
दर्शितम् । चरके त्वधारप्रस्थद्वयं मध्येप्रस्थत्रयमुक्तम् । आन्तिक्यपि नैकान्तिकी
कफाशयगते पित्ते कदाचिद्विचरन्वेगैरेव वमने पित्तान्तत्वे जातेऽपि न शुद्धेरुदयः ।
लैङ्गिकी तु न सर्वथा व्यभिचरति तेन सैव सुश्रुते वमने दर्शिता । यद्येवमपरास्तिष्ठः शु-
द्धयः सुश्रुतेन विरेके चरकेण तु वमने कुतोऽभिहिताः । उच्यते । वैगिकीमानिक्यो-
र्जघन्यादिभेदस्य पेयादिक्रमभेदस्य प्रतिपादनार्थमित्यभिधानम् । आन्तिकी च प्रायो-
भावित्वेनोक्तेति समाधेयम् । सुश्रुते निबन्धकारडल्लुणाचार्य एवं व्याख्याति । तत्र कै-
श्चिन्निधा शुद्धिरभिहिता यथा लैङ्गिकी वैगिकी मानिकी चेति । तत्र लिङ्गैर्वान्तवि-
रिक्तसम्यक्चिद्वैज्ञायत इति लैङ्गिकी । हीनमध्योत्तमैर्वमनवेगैश्चतुःषडष्टभिर्दशविंश-
तित्रिंशद्विरेचनैर्ज्ञायत इति वैगिकी । मानेन श्लेष्मपित्तयोः प्रस्थार्धाढकाढकप्रमाणेन
हीनमध्यमोत्तमेन ज्ञायत इति मानिकी । तत्र न तावन्मानिकी शुद्धिः । दीर्घह्रस्वस्थू-
लकृशदेहसंहतिप्रकृतिसारादिभिर्विविधलक्षणशरीराणां प्राणिनां दोषधातुमलानां परि-
माणाभावात् । नापि वैगिकी यतो बहुभिर्वेगैः कदाचित्कस्यचिच्छुद्धिः प्रकृतिवयोबल-
शरीरदोषव्यपेक्षया कस्यचित्कतिपयैरपि वेगैः शुद्धिरिति । अतस्तृतीयां कफप्रसेकमि-
त्यादिभिर्लिङ्गैर्लैङ्गिकीं शुद्धिमत्रोक्तवान्सुश्रुताचार्य इति ॥ १९ ॥

आहारं सेव्यमाचाराभिहितं प्रतिपादयन्नाह—

ततोऽपराह्णे सुविशुद्धदेहमुष्णाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रम् ॥

कुलत्थमुद्गाढकिजाङ्गलानां यूषै रसैर्वाऽप्युपभोजयेत्तम् ॥ १६ ॥

कुलत्थादीनां यूपैर्जीङ्गलानां मांसरसैर्वा लघुभक्तमेव भोजयेत् । यूपमांसरसविकल्प-
श्चायं दोषकालसात्म्याद्यपेक्षः । ननु वान्तस्य सहसा मन्दोऽग्निः स्यात् ।

तदुक्तम्—“स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः ।

निरुद्धस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः” इति ।

मन्दे चाग्नौ पेयादिक्रमो न्याय्यस्तत्कथमिह तथा नोक्तम् । उच्यते । वान्तस्य
नावश्यं विरिक्तस्येवात्यन्तमग्निरुपधातः । किंच । प्रवृद्धकफापगमाय वमनं तस्यां
चावस्थायां पेयादिक्रमोऽनुचितः पेयायाः कफवर्धकत्वात् ।

यदुक्तम्—“पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।

तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्मवर्धिनी” इति ।

मनाङ्गमन्देऽग्नावनतिक्षीणे च कफे सृपादिना भोजनविधिः । यदा तु भृशं मन्दोऽ-
ग्निरतिक्षीणश्च कफस्तदा पेयादिक्रमो विहितः । अत एवाऽऽह दृढबलः—

“पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूपं रसं द्वित्रिरथैकशश्च ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमभ्यावरशुद्धिशुद्धः” इति ।

अथ ढल्लुणाचार्यस्य व्याख्या—वान्तस्य हि मन्दाग्निः पेयादिक्रमयोग्यस्य कथं
यूपमांसरसोपदेशः । अत्रोच्यते । अपिशब्दात्पेयादिक्रमोऽत्राप्युक्त एव । तत्रात्य-
न्तक्षीणकफानां पेयादिस्तेषामपि वातभृयिष्ठानां दीमाग्नीनां सात्म्यापेक्षया मांसरसोप-
योगः । दोषर्तुप्रकृत्यपेक्षया किञ्चित्कफयुक्तानां यूपोपयोगः । न तु विलेपीयवागु-
नाम् ।

उक्तं च—“पांशुधाने यथा वृष्टिः क्लेदयत्यतिकर्दमम् ।

तथा श्लेष्मणि संवृष्टे यवागूः श्लेष्मवर्धिनी” इति ॥ १६ ॥

अतः परं वमनफलाभिधानम्—

कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यर्दार्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।

गुरुत्वकण्डूग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमनाल्कदाचित् ॥ १७ ॥

केचित्—“कासोपलेपस्वरभेदतन्द्रा निद्रास्यर्दार्गन्ध्यकफोपसर्गाः । कफप्र-
सेकग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतस्तथाऽन्ये” इति पठन्ति । उपलेपः स्नेहः सु-
मलवृद्धिः । उपसर्गाः शीतलिकादयः ॥ १७ ॥

अस्यैवार्थस्य द्रव्यार्थं दृष्टान्तमाह—

छिन्ने तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशं सहसा व्रजन्ति ॥

तथा हृते श्लेष्मणि च्छर्दनेन तज्जा विकारा विलयं व्रजन्ति ॥ १८ ॥

॥ १८ ॥

अतः परमवम्यानाह—

न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं
न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ॥
स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धा-
नर्शोर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ १९ ॥

रुक्षे प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्यथोर्ध्वं रुधिरे च तीव्रे ॥
दुष्टे च कोष्ठे कृमिभिर्मनुष्यं न वामयेद्वर्चसि वाऽतिवृद्धे ॥ २० ॥

पाण्डूदररोगपीडितमिति । रोगशब्दः पाण्डूदराभ्यां सह संबध्यते । केचित्—
“न वामयेत्तैमिरिकोर्ध्ववातगुल्मोदरप्लीहवमिश्रमार्तान् । स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृ-
द्धान्मूत्रातुरान्केवलवातरोगान् । स्वरोपघाताध्ययनप्रसक्तदुश्छर्ददुष्कोष्ठतृडार्ति-
वालान् । ऊर्ध्वास्रपित्तक्षुधितातिरूक्षगर्भिण्युदावर्तनिरूहितांश्च” । इति पठन्ति ।
ऊर्ध्वं वातं केचिच्छ्वासं मन्यन्ते तन्न श्वासिनो मृदुवमनार्हत्वात् । ऊर्ध्ववातस्तत्रान्तरे
प्रोक्त एव—

“अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा ।
करोत्यनिशमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते” इति ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

“भुक्ते भुक्ते तथा सुप्ते यस्योद्गारः प्रवर्तते ।
ऊर्ध्ववातं तु तं विद्यादुदानव्यानसंभवम्” इति ॥ १९ ॥ २० ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः ॥
अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥

एषामजीर्णपीडायां स्थावरजङ्गमे कृत्रिमविषबाधायां चात्यर्थोद्धृतकफाश्चैते वाम्या
वमनार्हाः । तत्रैषां वमने चिराद्बाधाऽजीर्णेन विषैश्च सद्य एव । उल्बणकफानां च
गलामयादिषु सद्य एव विनाशः । अत्रापि द्रव्यविशेषमुपदिशन्नाह—मधुकाम्बुनेति ।
यष्टिमधुकषायेण वमनाङ्गप्रधानेन वामयेत् । जैज्जटः पुनराह—मध्वेव मधुकं स्वार्थे
कः, तेन मधुकाम्बुना क्षौद्राम्बुना । एष प्रतिप्रसवो ह्यवाम्यानामप्युक्तः ॥ २१ ॥

अवमनार्हाणां वमने व्याधिपरिवृद्धिमसाध्यतां च दर्शयन्नाह—

अवाम्यवमनाद्रोगाः कृच्छ्रतां यान्ति देहिनः ॥
असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाम्यास्त्वतः स्मृताः ॥ २२ ॥

अत्रावाम्यानामनिर्देशो यथास्वं तत्प्रत्यनीकव्याधिषु वमननिर्देशादिति ॥ २२ ॥

अतिवान्तं घृताभ्यक्तमवगाह्य हिमे जले ॥

उपाचरेत्सिताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिकित्सकः ॥ २३ ॥

लेहैरिति । लाजसक्तुलेहैः शर्करामधुमिश्रैरुपाचरेत् । क्वचिल्लाजसक्तुभिः प्रकल्पितैः क्वचिच्छर्करामिश्रैः क्वचिन्मधुमिश्रैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

वमनेऽतिप्रवृत्ते च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥

विरेकेऽतिप्रवृत्ते तु वमनं योजयेद्विषक् ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ २४ ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठद-
त्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां त्रिसप्ततितमो
वमनाधिकारः समाप्तः ॥ ७३ ॥

अथ चतुःसप्ततितमो विरेचनाधिकारः ।

वमनपूर्वकत्वाद्विरेचनस्याथ विरेकाध्यायः । विरेचनविधानमाह—

स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय प्रदातव्यं विरेचनम् ॥

अन्यथा योजितं ह्येतद्गृहणीरोगकृन्मतम् ॥ १ ॥

स्निग्धस्विन्नायेति । वमनानन्तरमपि स्निग्धस्विन्नाय देयम् ।

यदुक्तम्—“कर्मणां वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुनः।

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत संशोधनमनन्तरम्” ॥ इति ।

तच्च पक्षादूर्ध्वं पक्षाद्विरेको वान्तस्येत्युक्तत्वात् । तत्रान्नसंसर्गेणापि दिनानि षट्
स्नेहेनापि ततः स्विन्नं त्र्यहमेव लघूष्णभोजनं रेचयेत् ।

“वान्तं षडहसंसृष्टं पुनः संस्नेहितं क्रमात् ।

उष्णं लघु त्र्यहं भुक्तं षोडशेऽह्नि विरेचयेत्” इति ॥

तत्र वमने स्नेहादेकाहमेवोपरमो विरेके त्र्यहम् । तथा हि चरकः—

“एकाहोपरतः स्नेहाद्रुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।

त्रिरात्रोपरतस्तद्वत्स्नेहात्प्रस्कन्दनं पिबेत्” इति ॥

अवान्ते हि विरेकदाने को दोष इत्याह—अन्यथेति । तथा च सुश्रुतः—अवा-
न्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्यापि सतोऽधःस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं लादयति गौरवमापा-
दयति प्रवाहिकां वा जनयति । तस्मात्स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय च देयमिति ॥ १ ॥

मृदुक्रूरमध्यभेदेन त्रिविधं कोष्ठमाह—

पित्तेन स्यान्मृदुः कोष्ठः क्रूरो वातकफाश्रयात् ॥

मध्यमः समदोषत्वान्मात्रा योज्याऽनुरूपतः ॥ २ ॥

पित्तेन पित्ताधिक्येन मृदुः । स दुग्धेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडकृशरासर्पिर्नवमद्योष्णो-
दकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि विरिच्यते । वातकफाश्रयाद्वातश्लेष्माधिक्यात्क्रूरः । स
त्रिवृत्रिफलातिल्वकनीलिनीफलादिभिरपि दुःखेन विरिच्यते । मात्रा योज्याऽनुरूपत
इति । मृदौ मृद्वी मृदुगुणोपेता वैरेचनिकद्रव्यगुणानां तीक्ष्णत्वादीनामपकर्षेण । क्रूरे
तीक्ष्णगुणोपेता वैरेचिकगुणानां तीक्ष्णत्वादीनां प्रकर्षेण । मध्ये मध्या मात्रा कर्तव्ये-
त्यर्थः ॥ २ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितम् ॥

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥ ३ ॥

शर्कराक्षौद्रं च लेहार्थम् । त्रिवृच्चूर्णं कोष्ठाद्यपेक्षया । अष्टादशमाषकमानं त्रिवृ-
च्चूर्णं तदवचूर्णितं वेति । त्रिवृच्चूर्णावचूर्णितं त्वक्पत्रादिभिः । त्वक्पत्रमरिचांशक-
मिति । त्वक्पत्रमरिचानामंशश्चतुर्थो भागः । त्रिवृच्चूर्णापेक्षया त्वक्पत्रादिमिलितं पादि-
कमित्यर्थः । त्वक्पत्रमुरभीकृतमिति पाठे तु त्वक्पत्रचूर्णेन यावता सौरभ्यं स्यात्तावदे-
यमिति ॥ ३ ॥

भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डिजातैः परिवेष्ट्य रज्ज्वा ॥

पक्वं तु सम्यक्पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥ ४ ॥

भित्त्वा विदार्य । त्रिभण्डी शुक्ला त्रिवृत् । पुटपाकयुक्त्या पुटपाकक्रमेण काश्म-
र्यादिपत्राच्छादनकुशपरिवेष्टनमृदावलेपननिर्धूमाङ्गारान्तरुपस्वेदनादिरूपया ।

अन्ये त्वेवं पठन्ति—

“इक्षुं द्विधा पाटयित्वाऽवलिप्य त्रिवृत्कल्कैः प्रतिसंधाय चापि ।

पक्वं सम्यक्पुटपाकक्रमेण खादेच्छीतं पित्तरोगाभिभूतः ॥

व्याख्यानयन्ति च । त्रिवृत्कल्कैरिति बहुवचनात्रिवृदादिकल्कैरिति, आदिशब्दो
लुप्तो द्रष्टव्यः । तेनान्येषां वैरेचनिकानामयमेव पुटपाकविधिरिति द्योतयति । प्रतिसंधाय
कुशादिभिर्वेष्टयित्वेति ॥ ४ ॥

वैरेचनमाह—

पिप्पलीनागरक्षारश्यामास्त्रिवृतया सह ॥

लेहयेन्मधुना सार्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ ५ ॥

श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृदरुणमूला । पिप्पलीनागरयोः प्रत्येकं माषकद्व-

यम् । यवक्षारस्य माषकाश्चत्वारः । श्यामात्रिवृतयोः प्रत्येकं तथा । एवं मिलित्वा कर्षो लेह्यः । एवमन्यत्रापि मानमूह्यम् ॥ ५ ॥

हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ॥

मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६ ॥

तत्सर्वमिति । मात्राप्रमाणं मध्येषु कोष्ठवयोवलेषु चूर्णकर्षः । उत्तमाधमयोर्बुद्ध्या विकल्पनीयः । हरीतक्यादियोगः कफव्याधावेव ॥ ६ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफला तत्समानि च ॥

क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

लिह्याद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाऽप्युपकल्पयेत् ॥

कफवातकृतान्गुल्मान्प्लीहोदरभगंदरान् ॥

हन्त्यन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥ ८ ॥

त्रिवृच्छाणत्रयसमा त्रिफलेति । त्रिवृच्छाणत्रयं त्रिफलाया अपि मिलित्वा शाणत्रयम् । क्षारकृष्णाविडङ्गानामपि मिलित्वा तावदेव मानं शाणत्रयमित्यर्थः ।

तत्र तन्त्रान्तरम्—

“त्रिवृतः शाणमात्रा हि तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।

विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्त्रश्च चूर्णिताः ॥

लिह्यात्सर्पिर्मधुम्यां तु मोदकान्वा गुडेन च” इति ॥

निरपायं व्यापद्रहितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अभयाद्यमोदकमाह—

अभया पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ॥

त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च ॥ ९ ॥

एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ॥

त्रिवृदष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ १० ॥

मधुना मोदकान्वद्वा चाक्षमात्रं प्रमाणतः ॥

एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥ ११ ॥

तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥

पानाहारविहारेषु भवेच्चापि नियन्त्रणः ॥ १२ ॥

पाण्डुत्वकासविषमज्वरवह्निसादा-

अङ्घोरुपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ॥

दुर्नामकुण्डलभगंदरशोफगुल्मा-

न्यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकुच्छ्रान् ॥ १३ ॥

प्लीहाक्षिरोगपवनाश्मरिकुष्ठमेहा-

न्हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ॥

अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य-

मायुष्करं पलितनाशनमश्विदृष्टम् ॥ १४ ॥

त्वग्गुडत्वक् । दन्ती त्रिगुणैकभागापेक्षया । एवमष्टगुणत्वं षड्गुणत्वं च । मधु-
नेति । मोदककरणोचितमानेन । शीतं चानु पिबेज्जलमिति । योगप्रभावोऽयमन्यत्र
शीताम्बुना स्तम्भ एव स्यात् । रसायनमिदमिति । रसायनसाधर्म्याद्रसायनं रसायनं
यथा प्रशस्तरसाद्युत्पादात्पुष्टिवर्णादिकृत्तयेदमपीत्यर्थः । किंवा रसायनाङ्गमिदं विरेच-
नमिति रसायनम् । अभयाद्यो मोदकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

पथ्यासैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥

विरेकः सर्वदोषघ्नः श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ १५ ॥

नाराचयोगस्तन्त्रान्तरस्य ॥ १५ ॥

विडङ्गसारामलकाभयानां पलं पलं स्यात्त्रिवृतात्रयं च ॥

गुडस्य षड्द्वादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुटिका विधेयाः ॥ १६ ॥

निवारणे यक्षवरेण सृष्टः स माणिभद्रः किल शाक्यभिक्षवे ॥

अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशनो भगंदरप्लीहजलोदरार्शसाम् ॥ १७ ॥

पलं पलं प्रत्येकं पलमित्यर्थः । त्रिवृतात्रयमिति । त्रिवृताया अपि पलत्रयम् ।
गुडस्य षट्पलानि । द्वादशभागयुक्तेति । अतो मिलित्वा द्वादशपलरूपभागविभागेन
युक्ता कृता । मासेनेति । मासेनोपयुक्तम् । अयमर्थः । द्वादश पलानि विभज्य मासो-
पयोगार्थं त्रिंशद्गुटिकाः कुर्यात् । एकगुटिकाया मानं षड्गुटिकाधिकनवमाषकोपेतः कर्ष
इत्यर्थः । षट्किंचिदधिकरक्तीत्रयोपेतनवमाषकाधिककर्षमानैका गुटिकेत्यर्थः । प्रत्य-
न्तरे रक्तिकाभिर्माषमानमाहुः । काश्मीरास्तु गुडस्य च द्वादश पलानि पठन्ति । अत
एव चन्द्रटोऽपि 'गुडस्य च द्वादश एष योगः' इति पठति । इति माणिभद्रो मोदकः
॥ १६ ॥ १७ ॥

एरण्डतैलं त्रिफलाकाथेन त्रिगुणेन च ॥

युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥ १८ ॥

पयोभिर्वेति । वाशब्दश्चार्थः । तेन त्रिफलाकाथदुग्धाभ्यामेरण्डतैलं पेयमिति गदाधरः ।
पयसैव केवलेन द्विगुणेनेत्यन्ये । प्रचारोऽप्येवमेव । युक्तं पीतं तथा क्षीररसाभ्यां तु
विरेचयेत्, इति पाठः । तत्र त्रिगुणेन त्रिफलाकाथेन युक्तं तथा क्षीररसाभ्यां युक्तमेरण्ड-
तैलं विरेचयेत् । रसो मांसरसः ॥ १८ ॥

विरेचनस्यैव लिङ्गज्ञानेनायोगातियोगौ निर्दिशन्नाह—

हृत्कुक्ष्यशुद्धिः परिदाहकण्डूविण्मूत्रसङ्गाश्च न सद्विरिक्ते ॥

कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसाद इत्येके पठन्ति ॥

मूर्छागुदभ्रंशकफातियोगाः शूलोद्गमश्चातिविरिक्तलिङ्गम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

गतेषु दोषेषु कफान्तिकेषु *नाभ्यां लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ॥

गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २० ॥

दोषोऽत्र पित्तस्थानगतं दोषोपलक्षितं पुरीषं कफः पित्तं च । कफान्तिकेष्विति । कफान्तिकेषु(?) । गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावमिति । अन्ते वायावानुलोम्यात्प्रवृत्ते सतीत्यर्थः । तथा च दृढबलः—प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत्क्रमेणेति । न चैवं कफान्तत्वव्याघातः । कफान्तत्वस्यैव वायुनाऽपि सूचनात् । वायुर्हि निःशेषहृते कफे, आशयशून्यतया केवलः सरति । एवं वमनस्य पित्तान्तत्वेऽपि समाधिः ॥ २० ॥

अत्रैव पश्चात्कर्मण्यवस्थाविशेषेण विशेषमुद्दिशन्नाह—

मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तं न पाययेत्तद्विषसे यवागूम् ॥

क्षीणं तृपार्तं सुविरोचितं च तन्वीं सुखोष्णां लघु पाययेत्तु ॥ २१ ॥

तन्वीमिति । यवागूविशेषणम् । तन्वी च यवागूः पेया । लघ्विति क्रियाविशेषणम् । मात्रालघु तेन विलेप्यादिविधिरिति ज्ञेयः ॥ २१ ॥

इदानीं विरेचनफलमाह—

बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं +ज्वलनस्य दीप्तिम् ॥

चिराच्च पाकं वयसः करोति

विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ २२ ॥

बुद्धिप्रसादश्च कायमनसोरन्योन्यानुविधानेन कायशुद्ध्या मनसोऽपि शुद्धिः प्रसादो बुद्धेरिन्द्रियाणां च बलं तात्कालिकं विशिष्टमौत्तरकालिकम् । एतदेव ढल्लुणेन स्पष्टीकृत्योक्तम्—कायमनसोरन्योन्यानुविधानात्कायमपि मनोऽनुविधत्ते मनश्च काय इति । शरीरशुद्धिकारणं हि विरेचनं तच्छुद्धौ मनसो विशुद्धिः । मनःशुद्धौ बुद्धिप्रसादः

* ग्लान्यां लघुत्वे, एवं पाठो बहुषु पुस्तकेषु । + बलमग्निदीप्तिमिति घ. पुस्तके बहिर्लिखितपाठः ।

उपपन्न एवेत्यतो बुद्धेः प्रसादं करोतीत्युक्तम् । धातुस्थिरत्वमुपचयलक्षणबलेन । बलशब्देनोत्साहलक्षणं बलम् । केचिद्बुद्धिप्रसादादयस्तात्कालिका विरेचनस्य गुणाः । अग्निदीप्तिप्रभृतयस्तु केचित्संसर्जनक्रमानन्तरभाविन इति । उपस्तम्भादिकारिणो मलस्य क्षयकार्यपि विरेकः स्रोतःशुद्ध्या बलमादधाति तक्रपानवत् ।

उक्तं च—“स्रोतस्सु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते” ॥ २२ ॥

दृष्टान्तमाह—

यथौदकानां भुवि जङ्गमानां सेतौ विदीर्णे ध्रुव एव नाशः ॥

पित्ते हते त्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां नियतो विनाशः ॥ २३ ॥

यथौदकानां भुवि जङ्गमानां सेतौ विदीर्णे इति । औदकानां जङ्गमानां जल-जन्तूनां सेतौ विदीर्णे भुवि स्थले यथा ध्रुवो विनाशस्तथेत्यर्थः । किंवा औदकानां पद्मादीनां भुवि जङ्गमानां च मत्स्यादीनां सेतौ विदीर्णे इति व्याख्येयम् । यथौदकानामुदकेऽपवीते* चरस्थिराणां भवति प्रणाश इति वा पाठः । औदकानां स्थावरजङ्गमानां पद्मादीनां मत्स्यादीनां चेति । उपद्रवाणां व्याधीनां पित्तात्मकानां पित्तकारणकानाम् ॥ २३ ॥

अविरेच्यानाह—

क्षीणक्षतोरुक्षितबालवृद्धा दीनोऽथ शोषी भयशोकतप्तः ॥

श्रान्तस्तृषार्तोऽपरिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य वाऽसृक् ॥ २४ ॥

नवप्रतिश्यायपरीतदेहो नवज्वरी या च नवप्रसूता ॥

कषायनित्या न विरेचनीयाः स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥ २५ ॥

शोषीति । धातुशोषी । कषायनित्या इति । कषायरसाभ्यासपराः ॥ २४ ॥ २५ ॥

मन्दाग्न्यतिस्नेहितबालवृद्धस्थूलक्षतक्षीणभयोपतप्ताः ॥

श्रान्तस्तृषार्तोऽपरिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चासृक् ॥ २६ ॥

नवप्रतिश्यायमदात्ययी च नवज्वरी या च नवप्रसूता ॥

शल्यार्दिताश्चाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्ये त्वनुपस्कृताश्च ॥

अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान्विरेचयेत्तानपि मन्दमन्दम् ॥ २७ ॥

मन्दमन्दमित्यत्र केचिन्मन्दवीर्यैरिति पठन्ति तत्र द्रव्यैरिति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अविरेच्यस्याविरेकज्ञैः कृतं दोषं दर्शयन्नाह—

विरेचनैर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

विरेचनस्य स्निग्धरूक्षस्य पुरुषविशेषेणार्वाधारणमुद्दिशन्नाह—

न चातिस्निग्धकायस्य दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥

दोषाः प्रच्याविता भूयो लीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ २९ ॥

अतिस्निग्धस्य स्नेहविरेचनं स्नेहनप्रकर्षादतिवेगं गच्छतः प्रचलितानपि दोषान्निहन्तुं न शक्नोति । ते च दोषास्तेन स्नेहविरेचनेन स्वस्थानात्प्रच्याविता भूयः पुनर्वर्त्मसु स्रोतस्सु लीयन्ते । एवं च तस्मादतिस्निग्धान्स्नेहविरेचनेन न शोधयेत् । न चातिस्नेहपीतस्तु पिबेत्स्नेहविरेचनमिति केचित्पठन्ति ॥ २९ ॥

स्वभावतः स्निग्धता न शोधनहेतुरित्याह—

विरूक्षस्नेहसात्म्यं तु भूयः संस्नेह्य रेचयेत् ॥

तेन दोषा हतास्तस्य भवन्ति स्नेहबन्धनाः ॥ ३० ॥

स्नेहसात्म्यमिति तु विरूक्ष्य पुनः संस्नेह्य विरेचयेत् । तेन तथाकृतेन विरेचनेन । स्नेहबन्धनाः स्नेहोपल्लिप्तस्रोतोबन्धना इत्यर्थः । पूर्वं ये दोषास्ते तथा हता भवन्ति । बलवर्धना इति केचित्पठन्ति ॥ ३० ॥

रूक्षस्याकृतस्नेहस्वेदस्य शोधने वमने विरेचने च दोषान्दर्शयन्नाह—

स्नेहस्वेदावकृत्वैव यस्तु संशोधनं पिबेत् ॥

दारु शुष्कमिवाऽऽ नाभेर्देहस्तस्य विदीर्यते ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥

शाखागतस्यापि दोषस्य कोष्ठानयनहेतुः स्नेहः स्वेदः कोष्ठगतस्य मुखेन प्रवृत्तिः करश्चेति दर्शयन्नाह—

स्नेहस्वेदप्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः ॥

दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखं हर्तुं विरेचनैः ॥ ३२ ॥

रसैः स्निग्धैरिति । मधुराम्ललवणैस्ते हि स्निग्धरसा इति कार्तिकः । मांसरसैः स्निग्धैरित्यन्ये । सुखं हर्तुं विशोध(रेच)नैरिति । शक्यन्त इत्यध्याहारः ॥ ३२ ॥

आस्थाप्य स्नेहितं तीक्ष्णै रेचयेद्धीनरेचितम् ॥ ३३ ॥

वातवैगुण्येन हीनरेचितमास्थापनपूर्वकं तीक्ष्णैर्दन्त्यादिभिर्विरेचयेत् । मात्राल्पत्वादिना तु हीनरेचिते यथोचितो मात्रादिविधिः । वमनानन्तरं च विरेचनं पक्षात्परतः कर्तव्यम् ।

यदाह सुश्रुतः—“पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततश्चापि निरूहणम् ॥

सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः” इति ॥

अस्यार्थः । वमनानन्तरं पक्षाद्विरेचनं विरेचनानन्तरं च सप्तरात्रादूर्ध्वमुदावर्तप्रशमनार्थं निरूहः । सप्तरात्रोर्ध्वकालत्वं च निरूहस्योत्तरकालव्याख्यायां वक्तव्यम् । निरूढश्च सद्यस्तदहरेवानुवास्यः । किं वा सद्यःशब्दः सप्ताहे । तेन निरूढः सप्ताहादूर्ध्वमनुवास्यः । तथा च तन्त्रान्तरम्—

“आस्थापितं विरिक्तं वा सप्ताहमुपबृंहितम् ।

यवाग्वादिभिराहारैर्योजयेत्स्नेहवास्तिना” इति ॥

अत्र पक्षे तदहः स्नेहवास्तिनिरूहाङ्गतया लभ्यते । निरूढोऽपि सप्तरात्राद्विरेच्यो विरिक्तोऽपि सप्तरात्रान्निरूढो नार्वाक् । अत्रार्थे चरकाचार्यः—

“नरो विरिक्तस्तु निरूहदानाद्विवर्जयेत्सप्त दिनान्यवश्यम् ।

शुद्धो *निरूढोऽपि विरेचनं च तच्चस्य शून्यं विकसेच्छरीरम्” इति ॥

जैज्जटव्याख्येयम् । गदाधरस्तु व्याचष्टे । ततश्चापि निरूहणमिति । निरूढोऽपि पक्षादेव विरेचितस्तु सप्तरात्रात्परतोऽनुवास्यः । अतएवोक्तम्—विरेचनात्सप्तरात्रे गत इति । आदिपक्षस्य चेत्थं पूरणम्, उत्तमशुद्धपेक्षया पेयादिक्रमः षडहम् । तत्परं मध्यकोष्ठापेक्षया स्नेहपानमपि षडहम् । ततः स्वेदस्व्यहमिति । यत्तु भालुकिना—दशरात्रे गते दद्याद्वान्ते भूयो विरेचनमित्यनेन दशरात्राद्विरेचनं वान्तस्योक्तं तन्मृदुकोष्ठापेक्षया त्र्यहं स्नेहपानं मध्यदोषे चतुरहं पेयादिक्रमेण त्र्यहं स्वेदेन च ज्ञेयम् ।

अथ डल्लुणोक्ता व्याख्या—पञ्चानां कर्मणां क्रमेण क्रियमाणानां यतो यतो यद्यद्यावता कालेन करणीयं तत्तदुपदर्शयन्नाह—

“पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततः पक्षान्निरूहणम् ।

सद्यो निरूढोऽनुवास्यः स्यात्सप्तरात्राद्विरेचितः” इति ।

अस्यार्थः । सम्यग्योगेन वान्तस्य पुरुषस्य विरेचनं पक्षान्नार्वाग्नापि परतः । तत्रार्वाक्क्रियमाणं पुरुषानलबलयोरबलत्वाद्वापदमावहति । अतिपरतः पुनः स्नेहस्वेदादिगुणोऽन्तरितः स्यात् । तस्मात्पक्षादेव वान्तो विरेचनीयः । तत्र प्रधानशुद्धिमपेक्ष्यान्नसंसर्गेण दिनानि षडतिक्रम्य मधुरादिरससंसर्गमाचरेत् । स्नेहपानेनापि दिनानि षडतिक्रमेत् । ततः स्वेदमाचरेल्लघूणं भुज्यमानस्त्र्यहं स्थितश्चतुर्थेऽह्नि विरेकं कुर्यात् । ततस्तस्माद्विरेकादन्नसंसर्गेण दिनानि षडतिक्रम्यानन्तरं मधुरादिरससंसर्गमाचरन्सप्तरात्राद्विरेचित इति वाक्यादष्टमादिदिवसेष्वनुवासनानि यथादोषं विदध्यात् । ततः षोडशेऽह्नि स्नेहाभ्यक्तः स्वेदितश्चाऽऽस्थापनं सेवेत । गयदासस्तु चरकाचार्याभिप्रायेण विरेचनादूर्ध्वं षडहं कृतान्नसंसर्गस्यावस्थाविशेषेण स्नेहपानमनुवासनं च द्वयमपि मन्यते ।

तथा च चरकाचार्यवचनम्—संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासये-
द्वेति । तत्र विरेचनादूर्ध्वमन्नसंसर्गेण दिनानि षट्ततो मधुरादिरससंसर्गमाचरेत् ।
स्नेहपानेनापि दिनानि षडतिक्रामेत् । ततो दिनत्रयं लघूष्णं भुञ्जानश्चतुर्थेऽह्नि स्नेहा-
भ्यक्तः स्वेदितश्चाऽऽस्थापनं सेवेत । स्नेहपानपूर्वकस्यानुवासनपूर्वकस्य चाऽऽस्थापन-
स्यावस्था गयदासेन दर्शिता—यथा हीनविरिक्तस्यावशिष्टपरिपक्वमसंचयावृते वायौ
स्नेहपानपूर्वकमास्थापनं कचिद्व्याध्यवस्थावशात्प्राक्स्नेहनविरेचितमस्याऽऽस्थापनमिति ।
निरूढः पुरुषः सद्य एव तद्विवस एवानुवास्यः । एतेन दत्तनिरूहो यथोक्तं भोजयि-
त्वाऽऽर्द्रपाणिरेवानुवास्यः । विरेचितस्तु सप्तरात्रात्पुरतोऽनुवास्यो नार्वाक् ।

उक्तं हि—“विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ।

कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः” इति ।

केचिदन्यादृशं व्याख्यानं कुर्वन्ति । तच्च गयदासाचार्येण बहुधा दूषितत्वादस्मा-
भिरप्युपेक्षितमिति ॥ ३३ ॥

पद्मकोशीरनागाहचन्दनानि प्रयोजयेत् ॥

अतियोगे विरेकस्य पानालेपनसेचनैः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ३५ ॥

सुगमम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां चतुःसप्ततितमो

विरेचनाधिकारः समाप्तः ॥ ७४ ॥

अथ पञ्चसप्ततितमो वस्तिविध्यधिकारः ।

वान्तविरिक्तस्य निरूहयितव्यस्य स्नेहनेष्वनुवासनमुचितमित्यनन्तरमनुवासनविधिः ।
अनुवासने निरुक्तिश्च सुश्रुतेन कृता । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिनं वा दीयत इत्यनु-
वासनम् । अस्यार्थः । अनु, अनुगुणं वासनमपि यस्यासावनुवासनः । अथ वासरं
दिवसमनु दीयत इति रेफस्य निरुक्तविधिना नकारेणानुवासन इति रूपम् ।

उक्तं च—“अहोरात्रादनुस्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।

कुर्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्याल्पगुणो भवेत्” इति ॥

स्नेहवस्तेः प्राधान्यमाह—

बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ॥

संसर्गे संनिपाते च बस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥

संसर्गो दोषद्वयप्रकोपः । प्रकृतिसमसमवेतज्वराद्यारम्भको दोषत्रयप्रकोपः संनिपातोऽत्राभिहितः । ननु वात एव बस्तिर्युक्तो यदुक्तमास्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्त इति । पित्तकफौ तु विरेकवमनविषयौ । विरेकः पित्तहराणां वमनं श्लेष्महराणामित्यागमात् । रक्तेऽपि पित्तसधर्मिणि विरेचनमेवोचितं तत्कथं पित्तकफरक्तेभ्यो हितो बस्तिः । उच्यते । त्रीनपि दोषान्पक्वाशयगतान्बस्तिर्जयतीति । आमाशयगतं कफं वमनं पच्यमानाशयगतं पित्तं विरेके इति सिद्धान्तः ।

तदुक्तम्—“पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।

संसर्गं त्रीन्मलान्बस्तिर्जयेत्पक्वाशयस्थितान्” इति ॥

रक्तमपि दुष्टं प्रसादनद्रव्यैर्दत्तो बस्तिः प्रसादयति दोषहरणद्वारेण चानुलोमयतीति ॥ १ ॥

अनुवास्यः सप्तरात्राद्विरेचित इति यदुक्तं तद्वललाभ एव नान्यथेति दर्शयन्नाह—

विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ॥

कृताहाराय सायाह्ने बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ २ ॥

विरेचनात्सप्तरात्रे गत इति । पेयादिक्रमः षड्रात्रं प्रकृतिभक्तमेकाहमेवं सप्तरात्रातिक्रमः । ननु संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वेत्यनेन चरके विरेकान्नवमादिदिनेऽनुवासनं निर्दिष्टम् ।

भद्रशौनकेनापि—“संसृष्टभक्तः सुमनाः स्नेहपीतो दृढानलः ।

संशुद्धः परतो मासादनुवास्यस्ततो नरः” ॥

इति वदता मासात्परं स्नेहबस्तिर्दर्शितस्तत्कथमिह सप्तरात्रे गत एवानुवासनविधिः । उच्यते । जातबलायेति वचनात्सप्तरात्रे गते जातबलत्वे सति स्नेहबस्तिर्नान्यथा । बलं च पुरुषापेक्षया तेनाग्निबलतारतम्यात्कस्यचित्सप्ताहे गते बलोपचयः कस्यचिन्नवाहतोऽष्टमे नवमेऽपि दिनेऽनुवासनं विहितं न विरुद्धम् । क्षीणाग्नेस्तु क्रमेणाग्निवृद्ध्या बललाभे मासात्परेणापि स्नेहबस्तिरिति न कश्चिद्विरोधः । अन्ये त्वाहुः । विरेचनात्परतः सप्तरात्रे गते नवमेमेवाहः स्यात् । भद्रशौनकवाक्येऽपि संशुद्धइत्यनेनोर्ध्वाधः । उच्यते । आभ्यां च शुद्धिभ्यां मास एव भवति । कथं वा तस्य पक्षाद्विरेकः । वमनस्य च प्राक्कर्म सप्ताहं स्नेहनं तत एकाहमुपरतः । विरेचनादूर्ध्वं सप्तरात्रानुक्रमः । एवं नास्त्यर्थभेद इति । कृतान्नायेति भुक्ताय कृतसंसर्जनक्रमाय च । उक्तं च—आस्थापितं विरिक्तं चेत्यादि । कृताहाराय सततमिति केचित्पठन्ति । तत्र न कदाचिदप्यकृताहारायेति सततग्रहणार्थः । देयोऽनुवासन इति । निरुहाङ्गत्वेन ॥ २ ॥

क्षारं न चेद्वैतरणं प्रदाय द्यहे व्यहे वाऽप्यनुवासनीयः ॥ ३ ॥

क्षारं न चेद्वैतरणं प्रदायेति । यस्य विरेचनं नोचितं संचितं च मलमस्ति तस्य तन्मलापगमार्थं क्षारं वैतरणं वा वस्तिं दत्त्वाऽनुवासनं देयं विशुद्धस्य स्नेहवस्त्युपदेशात् । तदुक्तम्—स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिना इति । न चेदिति विकल्पार्थे । द्यह इति प्रत्यहम् । व्यह इत्येकान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रसुप्तं वामपार्श्वेन कृतान्नमनुवासयेत् ॥ ४ ॥

कृतान्नमिति भुक्तवन्तम् ॥ ४ ॥

पूर्वकर्म वस्तेरुपदिशन्नाह—

उत्सृष्टानिलविष्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत् ॥

अन्यथा विहितो वस्तिर्नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥

उत्सृष्टानिलविष्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेदिति । अन्यथाऽन्येन प्रकारेणानुत्सृष्टानिलविष्मूत्र इत्यर्थः । अन्यथा विहित इत्यत्र एतैर्हि विहित इति केचित्पठन्ति । तत्र हि यस्माद्यत एतैरनुत्सृष्टैरनिलविष्मूत्रेनेत्रद्वारावरकैर्विहितोऽवरुद्धः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते नैवान्तः प्रविशतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वस्तिपीडनविधिमाह—

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ॥

एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

प्रसारितैकजङ्घायां कार्याऽन्योपरि कुञ्चिता ॥

प्रदद्यात्पुटकं तस्मिन्पायौ दोषविशोधनम् ॥ ७ ॥

प्रसारितैकजङ्घायां कार्याऽन्योपरि कुञ्चितेति । वामजङ्घायां प्रसारितायां तदुपरि दक्षिणजङ्घा संकुञ्चिता कार्या ॥ ७ ॥

प्रणिहितस्नेहस्य पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—

ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ॥

प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं विसर्पति ॥ ८ ॥

वाक्शतमिति । छोटिकाशतम् ॥ ८ ॥

आतुरस्य करणीयमभिधाय वैद्यस्य करणीयं दर्शयन्नाह—

आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिभिः सविथबाहू ततः परम् ॥

ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वाराञ्जनैः शनैः ॥

स्फिजोश्चैवं ततः श्रोणीं शय्यां त्रिरुत्क्षिपेत्ततः ॥ ९ ॥

आकुञ्चयेच्छनैस्त्रिभिः सक्थिबाहू इति । जङ्घाबाहुतलयोर्गृहीत्वा त्रिरुत्क्षिप्य संकोचयेत् । सक्थिबाह्वाकुञ्चनं स्नेहवीर्यविसर्पणार्थम् । एवं हि शिरामुखानां स्फुटत्वं भवति । तलयोरिति हस्तपादतलयोः । स्फिजोस्ताडनं बस्तिशीघ्रागमनवारणार्थम् । यदुक्तम्— दत्त्वा स्फिजौ पाणितलेन हन्यात्स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थमिति । शय्यां त्रिरुत्क्षिपेदित्यर्थः । ‘स्फिजोश्चैनं ततः शय्यां त्रीन्वारानुत्क्षिपेत्पुनः’ इति डल्लणभाष्ये पाठः । तत्र ताडयेदित्यादि तलयोर्हस्तपादतलयोः शनैः शनैस्त्रीन्वारान्हन्यात्स्नेहशीघ्रागमननिषेधार्थं स्फिजोश्चैनमिति ताडयेदिति संबन्धः । स्फिजोश्चेति । चकारो भिन्नक्रमे । तेन ताडयेच्चेत्यत्र द्रष्टव्यम् । अतस्तलयोर्गृहीतत्वात्कूर्परे जानुनी चोत्क्षिपेदित्यनुक्तो वृद्धवैद्यव्यवहारः शुद्धो भवति । शय्यामुत्क्षिपेदिति । काष्ठफलकादिकृतां सहाऽऽतुरेणोर्ध्वं नयेदित्यर्थः । शय्यास्थमातुरं स्फिग्देश इत्यन्ये ॥ ९ ॥

एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽप्यमन्दवाक् ॥

स्वास्तीर्णे शयने काममासीताऽऽचारिके रतः ॥ १० ॥

कामं यथेच्छम् । अनेनैव चरकोक्तगात्रमर्दनादिकमपि यथेच्छस्थितिहेतुः संगच्छते यदुक्तम्—

“स्नेहेन पाष्ण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च ये चास्य गात्रावयवा रुजार्ताः ।

तांश्चाप्य(पि) मृद्यात्स सुखं ततश्च निद्रामुपासीत कृतोपधानः” इति ॥

आचारिके रत इति । क्रोधादिवर्जनेऽवहितः ॥ १० ॥

उत्तममध्यमाधमानलाद्यपेक्षया त्रिविधमनुवासनमात्रमाह—

षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत् ॥

कनीयस्यर्धपलिका त्रिधा मात्राऽनुवासने ॥ ११ ॥

अस्यार्थसंगतिमनन्तरवक्ष्यमाणश्लोकव्याख्ययैव दर्शयामः ॥ ११ ॥

प्राग्दानमाद्ये द्विपलं पलार्धवृद्धिर्द्वितीये पलमक्षवृद्धिः ॥

कर्षद्वयं स्याद्रसुमाषवृद्धिर्वस्तौ तृतीये क्रम एष उक्तः ॥ १२ ॥

यस्योत्तमा षट्पली मात्राऽर्हति तस्य प्रथमं द्विपलं ततः पलार्धेन वृद्धिः । एवं क्रमेण नवभिर्दिनैः षट्पली मात्रा संपूर्णा भवति । तथा यस्य मध्यमा त्रिपली मात्राऽर्हति तस्य प्रथमं पलं देयं ततः कर्षेण वृद्धिः । एवं नवभिर्दिनैः क्रमेण त्रिपली मात्रा स्यात् । यस्य कनीयसी सार्धैकपली मात्रोचिता तस्य प्रथममर्धपलं ततोऽष्टमाषकैर्वृद्धिः । एवं नवभिर्दिनैः सार्धं पलं स्यात् । नवभिर्दिनैरित्युत्सर्गः । तेनातोऽर्वागपि स्नेहलक्षणोदयेऽनुवासननिमित्ते कार्या । आद्य इति । बलानलादिभिरुत्तमे पुरुषे । द्वितीये मध्यमे । तृतीयेऽधमे । वसुमाषवृद्धिरष्टमाषकवृद्धिः । कनीयसी(स्या)मात्रा(त्रया)प्रचारः ॥ १२ ॥

सर्वस्नेहवस्तिद्रव्यपूर्वकर्म निर्दिशन्नाह—

स तु सैन्धवचूर्णेन शताह्वेन च संयुतः ॥

भवेत्सुखोष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥ १३ ॥

स स्नेहस्तु पुनः पकोऽपि सैन्धवशतपुष्पासमन्वितो देयः । सहसेति । उक्ताधिक-
कालनिरासार्थम् । सुखमिति । उषादिकं विना ॥ १३ ॥

मध्यवयस्कमाश्रित्य चूर्णस्य मात्रामाह—

चूर्णमाषः पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः ॥

*मापमेकं पले स्नेहे सिन्धुजन्मशताह्वयोः ॥ १४ ॥

प्रत्येकमङ्गुलित्रयमग्रेसंदंशं ग्राह्यं चूर्णेन ॥ १४ ॥

स्नेहस्य शीघ्रागमनहेतुं कर्तव्यं च प्राह—

यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्वक्षमाव्रजेत् ॥

अत्युष्णो वाऽतितीक्ष्णो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ १५ ॥

सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वाऽतिभेषजः ॥

तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निह्यत्यतिष्ठति ॥ १६ ॥

सकृत्कदाचित् । अक्षस्य यन्त्रस्यानु पश्चादन्वक्षं तत्क्षणम् । वायुनेति । कोष्ठस्थे-
न । सवात इति । अनुच्छास्यविहितबन्धादिना वस्तिवटकस्थितवातसहितः । अति-
भेषज इति । बहुमात्रसैन्धवशताह्वः । अल्पतर इति । पूर्वदत्तस्नेहलेपस्यापि विद्यमा-
नत्वात् । अल्पग्रहणं चेह सर्वात्युष्णादिविपर्ययसूचकम् । तेनात्युष्णत्वाच्छीघ्रागमे-
त्युष्णो वस्तिरित्यादि सिध्यति । न हि स्निह्यत्यतिष्ठतीति । अतिष्ठति स्नेहे न स्नि-
ह्यतीत्यर्थः ।

अथ ङल्लणव्याख्यानम्—तस्यानुवासनस्नेहस्य प्रणिधानमात्रप्रत्यावृत्त्याऽस्य
निदानपरिहारार्थं हेतुं पुनः करणीयत्वं च दर्शयन्नाह । यस्येति । सकृदेकवा-
रम् । अक्षस्य यन्त्रस्यानु पश्चादन्वक्षम् । आव्रजेदागच्छेत् । कुतः, अत्यौष्ण्यादुष्णगु-
णातिरेकात् । अतितैक्ष्ण्यादतितीक्ष्णैः संस्कारकद्रव्यैराहितात् । अनुच्छास्यबन्धनात्स-
वातो वस्तिर्वायुना प्रपीडितः सन् । अतिमात्रोऽतिभेषजश्च गुरुत्वात् । तस्यान्योऽल्प-
तर इति । अन्योऽत्यौष्ण्यादिगुणविपरीतः । अल्पतरः प्राचीनमात्रातः । प्रथमस्नेहेनैव
किञ्चित्स्निग्धत्वात् । कुतः पुनरपि देय इत्याह । न हि स्निह्यत्यतिष्ठतीति । अतिष्ठति
स्नेहे यतो न स्निह्यति नर इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

त्रीन्यस्य यामाननुवर्तते च स्नेहो नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

एकान्तरोपयोगेन धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ॥

तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्तकाङ्क्षा च जायते ॥ १८ ॥

एकान्तरोपयोगेनेति । उत्सर्गतः पानादेकान्तरेणानुवासनम् । तद्यत्र दिने न दीय-
ते तत्र दिने धान्यशुण्ठीकाथः प्रातः पेयः ॥ १८ ॥

काथार्धमात्रया प्रातर्धान्यशुण्ठीजलं पिबेत् ॥

काथार्धमात्रयेति । यस्याग्न्याद्यपेक्षया न सम्यक्काथोऽर्हति तस्य ततोऽर्धमात्रया
कर्षेण प्रचारः ॥

पित्तोत्तरे कदुष्णाम्भस्तावन्मात्रं पिबेदथ ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

स्नेहाजीर्णं शमयति श्लेष्माणं च भिनत्ति तत् ॥

मारुतस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ २० ॥

सुगमम् ॥ २० ॥

विण्मूत्रनिर्हरणसादृश्येन कृतशुद्धेरेव स्नेहवस्तिर्विधीयत इति दर्शयन्नाह—

स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥

स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं नानु विसर्पति ॥ २१ ॥

तथा दत्त इति । अतिशुद्धस्य दत्ते । स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं चानु विसर्पतीति
डल्लणः पठति । तथा तेन प्रकारेण शुद्धे शरीरे स्नेहवस्तिः स्नेहवीर्यं दत्ते ददातीत्यर्थः ।
देहे दोषैरपिहितः स्रोतस्यन्तर्न सर्पतीति केचिदर्थं पठन्ति । अपिहित आच्छादित
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पूर्वं विशुद्धदेहस्यैव स्नेहवस्तिं विदर्श्य कचिदशुद्धेऽपि तस्य सूत्रमाह—

अशुद्धमपि वातेन केवलेनापि पीडितम् ॥

अहोरात्रस्य कालेषु सर्वेष्वेवानुवासयेत् ॥ २२ ॥

केवलेन धातुक्षयहेतुना । रिक्ते हि शरीरे प्रायेण विवृतस्रोतोमुखमेव शरीरम् ।
तत्र शुद्ध्या पुनरतिधातुक्षयेणातितरामेव वातरोगः स्यात् । तेनाशुद्धेऽपि तत्र स्नेहव-
स्तिरिति । अहोरात्रस्य कालेषु पूर्वाह्णादिषु जीर्णान्नं भोजयित्वाऽनुवासयेदिति वक्ष्यमा-
णेन पूरणीयम् ॥ २२ ॥

विशिष्टावस्थायामस्यापोद्वार(नुवासन) माह—

तीव्रायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ २३ ॥

तीत्रायां रुजि नाधिकं जीर्णान्नं भोजयित्वा सर्वेषु कालेष्वनुवासयेदिति । कृत्रिमगु-
णोपधानं कृत्वेति वाक्यशेषः । प्रागशुद्धस्य केवलवातपीडितस्य सर्वस्य सर्वेष्वहोरात्रा-
वयवेष्वनुवासनमभिहितमिह तु शुद्धस्येति न पौनरुक्त्यम् ॥ २३ ॥

रूक्षस्य वाताधिकस्य वातवेगविधारणाय प्रागेव स्नेहवस्तिं दत्त्वा पश्चाच्छोधनो
वस्तिर्देय इति दर्शयन्नाह—

रूक्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन्वाऽप्यनुवासनान् ॥

दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरूहयेत् ॥ २४ ॥

रूक्षस्य बहुवातस्य यदा मृदुकोष्ठत्वं तदा द्वौ त्रयो वा स्नेहवस्तयः । अन्यथा
त्वपिशब्दादधिका अपि स्नेहवस्तयः । अत एव वस्तिभिः स्निग्धतनुं ज्ञात्वेति कृतवान् ।
न हि स्निग्धतनुता द्वित्रि(त्र)स्नेहवस्तिभिरवश्यंभाविनी । नन्वत्र यद्वावित्यनेन युग्म-
वस्तिदानमुक्तं तदसंगतमयुग्मवस्तिदानस्य चरके विहितत्वात् ।

तद्यथा—“एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च च सप्त वाऽपि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा वस्तीनयुग्मान्कुशलो विदध्यात्” इति ।

उच्यते । अयुग्मदानं पुनरनुवासनविषयं न तु निरूहाङ्गानुवासनविषयम् । निरू-
हाङ्गानुवासने युग्मदानं चरकेणापि दर्शितम् । तद्यथा—त्रीन्पञ्च राज्ञश्चतुरोऽथ पञ्चा
वाताधिकानामनुवासनीयान् । स्नेहान्प्रदद्यादित्यर्थः । विषमसंख्योपादानं द्वित्रितुरादिव-
स्तेरपि मध्यविधया परिग्रहार्थमिति ॥ २४ ॥

किंचित्स्निग्धतायामप्यास्थापनविशेषेणैवाऽऽस्थापनीय इति दर्शयन्नाह—

अस्निग्धमपि वातेन केवलेनातिपीडितम् ॥

स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

अस्निग्धमपीषात्स्निग्धमपि । नञ् ईषदर्थे । अनुदरा कन्येति यथा । स्नेहप्रगाढैः
स्नेहबहुलैः । एतेन प्राक्स्नेहनविधिविरहितैरिति गम्यते । अस्निग्धमित्यादिविधिर्बली-
यासि । रूक्षस्येत्यादि विधानं तु क्षीण इति विषयभेदादविरोधः ॥ २५ ॥

द्वयोरेकस्यातिशीलननिषेधाय दोषं दर्शयन्नाह—

स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवाभ्यसेचिरम् ॥

स्नेहात्पित्तकफोत्क्लेशौ निरूहात्पवनाद्भयम् ॥ २६ ॥

अन्ये त्वेवं पठन्ति—

“स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।

स्यातामग्निवधोत्क्लेशावत्यभ्यस्तेऽनुवासने ।

निरूहसेवनाच्चापि भवेयुर्वातजा गदाः ।

तस्मान्निरुद्धोऽनुवास्यो निरुद्धश्चानुवासितः ।

नैवं पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम्” ॥ २६ ॥

यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ २७ ॥

यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वेति विधानमुत्तमाग्न्यपेक्षया मन्दे त्वग्नावर्धभोजनमपीष्टम् । यदाह निमिः—अर्धहीनं त्रिभागं वा भोजयित्वाऽनुवासयेदिति । पादहीनभोजनोपदेशोऽ-
जीर्णपरिहारार्थम् । सौहित्यभोजने ह्यजीर्णं स्यात् । तथा च काश्यपः—तृप्तस्यानुवासनं
दत्तं न सम्यक्परिपच्यत इति । डल्लणस्तु, एवं व्याख्याति—यथोचितात्पादहीनमिति ।
प्राक्संशुद्धस्य कृतसंसर्जनस्योचिताद्भक्तात्पादहीनमुत्तममध्यममन्दाग्निविशेषेण पादेन
पादाम्यां पादैर्विहीनमिति ज्ञेयम् । अर्धहीनं त्रिभागं वा भोजयित्वाऽनुवासयेदिति
मुनिना प्रोक्तत्वादिति ॥ २७ ॥

अभुक्तवतः प्रतिषेधमाह—

न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथंचन ॥

शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य क्षिप्रस्तूर्ध्वमथोत्पतेत् ॥ २८ ॥

स्नेह ऊर्ध्वं समुत्पतेदिति पाठे सम्यगूर्ध्वं गच्छेदिति । ततश्चातिपीडितवद्व्याप-
त्स्यात् । शुद्धत्वादित्यत्र सूक्ष्मत्वादिति पठित्वा गयदासः सूक्ष्ममार्गानुसरणं शीलत्वा-
त्तस्येति व्याख्याति ॥ २८ ॥

एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ॥

वाते नवैकादश वा पुनर्वा बस्तीनयुग्मान्कुशलो विदध्यात् ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

विष्टब्धानिलविण्मूत्रः स्नेहहीनेऽनुवासने ॥

भवतीत्यध्याहार्यम् । हीनेऽनुवासने इति । हीनगुणमाने ॥

दाहक्लमप्रवाहार्तिकरश्चात्यनुवासने ॥ ३० ॥

दाहक्लमप्रवाहार्तिकरश्चेति चकाराद्धीनानुवासितविष्टब्धानिलविण्मूत्रलिङ्गविपरीताति-
सृष्टानिलविण्मूत्रार्तिकरश्चेति समुच्चिनोति । प्रवाहस्थाने पिपासेति केचित्पठन्ति ॥ ३० ॥

यादृक्स्नेहः सम्यगनुवासितस्तमाह—

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य वै ॥

ऊषाचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥ ३१ ॥

सपुरीषश्चेति चकारेण समूत्रश्चेत्यनुक्तं समुच्चियते । प्रत्येतीति । निःसरति । ऊषा-
चोषौ विनेति । ऊषा दाहः । चोषः पिपासा । डल्लणस्तु—ऊषचोषाविति । ऊष
ईषदाहः । चोष आकृष्यमाणस्येव दाहप्रकारः । शीघ्रमिति । यामत्रयादूर्ध्वम् ॥ ३१ ॥

अपरेद्युराहारं नियमयन्नाह—

जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ॥

लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निः स नरो यदि ॥ ३२ ॥

स्नेहे प्रत्यागते जीर्णान्नो दीप्ताग्निर्यदि स्यात्तदा पुनः कामं येथेष्टं भोजयेत् । अन्यथा तु लघ्वन्नं भोजयेदित्यर्थः । सायाह्न इति प्रातर्भोजननिरासार्थम् । अन्ये तु व्याचक्षते सायाह्ने दत्ते स्नेहे समाधिकरात्रिप्रहरेण प्रत्यागते यो दीप्ताग्निर्जीर्णान्नो बुभुक्षितः स्यात्तं तदैव लघ्वन्नं भोजयेत् । लघ्वन्नमिति । मात्रालघुद्रव्यं चेत्यर्थः ॥३२॥

अनिवृत्तिर्व्यापदुक्ता तत्कियतः कालादित्याह —

अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ॥

कुर्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥ ३३ ॥

अहोरात्रादिति । प्रणिधानत्रयरात्र्यभिप्रायेण । तेन यामत्रयात्परतोऽपि याममेकमागच्छन्नपि न दुष्यतीति कार्तिकः । अपिशब्दाच्चितुरादियामनिवृत्तिस्तावन्न दुष्यत्येवाहोरात्रादपीत्यपिशब्दार्थ इति डल्लुणः । न दुष्यतीत्यापदुक्तविकारं न करोति । वस्तिगुणानिति । स्नेहनवृंहणादीन् । जीर्ण इति । परिणतः । अल्पगुण इति । वाय्वग्निभ्यां भूयः पाकं नीतत्वान्न सम्यक्स्नेहनादिकं करोति वीर्येण देहं भावयित्वा प्रत्यागच्छन्निव स्नेहो न यथोक्तसम्यग्गुणं करोतीति भावः । पाकोऽपि पक्काशयेऽग्निप्रत्यासत्त्या संगत एव ॥ ३३ ॥

सर्वथानिवृत्तोऽप्यवयवेन वा निरुपद्रवो न व्यापद्यत इत्यपि बोधयन्नाह—

यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरनिःसृतः ॥

सर्वोऽल्पो वाऽऽवृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ ३४ ॥

नोपद्रवमिति । उपद्रवोऽत्र रोगः । स च मुखकषायत्वादि ।

यदुक्तं सुश्रुते—“तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।

जृम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वराद्याः” इति ॥

आवृत्तो रौक्ष्यादिति । शरीररौक्ष्यादत्रष्टब्धः । यतो रूक्षशरीरं भावयन्नुपक्षीणः स खलु स्नेहस्ततो नोपद्रवं करोति । अत एवोपेक्ष्य इत्युक्तम् । उपेक्ष्य इति । तन्निःसरणाय प्रतिक्रियां न कुर्यादित्यर्थः । डल्लुणस्तु, एवं व्याख्याति । आवृत्तो रौक्ष्यादिति । आभ्यां वाशब्दः प्रत्येकं संबन्धनीयः । तेनाऽऽवृत्तो वा रौक्ष्याद्वा स्नेहवस्तिरनिःसृत इति संबन्धनीयम् । तत्राऽऽवृत्तो दोषत्रयेणात्यशनेन मलसंचयेन वेत्यर्थः । रौक्ष्येण वायुरेव विचारयतीति । उपेक्ष्य उपेक्षणीयस्तदाकृष्ट्यां यत्नं न कुर्यादिति ॥ ३४ ॥

अनायान्तमहोरात्रात्स्नेहं सोपद्रवं हरेत् ॥

स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥ ३५ ॥

सोपद्रवं तु स्नेहमहोरात्रादनागच्छन्तं हरेन्निर्हरेत् । सोपद्रवमिति । उपद्रव इह पूर्वोक्त एव ज्ञेयः । हरेदिति । शोधनैरेव बस्तिभिः । सुश्रुते कापि शोधनैर्हरेदिति पाठात् । स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयत इति । अनायाते सोपद्रवस्नेहे स्नेहवस्तिर्न दीयते स्नेहातियोगमयात् । शोधनार्थो निरूहवस्तिस्तु देय एव नेतरः ॥ ३५ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ॥

तदाऽङ्गसदनाध्मानशूलाः श्वासश्च जायते ॥ ३६ ॥

पकाशयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरूहणम् ॥

तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैरेव सिद्धं वाऽप्यनुवासनम् ॥ ३७ ॥

अशुद्धस्येति । निरूहेण विरेकेण वा । तीक्ष्णमिति । निरूहणमित्यस्य विशेषणम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शुद्धस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ॥

*मुखे तु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥

स्नेहगन्धमुखं वाऽपि कासश्वासावरोचकः ॥ ३८ ॥

उपलेपो मलवृद्धिः । अवसादनं ग्लानिः ॥ ३८ ॥

गले निष्पीड्य तत्राऽऽशु कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ॥

कार्यं तस्य सुतीक्ष्णं च तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां पञ्चसप्ततितमो

वस्तिविध्यधिकारः समाप्तः ॥ ७५ ॥

अथ षट्सप्ततितमो निरूहाधिकारः ।

अनुवासनस्निग्धस्य निरूहार्हत्वादथ निरूहविधिः । निरूहनिरुक्तिः सुश्रुत उक्ता । तद्यथा—दोषनिर्हरणाच्छरीरनीरोहणाद्वा निरूह इति । अत्र श्रीब्रह्मदेवव्याख्या—दोषान्निर्हरतीति निरूहः । निष्पूर्वस्य हृज्वातोर्त्तप्र(रच्चप्र)त्ययेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे नैरुक्त-विधिना निर ऊवर्णागमे रूपम् । अथवा शरीरे निःशेषेण रोहतीति निरूहः । निष्-

* गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामिति सुश्रुते पाठः ।

र्वस्य रुहधातोः कप्रत्यये नैरुक्तविधिना धातोर्दीर्घत्वे (*निरुपसर्गः ... निरूह)रूपम् ।
निर्गत ऊहो वितर्को यास्मिन्निति वा निरूहः । आसमन्तादायुर्वयो वा स्थापयतीत्या-
स्थापनम् ॥

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥

प्रधानमूर्धास्तरणोपपन्नं प्राक्शीर्षिकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

अनुवासितपभ्यक्तं स्विन्नदेहं निरूहयेत् ॥

अभुक्तं पीडयेद्भस्तिमूर्णमविलम्बितम् ॥ २ ॥

अनुवासितं दत्तानुवासनं स्निग्धस्रोतोमार्गतया सुखमेव दोषनिर्हरणार्थं निरूहयेदा-
स्थापयेत् । अनुवासनस्निग्धकोष्ठस्य च तृतीये दिने निरूहः ।

यदुक्तम्—“अनुवासनस्निग्धतनुं तृतीयेऽङ्घ्रि निरूहयेत् ॥

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले” इति ॥

निरूहस्य स्नेहवस्त्यनभ्यासे कर्तव्येऽन्तरमाहुः शुद्धयर्थं तथा निरूहसाध्ये
व्याधौ च ॥ २ ॥

त्रिंशन्मात्रास्थिते वस्तौ ततश्चैत्रोत्कटो भवेत् ॥

त्रिंशन्मात्रास्थित इति । मात्रार्थोऽग्निवेशपरिभाषितः ।

तद्यथा—“यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन सा मात्रा परिकीर्तिता” इति ॥

त्रिंशन्मात्रास्थापनं च मृदुकोष्ठे वेगिते । वक्ष्यमाणच्छटाशब्दशतस्थापनं तु क्रूर-
कोष्ठे वेगरहिते ज्ञेयं तेन न विरोधः ॥

जानुमण्डलमावेष्ट्य दत्तं दक्षिणपाणिना ॥

*कृष्टनेत्रच्छटाशब्दशतं तिष्ठेद्वेगवान् ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥ ३ ॥

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः ॥

सम्यङ्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते बस्ति निवारयेत् ॥ ४ ॥

द्वितीयं वेति । बस्तिपुटकम् । चतुर्थं वा यथार्थत इति । अर्थस्य प्रयोजनतोऽ-
नतिक्रमतो यथार्थतः । एतदुक्तं भवति यदा मुनिरूढलिङ्गप्राप्तो भवति तदा तत्र निर्ह-

रणीयाभावान्निरूहणमप्रयोजनं देयम् । असम्यग्दानेन क्रूरकोष्ठतया प्रभूतदेयत्वेन वा मुनिरूढमप्राप्तस्य निर्हरणीयो दोषोऽस्तीति । चतुर्थं वा यथार्हत इति पाठे निरूहसाध्यप्रयोजनानुरोधाच्चतुर्थमपि पुटकं निरूढलिङ्गार्थं दद्यात् । अमुमेवार्थं प्रकटीकुर्वन्नाह—
सम्यङ्निरूढलिङ्ग इत्यादि । केचित्तु रक्तमप्यत्र चतुर्थं शमनीयमस्तीति चतुर्थं वस्तिदानमाहुः । अपरे तु पश्चाद्वाहनिर्वापणार्थं मधुरशीतैश्चतुर्थो बस्तिर्देय इति वदन्ति ।
नतु(तु) तृतीयाधिकपुटदानं निषिद्धं दृढबलेन ।

तद्यथा—“स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।

त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः” इति ॥

नैवम् । निषेधो हि बहुदोषपुरुषविषयतया प्रायिकः । चतुर्थपुटदानं तु कस्मिन्नपि क्रूरकोष्ठे बलीयसि बहुदोषे च पुरुषे ततः कुतो विरोधः । स मध्ये वयसि ज्येष्ठमात्रापरिग्रहेण द्वादशप्रसृतमानो निरूहः स च पञ्चाङ्गः ॥ ४ ॥

मध्वादेरङ्गपञ्चकस्य प्रतिदोषं मानमाह—

मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात् ॥

त्रीणि षड् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम् ॥ ५ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्चचतुष्टयम् ॥

षट्त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे वाऽपि निरूहणम् ॥ ६ ॥

आवाप इत्यावाप्ये निरूहे मधुस्नेहकल्ककाथव्यतिरिक्तं क्षीरमूत्रकाञ्जिकादिद्रवमुच्यते । घृतादौ पुनरावापः प्रक्षेपः कल्को वा भण्यते । द्विपञ्चेति । दश । प्रचारस्तु प्रायो द्वादश द्वादश पलानि कृत्वा पुटकद्वयेन । बस्तियौगिकानि द्रव्याणि सुश्रुतेनोक्तानि ।

तद्यथा—“क्षीराण्यम्लानि मूत्राणि स्नेहाः काथा रसास्तथा ।

लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्षपा वचा ।

एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।

रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ।

कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शठी ।

मज्जिष्ठा मदनं चण्डा त्रायमाणा रसाञ्जनम् ।

बिल्वमध्यं यवानी च फलिनी शक्रजा यवाः ।

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।

तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका ।

निरूहेषु यथालाभमेव वर्गो विधीयते” ॥ ५ ॥ ६ ॥

सस्नेह एकः पवने समांसो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा तु पित्ते ॥

त्रयः समूत्राः कटुकोष्णरूक्षाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥ ७ ॥

समांस इति । मांसरसावापयुक्तः ॥ ७ ॥

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ ८ ॥

अनिलस्य पकाशयः स्थानं तस्य च प्रत्यासन्नत्वादेक एव पुटो युक्तः । पित्ता-
शयस्यानतिव्यवहितत्वाद्वितीयः । आमाशयस्यातिव्यवहितत्वात्तृतीयः ॥ ८ ॥

हीननिरूहितलक्षणमाह—

अल्पाल्पवेगो विद्धातहीनो हीननिरूहणः ॥

अल्पाल्पवेगः स्तोकवेगः । विद्धातहीन इति । स्तोकविद्धातप्रवृत्तिः ॥

अतिनिरूढलिङ्गमाह—

मूर्च्छाशूलकफप्रायो महावेगोऽतिशब्दितः ॥ ९ ॥

अतिशब्दित इति । अतिनिरूढः ॥ ९ ॥

सम्यङ्निरूढलिङ्गमाह—

यस्य मूत्रं पुरीषं च कफो वायुश्च गच्छति ॥

क्रमेण लघुता चैव सुनिरूढः स मानवः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

सुनिरूढस्य पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—

सुनिरूढं ततो जन्तुं स्नातं भुक्तरसौदनम् ॥

यथोक्तेन विधानेन योजयेत्स्नेहवस्तिना ॥ ११ ॥

सुनिरूढं जन्तुं स्नेहवस्तिना योजयेत्तु दुर्निरूढं तत्र यथादोषं निरूहणमेव कार्यं
न चातिरूढं तत्रातिरिक्तमेपजं शीतपरिपेकपिच्छावस्त्यादिकं न तु स्नेहवस्तिः ।

तथा च विदेहः—

“अतितीक्ष्णैर्निरूढस्य हतदोषस्य सर्वतः ।

कंचिदेवानभिप्रेतं मार्गं स्नेहोऽनुगच्छति” इति ।

गयदासस्तु परिभाषितं षट्पलप्रमाणं स्नेहवस्तिमत्र देयं न मन्यते । किंचा-
नुवासनाख्यं पलत्रयप्रमाणं स्नेहवस्तिं देयमत्र मन्यते । यत्र तु स्नेहवस्तिः स्वतन्त्र-
स्तत्रैव षट्पलप्रमाणः । स्नातमिति । उष्णान्बुभिः । यथोक्तेन विधानेनेति । अनु-
वासनोक्तविधिना ॥ ११ ॥

अथ कृतनिरूढस्य मन्दाग्नित्वात्तदहरेव कुतो मांसरसः स्नेहवस्तिश्चोपदिश्यत इत्यत आह—

तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ॥

रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् ॥ १२ ॥

निरूहणाद्विड्वातादिप्रवृत्तिलक्षणेन धातुक्षयेण कुपितानिलस्य बलवदेव भयमतस्तदहरेव रसौदनभोजनं तच्च निरूहणमन्दीकृतानलवधभयान्मात्रावत् । तथा पवनभयात्तदहरेव द्वादशप्रसृतनिरूहचतुर्थांशेन स्नेहेनानुवासनम् । गयदासस्तु सुनिरूढस्य तदहः पलत्रयमेवानुवासनं तथा तदहश्चेति चकारो भिन्नक्रमे तेनानुवासनं चेत्यत्र संबन्धादनुक्तोऽपि मात्रावस्तिश्चात्र समुच्चीयत इति मन्यते न षट्पलप्रमाणं स्नेहवस्ति भोजदर्शनात् ॥ १२ ॥

सम्यङ्निरूढं तैलाक्तं जलेनोष्णेन सेचितम् ॥

अल्पस्नेहं जाङ्गलस्य रसेनोर्ध्वं तु भोजितम् ॥

योजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणं स्नेहवस्तिना ॥ १३ ॥

अल्पमात्रेणेति । सार्धकर्षेण प्रचारः । तत्क्षणमिति । तद्दिनोपलक्षणं तेन सायमेव देयः स्नेहवस्तिः ॥ १३ ॥

प्रथमा मध्यमा ह्रस्वा मात्रा या यैस्तु सेविता ॥

मन्दाग्नित्वान्निरूढानां तदर्धेनानुवासनम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

निरूढस्य पुनरनुवासनविधिमाह—

पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥

अन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते ॥ १५ ॥

पश्चात्सान्वा(नुवा)सनान्निरूहणात् । अग्निबलं दीप्तं बलं वयःशक्तिरूपमुपलभ्य । पवनस्य च चेष्टितं मत्वेति । संचलनशब्दकरणस्फुरणादिकमवधार्यान्नपानेनावष्टब्धे कोष्ठे स्नेहवस्तिरुत्तममात्रारूपः षट्पलः क्रियते । अथवाऽग्नेर्बलमाग्निबलं ज्ञात्वा पवनस्य चेष्टितमित्यनेनाग्नौ बलवति पवने चातिप्रवृत्ते द्यहेऽथवा त्र्यहे पञ्चमे वा दिने स्नेहवस्तिर्देय इति दर्शयति । तथा च दृढबलः—

“द्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनं तु” इति ॥

भुक्त एवानुवासनोपदेशात्पुनरन्नोपस्तम्भिते कोष्ठे इत्यभिधानेन सर्वदिनभोजनेनाप्युपस्तम्भं दर्शयति ॥ १५ ॥

निरूहस्नेहवस्त्योर्मिलितयोः सम्यग्योगलिङ्गं निर्दिशन्नाह—

विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥

आस्थापिते स्नेहवस्तौ सम्यग्दर्शने तु लक्षणम् ॥ १६ ॥

एतद्यथासंभवं ज्ञेयम् । विविक्तता गौरवशून्यत्वमिति कार्तिकः । सम्यग्विषयविवेक इत्यन्यः । अयं च लक्षणान्तरोपदेशः सत्येतस्मिँल्लक्षणे पूर्वोक्तासमस्तलिङ्गेऽपि सम्यग्योगप्रतिपादनार्थम् ॥ १६ ॥

यथोक्तकालादनिर्गच्छति निरूहे विधानमाह—

अनायान्तं मुहूर्तान्ते निरूहं शोधनैर्हरेत् ॥

निरूहैरेव मतिमान्क्षारमूत्राम्लसंयुतैः ॥ १७ ॥

मुहूर्तो नाडिका । निरूहैर्मतिमान्हरोदिति संबन्धः । कथंभूतैर्निरूहैरित्याह । शोधनैस्तीक्ष्णैः । क्षारमूत्राम्लसंयुतैः । क्षारो यवक्षारः । मूत्रं गोमूत्रम् । अम्लं काञ्जिकम् ॥ १७ ॥

विगुणानिलविष्टेऽन्धं चिरं तिष्ठन्निरूहं ॥

शूलारतिज्वराटोपान्मरणं वा प्रयच्छति ॥ १८ ॥

विगुणो विपरीतः । अरतिर्न कुत्रचिदवस्थितिश्चेतसः ॥ १८ ॥

भुक्तवतो निरूहनिषेधमाह—

न तु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ॥ १९ ॥

आमं तदुद्धरेद्भुक्तं छर्दि वा जनयेद्भृशम् ॥

कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्देयमनाशिते ॥ २० ॥

आमं तदुद्धरेद्भुक्तमिति । भुक्तमाहरेद्यस्मात् । आमं तदुद्धरेद्भुक्तं छर्दि वा जनयेद्भृशमित्यत्र विषूचिकां वा जनयेच्छर्दि वाऽपि सुदारुणामिति पाठान्तरं दृष्ट्यात् । न तु भुक्तवत इत्यादिना य आस्थापननिषेधोऽभिहितस्तस्य दृढीकरणार्थं भुक्तवतो विषूचिकादिदोषोद्भावनयाऽभोजिते दानमाह । अभोजिते दानगुणं सुश्रुत आह—

“जीर्णान्नस्याऽऽशये दोषाः पुंसः प्रव्यक्तिमागताः ।

निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः ॥

न चाऽऽस्थापनविक्षिप्तमन्नमग्निं प्रबाधते ।

तस्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता” इति ॥ १९ ॥ २० ॥

तीव्रशूलध्मानादिरोगावस्थस्योपक्रमेणापि नोर्ध्वं शुध्यतः फलवत्यादिप्रधानपूर्वकं भुक्तवतोऽपि निरूहदानं कर्तव्यं स्यादत आह—

आवस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरूहणम् ॥

आवस्थिकं क्रममिति । अवस्थात आगत आवस्थिकः क्रमस्तं बुद्ध्वा निषिद्धो निरूहो देयः । तथा हि । भुक्तवतस्तावन्निषिद्धो निरूहस्तस्यापि यदि बहुलशूलवेदना-संभवस्तदा वैतरणरूपो निरूहो देयः ॥

अथ कथं निरूहनिषेधेऽपि तत्र निरूह एव देयो नान्याः क्रिया इत्याह—

मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ २१ ॥

अस्यार्थः । पक्काशये मलावृतानां दोषाणां मलापहार एव सति बलापहारो बला-पहारे च तत्र निरूह एव प्रधानं न क्रियान्तरमिति ॥ २१ ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रक्रम्याऽऽमाशयं ततः ॥

वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रवर्तते ॥

छर्दिदृष्टलासमूर्छादीन्प्रकुर्याद्वाहमेव च ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥

शिरःकायविरेको च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ॥ २३ ॥

अतिपीडिते निरूहे गलावपीडनमवधूननं चोर्ध्वप्रवृत्तस्य वायोरधोगमनार्थम् । तीक्ष्णः शिरोविरेको मूर्च्छाद्यपगमनार्थः । तीक्ष्णश्च कायविरेको बस्तेरनुलोमनाय शीतल-सेकश्च दाहशमनाय ॥ २३ ॥

निरूहद्रव्याणां मानक्रममाह—

दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ॥

विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतद्वयम् ॥ २४ ॥

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ॥

संमूर्छिते कषायं च पञ्चप्रसृतसंमितम् ॥ २५ ॥

वितरेच्च तथाऽऽवापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ॥

एवं प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ २६ ॥

न धावत्यौषधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ॥

न करोति च सीमन्तं स निरूहः सुयोजितः ॥ २७ ॥

अक्षं कर्षमित्यर्थः । मधुनः प्रसृतद्वयं चत्वारि पलानि । हस्ततलेन विनिर्मथ्य ततः स्नेहस्य प्रसृतद्वयं दद्यात् । संमूर्छिते संमीलिते । वितरेद्दद्यात् । आवापः पश्चान्निक्षेप्यं क्षीरकाञ्जिकादिद्रव्यम् । द्विप्रसृतोन्मितं चतुष्पलप्रमाणम् । अत्र सैन्धवाक्षमधिकमपि स्वल्पत्वादविगण्योक्तं द्वादशप्रसृतो भवेदिति । अयं च निरूहमानक्रमः पित्तोक्त-
निरूहमानसंवादात्पित्ते ज्ञेयः । स्नेहस्य प्रसृतद्वयमित्यत्र स्नेहस्य प्रसृतित्रयमिति सुश्रुते पाठः । तथा पञ्चप्रसृतसंमितमित्यत्र चतुष्प्रसृतसंमितमिति सुश्रुते पाठः ।
तन्त्रान्तरेऽपि निरूहयोजना प्रोक्ता—

“माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ।

*अवाप्योवाप्य पात्रे तन्मश्रीयादन्तराऽन्तरा ।

सम्यक्पाणितलेनैष निरूहे योजनाविधिः” इति ।

अथ श्रीब्रह्मदेवव्याख्यानम्—दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयमित्या-
दिके द्वादशप्रसृते वस्तौ सामान्येन भेषजमभिधाय तन्त्रान्तरार्थतो व्याख्याकारो विशेष-
माह । तत्र वाते मधुनः प्रसृतद्वयं स्नेहस्य त्रयः प्रसृताः कषायो मांसरसप्रधानः शेषं यथो-
क्तमेव । पित्ते तु मधुनैले समे प्रत्येकं सार्धप्रसृतद्वयसंमिते कषायः क्षीरप्रधानः । कफे
मधुनस्त्रयः प्रसृताः स्नेहस्य सार्धप्रसृतः कषायो गोमूत्रप्रधानः शेषं पूर्ववत् । उक्तं
च—स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो द्वावित्यादि । न धावत्यौषधं पाणिमित्यादि ।
तनुतया प्रक्षालितप्रायं हस्तं न करोतीत्यर्थः । सीमन्तमिति । रेखाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥

इति निरूहकल्पनम् ।

अथ पिच्छावस्तिविधिः ।

बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ॥

क्षीरसिद्धाः सुशीताः स्युः सास्त्राः पिच्छिलसंज्ञिताः ॥ १ ॥

वाराहमाहिर्षौरभ्रबैडालैण्यकौकुटम् ॥

सद्यस्कमसृगाजं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ २ ॥

एलावत्येलावाणिर्नागबलेति जैज्जटः । शेलुः श्लेष्मातकः । धन्वनो धनुर्वृक्षो यश्च
धामण इति लोके ख्यातः । अङ्कुरो नवपल्लवः । सास्त्राः सहास्रेण । अस्रं रुधिरम् ।
बदर्यादिपल्लवानां षोडश पलानि । क्षीरप्रस्थः । तोयप्रस्थत्रयम् । शेषः क्षीरप्रस्थ एव ।

* आवापो वाऽथेति भाति ।

अनेन दश पलानि कृत्वा पुटत्रयशेषं पलद्वयं सुखग्रहणार्थं त्रिपुट एव निरूहः प्रायेण ।
एतच्च क्षीरं काथस्थाने काथश्च प्रतिपुटं दशपल एव । रुधिरमावापः । अत्र कल्कमधु-
स्नेहा अनुक्ता अपि देयाः । कल्कश्च शाल्मलीनिर्यासादिभिः कार्यः । यदाह पिच्छा-
बस्तौ च चरकः—

“कल्कः शाल्मलिनिर्याससमङ्गोत्पलचन्दनम् ।

वासकस्य च बीजानि प्रियङ्गुपद्मकेसरम्” इति ॥

पिच्छाबस्तिनिरूहप्रकारत्वेन द्वादशप्रसृत एव । पञ्चाङ्गश्च । मानविभागश्चेह पित्त-
निरूहोक्तकषायादिवट्टीकाकृद्भिर्व्याख्यातः सुश्रुते । वैद्यास्तु—“पिच्छाबस्तिर्भवेत्प्रस्थः
पादोनः कीर्तितोऽपरः” इति परिभाषया प्रस्थं द्वादशपलं वा पिच्छाबस्तिं व्याहरन्ति
व्यवहरन्ति ते प्रस्थेन पुटद्वयं कृत्वा विषयश्चास्य पित्ताधिकग्रहणीरोगनिरूहातियो-
गादिः । सुश्रुते डल्लुण एवं व्याख्यानयति—बदर्याद्यङ्कुरान्समुदायेन पलत्रयप्रमितांश्च-
तुर्विंशतिपलप्रमितं दुग्धं दत्त्वा चतुर्गुणं जलं च निक्षिप्य काथयेत् । ततः क्षीरशेषं
चतुर्विंशतिपलानि ग्राह्याणि । तत्र सामान्यपरिभाषोक्तत्वान्मधुनश्चत्वारि पलान्यावापद्र-
व्यत्वाद्गुधिरस्य चत्वारि पलानीत्येवं पिच्छाबस्तेर्द्वात्रिंशत्पलानि भवन्ति ।

तथा चोक्तम्—

“पिच्छाबस्तेर्भवेत्प्रस्थः पादोनः कीर्तितोऽपरः ।

चतुर्विंशतिमुष्टिश्च निरूहः समुदाहृतः” ॥

एवमपरेष्वपि पुटकेषु पिच्छाबस्तिमानं कल्पनीयम् । सास्त्रा इति यदुक्तं तत्कि-
मीयमस्त्वमित्यत आह । वाराहेत्यादि । उरत्रो मेषः । एणस्येदमैणेयमेणः कृष्णसार
इति जैज्जटाचार्यः । ब्रह्मदेवाचार्यस्तु एण्या इदमैणेयं न पुनरेणस्येदं तत्रैणेयमिति
प्रयोगो न स्यात् । सद्यस्कं तत्कालीनं तच्च जीववतां ग्राह्यं जीवानुसंधानार्थम् ॥१॥२॥

इति पिच्छाबस्तिः ।

अथार्धमात्रिकबस्तिः ।

अर्धमात्रिकं बस्तिमाह—

दशमूलीकषायेण शताद्वाक्षं प्रपेषयेत् ॥

तत्समं सैन्धवं दद्यान्मधुतैलं चतुष्पलम् ॥

मदनस्य फलं चैकं यथायोगेन दापयेत् ॥ १ ॥

आस्थापनप्रयोगेण भुक्त्वा बस्ति विचक्षणः ॥
 न चाभ्यङ्गो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च ॥ २ ॥
 आत्रेयानुमतो ह्येष सर्वरोगनिवर्हणः ॥
 यक्ष्मघ्नश्च कृमिघ्नश्च शूलघ्नश्च विशेषतः ॥ ३ ॥
 शुक्रसंजननो ह्येष वातशोणितनाशनः ॥
 बलवर्णकरो वृष्यश्चार्धमात्रिकसंज्ञितः ॥ ४ ॥
 शतशः सन्ति निरूहा यद्यपि सुश्रुतचरकप्रणिगदिताः ॥
 भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चार्धमात्रिकेण ॥ ५ ॥
 स्नेहं गुडं मांसरसं पयश्च अम्लानि मूत्रं मधु सैन्धवं च ॥
 एतान्यनुक्तान्यपि दापयेत् निरूहयोगे मदनात्फलं च ॥ ६ ॥
 लवणं कार्ष्णिकं दद्यात्फलमेकं तु मादनम् ॥
 वाते गुडं सितां पित्ते कफे सिद्धार्थकादयः ॥ ७ ॥

मधुतैलं चतुष्पलं मिलित्वा । यथायोगेनेत्यनेन वातादिषु निरूहे यावदुक्तं तावतोऽ-
 र्धेन दशमूलकषायादिमानं दर्शयति । शताह्वादीनां यथोक्तमेव मानम् । अर्धमात्रया
 द्रवाय पलद्वयं दुग्धगोमूत्रमांसरसादीनां कल्कश्चाम्बुना गुडादिना *क्षरणीया । भुक्त्वा
 बस्तिमिति । अभुक्त एव प्रचरति । अपरोऽप्येतावन्मानः पुटो दीयते व्यवहारात् ।
 निरूढयौगिकानि द्रव्याण्याह । स्नेहमित्यादि । अम्लानि काञ्जिकादीनि । कफे सिद्धा-
 र्थकादय इत्यत्राऽऽदिशब्दाद्व्यात्रिकटुकादयः । अत्र स्थानेऽर्धमात्रिकवस्तेः कल्पन-
 याऽऽवापादिद्रव्यं मानविभागं च दर्शयितुं कचिदधिकः पाठः ।

“कर्षं सिन्धुरजसो द्विपलं पलद्वयं मधुतैलाभ्याम् ।
 करतलमथितं पात्रे गूढस्नेहं भवेद्यावत् ॥
 दशमूलस्य कषायं दत्त्वा पलपञ्चकं मदननामकम् ।
 गुडशताम्लिकानां कर्षं कर्षं तथा कर्षम् ॥
 माषकपञ्चसमेतं जम्बीरपूरकमांसरसपयसाम् ॥
 तुषजलगोजलयोरपि प्रत्येकं पुटकैकमात्रा” इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इत्यर्धमात्रिकवस्तिः ।

* करणीय इति भाति ।

१ घ. विचक्षणैः । २ क. वा ।

अथ क्षारवस्तिः ।

क्षारवस्तिमाह—

सैन्धवाक्षं समादाय शताद्वाक्षसमन्वितम् ॥
गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्लिकायाः पलद्वयम् ॥ १ ॥
गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमालोड्य यत्नतः ॥
वस्त्रपूतं सुखोष्णं च वस्ति दद्याद्विचक्षणः ॥ २ ॥
शूलं विट्सङ्गमानाहं मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥
कृम्युदावर्तगुल्मादीन्सद्यो हन्यान्निषेवितः ॥ ३ ॥

अम्लिकाया इति । सास्थितिन्तिडीकफलस्य । अत्रापि मदनफलगुडकमेकं वैद्या वदन्ति । एवं वैतरणेऽपि । अस्याप्येतावन्मान एव पुरः पुटो देयः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

इति क्षारवस्तिः ।

अथ वैतरणवस्तिः ।

वैतरणवस्तिमाह—

पलशुक्तिकर्षकुडवैरम्लीकागुडसिन्धुजन्मगोमूत्रैः ॥
ईषत्तैलयुतोऽयं वस्तिः शूलानाहामवातहरः ॥ १ ॥
भोजयित्वा तु सायाह्ने सर्वस्यायं प्रशस्यते ॥
अथ चेद्वलवाञ्जन्तुरभुक्त्वाऽपि तदा क्वचित् ॥ २ ॥

अम्लीका तित्तिडीफलम् । गोमूत्रस्य कुडवोऽष्टौ पलानि द्वैगुण्यात् । निरू-
हेषु रसादीनां प्रमाणं तु यथाश्रुतीति परिभाषां पुनर्द्वैगुण्यनिषेधिकां नाऽऽद्रियन्ते ।
प्रायेण हि निरूहेषु सुश्रुतेन माषू[नमु]पदिष्टं प्रमृ[कृ]ते च द्वैगुण्यमप्रशस्तं प्रतिषे-
द्धव्यम् । द्वैगुण्यं हि कुडवादावन्यदुत्पादितम्(?) । तत्रापि क्वचित्—

“स्थिरादिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ।

प्रस्थो न सच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थसमतयाऽऽदौ[?]

प्रस्थः श्रूयते तत्रापि टीकाकारैर्द्विगुणे चतुःशरावरूपप्रस्थशेषे व्यवहितः[?] ॥
॥ १ ॥ २ ॥

इति वैतरणवस्तिः ।

१ क. 'न्धवस्याक्षमा' । २ प्रस्थो रसच्छा(श्छा)गरसार्धयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्चेति चरक-
पाठः ।

अयोगजातियोगजव्यापदोर्मध्येऽतियोगजा व्यापन्महात्ययकारिणीति ततो विम्य-
दाह—

अपि हीनं क्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥
विशेषात्सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः ॥ १ ॥

सुगमम् ॥ १ ॥

भयोन्मादवृषाशोषाजीर्णरुचिप्रमेहिणः ॥
मूर्च्छाकुष्ठोदरस्थौल्यकासश्वासक्षयातुराः ॥ २ ॥
शोफभ्रममदच्छर्दिद्युता बस्त्यसहाबलाः ॥
नाऽऽस्थाप्या नानुवास्याश्च वातरोगाद्वते नराः ॥ ३ ॥

मूर्च्छा चेतनाच्युतिः । भ्रमश्चकारूढस्येव भ्रमणम् । मदः पूगफलेनेव मत्तता । वात-
रोगाद्वते क्षीणा नरा नानुवास्याः । उन्मादादिषु सामान्येन बस्तिनिषेधोऽत्राभिहितः ।
केचित्तु केषांचित्प्रतिप्रसवमपवादरूपेणाऽऽहुः । तत्रोन्मादापस्मारभ्रममदमूर्च्छासु संज्ञा-
नाशापगमे शुद्धस्याऽऽतुरस्यानुबन्धोपचरणाय बस्तिर्देयः । कुष्ठिनामर्शसानां च मूढवा-
तानां प्रयोज्यः । वाताद्युदरिषु त्रिषु निषिद्धोऽप्युदया(रा)दिषु पञ्चसु बस्तिः प्रयो-
क्तव्यः । शोफिक्षतोरस्कयोरनुवासननिषेधो न निरूहस्य वर्षादर्वाग्बालस्य नवत्यूर्ध्व
वृद्धस्य मृदुरपि बस्तिर्निषिद्धोऽतोऽन्यथा तीक्ष्ण एव । एतेनावस्थावशान्निषिद्धमपि कार्यं
स्यात् ।

“उत्पद्यते हि साऽवस्था देशकालचलं प्रति ।

यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं च गर्हितम्” ॥ २ ॥ ३ ॥

कचिदेवाऽऽस्थापनस्यावस्थायां प्रतिप्रसवमुद्दिशन्नाह—

उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः ॥
अवस्थास्थापनीयास्ते नानुवास्याः कथंचन ॥ ४ ॥

सा चावस्था तन्त्रान्तरादनुसर्तव्या । तत्रोदरे चाग्भटः—

“सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत्” इति ॥

एवं प्रमेहादिषु चिकित्सितमवलोक्याऽऽस्थापनावस्था ज्ञातव्याः ॥ ४ ॥

सकलवयवगतदोषहरणं बस्तिरेकस्थानस्थितस्य चोपमानेन दर्शयन्नाह—

वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ॥
पकाशयस्थः स्वस्थोऽर्कस्त्वपो यद्वन्महीतलात् ॥ ५ ॥

अन्ये त्वत्रामुं श्लोकं पठन्ति—

“स कटीपृष्ठकोष्ठस्थान्वीर्येणाऽऽलोड्य संचयान् ॥
उत्खातमूलान्हरति दोषाणां साधुयोजितः” इति ॥

सुश्रुते तु स्पष्टं कृत्वोक्तम्—

“पक्काशये तथा श्रोण्यां नाभ्यधस्ताच्च सर्वतः ॥
सम्यक्प्रणिहितो बस्तिः स्थानेष्वेतेषु तिष्ठति ॥
पक्काशयाह्वस्तिवीर्यं स्वैर्देहमनुसर्पति ॥
वृक्षमूले निषिक्तानामपां वीर्यमिव क्रमम् ॥
स चापि बस्तिः सहसा केवलः सकफोऽपि वा ॥
प्रत्येति वीर्यं त्वनिलैरपानाद्यैर्विनीयते” ॥ ९ ॥

सर्वाङ्गतमेकाङ्गस्थितं वाऽपि समीरणम् ॥
रुणद्धि केवलो बस्तिर्वायोर्वेगमिवाचलः ॥ ६ ॥

सुगमम् ॥ ६ ॥

वायोर्विषहते वेगं नान्या बस्तेर्ऋते क्रिया ॥
पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥ ७ ॥

यथोदधेः समुद्रस्य पवनाविद्धतोयस्यानिलाभुग्नसलिलस्य वेला कूलमर्यादा वेगं
विषहते विशेषेण सहते ॥ ७ ॥

मूलसेकाद्यथा वृक्षाः स्निग्धशाडूलपल्लवाः ॥
तथा बस्तिप्रदानात्स्यान्नरः कान्तिबलादिमान् ॥ ८ ॥

सुगमम् ।

“दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद्बस्तिवङ्क्षणौ ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ॥
जनयेद्बलवर्णौ च तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
रसं चतुर्थो रक्तं च पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ॥
षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ।
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानं च यथाक्रमम् ॥
एवं शुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत्” ।

इति सुश्रुते स्नेहबस्तेः प्रथमादिदानेन कार्यमभिहितम् ॥ ८ ॥

इदानीमेतैरष्टादशभिः स्नेहवस्तिभिः सप्तधातुगतदोषहरणमभिधाय पुनः पुनरभ्य-
स्तैरेतैरेव विशिष्टं रसायनफलं दर्शयन्नाह—

अष्टादशाष्टादशकान्वस्तीनां यो निषेवते ॥
यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण च ॥ ९ ॥
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ॥
वीतपाप्मा श्रुतधरः सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ १० ॥

अष्टादशाष्टादशकानिति । चतुर्विंशं शतत्रयम् । यथोक्तेनेति । इहैवानन्तराति-
क्रान्तेन । परिहारक्रमेणेति । सुश्रुत आतुरोपद्रवीय उक्तेनेति । तत्र स्नेहपीतं वा
विरिक्तसृतासृग्विरूढेषु परिहार्याणामपरिहारेण किं भवतीत्याशङ्क्य सुश्रुत आह—

“क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
तांस्तानुपद्रवान्दाहपिपासाप्रभृतीनिति ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममिच्छति” ॥

विभ्रमं विविधं भ्रमं संमोहमदापस्मारोन्मादादिकं मानसं विकारमिति ।

“मैथुनोपगमाद्घोराण्यधीनाप्नोति दुर्मतिः ।
आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ॥
गुह्यप्रदोषश्चयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥
रुधिरं शुक्रवच्चापि सरजस्कं प्रवर्तते” इति ॥
“लभते च दिवास्वापात्तांस्तान्यधीनकफात्मकान् ॥
प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् ॥
मोहं सदनमङ्गानामविषाकं तथाऽरुचिम्” इति ॥
“तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति” इति ॥
“उच्चैः संभाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्भुजम् ॥
आन्ध्यं बाधिर्यमग्रत्वं जडतां मूकतां तथा ॥
हनुमोक्षमधीमन्थमर्दितं च सुदारुणम् ॥
नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥
लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान्” इति ॥
“जायते यानयानेन च्छर्दिर्मूर्छा भ्रमः क्लमः ॥
तथैवाङ्गग्रहो घोर इन्द्रियाणां च विभ्रमः” ॥

यानयानेनाश्वादिगमनेनेति ।

“चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना” ॥

स्थानमूर्ध्वं भवनमिति ।

“अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घोर्वोः कुरुते रुजः ॥

सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा” ॥

चङ्क्रमणं चक्रक्रियापरिभ्रमणम् । शोफं चेत्यत्र स्वापं चेति पाठान्तरमिति ।

“शीतसंभोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये ॥

ततोऽङ्गमर्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेफकाः” ॥

संभोगोऽसृक्चन्दनादीनामुपयोगः । गयी तु—शीतसंभोगतोयानामित्यत्र शीतभोजनतोयानामिति पठतीति ।

“वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात्” ॥

यथाक्रमं वाताद्वैवर्ण्यमातपप्रकुपितात्पित्ताज्ज्वर इति ।

“विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोस्मृच्छति” ॥

पयोमत्स्यादिभोजनं विरुद्धाशनम् । अजीर्णभोजनमध्यशनम् । ताभ्यां मरणं भ्या-
वहो रोगो वेति ॥

“असात्म्यभोजनं हन्याद्वलवर्णाक्संशयम्” ॥

असात्म्यभोजनं देशर्तुजातिप्रकृत्यादिवैपरीत्येन भोजनमिति ।

“अनात्मवन्तः पशुवद्भुजते येऽप्रमाणाः ॥

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” इति ॥

स कुञ्जरबल इति । उपचयशक्तिलक्षणं बलम् । अश्वस्य जवतुल्य इति ।
गज इवोपचितधातुरपि क्रियाविशेषप्रभावाच्चतुरंगवत्तरस्वी । अमरवत्प्रकर्षेण भातीत्य-
मरप्रभोऽत्यद्भुतवर्णाद्युपेत इत्यर्थः । कीतपाप्मा क्रियाविशेषप्रभावादेव गतप्राक्तनज-
न्मकृतसकलकल्मषः । श्रुतधर इति । चित्तस्य शक्त्युत्कर्षयुक्तः । सहस्रायुरिति ।
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगोत्कर्षः । यद्यप्यत्र स्नेहवस्तीनामष्टादशकः, अन्तरा तु निरू-
हणमिति पूर्ववाक्यादनियतनिरूहान्वितोऽभिहितस्तथाऽपि तच्चान्तरदर्शनाच्चियतद्वादश-
यापनाख्यनिरूहोपेतो ज्ञेयः । तादृशस्य च तच्चान्तरे कर्मेति संज्ञा ।

तथा हि—“त्रिंशन्मताः कर्म नु वस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ॥

सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक्स्नेह एकः परतस्तु पञ्च” इति ॥

ततश्च “अष्टादशाष्टादशकान्वस्तीनां यो निषेवते” इत्यनेन कर्मवस्तीनाष्टादशवारा-
न्यो निषेवत इत्यर्थो गम्यते । तथा श्रीवाग्भटेनापि कर्मकालयोगवस्तयोऽभिहिताः ।

तथा च—“प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशाऽऽस्थापनानि च ।

सान्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ॥

षट्पञ्चबस्त्यन्तरिता योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु ॥

त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ॥

यापनवस्तिविषयोऽयं ग्रन्थः । निरूहा एव यापना बस्तयः । अत एवैकान्तरिताः स्नेहाः । यापना बस्तयो हि नातिस्निग्धा नातिरूक्षा नपुंसकबस्तय उच्यन्ते । कर्मकालयोगसंज्ञया यथासंख्यं वातपित्तकफहरो बस्तिप्रयोगो ज्ञेयः । गयदा-
सस्तु बलवद्विग्रहादिजनितोपचयपूर्वकवातादिदोषप्रकोपे बलीयसि त्रिंशद्वस्तयः । स्वस्थे पुनः कालैकप्रभावजनितवातादिप्रकोपे मध्यबले पञ्चदश । कालेनाप्यकृतदोषको-
पस्य स्वस्थस्यापूर्ववृष्यत्वादिलाभार्थमष्टौ ॥ ९ ॥ १० ॥

स्नेहपीतस्येत्याद्येकवाक्योक्तानां पञ्चानां स्नेहपीतादीनां मध्याद्वयोः कृतशिराव्यध-
विरिक्तयोः परिहारकालं गौरवान्निर्दिशन्नाह—

कृतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य विशोधनम् ॥

स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् ॥ ११ ॥

यस्य शिराव्यधः कृतो यस्य च शोधनं विरेचनाख्यं कृतं तस्योभयस्यापि शोध-
नानन्तरं सप्तरात्रं कृतसंसर्गस्य सप्ताहादूर्ध्वं परिपूर्णहारत्वेन मधुरादिरसानां क्रमविप-
र्ययाभ्यामुपसेवया रसस्य शनैः शनैर्धान्वन्तरानुक्रमतो मासेन शुक्रस्य शनैर्बलावाप्ति-
रुत्पद्यते । अत उक्तम्—स ना परिहरेन्मासमिति । ना पुरुषः । क्रुध्यतः कुपितं
पित्तं कुर्यादित्यादिश्लोकैरनन्तरोक्तं सुश्रुतोक्तक्रोधादिकं परिहरेत् । तत्र कस्यचिदित्य-
न्तक्षीणाग्नेर्जलसंतानवद्रसप्रसरणेन मासानन्तरमपि बललाभः कस्यचिद्दीप्ताग्नेः शब्दसं-
तानवद्रसप्रसरणेन मासादर्वागपि बललाभः स्यादत उक्तम्—यावद्वा बलवान्भवे-
दिति । चतुर्षु स्नेहपीतादिषु पूर्वोक्तोऽत्रसंसर्गकालनियमः । बस्तौ तु तादृशो नास्ति ।
कथं दोषव्याधिबलापेक्षया बस्तिः पुनः पुनः शीलनात् । तदुक्तम्—अष्टादशाष्टादश-
कानित्यादि ॥ ११ ॥

अत एकैकं बस्तिमुद्दिश्य विशिष्टं नियमं दर्शयन्नाह—

त्र्यहं त्र्यहं परिहरेदेकैकं बस्तिमातुरः ॥

तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् ॥ १२ ॥

एकैकं बस्तिं सेवित्वेति वाक्यशेषं कृत्वा त्र्यहं त्र्यहं क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्या-
दित्यादिश्लोकैः सुश्रुतोक्तं परिहार्यं परिहरेत् । तृतीये तु परीहार इत्यादिना विशेषेण
परीहारे कृते सति, अनन्तरं चतुर्थपञ्चमदिवसादौ यथायोगं योगानतिक्रमेण सम्यङ्नि-
रूढानुवासितयोगलक्षणानतिक्रमेण समाचरेद्यथासात्म्यमुपसेवेत्यर्थः । अन्ये तु व्याख्या-
नयन्ति—एकैकं बस्तिमनुवासनं दत्त्वा त्रीण्यहानि परिहरेत् । तृतीये तु बस्तौ गते

तृतीयादनुवासनादूर्ध्वं यथायोगं यथावस्थमग्न्यादीनवेक्ष्य चतुष्पञ्चदिवसानन्तरा कृत्वाऽ-
नुवासनं योजनीयम् ॥ १२ ॥

स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्नुतासृजः ॥

निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ १३ ॥

निरूढस्य चेति । चकारेणानुवासितमनुक्तं समुच्चिनोति । ननु स्नेहपीतस्याग्नि-
र्मन्दो भवतीति कथमुच्यते—

“दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषो भवेत्तु” ॥

इत्युक्तत्वात् ॥

“यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः संतिष्ठते चिरम् ।

स्नेहोऽत्र विविधस्तद्वदन्तराग्निर्भवेत्स्थिरः” इति ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपीति चरकाचार्योक्तत्वात् । वान्तस्यापि कथ-
मग्निर्मन्दः स्यात् । मन्दे हि कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्चेत्यग्निमान्द्ये वमनोपदेशादिति ॥
विरेचनमपि वद्विदीप्तिरमुक्तम् ॥

“बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम्” इति ॥

अनेन विरिक्तस्यापि नाग्निमान्द्यसंभवः । निरूहो ह्यग्न्यधिष्ठानमस्पृश्यैव पक्वाशया-
देव प्रत्येति । मांसरसाशनस्याऽऽम्नातत्वान्निरूढस्यापि नाग्निमान्द्यमुपपद्यते । सिद्धान्त-
माह । स्नेहो हि द्विविधः संशोधनाङ्गः प्रायोगिकश्च । आद्यः शोधनीयः पीतोऽग्निमा-
न्यहेतुरुक्तः । कुतः । अनन्तरं वमनाद्युपदेशात् । इतरः प्रायोगिको विचारणास्नेहश्च
दीपनः । ततश्च भिन्नविषयत्वान्मिथो भेदः । तथा च तत्रान्तरम्—

“ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोदिताः ।

रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥

ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।

स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले” इति ॥

तस्माद्यत्किंचिदेतत् । स्नेहद्वैविध्याच्च । स्नेहो हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च ।
तद्योनि च तैलमाग्नेयं तद्वि दीपनमेव । तथा च-दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं जङ्गमस्नेहो हि
वृतवसामज्जानः । तेषु वृतमसंस्कृतं मधुरस्निग्धशीतत्वाच्छ्लेष्मणः समानगुणत्वादेव न
दीपनं वसामज्जानौ हि गुरुत्वेनाधिकौ तावुपयुज्यमानावसंस्कृतावत्यर्थमग्निमान्द्यहेतू ।
तथा चोक्तम्—धातवो रक्तादयः शुक्रान्ता उत्तरोत्तरं गुरव इति । सर्पिषस्तु यच्चापि

दीपनत्वं त्रिदोषघ्नत्वं च तत्संस्कारसव्यपेक्षम् । तथा च तन्नान्तरम्—‘तेभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात्’ इति । सद्योवान्तस्य वमनाद्वतावशिष्टकफावरुद्धस्रोतोमुखस्य तात्कालिकमग्निमान्द्यं स्यात् । अनन्तरं स्रोतःशुद्धौ सत्यां कृतसंसर्जनक्रमस्य क्षीणकफस्य वान्तस्याग्निदीप्तिः । विरिक्तस्य तु दृढतपित्तत्वान्मरुदग्निविक्षेपणाच्च तात्कालिकमग्निमान्द्यम् । अनन्तरं वान्तस्येवाग्निदीप्तिः । स्तुतशोणितस्यापि समानयोनिहीनो *पित्तमपनीयते तस्माद्युक्तमग्निमान्द्यम् । निरुहस्याप्यशेषदोषमलनिर्हरणाद्युक्तमेवाऽऽपेक्षिकं मान्द्यम् । मान्द्यं ह्यल्पत्वमभिप्रेतं न पुनः श्लेष्मोपहतस्येव मान्द्यमिति । इति श्रीब्रह्मदेवः । कुसुमावलिकारस्त्वेवं पूर्वपक्षयति । ननु स्नेहपानादयोऽनलप्रबोधहेतव इत्युक्तत्वात्कथं तैर्मन्दोऽग्निर्भवति । उच्यते । एते हि तत्कालं धातुक्षयात्कोष्ठसंक्षोभाच्चाग्नेर्मान्द्यमावहन्त्येव तस्मादग्निमान्द्यं युक्तं क्रमेण तु दीप्तोऽग्निर्भवतीति न दोषप्रसङ्ग इति ॥ १३ ॥

स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्धते ॥

काष्ठैरणुभिरल्पैश्च संधुक्षित इवानलः ॥ १४ ॥

संसर्जनक्रमः परिशिष्टकारेण सर्वाः शुद्धीरभिसंधायोपकल्पनीयाध्याय उक्तः । तद्यथा । हीनशुद्धिशुद्धस्य पुरुषस्य तावत्प्रथमेऽन्नकाले उचितभक्तकृताष्टभागां पेयां दद्यात् । तस्मिन्नेव दिने द्वितीयेऽन्नकाले प्रकृतिस्थाज्जरणकालोचिताद्भक्ताच्चतुर्थांशेन कृतामविषकृतण्डुलावयवां मण्डरहितां विलेपीं दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽन्नकालेऽस्निग्धालवणस्वच्छेनाकृतमुद्रयूपेणोचितादर्धभागतण्डुलकृतं सुस्विन्नमोदनं दद्यात् । तस्मिन्नेव दिने चतुर्थेऽन्नकाले हृद्येनेन्द्रियबोधिना कृतसंज्ञकेन यूपेणोचिततण्डुलांशत्रयकृतमोदनं भोक्तुं दद्यात् । ततस्तृतीयेऽह्नि पञ्चमेऽन्नकाले लावैणहरिणादीनां सुसंस्कृतैरसैरंशचतुष्टयप्रमाणं भक्तं भोक्तुं दद्यात् । तृतीयेऽह्नि षष्ठेऽन्नकाले प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । मध्यशुद्धिशुद्धस्य च तावदादौ द्वयोरन्नकालयोः पेयां दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि द्वयोरप्यत्र कालयोर्विलेपिकां तृतीयेऽह्नि कालद्वयेऽप्यकृतं यूपं चतुर्थेऽह्नि कालद्वयेऽपि कृतं यूपं पञ्चमेऽह्नि कालद्वयेऽपि मांसरसमित्यतः षष्ठेऽह्नि प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । उत्तमशुद्धिशुद्धस्य च तावत्प्रथमेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः पेयां दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि प्रथमेऽन्नकाले पेयां द्वितीये विलेपिकां तृतीयेऽह्नि द्वयोरप्यत्र कालयोर्विलेपिकां चतुर्थेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोरकृतयूपं पञ्चमेऽह्नि प्रथमेऽन्नकालेऽकृतं यूपं द्वितीयेऽन्नकाले कृतं यूपं षष्ठेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोः कृतं यूपं सप्तमेऽह्नि द्वयोरप्यन्नकालयोर्मांसरसमष्टमेऽह्नि प्रथमेऽन्नकाले उचिततण्डुलाष्टभागकृता पेया द्वितीयेऽन्नकाले तूचिततण्डुलचतुर्थभागकृता विलेपी तृतीयेऽन्नकाले तूचिततण्डुलार्धभागकृतेन भक्तेन सह दकलावणिको

यूषो रसो वा यथादोषं चतुर्थेऽन्नकाले तूचिततण्डुलभागत्रयकृतेन भक्तेन सह कृतसंज्ञको यूषः पिप्पलीशृङ्गवेरसिद्धोऽकृतो रसो वा यथादोषं तथा यथोचितं परिपूर्णभक्तं सुसंस्कृतेन यूषेण रसेन वा देयमिति । तृतीये दिने प्रकृतिभोजनम् । एवं मध्यमोत्तमशुद्धौ पेयादीनां द्वित्रिकालदानेन यथाक्रमं पञ्चमे सप्तमे च दिने प्रकृतिभोजनम् । उक्तं च तन्नान्तरे—

“पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रिद्विरथैकशश्च ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः” इति ॥

अयं पेयादिक्रमः सुश्रुते विरेचन एवोक्तः ।

तद्यथा—“हीनमध्योत्तमेष्वेषु विरेकेषु प्रकीर्तितः ।

एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमस्त्वयम् ॥

अस्यार्थः । प्रस्थे परिश्रुते हीनो विरेकस्तस्मिन्पेयादिरेकैकमन्नकालं देयः । अर्धाढके परिश्रुते मध्यो विरेकस्तस्मिन्पेयादिः प्रत्येकं द्वौ द्वावन्नकालौ देयः । आढके परिश्रुत उत्तमो विरेकस्तस्मिन्पेयादिः प्रत्येकं त्रींस्त्रीनन्नकालान्देयः । एवमुक्तेष्वपि हीनादिविरेकेषु हृतदोषमानापेक्षयैकद्वित्रिगुणोऽयमाहारक्रमः सम्यक्प्रकीर्तितः । न तु मिथ्याहीनातियोगेनासम्यगित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । हीने विरेके चतुर्भिरन्नकालैः सायंप्रातिकभोजनाभ्यां द्यहं मध्ये तद्विगुणेन चतुरहमुत्तमे तत्रिगुणेन षडहमिति । अयं संशोधनोक्तसंसर्जनक्रमोऽशुद्धेऽपि कचिदग्निमान्द्यहेतावुक्तः—

“वेदनालाभनियमशोकवैचित्यहेतुभिः ।

नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत्” इति ।

वेदनाया लाभोऽलाभ इष्टस्येति केचित् । लाभोऽनिष्टस्येत्यन्ये । नियम उपवासादिः । वैचित्यमुन्मादाद्विना । एतैर्हेतुभिस्तूपोषितान्नरान्विरिक्तवदुपाचरेत् । तत्रापि लङ्घनमानेन हीनमध्यमोत्तमाभिहितेन द्यहं चतुरहं षडहमेवान्नसंसर्जनम् । तथा तत्रैव सुश्रुते प्रस्थादिसंख्याया विरेकैकविषयत्वं कारणमुखेन निराकृतम् ।

तद्यथा—“आढकार्धाढकप्रस्थं संख्या ह्येषा विरेचने ।

श्लेष्मान्तत्वाद्विरेकस्य न तामिच्छन्ति तद्विदः ।

एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन” ॥

अग्न्यधिष्ठानसंज्ञादत्यर्थमग्निमान्द्यहेतौ विरेचन एवाऽऽढकादिसंख्या वमनास्थापनयोस्त्वग्न्यधिष्ठानानभिभवेन तादृशाग्निमान्द्याभावान्माननियमो नास्ति । अत एव तदहरेव वमने कुलत्थमुद्रयूषभोजनम् । आस्थापने मांसरसभोजनमनुवासनं च । एतन्मतं निरस्य-
ब्राह्—श्लेष्मान्तत्वादित्यादि । अयमभिप्रायः । विरेचनं निःशेषपित्तनिवर्हणाय प्रयुज्यते । निःशेषपित्तनिवर्हणं च तदैवानुमीयते यदा पित्तप्रवर्तनानन्तरं तत्प्रदेशस्थ

आमरूपः कफः प्रवर्तते । तस्मात्कफान्तिकत्वाद्विरेकस्य तां प्रस्थादिकां संख्यां विरेचन-
विदो नेच्छन्ति । एतेन वैगिकोऽपि निराकृतः । लैङ्गिकः पुनरान्तिकेनाविरुद्ध एव यतो
लैङ्गिकेऽपि कफान्तिकत्वमस्ति । तथाच—वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण
गच्छन्ति । एवमेव विरेचने पुरीषपित्तौषधकफा इति । अतो वैगिकमानिकौ विरेकौ
गौणतया प्रतिपादितौ कचिद्बालवृद्धादाववस्थावशात्प्रयुक्तौ कर्तव्यौ मुख्यः पुनरेकः
कफान्तिक एवेत्याह—एको विरेक इत्यादि । न द्वितीयोऽस्तीति । तृतीयस्य पुनः
का कथा । एवं वमनमप्येकमेव । तथा च भोजः—

“तस्मान्मतिमता नित्यमात्मानं परिरक्षता ।

पित्तान्तं वमनं स्थाप्यं कफान्तं च विरेचनम्” इति ॥

प्रकारान्तरेणैवान्नसंसर्जनत्रित्वं तदाश्रयमुक्तवान्सुश्रुतः—

“बलं यत्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥

तत्रानुक्रममेतं तु बलस्थः सकृदाचरेत् ।

द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीनवारान्दुर्बलस्तथा” ॥

बलमत्रोपचयलक्षणमेव । केचिदेवं क्रमं प्राहुः “मन्दमध्योत्तमाग्निषु” इति । क्रमेण
कृतसंसर्गस्य रसावचारणक्रममाह सुश्रुतः—

“संसर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्भजेत् ।

प्राक्स्वादुतिकौ स्निग्धाम्ललवणान्कटुकं ततः ॥

स्वाद्वम्ललवणान्भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ।

स्निग्धान्द्रूक्षात्रसांश्चैवं व्यत्यासात्स्वस्थवृत्ततः” इति ॥

अस्यार्थः । अन्नसंसर्जनक्रमविवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयात्स्निग्धान्मधुराम्ललवणान्द्रूक्षा-
न्कटुतिक्तकषायात्रसान्व्यत्यासाद्विपर्ययादेवमत्रोक्तपरिपाठ्या भजेत् । तत्र प्रवृद्धाग्नि-
हेतुवातपित्तस्यावजयार्थमग्नेः समीकरणार्थं च पूर्वं स्वादुतिक्तौ ततो वातकफावजयार्थ-
मग्नेः संधुक्षणार्थं च । व्यत्यासादिति । यदा प्रागुक्तप्रत्यनीकान्स्निग्धाम्ललवणक-
टुकांस्ततश्चाम्ललवणकटुजनितपित्तवातावजयार्थं स्वादुतिकौ । वृद्धवाग्भटस्त्वाह—

“दद्यान्मधुरदृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।

स्वादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।

व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत्” इति ॥

अयमन्नसंसर्जनक्रमो ढल्लुणादुद्धतः ॥ १४ ॥

युक्तेऽग्नौ जीवति चिरं रोगी स्याद्विकृतिं गते ॥

शान्ते पञ्चत्वमायाति देही तस्माद्रोऽनलः ॥ १५ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां षट्सप्ततितमो
निरुहाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

अथ सप्तसप्ततितमो धूमविध्यधिकारः ।

पञ्चकर्मपारिशेष्यान्नस्ये वक्तव्ये निरुहवन्नेत्रप्रयोज्यतया प्रथमं धूम उच्यते ।
धूमश्च पञ्चकर्मप्रस्तावे शुद्धिकरत्वेन वमनस्यान्ते चोपयोगादभिधातुमुचित एव ।

प्रायोगिकः कासहरश्च धूमो वैरेचनः स्नेहिकवामनीयौ ॥

धूमो धुनोति कम्पयति दोषसंघातमिति धूमः । स पञ्चविधो भवति । प्रायोगिकः
प्रयोगः स्वस्थस्य सततोपयोगस्तत्र साधुः प्रायोगिकः । स च प्रायोगिकः श्लेष्माणमु-
त्कलेशयति, उत्कृष्टं चापकर्षति शमयति वातं स्नेहनविरेचनाभ्यां तुल्यत्वात् । कास-
हरत्वात्कासघ्नः । स पुनरुरःकण्ठदोषारब्धरोगहरोऽप्यावस्थिक एव । अभिष्यन्नाशि-
रसि शिरो विरेचयतीति विरेचनः । विरेचन एव वैरेचनः स्वार्थिकोऽण् । वैरेचनिकः
श्लेष्माणमुत्कलेश्यापकर्षयति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च । रूक्षस्य स्नेहाय प्रभवतीति
स्नेहिकः । स च स्नेहिको वातं शमयति स्नेहनादुपलेपनाच्च । वामयतीति वामनीयः ।
स पुनरुत्कृष्टकफाभिपन्नकण्ठोरसः ॥

एलादिना कुष्ठनतोज्झितेन क्षौमं प्रलिप्याङ्गुलकाष्ठमाना ॥

प्रायोगिके वर्तिरिदं तु नेत्रमष्टाङ्गुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ १ ॥

कुष्ठनतोज्झितेनेति । कुष्ठनतपरित्यागो मस्तिष्कस्त्रावभयात् । यदुक्तं कृष्णा-
त्रेयेण—

“नतकुष्ठे स्त्रावयतो धूमवर्तिप्रयोजिते ।

मस्तुलुङ्गं प्रभावेन तस्मात्ते न प्रयोजयेत्” इति ।

तथा च निमिः—

“धूमो हि वक्रकुष्ठाभ्यां विललयति शक्तिः ।

मस्तिष्कं तद्धि विष्यन्नं नाशाय प्रतिपद्यते” इति ।

क्षौमं प्रलिप्येति । कर्पटावयवं पिष्टैर्भषजैः प्रलिप्य तेनैव द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं
कनिष्ठाङ्गुलीसमस्थूलमन्तयोर्ध्वङ्गुलं विहाय वर्तितः शरकाण्डस्य सुखापकर्षणार्थं क्षौमे-
णाष्टाङ्गुलमानेन वेष्टयित्वा ततः परिशीप्य वर्तिः कार्या । एवमेव चरकमुश्रुतादौ दर्शि-

तत्वात् । एवं स्नेहिकादिष्वपि वर्तिकरणम् । वर्ति च स्नेहेनाभ्यज्याग्निना दग्ध्वा नेत्रे निवेश्य धूमः पेयः । अङ्गुलकाष्ठमानेनाष्टाङ्गुलायता ।

चरकेऽप्युक्तम्—

“पिष्टा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्ति यवसंनिभाम् ।

अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥

अष्टाङ्गुलं षट्गुणितमिति । अष्टचत्वारिंशदङ्गुलम् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् । “अङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत्प्रायोगिक” इति । ननु जातूकर्णे षट्त्रिंशदङ्गुलं प्रायोगिकनेत्रमानमुक्तम् । यथा—“सार्धच्यंशयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगिकादिषु” इति ।

चरकेऽपि—“चतुर्विंशतिकं नेत्रमङ्गुलैः स्वैर्विरेचने ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहप्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते” इति ॥

अत्रार्धमिति हरिश्चन्द्रेण विरेचनिकनेत्रमानापेक्षया व्याख्याय षट्त्रिंशदङ्गुलं प्रायोगिकनेत्रमानं व्युत्पादितम् । यदि तु संनिहितत्वात्रिंशदङ्गुलापेक्षयाऽध्यर्धमिति व्याख्यायते तदा चरकेऽष्टचत्वारिंशदष्टाङ्गुलमेव प्रायोगिकनेत्रं भवति । किं तु समानतन्त्रजातूकर्णानुरोधः स्यात् । तदेवं विरोधे का समर्थना । ब्रूमः । मतभेद एवायं कार्यविरोधश्च न कश्चिदिह । तेन मतद्वयमप्यविरुद्धम् । अन्यस्त्वाह—श्लेष्मप्रवृत्तौ बहुदोषे च *काले षट्त्रिंशदङ्गुलम् । अतोऽन्यत्र त्वष्टचत्वारिंशदङ्गुलमिति न विरोध इति ॥ १ ॥

बृहत्सौ त्र्युषणं शृङ्गी चेज्जुदीत्वञ्जनःशिला ॥

एषा कासहरा वर्तिर्नेत्रं षोडशकाङ्गुलम् ॥ २ ॥

इज्जुदीत्वगिति । इज्जुदीफलत्वक् ॥ २ ॥

शिरोविरेचनैर्वर्तिर्नेत्रं हस्तमितं मतम् ॥ ३ ॥

शिरोविरेचनैरिति । विडङ्गमधुशिग्रुमूर्यवल्लीपीलुपिप्पलीसिद्धार्थकसुरसार्जकापामार्गबीजादिभिः । हस्तमितमिति । चतुर्विंशत्यङ्गुलम् ॥ ३ ॥

स्निग्धमज्जमधूच्छिष्टस्नेहगुग्गुलुसर्जकैः ॥

स्नेहिकैर्वर्तिरेभिस्तु नेत्रं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ॥ ४ ॥

स्निग्धमज्जेति । एरण्डादिफलमध्यम् । स्नेहो घृतादिः । स च तावान्देयो यावता वर्तेरनवसादः ॥ ४ ॥

वामनीये तु वल्लूरस्नाय्वस्थिखुरचर्मभिः ॥

वर्तिर्दशाङ्गुलं नेत्रं धूमः पञ्चविधो मतः ॥ ५ ॥

दशाङ्गुलं नेत्रमिति । सुश्रुते पुनः षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

यादृशी वर्तिः कार्या यथा च कासहरादिषु मानं तदाह—

अङ्गुल्याः परिणाहेन मध्ये स्थूलाऽन्तयोस्तनुः ॥

षड्भागो धूमनेत्रस्य वर्त्या मानं प्रशस्यते ॥ ६ ॥

मध्ये स्थूलाऽन्तयोस्तनुरित्यतो नेत्रेऽर्पणयोग्यत्वमुक्तम् । सर्वधूमनेत्रेभ्यः षड्भागप्र-
माणा वर्तिः कार्या ॥ ६ ॥

धूमोपयोगफलमाह—

धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ॥

दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः ॥ ७ ॥

सुश्रुतेऽस्य श्लोकस्याग्रेऽधिकं पठ्यते । तथा श्वासकासारोचकास्योपलेपस्वरभेद-
मुखास्त्रावक्षवथुवमथुक्रथनतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भाः पीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूला वात-
कफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति । अत्र क्रथोऽकस्माच्छ्वासावरोधः ॥ ७ ॥

प्रगाढं पानमिच्छन्ति धूमस्याऽऽस्येन तद्विदः ॥

उरःकण्ठाश्रये दोषे मुखेनैव पिबेन्नरः ॥ ८ ॥

शिरःकर्णाक्षिनासोत्थे नस्ततः(नासया) शमनं पिबेत् ॥

निर्वमेत्तु मुखेनैव नासया न कथंचन ॥

विलोमगो ह्याशु धूमः कुर्यादर्शनविभ्रमम् ॥ ९ ॥

शमनमिति । प्रायोगिकं स्नेहिकं च । निर्वमेत्तु मुखेनैवेति । नासापी-
तमपि मुखेनैव वमेत् । तदुक्तं मुखेन प्रायो वमेदिति । सुश्रुताद्धूमनेत्रविधिः—
धूमनेत्रं सुवर्णरूप्यत्रपुसीसताम्रकांस्यादिमयं कनिष्ठासमस्थूलमग्रे मुखनासिकाप्रणयन-
स्थाने कलायमात्रस्रोतस्कं मूले वर्तिसंचरणस्थानेऽङ्गुष्ठसमस्थूलं धूमवर्तिप्रवेशस्रोत ऋजु-
त्रिकोशाकलितं पर्वत्रयविरचितं विधाय प्रायोगिके दैर्घ्येणाष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि द्वात्रिं-
शत्स्नेहने चतुर्विंशतिर्विरेचने षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च कुर्यात् । एते अपि
कासघ्नवामनीये कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः । आह च महाविदेहः—

“चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च प्रमाणेनाङ्गुलानि हि ॥

नेत्रं प्रायोगिकं कार्यं द्वात्रिंशत्स्नेहिकं भवेत् ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलं वैरेचनिकमिष्यते ॥

कासघ्ने छर्दनीये च कर्तव्यं षोडशाङ्गुलम्” इति ॥

तेषां प्रायोगिकं धूमनेत्रं दीर्घम् । प्रायोगिको हि धूमः सततं ह्रस्वनेत्रेण

पीयमान इन्द्रियं बाधते । दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतो नेन्द्रियं बाधते धूम इति चरकाचार्योक्तत्वात् । सुश्रुताद्भूमनेत्रमभिधाय धूमपानविधानमाह—
अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोद्वष्टिरतन्द्रितः प्रायोगिकस्नैहिकवैरेचनिकेषु [*वार्ति व्यपेच्छरकाण्डानि वातातपशुष्कां] स्नेहाक्तां दीप्ताग्रां नेत्रमूलस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् । इतरयोः कासघ्नवामनीययोर्व्यपेतधूमाङ्गारे स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वार्ति मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिंश्छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । शान्ते धूमे वर्त्यवबोधं घृतं वर्तिचूर्णं वा प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धये । एष धूमपानोपायविधिः । विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाऽऽददीत स्नैहिकं मुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनिकं मुखेनैवेतरौ । अस्यार्थः । विशेषतस्त्वित्यादि । शिरोरोगसंभवानां लक्षणविशेषमाश्रित्य प्रायोगिकं घ्राणेनाऽऽददीत । सामान्यतः पुनरुरः-शिरोरोगसंभवानामुभयमार्गेणापि तन्नान्तरदर्शनात् । तथा च विदेहः—प्रयोगपाने पूर्वं वा नस्ततो(नासया) धूममाचरेदिति । पूर्वं वा नस्ततो(नासया) धूममाचरेदित्यनेन कचिन्मुखेनापि प्राक्पेय इत्यवगन्तव्यम् । स्नैहिकं मुखनासाभ्यामिति । कण्ठोरःसमाश्रिते वाते मुखेन शिरःसमाश्रिते वाते नासयोभयमार्गे पानार्हो मुखेन पूर्वं पिबेत्पश्चात्नासिकयेति । तथा च निमिः—“स्नेहधूमप्रयोगे तु मुखेन वमनीयं न कथमपि नासया” ॥

तथा च सुश्रुतः—

“मुखपीतं मुखेनैव वमेत्पीतं च नासया ॥

मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत्” इति ।

वैरेचनिकमिति । उत्क्लिष्टकफाभिव्याप्तकण्ठोरसो नासया, अनुत्क्लिष्टकफे पुनर्वैरेचनिकमपि प्राग्बक्त्रेण । तथा च वाग्भटः—

“प्राक्पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ।

उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे” ॥

मुखेनैवेति । इतरौ कासघ्नवामनीयौ मुखेनैव पिबेत् । कासस्य वामनीयस्य रोगस्य चोरःकण्ठगतत्वात् । प्रायोगिकादीनां पानमर्यादां सुश्रुतादाह—प्रायोगिकं तु त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत मुखनासाभ्यां पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिवैरेचनिकमादोषदर्शनात्तिलतण्डुल्यवागूपीतेन पातव्यो वामनीयो आसान्तरेषु कासघ्न इति । अस्यार्थः । मुखनासाभ्यामिति । दोषस्थानमवेक्ष्योचितमार्गेणाऽऽददीत । त्रींस्त्रीनुच्छ्वासान्कतिसंख्याकानाददीतेत्याह—पर्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति । पर्यायः परिपाटी । उच्छ्वा-

सत्रयेणैकः पर्यायः । तान्पर्यायांस्त्रिंशत्तुरो वा दोषपुरुषबलमवेक्ष्य । एतदुक्तं भवति ।
त्रिभिरादानविसर्गैस्त्रिन्वारांश्चतुरो वा धूमः पातव्यः । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थायां तेन
तन्त्रान्तरव्यवस्थितोऽर्थोऽत्र ज्ञातव्यः । तथा च धूमपानमात्राविधाने निमिः—

“धूमपाने तु विज्ञेय उच्छ्वासस्त्रिगुणः कलाः ।
तिस्रः कलाश्चात्र मात्राप्रमाणं स्यात्त्रिमात्रिकम् ॥
पिबेत्स्वस्थविधौ मात्रां दुर्बलस्तु कलां पिबेत् ।
अभिष्यन्ने प्रमाणं स्यात्प्रमाणं च पिबेद्भुजि” इति ॥

स्त्रैहिकमित्यादि । यावदश्वप्रवृत्तिरिति बलवति पुरुषे दुर्बले च प्रायोगिकवत् ।
तथा च भोजः—

“प्रमाणं स्त्रैहिके धूमे कृशो मात्रां पिबेन्नरः ।
बलवांस्तु पिबेत्तावद्यावदश्व न गच्छति” ॥

वैरेचनिकमादोषदर्शनादिति । दोषस्य कफाख्यस्य विकृतस्य दर्शनं यावत् ।
अत एव तन्त्रान्तरे शोधनस्यैकस्मिन्दिने त्रिंशत्तुर्वा पानं प्रतिपादितम् ।
तथा च तन्त्रान्तरम्—

“सकृत्पिबेत्स्नेहनीयं प्रयोगे सकृदेव च ॥
द्विर्वा विरेचनीयं तु त्रिंशत्तुर्वा पिबेन्नरः ।

विशिष्टधूमपाने पूर्वं करणीयमाह—तिलेत्यादि । वमनकाल एवाऽऽकण्ठं तिला-
दियवागूपीतेन वामनीयो धूमः पातव्यो यावत्पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्त इत्यादिवाक्योक्तं
सम्यग्वान्तलक्षणमिति । ग्रासान्तरेष्विति । कवलयोः कवलानामन्तरे । अन्तरं मध्य-
मित्यर्थः । ग्रासान्त इत्यन्ये पठन्ति । तथा भोजनस्योत्तर इत्यन्ये पठन्ति । कासघ्नश्च
वैरेचनिकवत्त्रिंशत्तुर्वा यावद्विकृतकफहरणम् । तथा च चरकः—मुखेन वैरेचनवत्का-
सवान्धूममापिबेदिति । अत्र व्रणनेत्रव्रणधूपनविधानं सुश्रुतादाह—व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं
व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहि स्रोत इति । कलायपरिमण्डलं गुलिकामुख-
मित्यर्थः । व्रणधूमं शरावसंपुटोपनीतं नेत्रे व्रणमानयेत् । धूपनाद्वेदनोपशमो व्रणवैशद्य-
मास्त्रावोपशमश्च भवतीति । धूमानर्हाणां शोकादिशुक्तानां धूमपानाद्व्यापदो महावि-
देहः प्राह—

“भीतः क्रुद्धः शोकवांश्च दृष्टिहानिं भ्रमं कलमम् ।
वह्मचर्ककर्मकलान्तस्तु तथा दौर्बल्यमाप्नुयुः ॥
तृष्णास्यशोषमोहांस्तु क्षीणधातुः पुनः क्षयम् ।
रुजः पित्तानिलकृतान्व्याधीन्दौर्बल्यमेव च ॥

रक्तोल्बणः पैत्तिकश्च विवृद्धी रक्तपित्तयोः ।
 पिपासार्तस्तालुशोषी मूर्च्छतिश्चलचेतनः ॥
 तेषां वृद्धिर्विशेषेण वाग्वातं मौनमेव च ।
 ज्वरी मदात्ययी मद्यं पीत्वा च लभते नरः ॥
 मोहं तृष्णां वक्त्रशोषं दृष्टिहानिं शिरोरुजम् ।
 प्रजागरी शिरोरोगं तिमिरी दृष्टिवैक्लवम् ॥
 विरिक्तो दृढदोषश्च शोषं तृष्णां शिरोरुजम् ।
 दत्तवस्तिर्दृष्टिहानिं क्षतो भूयः क्षतामयान् ॥
 धूमो गर्भस्य गर्भिण्याः शोषतापेन्द्रियव्यथाः ।
 क्षौद्रसेवी घ्राणरोधं त्वग्दोषं वा समाप्नुयात् ॥
 दधिस्नेहं पयोमत्स्यान्भुक्त्वा वा धूममाचरेत् ।
 दृग्दोषमूर्च्छादृष्ट्यासच्छर्दीः प्राप्नोति मानवः” ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
 कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायां सप्तसप्ततितमो
 धूमविध्यधिकारः ॥ ७७ ॥

अथाष्टसप्ततितमो नस्याधिकारः ।

अवसरप्राप्तं पञ्चकर्मशेषं नस्यमाह—

प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्यं प्रथमनं तथा ॥

शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

प्रतिमर्शस्त्वहैवाग्रे वक्ष्यते । शृतशीतकौथादि पिचुतत्कल्पानामवपीडनादवपीडः ।
 यद्यपि नस्यं निखिलमेव प्रतिमर्शादि तथाऽपि हि नस्यमित्येतद्विशिष्टे स्नेहनार्थं नासा-
 दीयमानस्नेहे वर्तते । एतच्च स्वयमेव तत्र यः स्नेहनार्थमित्यादिना दर्शयिष्यति ।
 चूर्णस्य मुखेन नाड्या वा प्रध्मापनात्प्रथमनम् । शिरोविरेचनद्रव्यैर्यो दीयत इति शिरो-
 विरेचनः ॥ १ ॥

गद्यम्—औषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् ।

औषधमौषधपक्वो वा स्नेह इति । औषधमिह द्विविधं शिरोविरेचनस्तम्भनभे-

* काथादिपिचुनक्तकानामिति पाठो बहुपुस्तकेषु ।

दात् । तद्वितयं कल्कादिरूपमवपीड्य दीयमानमवपीडः स्यात् । अवपीडो हि द्वि-
विधः शोधनः स्तम्भनश्च । तथा च दृढबलः—“शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो
द्विधा मतः” इति । प्रथमनं तच्छिरोविरेचनद्रव्यमेव विचूर्णितम् । स्नेहश्चतुष्प्रकारः ।
न च नस्यशिरोविरेचनप्रतिमर्शानामवरोधः । एवमुक्तपञ्चविधनस्य औषधस्नेहाभ्याम-
वरोधो ज्ञेयः । नासिकाभ्यामिति द्विवचनं पुटद्वयापेक्षया । नासाशब्देन नासासमीपव-
र्तिनः श्रवणदशननयनादिप्रदेशाः प्रोच्यन्ते । नासायै हितं नस्यम् ॥ १ ॥

संप्रति नस्यशिरोविरेचनयोः शेषाणामवरोधात्प्राधान्यमाह—

नस्यविकल्पः प्रतिमर्श शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रथमनं च ।

“प्रतिमर्शो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्” इति दृढबलवचनात्प्रतिमर्शः शोधनोऽपि
स्यात्तथाऽपि स्नेहनमेवास्य प्रधानकर्म तेनोक्तं नस्यविकल्पः प्रतिमर्श इति । एवं स्तम्भ-
नस्यावपीडस्य शिरोविरेचनेनाव्याप्तौ समाधेयम् । दृष्टुणस्त्वेवं व्याख्याति चकारः
पुनरत्र शिरोविरेचनस्यापि विकल्पः प्रतिमर्श इत्युक्तं समुच्चिनोति । तथाच दृढबलः—
“प्रतिमर्शो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत्” इति ॥ २ ॥

तत्र यः शून्यशिरसां स्नेहनार्थं ग्रीवास्कन्धोरसां च बलजननार्थं
दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो नासया दीयते तस्मिन्वैशेषिको
नस्यशब्दः ।

तत्र नस्यविधौ स्नेहः सर्पिस्तैलवसामज्जारूयः स च यथास्वगुणैर्वातपित्तकफहरः ।
तत्र तैलं नस्ये वातकफहरं रक्तपित्तहरं तु क्षीरसर्पिरिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अथ नस्यविषयप्रदर्शनम्—

तत्तु देयं वाताभिपन्ने शिरसि तथा दन्तकेशश्मश्रुप्रशाते दारुणके
कर्णशूले कर्णक्ष्वेडे तिमिरे स्वरोपघाते नासारोगे मुखशोषेऽवबा-
हुकाकालवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरो-
गेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेन, इति ।

तत्स्नैहिकं नस्यं वातपित्तहरैर्द्रव्यैः सिद्धेन स्नेहेन देयम् । प्रशाते प्रपाते दारुणक
इत्युष्फिकायाम् । तस्य चैकाहान्तरेण सप्ताहं कर्तव्यम् । तदुक्तं चरके—

“त्र्यहात्र्यहाच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत्” ॥

तस्य कालावधिर्भोजेनाप्युक्तस्तद्यथा—

“एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ॥

सप्ताहं तु परं देयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः ॥

पक्षं विंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते” इति ॥

अपरस्त्वाह—

“व्यहं पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः ।

परं नवाहमूर्ध्वं तु नवाहात्सात्म्यतां व्रजेत् ॥

तन्नस्यं न गुणं कुर्यात्सात्म्यत्वादोषकृन्न च ।

तस्मान्नस्यप्रयोगस्तु सैहिको न हितः सदा” इति ॥ ४ ॥

शिरोविरेचनविषयावसरः—

शिरोविरेचनं तु श्लेष्माभिव्याप्ततालुगलशिरसां तथाऽरोचकशि-
रोगौरवशूलपीनसार्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारघ्राणाज्ञानेष्व-
न्येषु चोर्ध्वजन्तुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्त-
त्सिद्धेन स्नेहेन, इति ।

विरेचनानि पिप्पलीविडङ्गशिग्रुसिद्धार्थकापामार्गक्षवकफणिज्जकप्रभृतीनि तत्र शिरो-
विरेचनद्रव्यैः कृतं नस्यमवपीडाभिधं तत्सिद्धस्नेहेन कृतं शिरोविरेकः । गयी तु
शिरोविरेचनद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनैव पठति ॥ ५ ॥

एतद्विविधमप्युक्तम् ।

सुगमम् ॥ ६ ॥

तत्रोच्चारितमूत्रपुरीषायाभुक्तवते व्यभ्रे काले पाणितापोपस्वे-
दितगलकपोलललाटप्रदेशायोत्तानशायिने किञ्चित्प्रलम्बितशि-
रसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय
विशुद्धस्रोतसे दक्षिणहस्तेन धारया सिञ्चेदिति यथा नेत्रे न
प्राप्नोति तथा प्रयतेत ।

एतद्विविधमप्युक्तमित्यारभ्य यथा नेत्रे न प्राप्नोति तथा प्रयतेतेत्यन्तं सुश्रुते पाठान्त-
रम् । तद्यथा तत्रैतद्विविधमप्यभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्णे पित्तरोगिणा-
मपराह्णे वातरोगिणाम् । अस्यार्थः—तयोर्द्वयोः सैहिकवैरेचनिकयोरवधारणमुद्दिशन्नाह ।
तद्विविधमपि नस्यं पूर्वाह्णमध्याह्णपराह्णेषु कफपित्तवातरोगिणां देयमिति स्वास्थ्यवृत्ति-
कनस्यकालावधारणं तन्त्रान्तराज्ज्ञेयम् । तथा च वृद्धवाग्भट एव—स्वस्थवृत्ते तु
शीते मध्याह्णे शरद्वसन्तयोः पूर्वाह्णे ग्रीष्मे इत्यपराह्णे वर्षास्वादित्यदर्शने पुण्यकर्माण्या-
रभतो वस्तिकर्मान्तरकालमेवेति । अथानन्तरं तद्दानविधानम् । अथ पुरुषाय शिरोविरे-
चनीयायोच्चारितमूत्रपुरीषायाभुक्तवते व्यभ्रकाले दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां विशुद्धवक्त्र-
स्रोतसे पाणिना परिस्विन्नगलकपोलललाटप्रदेशाय वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिने

प्रसारितकरचरणाय किञ्चित्प्रलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रो-
न्नामितनासाग्राय विशुद्धे स्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णांशुप्रतप्तं रजतसुवर्णताम्रमणि-
मृत्पात्रशुक्तीनामन्यतमस्थं प्रनाड्या पिचुना वा सुखोष्णं स्नेहमद्भुतमासिञ्चेदव्यवच्छि-
न्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति ।

“स्नेहेऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।
न कुप्येन्न प्रभाषेत न क्षुयान्न हसेत्तथा ॥
एतैर्हि विहितः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते ।
ततः कासप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवः” ॥

अस्यार्थः । स्नेहमिति । स्नेहस्योपलक्षणत्वात्कल्ककाथादिकमप्यनेनैव प्रकारेण
देयम् । दत्तमात्रे च यत्कृत्यं तत्तन्त्रान्तराज्ज्ञेयम् । तथा च वृद्धवाग्भटः—दत्तमात्रे
नस्ये कर्णललाटकेशभूमिगण्डमन्यास्कन्धपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेच्छनैः शनैश्चो-
च्छिन्द्यादिति ॥ ७ ॥

स्नेहस्य चाल्पमध्यमोत्तमं प्रमाणमाह—

नस्यस्य स्नैहिकस्याथ देयास्त्वष्टौ तु बिन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्त(नासि)कयोर्दृष्टामिति च निश्चयः ॥ २ ॥

प्रत्येकं नासापुटयोरष्टौ बिन्दव एवं षोडश बिन्दव इति हीना मात्रा । बिन्दुरिह
प्रदेशिनीपर्वद्वयपरिप्लवनपतितो ग्राह्यः । तथा च सुश्रुतः—नस्यप्रमाणमष्टौ बिन्दवः
प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृता इति ॥ २ ॥

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥

शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च द्वयोर्नासापुटयोर्मिलित्वा । शुक्तिर्द्वात्रिंशद्विन्दवो मध्यमा
मात्रा । पाणिशुक्तिश्चतुःषष्टिबिन्दव उत्तमा मात्रा । मात्रास्तिस्र इति । यथाक्रमं
हीनमध्यमोत्तमाः ॥

द्वात्रिंशद्विन्दवश्चापि शुक्तिरित्यभिधीयते ॥

द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च ज्ञेयाऽत्र कुशलैर्नरैः ॥ ३ ॥

द्वे शुक्ती इति । चतुःषष्टिबिन्दवः । शालाक्यविदोऽत्राऽऽहुः—

“प्रदेशिन्या निमग्ने द्वे पर्वणो च मतोऽखिलः ।

नस्यकर्मणि तैलादि विज्ञेयो बिन्दुसंज्ञितः” ॥

गयी तु भोजदर्शनात्स्वस्थस्यैव प्रायोगिके नस्ये प्रत्येकं नासापुटयोरष्टौ बिन्दवः
स्नेहनार्थं तद्विगुणाः शुक्तिप्रमाणा इति प्रतिपादयति । तथा च भोजः—

“प्रायोगिकं स्नेहिकं च द्विविधं नस्यमुच्यते ।
प्रायोगिके बिन्दवोऽष्टौ स्नेहिके शुक्तिरिष्यते ॥
दोषोच्छ्रायं समासाद्य दद्याद्वित्रिचतुर्गुणम् ” इति ।

शिरोविरेचननस्यमानं तु सुश्रुतेनोक्तं तद्यथा—

“चत्वारो बिन्दवः षड्वा तथाऽष्टौ वा यथाबलम् ।
शिरोविरेचके स्नेहे नस्यमानं विनिर्दिशेत्” इति ॥

प्रत्येकमेव नासापुटयोर्हीनमध्यमोत्तमेष्वेषु दोषपुरुषानलबलेषु चतुःषडष्टबिन्दवः स्नेहि-
कशिरोविरेचनस्य । तथा च विदेहः—

“चतुरश्रतुरो बिन्दूनैकैकस्मिन्समाचरेत् ॥
एषा लघ्वी मता मात्रा तथा शीर्षं विरेचयेत् ॥
अध्यर्धा द्विगुणां वाऽपि त्रिगुणां वा चतुर्गुणाम् ।
यथाव्याधि विदित्वा तु मात्रां समवचारयेत्” इति ॥ ३ ॥
शृङ्गाटकमभिव्याप्य स्थापयेन्न गिलेद्रवम् ॥
स्वेदयेच्च कपोलादि ततः ष्ठीवेत्पुनः पुनः ॥ ४ ॥

शृङ्गाटकं नासाकर्णस्रोतोक्षिजिह्वातर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरःसंगमं न गिलेन्न
पिबेत् । तथा च विदेहः—

“निष्ठीवेन्न पिबेन्नस्यं व्यापदः पिबतस्त्विमाः ।
भवन्ति कासश्छर्दिश्च कुत्साऽन्ने वमथुस्तथा” ॥

क्वचिन्नस्यपानमप्युक्तं विदेहेनैव—

“क्षीणं मांसं बलं यस्य वातार्तिश्चोर्ध्वजन्तुजा ॥
सुदीप्ताग्निः स्नेहसात्म्यः स नस्यं नस्ततः(नासया) पिबेत् ।
धातूंश्च तर्पयेद्देहे पीतं नस्यं तु नस्ततः(नासया)” इति ।

ततः ष्ठीवेदिति । वदनप्राप्तं मुञ्चेत् । वामदक्षिणयोरिति वाक्यशेषः । तथा
च वृद्धवाग्भटः—अनभ्यवहरन्वामदक्षिणपार्श्वयोर्निष्ठीवेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवने न शिरो
भेषजेन सम्यग्व्याप्यत इति ॥ ४ ॥

पश्चात्कर्माऽऽह—

भोजयेदनभिष्यन्दि जलमुष्णं च शीलयेत् ॥
रजोधूममनस्तापस्तानक्रोधादि वर्जयेत् ॥ ५ ॥

अभिष्यन्द्युपलेपकारि । सुश्रुते नस्ये दत्ते पश्चात्कर्म धूमपानमुक्तम् । तथा च—

“दत्ते च पुनरपि संस्वेद्य गलकपोलादीन्धूममासेवेत्” । तथा च भोजः—वाक्श-
तादूर्ध्वमुत्थाय धूमं प्रायोगिकं पिबेत्” इति ॥ ९ ॥

स्त्रैहिकनस्यस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वप्नावबोधनम् ॥

विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ ६ ॥

अतियोगायोगलिङ्गं त्वस्य सुश्रुते दर्शितं तद्यथा—

“कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।

लक्षणं मूर्ध्न्यतिस्त्रिगधे रूक्षं तत्रावचारयेत् ॥

अयोगे वातवैगुण्यमिन्द्रियाणां च रूक्षता ।

रोगाशान्तिस्तु तत्रेष्टं भूयो नस्यप्रयोजनम्” इति ॥ ६ ॥

शिरोविरेचनस्य योगायोगातियोगलिङ्गानि क्रमेणाऽऽह—

लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिनिर्जयः ॥

चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥ ७ ॥

सुगमम् ॥ ७ ॥

कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसां कफसंस्त्रवः ॥

हीनं विशुद्धे शिरसि लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥

मस्तुलुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ॥

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिते ॥ ९ ॥

मस्तुलुङ्गः शिरसोऽन्तर्घृताकारः ॥ ९ ॥

हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ॥

हीनशुद्धे मूर्ध्नि कफघ्नमतिशुद्धे तु वातघ्नं कर्म कुर्यात् ॥

सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्ये तु योजयेत् ॥ १० ॥

सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्य इति । विरेचनजनितवातजयार्थं सर्पिर्नस्यं
पित्तप्रकृतौ वातप्रकृतौ तु पक्वं तैलमेव । “सम्यग्विरेचिते चापि सर्पिर्नस्ये तु योज-
येत्” इति वा पाठः ॥ १० ॥

नस्यानर्हानाह—

नस्येन परिहर्तव्या भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्थतरुणप्रतिश्यायी गर्भिणी
मद्यद्रवपीतोऽजीर्णी दूतबस्तिः क्रुद्धो गरार्तस्तृषाभिभूतो बालो
वृद्धः श्रान्तो वेगावरोधरतः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च, इति ।

अनर्तिवे चाभ्रे नस्यधूमौ परिहरेदित्यधिकः पाठो डल्लुणभाष्ये । तत्र चकारादार्तिवे व्यभ्र इति । नस्येन परिहर्तव्या इत्यादिनिषेधोऽयं प्रतिमर्शं विहाय स हि श्रान्तभुक्तवदादिष्वपि सदा पीयत इति मद्यद्रवपीत(तै)श्च शिरःस्नात इत्यत्र शिर इति विशेषणं स्नातेः शौचमात्रवृत्तेः ॥ १ ॥

प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषूपादेयः । तद्यथा । कल्योत्थितेन प्रक्षालितमुखेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायपथिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता छर्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायं चेति ।

कल्योत्थितेनेति । प्रातरुत्थितेन । कल्योत्थितत्वादितुर्दशकालाभिधानं प्राधान्यात् । विदेहे पुनः सर्वदिनमेवास्य कालो दर्शितः ।

तद्यथा—“सूर्यस्य उदयात्पूर्वमायामात्प्रथमान्निशः ।

कालोऽस्य दाने सर्वः स्यात्सायं प्रातर्विशेषतः” इति ॥

प्रतिकालं च गुणः सुश्रुते वर्णितः । तत्र कल्योत्थितेन सेवितः प्रतिमर्शो रात्रावुपचितं नासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादं च करोति । प्रक्षालितदन्तेनाऽऽसेवितो दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यं चाऽऽपादयति । गृहान्निर्गच्छता सेवितो नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजो धूमो वा न बाधते । व्यायाममैश्वर्याध्वपरिश्रान्तेनाऽऽसेवितः श्रममुपहन्ति । मूत्रोच्चारान्ते सेवितो दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति । कवलाञ्जनान्ते सेवितो दृष्टिं प्रसादयति । भुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुतां चाऽऽपादयति । वान्तेनाऽऽसेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्ताकाङ्क्षामापादयति । दिवास्वप्नोत्थितेनाऽऽसेवितो निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति सायं चाऽऽसेवितः सुखनिद्राप्रबोधत्वमिति ॥ २ ॥

प्रतिमर्शस्य प्रमाणमाह—

ईषदुच्छिद्यनात्स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते ॥

नस्तो निषिक्तस्तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥ ११ ॥

वृद्धवाग्भटे चान्यथा प्रतिमर्शप्रमाणम् ।

तथा च—“प्रमाणं प्रतिमर्शस्य बिन्दुद्वितयमिष्यते ।

बिन्दुर्वा येन चोत्क्लेशो नानुत्क्रिष्टस्य जायते ।

निहितो यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलभ्यते” इति ॥ ११ ॥

* दन्तेनेति सुश्रुतपाठः ।

शिरोविरेचनस्नेहवत्प्रतिमर्शस्नेहोऽपि नाभ्यवहरणीय इति दर्शयितुमाह—

उच्छिद्यन्न पिबेच्चैनं निष्ठीवेन्मुखमागतम् ॥ १२ ॥

उच्छिद्यन्स्नेहं मुखमागतं निष्ठीवेन्न पिबेत् । निष्ठीवेन्मुखमागतमित्यस्याग्रे विदेहोक्तं ग्रन्थमधिकं श्रीब्रह्मदेवः पठति—

“इत्येवं स्नेहनस्याख्यः प्रतिमर्शः प्रकीर्तितः ॥

स्नेहेनासंस्कृतेनैष कर्तव्यः संस्कृतेन वा ॥

नस्यं तु संस्कृतेनैव दातव्यं भिषजां वरैः” इति ॥ १२ ॥

इदानीं सामान्येन नस्यफलमाह—

नस्येन रोगाः शाम्यन्ति नराणामूर्ध्वजत्रुजाः ॥

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ १३ ॥

हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहूरसां बलम् ॥

वलीपलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसंभवम् ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

नस्ये दोषभेदेन स्नेहविभागमाह—

तैलं कफे सवाते च केवले पवने वसाम् ॥

दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते ॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥

मारुतोत्तरे पुरुषे सदा रूक्षित इति केचित् । दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुत इत्यस्य स्थाने दद्यान्नस्तः सदा पित्ते सर्पिर्मज्जां समारुत इति पाठान्तरे मज्जामिति निर्देशो मज्जाशब्दस्यापि सद्भावात्साधुः ॥ १५ ॥

श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विशिष्यते ॥ १६ ॥

यथादोषव्याधिप्रत्यनीकसिद्धमित्यध्याहार्यम् । शिरसः श्लेष्मस्थानत्वेन सर्वत्र संसर्गाच्छ्लेष्मणः श्लेष्मणि च प्रत्यनीकत्वादविरोधि तैलम् । घृतादयस्तु कफतुल्यगुणत्वाद्विरोधिनस्तेन तैलं श्रेष्ठम् । अयं भावः । वाते श्लेष्मणि च यौगिकमेव तैलं पित्ते पित्तहरद्रव्यसंयुतं तैलमेव समधिककफानुरोधात्कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

शिरोविरेचनावपीडस्य विषयमाह—

विषाभिभूतसंन्यासमूर्च्छामोहापतत्रके ॥

मदापस्मारशोकार्तिचिन्ताक्रोधभयादिषु ॥ १७ ॥

मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसाम् ॥

संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रदापयेत् ॥ १८ ॥

संपिष्टभेषजमवपीड्य दीयत इत्यवपीडः । संन्यासो मूर्च्छाविशेषः । मानसो रोग उन्मादादिः । मूढव्याकुलचेतसामिति । उक्तरोगेषु मूढव्याकुलमनस्कत्वे संज्ञार्थमवपीडः । मूढं विसंज्ञं व्याकुलं विक्षिप्तम् । पिप्पलीविडङ्गादिशिरोविरेचनद्रव्याणामेकतमं पिष्ट्वा कल्कमथैषां काथेनाक्तं पिचुनक्तकमवपीड्य शिरोविरेचनवद्यथाक्रमं चतुःषडष्टबिन्दुप्रमाणं हीनादिमात्रावपीडं दद्यात् । तस्य च विषार्तादीनां संज्ञाप्रबोधनत्वेन रक्तपित्तादीनां स्तम्भनत्वेन द्वैविध्यं प्रथमनप्रयोगविषयावधारणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नस्ततो(नासया) विधमेच्चूर्णं त्रिमुच्चूटिमितं कटु ॥

षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या विषादिमूर्च्छिते ॥ १९ ॥

चूर्णं विधमेत् । विषादिमूर्च्छित इति । विषचेतोविकारकृमिविसंज्ञे ।

अत्राऽऽह विदेहः—

“नाडी षडङ्गुलायामा द्विमुखी च तथा धमेत् ।

त्रिश्चूर्णं मुच्चुटीमात्रमेष प्रथमने विधिः ॥

शुक्तिमात्रं तु जिघ्रेद्वा बद्धं सूक्ष्मेण वाससा” इति ।

त्रिमुच्चूटिमितमिति । अङ्गुलीत्रयाग्रपर्वमितम् । एकवारस्य मात्रेयं यावच्च न प्रबुध्यते तावद्दद्यात् । तर्जन्यङ्गुष्ठाग्रमात्रं ग्राह्यं चूर्णं मुच्चूटीमात्रमिति ब्रह्मदेवः ॥ १९ ॥

स्तम्भनावपीडनविधिमाह—

शर्करेश्वरसक्षीरघृतमांसरसान्पृथक् ॥

क्षीणानां नस्ततो(नासया) दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ २० ॥

सुगमम् ॥ २० ॥

इति श्रीवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्रीकण्ठद-

त्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामष्टसप्ततितमो

नस्याधिकारः समाप्तः ॥ ७८ ॥

अथोनाशीतितमः कवलाधिकारः ।

नस्यवच्छोधनः स्नैहिकश्च कवलो भवत्यतः कवलविधिः । स्नैहिकप्रसादिशोधिरोपणभेदेन चतुर्धा कवलानाह—

स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ॥

पित्ते कटुम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥

कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णै रोपणो ध्रुणे ॥ १ ॥

ननु च तन्त्रान्तरीयैः षड्विधः कवलः पठितः । तथा च कृष्णात्रेयः । तत्र कवलग्रहः स्नेहिको रोपणीयो वैरेचनः स्तम्भनः शोधनो निर्वापणश्च । तत्र सर्पिर्वसामज्जालसंयुक्तः स्नेहिकस्तिक्तकषायद्रव्यै रोपणः कटुम्ललवणो रेचनो मधुकषायशीतैः स्तम्भनः कटुतिक्ताम्लैः शोधनीयो मधुरशीतैर्निर्वापणीय इति । अत्रोच्यते । शास्त्रस्य कर्तुरयमभिप्रायो वैरेचनस्य शोधनेऽन्तर्भावः स्तम्भनस्य प्रसादन इति नातिरेकः ॥ १ ॥

मुखं संचार्यते या तु मात्रा सा कवले मता ॥

सुगमम् ॥

कवलग्रहाद्गण्डूषस्यालं भेदमाह—

असंचार्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

कियन्तं कालं धारणीयस्तमाह—

तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन संचारयितव्यश्च ।

यावद्दोषपरिपूर्णगलकपोलत्वं नासास्रोतो नयनपरिप्लवश्च भवति

तदा विमोक्तव्यः । अन्यश्चान्यो ग्रहीतव्य इति ॥

दोषोऽत्र कफः । नासास्रोतो नासारन्ध्रम् । अन्यश्चान्यो ग्रहीतव्य इति । आशुद्धिलिङ्गात् । अत्र सुश्रुतेन मुखस्य कफस्थानत्वात्कफहरः शोधन एव कवलस्त्रिकटुकादिभिर्द्रवैर्दर्शितः । तद्यथा । तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलशुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशो धारयेदिति ॥ १ ॥

इदानीं शोधनकवलस्य विधानं स्नेहादिष्वपि निर्दिशन्नाह—

एवं स्नेहपयःक्षौद्रसमूत्राम्लसंभृताः ॥

कषायोष्णोदकाभ्यां च कवला दोषतो हिताः ॥ ३ ॥

संभृताः सम्यक्कृताः । कवला इति । त्रीन्पञ्च सप्त कवलान्धारयेदिति तन्त्रान्तरीयाः । दोषत इति । दोषानुरूपा योज्याः । तेन स्नेहो वाते क्षीरं पित्ते क्षौद्रं कफ इति । एवं मांसरसादयोऽपि यथादोषं ज्ञेयाः । ङलुणस्त्वेवं व्याख्याति—दोषत इति । दोषव्याधिप्रत्यनीकभावेन । दोषग्रहणेन व्याधिः परिगृह्यते कार्ये कारणोपचारात् । शालाकिभिस्तु प्रतिदोषं पठितानि द्रव्याणि । तथा च कृष्णात्रेयः—अथ द्रव्यप्रविभाग एष वातघ्नैर्भेषजैः सिद्धः स्नेहः क्षीरं बलेमु(ऽनु)ष्णं क्षीरं चाम्ललवणौ वाते पटोलमधुशर्करानीलोत्पलक्षीरेक्षुरसशर्करोदकघृतादीनि पैत्तिके त्रिकटुसर्षपसैन्धवैलाशुक्तं किराततिक्तक-

तेजोवतीहरिद्रागोमूत्रलवणोष्णोदकानि श्लैष्मिके । एतान्येवोत्कर्षापकर्षतः संसर्गे संनि-
पाते वा कवलग्रह इति । तस्य दोषबलाबलाभ्यां पञ्चसप्तवारं धारणमिति ॥ ३ ॥

इदानीं योगादिलक्षणमुद्दिशन्नाह—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

हीने जाड्यकफोत्केशान्न रसज्ञानमेव च ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्रमाः ॥

शोधनीयैर्विशेषेण भवत्येतत्तु लक्षणम् ॥ ६ ॥

अत्र स्थानत्वेन शोधनीयमेव प्रधानं तेन व्याधेरपचय इत्यादि शुद्धिलक्षणं विशेषेण
शोधनीयस्य सामान्येन पुनः स्त्रौहिकादीनामपि मुखपाकादिषु शोधनीयस्यैव शेषाणां
तु द्रव्यगुणादूह्यम् ॥ ६ ॥

आगन्तुकस्य क्षारादिदाहस्य कवलमुद्दिशन्नाह—

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥

सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूपो दाहनाशनः ॥ ७ ॥

योगोऽयं व्यस्तः समस्तश्च योज्यः । यदाह विदेहः—

“गण्डूपः शर्करा क्षौद्रवृत्तोत्पलपयास्तिलैः ॥

व्यस्तैः समस्तैर्योज्यस्तु मुखे क्षारादितापितः” इति ॥

दग्धवक्त्रस्येति । क्षारादिना ॥ ७ ॥

कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥

समासेन संक्षेपेणेत्यर्थः । विस्तरस्तु विदेहादिष्ववगन्तव्य इति ॥ ८ ॥

कवलवद्योगाद्योगसंभवात्प्रतिसारणमाह—

विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥

कल्को रसक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ॥ ९ ॥

प्रतिसार्यते घृण्यतेऽनेनेति प्रतिसारणम् । रसक्रिया फाणिताकृतिः । भेषजं रसवीर्य-
गुणविपाकैर्वातादिदोषांस्तदारब्धरोगांश्च प्रविभज्य कल्कादिभेदेन चतुर्विधं प्रति-
सारणम् ॥ ९ ॥

अङ्गुल्या घर्षणं यत्तत्प्रतिसारणमुच्यते ॥

अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं मुखरोगिणाम् ॥ १० ॥

अङ्गुल्यग्रप्रणीतमङ्गुल्यग्रोपदौकितम् । यथास्वं यद्यत्र प्रतिसारणं विहितं तत्तत्रैव

मुखरोगिणां कुर्वीत । अङ्गुल्या प्रणीतत्वेन कोलास्थिमात्रत्वं प्रतिसारणस्य सूचयति । तथा च शालाक्ये—कोलास्थिमात्रेण पिण्डेन यथादोषं यथाव्याधि पञ्चसप्तनववारान्ही-
नमध्यमोत्तमेषु व्याधिषु च प्रतिसारणं कुर्वीत न चैनमतिवर्षयेदतिवर्षणादुषाचोषदाह-
क्लेदश्चयथुतृष्णाभक्तच्छन्दवाक्सङ्गा भवन्त्यसम्यक्प्रतिसारणात्पैच्छल्यगुरुत्वानन्नाभि-
लाषप्रमोहविकारानुपशमाः । सम्यक्प्रतिसारणाद्वैशद्यं लाघवं क्षवथुरप्रसेकोऽन्ना-
भिलाषश्चेति ॥ १० ॥

तस्मिन्योगमयोगं च कवलोक्तं विभावयेत् ॥

भोजयेच्चानभिष्यन्दि दोषघ्नमशनं परम् ॥ ११ ॥

योगादन्योऽयोगः स पुनर्हीनयोगोऽतियोगश्च । अयोगं चेति चकारेणायोगातियोग-
चिकित्सितमनुक्तं समुच्चीयते ॥ ११ ॥

तानेव शमयेद्वाधीन्कवलो यानपोहति ॥ १२ ॥

येन दोषेण वातादिना मुखरोग आरब्धः । कवलग्रहादिषु च विशेषः कृष्णात्रेयेण
दर्शितस्तद्यथा—

“सप्तवर्षमुपादाय नस्त(स्य)कर्म चतुर्विधम् ॥

प्रतिमर्शोऽथ वमनं जन्मप्रभृति शस्यते ॥

धूमो द्वादशवर्षस्य कवल्हः पञ्चमे ततः ॥

दोषव्याधिवलावस्थां वीक्ष्य चैतान्प्रयोजयेत्” इति ॥ १२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-

कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकोनाशीतितमः

कवलाधिकारः समाप्तः ॥ ७९ ॥

अथाशीतितमोऽरिष्टाधिकारः ।

यदेतत्प्राक्प्रतिपादितं चिकित्सितं तदसाध्यपरिहारेण विहितं परं सिध्यति । असा-
ध्यताज्ञानं च प्रायेणारिष्टात् । अतोऽरिष्टाधिकारः ॥

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा ॥

ख्यापयन्ति भविष्यत्वं रिष्टानि मरणं तथा ॥ १ ॥

पुष्पादयोऽन्नाव्यभिचारिविशेषाद्विवाक्षिताः । भविष्यत्वमिति पुष्पाम्बुदापेक्षम् । धूमस्तु
वर्तमानमेवाग्निं बोधयति । अथ सोमटिप्पणव्याख्यानम्—नियतानियतभेदेन द्विविधमरि-

एमाह—फलाग्नीत्यादि । पञ्चतामिति पाठे मृत्युं भाविनमिति शेषः । नन्वत्र किमर्थं पुष्प-
धूमांश्चुदा इति बहवो दृष्टान्ता उक्ता एकेनैवार्थसिद्धेः । उच्यते । पुष्पांश्चुदौ हेतू ज्ञाप-
कावनियतौ न ह्यत्रावश्यं कारणेन कार्यं कर्तव्यमेव कुतोऽपि व्यभिचारदर्शनादित्यने-
नानियतदृष्टान्तेन दूतादिनिमित्तजमरिष्टमनियतमुक्तम् । धूमात्कार्यादग्नेः कारणस्य
यज्ज्ञानं तन्नियतं नियतप्राक्कालभाविभ्यः कारणेभ्यो नियतोत्तरकालभावित्वात्कार्याणाम् ।
अत एव यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यावश्यकी व्याप्तिरित्यनेन नियतदृष्टान्तेन दोषजमरिष्टं
नियतमुक्तम् । श्रीजैज्जटस्त्वाह—नन्वारिष्टमागामिनो मरणस्य लिङ्गं तत्किं कापि व्यभिचर-
दृष्टमुत न । अत्रोच्यते । व्यभिचारानुपपत्तिर्ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमिति वचनात् । भट्टा-
रकहरिश्चन्द्रप्रभृतिभिस्तु नियतानियतभेदेन द्विविधं ह्यरिष्टमभिहितम् । तथा हि चरके
मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वसुरित्यत्र नियतमरिष्टमुक्तम् । संयशप्राप्तमात्रेयो जीवितं
तस्य मन्यत इत्यनियतम् । तन्न—

“न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।

मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम्” इति ॥

यत्र व्यभिचारस्तत्र प्रज्ञापराध एव न सम्यग्ज्ञानम् ॥

तदुक्तम्—“मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।

अरिष्टं नापि संवृद्धमेतत्प्रज्ञापराधजम्” इति ॥

यत्पुनर्मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वसुस्तथा संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य
मन्यत इति कृतवान् । अयमुक्तिविशेषो न पुनरर्थकृतस्तत्र भेदोऽस्ति । अत्रायमभि-
संधिः । असावेवमरिष्टोपलक्षितः प्रत्यासन्नमृत्युः । यदपि किञ्चित्कालमायुषः शेषत्वा-
ज्जीवति तदपि तस्य संशयितं परमार्थतस्तु मृत एवासाविति । आधितानां विनाशाय
क्लेशाय महतेऽपि वेत्यदः कथमिति चेत् । तन्न । न खल्वस्यायमर्थो यथा सर्वस्यैव
वायवी छाया विनाशाय भवति किं तु यस्य पूर्वं प्राकृती छाया सीतां चोल्हङ्घ्य यद्य-
कस्माद्वायवी जायते तदाऽसौ मारयति । यद्यत्र पुनराप्रसूतेः प्राक्तनकर्मापेक्षजाता
विशिष्टभूतपरिणामेन कृता सैव प्राकृती तस्य क्लेशान्महतोऽपि नित्यमेवाऽऽपादयति
गर्हितलक्षणत्वात् । वक्ष्यति हि—वायवी गर्हिता तासां चतस्रः स्युः सुखोदया इति ।
अयं च च्छायालक्षणनिर्देशः पूर्वकृत एव प्राकृतोऽनन्तरं तु वैकृतः प्रकृतिनान्तरीयक-
त्वाद्विकृत्यवगतेः । स्वस्थस्तु लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमाप्नुयात् । इदं तु कथमिति
चेत् । अत्रोच्यते । नेदमरिष्टं व्याधिजनकमात्रमेव चिह्नयति । अपि तु यो हि व्याधि-
तस्तस्य मरणं स्वस्थस्य तु व्याध्युत्पादपूर्वकमरणम् । न ह्यननुपायं जात्वपि मरणं संभ-
वति । गृह्यन्ते नोद्वेगान्यज्ञैर्मुमुर्षोर्नित्वसंभवात् । ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमिति । यच्च तैरेव
नियतायुर्विषयाण्यरिष्टानीति व्याख्यायि । नैतदेवं । अनियतायुर्विषयाण्येव ह्यरिष्टानि

मन्यामहे । नियतायुःपरिणतिप्रकाशकानि पुनरन्यान्येव लिङ्गानि सन्ति । तथा हि—यान-
समायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादे-
वावसानमुपैति तस्यैवंविधस्यापि तु दीर्घकालप्रवहणादवघृष्यमाणस्य रजःशकलाद्युत्पत्तेः
श्लक्ष्णत्वापत्यादीनि लिङ्गान्यवसानगमकानि संभवन्ति । तथाऽऽयुषोऽप्यानिषेकाद्य-
थावदुपचर्यमाणस्य स्वप्रमाणक्षयादेवावसानमुपेयुषः क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्यत्वा-
दीनि नियतमृत्योः पुरःसराणि लिङ्गानि प्रादुर्भवन्ति । तत्त्वतस्तु निरूप्यमाणान्यनिय-
तायुषा एवारिष्टान्युपलक्ष्यन्ते । यथा तस्यैवाक्षस्यातिभाराधिष्ठितत्वादिभिः पर्यवसानहे-
तुभिर्वा हन्यमानस्य कटकटायनरथाङ्गस्खलनसंघटनादीनि लिङ्गान्यासन्नभङ्गगमकानि
लक्ष्यन्ते तद्वदयथाबलमारम्भादिभिरप्यङ्गभङ्गादीनि लिङ्गानि लक्ष्यन्त एव । सति चैवम्—

“एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।

तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः” ॥

इत्यपि साधु स्यात् । किं च नियतायुर्विषयाण्यरिष्टानि चेति माता मे बन्ध्येत्या-
दिवाक्यवद्वाहतं वचनम् ।

अपि च—“अप्येव तु भवेत्पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ।

फलं चापि भवेत्किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।

मरणं चापि तत्रास्ति यन्वारिष्टपुरःसरम्” इति ॥

तस्मान्नियतानियतान्युभयविषयाण्यरिष्टानीति स्थितम् । जलग्रहणं पांश्वादिवृष्टि-
विच्छेदनाय ॥ १ ॥

यत्र क्वचिदरिष्टानि नोपलभ्यन्ते मरणं च दृश्यते तत्राप्यरिष्टसद्भावं दर्शयन्नाह—

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाऽऽशु व्यतिक्रमात् ॥

अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते मुमूर्षोर्न त्वसंभवात् ॥ २ ॥

प्रमादादनवधानात् । आशु व्यतिक्रमाच्छीघ्रमपगमात् । अज्ञानादरिष्टत्वेनानवबो-
धात् । गृह्यन्ते नोद्गतान्यज्ञैरिति पाठे ङल्लुणो व्याख्याति । अवश्यमरिष्टपुरस्सरमेव
मरणमाह—तानीति । मुमूर्षोर्मर्तुमिच्छोः प्राणिन उद्गतान्यपि प्रकटितान्यप्यरिष्टा-
न्यज्ञैर्मनुष्यैर्न गृह्यन्ते न ज्ञायन्ते । कुतो हेतोरित्याह—सौक्ष्म्यादिति । परमाणुवत् ।
प्रमादादनवधानतो मदिरामदमत्तस्य वस्तुन्यमर्ष इव । आशु व्यतिक्रमादिति ।
तदैवारिष्टमुत्पन्नं तदैव मरणादिति, उत्पलशतपत्रद्युतिभेदवत् । अन्ये त्वाशु व्यतिक्रमं
तदैवारिष्टमुत्पन्नं तदैव निवर्तत इति मन्यन्ते । न त्वसंभवादिति । अत्रायमभिप्रायः ।
संभवन्त्येवारिष्टानि पूर्वोक्तकारणेभ्यः पुनरज्ञैर्न ज्ञायन्ते ॥ २ ॥

अरिष्टे मरणदोषव्यभिचारमाह—

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ॥

मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरस्सरम् ॥ ३ ॥

जातस्य नियतिसंपूर्णस्य । क्वचिदुदिते ह्यसंपूर्णेऽरिष्टे नावश्यं मृत्युरिति चक्रः । जातस्य नियतस्येति केचित् । रिष्टं हि मरणे नियतमनियतं च भवति । नियतं यथा—मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षे पुनर्वसुरिति । अनियतं यथा—संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यत इति । नियतं रिष्टमभिप्रेत्य सुश्रुतेनोक्तम्—ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमित्यादि । अन्ये रिष्टं मरणे नियतमेवाऽऽहुः—ध्रुवं त्वरिष्टे मरणमिति वचनात् । रसायनादिभिस्तन्निवारणेन रिष्टस्य मरणव्यभिचारो न वाच्यः । रसायनादयो हि प्रभावप्रकर्षशालित्वादसीमकर्माणः किमशक्यं तेषाम् । तथा हि—सोम-रसायनं दशवर्षसहस्राणि जीवयति । यदाह भगवान् सुश्रुताचार्यः—

“ओषधीनां पतिं सोममुपयुज्यैवमक्षतः ।

दशवर्षसहस्राणि नवां धारयते तनुम्” इति ॥

तपसा भगवानगस्त्यः समुद्रं गण्डूषपुटपेयमकरोत् । मन्त्रप्रभावश्च प्रसिद्ध एव । अतोऽव्यभिचारेण व्यवस्था शास्त्रे । रसायनादिव्यतिरिक्तचिकित्सया चासाध्यमेवारिष्टम् । संशयप्राप्तमित्यादिरिष्टमपि नियतमरणमेव । यतः प्राप्तारिष्टस्य यदपि जीवितं तदपि संशयितं मृतप्रायः प्राप्तारिष्ट इति वर्णनीयः । भट्टारकहरिश्चन्द्र आह—अजातमारिष्टं न मरणख्यापकमित्यतो लब्धमपि जातस्येति पदं यत्कृतं तद्वोधयति—कालमृत्यौ परं रिष्टं नाकालमृत्यौ त्वरिष्टं भवतीति । यद्यकालमृत्यौ रिष्टं स्यात्तदा सत्यपि रिष्टे शुभक्रियया मृत्युप्रतिबन्धे ध्रुवो भावी रिष्टे मृत्युर्न स्यात् । अकालमृत्युर्ह्युचितानाचरणात्परं भवतीति । अत्राऽऽहुरेके—अकालमृत्यावप्यरिष्टं भवत्येव, अविशेषेण मरणमात्रे रिष्टनियमाभिधानात् । यत्तूक्तमकालमृत्यौ सत्यपि रिष्टे य(त)दा शुभक्रियया मृत्युप्रतिबन्धः स्यादिति । तन्न युक्तम् । न ह्यकालमृत्युः सर्वदैव शुभक्रियया बाध्यः । किं तूचिते कालेऽकालमृत्यौ च तदैवारिष्टं यदा क्रियापथातिक्रान्तदोषता स्यात् । अत एवोक्तम्—क्षणेन हि रिष्टानि प्रादुर्भवन्तीति ॥ ३ ॥

ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥

रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥

अमलैर्दोषरहितैः । रसायनमिह स्वाभाविकव्याधिवारणमपेक्षितम् । अथ डल्लुणव्याख्यानम्—दोषजमारिष्टमधिकृत्य रिष्टे मरणस्य नियतत्वं दर्शयन्नाह—ध्रुवमित्यादि । रिष्टेऽपि मरणनिवृत्तिमुपायविशेषैराह—ब्राह्मणैरिति । किलशब्दोऽत्राऽऽगमार्थं सूचयति । एवं किलाऽऽगमप्रातिपादितमित्यर्थः । अमलैरिति । रागादिदोषरहितैः ।

ब्राह्मणेभ्योऽपरानिपि दर्शयन्नाह—रसायनेति । रसायनपरा इति स्वभावव्याधिनिवारणविशिष्टौषधचिन्तकास्ते रसवीर्यौषधप्रभावेन मरणं निवारयन्ति । तथा परं तपःपरा इति तपस्विनः । त इह विशिष्टतपःप्रभावेन मरणं निवारयन्ति । तथा जप्यपराः सिद्धमन्त्रचिन्तकास्तेऽपि मन्त्रशक्तियुक्ताः पञ्चत्वं निषेधयन्ति । एतच्च नियतानियतरिष्टविषयं ज्ञेयम् । अस्यैव श्लोकस्य सोमटिप्पणोक्ता व्याख्या लिख्यते—रिष्टोत्पत्तौ मृत्योर्नियममाह—ध्रुवं तु मरणं रिष्ट इति । कदाचिद्भूतस्वप्नादौ निवृत्तिमाह—ब्राह्मणैरित्यादि । प्रकारान्तरमाह—रसायनेत्यादि । रसायनपराः स्वभावव्याधिप्रतिषेधकविशिष्टौषधचिन्तकाः । तपःपरास्तपस्विनः । जप्यपराः सिद्धमन्त्रचिन्तकाः । एते हि महौषधितपःसिद्धमन्त्रप्रभावैर्मरणं निवारयन्ति ॥ ४ ॥

रिष्टाज्ञाने दोषमाह—

असिद्धिं प्राप्नुयाद्लोके प्रतिकुर्वन्गतायुषम् ॥

तस्माद्यत्नेन रिष्टानि लक्षयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥

असिद्धिमिति । धर्मार्थकामानां हानिम् ॥ ५ ॥

अथाप्रशस्तदूतानाह—

नपुंसकं स्त्री बहवो नैककार्या असूयकाः ॥

पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ ६ ॥

आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्वस्तवाससः ॥

न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकला रौद्ररूपिणः ॥ ७ ॥

रूक्षनिष्ठुरवक्त्रारस्त्वमङ्गल्याभिधायिनः ॥

छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् ॥ ८ ॥

वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ॥

कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ॥ ९ ॥

विलिखन्तो महीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्ट्रभेदिनः ॥

तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ॥ १० ॥

फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विधम् ॥

नखैर्नखान्तरं वाऽपि करेण चरणौ तथा ॥ ११ ॥

उपानच्चर्महस्ता वा विकृता व्याधिपीडिताः ॥

वामाचारा रुदन्तो वा श्वासिनो विकृतेक्षणाः ॥ १२ ॥

याम्यां दिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १३ ॥

एवंभूताश्च दूता व्याधेरवगाढतां सूचयन्ति । न त्वेतेन तत्त्वतो रिष्टं निमित्तानुरू-

पायाः शीलशरीरविकृतेः । यदाह भगवान्मुश्रुताचार्यः—अरिष्टत्वान्निमित्तानुरूपेति । निमित्तार्थकारिणी, अलक्ष्यमाणविशिष्टनिमित्तार्थं करोतीति यावत् । यां तामनिमित्तां निमित्तमायुषो गतस्य ज्ञानार्थमिच्छन्ति भिषज इति । नपुंसकमिति । न पुमान् स्त्री । स्त्रीति । योषिदित्यर्थः । बहव इति । प्रभूता इत्यर्थः । नैककार्या इत्यन्य- कार्या नैकस्मिन्कार्ये ये दूताः समागता इत्यर्थः । असूयकाः परस्परं कलहकारिणः । वेषमधिकृत्याऽऽह—पाशेत्यादि । पाशो दीर्घः पशूनां बन्धनरज्जुः । दण्डो लोहादिवल- यैर्निबद्धो निष्ठुरकाष्ठयाष्टिः । आयुधानि खड्गशक्त्यादीनि । पाण्डुरेतरवासस इति । कृष्ण- पीतरक्तवस्त्राः । आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनोद्वस्तवासस इति । आर्द्रं स्तिमितम् । जीर्णं पुरातनम् । अपसव्यं दक्षिणाश्रितमुत्तरीयं वासः । *एकमेकवस्त्रधारिणम् । मलिनमधौ- तम् । उद्वस्तं पाटितम् । अन्ये—उर्ध्वस्तवासस इति । ऊर्ध्वक्षिप्तवस्त्राः । उद्वतवा- सस इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः । न्यूनाङ्गा इति हस्ताद्यवयवैर्हीनाः । अधिकाङ्गा इति, एकविंशत्यङ्गुल्यादियुताः । उद्विग्ना उद्धीताः । विकलाः शोकातिदुःखिताः । रौद्ररू- पिण इति । भैरवोद्धतकर्कशाः । दूतसंभाषणमधिकुर्वन्नाह—रूक्षनिष्ठुरवक्तार इत्यादि । रूक्षं मैत्रीराहितं वचः । निष्ठुरं कठोरवचनम् । अमङ्गल्याभिधायिन इति । गतमृतनष्टरुदितेत्यादिवचनममङ्गलम् । चेष्टितमधिकृत्याऽऽह—छिन्दन्तस्तृ- णकाष्ठानीत्यादि । वस्त्रान्तो दशाहीनस्य वस्त्रस्यान्तम् । अनामिका पवित्राङ्गुलिः । केशा मस्तकवालाः । रोमाणि शरीरोद्भवा वालाः । दशाः सदशस्य वस्त्रस्य प्रान्ताः । नखरोमदशास्पृश इत्यस्य ग्रन्थस्याग्रे—‘स्रोतोवरोधद्वन्द्वमूर्धोरःकुक्षिपाणयः’ इति सुश्रुतेऽधिकः पाठः । तत्र स्रोतोवरोधादिषु निक्षिप्तपाणयः । स्रोतः कर्णा- दिच्छिद्रम् । अवरोधः स्कन्धदेशः । हृत्कमलमुकुलाकारमधोमुखम् । गण्डो गलः । मूर्धा मस्तकम् । उरः कण्ठहृदयान्तरालः । कुक्षिर्वक्ष्णपार्श्वान्तराल इति । कपालो- पलेत्यादि । करशब्दः कपालादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । तेन कपालादिकरा इति बोद्ध- व्यम् । कपालो बृहद्गण्डखण्डः । उपलः पाषाणः । भस्मेति दग्धकाष्ठादिशरः । अस्थि हड्डम् । तुषो धान्यादित्वचः । अङ्गारो भस्मसात्कृतो दग्धमांसखण्डः । विलि- खन्तो महीमिति । नखादिना विदारयन्तः पृथिवीमित्यर्थः । किञ्चिन्मुञ्चन्त इति । किञ्चिद्वस्तु हस्तेन गृहीतं मुञ्चन्तः । लोष्टभेदिन इति । मृत्पिण्ड- स्फोटनशीला इत्यर्थः । दिग्धाङ्गा इति । लिप्ताङ्गा इत्यर्थः । रक्तस्रगनुलेपना रक्तमालाधारिणो रक्तविलेपनाश्चेत्यर्थः । फलमित्यादि । असारमित्यभ्यन्तरसारवर्जि- तम् । अन्यच्च तद्विधमिति । अन्यदपि वस्तु पक्वमसारं च । असारं निष्प्रयोजनम् । नखैर्नखान्तरं वाऽपि करेण चरणौ तथा, इत्यत्र गृहीत्वेति संबन्धः । उपानदित्यादि ।

उपानत्पादत्राणं चर्म वर्धमयसद्वादि । उपानच्चर्मणी हस्ते येषां ते तथा । विकृता विकृतवेषाः । अथवाऽपि विकृताः पङ्कुकुब्जवामनादयः । विकृतव्याधिपीडिता इति सुश्रुते पाठः । तत्र गलत्कुष्ठादिविकृतव्याधिपीडिताः । वामाचारा इति । विपरीतव्यवहाराः । श्वासिन इति । अध्वजनितश्वासयुक्ताः । विकृतेक्षणा इति । पुष्पितनेत्रादयः । याम्यामित्यादि । याम्यां दिशि दक्षिणस्यां दिशि । प्राञ्जलयः प्रसारिताञ्जलयः । विषमैकपदे स्थिता इति । विषम एकस्मिन्स्थान ऊर्ध्वोभूताः । उपसर्पन्ति समीपं गच्छन्ति । गमनाय प्रश्नाय वाऽऽगताः पुरुषा दूताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोवृषाः ॥

शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ १४ ॥

मांसमन्त्राऽऽमम् । उदकुम्भ उदकपूर्णकुम्भः । तुच्छकुम्भमपि जलार्थं नीयमानं मङ्गल्यमाहुः ।

तदुक्तम्—“चिकित्सकस्य चौरस्य तथैवाध्ययनार्थिनः ।

प्रशस्तो यदि दृश्येत जलार्थं रिक्तको घटः” इति ॥

अत्रार्थे ढल्लुणव्याख्या । उदकुम्भ इति । अत्रोदकुम्भशब्देन पूर्णो रिक्तश्च घटो गृह्यते । तत्राऽऽतुरगृहे प्रविशन्पूर्ण आतुरगृहान्निःसरत्रिक्त इति गृह्यते । अथ सोमटिप्पणव्याख्या—उदकुम्भेति । आतुरगृहे प्रविशतः पूर्ण आतुरगृहान्निःसरतो रिक्तः शस्तः । अथवोदकार्थं नीयमानो रिक्त एव दृष्ट उदकुम्भः शस्तः । तथा च—चिकित्सकस्येत्यादि । आतपत्रं छत्रम् । वृषो वृषभः । शुक्लवर्णाः पदार्थाः कर्पासास्थितक्रमस्मक्षारादिव्यतिरिक्ताः सुमनोदध्यक्षतमौक्तिकादयः । पूज्यन्ते श्लाघ्यन्ते । गताः प्राप्ता दूतस्य वैद्यस्य च ॥ १४ ॥

स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानाः स्वलंकृताः ॥

कन्या मत्स्याः फलं वामं स्वस्तिका मोदका दधि ॥ १५ ॥

हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ॥

अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चापः शिखी तथा ॥ १६ ॥

ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेणुरथस्वनाः ॥

सिंहमेघनिनादाश्च हेषितं गजबृंहितम् ॥

शस्तं हंसरुतं नृणां वाचश्च हृदयप्रियाः ॥ १७ ॥

वर्धमानाः शरावाः । स्वलंकृता आलेपनादिचित्रिताः । वर्धमानमलंकृता इति पाठे वर्धमानं शरावः । चषकमित्यन्ये । अलंकृता भूषणवतीति कन्याविशेषणमिति केचिद्ब्रुवते । स्वस्तिकं मुक्तादिकृतं दूर्वामण्डितमक्षतादिकृतं वा । मोदका लड्डुकाः । हिरण्यं स्वर्णम् ।

अन्ये—हिरण्यं कपर्दकानाहुः । अक्षता लाजाः । तद्युक्तं पात्रमक्षतपात्रम् । डल्लण-
स्त्वेवं व्याचष्टे । अक्षतं लाजाः । अन्येऽक्षतानि यवधान्यान्याहुः । पात्रं तण्डुलभृतश-
रावादिकम् । अन्ये तु, अक्षतपात्रमिति, एकमेव तण्डुलभृतशरावमिच्छन्ति । रत्नानि
माणिक्यादीनि । सुमन इति । शोभनं मानसमित्यर्थः । वैद्यस्येति शेषः । नृपः पृथ्वी-
पतिः । अन्ये तु शोभनचित्तो राजेत्याहुः । अप्रशान्तोऽनलः प्रज्वालितो वैश्वानरः ।
वाजी घोटकः । चाषः स्वर्णचूड इति ख्यातः पक्षी । शिखी मयूरः । ब्रह्मदुन्दुभिनि-
र्घोष इति । ब्रह्मनिर्घोषो दुन्दुभिनिर्घोषश्च । ब्रह्मनिर्घोषो वेदध्वनिः । दुन्दुभिनिर्घोषो
निस्वानध्वनिः । सिंहेत्यादि । हेपितं वाजिध्वनिः । गजबृंहितं हस्तिस्वनः । रुतं
शब्दः ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शकुनान्निर्दिशन्नाह—

पत्रपुष्पफलोपेतान्सक्षीरान्नीरुजो द्रुमान् ॥

आश्रिता वा नभोवेश्मध्वजतोरणवेदिकाः ॥ १८ ॥

दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ॥

वामा वा दक्षिणा वाऽपि शकुनाः कर्मसिद्ध्ये ॥ १९ ॥

नीरुज इति । कृमिदावाग्न्याद्यनुपहतान् । आश्रितशब्दो नभःप्रभृतिभिः सह
प्रत्येकं संबध्यते । नभ आकाशम् । वेश्म गृहम् । ध्वजः पताका देवादीनाम् । तोरण-
मार्द्रवंशादिरचितं प्रतोल्याकारम् । वेदिकेति विवाहादिनिमित्तमामेष्टकादिरचितश्च-
तुरकः(स्रः) । आश्रिताः शकुना इति संबन्धः । शकुनाः पक्षिणः । दिक्षु शान्ता-
स्विति । पूर्वासूत्तरासु चेत्यर्थः । अन्ये तु, आलिङ्गिता(त)वधूमि(प्वि)व दीप्तिवर्जिता-
स्वित्याचक्षते ।

तथा च—“अङ्गारिण्यर्कनिर्मुक्ता दीप्ता यस्यां च भास्करः ।

प्रधूमितैप्यत्सूर्या वै शान्ताः पञ्चेतरा दिशः” इति ॥

वक्तार इति । शब्दायमानाः । पृष्ठतोऽनुगा इति । पृष्ठदेशेऽनुगता इत्यर्थः
॥ १८ ॥ १९ ॥

दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं श्वशृङ्गालयोः ॥ २० ॥

भासकौशिकयोर्नैव नोभयं शशसर्पयोः ॥

दर्शनं वा रुतं वाऽपि न गोधाकृकलासयोः ॥ २१ ॥

दक्षिणपार्श्वाद्वामगमनं श्वशृङ्गालयोः प्रशस्तम् । तथैव वामादक्षिणगमनमप्रशस्तमि-
त्युक्तम् । भासो गोष्ठकुक्कुटः । भासकौशिकयोर्दक्षिणाद्वामगमनमप्रशस्तम् । नोभय-
मिति । उभयमपि वामदक्षिणमपि गमनं न प्रशस्तमित्यर्थः । दर्शनं वा रुतमित्यादि ।
कृकलासः कण्टिकाया, इति लोके । पूर्वदेशीयास्तु गिरिगिटीमित्याचक्षते । गोधाकृकला-

सयोर्दर्शनं वा रुतं वामतो दक्षिणतः पुरतः पृष्ठतो वा न प्रशस्तमिति ॥ २० ॥ २१ ॥

हस्तं वाऽऽकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥

न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ २२ ॥

न्यसेन्निक्षिपेत् ॥ २२ ॥

संप्रति प्रशस्तं स्वप्नमाह—

देवान्द्विजान्गोवृषभाञ्जीवतः सुहृदो नृपान् ॥

समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ॥

पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २३ ॥

सुहृदो मित्राणि । समिद्धमग्निमिति । समिद्धं दीप्तं वह्निम् । कल्याणलाभायेति ।
शुभवस्तुप्राप्तय इत्यर्थः । अपगमायेति । अपगमो निवृत्तिः ॥ २३ ॥

मांसं मत्स्यान्स्रजः श्वेता वासांसि विमलानि च ॥

लभते शुभलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २४ ॥

नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान्कलुषोदकान् ॥

तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २५ ॥

नद्यो गङ्गाद्याः । नदाः शोणाद्याः प्रसिद्धाः । क्षुभितान्प्रचलितान्वृद्धिं गतानित्यर्थः ।
कलुषोदकान्यत एव क्षुभितानत एवाप्रशस्तोदकानित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ॥

आरोहेद्द्रव्यलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ २६ ॥

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ॥

तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे+ ॥ २७ ॥

शरीरं चेष्टेन्द्रियाश्रयः । शीलं बाल्यात्प्रभृत्यपरित्याज्या मानसी चेष्टा । तथा
प्रकृतेः स्वभावस्य या विकृतिरन्यथाभावस्तदरिष्टं संक्षेपेण । शीलविकृत्या
मनोविकृतिर्लक्ष्यते । अथ डल्लुणात्सोमटिप्पणव्याख्या—पूर्वं दूतादिज्ञेयं बाह्या-
रिष्टं प्रतिपाद्येदानीमाभ्यन्तरमरिष्टमाश्रयभेदेन त्रिविधं संक्षेपेण दर्शयन्नाह—शरीर-
शीलयोरित्यादि । शरीरं पाञ्चभौतिकं प्राणिकायः । शीलं मानसो भावः । अन्ये तु
शीलं समाधानयुक्तं मन आचक्षते । तच्च शीलं सात्त्विकं ब्रह्मसत्त्वेत्यादिसप्तविधम् ।
राजसमामुरादिषड्विधम् । तामसं पाशवादित्रिविधम् । प्रकृतिः स्वाभाविकः प्राणिनां
निजधर्मः । एतेषां शरीरशीलप्रकृतीनां त्रयाणां भावानां विकृतिर्वैपरीत्यं यद्भवे-

+ ख. पुस्तके—अकस्माच्छीलविकृतिरकस्माद्रुत्तमम् । अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः संनिपाता-
प्रलक्षणम् । इत्यधिकमत्र ।

त्तदरिष्टं मरणलक्षणं भवति । समासेन संक्षेपेण । अन्ये तु शरीरशीलयोर्द्वयोर्या प्रकृतिस्तस्या या विकृतिस्तदरिष्टं मरणलक्षणं भवतीत्याचक्षते । सा चैवंविधा प्रकृतिः शारीरी वा शलिगता वाऽस्तु । प्रकृतेः प्रस्तावार्त्तिकिचिद्विचारः क्रियते । सा हि प्रकृतिर्जात्यादीनुपाधीन्षडपेक्षते । तदुक्तं चरके—प्रकृतिर्हि जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयानुपातिनी च प्रत्यात्मनियता चेति । सर्वभेदेषु चकारकरणमन्योन्यसमावेशार्थम् । तत्र जातिप्रसक्ता नाम । तद्यथा तासु तासु मनुष्यादिजातिषु ते ते करचरणादयः स्वभावविशेषाः । वचनेषु च नानाविधा एव व्यक्त्यादयो धर्माः । मनसि च धर्माधर्ममैथुनाहारप्रभृतयोऽपि भावाः । कुलप्रसक्ता नाम द्विजकुले तपःप्रियतादयः क्षत्रियकुले समरप्रियतादयो धर्मविशेषा भवन्ति । देशानुपातिनी नाम । तद्यथा—लाटकर्णाटादीनां काये वाचि मनसि च ते ते स्वभावविशेषा भवन्ति । कालानुपातिनी नाम देहादिषु दौर्बल्यादि, आदानाद्यपेक्षा । गदेषु च दोषामताद्यपेक्षिणी । वयानुपातिनी नाम बाल्याद्यवस्थासु सौकुमार्यादयो धर्माः । एतेषु त्रिष्वनुपातिशब्दप्रयोगात्संचारित्वं स्वभावगुणानामिष्टम् । प्रत्यात्मनियतेति । आत्मन्यात्मनि नियता प्रतिपुरुषं नियतेत्यर्थः । ते पुनः काये वाचि मनसि च स्वभावविशेषाः प्रतिपुरुषं भेदभिन्ना दृश्यन्ते । एवं तावत्षोढा प्रकृतिर्भवत्येव ।

अन्ये तु—“सप्तम्यपि भवेत्प्रायो देहलक्षणहेतुका ।

उत्तमाधममध्यायुर्लिङ्गानां कारणं हि सा”

इति मन्यन्ते । अन्ये तु प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमोमयीं वातपित्तश्लेष्ममयीं च मन्यन्ते । तस्या विकृतिर्वैपरीत्यम् । यथा—प्रथमं सत्त्वप्रकृतिरनन्तरं रजस्तमःप्रकृतिरित्यादि । तथा—आदौ वातप्रकृतिस्ततः पित्तश्लेष्मप्रकृतिरित्यादि । आसां प्रकृतीनां विकृतिरन्यथात्वं मुमूर्षूणामुत्पद्यते ।

तथा च—“प्रकोपो वाऽन्यभावो वा क्षयो वा नोपजायते ।

प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषाम्” इति ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता निमित्तानुरूपा च । तत्र लक्षणनिमित्ता यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि दैवाच्छरीरोपनिबद्धानि यानि तस्मिन्काले तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति । निमित्तानुरूपा तु तस्मिन्निमित्तार्थकारिणी या तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषज इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् ॥

संजातशीतपिटको यश्च दाहेन पीड्यते ॥ २८ ॥

स्नातानुलिप्तं यं वाऽपि भजन्ते नीलमक्षिकाः ॥

सुगन्धिर्वाऽति वाऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ २९ ॥

संजातशीतापिटक इति । कफपिटिकायां दाहातिरेको रिष्टम् । स्नातानुलिप्तमित्यादौ बहिर्मलसंबन्धेऽत्र मक्षिकापातनिरासार्थं स्नातानुलिप्तमित्युक्तम् । मक्षिका हि विरसपूतिप्रियास्तासामुपसर्पणेन कालपक्वस्य देहस्य वैरस्यं गम्यते । सुरभिर्वाऽति वाऽकस्मादिति । अकस्मादति*सुरभिर्वायुरूपो भवतीत्यर्थः । अथ डल्लणव्याख्या— आतुरगतग्राह्यविरुद्धस्पर्शप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—यस्तूष्णमित्यादि । अत्र शीतपिटिका हि कफकृतास्तासां जाड्यादयो वेदनाविशेषाः प्राकृता दाहस्तु वैकृत इति । आतुरगतामेव विरुद्धरसप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—स्नातानुलिप्तमित्यादि । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । इत्थंभूतमपि सुगन्धिकायं बहिर्मलवर्जितं यदा नीलमक्षिकाः श्रयन्ते तदाऽसौ कालपक्त्वादतिमधुरीभूतशरीररसो येन निर्मलशरीरोऽपि मक्षिकाभिः काम्यत इति । स्नातानुलिप्तमित्येतदरिष्टं वर्षावधि । आतुरगतग्राह्यगन्धविरुद्धप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—सुगन्धिर्वेति । सुगन्धिर्वाऽकस्मात्सुगन्धिप्रयोगं विना भवतीति शेषः । इदमपि वार्षिकमरिष्टम् । आतुरगतग्राह्यविरुद्धशब्दप्रतिपत्तिरातुरगतग्राह्यविरुद्धरूपप्रतिपत्तिश्च सुश्रुताज्ज्ञेया—

“शृणोति विविधाञ्शब्दान्यो दिव्यानामभावतः ।

समुद्रपुरमेघानामसंपत्तौ च निःस्वनान् ।

तान्स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।

ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीताञ्शृणोति च ॥

द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।

न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥

पांडुनेत्रावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।

वर्णान्यता वा राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति च” इति ॥२८॥२९॥

रूपग्रहणस्य विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह—

नेक्षते मुनिपार्श्वस्थां यश्च देवीमरुन्धतीम् ॥

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ३० ॥

अरुन्धतीं वसिष्ठभार्याम् । ध्रुवं तारकविशेषम् । आकाशगङ्गाशब्देन श्लक्ष्णघनतारकसंततिर्नद्याकारोच्यते । एतदरिष्टफलं सुश्रुतादाह—आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयादिति ॥ ३० ॥

हीप्रभृतीनां विप्रतिपत्तिमाह—

हीश्रियौ नश्यतो यस्य तेजोजःस्मृतिप्रभाः ॥

यं वा त्यजन्ति पुरुषं स परासुरसंशयम् ॥ ३१ ॥

ह्रीर्लज्जा । श्रीर्धनम् । तेज उत्साहः । ओजो बलम् । तेजोऽत्र चेष्टालक्षणं बल-
मभिधीयते । ओजस्तु शुक्लं हृदयस्थं [स्थो] धातुमि [रि] ति डल्लणः । स्मृतिः पूर्वानुभू-
तस्मरणम् । प्रभा दीप्तिः । प्रभाविकृतिं विहायापराः शीलविकृतयो ज्ञेयाः । केचित्प-
ठन्ति—हीरपक्रामते यस्य प्रभास्मृतिधृतिश्रियः । शेषं समम् । धृतिर्नियमात्मिका तुष्टिः
संतोष इत्यर्थः । श्रीः कमनीयता । शोभाधनतेजसां वैपरीत्यं वार्षिकमारिष्टम् । स्मृति-
बलादिविपर्ययः पा(ष)ण्मासिकमारिष्टम् ॥ ३१ ॥

ओष्ठादीनामवयवानां विकृतिं दर्शयन्नाह—

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ॥

उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ३२ ॥

अधर ओष्ठोऽधस्थित ओष्ठः पतितो लम्बायमानः । उत्तर उपरितन ओष्ठ ऊर्ध्वं
व(घ)टित इत्यर्थः । जाम्बवाभासौ जम्बूफलसदृशौ । ओष्ठारिष्टेन सांनिपातिककालप्र-
माणेन म्रियते ॥ ३२ ॥

नाऽऽहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ॥

न स्वाङ्गुलित्रयं याति दन्ताः शुण्यन्ति यस्य वा ॥ ३३ ॥

बलवान्दुर्बलो वाऽपि संमोहं योऽधिगच्छति ॥

उत्थाप्यमानो बहुशस्तं गतायुषमादिशेत् ॥ ३४ ॥

नाऽऽहरति न गिलति । आस्यस्थं मुखस्थम् । न स्वाङ्गुलित्रयं यातीति ।
अत्राऽऽस्य इति शेषः । ऊर्ध्वीकृतविततसंलग्नं स्वाङ्गुलित्रयं न मुखे संमाति । सद्योरिष्ट-
मिदम् । संमोहं मूर्च्छाम् । बहुशो वारंवारम् । एतदरिष्टं सप्तरात्रं जीवितावधि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ॥

न चाऽऽहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ३५ ॥

महाव्याधिरिति । वातव्याधिप्रमेहादिरष्टविधः । अथवा शोषादिः कायचिकि-
त्सापठितः । सहसा वेगेनेत्यर्थः । आहारफलं बलम् ॥ ३५ ॥

नासा भङ्गं गता यस्य सप्तरात्रं स जीवति ॥ ३६ ॥

मुगमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामशीतितमोऽ-

रिष्टाधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

अथैकाशीतितमः स्वस्थाधिकारः ।

पूर्वनिर्दिष्टचिकित्साकलागे(पे)न रिष्टं प्रकृत्य प्रयुक्तेन यलब्धं स्वास्थ्यं तस्यानु-
पालनार्थमथ स्वस्थरक्षाविधिः । स्वास्थ्यरक्षणस्योपादेयतामाह—

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥

रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ १ ॥

आरोग्यं धातुसाम्यम् । मूलमुत्तममिति । प्रधानं कारणम् । आरोग्ये सति धर्माद्यनुष्ठा-
नसाधर्म्यात् । तस्येति । आरोग्यस्य । आरोग्यापहारश्च रोगाणामुत्पाद एव । उत्पन्ना
रोगा अपगता आरोग्यम् । श्रेयसो जीवितस्य चेति । श्रेयो यज्जीवितं सुखहेतुतया
हितत्वेन तस्य जीवितस्यापहर्तारः । अश्रेयो यज्जीवितं पुनर्दुःखहेतुतयाऽहितत्वेन चानुपा-
देयमतस्तदपहारो नोक्तः । किंवा श्रेयसोऽभ्युदयस्य जीवितस्य वाऽपहन्तार इति
व्याख्येयम् ॥ १ ॥

तस्मादात्मवता नित्यमाहाराचारभेषजम् ॥

धीमता तदनुष्ठेयं स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ॥ २ ॥

सुगमम् ॥ २ ॥

स्वस्थ एव कथं ज्ञेय इत्याह—

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ॥

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

समा अक्षीणवृद्धा दोषा यस्य स समदोषः । समदोषत्वं यद्यपि तत्त्वहोरात्राहारा-
वस्थाकृतं तद्दोषवैषम्यस्य नित्यानुगतत्वान्न संभवति तथाऽप्यल्पत्वेनाव्यपदेशादिह
व्यपदेश्यदोषवैषम्यविरहेण समदोषत्वं ग्राह्यम् । अत एव स्वस्थ इत्यभिधीयत इत्यु-
क्तम् । इत्थंभूतो व्यपदेशश्च दोषवैषम्यवान्स्वस्थो गृह्यत इत्यर्थः । किंवा, ऋत्वा-
दिजं दोषवैषम्यमनागताबाधप्रतिषेधः । स्वस्थवृत्तं च यथा वा प्रयुञ्जानस्य न भवत्येव ।
अन्यथा तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । स्व आत्मनि प्रकृतौ स्वभावे च तिष्ठतीति स्वस्थः । सम-
दोषत्वमेव कुतो ज्ञायत इत्याह—समाग्निश्च समधातुमलक्रिय इति । धातुशब्देन
चेहोपधातूनामपि ग्रहणम् । क्रियाग्रहणमिह समक्रियैव धातुमलानां परोक्षाणां प्रायः
साम्यं गम्यत इति सूचनार्थम् । अग्न्यादिसमतयैव दोषाः समा लक्ष्यन्ते । समाग्नित्वाद्य-
प्यन्तर्हितार्थत्वेन दुर्विज्ञानं कथं ज्ञेयमित्याह—प्रसन्नात्मेन्द्रियमना इति । अत्राऽऽत्मा
संसारी ग्राह्य इति परमात्मनो निर्विकारत्वात्समुदायोऽन्यपदार्थः । आत्मादि-
प्रसन्नता च दुःखरूपाग्न्यादिवैषम्यविरहे सति भवति । आत्मादिप्रसन्नता स्वात्मनि
व्यक्तैव परात्मनि पश्चादवगन्तव्या । आत्मादित्रितयाभिधानं च त्रिभिरेव मिलितैर्न

दुःखताज्ञानरूपं प्रसादयते । यदुक्तम्—आत्मज्ञः करणैर्योगी ज्ञानं तस्य प्रवर्तते इति । अत्र करणैरिति ज्ञातृमनःसहितैरिन्द्रियार्थैः । अनेन च व्याख्याक्रमेण यदुच्यते सम-
दोषत्वेनैव लब्धमग्न्यादिसाम्यं तत्किं पुनरुच्यते इति वाक्यं तत्रावतरति । एतेन प्रस-
न्नात्मेन्द्रियमनस्त्वमेव स्वस्थलक्षणं समदोषत्वादि वैद्यकसिद्धान्ते यदुक्तत्वेन तत्परिक-
रतयाऽभिहितमिति प्रयुज्यते । अन्ये त्वाहुः—समदोषत्वमेव स्वस्थलक्षणं समदोषत्वेनैव
समाश्रित्वादिविशेषणानां लब्धानां यत्पुनरभिधानं तदग्निधातुमलात्ममनइन्द्रियाणां प्रति-
पत्त्यपेक्षाचिकित्साविशेषसूचनार्थम् । तेनाग्न्यपेक्षया मात्रावल्लघ्वन्नोपयोगो गुर्वतिमात्र-
परित्यागश्च सूचितः । तथा रसादिदुष्टचपेक्षया द्रव्यप्रभावनियतरसादिबुद्धिविधिरात्म-
हितपुष्पाभिधानं मनस्करक्षीरघृतादिप्रयोगस्तथेन्द्रियहितचक्षुष्यादिविधिश्च सूचितो भव-
तीति । एतत्तु नातिमनोहरं लक्षणावसरानुपयुक्तत्वात् । शास्त्रे च बहुधा प्रति-
पादितत्वादिति । अथ सोमटिप्पणव्याख्या—दोषादिसाम्यकार्यभूतं स्वास्थ्यमाह—
समदोष इत्यादि । ननु द्विविधेऽपि काले नित्यदोषचयाद्यनुबन्धात्कथं समदोषत्वं
नित्यमेवाऽऽद्विके प्रातः कफः प्रकुप्यति मध्याह्ने पित्तमित्यादि । आर्तवेऽपि हेमन्ते
कफश्चीयते वसन्ते च कुप्यतीत्यादि । आवस्थिके च काले बाल्ये विवर्धते श्लेष्मेत्याद्युक्त-
त्वात् । सत्यम् । दोषचयादेरुपत्वादतद्व्यपदेश एतत्तुल्यव्यवहारेऽनशनव्यपदेशवत् ।
दोषसाम्येनैवाग्न्यादिसाम्यं लब्धं तत्किं पृथग्भिधानेनेति चेत् । अत्रोच्यते । न दोषैरेव
समाग्न्यादयो भवन्ति पृथक्चिकित्सितत्वात् । तथा हि सर्पिरजापयश्च पित्तहरमप्यग्निं
वर्धयति । श्रीमान्माधवः प्राह—

*“लब्धाश्चे समदोषत्वे समाश्रित्वादयस्तदा ॥

पृथगुक्ताः किमर्थं ते तत्किमेतन्निरर्थकम्” ॥

समाधत्ते च—

“दोषेभ्यस्ते यतो भिन्नाः पृथगुक्ता अतस्तु ते” ॥

अनेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन दोषादिसाम्यमनुमीयते । समधातुमलक्रिय इति । समा-
धातूनां मलानां क्रिया च यस्य । क्रिया वायोः प्रस्पन्दनादिकर्म । पित्तस्य पक्त्वादि ।
कफस्य संश्लेषणादि । रसादीनां ग्रीणनादि । पुरीषादीनामुपस्तम्भादि । यावदोजसः
स्थिरोपचयादि । अथवा समा धातवः समा मलाः समाः क्रियाश्च । तत्र क्रिया काय-
वाङ्मानसी चेष्टा । प्रसन्नान्यात्मेन्द्रियमनांसि यस्य स तथा । आत्मशब्देन देहोऽभिप्रेतः
केवलस्याऽऽत्मनो निर्विकारत्वात् । कर्मेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां च संप्रति स्वविषयग्रहणम् ।
मनस्त्विन्द्रियानुग्राहकम् । ननु समदोषवचनेनैव समाश्रित्वं लभ्यते दोषदुष्टिनान्तरीय-
कत्वात् । अग्निदुष्टेन समधातुमलक्रियावचनमप्यनर्थकम् । धातूनां दोषा एव दुष्टा दूष-

यितारः । मलानामपि सङ्कोत्सर्गौ यथाकालं दोषसाम्यवचनेनैव । एवमात्मादिप्रसन्न-
वचनेनाप्यलम् । आत्माऽत्रापि मते देहः । अन्ये कर्मात्मा बद्धः पुरुष इत्याहुः । तस्य
निर्विकारस्यापि शरीरगुणदोषाभ्यां पटुत्वापटुत्वमाचार्यैर्विबुधोक्तम् । स च दोषधातुम-
लसंघातः । न च तद्व्यतिरेकेणान्यानीन्द्रियाणि । अथ व्यतिरिक्तानि । तथाऽप्याश्रय-
दुष्टिनान्तरीयकत्वात्तद्विकारस्य कुड्यविकारे तदाश्रितचित्रविकारवत् । मनोग्रहणमपि
न कर्तव्यं तस्यापीन्द्रियत्वात् । अथवा मनःप्रसन्न्यैवेन्द्रियप्रसादो विपर्यये तत्प्रसा-
दाभावात् । तस्मादसांप्रतमेव तल्लक्षणं समदोषवचनमेवास्तु । अथवा तदपि न वक्तव्यं
वैषम्यहेतुसंतानस्याऽऽहोरात्रिकस्याऽऽर्तवस्य च नित्यानुषक्तत्वात् । अत्र समाधीयते ।
यथा हि वैषम्यहेतुसंतानस्य सदाऽनुषक्तिस्तथा साम्यहेतुं यत्तू(तुविध्यु)पन्यासोऽपि ।
आहोरात्रिकस्याऽऽर्तवस्य चानागताबाधप्रतिषेधनीय ऋतुचर्याध्याये च साम्यहे-
तुविधेरुक्तत्वात् । य(त)च्चोक्तं समदोषवचनेनैव समाश्रित्वं लभ्यते तत्र पित्तस्य व्यति-
रिक्त एवाग्निः, तीक्ष्णः पित्तेनेति वचनात् । एतच्च त्रणप्रश्ने व्याख्यास्यामः । लब्धेऽपि
हि दोषसाम्यवचनेन समाश्रित्वे पुनर्वचनमुभयोरग्निदोषयोरन्योन्यानुविधानख्यात्यर्थम् ।
तथाच—शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ । अपि च । विषमो वातेन तीक्ष्णः
पित्तेन मन्दः श्लेष्मणा ॥

“विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान् ।

मन्दस्तु कुरुते वाह्निर्विकारान्कफसंभवान्” ॥

एवमग्निदोषयोरन्योन्यानुविधायित्वम् । न चात्रेतरेतराश्रयो दोषः, तयोर्हि परस्पर-
रोपकारकोपकार्यत्वात् । यच्चोक्तं समधातुमलक्रियावचनमप्यनर्थकं तदप्यसमीक्ष्योक्तम् ।
यतोऽत्रापि पूर्वं एव परीहारः । यथा दोषाग्नयोः परस्परानुविधायित्वं तथा दोषाणां
धातुमलानां च परस्परानुविधायित्वमेव । अपि च । न केवलं दोषदुष्टैव धातुमलानां
क्षयवृद्धी, अपि तु क्रियातो द्रव्यतोऽपि भवत इति हेत्वन्तरमाहारविहारौ । यदप्यु-
क्तमात्मादिप्रसादवचनेनाप्यलम् । मैवं वादीः । आत्मेन्द्रियमनसामप्रसत्तिर्वातादिवै-
कृतमन्तरेणापि भवति । करणानामप्रसत्तिनिमित्तं हि शारीरा मानसाश्च दोषाः । तथा
स्वविषयाणां शब्दादीनामयोगातियोगमिथ्यायोगाश्च ।

तदुक्तम्—“कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न वाऽति च ।

द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः” ॥

अपि च—“कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।

सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम्” ॥

तथा मनसोऽपीन्द्रियाणां च पृथग्युगपच्च विकाराश्रयत्वम् ।

तदुक्तम्—“धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्” ।

चरकेऽपि च—देहेन्द्रियमनस्तापीति । एतदुक्तं भवति दोषवैषम्यमप्यग्न्यादीनां वैषम्यहेतुरात्मेन्द्रियमनसां वाऽप्रसत्तिहेतुः । तथा परेभ्योऽपि कारणेभ्यो भवति । यथा हि कुड्यविकारेऽपि चित्रविकारः । तथा कुड्यविकाराभावेऽपि वृष्टितुषारधूमादिकारणेभ्योऽपि तद्विकारोत्पत्तिरिति सर्वं सूक्तं समदोष इत्यादिकम् । अथवा क्रमप्रतिपादकमिदं वाक्यम् । तत्रायमर्थः । नामी दोषादयो युगपत्साम्येऽवस्थापयितुमुल्लङ्घ्य क्रमं शक्यन्ते । तत्रायं क्रमः । प्राग्दोषाः शमनेन शोधनेन वा समाः कार्याः । समैश्च तैरग्निरपि समः शक्यो विधातुम् । समेऽग्नौ च रसादीनां मलानां क्रियाणां च समत्वं सुखसाध्यमेवेति साम्ये सर्वेषां दोषादीनामापादिते प्रसन्नात्मेन्द्रियमनस्त्वं फलं स्वास्थ्यं च संपद्यत इति ॥ ३ ॥

आरोग्यव्याधी कावुच्येते इत्याह—

दोषाणां साम्यमारोग्यं वैषम्यं व्याधिरुच्यते ॥

दोषाणां वातादीनां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभाव आरोग्यं स्वास्थ्यमिति यावत् । दोषाणां स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा व्याधिरुच्यते । वैषम्यं विषमता । वैषम्यं व्याधिरिति । दोषाणां वैषम्येण हेतुना जातत्वाद्वैषम्यं व्याधिरुच्यते । वैषम्यमेव वा व्याधिः । अजनितव्याधेरपि वैषम्यस्य बाधितत्वात् । वैषम्यजातेष्वपि रसादिषु वैषम्यरूपताऽस्त्येव । तथा स्वमानक्षीणश्च दोषो न विकारं जनयति । क्षीणलक्षणं तु वैषम्यमेव जनयतीति ॥

कैश्चिद्वृद्धिः समानैरित्यादिशमनं च यथाक्रममित्यन्तो ग्रन्थः कैश्चिद्ग्रन्थमध्ये पठ्यते तस्मान्मयाऽपि व्याख्यायते—

वृद्धिः समानैः सर्वेषां प्रशमस्तु विपर्ययैः ॥ ४ ॥

सर्वेषां दोषधातुमलानां समानैस्तुल्यसद्भावैर्वृद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यं विपर्ययैः प्रशमः ।

तथा चाऽऽहुः—“सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः ।

भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः” ॥

द्रव्यतो यथोक्तम् । रक्तमाप्याय्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा, अस्थि, अस्त्रा मज्जा मज्जा शुक्रं शुक्रेण तथा गर्भ आमगर्भेण । तत्र रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकमांसं मांसेनेति पार्थिवम् । तथा सलिलात्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति तद्वत्क्षीराज्जातं घृतं शुक्रम् । तथा जीवन्तिकाकोल्यादयः सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वेककारणानि स्नेहबलपुंस्त्वौजांसि मरिचकोलभल्लातकादयो बुद्धिमेधाग्न्यादीन्संवर्धयन्ति । गुणतश्चोचमोचखर्जूराणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मकमभिवर्धयन्ति स्निग्धगुरुशीतादिगुणसममान्यात् । कर्माणि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम् । तत्र कायिकं धावनलङ्घनप्लवनादीनि चलत्वसामान्याद्वायोर्वृद्धये ।

वाचिकानि भाष्याध्ययनगेयादि । मानसं मनोव्यापारश्चिन्ताकामशोकभयानि । तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्वृद्धिकराणि । तथा संतापकत्वसामान्यात्क्रोधेष्वर्थादि पित्तस्य । स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति । विशेषस्तु क्षयाय । यथाऽऽह—
द्रव्यतो गवेधुकाः कर्शनीयानाम् । तत्र वाय्वात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसा-
दीनां क्रशिमा क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः । गुणतो यथा । आरनालमौ-
दकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्लघुखुक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति । कर्मतो निद्रालस्यसौम-
नस्यानि सपरिस्पन्दं वातमपरिस्पन्दस्वभावतयाऽपचिन्वन्ति । तथा परिस्पन्दरूपा-
श्चिन्ताव्यवायव्यायामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात्कफमिति ॥ ४ ॥

संप्रति साममललिङ्गमाह—

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥

आलस्यापक्तिनिष्ठेवमलसङ्गारुचिक्रमाः ॥

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ॥ ५ ॥

स्रोतसो रोधः । बलस्य भ्रंशो हानिर्बलभ्रंशः । गौरवं गुरुत्वम् । वायोर्मूढता सम्य-
गसंचारः । आलस्यं तन्द्रा । अपक्तिराहारस्यापाकः । निष्ठेवो मुखस्त्रावः । मलस्य
पुरीषादेः सङ्गः । अरुचिरन्नानभिलाषः । क्लमो ग्लानिः । इत्येतत्सामानां मलानां लिङ्गं
लक्षणम् । निरामाणां विपर्ययोऽस्माद्वैपरीत्यं स्रोतःशुद्ध्यादिरूपम् ॥ ५ ॥

आमलक्षणमाह—

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ॥

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ ६ ॥

ऊष्मणो रसाग्नेः । अल्पबलत्वेन दौर्बल्येन । धातुं न दोषं मलं वा । आद्यं न रक्ता-
दिकम् । रसं न रसत्वात्प्रच्युतं रक्तत्वमप्राप्तमपाचितमामं प्रचक्षते वदन्त्याचार्याः ।
किंभूतं रसम्, आमामाशयगतं तथा दुष्टं वाताद्यनुदूषितम् ॥ ६ ॥

सामत्वं व्याचष्टे—

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ॥

सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ ७ ॥

तेन पूर्वोक्तलक्षणेनाऽऽमेन संपृक्ताः संयुक्ता दोषा दूष्याश्च रसादयः । कीदृशा
दूषितास्तैर्वातादिभिः । सह, आमेन सामा इत्युपदिश्यन्ते तत्र तत्र प्रदेशे भण्यन्ते ।
ये च रोगा ज्वरादयः सामैर्दोषैर्धातुभिश्च मलैश्च जनिताः सामा उच्यन्ते । यथा सामे
तीव्ररुजि ज्वरे, इत्यादि ॥ ७ ॥

वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भान्त्रकूजनैः ॥

वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयन् ॥ ८ ॥

विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ॥
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये निशि ॥ ९ ॥

सुगमम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

निरामो विशदो रूक्षो निर्विवन्धोऽल्पवेदनः ॥
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

दुर्गन्धि हरितं श्यावं पित्तमम्लं स्थिरं गुरु ॥
अम्लिकाकण्ठहृद्वाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥
आताम्रपीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ॥
पकं विगन्धि विज्ञेयं रुचिपक्तिबलप्रदम् ॥ १२ ॥
आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ॥
सामो बलासो दुर्गन्धः क्षुद्रद्वारविघातकृत् ॥ १३ ॥
फेनवान्पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च ॥
पकः स एव विज्ञेयश्छेदवान्वक्त्रशुद्धिकृत् ॥ १४ ॥
पटुतिक्तककद्वम्लस्वादुतिक्तकमृष्टकाः ॥
कषायश्च कषायश्च क्रमात्तेषां त्रयस्त्रयः ॥ १५ ॥
आमेषु पच्यमानेषु पक्षेष्वाप्यनिलादिषु ॥
पाचनं पाकसमकृच्छमनं च यथाक्रमम् ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वातादीनां साम्यमारोग्यं वैषम्यं च रोगं प्रतिपाद्य तेषां लक्षणं च संक्षेपादाह—

रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ॥
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ १७ ॥

वायोऽग्नेऽभिधानं प्राधान्यात् । प्राधान्यं चाऽऽशु भूरिदारुणविकारकारित्वात् ।
अनु पित्तं प्रधानं देहमूलभूताग्निहेतुत्वात् । वैशेषिकेऽनुष्णाशीतो वायुरक्तः । वैद्यके
पित्तेन वृद्धेरुष्णेन प्रशमाच्च शीतोऽङ्गीकृतः । सूक्ष्मः सूक्ष्ममार्गानुसारी । विशदोऽ-
ललः । विपरीतगुणैरिति । गुणशब्दोऽत्र धर्मवाची तेन रसवीर्यविपाकप्रभावा
विपरीता गृह्यन्ते । एवं पित्ते श्लेष्माणि च व्याख्येयम् । संप्रशाम्यति सम्य-
ग्रं शाम्यति । अथेशानदेवव्याख्या—इदानीं वातादीनां पृथक्त्वज्ञापकं लक्षणमु-
—रूक्षः शीतो लघुरित्यादि । रूक्षादीनामसमांसकरणादनुक्ता अपि वात-
दारुणादयो लभ्यन्ते । दारुणादीनां च साक्षादपाठाद्रूक्षादीनां प्राधान्यं दर्शयति ।

स एवंगुणो वायुः प्रकुपितो विपरीतगुणैर्द्रव्यैः प्रशाम्यति । विपरीता गुणा येषां तानि विपरीतगुणानि स्निग्धोष्णगुरुस्थूलस्थिरपिच्छिलमृदूनि तैर्विपरीतगुणैः । कैर्द्रव्यैः सम्यक्शीघ्रं च शाम्यति संप्रशाम्यति । अनेन च संप्रशब्दप्रयोगेण विपरीतगुणभूयिष्ठैरपि द्रव्यैः शाम्यति न तु तथेति ज्ञापयति । अत्र चोदयन्ति । वायोः शीतो गुणो नोपपद्यते योगवाहित्वात् ।

वक्ष्यति—“योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥

दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात्” ॥

यस्य च कफसंयोगाच्छैत्यं पित्तसंयोगाच्चौष्ण्यं जायते स त्वयमनुष्णाशीत उक्तो भवति । यो हि शीतः स स्वत एव शीतं करोति न संयोगमपेक्षते कफवत् । पित्तसंयोगाच्च न दाहं करोति कफवदेव । उत मन्यसे स्वभावेन शीतो वायुः । तस्य कफसंस्पर्शादधिकं शैत्यमुदकस्येव हिमसंपर्कात् । ततश्चाधिकशीतं करोतीत्यर्थप्रदर्शनार्थं शीतकृत्सोमसंश्रयादित्युक्तम् । एवं सति कफस्यापि योगवाहत्वं प्राप्नोति तस्मात्तस्यापि वायुसंसर्गादधिकं शैत्यं भवति शैत्याद्याधिकं(?) शीतं करोति । अथैवं मन्यसे यः स्वं स्वभावं त्यक्त्वा येन युज्यते तत्स्वभावं भजते स योगवाह उच्यते यथा पिप्पलीमध्वादि । एवं सति यत्र पिप्पल्यादीनां प्रयोग उक्तः स निष्प्रयोजनः । यस्मात्पिप्पल्याद्यन्तरेणैव तद्दौषधं ऋद्ध्यकार्यकरणे शक्तं पिप्पल्यादीनि तत्र किमधिकं करिष्यन्ति । अत्रोच्यते । स्वभावेनैव शीतो वायुः केवलस्यापि कुपितस्य शीतकरणाच्छ्लेष्मवत् । यत्पुनः शीतकृत्सोमसंश्रयादित्यत्र शीतत्वं वायावाग्नातं तदेवमर्थं वातश्लेष्मभ्यां शीते शीतवेपथुव्याधौ कथं नाम श्लेष्मण एव चिकित्सितं स्यान्न वायोरिति । अथवा श्लेष्मसंयोगाद्वायुः स्वकं शैत्यं मुक्त्वा श्लेष्मणो यच्छैत्यं तद्भजते योगवाहित्वात्पित्तसंयोगात्स्वशीतत्यागादाहकरणवत् । तस्माच्च श्लैष्मिकमेव चिकित्सितमुत वाऽनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य तु शीतो गुणः कार्यार्थमुक्तः । कथं नामोष्णेनास्योपशमः स्यात् । यद्येवं तत्केवलो वायुः कुपितः कथं शीतं जनयति । ब्रूमः, प्रभावात्सलिलवादिति ॥ १७ ॥

पित्तलक्षणमाह—

सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ॥

विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ १८ ॥

सस्नेहमितीषत्स्नेहम् । सस्नेहमम्लरसत्वं च पित्तस्य तेजोभुवाहुल्यादुचितमेव । सुश्रुतस्तु अविदग्धस्य कटुरसत्वमेव सामतया विदग्धस्य त्वम्लत्वमेवेच्छति । सस्नेहत्वं द्रवत्वेन सुश्रुतेऽपि लभ्यते । तथा च सुश्रुतः—

“पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ॥

उष्णं कटु सरं चैव विदग्धं चाम्लमेव च” इति ॥

अस्यार्थः । तीक्ष्णं राजिकामरिचादिवत् । पूति विस्त्रगन्धि । नीलं सामावस्थायां पीतं निरामावस्थायाम् । कटुरसं प्रकृतिस्थम् । विदग्धं चाम्लविरुद्धपाकोपपन्नं पुनरम्लरसं स्यात् । विदग्धाजीर्णसंसृष्टमम्लरसं भवतीत्यन्ये । विदग्धं पित्तमम्लपित्तं रोगविशेष इति केचित् । द्रवस्थाने सरमिति पाठान्तरम् । नन्वाग्नेयत्वात्पित्तस्यामूर्तत्वाच्च वायोः पाकजननत्वाभावात्का विदह्यमानता । सत्यम्, परमार्थतो न वातादीनां पाकः पाक-व्यपदेशश्चैषामापगमात्तदन्वितत्वादाया इति तदपगमात्पक्वा इत्युच्यन्ते । यद्वा विदग्धाजीर्णसंश्लेषात्पित्तमिदमम्लं संपद्यते । इति सोमटिप्पणात् । अथेशानदेवव्याख्या—सस्नेहमुष्णमित्यादि । तत्र सस्नेहमीषत्स्नेहमित्यर्थः । यथा—सतिका यासशर्करेति । सरमित्यधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते । यद्येवं तत्कथं सरणेन पित्तस्योपशमो भवति । सर-विपरीतेन स्थिरेण तु पित्तोपशमो युक्तः । विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यतीति वचनात् । ब्रूमः । न विरेचनं पित्तमभ्यन्तर एव पाचनवत्क्षपयित्वा जयति किंतु बहिरेव निष्कासयत्येवमर्थय(इ)ति । अथवा सरेण विरेचनेन सामान्यात्पित्तमतिसरः (रं) क्रियते ततः प्रवले सरत्वे स्वयं देहान्निर्गच्छति । यदा पुनरतीसारादिष्वतिसरत्वं पित्तस्य जायते यदा वा स्वस्थानमस्थितं शमनीयावस्थि(?) पित्तं भवति तदाऽस्य सर-विपरीतेन स्थिरेणैवोपशमो भवतीत्याह । यथा कटुम्लं पित्तं विपरीतगुणत्वान्मधुरतिक्त-कषायैः शाम्यति, एवं लवणेनापि कस्मान्न शाम्यति । तदप्यस्य विपरीतं पित्तलवण-स्याभावात् । ब्रूमः । न, औष्ण्यात्तत्तुल्यत्वात् । पित्तमुष्णं लवणमप्युष्णम् । अतः सत्यपि रसविपरीतत्वे तुल्येनोष्णगुणेन लवणं पित्तमभिवर्धयति । तद्यथा । प्रसहादयः सत्यपि माधुर्ये पित्तं वर्धयन्त्युष्णवीर्यत्वात् । यत्तु लवणत्वेऽपि नोष्णं भवति तच्छमयति । यथा सैन्धवम् । तद्वि त्रिशोषघ्नं पठ्यत इति । एवं श्लेष्माऽप्यम्ललवणाम्यां कटुति-क्तकषायवद्विपरीताभ्यां स्निग्धतुल्यत्वान्न शाम्यति । यत्त्वम्लत्वेऽपि न स्निग्धं तच्छ-मयत्येव श्लेष्माणं यथाऽऽमलकमिति ॥ १८ ॥

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ॥

श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ १९ ॥

विपरीतगुणैः श्लेष्मा प्रशाम्यतीति वक्तव्ये यतः श्लेष्मणो गुणानां.....प्रति-पादनार्थम् । अथेशानव्याख्या—गुरुशीतेत्यादि । आह श्लेष्मणो गुणा विपरी-तगुणैः प्रशमं यान्तीति कस्मादधीतं न तु पूर्ववद्विपरीतगुणैर्द्रव्यैः श्लेष्मा शाम्यतीति । उच्यते । विशेषोपलब्ध्यर्थं गुणवृद्ध्या गुणिनो वृद्धिर्गुणोपशमाच्च शम इति ॥ १९ ॥

क्षुत्संभवति जीर्णेषु रसदोषमलेषु च ॥

उचितोऽनुचितो वाऽपि^१ सोऽन्नकालः प्रशस्यते ॥ २० ॥

उचितोऽनुचितो वेति । यावति काले प्रत्यहं भुङ्क्ते स उचितः ॥ २० ॥

अर्धरात्रेऽपि भुञ्जानः परमार्थं बुभुक्षितः ॥

क्षुधी वैद्यपरित्यागी व्याधिभिर्नाभिभूयते ॥ २१ ॥

सुगमम् ॥ २१ ॥

अहिताशनसंपर्कात्सर्वरोगोद्भवो यतः ॥

अतस्तदहितं त्याज्यं न्याय्यं पथ्यनिषेवणम् ॥ २२ ॥

सुगमम् ॥ २२ ॥

कलमाः शालयो रक्ता नीवारः षष्टिकाङ्गुकाः ॥ २३ ॥

श्यामाककोद्रवोद्दालसतीनयवमुद्गकाः ॥

मसूरादकिगोधूमा हरिणैणकुरङ्गकाः ॥ २४ ॥

तित्तिरिः क्रकरा लावाः श्रेष्ठा वर्तीरवर्तिकाः ॥

सुनिषण्णकवास्तूकचिल्लीमण्डूकपर्णिकाः ॥ २५ ॥

तण्डुलीयकजीवन्त्यो दाडिमामलकं मधु ॥

सैन्धवं गव्यमाज्यं च पथ्यवर्गोऽयमुत्तमः ॥ २६ ॥

कलमः कलिचिरिति लोके प्रसिद्धः । रक्तः खनाम्ना ख्यातः । नीवारः प्रसातिका धान्यमध्ये रक्तशूको भवति तुलजीधान्यमिति लोके प्रसिद्धः । षष्टिको गौरषष्टिकः । काङ्गुको गौरकृष्णषष्टिकः । उद्दालोऽरण्यकोद्रवः । सतीनो वर्तुलकः । आढकी तुवरी । हरिणस्ताम्रो मृगः । एणः कृष्णः । कुरङ्गः कृष्णताम्रः ।

तदुक्तम्—“एणः कृष्णोऽथ हरिणस्ताम्रवर्णोऽभिधीयते ।

यो न कृष्णो न ताम्रः स्यात्स कुरङ्ग उदाहृतः” ।

तित्तिरिः कृष्णतित्तिरिः । वर्तिरो घर्घर इति लोके । वर्तिकस्तद्देदः । सुनिषण्णकः सिरिवालिका चतुष्पर्णीत्यपरे । चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः । मण्डूकर्णी ब्राह्मी । जीवन्ती दोडिका । एते कलमादयः शूकधान्येषु । श्यामाकादयः कुधान्येषु । सतीनमुद्गादयो वैद-
लसूपेषु । हरिणादयो जाङ्गलमृगेषु । तित्तिर्यादयो जाङ्गलाः पक्षिषु । सुनिषण्णका-
दीनि शाकेषु । दाडिमामलके फलेषु । सैन्धवं लवणेषु । गव्यमाज्यं वृतेषु । नीवार-
कोद्रवोद्दालकादीनामल्पवातकरत्वाददोषकरव्यपदेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

व्यायामश्च निशास्वापो निवातोष्णजलं तथा ॥
 आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानामविधारणम् ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानां च वर्जनम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ॥ २७ ॥

अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ॥ २८ ॥
 पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ॥
 घृतादष्टगुणं तैलं मर्दने न तु भोजने ॥ २९ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥

संयोगविरुद्धानि दर्शयन्नाह—

वल्लीफलैरम्लकुलत्थशकैर्मत्स्यैः सुरामांसतिलैः करीरैः ॥
 पिण्याकजम्बूलवणैश्च दध्ना व्यस्तैः समस्तैश्च पयो विरोधि ॥ ३० ॥
 वल्लीफलं कूष्माण्डादिवल्लीजम् । अन्ये शिम्ब्यादिमाहुः । करीरं वंशाङ्कुरम् ।
 अम्लमाम्रातकादि । जम्बूर्जम्बूफलम् । एतानि वल्लीफलादीनि व्यस्तसमस्तान्यपि
 त्वसा सह नाश्नीयादिति ॥ ३० ॥

कर्मविरुद्धान्याह—

कपिञ्जलो लावकतित्तिरी तु गोधामयूरौ रुबुतैलकाष्ठैः ॥
 सिद्धा विरुद्धाश्च तथा कपोतास्तैलेषु भृष्टा अपि सर्षपाक्ताः ॥ ३१ ॥
 सुगमम् ॥ ३१ ॥

उष्णेन दिव्यसलिलेन वराहगोधा-

मांसेन याति विकृतिं मधु मूलकेन ॥

तक्रेण चोष्णमपि तुल्यघृतं घृतं च

कांस्ये दशाहमुषितं च तथा घृतं च ॥ ३२ ॥

उष्णेन उष्णस्पर्शद्रव्येण । उष्णस्पर्शत्वं चाग्न्यादिजनिदं ज्ञेयम् । दशाहमुषितं
 दशनिशावासितम् ॥ ३२ ॥

घृतं धानाश्च तक्रेण दध्ना मद्यं च कुक्कुटैः ॥

बलाका न हिता मद्यैः सुराकृशरपायसैः ॥ ३३ ॥

कुक्कुटस्तान्नचूडः । बलाका बकभेदः । सुरा मद्यभेदः । कृशरा तिलतण्डुलमाषैः कृता
 पवागूः । पायसं क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः । एतानि द्विशस्त्रिशो वा विरुद्धानि । सुराकृश-
 रपायसान्नैकध्यमश्नीयात्, इति सुश्रुतः ॥ ३३ ॥ °

मत्स्या उपोदकां चैव विकारैरैक्षवैस्तथा ॥

सौवीरैस्तिलशष्कुल्यः काकमाची गुडेन च ॥

सौवीरं काञ्जिकविशेषः । शेषं सुगमम् ॥

अतिस्निग्धातिरूक्षादीन्वर्जयेदात्मवान्नरः ॥ ३४ ॥

सुगमम् ॥ ३४ ॥

विरुद्धं यत्करोति तदाह—

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ॥

विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥ ३५ ॥

यार्त्किचिदोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ॥

रसादिषु यथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ ३६ ॥

व्याधिमिति । शोफविसर्पदकोदरविस्फोटकादिकमधिगच्छति प्राप्नोति । विरुद्ध-
रसवीर्याणि भुञ्जान इति । रसग्रहणं द्रव्यवीर्यपरिहारार्थम् । तेनोष्णस्यापि दुग्धस्य
प्रयोगो भवति । क्षीरद्रव्यस्य ह्युष्णत्वं तद्गतमधुररसशैत्येन विरोधिनाऽपि न दुष्यति ।
एवमुष्णपानीयस्यापीति । अनात्मवाननुद्धिमान् । अन्ये रसवीर्यादीनिति पठन्ति तेषां
मानपाकयोरपि गुरुलघुसंज्ञयोर्विरोधो वर्जनीय इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

विरुद्धाशनादुत्पन्नानां रोगाणां चिकित्सासूत्रमुद्दिशन्नाह—

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ॥

वमनं शमनं चापि पूर्वं वा हितभोजनम् ॥ ३७ ॥

प्रतिहन्ति विरेचनमिति । विरुद्धाशनजव्याधिप्रत्यनीकं विरेचनं प्रतिशब्देनोच्यते ।
तेन कुष्ठव्याधिप्रत्यनीकं विरेचनं विरुद्धाशनजं कुष्ठं हन्ति ॥ ३७ ॥

विरुद्धाशनं कुर्वतोऽपि कस्यचिद्विरुद्धाशनजा दोषा न भवन्तीत्याह—

सात्स्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥

स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ ३८ ॥

सात्स्यादिभिर्विरुद्धं वितथं निष्फलं भवतीत्यर्थः । पिण्डः । स्निग्धव्यायामबलिनामपि
(मिति) स्निग्धव्यायामाभ्यां बलिनामिति संबध्यते । तेनायमर्थः । स्निग्धद्रव्याभ्यवहारब-
लिनां बलवदग्नित्वाद्विरुद्धं निष्फलं भवति । केचिद्बलिनामिति पदं भिन्नं मन्यन्ते ।
तेनायमर्थः—स्निग्धानां व्यायामिनां बलिनां च विरुद्धं वितथं भवेदिति ॥ ३८ ॥

शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ॥

प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ ३९ ॥

सुगमम् ॥ ३९ ॥

सद्योमांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ॥

घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥ ४० ॥

सुगमम् ॥ ४० ॥

हेमन्तस्याग्रे तत्सात्म्यमाह—

शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली ॥

पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥ ४१ ॥

शीत इति हेमन्तविशेषणम् । शीत इत्यस्मिन्ननु.....तत्पुनरुच्यते । सत्येव शीतप्रकर्षे बली भवति बद्धिः । आरम्भमात्रप्रतिपादनार्थम् । शीतानिलस्पर्शसंरुद्ध इति । हिमसंबन्धे.....षम् । शीतोऽनिलः शीतानिलस्तस्य स्पर्शः संबन्धस्तेन संरुद्धः प्रती-
पीकृतोष्मा । बलिनामुपचयवतां प्राणिनां हेमन्तस्वभावात् । अतः प्राणिबलादप्यग्रेर्वलं भवति । मात्राद्रव्यगुरुक्षम इति । मात्रागुरु, अतिमात्रं द्रव्यस्वभावतश्च यद्गुरु नवधान्यादि तत्सेव्यम् ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—ऋतवो यथा दोषाञ्जनयन्ति तद्वशाच्च यस्मि-
न्मृतौ सेव्यं परिहार्यं वा तद्व्याकुर्वन्नाह—शीते शीतानिलस्पर्शेत्यादि ।
आह । किमर्थमपास्य प्रावृषं हेमन्तमयमग्रेऽभिधातुं प्रवृत्तः । तथा चान्यत्र *वर्षादि-
नवोचितात्, चयप्रकोपशमा इत्यादिना । अथवा विसर्गस्याऽऽदिर्वर्षाः प्रागभिधीयतामिति ।
उच्यते । न । प्राणिनामग्न्यबलाधानात्त्यक्तबलसंप्रदानाच्च हेमन्तः श्रेष्ठः । तस्मात्तस्यैव
प्रागभिधानम् । चयप्रकोपशमा इत्यादिनाऽत्र पित्तादिक्रमो दर्शितः । इह च श्लेष्मा-
दिके तेनैवोत्तरत्र क्रमेण वक्ष्यति हेमन्तिकं दोषत्रयं वसन्त इत्यादि । ननु हेमन्तस्य
शीतत्वं लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धमेव । तत्र लोके तावद्धेमन्तः शीत इत्यविगानेन संमतः ।
शास्त्रेऽपि शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः संवत्सरः स काल इति । अतो
लोकशास्त्रप्रसिद्धत्वाच्छीत इति किमर्थं विशेषणमनुच्यमानेऽपि लप्स्यत एव शीतगुणो
हेमन्त इति । ब्रूमः । सम्यग्यदनुचिह्नं भवति तदा बली पक्ता संपद्यते नान्यदेत्येतस्या-
र्थस्योपलब्धौ शीतग्रहणमुपधेति कथमुपधेयमन्यथा हेमन्ते, ऋतुव्यापत्तावपि प्राप्नुयात् ।
ननु शीतानिलस्पर्श इत्युक्तं स्वभावशीतत्वाद्योगवाहत्वाच्च पवनस्य । यथोक्तम्—रूक्षः
शीतो लघुः सूक्ष्म इति । तथा लघुरूक्षशीतदारुणखरविशदाः षडिमे वातगुणा इति ।
अतः स्वभावशीतत्वाद्वायोः शीतविशेषणमनर्थकम् । शीतसंपर्कात्कोष्ठगतं प्रापयतीति
चेत्तदसम्यक्, योगवाहित्वादस्य । तथा चोक्तम्—योगवाहः परं वायुरिति । उपलभ्यते
वा द्रव्यसंनिकर्षाद्गुष्णः । तुषारादिसंपर्काच्च शीतः । तस्माद्योगवाहवचनेन लब्धे शीतत्वे
शीतनिर्देशो नातिक्षमः । उच्यते । हेमन्तविशेषणं शीतं व्यापन्निवारणार्थमिदं त्वनिलवि-

* वर्षादीनवोचदिति भाति ।

शेषणं संपूर्णलिङ्गोपलब्ध्यर्थं सम्यग्योगयुक्तेऽपि हेमन्ते प्रवृत्तमात्रेऽल्पेन हेमन्तसंबन्ध-
कृतेन शीतानिलस्पर्शेन संनिरोद्धुं नैव सम्यक्शक्यत इति । निर्गच्छत्येव हि बहिः
शरीरलोमकूपायनैरूपमेत्यतो न बली पक्ता भवति । यदा तु प्रतिदिनं विवर्धमानशीत-
विशेषो मध्यावस्थायां संपूर्णलिङ्गो हेमन्तो भवति तदा तत्संबन्धेन शीतानिलस्पर्शेन
संनिरुद्धोऽग्निर्बली भवति । अथवा शीतशीतानिलस्पर्श इति पाठोऽयमपि पुरातन एव ।
आचार्यभीमदत्तेनाप्यलेखि—शीतशीतानिलस्पर्शपाठोऽन्यः सुप्तसुप्तवत् । अस्यायमर्थः ।
यथा स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानीति सुप्तसुप्तशब्देन भृशं सुप्तत्वं
कुष्ठानामुच्यते तथेहापि शीतशीतत्वेन प्रधानार्थप्रतिपादनादत्यर्थशीतत्वमुच्यते ।
अस्मिंश्च पाठे कालातियोगोऽनिष्टः प्रसज्यते । स व्याधेर्हेतुत्वेन गृहीतत्वाच्च गृह्यत इति
चेत् । तन्निवारकाभावे तस्याप्यग्निबलहेतुत्वं प्रतीयते, अहितस्यापि कालवशेन पथ्य-
त्वाद्धेमन्ते मत्स्योपयोगवत् । आह । शीतानिलसंरुद्ध इत्यस्तु किं स्पर्शग्रहणेन ।
उच्यते । नायं समासः शीतश्चासावनिलश्चेति । किं तर्हि, अनिलश्च स्पर्शश्चानिलस्पर्शौ
शीतौ च तावनिलस्पर्शौ च । शीतानिलेन शीतस्पर्शेन च संरुद्ध इति गम्यते । शीत-
शब्देन हिमद्रव्यमुच्यते । ननु संरोधानुपपत्तिर्विक्षेपणक्रियत्वाद्वायोः । तन्न, यतः
सर्वतो निर्गच्छन्नूष्मा वायुना संनिरुध्यमानेषु स्रोतस्सु पुनरन्तरेव प्रक्षिप्यते । अतो
विक्षेपणान्न भिद्यते । उदाहरणं हि—बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः ।
स चान्तः प्रविष्टोऽनिर्गच्छन्नूष्मारूप आग्नेयो धातुरुपचीयमानः पक्तुर्बलमादधाति ।
तस्मात्पवनसंरोधेन हेमन्ते जाठराग्निर्बलीयाज्जायते । आह । शीतानिलस्पर्शेनाग्नेर्वृद्धि-
रयुक्ता, असमानगुणत्वात् । समानगुणो हि धातूनां वृद्धिकारणमिष्यते । उच्यते ।
यथा कर्मकरोऽग्निमन्तः संरोद्धुमिच्छतीति सलिलपरिषेकमङ्गाराणामाधत्ते सोऽग्निर्बहिः
शीतेन स्पर्शेन प्रतिबध्यमानोऽन्तःसंचितस्तीक्ष्णो भवति तद्वदत्रापीति । शीतानिलस्पर्श-
निमित्तं वर्ण्यते । आह । बलिनामित्यसत्, हेमन्ताभिधानेन प्राप्तत्वात् । बलं त्वन्ते श्रेष्ठ-
मग्नेश्च निर्दिशेदित्यनेन चोक्तम् । हेमन्ते बलिनः प्राणिनो भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । बल-
शब्देनात्रोपचयलक्षणं बलमभिप्रेतम् । बलिनामुपचितानां न कृशानां मन्दाग्नीनामित्यर्थः ।
यतो यदुपचितानां पथ्यं न तत्कृशानाम् । अन्यथा हैमन्तिकं बलं स्थूलमध्यकृशानां समान-
मित्युपचितानामिति न लभ्यते । ततश्च निमित्तान्तरदुर्बलानामपि बली प्राप्नुयादतो बलि-
नामित्याह । आह । उक्तं वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति । वायुना चाग्निवैषम्यमभिहितं
वाताभिभूतेऽन्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नय इति । तस्मात्कथं बली पक्ता भवतीति ।
उच्यते । अधिकेनापि वायुनाऽऽभ्यन्तरेणानतितीव्रबलेन यदाऽग्नेः संधुक्षणमात्रं क्रियते
तदा वृद्धिं यायात् ।

उक्तं च—“मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन्संधुक्षयत्याग्निम्” इति ।

यत्पुनरुदितं वाताभिभूतेऽन्यधिष्ठान इति । तत्राभिभूतमित्युक्तं न वायु-
वृद्धेति । वातलानां प्रकोपे कोष्ठमुपेत्य वायुराशयादनलं शरीरे परिक्षिप्य
तदाशयमधिष्ठायाशिमान्धमावहति न प्रकोपमात्रेण । हेमन्तग्रहणं च शीतवचनात्प्राप्तं
न कर्तव्यमिति केचित् । तत्र । अन्यत्रापि शीतोपदेशात् । वातवर्षाकुलेऽहनि विशेष-
शीते । तथा वसन्तादिष्वपि वर्षावायुनिमित्तं शीतमुपलभ्यते । अतस्तन्निवारणार्थं हेम-
न्तग्रहणम् । ननु मात्राद्रव्यगुरुक्षम एव बली भण्यते । अतस्तद्वचनेनैव लब्धत्वात्किं
मात्राद्रव्यगुरुक्षमाभिधानेन । उच्यते । अन्यस्मिन्नपि काले बलिनां बली पक्ता भवति
यो मात्राद्रव्यगुरुक्षम इति युक्तम् । अन्ये त्वग्निप्रतिषेधार्थं मन्यन्ते । मात्रा च द्रव्यं
च मात्राद्रव्ये ताभ्यां गुरु मात्राद्रव्यगुरु । तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः । तं क्षमत
इति मात्राद्रव्यगुरुक्षमः । शालिषाष्टिकादेराहारस्य मात्रातिरेककृतं गुरुत्वम् । पिष्टकगु-
ह्यविकृतिपायसमाषमाहिषशूकरपिशितादीनां द्रव्यकृतं गौरवम् । एवं मात्रातिरेकद्रव्या-
भ्यामुभयमपि गौरवम् । तदेतन्निप्रकारमाहारं क्षमते । अतो मात्राद्रव्यगुरुक्षमः । एष
पिण्डार्थः—सम्यक्शीतलक्षणहेमन्ते बलीयसां शीतवातस्पर्शसंरुद्धोऽग्निर्वली मात्राद्रव्य-
गुरुक्षमो भवतीति ॥ ४१ ॥

स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ॥

रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ ४२ ॥

देहार्थं देहजम् । अतो रसधातुक्षयात् । शीतः शीत इति । शीतगुणो वायुः
शैत्यादपि कालजातात्कुप्यति । अत्र चानतिवृद्धत्वेन वायुर्भेदस्त्विन इवाग्निवृद्धिं करोति
न तु वैषम्यमिति ज्ञेयम् ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—स यदि यथाप्राप्तमिन्धनं न प्राप्नोति तदा
धातुक्षयमावहतीत्याह—स यदा नेन्धनमित्यादि । कीदृक्पुनरिन्धनमस्य .....
ब्रूमः स्निग्धाम्ललवणात्रसानित्येवमादिकम् । इन्धनशब्देनात्राशितपीतादिराहारोऽ-
भिप्रेतः । सोऽन्तरग्निर्वली यदाऽऽहारं प्राप्तं स्वस्याः पचनशक्तेरनुरूपं न
लभते तदा देहजं रसं हिनस्ति देहसंभवं रसधातुमिन्धनीकृत्य क्षपयतीत्यर्थः । ननु
देहजग्रहणं कस्मात् । अदेहजरसनित्यर्थं चेत् । तदयुक्तं बाह्याहारस्य जाठरा-
ग्निना दूषणासंभवात् । तस्मादन्तरेणापि देहजग्रहणं देहान्तर्गतस्यैव रसस्य ग्रहणं
विज्ञास्यते । नैतदेवम् । यथा देहान्तर्बाह्यवद्विविधो रस आहारस्यो धातुरसश्च ।
तत्राऽऽहाररसो यश्चतुर्विधाहारात्सम्यक्परिणतादुपजायते । अतत्याहारे लब्ध्वने क्रिय-
माणे न संभवति । द्वितीयश्च सप्तानां धातूनामाद्यो हृदयस्थायी सह देहजेन जात
आहारप्रसादाद्रसात्पुनरन्येन पाकेन पच्यमानात्पुप्यति । तस्य हिंसार्थं देहजग्रहणम् ।
एतच्च रसग्रहणं सोपपत्तिकं स्वप्रस्तावे प्रतिपादयिष्यामः । यद्यप्याहारप्रसादरसक्षय-

पूर्वको धातुरसक्षयस्तथाऽपि नाऽऽहारजरसक्षयाद्वायुप्रकोपः । किं तर्हि धातुरसक्षया-
दिति सुस्थं देहजग्रहणम् । आहाररसं हिनस्त्यतो वायुः कुप्यतीत्यस्तु । शीतः शीत
इति किम् । वायोर्धातुक्षयात्कोपः प्रतिपादयितुमारब्धः । स च विनाऽपि शीतशीत
इत्यनेन गम्यत एव । तस्मात्, शीतः शीत इति विश्राम्यतु । क्रियमाणे चायं दोषः । यस्माच्छ-
शस्य विषाणे न स्तस्तस्मात्प्रावृषि बलाहका धीरतरं नदन्ति । तदुपमेयमेतत् । यस्मा-
त्क्षणाग्निर्हिनस्ति रसम् । अतः शीतः शीते प्रकुप्यति । अत्रोच्यते । चशब्दोऽत्र
लुप्तो वर्णोपजननहेतुः समुच्चयार्थो व्याख्यातव्यः । शीत इति । निमित्तसप्तमीयम् ।
ततश्चायमर्थः । रसं हिनस्ति, अतो वायुः प्रकुप्यति शीतः शीते च कुप्यति । यस्मा-
च्छीतो वायुः । अतः शीतेन च निमित्तेन कुप्यतीत्यर्थः । तथा च सुश्रुताचार्यः—

“हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दादित्यो निलाकुलः ।

ततः स्वयोनिमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति” इति ॥

अतश्चैतदेवं प्रकोपकारणद्वयसंनिधानान्महान्वायुप्रकोपः । येन तुषारसमये चीयमान-
बलासवर्धनानि स्निग्धाम्ललवणौदकानूपमांसादीनि भोक्तुं शास्ति । भट्टारकहरिश्चन्द्र-
स्त्वाह—विशेषात्तु पक्त्वर्थं शीतग्रहणं क्रियते । यद्यन्यस्मिन्नप्यृतौ शीतेऽग्निर्युक्तमन्न-
पानं न लभते समीरणस्तस्मिन्नपि प्रकोपमेति । कस्मात् । यस्मात्सोऽपि शीतो
मातरिश्वा ॥ ४२ ॥

बाह्यविधिमभ्यवहार्यविधिं चाऽऽह—

अभ्यङ्गोत्सादनं स्वेदः स्निग्धोष्णगुरुभोजनम् ॥ ४३ ॥

शीते सुसंवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ॥

आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं स्वप्याद्यौवनशालिनीम् ॥ ४४ ॥

अभ्यङ्गशब्दो गात्राभ्यङ्गवचनः । उत्सादयति व्याधीनुत्सादनम् । पादाभ्यामुद्धर्त-
नम् । तथा च तत्रान्तरीयाः पठन्ति—

“व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पञ्चामुद्धर्तितस्य च ।

व्याधयो नाभिसर्पन्ति कैतेयमिवोरगाः” ॥

शीते सुसंवृतमित्यादि । सुसंवृतं सम्यगावृतम् । आह । सुसंवृतं सेव्यमित्येतावदभिधी-
यतां शीतशब्दोपदेशो न न्याय्यो हेमन्ताधिकारात् । ब्रूमहे । अन्यस्मिन्नप्यृतावहनि शीते
सुसंवृतं सेव्यमित्यासङ्गनार्थमदोषः । सुसंवृतमविस्तीर्णम् । अथवा सुप्रावृतमित्यर्थः । किं
तत् । यानं शयनमासनम् । गम्यतेऽनेनेति यानं यान(प्य)यानादि । शयनं खट्वादि ।
आसनं लेहासनादि । आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीम् । आलिङ्गनमुपगूहनम् । हेमन्तानन्तरं
शिशिरः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

हेमन्तविधिं शिशिरेऽतिदिशन्नाह—

शिशिरे सर्वमप्येवं निवातोष्णगृहं श्रयेत् ॥ ४५ ॥

॥ ४५ ॥

वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ॥

कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ॥ ४६ ॥

निचितः संचितो हेमन्ते दिनकरभाभिरीरितो विलायितो वसन्ते कायाग्निं बाधते । कायाग्निं जठराग्निम् । वमनादीनीति । वमनप्रधानानि । तेनाऽऽदानमध्यत्वेन वातपित्तयोरनुबलत्वाद्विरेचनाद्यपि कार्यम् । शिरोविरेकश्च कफजयार्थं क्रियत एव । एतच्च वमनादि कर्म चैत्रे कार्यम् । यदाह कपिवलः—

“मधौ सहसि नभसि मासि दोषान्प्रवाहयेत् ।

वमनैश्च विरेकैश्च निरूहैः सानुवासनैः” इति ॥

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—क्रमप्राप्ते वसन्ते दोषानपेक्षया सेव्यासेव्यविधानायाऽऽह—वसन्ते निचितः श्लेष्मेत्यादि । वसन्ते श्लेष्मप्रचयस्याऽऽर्तवस्यासंभवाच्छ्लेष्मा वसन्ते निचित इति नैवमभिसंबध्यते । तस्मादेवं व्याख्यायते निचितः श्लेष्मा क हेमन्ते कायाग्निं बाधत इति । तत्र हेमन्तेऽपि श्लेष्मसंचयो न संगच्छते । यतस्तत्र स्निग्धाम्ललवणाद्युपयोगो वातापजयाय मद्यमैथुनसेवनं च कफक्षयाय विहितमिति । अथ तत्र युक्तः स्निग्धाम्ललवणादिकृत एव संचयो न कालकृत इति दृढबलाचार्येण दर्शितमिति चेत् । तत्र । अर्थापरिज्ञानात् । मद्यमैथुनसेवाराहितस्य स्निग्धाम्ललवणाद्युपयोगतः कफसंचयस्तत्राभिमतः । अन्यथा यदि कफप्रत्यनीकेऽपि सेव्यमाने चीयते तदा सर्वकालं चीयेत । इदं च वचनं विरुध्यते । “अद्भिश्चौषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः । हेमन्ते” इत्येतच्च सप्रपञ्चं तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः । तस्मात्कथं हेमन्ते बलाससंचयः । किं च । व्यायामसेवनाच्च । हेमन्ते व्यायामसेवनं विहितमेव । ग्रीष्मवर्षयोर्निषेधाच्छरीरचेष्टायाः । चेष्टा स्थैर्येत्यादिना सामान्येन विहितस्य ग्रीष्मवर्षायां च निषेधं कुर्वता व्यायामस्यान्येष्वनुज्ञां ज्ञापयति । तथा च तन्त्रान्तरीयं वचः—

“अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।

स च शीते वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा” ॥

अतो व्यायामस्य कफक्षयकरत्वम् । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादिति वचनात् । कफसंचयो हेमन्ते न सिध्यति । अतश्चैककालीनयोः क्रियानिष्ठयोर्विरोधात् । प्रत्यहोरात्रं बलासः प्रत्युपसि चीयते पूर्वाह्णे कुप्यति मध्याह्णे शाम्यति । तथा च तन्त्रान्तरम्—पूर्वाह्णे वसन्तलिङ्गं मध्याह्णे ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृष्य प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्धरात्रे प्रत्युपसि

हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षदोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानी-
यात् । अतः कथं संचयीते । अथैवमुच्यते । आर्तवश्चयोऽनुवर्तत एव । आहोरात्रिकस्तु
चयः कुप्यति शाम्यति च । एतच्चायुक्तम् । अहोरात्रव्यतिरेकेण कोऽन्यर्तुर्नाम ।
तथा च । षष्ठाऽहोरात्रैर्ऋतुरुच्यते । भवतु वा भेदः । तथाऽप्येकस्यैव श्लेष्मण एक-
कालीने जन्ममरणे कथं स्याताम् । यदैव चीयते तदैव चीयमान एव शाम्यतीति
विरुद्धमेतत् । तस्मात्समुच्छुष्कवालुकामुष्टिरिव हेमन्ते कफानिचयो विशीर्ण इति । अत्र
वृद्धैर्व्याख्यातं प्रत्यवस्थानमुच्यते । स्वे स्व ऋतौ यथास्वहेतुभिर्दोषाश्चीयन्ते । यथो-
क्तम्—अद्भिश्चैवौषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः । हेमन्त इति । तथा—वर्षास्वम्ल-
विपाकाभिरद्भिर्दोषाभिस्तथा । संचितं पित्तमिति । अस्य चायमर्थः । कालपरिणामा-
द्धेमन्त आप ओषधयश्च मधुरं विपच्यमानाः कफसंचयमावहन्ति । कालपरिणामादेव
वर्षास्वम्लं विपच्यमानाः पित्तसंचयमातन्वन्ति । रूक्षं ग्रीष्मे च रूक्षाः कटु विपच्य-
माना वायुप्रचयमापादयन्ति । ते च विहितव्यत्ययाचाराणामाचीयन्ते न स्वस्थवृत्तपरा-
यणानां यतः प्रतीकारार्थत्वात्स्वस्थवृत्तानुष्ठानस्य ।

तथा च वक्ष्यति—“विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथा परे ।

जायन्ते नाऽऽतुरस्तस्मात्स्वस्थवृत्तपरो भवेत्” ॥

यश्च वसन्ते स्निग्धाश्ललवणादीनेवोपयुङ्क्ते न मद्यमैथुनव्यायामानाचरति स विषम-
स्वस्थवृत्त एव भवति । तथा च । तच्च नित्यं प्रयुज्जति स्वास्थ्यं येनानुवर्तत इत्यत्राऽऽ-
हाराचारौ स्वास्थ्यवृत्तकौ स्वास्थ्यानुवर्तनाय व्याख्यातौ । संशोधनस्य जातानां विका-
राणामनुत्पत्तिकरं चेत्यनेन संगृहीतत्वात् । तस्माद्विहितव्यत्ययाचाराणां कफसंचयो
हेमन्ते सिद्धः । यच्चानुक्रान्तमेकस्य श्लेष्मण एकस्मिन्नेव काले निष्ठा प्रशमरूपा न
युज्यते विरोधादित्यत्राप्यनुनयः श्रूयते युज्यते सर्पिर्वत् । यथा हेमन्ते चीयमानस्य
महतः सर्पिष्पिण्डस्याल्पोष्णसंपर्कादेकदेशविलयनेन सर्वविलयनमुष्णापगमे च तत्स्त्या-
नमेव स्यात्तथा बलासस्याप्यार्तवेन महता चयेन चीयमानस्य या काचिद्विक्रिया पूर्वा-
ह्मध्याङ्गयोः कालप्रभावात्साऽपराह्णे शाम्यत्येवातः प्रदक्षिणमृतुवशाच्चीयत एव । न च
परमार्थतोऽहोरात्रावयवेषु दोषाणां चयप्रकोपप्रशमाः संभवन्ति । किं तर्हि गूढलिङ्ग-
व्याध्यवगमार्थं क्रियाकालावधारणार्थं च दोषाणां बलवत्त्वाबलत्वे व्याख्याते । यच्चो-
पदिष्टमहोरात्रव्यतिरेकेण कोऽन्य ऋतुरिति । अत्र ब्रूमः । अन्योऽहोरात्रादृतुः संज्ञा-
लक्षणकार्यभेदात् । नक्तंदिनस्याहोरात्र इति संज्ञा । द्विमासनिर्वर्त्यस्य हेमन्तादेर्ऋतु-
रिति चेत्* । अयं संज्ञाभेदः । लक्षणभेदश्च—आदित्यप्रकाशस्थितिर्व्यवच्छिन्नः कालो
दिवस उच्यते । सूर्यप्रकाशाभावे ज्योत्स्नान्धकारस्थितिपरिच्छिन्नो रात्रिरभिधीयते ।

ताभ्यामहोरात्रः । ऋतुस्तु शीतोष्णवर्षस्थितिक्रियावच्छिन्नो द्विमासिकः कालभाग उच्यते । अयं च लक्षणभेदः । कार्यभेदश्च—

“ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।

कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते” ॥

इत्यनेन कथितः । वसन्तादावुत्पन्नः श्लेष्मिकः सततकस्तस्मिन्नेवाहोरात्राणि बलीयांसि प्राप्य संततो जायते वसन्तर्तुविशेषेऽपि । तथा वसन्तमध्याहोरात्रोत्पन्नः संततोऽन्त्याहोरात्रेषु सततकस्तृतीयको वा जायते दुर्बलत्वादन्त्याहोरात्राणि ऋतुबलाबलात् । शिशिर उत्पन्नः श्लेष्मिकश्चतुर्थको वसन्तं प्राप्य संततो जायते । तथा च संततः प्राकृतस्ततो ग्रीष्मं प्राप्य सततकतृतीयकचतुर्थानामन्यतमो जायते । यदि पुनर्ऋत्वहोरात्रयोरभेदः स्यादेष विशेषो न भवेत् । ये चैवं मन्यन्ते—आर्तवोऽन्यः श्लेष्मणश्चयोऽन्यश्चाऽऽहोरात्रिक इति । तदसम्यक्, एकस्थानेष्वार्तवश्चयस्तेष्वेवाहोरात्रावयवजोऽपि । यतः स्वेप्वेव स्थानेषु दोषाश्चीयन्ते । यदि पुनः परस्थानेष्वपि चीयेयुः स्रोतोभिर्विसृतां दोषा इत्यादिनाऽस्थानात्तु मरणं न कथयेद्यत्रैव विकारास्तत्रैव चितः कुपितश्चेति कृत्वा । तस्मात्स्वस्थाने संचयः । तथा च तन्त्रान्तरम्—एतानि दोषस्थानान्येषु संचीयन्ते दोषा इति । तस्मादेकसंचयस्थानत्वान्न पृथग्गहोरात्रावयवजः संचय इति । तथा च वातेनोद्भूयमानाः सक्तवो जलेनैकेन स्थिरीकृता इव हैमन्तिकः श्लेष्मणश्चयो न विशीर्यत इति । अयमेवाऽऽक्षेपः सोत्तरो ग्रीष्मवर्षाजयोर्वातपित्तसंचयप्रकोपयोरुदाहार्यः । इदानीं ग्रन्थो व्याख्यायते । निचितः श्लेष्मा दिनकृद्धाभिरीरितो विलापितः कायाग्निं बाधते मन्दी करोति बाह्योऽग्निरुदकेनेव । कदा वसन्ते । स विषण्णः श्लेष्माऽग्निमान्द्यमापाद्य स्रोतोभिः शरीरमनुसरंस्ततो विकारान्बहून्करोति सामान्यजाज्वरादीन्नात्वांश्च तृप्त्यादीन् । ननु यस्मिन्नेव स्थाने चितस्तस्मिन्नेव स्थाने विलीनस्तत्कथं देशान्तरस्थितस्य बद्धेर्मान्द्यमावहति । उच्यते । कायाग्निं बाधत इत्यनेनैव स्थानान्तरसंचरणमाचष्टे । ईर प्रेरण इत्ययं धातुर्विलायनं स्वाशयात्परिक्षेपं च प्रतिपादयति । तेन प्रसरोऽप्युपदिष्टो भवति । तथा च तन्त्रान्तरमेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां किण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवतीति । आतङ्कविशेषैर्हेतुविशेषैरित्यर्थः । दिनकृद्धाभिस्तेजोभिः । ननु शीतलस्य श्लेष्मणो नोपपन्नः प्रकोपो विपर्ययाद्भास इति शास्त्रप्रवृत्तेः । उच्यते । अतिमहानसौ दीर्घकालसंभृतो दोषः संहतो नैव शक्यते वैपरीत्ये सत्यपि भास्करदीधितिभिरप्रचण्डत्वाद्भासयितुं हिमवद्भृतवच्च । यथा हिमान्या रविमरीचयो विलयनं कर्तुं शक्ता न परिक्षयम् । सा च विलीना समविषमाण्याप्लाव्य विस्यन्दमाना च स्थावराणां क्लेदादीनि करोति । तद्वदर्कगमस्तिभिः संतापितं शरीराणि विलयमापन्नः श्लेष्मा स्थालीस्थस्योदकस्य वह्निनोर्ध्वसमीरणक्रियेव स्वाशयात्समुत्सृज्यमानः स्रोतांसि व्याप्नु-

वन्कुरुते गदान् । अयमेव संचयप्रकोपयोर्भेदः । संहतिस्वरूपा वृद्धिश्चयो विलयनलक्षणा वृद्धिः प्रकोपः । तेन यद्यपि रविमयूखैर्न वर्धते तथाऽपि वृद्धः प्रसन्नविलीन इति प्रकुपित उच्यते । तथा च वक्ष्यति—

“अद्भिश्चैवौषधीभिश्च मधुराभिश्चितः कफः ।

हेमन्ते सूर्यसंतप्तो वसन्ते च प्रकुप्यति” ॥

आह । कायाग्निमिति कायग्रहणं न कार्यं बाह्यस्याग्नेः श्लेष्मणाऽऽवाधासंभवात् । धात्वग्निव्युदासार्थं कायग्रहणं धातुगता अपि सप्ताग्रयो विद्यन्ते । वचनं हि—यथा स्वेनोष्मणा पाकं शरीरा यान्ति धातव इति । अस्यैवोदर्यस्य वद्वेरेतन्निमित्तः प्रबाधः । यद्यपि तेषामप्याबाधः कायाग्निबाधाद्वारेण । तथा चोक्तम्—तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धि-क्षयवृद्धिक्षयात्मका इति । तथाऽपि कायाग्निं बाधत इत्यदोषः । यस्माद्वसन्ते कुपितः श्लेष्मा विकारान्कुरुते तस्मात्प्रागेव रोगोत्पत्तेर्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् । वमनं शून्यनाद्यवस्थापेक्षया । अथवा महतः श्लेष्मसंघातस्य भेत्तुं नान्तरेण वमनमन्य-त्प्रधानतममार्थं हि । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्वलप्रसेकोऽस्तीति न्याय्यं वमनम् । आदानमध्ये तस्यापि वातापित्तं भवेदन्विति विरे-चनस्योपपत्तिः । कृतवमनस्य वेप्यते शिरोविरेचनम् । वमनाद्यपचितशरीराणामादानरौ-क्ष्याच्चाप्रतिवार्या मातरिश्चनो दुष्टिस्तदपेक्षयाऽऽस्थापनानुवासने अपि युक्ते आरब्धम् । ननु पूर्वं एवाधिकारोऽनुवर्त्यते वसन्ते निचित इति पुनर्वसन्तग्रहणं कस्मात्तस्माद्वसन्ते कर्माणीति । उच्यते । यतः श्लेष्मा स्वयं कुपितोऽनुबलत्वेन च वातापित्ते तदेव सर्वदो-षसानिध्याद्वसन्ते यत्नमास्थायाल्पमपि दोषं न परिहापयेदन्यतमोऽपि ह्येषामनुपचर्य-माणो जनयेदेवाऽऽमयमित्येतद्वसन्तग्रहणेन द्योतयति ॥ ४६ ॥

गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ ४७ ॥

श्लेष्मपित्तहेतुत्वात् । ननु गुर्वम्लादयः किं विहितव्यत्ययाचारेण चितप्रकुपितश्लेष्म-वज्या आहोस्विद्विहितस्वस्थाचारेणाप्रचितदोषेणापि । तथा य एते वक्ष्यमाणा व्याया-मोद्वर्तनादयो यवगोधूमभोजनादयश्च ते किं प्रकुपितदोषैरकुपितदोषैर्वा सेव्याः । किंच त उभयथाऽपि न घटते चितप्रकुपितदोषाणां तावद्वमनादिविधानात्कृतवमनादिसर्वोपक्र-माणां स्निग्धादिभिरेव प्रकृतिगमनोक्तेः—स्निग्धप्रस्वादुद्व्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ । स्वादुत्तिकौ ततो भूय इत्यादि यावत्प्रकृतिं गमयेत्पुनरिति । प्रकृतिं गतस्य च मात्रा-शितीयेऽभिहितं भोजनमिति नार्थो यवमुद्गादिभोजनोपदेशेन । अप्रचितदोषोऽपि स्वस्थोऽपि यथेष्टचेष्टाहारो मात्राशितीयोक्तमाहारः(रं) सर्वरसं चोपभुङ्के । सर्वरसाम्यव-हारो बलकराणामिति वचनात् । तस्माद्गुर्वम्लादिवच(र्ज)नं व्यायामोद्वर्तनादिर्यवगोधूम-

भोजनोपदेशश्च न न्याय्य इति । संचक्ष्महे । उभयोरपि युज्यते गुर्वम्लादयोऽपथ्यद्रव्या-
श्रिता न दाडिमामलकाश्रिताः(?) स्वस्थातुरयोर्हितत्वात् । तच्च(ते च) न कुपितदो-
षेण सेव्या अभिवृद्धिहेतुत्वात् । नापि तव [कृत]संशोधनेन भूयो दोषाभिवृद्धिहेतुत्वात् ।
व्यायामादीनां च सेवनं यवगोधूमादिभोजनं च वमनादिभिर्निर्हृतदोषशेषशमनार्थमप्रचि-
तदोषेणापि गुर्वम्लादयो वर्ज्या दोषकोपभयात् । नन्वप्रचितस्य कथं दोष इति चेदस्त्ये-
वेति ब्रूमः । विलयनलक्षणा वृद्धिः प्रकोपः । सा च गुर्वम्लादिभिः श्लेष्मणोऽधीयत
एव । अप्रचितस्यैव कालस्वभाव्यात्प्रकुपितश्लेष्मणः प्रतिकारार्थम्—

“व्यायामोद्वर्तने धूमः कवलग्रहमञ्जनम्” ।

यवगोधूमादिभोजनं च । तथाऽऽचार्यभगदत्तेनाप्यते स्वि(प्युच्यते)—

“त्यागः शरद्विधेः स्थानं कथं कोपो हि कामतः ।

नोचितस्याचितस्यापि द्वेधा सिद्धो हि प्रकोपः” ॥

अस्यायमर्थः । प्रवृत्तिहेतुं विना पित्तसंचयो नास्ति । तदभावे यस्मान्न प्रकोपोऽतः
शरद्विधेस्त्यागः । कथं तर्हि स्थातव्यमुच्यते स्थानं कामत इच्छयेत्यर्थः । सिद्धं त(द्ध-
स्त)र्हि प्रचितस्यापि प्रकोपः । प्रकोपकाणां दध्यादीनां दिवास्वप्नादीनां च सेवनात् ।
अत एव संशोधनसंशमनलक्षण आर्तवो द्विविधो द्विप्रकारः प्रकोपप्रतिकाराय विधिरु-
द्दिष्टः । तत्र संशोधनलक्षणः—

“तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम्” ।

संशमनलक्षणश्च—

“तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम्” इति ।

एतमेवार्थं द्रव्यंस्तत्रान्तरमुदाहरति—

“त्रिधा दोषत्रयः पथ्यापथ्यागन्तुनिमित्तजः ।

तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति ।

पथ्यजः शमनीयस्तु प्राय आगन्तुजश्च यः” ॥

अस्यायमर्थः । दोषनिचयो दोषप्रकोपः । स विषमस्वस्थवृत्तानामपथ्यजः । विहि-
तस्वस्थाचाराणां पथ्यनिमित्तो यतः पथ्य उपयुज्यमाने कालप्रभावाद्भवत्युदारणं हि ।
शरत्काले स्वभावाच्चेत्यतो लक्षणया पथ्यज इति । तस्मादसंचयपूर्वकोऽपि प्रकोपोऽस्ति ।
तान्त्रिकः । सर्वशरीरचरास्तु खलु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वस्मिन् हि शरीरे कुपिताकुपिताः
शुभाशुभानि कुर्वन्ति । सर्वस्मिन् हि शरीरे कुपिता इति वचनात्प्रकोपो जायते परस्थाने
संचयानुपपत्तेः । संचयेन हि बलीयान्दोषो भवति । स यदि परस्थाने स्यात्तदा बली-
यस्त्वं मन्यते दौर्बल्योपदेशात्स्वस्थाने हि बली पच्य(ठ्य)ते । अथैवमुच्यते । संचितः
परस्थानेऽपि बली, असंचितस्य दौर्बल्यं न तु प्रकृतिस्थस्य बलीयस्त्वनिरूपणेन । अथ

यदाऽप्रचितः कुप्यति तदा परस्थाने दुर्बलः । एतच्च न युज्यते सर्वत्रसंचयाभ्युपगमात् । तस्येदं प्रयोजनमचितस्य कोपो मा भूत् । स चेदभ्युपगतः सिद्धः स्वाशये संचयः । दृढ-
बलाचार्येणापि द्विविधः प्रकोपोऽभिहितः—

“काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ।

पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत्” ॥

काठिन्यान्निचयादित्यर्थः । ऊनभावादसंचित इत्यभिसंधिः । तस्मादचयः प्रकोपः
सिद्धः । तत्परिजिहीर्षया गुर्वादिवर्जनं व्यायामोद्वर्तनादिसेवनं चेति । स्थितमेतत् ।
ननु यदा संचितप्रकुपितदोषेणाप्यार्तव आहारः सेव्यस्तदा मात्राशितीयोक्तस्वस्थवृत्त्य-
र्थाहारोपदेशस्य वैयर्थ्यमधिकारिणोऽभावात् । यतो यः कश्चित्स्वस्थः स संचितदोषो
वा स्यादसंचितो दोषो वा । अत्र ब्रूमः । स्वस्थोऽप्रचितदोषोऽधिकारी । तस्य च कालद्व-
यमाहारोऽभिहित उत्तरतन्त्रे—

“समधातोस्तथाऽऽहारो द्वौ कालावपि शस्यते” ।

ग्रहणीदोषिके च पठ्यते—

“प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुप्यति” ।

तस्मात्समधातूनां प्रातः सायं च विहितं भोजनम् । स चाऽऽहारो द्विविधः पठितः—

“वृत्त्यर्थं पुनराहारः स्वस्थायाभिमतो हितः ।

यथर्तुविहितो नित्यमाहारो दोषनाशनः” ॥

तत्र वृद्धा हेमन्तशिशिरयो रात्रौ बलवताऽग्निना शीताभिवृद्ध्या च खिन्नशरी-
राय संभाव्यमानवातप्रकोपाय प्रातर्दोषप्रशमनमाहारं ददति । तस्मिंस्तु जीर्णे वृत्त्यर्थं
रात्रौ ग्रीष्मवर्षयोस्तु प्रातर्वृत्त्यर्थं भुक्तवते चिरकालमुष्णाभिसंतापवर्षखिन्नशरीराया-
पराह्णे दोषप्रशमन आहारो देयः । शरद्वसन्तयोः साधारणत्वात्पूर्वं पश्चाद्वा दोष-
प्रशमनोपयोग इष्ट इति । तथा चाऽऽह सुश्रुताचार्यः—

“अतीवाऽऽयतयामास्तु क्षपा येष्टुषु स्मृताः ।

तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।

येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥

तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।

रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥

कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम्” ।

अन्ये तु पर्यायेणेच्छन्ति । तथा चोक्तं प्राजापत्ये । तत्र लघुतिक्तकच्छेदनीयं
शिशिरपराह्णे भोजनं प्रसिद्धम् । मधुराम्लरससंस्पृष्टं सुसंस्कृतं वाऽपराह्णे दिवसारूपत्वा-

च्छेदनीयं रात्रेर्महत्वाद्ग्रहणीयं नानाविधं प्रभूतं सुरसं ग्रीष्मे पौर्वाहिकं मात्राहीनं लघु-
प्रायं द्रव्यं चापराह्णे नातिपेलवं सुस्निग्धं वर्षास्वनवरतं कायाग्नेः समत्वात् । तत्र हेमन्ते
बलवानग्निग्रीष्मे दिवावर्षास्वहोरात्र इति । एतच्च नोपपन्नम् । यतो न शिशिरे
वृत्त्यर्थमाहारः कटुतिक्तच्छेदनीयो मात्राशिर्तीयेऽनभिधानात् । न च वर्षास्वग्नेः सम-
त्वम् । वर्षास्वनिबले हीन इति वचनात् । तेन यद्यपि साक्षात्प्रतिषेधो नास्ति तथाऽपि
स्वसिद्धान्तं निरुणद्धीति नाऽऽश्रीयते प्राजापत्यवचनं वृद्धैः । तस्मात्पूर्वैव कल्पना
श्रेयसीति ॥ ४७ ॥

व्यायामोद्वर्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ॥

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत्कुसुमागमे ॥

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ॥ ४८ ॥

चन्दनागुरुदिग्धाङ्ग इति । चन्दनेन शीतेनागुरुणा चोष्णेन मिलित्वा प्रदेहोऽन-
तिशीतोष्णत्वाद्द्वसन्तस्य । यवगोधूमभोजन इति । ननु गोधूमो गुरुमधुरस्निग्धशीतो
द्रव्यगुणेन । गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेदित्येकेन गुरुमधुरस्निग्धोपयोगो
निषिद्धः । तत्कथं गोधूमस्य भोजनविधिरिति । उच्यते । गोधूमः पुराणोऽत्रापेक्षितः
पुराणश्च न श्लेष्मकरः । सर्वं मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणयवगोधूमादिति । किं च ।
यवगोधूमसंयुक्त एवोपयोगः ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—आह । कुसुमागम इति किं यतो वसन्ताधिकारान्वयः
प्राक्कीर्तितः । उच्यते । इह कुसुमागमग्रहणेन वसन्तस्याव्यापन्नत्वं दर्शयति । तथा च
सुश्रुतेऽव्यापन्नलक्षणमेवेदं पठितम्—

“दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

किंशुकाम्भोजबकुलचूताशोकैः प्रपुष्पितैः” ॥

ईदृशे च निजस्वभावस्थिते वसन्ते व्यायामोद्वर्तनादयः कार्याः । अन्ये तु वर्णयन्ति ।
न वसन्तावतार एव कुसुमानि भवन्ति । अतो यदा वसन्ते कुसुमानि प्रादुर्भवन्ति तदा
व्यायामोद्वर्तनादयः कर्तव्याः । एतच्च न । यतो हेमन्तशिशिरयोरपि व्यायामोद्वर्तना-
दयः क्रियन्ते तस्मात्पूर्वैव व्याख्या । येन समयोगलक्षण ऋतौ व्यायामोद्वर्तनादि सेव्यते
व्यापन्ने तु जनपदोद्ध्वंसनीयविहितमिति । व्यायामः शरीरचेष्टालक्षणः । अञ्जनमत्र
तीक्ष्णाञ्जनं कफचयशान्त्यर्थं सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् । ईषदुष्णमम्बु सुखाम्बु ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्ग इति साधारणा(ण्या)दुष्णशीतयोरत्र काले चन्दनागुरुभेदयोरपि
प्रयोगमाह । यवगोधूमयोरुपसेवनं च ॥ ४८ ॥

दिवा शीतवृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ॥

व्यजनैः पाणिसंस्पृष्टैश्चन्दनोदकशीतलैः ॥ ४९ ॥

काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ॥

ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ५० ॥

दिवा शीतगृहे निद्रां निषेवेत । निशि चन्द्रांशुशीतले गृहे हर्म्यगृहमस्तके । तत्रान्तरदृष्टत्वात् । गृहग्रहणमुपलक्षणं प्राङ्गणेऽपि चन्द्रांशुशीतल इति । व्यजनैरिति । वीज्यते येन तद्व्यजनं तज्जन्यो वायुरपि व्यजनम् । कार्यकारणोपचारात् । तस्य चन्दनोदकशीतलत्वमाश्रयशैल्यात् । उत वा, एतदेव व्यजनानां सेवनं यत्तैर्वीजनमिति । काननानीत्यादि । ग्रीष्मकाले निषेवेतेति ग्रीष्मवचनामिदं द्योतयति ग्रीष्मे शिशिराणि जलकुसुमकाननान्यविच्छेदेन सेव्यानि । शरद्वसन्तयोरप्येषां सेवनमनुमतम् । नन्वविच्छेदेन, निदर्शनं च प्रदोषे चेन्दुरश्मयः स्यान्निमित्तं न सातत्येनेन्दुरश्मयः सेव्यन्ते । उच्यते । तस्य चानुबलः कफ इत्यध्येष्यते । तस्य चावश्याय* क्ताता भूयान्प्रकोपः स्यात् । अपरे तु मन्यन्ते मैथुनाद्विरतो नर इत्यनेन ग्रीष्मकालोऽभिसंबध्यते । सकलग्रीष्मप्रतिपादनार्थं कृत्स्ने ग्रीष्मे मैथुनाद्विरमेदिति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ॥

स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ५१ ॥

देहस्य दौर्बल्यात्पक्ताऽपि दुर्बलः । देहबलानुविधायित्वादग्नेः । पक्ताऽग्निः । स इति दुर्बलो वद्विः । अनिलादीनामिति । अनिलप्रधानानाम् ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—आदानदुर्बल इत्यादि । किं पुनरत्र कारणम् । ब्रूमः । आदानेन धातुपरिक्षयात् । ऊष्मणोऽपि धातुत्वात्परिक्षयः । तथाहि । उपचीयमानधातूनां यूनां तीक्ष्णता वद्देह्यते । अपचीयमानधातूनां च वृद्धानां मन्दता स्थूलानां दक्षिणाग्निः पठ्यते । यद्यपि स्थूलस्य दौर्बल्यमुक्तम्—दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदबोधः क्षुद्विमात्रमिति । सति च तस्मिंस्तीक्ष्णाग्निता तथाऽप्यदोषः । यतः शरीरोपचयमात्रमत्र बलमभिप्रेतम् । तच्च स्थूलेऽपि विद्यत एव । स वर्षास्विति । दुष्टदूषणमादानदुर्बलस्य पक्तुर्भूयो वर्षासु वातादिदुष्टिनिदानं मान्द्यं जायते ॥ ५१ ॥

वर्षास्वनिलादयः कुतः कुप्यन्तीत्याह—

भूवाष्पान्मेघनिष्यन्दात्पाकादम्लजलस्य च ॥

वर्षास्वग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः ॥

तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु चेप्यते ॥ ५२ ॥

भूवाष्पो जलस्याम्लपाकता च पित्तश्लेष्माणौ कोपयतः । मेघनिष्यन्दो वातश्लेष्मकारकः । जलस्य चेति । चकार आहारस्याम्लपाकतासमुदायार्थः । दुर्बलत्वादग्नेराहसस्यापि विदाहसंभवात् । उक्तं हि—दुर्बलो विदहत्यन्नमिति । अग्निबले हीने, इत्यनेनाग्निमान्द्यादपि दोषकोपं दर्शयति । साधारण इति । त्रिदोषत्रयोऽग्निदीप्कश्च ।

* यतो भूयान् इति ज्ञाति ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—वातादीनां पुनर्वर्षासु किं दुष्टिनिमित्तमित्यत आह—भूवाष्पादित्यादि । अन्ये तु व्याचक्षते दूष्यन्ते यैस्तानि दूषणानि । तानि च भूवाष्पादीन्येव । वचनं हि—भूवाष्पान्मेघनिस्प(प्य)न्दादित्यादि । तत्र भूवाष्पात्पित्तप्रकोपः । मेघनिस्प्यन्दाद्वातश्लेष्मप्रकोपः पाकादम्लात्पित्तश्लेष्मणोः प्रकोप इति । आह । भूवाष्पादिभिर्वातप्रकोपो नोपपद्यते वैधर्म्यात् । भूवाष्पास्तावद्वातकफाभ्यां विधर्मा मेघाभिस्प(प्य)न्दः पित्तस्य । अपां चाम्लो विपाको वायो रत एषां भूवाष्पादिभिरुपशमः प्राप्तः कथं प्रकोपः । ब्रूमः । न प्रभाववशेनान्यत्र दृष्टत्वात् । दृष्टमेतदेवं प्रभावेन वशान्मन्दकफाणितमूलकादिषु । यतस्तद्वर्तिनः स्निग्धोष्णादयो गुणाः समानानां प्रकोपाय न तु विपरीतानां हान्यै । न चाचिन्त्यत्वात्प्रभावस्य शक्योऽत्र हेतुरुन्नेतुम् । अन्यथा सर्वेषामेव द्रव्याणां यथोक्त-कर्मभावः प्रसज्येत । कस्मादेवम् । न मधुराभ्यां रसपाकाभ्यां श्लेष्माणं रूक्षशी-ताभ्यां वायुं कोपयन्तीत्यादि सर्वमुदाहार्यम् । तस्मान्मन्दकादिवद्भूवाष्पादयो दोषकोपना न शमना इति स्थितम् । द्वितीये तु व्याख्याने दूष्यन्त एभिरिति दूषणानीत्यस्मिन्नयं परिहारः । भूवाष्पादिभिरग्नेरुपघातः साक्षाद्भवति न वातादिप्रकोपः । अग्रावुपहते वातादिप्रकोपो भवति । तथा च । भूवाष्पान्मेघनिस्प(प्य)न्दाज्जलपाकाच्चाम्लादग्निबले हीने पवनादयः कुप्यन्तीत्युक्तं न तु भूवाष्पादिभिः कुप्यन्तीत्युक्तम् । शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रयौ । ननु कथं तर्हि, अनिलादीनां दूषणानि । पारंपर्येणेति ब्रूमः । ननु गुरुशीतादीन्यग्निमान्द्यक्रमेणापि दूषणानि स्युस्तत्र कालनिमित्ताधिकारात् । अत एव मन्दकादीनामनिलादिदूषणत्वेनोपादानात् । आद्ये पक्षे भूवाष्पादयोऽग्निमान्द्यं कस्मात्कुर्वन्तीति चेन्न । अपर्यनुयोज्यो हि वस्तुस्वभावोऽग्निमान्द्यदर्शनात्प्रतिपत्तव्यः । यश्च व्यभिचारः केषां चिद्वर्षासु नाऽऽदानदुर्वलदेहत्वम् । न चाग्निमान्द्यं दृश्यते । तत्रा-पूर्वनिमित्तं बोद्धव्यम् । तस्मादग्निमान्द्यनिमित्ता पवनादीनां दुष्टिरिति चोद्यानवकाश एव । नन्वाग्निमान्द्ये मारुतकोपोऽनुपपन्नस्तीक्ष्णाग्नेः शासनात् । वचनं हि—बली पक्ता भवति हेमन्ते यावदतो वायुः प्रकुप्यति । तस्मात्स्थूलस्याग्नितैक्ष्ण्यात्पवनवृद्धिरिति शास्त्रम् । उच्यते । न मन्दाग्नित्वं समीरणं कोपयति किं तर्हि भूवाष्पादयः । द्वितीये तु व्याख्यानेऽग्निमान्द्यादाहारस्यासम्यक्पक्वत्या प्रायः किट्टाभिनिवृत्तिर्न तथा रसस्य । किट्टाच्च वातादिजन्म । किट्टाद्वातमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्माण इति वचनात् । रसाच्च सर्वेषां शरीरेणां शरीरस्य च स्थितिस्तदल्पत्वात्परिहीणे ज्यायासि वातो बह्वग्नेः कुप्यति मातरिश्वा पूर्वसंचित इति सांप्रतम् । ननु कोपे संशयः, त्रयव्यवस्थापनात् । क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिरिति । न चात्र कोप उदाहृतः । तर्हि चतुर्विधा दोषगतिः । यदि चतुर्थी तर्हि तत्रैवोपसंहर्तव्या । उच्यते । नावस्थाविशेषादिह व्यवस्था वृद्धेः । यदाऽभिव्यञ्जकं कारणं नोपलभ्यते तदा वा दोषश्चित इत्याख्यायते ।

यदा त्वीरकं हेतुमासाद्य व्याधिजननाभिमुखः पूर्वरूपाणि दर्शयति तदा कुपित इत्येता-
माख्यां विन्दति । आह । वृद्धो दोषश्चयावस्थायां रोगान्न जनयति कुतो हेतोः । उच्यते ।
सामर्थ्यादविसर्पतो दोषस्य चात्र हेतुमुत्तरकालम्(?) ।

“तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्नासमीरिताः ।

नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥

आह । कुप्यन्ति पवनादय इत्ययुक्तम् । यस्मात्—

“चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु” ॥

इति वायोरेव केवलस्य वर्षासु कोप उक्तो न सर्वेषां वातादीनाम् । ब्रूमो वाताये-
त्येतस्मादभिधानादिदमावेदयति । वायुरेव स्वतन्त्रः प्रकर्षेण कुप्यति तत्प्रेरितौ पित्तश्ले-
ष्माणौ । दृष्टं चैतद्बलवान्स्वतन्त्रो दोषो दुर्बलमस्वतन्त्रं दोषमादाय व्याधिं जनयतीति

“प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षयः” एवमादि ।

तथा—“वायुरेव स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोस्तत्राप्युदीरकः ।

कुपितस्तौ समुद्भूय तत्र तत्र क्षिपन्गदान्” ॥

करोत्यावृतमार्गत्वात्” इत्यादि ।

एवं वसन्ते बलासः स्वतन्त्रः कुप्यति शरादि च पित्तम् । वक्ष्यति चेतुरयोरनुब-
लत्वम् ।

यथा—“आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु” ।

तस्य चानुबलः कफ इति । किर्यन्तः शिरसीये च पठ्यते(?)—

“प्रकृतिस्थं कफः पित्तं यदा वातपरिक्षये ।

संनिरुध्यात्तदा कुर्यात्सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥

तथा—“प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं कफपरिक्षये ।

संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते” ॥

तस्माच्चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्राप्राधान्यात्पित्तादीनां ग्रहणमतोऽविरोधः । आह ।
पाकादम्लाज्जलस्येत्यनुपपन्नमपां मधुरपाकित्वात् । न केवलमेतदन्यच्च वक्ष्यते—

“वर्षास्वम्लविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ।

संचितं पित्तम्” इति ।

तथा—“अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ।

हेमन्ते” इत्येतच्च न युज्यते । प्रतिनियतपाकत्वादोषधीनाम् । तथा च वक्ष्यति—

“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” ॥

आह । मधुरादिरस आहार उपयुक्तः प्रावृषि कालस्वाभाव्यादम्लं विपच्यते । हेमन्ते चाम्ललवणादिर्मधुरं प्राप्तस्तर्हि कालायत्तो रसानां पाक इत्येवं सत्यनवस्थितस्वभावानि द्रव्याणि स्युः । कश्चैवं सति दोष इति । ‘शीता रसे विपाके च मधुराः स्वरूपमारुताः’ । तथा । मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमना इत्यन्नपाननिर्देशः प्लवेत । अत्र केचिदाचक्षते । अग्नेर्बलाबलाधीनो विपाकः । तथा दुर्बलिनाऽग्निना सम्यक्पक्तुमसमर्थेन विदह्यत आहारः । ततो द्रव्याणां स्वाभाविकः पाको न भवति ।

यथोक्तम्—“दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।

अधस्तु पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ॥

उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते” ॥

पुनश्चोक्तम्—“तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता” ।

तदैवं सर्वस्यैवाऽऽहारस्य कटुकविपाकस्य मधुरविपाकस्य च दुर्बलोऽग्निः स्वाभाविकं पाकं बाधित्वाऽम्लविपाकं करोतीति तन्त्रे निरूपितं स्पष्टम् । वर्षासु दुर्बलोऽग्निर्भवति । तत्कृतश्चाम्लः पाकः पानौषधीनां च । हेमन्ते त्वतिबलत्वादग्नेर्द्रव्यस्वभावविपरीतो मधुरः पाको भवति सर्वेषामेव द्रव्याणां यतस्तत्रौषध्या(ध्यो) मधुराः परिणतवीर्या भवन्ति । तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रशान्ताः क्षितिमलप्राया उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्षिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां शीतवातवर्षविष्टव्याग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात्पित्तसंचयमापादयन्ति । ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रशान्ताः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारोपस्तब्धदेहानामविदग्धाः स्नेहाद्गौरवादुपलेपित्वाच्च कफसंचयमापादयन्तीति । भट्टारकहरिश्चन्द्रस्त्ववादीत् । तत्कालं खल्वोषधीनामुत्पद्यमानानां मधुरलवणकटादीनामनुरसः कालस्वभावादम्ल उपजायते । तथा विपाकस्य मधुरस्याभिनिवर्तमानस्यानुरसोऽम्लोऽभिनिवर्तयति । ततः स्वकारणादत्र पित्तसंचयः प्रावृषिको भवति । तं चानु श्लेष्मणः । वक्ष्यति च—तस्य चानुबलः कफः । न चाचितस्य प्रकोपो न्याय्यः । किं चाम्लविपाकानामोषधीनामुपजनकस्तत्कालं भूयिष्ठं नेष्टयवक्रमो मधुरविपाकस्य व्याकरणीयः । अथवाऽऽदावस्मिन्कालद्वयेऽन्यथा द्रव्यमन्यत्र यथैव विहिता व्यवस्था तथैवेति । वयं तु मन्यामहे, अयमेवोत्तरपरिहारः । किं त्वस्मिन्कालद्वयेऽप्यन्यथा द्रष्टव्यं किंचिदेव द्रव्यं न सर्वम् । तथा हि । रक्तशाल्यादीनां स्वास्थ्यानुवर्तनाय विहितानां न कालबाध उत्कृष्टवीर्यत्वात् । स्याच्चेन्न

स्वास्थ्यमनुवर्तेत । न तु वर्तयन्ति च । तस्मादितरेषां सम्यग्लक्षणेन कालेन बाधः । अत एवोक्तम्—विहितान्यथाचारिणां धातुवैषम्यम् । विषमस्वस्थ-
वृत्तानामेते रोगास्तथा परे । आह । सकृन्नियोक्तव्ये वर्षासंशब्दने किमर्थं
बहूनि वर्षासंशब्दनानि क्रियन्ते । उच्यते । प्रथमं तावद्वर्षासंशब्दनमृत्वधिका-
रार्थं तदन्तरेण ग्रीष्माधिकारस्य प्रवृत्तत्वात् । ग्रीष्मिक एवायं विधिरापतेत् । वर्षास्व-
भिबले हीने, इत्येतच्च निमित्ततां दर्शयति । वर्षानिमित्तैवाग्नेर्मन्दता वातादिकोपश्च ।
यदि हि वर्षातापस्तदूवाष्पादीनामसंभवान्न स्यान्निदोषकोपोऽग्निमान्द्यं च । तृतीयं तु
वर्षाग्रहणं तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यत इत्येतद्वधारणार्थम् । अपि त्रयाणां
दोषाणां कोपे पावकमन्दत्वे च साधारणः सर्वो वर्षास्वेव वक्ष्यते नान्यत्र । तेन वसन्ते
त्रयाणां दोषाणां वर्षास्वेव कोपसंभवेऽपि न साधारणो विधिः क्रियते । भिषगीश्वरसे-
नस्तु व्याचष्टे—वर्षास्वेव साधारणो विधिर्यस्मादत्र त्रयाणामपि प्रकोपोऽस्तीति ।
अन्येष्वृतुषु सत्यप्यन्यदोषप्रकोपे न साधारण उपक्रमः । यतः शरदि तावत्सत्यपि
कफप्रकोपे तस्य चानुबलः कफ इति वचनादुपशान्ते पित्तप्रकोपेऽनुबलः कफो भवति,
अनु बलं यस्य स भवत्यनुबलः क्षीणपित्ते यदाऽऽत्मलाभं लभतेऽतस्तदा कफस्यैव
क्रिया न वातपित्तयोरिति नास्ति साधारणत्वम् । तथा वसन्ते क्षीणे श्लेष्मणि पश्चादा-
दानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु, अतस्तयोरेव तदा विधिर्भवति न कफस्येति साधा-
रणो न भवति ॥ ५२ ॥

तमेव साधारणं विधिं निर्दिदिक्षुराह—

अग्निं संरक्षता सेव्या यवगोधूमशालयः ॥

पुराणा जाङ्गलैर्मासैर्भोज्या यूपैश्च संस्कृतैः ॥ ५३ ॥

ननु च यथा शरद्वसन्तयोः संशोधनमभिहितमेवं किमिति वातप्रकोपकाले वर्षासु
संशोधनं नाभिहितम् । यथा तन्त्रान्तरे—

“वसन्ते वमनं कार्यं शरद्वपि विरेचनम् ।

वर्षासु बस्तिरुभयं स्वस्थवृत्तमवेक्ष्य च” ॥

अत्र ब्रूमः । भूबाष्पादिभिरग्निदोषाद्वा प्रचयपूर्वकं प्रकोपमनिलादीनामास्थाय साधा-
रणो विधिरुपदिष्टः । यस्तु विहितव्यत्ययाचारकृतो निचयपूर्वकः प्रकोपस्तत्र विधा-
स्यति—

“हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयेद्ग्रीष्मजमभ्रकाले” इति ॥

उत वा यस्मात्साधारणः सर्वो विधिरित्यनेनोभौ संशोधनसंशमनलक्षणौ विधी उभ-
योर्दोषप्रकोपयोश्चयाचयपूर्वयोः शास्तीति न दोषः । वस्तेश्च साधारणत्वम्—

“बस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च पूज्यते ।
संसर्गे संनिपाते च” इति तन्त्रान्तरात् ।

स्वतन्त्रेऽपि—

“विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षो दाढ्यावहः शुक्रबलप्रदश्च” इति ॥ ५३ ॥

भूबाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥ ५४ ॥

विहायसीति । खट्वादौ ॥ ५४ ॥

किमत्र वर्ज्यमित्याह—

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥

व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ॥ ५५ ॥

उदमन्थमिति । उदकाप्लुतान्सक्तून् । स च तक्राम्लादिभिरपि संभवति तद्व्यु-
दासायोदमन्थमित्याह । उदकेन मन्थ उदमन्थः । ननु पित्तसंचयकाले पित्तश्लेष्मह-
रस्य मन्थस्य कस्माद्वर्जनम् । सक्तूनां वातलत्वाद्वातकोपापेक्षया प्रतिषेध इति चेन्न
सर्पिःसंस्कारेण तदपगमात् ।

“सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नात्यच्छा नातिसान्द्राः स्युर्मन्थ इत्यभिधीयते” ॥

उच्यते । कालवशात्तादृश्यस्य शक्तिरुदेति यया तदा विहितं स्यात् । स्तैमित्यक-
रणाद्वा—“श्लेष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः । श्लेष्मपित्ते” अतोऽस्य निषेधः ।
अवश्यायस्य तु पुरोवातादीञ्जह्यादिति त्यागं वक्ष्यत इत्याह । पुनर्विशेषार्थवचनम् ।
नदीजलस्य तु वर्जनम्—वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः । इति कृत्वा व्यायामात-
पव्यवायानां च वातकोपकत्वात् ॥ ५५ ॥

इदानीं शरदृतुमभिप्रेत्य हेतुमत्सेव्यासेव्यं निर्दिदिक्षुराह—

वर्षासु संचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥

प्राय इत्यनेन वर्षासु पित्तचयप्रत्यनीकं विधिं सम्यगाचरतो न भवत्यपि चयः ।

अथ बाष्पचन्द्रव्याख्या—प्रायःशब्दो विशेषार्थो विशेषेण शरदि कुप्यति पूर्वर्तौ
संचितत्वात् । न चाचितो न कुप्यति । किं च विशेषेण प्रचितत्वात् । अथवा प्रायो
बाहुल्येन शरदि कुप्यति । अन्यदाऽपि प्रकोपात् । शरद्वहणमिहाऽऽधिकारिकम् । इतः
प्रभृति यद्वक्ष्यते विधानं तत्सर्वं शरदि वेदितव्यम् । आह । चितं पित्तमित्ययुक्तं चय-
हेत्वभावात् ।

“तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते” इति ।

यदा शेषदोषप्रशमनो विधिरूपदिष्टस्तदा चायकहेत्वसंभवादाचितं पित्तमित्ययुक्तम् ।
अत्र संचक्ष्महे । सर्वमेवैतन्निर्णीतं विहितान्यथाचारिणाम्—

“वर्षास्त्र्यम्बलविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ।

संचितं पित्तम्” इति ॥

तत्र यथोक्तविधिचारिणां कालस्वभावादचितकुपितपित्तसंशमनमाह—

तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं च तित्तकम् ॥

पित्तप्रशमनं सेव्यं रेचनं रक्तमोक्षणम् ॥ ५६ ॥

आचितं पित्तं शरदि कुप्यति यत्तन्निर्हरणार्थमाह—रेचनं रक्तमोक्षणमिति ।
पित्तरोगेषु प्रधान उपक्रमो विरेकः । आचार्यकं(?) हि विरेचनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यः
पित्ते प्रधानतमं मन्यते विरेचनं पित्तहरणानामिति । ततः प्रागुक्ताद्रक्तमोक्षात् । अस्तु-
जस्तु यदा सर्पिष्पानविरेकादिभिरतिमात्रप्रदुष्टत्वात् पार्यते शान्तिः(न्ति) कर्तुं तदाऽ-
न्योपक्रमासाध्यत्वादान्ते रक्तमोक्षणं कार्यम् । अतश्चान्ते तच्छ्रावणं वक्ति । अन्यथा
रक्तं शुक्रौजसी गुदमिति तस्य प्राणायतनत्वाज्जीवरक्तं तदादानाज्जीवादानं स्यात् ।
प्रधानधातुक्षये च महादोषः ॥ ५६ ॥

इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोम्भः कथितं पयः ॥

शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ५७ ॥

निशाप्रदोष एव परं चन्द्रांशुसेवा नोपरि । वसां तैलमवश्यायमिति निषेधात् ॥ ५७ ॥

सेव्यमभिधायासेव्यमाह—

वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ॥

क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चात्र वर्जयेत् ॥ ५८ ॥

वसायाः पित्तश्लेष्मजननाद्वर्जनं तैलस्य च पित्तलत्वात् । वसा तु प्राणिनामुष्णवी-
र्याणां न तु पृषतादीनाम् । तैलं च प्रधानकल्पनया तैलमतिरं च तैलमेव कृत्वा
निषिध्यते । तेन सर्षपतैलादीनां निषेधः । प्राग्वातस्याभिप्यन्दित्वाद्विशेषेण वर्जनार्थं
वचनम् । पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यादिति वर्जनस्य सिद्धत्वात् । औदकानू-
पामिषस्य कफपित्तकर्तृत्वात् । क्षारदध्नाश्च । अवश्यायो दिवास्वप्नश्च व्याख्यातौ
वर्षाख्याने ॥ ५८ ॥

पृथक्पानं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि ॥

दन्तच्छेदनमौष्ण्यं च सप्त सकुषु वर्जयेत् ॥ ५९ ॥

पृथक्पानमिति । सकुमेव जलेनाऽऽप्लाव्य पिबेदिति । पृथक्केवलजलपानमि-

त्यर्थः । पुनर्दानमुत्सृष्टस्य दानम् । निशि, अलक्ष्मीभयात् । दन्तच्छेदं दन्तच्छेदक-
ठिनमिति ऋतुसात्म्यमुक्तम् । तथा च चरकः—

“तस्याशितीयाद्याहाराद्वर्णं वर्धते ।

यस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम्” इति ॥

चरके, ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनैकः सात्म्यदेशसात्म्यव्याधिसात्म्यान्युक्तानि तान्यत्र
प्रदर्शयन्ते । ननु किमृतुसात्म्यमेवैकमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

“उपशेते यदौचित्यादोकःसात्म्यं तदुच्यते” ॥

उपशेते यत्सुखमादधातीत्यर्थः । उपशयः सुखानुबन्ध उक्तः । तत्तु पथ्यमपथ्यं
वा । किं पुनरत्र कारणं यदपथ्यमप्याबाधां न जनयतीत्युच्यतेऽचिन्त्यात्सात्म्याभावादि-
त्यर्थः । उत वाऽचिन्त्यात्सातत्यप्रयोगात् । नित्यानुगतं तच्छरीरस्य सहजमिव विष-
माशीविषस्य नोत्पादयति पीडां तदेव लक्षणं सात्म्यमोकःसात्म्यमुच्यते । सात्म्यं नाम
तद्यदात्मन उपशेते सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः । अथ देशव्याधिसात्म्ये कथयितुमाह—

“देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाऽऽद्यमेव च” इति ॥

तत्र देशो मरुनूपश्च । ननु साधारणोऽप्यस्ति देशः ।

तथा च तन्त्रान्तरीयं वचः—

“अल्पोदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।

ज्ञेयः स जाङ्गलो देश आरोग्यबहुलस्तु सः ॥

प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्बलातपः ।

अनूपो बहुरोगोऽसौ समः साधारणो मतः” इति ॥

अत्र भट्टारकहरिश्चन्द्रेणोच्यते—मरुभूमिरारोग्यदेशानामिति । जाङ्गलस्याऽऽरोग्यं
कार्यम् । अनूपोऽहितदेशानामिति । तस्याप्यनारोग्यं कार्यम् । साधारणस्य तु न किञ्चित्का-
र्यमतोऽनुमिन्यामो नोक्तोऽपि साक्षाद्विद्यत इति । अपरे त्वेवं मन्यन्ते । देशानां विपरी-
तगुणं सात्म्यमिष्टम् । न च साधारणस्यास्ति विपर्यय इति सतोऽपि तस्येहावचनम् ।
साधारणस्य तु जाङ्गलानूपविपर्यये पठितत्वात् । तदेव द्विविधस्य देशस्य विपरीतगुणं
प्रतिलोमम् । कैर्गुणैः । तत्र मरोर्देशस्य गुणा रूक्षलघूष्णादयः । तद्विपरीतगुणं स्निग्ध-
शीतादिगुणम् । किं तत्सात्म्यम् । तथाऽनूपस्य गुणाः स्निग्धगुरुशीतादयस्तेषां विपरीत-
गुणम् । किं तत्सात्म्यमामयो व्याधिस्तद्विपरीतगुणं संतर्पणोत्थेऽपतर्पणमपतर्पणोत्थे च
संतर्पणं शीतसमुत्थे चोष्णमुष्णसमुत्थे शीतम् । आह । हेतुविपरीतमेतद्वेतुव्यतिरिक्ताच्च
व्यतिरिक्तं व्याधिविपरीतं निर्दिष्टम् । उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थ-

कारिणां चौषधाहारविहाराणां सुखानुबन्ध इति । उच्यते । सत्यमस्त्येतयोर्भेदो न ह्यत्र हेतुविपरीतं तदर्थकारि वा भेषजं प्रस्तुतं किं तर्हि सात्म्यभेदोऽत्र व्याख्यायते । तच्च हेतुविपरीतं वा भवतु व्याधिविपरीतं वा सर्वमेवेदं व्याधिसात्म्यान्न भिद्यत इत्यर्थः । व्याधिविपरीता ज्वरे यवागूः सर्पिश्च ।

तथा—“प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्तेऽभिधीयते” ।

तथा गुल्मे—

“विमार्गाजपदादर्शैर्यथा लाभं प्रपीडयेत्” ॥

ननु विपरीतार्थकार्यविभेषजं व्याधिसात्म्यामिच्छति । यतो हेतुव्याधिविपरीतयोरौषधयोरर्थं व्याधिशमनलक्षणं तदपि करोति । यथा छर्द्या वमनमतिसारे विरेचनं मदात्यये मद्यपानमतो विपरीतगुणं गुणैरित्युक्तं लक्षणम् । तस्यानवरोधान्नेदं व्याधिगुणैर्विपरीतगुणमर्थं तु विपरीतगुणं संपादयति । ब्रूमः । न सर्वस्मिन्नोगे तदर्थकारि सात्म्यमुपपादितं तस्माद्वाहुल्यं परिगृह्योक्तम् । ननु किं तद्विपरीतगुणं देशानामामयानां च यत्सात्म्यम् । उच्यते । चेष्टितं चाऽऽद्यमेव च । तत्र सात्म्यमुपशयः सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थ इति वचनात् । चेष्टितं धावनलङ्घनस्वप्नास्याहर्षजागरादि । आद्यमदनीयमाहार उष्णस्निग्धमात्रावदादियुक्तः । एवमेतदुत्सात्म्यमोकः सात्म्यं देशसात्म्यं व्याधिसात्म्यं चेति चतुष्प्रकारं सात्म्यमुक्तम् । नन्वन्यान्यपि सात्म्यानि सन्ति । यथा षष्टिकादीनां प्रकृत्यैव हिततमानां सर्वकालसात्म्यम् । तथा सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थस्य सुखानुबन्धः । षष्टिकादिभिश्च सर्वदा सुखानुबन्धो नित्यप्रयोगवचनात् । तथा दोषविपरीतमपि दोषसात्म्यमुक्तम् —

“समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादिमानवाः ।

दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥

विपरीतगुणस्त्वेषां स्वस्थवृत्तविधिर्हितः ।

समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते” ॥

तथा तत्र सर्वरसं समधातुप्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्यमाभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेण प्रवरमुपपादयेत्सात्म्यमिति । तदेतानि सर्वसात्म्यदोषसात्म्यरससात्म्यानि कस्मादत्र नोदाहृतानि । किं चैषां बहूनां सात्म्यानां युगपदुपनिपतितानां किं प्रयोक्तव्यमिति संदेहः । तद्यथा । हेमन्ते गोरसेक्षुवसातैलादीनि केषांचित्पुरुषाणां जन्मप्रभृत्येव तान्यनुचितानि । अन्येषां श्लेष्मप्रकृतित्वादोकः सात्म्यं न भवति । कटुतिक्तकषायास्तु रसाऋत्वोकः सात्म्यं तथा यदि हेमन्तश्च कालो भवति । अनूपदेशश्च सिन्धुदेशो वा । तत्र तावत्किं देशसात्म्यं क्रियतामुत हेमन्तर्तुसात्म्यम् । एवं व्याधिसात्म्येनापि भाव्यमिति । अत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तमन्यान्यपि सात्म्यानि सन्तीति । तत्र(न्न) चतुर्ष्वेवान्तर्भावात् । तत्र व्याधिविपरीतेनैव दोषप्रकृतिविपरीतसंग्रहादोषसात्म्यम् । प्रकृतिसात्म्यं

व्याधिसात्म्येनैवोक्तं प्रतिपत्तव्यम् । रससात्म्योपदेशोऽपि ऋत्वोकः सात्म्योपदेश एवा-
न्तर्गतो ज्ञेयः । सर्वकालसात्म्यमृतुसात्म्येऽन्तर्भवतीति यतस्ततः षट्स्वप्नृतुषूपदिश्यत
इति । यच्चोक्तम् । बहूनां युगपन्निपतितानां किं प्रयोक्तव्यमिति । अत्राप्युच्यते ।
किंचिदेव कस्यांचिदवस्थायां बलवत्त्वात्प्रधानम् । तस्यैव प्रयोगो नेतरस्य तत्रर्तुसात्म्या-
देशसात्म्यं बलवद्यदृतुसात्म्यं सर्वदेशसामान्यं देशसात्म्यं चैकदेशत्वाद्विशेषः । देश-
सात्म्यमपि तत्र देशे सर्वपुरुषसात्म्यकस्तु प्रात्यात्मिकत्वाद्विशेषः । ऋत्वोकः सात्म्यादपि
व्याधिसात्म्यं बलवद्वाधेः पीडाकरत्वात्कादाचित्कत्वाच्च । सात्म्याविशेषभावाच्चोत्सर्ग-
स्यापवादेन बाधो भवति । वचनादपि बलवत्त्वं गम्यते ।

यथोक्तम्—“ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः ।

श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेष्यते” ॥

एवमृतुसात्म्यमुक्त्वा पुनरवोचत्—

“गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।

अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा बाला वृद्धास्तथा बलाः ॥

सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन्सर्वकालिकम्” इति ।

अतो विज्ञायते, ऋतुसात्म्याद्व्याधिसात्म्यं बलवत् । तथा ग्रीष्मे स्वप्नमृतुसात्म्य-
मुक्त्वा पुनरवदत्—

“भेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।

दूषीविषार्तश्च दिवा न शयीरन्कदाचन” इति ॥

ग्रीष्मकालेऽप्येषां प्रतिषेधादृतुसात्म्याद्व्याधिसात्म्यस्य बलवत्त्वमुक्तम् । नवज्वरे
दिवास्वप्नप्रतिषेधाद्ग्रीष्मे च विधानादृतुसात्म्याद्व्याधिसात्म्यं बलवद्यथा देशसात्म्यौकः-
सात्म्याच्चोभयस्मादपि व्याधिसात्म्यं बलवत् । यथोक्तम् । येऽप्यातिलवणसात्म्याः पुरु-
षास्तेषां खलतीन्द्रलुप्तपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्तीत्यनागतव्याध्यवे(पे)क्षया देश-
शरीरसात्म्ययोः प्रतिषेधमाह ।

तथा—“आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः” इति ॥

पाखण्डिका अप्याहुः—

“तत्रौकः सात्म्यं सामान्यं सर्वदेशेषु संभवात् ।

ऋतोर्देशविशेषो हि सामान्याद्बलवान्यतः ॥

देशौकः सात्म्ययोरोकः सात्म्यं तु बलवन्मतम्” ।

ऋत्वोकः सात्म्यादपि व्याधिसात्म्यं बलवदुच्यते—

“तद्यथा कण्ठरोगे तु प्रश्वासगलरोधिनि ।

ग्रीष्मर्तौ सिन्धुदेशे च पुंसि क्षीराज्यशालिनि ॥

मुक्त्वा सात्म्यत्रयं व्याधिसात्म्यमेव प्रयोजयेत् ।
 कटुतिक्तकषायादि रूक्षं यच्चापतर्पणम् ॥
 न ह्यस्यां व्याध्यवस्थायां ग्रैष्मिके विधिरिप्यते ।
 न सैन्धवो विधिस्तत्र मत्स्यानूपामिषादिकः ॥
 नापि तत्र च शाल्यन्नक्षीराज्यादिहितं तदा ।
 अनया तु दिशा सर्वमूह्यं सात्म्यबलाबलम् ॥
 मिथःसात्म्याविरोधी स्यादनुरोधे तु योजयेत् ।
 सर्वाण्येव हि सात्म्यानि तद्यथा पैत्तिके गदे ॥
 शरदृतौ मरौ देशे नरे मधुरशालिनि ।
 तत्रर्तुदोषपुरुषरोगसात्म्यं प्रयोजयेत् ॥
 अयमेव विधिर्ज्यायान्यत्सात्म्यानां चतुष्टयम् ।
 प्रयुज्यते विरोधेन विरोधे ज्ञापितो विधिः ॥
 सात्म्यस्य नियमो ह्येष आत्मना सह यत्स्थितम् ।
 आत्मा ह्यनुमतो देहो यदा द्रव्योपयोगतः ॥
 विकारं नैव भजते तस्मात्सात्म्यं निरुच्यते” ।

ययोस्तु विरोधः शक्यते कर्तुम् । यथा—

“क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्म्याश्च सैन्धवाः” ॥

क्षीरमत्स्ययोर्देशसात्म्यमृतुसात्म्यं चेत्यविरुद्ध एव प्रयोगस्तयोस्तस्मात्सर्वं युक्तम् ॥ ९९ ॥

धातूनाह—

रसासृज्जांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥

दोषानाह—

वातपित्तकफा दोषा विण्मूत्राद्या मला मताः ॥ ६० ॥

वायुश्चात्र प्रधानत्वादग्रे निर्दिष्टः । प्रधानो हि दोषेभ्यो वायुः शीघ्रकारित्वाच्छु-
 भाशुभार्थकरणं प्रति समर्थतरत्वाद्वाजवदुपचाराद्बहुतरविकृतविकारकर्तृत्वाच्च । तं चानु-
 पित्तं मध्यकारित्वान्मित्रवदुपचारात्ततोऽल्पतरविकारकर्तृत्वाच्च । तदनु च श्लेष्मा चिर-
 कारित्वाद्भृत्यवदुपचारादल्पतमरोगकर्तृत्वाच्चेति । इदं तत्र विचार्य कस्माद्वातादय एव
 दोषा उच्यन्ते न तु धातवः । यावता धातूनामपि रसादीनां वातादिभिः समानः सर्वः
 पृथङ्निदानादिनिर्देशः कृतः । तत्र निदानं तावद्यथा वातादीनां पृथगुक्तं तथा रसादी-
 नामपि—

“गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रनिषेविणाम्” इत्यादि ॥

तथा प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मधैरित्येवमादि । स्थानमपि रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलम् । दशविधमन्यः । शोणितवहानां स्रोतसां यक्कन्मूलं ग्रीहा चेत्येवमादिकम् । विकारा अप्यश्रद्धा चारुचिश्चास्य वैरस्यमित्याद्याः । उपक्रमोऽपि—

‘रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम्’ ॥

इत्येवमादि । दोषसंज्ञा पित्तता यस्मात्पित्तं शोणितमेव वा । यदि कुप्यतीत्युक्त्वा यथोल्बणस्य दोषस्येत्युक्तम् । तथा दौर्गन्ध्यं मेदोदोषादिति स्यान्न च पृथङ्निदानादिनिर्देशाद्दोषा इति ब्रूमः किं तर्हि दुष्यन्ति यस्मात् । यद्येवं तत्सिद्धं धातूनामपि दोषत्वं यस्मात्तेऽपि दुष्यन्ति । आगमो हि । तेषां प्रकोपात्स्थानस्थाश्च विमार्गगाश्च शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते ।

तथा—“शरत्कालप्रभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति” ।

नैतदेवं धातवो हि दोषैर्दूष्यन्ते न स्वयं दुष्यन्ति । यथोक्तं तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषास्तु स्वतन्त्रा एव दुष्यन्ति न दोषान्तरेण दूष्यन्ते । तस्माद्वातादय एव दोषा न धातवः । एवमादि न युज्यते । यस्माद्वातादयोऽपि निदानैर्दूष्यन्ते स्वतन्त्रा दुष्यन्ति च । तथा दोषेणापि दोषो दूष्यते । यथा प्रकृतस्थं पित्तं वायुना कुपितेन तद्धि दूषितं दाहादीञ्जनयति ।

उक्तं च—“प्रकृतस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षयः” इत्यादि ।

न चैतावता वातादीनामदोषत्वं तद्वद्धातूनामपि भविष्यति तथा धातवोऽपि दूष्यन्ते स्वतन्त्रा दुष्यन्ति च येन धातुजा व्याधयः सहजाशोरिक्तस्त्रावादयो दोषकोपः पश्चादुक्तः । जन्मप्रभृत्येव हि गुदे(द)जैरावृतो मार्ग इत्यादिना ग्रन्थेन । रक्तस्त्रावश्च विरेचनव्यापत्तिनिमित्तो दोषानन्तरेण जायते—

“दोषान्हत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम्” ॥

इत्यादिवचनादिति । तर्हि दूषणाद्दोषा इति ब्रूमः । दूष्याणां रसादीनां धातूनां वातादयो यस्माद्दूषयन्ति तस्माद्दोषा इति । एवमपि सिध्यति धातूनां दोषत्वं यस्माद्धातवोऽपि धातून्दूषयन्त्यतो धातुष्वपि दोषत्वं प्राप्नोति । उक्तं च । धातवश्च धातून्प्रदूषयन्ति प्रदुष्टाः । धातूनां दूष्यत्वान्न दोषप्राप्तिर्भविष्यतीति चेदेवं सति वातादिष्वपि न दोषत्वप्राप्तिर्भविष्यति । यस्मात्तेऽपि संनिष्कृष्टनिदानैर्दूष्यन्ते । एवं तर्हि दूषणस्वभावादोषा इति व्याख्यानं करिष्यामः । दोषाः स्वभावाद्धि वातादयः । यथोक्तं वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावात् । दोषो दुष्टत्वं स स्वभावो येषां ते दोषस्वभावाः । तस्माद्दोषस्वभावात्तद्दोषा इति । एवमपि न युज्यते यस्मादेवमिष्यमाणे समावस्थानामदोषत्वं प्राप्नोत्यदोषवचनं

च दुष्टत्वाभावात् । न हि समावस्थानां वातादीनां दुष्टस्वभावत्वमुपपद्यते । दोषवचनं शरीरयोगक्षेमकर्तृत्वात् । तदुक्तं ते प्रकृतिभूताः शरीरयोगक्षेमकराः । उत मन्यसे ते दुष्टस्वभावाः शरीरदूषणात्मकास्तदा ते दोषा न समावस्था इति । एवं सति दोषस्वभावानुपपत्तिरव्यवस्थितत्वात् । यदि दोषाणां दोषत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवत्येवं सति स्वभावो न भवति यस्माद्व्यवस्थितः स्वभावो नाव्यवस्थित इति । तस्माद्भातूनामपि दोषत्वं सिद्धमिति । अत्र ब्रूमः । यद्यपि धातूनां वातादिभिः सर्वं समानं निर्दिष्टं पृथङ्निदानलक्षणस्थानरोगचिकित्सितदोषसंज्ञादूषणत्वादि तथाऽप्ययमत्र विशेषो येन वातादयो दोषा न धातवः । तथा हि । वातादयो धातून्दूषयन्ति नैव कदाचिद्भातुभिर्षातादयो दूष्यन्ते । परस्परं वा न दूषयन्त्यतो वातादय एव दोषा न धातवः । तर्हि दूष्याणां दूषयितव्यत्वात् । अतश्च यो रसरक्तादीनां धातूनां गुरुशीततीक्ष्णोष्णादेर्निदानात्प्रकोपः । स दोषप्रकोपणद्वारेणैवोत्पद्यते । दोषा एव हि तैस्तैर्निदानैर्दुष्टा रक्तादीन्यधिष्ठाय दूषयन्ति न तु वातादिदोषप्रकोपनिरपेक्षा धातवः कुप्यन्तीति । बाह्व्यं(?)येऽपि रसरक्तजा व्याधय इत्युक्तास्ते तत्रस्यैर्दोषैर्दूषितेषु रसादिषु जन्यन्ते । उपचारमात्रेण तु रसजा रक्तजा इति व्यपदिश्यन्ते घृतदग्धवत् । यथा घृताधिष्ठानेनाग्निना दग्धो घृतेन दग्ध इति तद्वद्रसरक्ताधिष्ठानैर्वातादिभिर्दोषैर्जनितेषु व्याधिषु रसजा व्याधयो रक्तजा व्याधय इति व्यपदिश्यन्ते । तथा चास्यैवार्थस्य साक्षिभूतमिदमाचार्य उक्तवान् । तत्र रसादिषु स्थानेषु युगपत्कुपितानां दोषाणां यस्मिन्स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्यथावदनुव्याख्यास्याम इति । तथा तदुपक्रमनिर्देशोऽप्युपचारमात्रम् । रसरक्तमांसस्थितानां दोषाणां स्थानापेक्षया दोषोपक्रमे क्रियमाण उपचारमात्रमेतद्रसस्योपक्रमो रक्तस्योपक्रम इति । योऽप्युपक्रमविशेषो रक्तजानां शोणितस्रावो मांसमेदोजानां ग्रन्थ्यर्बुदादीनां शस्त्रभेदादिर्न दोषोपक्रमविलोपनः । सोऽपि वातादिदूषितानां रक्तमांसादीनामुपेक्षणाद्यदाऽतिमहती वृद्धिर्भवति तदा तत्रस्थो दोषः शीतादिभिर्दोषोपक्रमैः प्रशमयितुमशक्योऽतिवृद्धत्वात् । रक्तमांसादिजानामनेनोपायेन तत्रोपशमो भवति । उक्तं च । बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यभिन्ने सेतौ पल्वलप्रसेकोऽस्तीति । तस्मादुत्पत्य निपत्य वा त्रय एव वातादयो दोषा न धातवो दोषा इति । एतेन तन्त्रान्तरीयाभीष्टस्य चतुर्थस्य रक्तस्य दोषस्य दोषत्वनिषेधः कृतो बोद्धव्यः । यदुक्तं सुश्रुतेन—यथा हि महानुदकसंचयो विरुद्धत्वात्सेतुमवदीर्यापरैरौदकैर्भावैर्व्यामिश्रः सर्वतः प्रभावत्येवं दोषाः कदाचिदेकैकशो द्वंद्वशः समस्ताः शोणितचतुर्था वा प्रसरन्ति । तत्र वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितमित्येवमादि ॥ ६० ॥

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ॥

भुक्ताहोरात्रवयसां संधिष्वपि कफानिलौ ॥ ६१ ॥

सुगमम् ॥ ६१ ॥

कृशो रूक्षोऽल्पकेशश्च चलचित्तोऽनवस्थितः ॥
बहुवाग्ब्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६२ ॥

सुगमम् ॥ ६२ ॥

अकालपलितो गौरः प्रस्वेदी कोपनो बुधः ॥
स्वप्नेषु दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६३ ॥

सुगमम् ॥ ६३ ॥

स्थिरचित्तः सुबद्धाङ्गः सुप्रजः स्निग्धमूर्धजः ॥
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥
संमिश्रैर्लक्षणैर्ज्ञेया द्वित्रि(त्र) दोषान्वया नराः ॥ ६४ ॥

सुगमम् ॥ ६४ ॥

बद्धकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान् ॥
जाङ्गलोऽल्पाम्बुशाखी च वातपित्तगदोत्तरः ॥ ६५ ॥

सुगमम् ॥ ६५ ॥

संसृष्टलक्षणोपेतो देशः साधारणः स्मृतः ॥ ६६ ॥

ननु साधारणस्योभयलक्षणत्वमयुक्तं परस्परपरिहारस्थितिधर्मकत्वात् । न ह्यानूप-
जाङ्गलयोर्लक्षणानि मिथोत्यन्तविलक्षणानि शीतोष्णवदेकत्र संभवन्ति । अवयववृत्ति-
त्वासिद्धिर्भविष्यति । साधारणो हि कचिदनूपलक्षणः कचिज्जाङ्गललक्षणश्चित्रपटव-
दिति चेत् । नैवम् । यो हि साधारणस्यावयवोऽनूपलक्षणः सोऽनूप एव यो जाङ्गलल-
क्षणः स जाङ्गल एवातलक्षणत्वात्तत्कार्यत्वाच्च । तस्मादेतदेवं प्रतिपत्तव्यं य एतेऽनू-
पजाङ्गलयोर्बहुनिम्नोन्नतादयो व्यञ्जनविशेषास्तैरेवानतिशयसहितैः साम्यावस्थितैः साधा-
रणो मन्तव्य इति ॥ ६६ ॥

अमुमेवाभिप्रायमाह—

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः ॥
समता चैव दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ६७ ॥

तस्मादनूपजाङ्गलवेदनानामपि साम्यमेव वेदितव्यम् ॥ ६७ ॥

क्षीरितक्तकषायाणां द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥
दन्तकाष्ठं निषेवेत मुखरोगप्रैणाशनम् ॥ ६८ ॥

तिक्तकषायादि दन्तकाष्ठं प्रत्युषसि कफप्रकोपनिवारणाय । दन्तधावनस्य द्वादशा-
ङ्गुलत्वं सुखग्रहणसंचारणार्थम् ॥ ६८ ॥

नवज्वरास्यशोषादौ न सेव्यं दन्तरोगिणा ॥

प्रतिपददर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव भारत ॥ ६९ ॥

सुगमम् ॥ ६९ ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ७० ॥

सुगमम् ॥ ७० ॥

पत्रैः स्याद्वकुलादीनां तत्र दन्तप्रघर्षणम् ॥

सुगमम् ॥

जिह्वानिलेखनाद्रोगास्तद्गता न भवन्ति हि ॥ ७१ ॥

सुगमम् ॥ ७१ ॥

बहिर्मुखप्रक्षालनमाह—

पित्तरक्तकृता रोगा न स्युर्व्यङ्गादयो मुखे ॥

भिल्लोटककषायेण धात्रीकाथेन धावनात् ॥ ७२ ॥

आदिशब्दान्नीलिकामुखशोषपिटिका गृह्यन्ते । भिल्लोटकेति । भिल्लोटको हिमवद्व-
नान्ते केदारभूमौ प्रसिद्धः । गयी तु भिल्लोटककषायम् ॥ ७२ ॥

अन्तर्मुखप्रक्षालनमाह—

आमलकस्य कषायेण नेत्रे प्रक्षालयेत् । उभयं शीतोदकेन वा ॥ ७३ ॥

दृष्टिपरिमार्जनार्थं मुखस्य कान्त्यै त्रिदोषशमनाय ॥

सौवीराञ्जनमुक्तं लोचनयो रञ्जनं मुनिना ॥ ७४ ॥

सुगमम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सामान्याञ्जनगुणमाह—

शोभार्थमञ्जनं कृष्णं शलाकाभिर्यथेप्सितम् ॥

पक्ष्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् ॥

नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चावलतारकम् ॥ ७५ ॥

पक्ष्मलं घनरोमान्वितम् । कान्तं कमनीयम् । अञ्जनसंयोगादिति । अञ्जनं सौवी-
राञ्जनादि ॥ ७५ ॥

श्रान्ते प्ररुदिते चैव मृद्यपीते नवज्वरे ॥

उष्णवेश्मनि दाहे च अञ्जनं नैव शस्यते ॥ ७६ ॥

सुगमम् ॥ ७६ ॥

निर्गदं निर्मलं चक्षुर्भवत्यञ्जनयोगतः ॥

प्रतिमर्शस्ततो देय ऊर्ध्वजत्रुगदापहः ॥ ७७ ॥

सुगमम् ॥ ७७ ॥

मुखशुद्धिश्च पूगादिकर्पूरसुमनःफलैः ॥ ७८ ॥

श्लेष्महननाय कल्पत इति कर्पूरः ॥ ७८ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यादिभूषितः ॥

पादत्रच्छत्रदण्डैश्च विचरेच्च यथासुखम् ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गस्तु विशेषेण कार्यो विपरीतगुणैर्वातं जित्वा वीर्यादिकरत्वात् ।

उक्तं च—“स्नेहेन रौक्ष्यत्वमपास्य वायोर्यद्गौरवाल्लाघवमाशु तस्य ।

उष्णेन शैत्यं विदधाति तैलं वीर्यं सुवर्णं सुबलं सुपुष्टिम्” इति ॥

स्नेहस्य शिरामुखादिभिः शरीरस्य संतर्पणकालं केचिदत्र पठन्ति—

“रोमान्तेष्वनुदेहस्य स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ।

ततः प्रविशति स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ॥

रक्तं व्रजति मात्राणां शतैः पञ्चभिरेव च ।

षड्भिर्मसं प्रपद्येत मेदः सप्तभिरेव च ॥

शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं नवभिर्व्रजेत् ।

तत्रस्थाञ्जशमयेद्रोगान्वातपित्तकफात्मकान्” ॥

उत्सादनं सस्नेहकल्केनोद्धर्षणम् ।

“स्नानालेपनमाल्यानि मनोहर्षं वितन्वते ॥

हर्षणान्मनसो वृष्यं प्रभावादुपजायते” ।

पादत्रच्छत्रदण्डैरिति । पादत्रगुणाः सुश्रुत उक्ताः—

“पादरोगहरं वृष्यमायुष्यं चक्षुषे हितम् ।

सुखप्रचारमोजस्यं सदा पादत्रधारणम्” इति ॥

वृष्यत्वे कारणमाचार्यः प्राह—

“रितोवहाः पादतलेषु नाड्यः स्थिता उपानद्रहितस्य तामु ।

पित्तानिलाभ्यामभिधातकृद्भ्यामुत्तप्यते वीर्यमवृष्यताऽतः ॥

पादत्रयुक्तस्य तु कारणैः स्वैर्वृद्धं न नाडीषु विशोषमेति ।

हृतेऽपि काम्यादिह वृष्यताकृदिष्टः प्रयोगो मुनिभिः प्रदिष्टः” इति ॥ ७९ ॥

श्रोत्रघ्राणशिरःपादतैलनित्योऽथ धूपपः ॥ ८० ॥

कर्णपूरणकालस्य संख्यां वाग्भटः प्राह—

“धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने” इति ॥

पादाभ्यङ्गगुणाः सुश्रुत उक्ताः—

“निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः पवनापहः ।

पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः” इति ॥

पादचक्षुषोर्व्यवहितावपि पादाभ्यङ्गश्चक्षुष्यः । उक्तं च—

“चक्षुषी प्रतिबद्धे द्वे शिरे पादसमाश्रिते ।

तस्माच्चक्षुष्प्रसादार्थं पादाभ्यङ्गं समाचरेत्” इति ॥

वाग्भटेऽपि—

“द्वे पादमूले पृथुसंनिवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ता म्रक्ष्णोर्द्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति” ॥ ८० ॥

पृष्ठतोऽर्के निषेवेत जठरेण हुताशनम् ॥

स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ८१ ॥

सुगमम् ॥ ८१ ॥

राजन्हरीतर्की भक्ष तक्रं सलवणं पिब ॥

भुङ्क्ष्व वास्तुकशाकेन नश्यन्तु तव तेन ते ॥ ८२ ॥

तेन त इति । ते गुदजाः ॥ ८२ ॥

न वेगान्धारयेन्निद्रावातविष्णूत्ररेतसाम् ॥

जृम्भाबाष्पक्षवोद्गारश्वासतृष्णावमिक्षुधाम् ॥ ८३ ॥

सुगमम् ॥ ८३ ॥

धारितेषु प्रजायन्ते तन्मार्गस्थानजा गदाः ॥ ८४ ॥

तन्मार्गस्थानजा गदा इति । तेषां मार्गस्रोतसि स्थाने वाऽऽश्रये गदा जायन्ते इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

धार्या वेगास्त्वशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥

सुगमम् ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥ ८५ ॥

इन्द्रियाणि रसनादीनि कदन्नाशनूदिना न पीडयेन्न निगृह्णीयात् । न चैतानीन्द्रियाण्यतिलालयेदतिशयेन विलासयेत् ॥ ८५ ॥

अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥
 सेवेत विषयान्काले त्यक्त्वा तत्परतां वशी ॥ ८६ ॥
 नातिजागरणं निद्रां सर्वभूतहितैषिताम् ॥
 देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धान्सदाऽर्चयेत् ॥ ८७ ॥

सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदं प्रतिपत्तिमनुयायात् । सर्वेष्वामारेषु मध्यमं मार्गमनुवर्तेत
 नैकत्राऽऽसक्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

चतुष्पथे नमस्कृता दाता यश्च प्रियंवदः ॥
 कुद्धानामनुनेता च दीनानामनसूयकः ॥ ८८ ॥
 आश्वासकश्च भीतानां बन्धुवत्सर्वदेहिनाम् ॥
 रागद्वेषनिदानानां हन्ता धर्मपरायणः ॥ ८९ ॥

दीनानामनसूयक इति । अनसूयकोऽभ्युद्धारकः । बन्धुवदिति । करुणाद्रमन-
 स्कत्वेन बन्धुरिव । रागद्वेषनिदानानां हन्ता । अहंकारममकारमिथ्याबुद्धयो रागद्वेष-
 हेतवः । रागद्वेषमूलशुभाशुभकर्मप्रसरः प्राणिनाम् । ततो विग्रहसंसारनिगडबन्धः । तं
 छेदयेत्परं प्रयत्नमाधाय ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥
 शिरश्च पादौ च सदाऽर्चयेद्यः स्त्रियं श्रियं नाभिलषेत्परस्य ॥ ९० ॥

नित्यं सदैव हिताहारविहारौ सेवेत । तच्छीलौ यः स एवभूतो नरः । तथा दाता
 त्यागी त्यागवान् । तथा समः सर्वेषु भूतेषु समचित्तः । तथा सत्यपरोऽवितथवाक् ।
 तथा क्षमावान्यः शक्तोऽपि कृतापराधदण्डेनानुरूपेण न योजयति । तथाऽऽप्तानुपसेवते
 तच्छीलौ यः स आप्तोपसेवी चारोगो भवति । न केवलं प्राक्तनविध्यनुष्ठानेनारोगः संप-
 द्यते । यावदाप्तोपसेवी चेति चशब्दार्थः ।

“येषां त्रिकालमचलं ज्ञानमव्याहतं सदा ।

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्” ॥

इत्याप्तलक्षणमिति ॥ ९० ॥

न कुर्याच्चञ्चलं चेतो न कालमतिपातयेत् ॥ ९१ ॥

प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि च ॥

अहिंसा सततं कार्या धार्या चित्तस्य नित्यता ॥ ९२ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां श्रीश्री-
कण्ठदत्तकृतायां व्याख्याकुसुमावल्याख्यायामेकाशीतितमः
स्वस्थाधिकारः समाप्तः ॥ ८१ ॥

अथ व्यशीतितमो मिश्रकाधिकारः ।

चिकित्साङ्गभूतप्रशस्तवैद्यादिनिर्देशः पारिशेष्यात् । अतो वैद्यादिपादचतुष्टयं चिकि-
त्सासाधनं निर्दिशन्नाह—

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ॥

एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १ ॥

व्याध्युपसृष्टो रोगी । परिचारकः शुश्रूषकः पुरुषः । कर्मसाधनहेतव इति ।
आरोग्यहेतव इत्यर्थः । वैद्योऽभिहित आदौ प्राधान्यात् । ततश्च रोगी भेषजस्याधिक-
रणत्वात् । ततो भेषजं रोगनिवृत्तौ प्रधानकारणत्वात् । शेषात्परिचारकोऽन्ते । पादा
इति । चत्वारोऽशाः । पादसंकीर्तनेन च वैद्यादीनामन्यतमवैकल्येऽपि चिकित्सायाः
सिद्धिं दर्शयति ॥ १ ॥

वैद्यादीनां गुणानाह—

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती ॥

लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥ २ ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान्व्यवसायी विशारदः ॥

सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते ॥ ३ ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थ इति । यथावदधिगतशास्त्रो यथावज्ज्ञाततदर्थश्चेत्यर्थ इति
दृष्टकर्मः । सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति । असच्चास-
दिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति । तत्त्वेन यथावस्थितोऽधिगतः
शास्त्रार्थो येनेति सोमः । दृष्टकर्मेति । छेद्यादौ स्नेहादौ च कुशल इत्यर्थः ।
स्वयंकृती स्वप्रज्ञया चिकित्सायां प्रवृत्तः । लघुहस्त इति । छेद्यादिक्रियासु वेपना-
दिदोषरहितः । शुचिरिति । बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । शूरः, अविषादी । सज्जो-
पस्करभेषज इति । सज्जानि प्रगुणान्युपस्कराणि यन्त्रशस्त्रादीनि भेषजानि च यस्य
स तथा । प्रत्युत्पन्नमतिरिति । यथाकालोचितकार्याभिज्ञः । धीमान्, उक्तदुरुक्तो-
हापोहक्षमः । व्यवसायी, उद्यमपरो गर्हनेऽपि कर्म कर्तुं व्यवस्यतीत्यर्थः । विशारदः

पण्डितः कृच्छ्रपदमात्रेषु न मुह्यति । सत्यधर्मपर इति । सत्यं मिथ्याभाषणनिवृत्तिः ।
धर्मः, अनेकसाधनसाध्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

आयुष्मान्सत्त्ववान्साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ॥

उच्यते व्याधितः पादो वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ ४ ॥

आयुष्मानिति । प्रधानगुणदोषचिकित्सायाः प्रवृत्तेः । ढल्लुणस्तु—आयुष्मा-
न्दीर्घायुः । तच्च शारीरलक्षणैरिष्टाभावेन चाभ्युह्यमिति । सत्त्ववान्क्लेशसहिष्णुः । साध्यः
साध्यव्याधियुक्त इत्यर्थः । आत्मवानलोलुपः । वैद्यवाक्यकृत्, वैद्यवचनकरः ।
आस्तिक इति । दत्तमस्ति हुतमस्ति परलोकोऽस्ति, एवं मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥ ४ ॥

प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ॥

अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ५ ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ॥

समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं पाद उच्यते ॥ ६ ॥

अल्पमात्रमित्यत्र युक्तमात्रं मनस्कान्तमिति पाठः । युक्तमात्रं युक्तप्रमाणं मन-
स्कान्तं मनःप्रियम् । दोषघ्नमिति । दोषशब्देन वातादय उच्यन्ते तद्दूषिता धातुम-
लाश्च । अथवा दोषघ्नं दुष्टिं हन्ति, अदुष्टिं च कोपयति । अग्लानिकरं हर्षक्षयं न
करोतीत्यर्थः । अविकारि विपर्यय इति । विपर्ययेऽयोगादावप्यनतिविकारि ।
समीक्ष्येति । दोषप्रदेशबलकालविकारसत्त्वसात्म्यौषधानलवयः प्रकृत्यादिकान्परीक्ष्य
दत्तमुपयुक्तं काल आवस्थिके वा ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे ॥

वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥ ७ ॥

स्निग्धः प्रीतियुक्तः । अजुगुप्सुरातुरव्याधेरगोपको विकारेऽनिन्दकश्च । कष्टबीभत्स-
व्याधिमत्स्वपि न गर्हा विभर्ति । बलवानिति । बलवत्त्वात्सर्वक्लेशसहः । युक्तो
व्याधितरक्षण इति । युक्त उद्युक्तः । युक्तो निपुण इति ढल्लुणः । एतेन व्याधि-
तस्य रक्षणे तत्पर इत्यर्थः । वैद्यवाक्यकृत्, वैद्यवाक्य अविकल्पं करोतीत्यर्थः ।
अश्रान्त इति । खेदरहितः ॥ ७ ॥

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः ॥

बलवन्तस्तथा न स्युर्जलजा वा स्थलाहताः ॥ ८ ॥

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ॥

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ९ ॥

स्वदेशे समानगुणदेशे । यथाऽनूपे निचितः कफो जाङ्गलदेशे कुपितो न तथा बल-
वान्भवति जाङ्गलदेशगुणेनानूपावरोधात् । जलजा वा स्थलाहता इति । जलजा

जन्तव इव स्थलं नीयमाना अवलवन्तः । वाशब्दोऽत्रेवार्थे । एतच्च वृन्दलिखितक्रमानुरोधाव्याख्यातम् । सुश्रुते तु—न तथा बलवन्तः स्युरित्यादिः श्लोकस्याऽऽदौ पाठः । अत्र क्रमे टीकाकाराणां व्याख्या । जलजा अनूपजा रोगाः श्लीपदादयो जाङ्गलदेशं नीता न बलवन्तः । वाशब्दाज्जाङ्गलजा अपि रोगा अनूपं नीता न बलवन्तः । स्वदेशे निचिता इत्यादिनाऽनुचिते वर्तमानस्येत्यादि.....हेतोश्चितकुपितदोषस्य विसदृशगुणे देश उचिते न्याय्ये वर्तमानस्या.....जाङ्गलदेशे यदि.....स्वप्नादौ वर्तते तद्देशे भवत्येव भयम् । एवमनूपेऽपि व्याख्येयमिति डल्लणः । सुश्रुतपाठक्रमं पठित्वा, एवं व्याख्याति—

“न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहताः ।

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन्कोपमागताः ॥

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति” इति ॥

तुल्यगुणजातस्य रोगस्य विपरीतगुणदोषचिकित्सितं दर्शयन्नाह—न तथेति । जलजा अनूपदेशजाः श्लीपदादयः । स्थलाहता इति । जाङ्गलदेशं नीता इत्यर्थः । उक्तव्याधिकारणं दोषचयादि विसदृशदेशाश्रयं प्रथमं दर्शयन्नाह—स्वदेश इति । यथाऽनूपदेशे संचितः कफो जाङ्गलदेशे कुपितः । उचित इति । न्याय्य इत्यर्थः । यदि पुनराहारादावनुचिते वर्तते न वा भवत्येव भयं यथाऽनूपदेशे संचिते कफे जाङ्गलदेशेऽपि दिवास्वप्नादि कुर्वतः पुरुषस्य भयं भवत्येव । आहारस्वप्नेत्यादि । तद्देशस्य गुणे सति जाङ्गलदेशस्य रौक्ष्यौष्ण्यादौ गुणे सत्यप्युचिते वर्तते । एतदुक्तं भवति । यद्यप्याहारस्वप्नचेष्टादयस्तद्देशगुणा अपि सन्ति तथाऽप्युचिते वर्तते कफविपरीतगुणे वर्तत इत्यर्थः । सुश्रुतपाठक्रमे सोम एवं व्याख्याति । अन्यदेशजातस्य व्याधेर्देशान्तरगमनं प्रशमे हेतुमाह—स्वदेशे निचिता इत्यादि । स्वदेशे यथाऽनूपे संचितः कफो जाङ्गलदेशप्रकुपित उचिते न्याय्ये यदि पुनराहारादावनुचिते वर्तते तदा भवत्येव भयम् । आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य जाङ्गलदेशस्य रूक्षौष्ण्यादौ गुणे सत्यप्युचित एव वर्तते । उचिते व्याधारम्भकदोषप्रत्यनीक एव वर्तते ॥ ८ ॥ ९ ॥

विकारेऽल्पे महत्कर्म क्रिया लघ्वी महागदे ॥

द्वयमेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्मता ॥ १० ॥

सुगमम् ॥ १० ॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो मतः ॥ ११ ॥

दोषावस्थाया दुर्लक्षत्वात्.....प्रमाणक्रियायोग.....तदानीं विश्राम्य तद्वि-
परीतगुणाऽन्या क्रिया कार्या । विश्रामो हि पूर्वक्रियाया अशान्त.....उभयोरपि निष्फ-
लत्वं स्यात् । अग्निमान्द्यविरोधमौषधपरिमाणेन तथाऽऽहारेणापि पच्यमानेन ।

अथ ढल्लुणव्याख्या—क्रियाफलं यदा न दृश्यते तदाऽन्या क्रिया कर्तव्या । साऽपि
विश्रमय्य कालान्तरिता सती कर्तव्येति दर्शयन्नाह—क्रियायास्त्विति । पञ्चरात्रान्तरिता
षड्रात्रान्तरिता वाऽन्या क्रिया प्रयोक्तव्या । संकरो युगपद्द्वयोः प्रयोगः ॥ ११ ॥

व.....ममाह—

गुणालाभेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरितक्रिया ॥

सैव सैवान्यथा तस्याः पूर्ववत्संकराद्भयम् ॥ १२ ॥

सैव सैवेति वीप्साया दृष्टफलत्वात् । तस्या एवाभ्यासवृत्तिं दर्शयति विश्रामः ।

“गुणालाभेऽपि सपदि सैव सैव क्रिया हिता ।

कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि” ॥

इति सुश्रुतपाठक्रमः । तत्र यस्या अपि फलं न दृश्यते साऽपि सप्तरात्राद्विश्रमय्य
कर्तव्येत्याह—गुणालाभ इति । सपदि शीघ्रम् । यदा पुनः कृच्छ्रसाध्यो व्याधि-
स्तदा गुणस्य क्रियाफलस्यालाभेऽपि हिता या क्रिया सैव प्रयोक्तव्या । इति ढल्लुण-
व्याख्या ॥ १२ ॥

षड्भिः केचिद्दहोरात्रैः केचित्सप्तभिरेव च ॥

इच्छन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्तनम् ॥ १३ ॥

सुगमम् ॥ १३ ॥

परिवृत्त्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भूता ॥ १४ ॥

सुगमम् ॥ १४ ॥

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ॥

सद्वैद्यनृपतिद्वेष्टा तद्विष्टः शोकपीडितः ॥

यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ॥ १५ ॥

वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनः सुशङ्कितः ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्वरैः ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

एतानुपाचरेद्वैद्यो बहून्दोषानवाप्नुयात् ॥

एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ॥ १७ ॥

सुगमम् ॥ १७ ॥

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ॥
स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ १८ ॥

सुगमम् ॥ १८ ॥

नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ॥
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

अधुना मानसंख्याया यथासंज्ञासंज्ञिविधानार्थमाह—

गुञ्जाभिः सप्तभिर्माषः शाणो माषचतुष्टयम् ॥
द्वौ शाणौ वटकः कोलस्तौ द्वौ कर्ष उदुम्बरः ॥ २० ॥
अक्षं पाणितलं ज्ञेयं सुवर्णं कवलग्रहः ॥
पिचुर्बिडालपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥ २१ ॥
तद्वयेन पलं मुष्टिः प्रकुञ्चो बिल्वमुच्यते ॥
द्वे पले प्रसृतं विद्यात्तद्वयं कुडवोऽञ्जलिः ॥ २२ ॥
मानिकाऽष्टपलं ते द्वे प्रस्थस्तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
आढकं कंसपात्रे च चतुर्भिर्द्रोण उच्यते ॥ २३ ॥
तत्पर्याया घटोन्माननल्वणार्मणसूर्पकाः ॥
तुला पलशतं ताभिर्विशल्या भार उच्यते ॥ २४ ॥

द्वौ शाणाविति । द्वौ शाणौ वटकः कोल इति संज्ञाद्वयम् । वदरं द्रक्ष्णश्चेति संज्ञाद्वयं वाग्भटाज्ज्ञेयम् । अत्र शब्दान्यत्वं न तु तत्त्वतो भेदः । तौ द्वौ कोलौ कर्ष उदुम्बरोऽक्षं पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः पिचुर्बिडालपदकमिति कोलद्वयस्य कर्षादयोऽष्टौ । तथा तिन्दुको वाग्भटाज्ज्ञेयः । पाणितलद्वयं कर्षौ शुक्तिः । तथा पिचू अष्टमिका च वाग्भटाज्ज्ञेया । तद्वयेन शुक्तिद्वयेन पलं मुष्टिः प्रकुञ्चो बिल्वमिति संज्ञाचतुष्टयम् । आम्रं चतुर्थिकेति संज्ञाद्वयं वाग्भटात् । द्वे पले प्रसृतिः । तद्वयं कुडवोऽञ्जलिश्च । अष्टपलं कुडवद्वयं मानिका । ते द्वे मानिके प्रस्थः । तस्मात्प्रस्थाच्चतुर्गुणमाढकं कंसः पात्रं संज्ञात्रयम् । चतुर्भिराढकैर्द्रोण उच्यते । तस्य पर्याया घट उन्मानं नल्वणोऽर्मणः सूर्पकश्च । इति संज्ञाः षड्द्रोणादीनां शब्दानां स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदः । पलशतं तुला गद्यते । तानि पलशतानि विंशतिभार उच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

द्रवार्द्रयोर्विशेषमाह—

शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥

ज्ञातव्यं कुडवादूर्ध्वं प्रस्थादिश्रुतमानतः ॥ २५ ॥

वाग्भटेन तु, एवमुक्तम्—

“द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम्” ॥

अस्य व्याख्याऽरुणदत्तहेमाद्रिभ्यां सुस्पष्टं कृत्वोक्ता । आर्द्रं त्वौषधं द्विगुणं योजयेत् । पलमित्युक्ते पलद्वयम् । यथा शुष्कार्द्रयोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं दत्त्वा योजयेत् । शुष्कार्द्रयोर्वा द्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याभावे सति, आर्द्रद्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । कुडवादि तथा द्रवमिति । कुडवादि द्रवं च कुडव इत्युक्ते कुडवद्वयम् । यथा शुष्कद्रव्ययोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद्द्रवद्रव्यं कुडवादिपरिमाणसंज्ञया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेदिति । अनुक्तज्ञानार्थं परिभाषामूत्रं

वाग्भटोक्तं यथा—

“पेषणालोडने वारि स्नेहपाके तु निर्देवे ।

कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम् ॥

कल्की कुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम्” इति ॥

अस्यार्थः । पेषणालोडने वारि स्नेहपाकेष्वनुक्तद्रवेषु वारि योज्यम् । प्रमाणानुक्तौ समभागत्वम् । कल्पनानुक्तौ कल्कः । अङ्गानुक्तौ मूलम् । प्रसिद्धेषु तदेव । यथा हरीतकीत्युक्ते फलम् । अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिष्विति संग्रहवचनात् ॥ २५ ॥

द्वैगुण्यं न तुल्यमान इति मानविदो विदुः ॥ २६ ॥

सुगमम् ॥ २६ ॥

मानभेदानाह—

गोणी द्रोणाढकप्रस्थाः कुडवश्च पलं पिचुः ॥

शाणको माषकश्चैव यथापूर्वं चतुर्गुणाः ॥ २७ ॥

तथा च वाग्भटः—

“शाणं पाणितलं मुष्टिं कुडवं प्रस्थमाढकम् ।

द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम्” इति ॥

शाणमानं च संग्रहोक्तम् । षडंशो मरिचिः । ताः षट्सर्षपः । तेऽष्टौ तण्डुलः । तौ धान्यमाषः । तौ यवः । अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्याऽण्डिकामाषकशाणा इति । वंशी

वंशरन्ध्रे प्रविष्टरश्मिस्थं रजः । संग्रहे धरणं तु पलस्य दशमो भागः । माषकस्य पर्यायो हेमधानकश्च । कर्षस्य षोडशिका पलद्वयस्याष्टमानं द्रोणद्वयस्य सूर्प इति । वाग्भटात्कल्पनामाह—

“कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।

रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पनाः ।

पञ्च चैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः” इति ॥

अस्यार्थः । द्रव्यादुद्धृतः सारभागः कषायः । लवणस्य तदभावादयोनित्वमिति हेमाद्रिः ।

अथेशानस्य व्याख्या—कषायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पञ्च रसाः । तेभ्यो ये कषायाः स्वरसादयः पञ्च संभवन्ति । आह । कस्माल्लवणस्य कषायत्वं नेष्यते । यावताऽसावपि स्वविषयेषु व्याधिषु च युज्यते । यथा तत्र साध्य-
मामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेत्पाययित्वा लवणमुष्णं वारि तथा क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोर-
थवा लवणाम्बुनेति । उच्यते । कल्पनासंभवात्प्रयोगासहिष्णुत्वाच्च । या हीमाः कल्पनाः
स्वरसाद्यास्तासामन्यतमाऽपि लवणे न संभवति । लवणस्य तु स्वरसकल्पनाया योगो न
संभवति । सदैव शुष्करूपत्वात् । कल्ककल्पनाऽपि न संभवति । यतो यद्व्यं द्रवेण
सिक्तं पिण्डी भवति न तु विलीयते तत्कल्कसंज्ञामासादयति । न चैवं लवणे संभ-
वति । तथा काथकल्पनाऽपि न संभवति । यस्माद्यद्व्यं काथयित्वा जलादुद्ध्रियते ।
द्रव्यावयवास्तु केचिदभिषवशिथिला वह्निना प्रच्याव्यमाना जलमनु प्रविशन्ति । केचि-
द्व्यसक्ता भवन्ति तत्र शृतकल्पना भवति । न चैवं लवणे संभवति । उदकप्रविष्टस्य
सर्वात्मना विलयनात्, इति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः । शीतकल्पनाऽपि न संभ-
वति । शीतकषायस्य शीतवीर्यैरौषधैः पित्तशमार्थं प्रयोगाल्लवणस्य चोष्णवीर्यत्वात् ।
फाण्टकल्पनाऽपि न संभवति । यस्मात्सद्योऽभिषुतपूतं यत्तत्फाण्टमभिधीयते । तत्र च
कतिपये द्रव्यावयवा जलमनु प्रविशन्ति । भूमानस्तु द्रव्यभाजो भवन्ति । लवणं तु
सर्वमेव विलीयते, इत्येवं कल्पनासंभवाल्लवणस्य कषायत्वं नेष्यते । तथा प्रयोगासहि-
ष्णुत्वाच्च । न च लवणस्य केवलस्य प्रयोगः सातत्येन मधुरादीनामिवाऽऽतुरैः शक्येत
सोढुम् । अतोऽप्यस्य नैवेष्यते कषायत्वमिति । इत्युक्तं लवणवर्जा रसाः कषाययो-
नय इति । मुनिनाऽप्युक्तम्—कल्पनावशतः पञ्चानां रसानां कषायसंज्ञा व्यवहरति ।
न लवणस्य कल्पनायोगाभावात् । मधुरकषायोऽम्लकषायस्तिक्तकषायः कटुकषायः
कषायकषायश्चेति तन्त्रसंज्ञेति । पुनः पुनः कषायग्रहणं चात्र मधुरादिषु द्वित्रिचतुष्पञ्च-
भेदयुक्तेष्वपि कषायसंज्ञासंनिवेशार्थम् । वक्ष्यति—स्वादुरम्लादिभिर्योगमित्यादि । मधु-
राम्लो मधुरलवण इत्येवंप्रकाराः सर्वे कषायसंज्ञाः । अन्यथा पञ्चेति व्यवस्थाकरणात्केवले-

प्वेव मधुरादिषु कषायसंज्ञा स्यात्संयुक्तेषु न स्यादिति । रसानां स्वरसादिकल्पनया योगो न संभवति । युक्तं चैतत् । तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहणं मन्तव्यम् । ननु च मधुराम्लकटुतिक्तकषायाणामपि क्षीरशुक्तमूत्रगुग्गुलुमधूनां स्वरसादिकल्पना न संभवति । मृद्वैरिकाञ्जनादीनां च मधुरादिगुणयुक्तानामपि कषायाभावप्रसङ्गो न केवलं लवणस्येति । नैतदेवम् । मधुरादीनां हि पञ्चानामेकदेशकल्पनासंभवः प्रयोगासहिष्णुत्वं च येषां चासंभवस्ते न ग्रहीष्यन्ते । लवणानां तु सर्वेषामेव कल्पना न संभवति । न च प्रयोगः सोढुं शक्यते । न चैकदेशकल्पनासंभवे कृत्स्नस्य मधुरादेः कषायगणपर्यन्तस्य प्रतिषेधो नोच्यत इति । रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पनाः । पञ्चधैव कषायाणां स्वरसादीनाम् ।

तथा च चरकः—

“यन्त्रप्रपीडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।

यः पिण्डः सार्द्रपिष्टानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥

वह्नौ तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।

आपोथितं निशाध्युष्टं तोयस्थं शीतमुच्यते ॥

चूर्णमुष्णेन संयुक्तं तत्फाण्टमभिधीयते” इति ।

तत्र स्वी रसः स्वरसः । य आर्द्रद्रव्यस्य क्षुण्णनिष्पीडितस्य निर्यासः स स्वरसः । कलयतीति कल्को द्रव्यमन्ते नयतीत्यर्थः । कल गताविति पाठात् । क्रियत इति वा कल्कः । श्रपणाच्छृतः । श्रपणं पाकगुणाधानम् । शृतं पाके, इति लक्षणात् । सलिलाभिषवणैः शीतस्पर्शत्वाच्च शीतः । अनायासनिष्पन्नत्वात्फाण्टः । कषायग्रहणं चात्र स्वरसादिकल्पनानामपि कषायत्वोपचारार्थम् । रसेष्वेव मधुरादिषु लवणवर्ज्येषु कषायशब्दो नियमेनावस्थितः । स्वरसाद्यास्वपि कल्पनासु कषायशब्द उपचर्यते मधुरादिस्वभावानतिक्रमात् । यथा चरक उक्तम् । अन्येषां च शीतवीर्याणां यथालाभमोषधीनां कषायं कारयेत् । अत्र शृताख्या कल्पना कषायशब्देनोपचर्यते । एवं द्रव्येष्वपि जीवकादिषु पुनर्नवान्तेषु कषायोपचारो मधुरादिसमावेशादिति । “निशि स्थिता वा परिमर्दिता वा कल्कीकृताश्चूर्णमथ शृता वा” इति चूर्णोपदेशाच्चूर्णकल्पनानुक्तिः कस्मादत्रेति चेन्न । चूर्णस्य कल्केऽन्तर्भावात्पृथग्भणनम् । ननु चूर्णादनन्तरं कल्कः क्रियते न तु कल्कादनन्तरं चूर्णं तस्मात्पञ्चानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टुं युक्ता न तु कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान् । किंतु लवणस्य कषायसंज्ञायां समावेशो मा भूदिति कल्पनानां मध्ये कल्क इति निर्देशः कृतो न चूर्ण इति । तस्माल्लवणे न भवति कषायसंज्ञावेश इति । पूर्वं बलावहा इति कल्पनासामान्यात्स्वरसादीनां तुल्यबलत्वे प्राप्त इदमारभ्यते । सा च कल्पना पूर्वं यथापूर्वं बलावहा बलाधिका । एवं फाण्टाख्या कल्पना सबला । ततोऽप्यधिक-

शक्तिः शीताख्या । ततोऽप्यधिकवीर्या शृताख्या । ततोऽप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्याऽधिकशक्तिः । तत्र स्वरसस्य तावत्सर्वेभ्यो बलीयस्त्वमौषधसारत्वाद्द्राक्षेक्षुरसवच्छेषस्य किट्टस्याकेंचित्करत्वात् । कल्कस्य तु कालपरिणामेनाऽऽतपानिलादिभिश्चोपहतरसवीर्यतया स्वरसतो न्यूनबलवत्त्वम् । शृतस्य त्वसकलौषधोपयोगादन्यभिभवात्कालपरिणामातपादिभ्यश्च कल्काद्बलवत्त्वम् । शीतस्य तु शिशिरजलस्पर्शस्तब्धावयवतया स्वरपौषधाद्याकृष्टेः शृतादल्पबलवत्त्वम् । फाण्टस्य पुनरल्पकालावस्थायित्वाद्द्रव्यस्य शीतादूनबलवत्त्वमेवेतीशानात् । स्वरसादीनां लक्षणं वाग्भटादाह—

“सद्यःसमुद्धृतक्षुण्णाद्यः स्रवेत्पटपीडितात् ।

स्वरसः स समुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुतः ॥

चूर्णोऽप्लुतः शृतः काथः शीतो रात्रौ द्रवे स्थितः ।

सद्योभिषुतपूतस्तु फाण्टस्तन्मानकल्पने ॥

युञ्ज्याद्याध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ।

मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ॥

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुष्पलम् ॥

पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्द्रवस्य पलत्रये ।

काथ्यं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ॥

शीतं पले पलैः षड्भिश्चतुर्भिश्च ततोऽपरम्” ।

अस्यार्थः । स्वरसलक्षणमाह—सद्य इत्यादि । यस्मिन्दिने समुद्धृतं तस्मिन्नेव प्रक्षाल्य क्षुण्णं पटपीडितं च यद्द्रव्यं तस्य रसः । कल्कलक्षणमाह—कल्क इत्यादि । शुष्कं द्रवेणाऽऽप्लुत्य पिष्टं कल्कः । अनाप्लुतं चूर्णः । संग्रहे तु—उपलदशनादिपिष्टस्तु कल्कः । सूक्ष्मतान्तवच्युतश्चूर्णः । तस्य समस्तद्रव्यापरित्यागादाप्लुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः । दशनपेषणालोडनेनैव द्रवः । कल्कस्य पेषणे पाने चाऽऽप्लुतत्वं चूर्णस्य पान एव समस्तग्रहणेऽप्यशक्यपेषणस्य त्यागान्न कषायलक्षणाभावः । शृतलक्षणमाह—शृत इत्यादि । कथनोद्धृतः शुष्कद्रव्यरसः शृतः । संग्रहे तु—स तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च च्छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधःप्रतिलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतमस्थाल्यां समावाप्य बह्वल्पपानीयग्राहितामौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसृता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च । अथ बद्धावधिशृत्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन्दर्व्या च विघट्टयन्मृदुना परितः समुपगच्छताऽनलेन साधयेत् । अवतार्य च सुपरिस्तुतं यथार्हस्पर्शं च प्रयुञ्जीत । क्षीरा-

दिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेऽनुप-
दग्धं काथयेदिति । तदुपदेशे क्षीरादिकाथोपदेशे वारिकाथं कृत्वा तं काथं क्षीराद्यैः
सह समं क्षीरावशेषं काथयेत् । एवं ह्यनुपदग्धं द्रव्यम् । केवलक्षीरादिपाके तूपदग्धं
स्यात् । शीतलक्षणमाह—शीत इत्यादि । कथनं विना काथवत्सकलरात्रिस्थापनो-
द्धृतः शीतः । फाण्टलक्षणमाह—सद्य इत्यादि । आलोडनसमनन्तरमेव पूतः
फाण्टः । अभिषुत आलोडितः । आलोडनं चोष्णोदकेन । उक्तं हि
संग्रहे—उष्णाम्भसि क्षुण्णाभिषुतं पूतं फाण्ट इति । उक्तानां कल्पनानां वक्ष्यमा-
णानां च मानानां विषयभेदमाह—तन्मानेत्यादि । व्याधिवलानुसारेण या कल्पना
यया मात्रया यस्योचिता तां तया तस्य युज्यात् । आदिशब्दादातुरबलानुसारेण या
कल्पना यत्रोचिता भवति सा तत्र देया । तेन महति व्याधौ बलवति चाऽऽतुरे स्वर-
सप्रयोगः । मध्ये कल्कशृतयोः । अल्पे फाण्टशीतयोः । तथा सर्वाणि स्वरसादीनि
सर्वस्मिन्व्याधावातुरे च नैव योगीनि । यथा ज्वराणां स्वरसो न युज्यते गुरुतमत्वा-
ज्ज्वरस्याऽऽमाशयसमुत्थत्वाच्च । ग्रहणारोगिणि शीतफाण्टकषायौ न युज्येते आग्नि-
मान्द्यभयात् । न च सर्वस्मिन्पुरुषे सर्वेषां स्वरसादीनां यौगिकत्वं कस्यचित्कचिन्मनः-
प्रतीघातात् । किंच न चापि सर्वस्य द्रव्यस्य सर्वाः कल्पनाः संभवन्ति विडङ्गमधु-
कादीनां स्वरसस्यासंभवात् । किंच, एकस्मिन्द्रव्ये सर्वकल्पनासंभवेऽपि केनचिदपि
कल्पनाविशेषेण संस्कृतं द्रव्यमीप्सितार्थसंपादनसमर्थं जायते ।

यथा—“मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुण्या एषोऽनुकल्पः खलु शङ्खपुण्याः” ॥

अत एव कानि च द्रव्याणि विशिष्टकल्पनापरिग्रहेणोक्तानि तथा तेषां कर्मणि
सामर्थ्यात् । अन्यथा तत्र द्रव्यमात्रमेव कल्पनाविरहितमवक्ष्यदिति । मन्दबुद्ध्यर्थं तु
मध्यमं मानमुपदिश्यते । तत्र रसस्याऽऽह—मध्यमित्यादि । पेयस्याऽऽह—पेय-
स्येत्यादि । कल्कचूर्णयोः कर्षं तदालोडनद्रवस्य पलत्रयम् । शृतस्याऽऽह—काथ-
मित्यादि । शृते काथ्यस्य पलं द्रवस्य षोडश पलानि चत्वार्यवशेष्याणि । शीत-
स्याऽऽह—शीतमित्यादि । शीते द्रव्यस्य पलं द्रवस्य षट्पलानि । फाण्टस्याऽऽह—
चतुर्भिरित्यादि । फाण्टे द्रव्यस्य पलं द्रवस्य चत्वारि पलानि । अनयोरनवशेष्यत्वं
कथनाभावात् । यावत्पूतं तावत्पेयमिति ।

“पादशेषः स्नेहविधौ काथस्तोये चतुर्गुणः” इति ।

“स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रवं योज्यमधीते शौनकः पुनः ॥

स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिष्काथस्वरसैः क्रमात् ।
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥
 पृथक्स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।
 नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥
 वर्णादिसंपञ्च यदा तदैवं शीघ्रमाहरेत् ।
 घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥
 लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्सु मज्जनं शरणं न च ।
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥
 मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ।
 किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्त्यमाने च पश्चिमः ॥
 दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।
 मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्कणः” ॥

अस्यार्थः । स्नेहपाके मानमाह—स्नेहपाक इत्यादि । कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहाच्चतु-
 र्गुणं द्रवम् । शौनकमानमाह—अर्धीत इत्यादि । निष्काथे द्रवे कल्कात्षड्गुणः स्नेहः
 स्वरसेऽष्टगुणः । अत्र चतुर्गुणः क्षीरादिषु शुद्धाम्बुप्रक्षेपस्यावकाशत्वात् । रसकाथयोः
 परस्परमन्यैर्वा संकरे सामान्यपरिभाषाविषयत्वात्संकीर्णं हि द्रवोत्तरम् ।

“शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।
 कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुर्थकम्” ॥

विशेषान्तरमाह—पृथगित्यादि । यत्र चतुर्भ्योऽधिकानि द्रवाणि तत्र पृथक्स्नेह-
 समानि न तु परस्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । संग्रहेऽप्युक्तम्—समुदित-
 द्रवस्य पादेन स्नेहो योज्य इति । सर्वद्रवाणां युगपत्प्रक्षेपः । तथैकध्वं प्रति संसृ-
 ज्याधिशृत्य च निर्यूहवत्साधयेदिति संग्रहवचनात् । अनिरूपितकल्पनं च
 भेषजं कल्की कुर्यात् । कल्कानुक्तौ निरूपितकल्पनमपि । यतः काथस्ततः कल्क
 इति परिभाषितवचनात् । पक्वस्नेहलक्षणमाह—नाङ्गुलीत्यादि । घृततैलयोः फेनोप-
 शमोद्भवौ विशेषौ । पक्वलेहलक्षणमाह—स्नेहस्येत्यादि । तन्तुमत्त्वमुदकमज्जनम-
 विशीर्णत्वं च । स्नेहलेहौ काथभेदौ । तयोर्मानमुत्तमस्य पलं मात्रेत्यादिनोक्तं काथ्यौप-
 धशब्देन लेहस्यापि ग्रहणात् । स्नेहपाकभेदानाह—पाकस्त्वित्यादि । तत्र कल्क-
 समे किट्टे मन्दः । पाकेन स्नेहात्पृथग्भूतकल्कः किट्टः । वैवर्ण्याद्यभावात्कल्कसमत्वम् ।
 मदनोपमे चिक्कणः । मदनं मधूच्छिष्टम् । पश्चिमः खरचिक्कणः । सीदति म्लायति ।

अत ऊर्ध्वं पश्चिमादूर्ध्वं दग्धः स च निष्फलः । मन्दादूर्वागामः । स चाग्निमान्द्यकृत् ।
त्रयाणां विषयभेदानाह—मृदुरित्यादि ॥ २७ ॥

सम्यक्प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ॥

सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ २८ ॥

कः पुनर्हेतुर्येनावश्यं ज्ञायतेऽनेन भेषजेनेदं कृतमिति । ब्रूमः । सर्वेषां कर्मणां यः
सम्यक्प्रयोगस्तं सिद्धिराख्याति प्रथयति । दृश्यन्ते च लोके वक्तारो नूनमनेनेदं सम्यग-
नुष्ठितं यदमुनाऽस्य सिद्धिर्जातेति । न च केवलं सिद्धिः कर्मणां सम्यक्प्रयोगमाख्याति
किं तर्हि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भिषक्तममपि सिद्धिरेवाऽऽख्याति ॥ २८ ॥

इति विविधमुनीनां वाक्यमालोक्य यत्ना-

त्स्वमतिपरिमितैर्विख्यातिमद्भिः प्रयोगैः ॥

ग्रथित इह मयाऽयं संग्रहो वृन्दनाम्ना

सपदि स हि लिखित्वा सिद्धयोगः समाप्तः ॥ २९ ॥

सुगमम् ॥ २९ ॥

इति श्रीवृन्दप्रणीतवृन्दमाधवापरनामकसिद्धयोगव्याख्यायां

श्रीश्रीकण्ठदत्तविरचितायां व्याख्याकुसुमावल्या-

ख्यायां द्वाशीतितमो मिश्रका-

धिकारः ॥ ८२ ॥

श्रीकण्ठदत्तभिषजा ग्रन्थविस्तरभीरुणा ॥

टीकायां कुसुमावल्यां व्याख्या मुक्ता कचित्कचित् ॥ १ ॥

रत्नं नागरवंशस्य भिषग्भामह्यनन्दनः ॥

नारायणो द्विजवरो भिषजां हितकाम्यया ॥ २ ॥

भाष्याणि उल्लणादीनि बहुशो वीक्ष्य यत्नतः ॥

टीकापूर्तिं व्यधात्सम्यक्तेन नन्दन्तु साधवः ॥ ३ ॥

समाप्तोऽयं वृन्दमाधवापरनामा सिद्धयोगः ।

रा० रा० पणशीकरोपाह्वैर्वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधिता । तस्या आयखण्डात्रितयात्मकः
प्रथमो भागस्तस्य मूल्यम् ... ३ ८ ३ ०

२५-२. स्कन्दपुराणान्तर्गता सूतसंहिता श्रीमाधवाचार्यकृतटीकोपेता । तस्या
अन्तिमखण्डपूर्वभागरूपो द्वितीयो विभागस्तस्य मूल्यम् ... ४ ४ ४ ०

२५-३. सूतसंहितान्तिमखण्डोत्तरभागरूपस्तृतीयो विभागस्तस्य मूल्यम् ... ३ १२ ३ ६

२६. पालकाप्यमुनिविरचितो हस्त्यायुर्वेदग्रन्थः, जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृ-
तपाठशालाध्यापकेन वे० शा० दाधीचपण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ... ७ ६ ६ ०

२७. कुसुमावल्याख्यटीकासंवलितो वृन्दमाधवः ... ६ १२

धन्वन्तरीयनिघण्टू राजनिघण्टुसंहितो भाषाषट्कगतपर्यायशब्दसमेतद्रव्यावलिवर्णानुक्रमको-
शसहितः सपरिशिष्टश्च, वे० शा० रा० रा० वैद्योपनामकैर्नारायणशास्त्रिभिः संशोधितः

सांप्रतं मुद्रणावस्थायां वर्तमानानि पुस्तकानि ।

अष्टादशपुराणान्तर्गतं ब्रह्मपुराणम् ।

नित्यानन्दकृता बृहदारण्यकोपनिषन्मिताक्षरा ।

तथा नानाविधा नारायणशंकरानन्दविरचितदीपिकासमेताः शतसंख्यामिता उपनिषदश्च ।

एतत्स्थूलवर्णपङ्केरधो यानि पुस्तकानि क्रमशः प्रदत्तानि सन्ति, तान्य-
स्माभिः सांप्रतं संशोध्यन्ते । अतस्तानि पुस्तकान्येष्वन्यतमं वा यस्य कस्यापि
सकाशे स्याच्चेत्, तर्हि तेनावश्यमस्मत्सकाशं प्रेषणीयम् । तेनास्मदुपरि तस्य-
यहत्युपकृतिः स्यात् । वयमपि तस्य तत्पुस्तकं शोधनमुद्रणानन्तरं मुद्रितपुस्तक-
समेतं प्रेषयिष्यामः ।

श्रीशार्ङ्गदेवकृतः संगीतरत्नाकरश्चतुरकल्लिनाथविरचितटीकासमेतः ।

बराहमिहिरविरचिता बृहत्संहिता भट्टोत्पलकृतटीकासमेता ।

अपरार्ककृतटीकासमेता याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

तैत्तिरीयशाखीयानां संहिताब्राह्मणारण्यकानि श्रीमत्सायणाचार्यकृतभाष्यसमेतानि ।

ऐतरेयब्राह्मणं श्रीमत्सायणाचार्यकृतभाष्योपेतम् ।

विद्यारण्यकृता छान्दोग्योपनिषद्दीपिका बृहदारण्यकोपनिषद्दीपिका च ।

(इत्येतानि पुस्तकानि सांप्रतं संशोध्यन्ते)

इयं ग्रन्थावलिर्न प्रातिमासिकी । अस्यां बहुभिः पुस्तकैर्ग्रन्थस्य परिशोधनं भवति । यदा च
द्वित्रमासैर्ग्रन्थः परिपूर्णो भवति तदैव सर्वेभ्यो ग्राहकेभ्यो दीयते । नियतग्राहकेभ्य आनन्दाश्रमस्थ-
मुद्रितशतपृष्ठानां मूल्यं द्वादशाऽऽणका गृह्यन्ते । तेषां पुस्तकप्रेषणाद्यर्थं धनव्ययो नैव भवति । अनि-
यतग्राहकेभ्यस्तु शतपृष्ठानां मूल्यमेको रूपकः । पुस्तकप्रेषणाद्यर्थं धनं च गृह्यते । पुस्तकमूल्यग्रहणं
पुस्तकप्रेषणात्पूर्वं पश्चाद्वा न, किंतु पुस्तकप्रापणसमय एव । नियतानियतग्राहकेभ्यः पुस्तकानि वद्यालु-
पेबलपोष्टमार्गेण प्रेष्यन्ते ।

केवलदशोपनिषदां पुस्तकान्यापि सहैवास्माभिर्दीयन्ते, तेषां मूल्यं सार्धैकविंशतिरूपकाः सन्ति,
तथा दशोपनिषदः, अधिकरणमालासमेतशारीरशांकरभाष्यं चेति ग्रन्थानद्वयमपि सहैव दीयते तस्य

मूल्यं त्रयस्त्रिंशद्रूपकाः । पुस्तकप्रेषणार्थं धनं तु ग्राहकसकाशादेव गृह्यते । पुस्तकानि व्यालुपेवलपे
ष्टमार्गेण प्रेष्यन्ते । तस्य धनव्ययोऽपि ग्राहकसकाशादेव गृह्यते ।

एतद्वन्थावलीगतपुस्तकग्रहणेच्छुभिः पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रममुद्रणालये, अथवा मुंबापुर्या श्री
रा० रा० 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्येतेषां गृहे, तथा तत्रैव मुंबापुर्या 'ज्येष्ठाराम मुकुंदजी
इत्येतेषां रामवाडीसंज्ञकचतुष्पथस्थितपुस्तकविक्रयणालये पत्रं प्रेषणीयम् । परं च केवलदशोपनिष
त्पुस्तकग्रहणेच्छुभिः प्रस्थानद्वयग्रहणेच्छुभिश्च, आनन्दाश्रममुद्रणालये वाऽस्मद्गृह एव पत्रं प्रेषणी
यम् । ग्राहकाणां पत्रप्रापणसमय एवाविलम्बेन पुस्तकक्रयणनियुक्तजनेभ्यः पुस्तकप्रेषणं भविष्यति

पद्मपुराणम् ।

अष्टादशपुराणान्तर्गतं श्रीमत्पद्मपुराणं कै० श्री० रावसाहेब मण्डलकित्युपना
मधारिभिः 'विश्वनाथ नारायण' इत्येतैर्महता परिश्रमेण बहून्नराणि पुस्तकानि
मेलयित्वा सपाठान्तरनिर्देशं संशोधितम् । एतदानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलीगतं नैव रु०आ०६०आ०
किं तु स्वतन्त्रमेवास्माभिर्मुद्रापितं तस्य मूल्यम् ... .. २४ ० १ ।

महादेव चिमणाजी आपटे,

बी. ए. एल्. एल्. बी.,

मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो, व मुंबई हायकोर्टाचे वकील.